

ACADEMIA. TERRA HISTORIAE

2

ACADEMIA TERRA HISTORIAE

Книга друга
ПРОСТОРИ ІСТОРІКА

INSTITUTE OF HISTORY OF UKRAINE
OF THE NATIONAL ACADEMY
OF SCIENCES OF UKRAINE

THE STATE INSTITUTION «INSTITUTE
OF WORLD HISTORY OF THE NATIONAL
ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE»

ACADEMIA TERRA HISTORIAE

Studies in Honor of
Valerii Smolii

Book 2
SPACES OF HISTORIAN

Kyiv 2020

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК
УКРАЇНИ

ДЕРЖАВНА УСТАНОВА «ІНСТИТУТ
ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ
АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ»

ACADEMIA TERRA HISTORIAE

Студії на пошану
Валерія Смолія

Книга друга
ПРОСТОРИ ІСТОРИКА

Київ – 2020

УДК 94(477)(082)

A38

*Затверджено до друку вченими радами
Інституту історії України НАН України
(протокол № 8 від 31 жовтня 2019 р.)
та Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України»
(протокол № 8 від 26 листопада 2019 р.)*

Упорядники:

Світлана БЛАЩУК, Геннадій БОРЯК, Віктор ГОРОБЕЦЬ,
Андрій КУДРЯЧЕНКО, Валентина МАТЯХ, Василь ТКАЧЕНКО,
Вікторія СОЛОШЕНКО, Олексій ЯСЬ

Відповідальний редактор

Геннадій БОРЯК

Редактор

Валентина МАТЯХ

- Academia. Terra Historiae.** Студії на пошану Валерія Смолія :
A38 У 2-х кн. / відпов. ред. Боряк Геннадій ; упоряд. Блащук Світлана,
Боряк Геннадій, Горобець Віктор, Кудряченко Андрій, Матях Вален-
тина, Ткаченко Василь, Солошенко Вікторія, Ясь Олексій. Київ : Ін-т
історії України Національної академії наук України, ДУ «Інститут
всесвітньої історії Національної академії наук України», 2020. Кн. 2 :
Простори історика. 656 с.

ISBN 978-966-136-707-3

ISBN 978-966-136-709-7

У другій книзі ювілейного видання публікуються статті, присвячені проблемам історіографії, джерелознавства, історичної пам'яті й дослідницького інструментарію та ін. Матеріали згруповано за проблемно-тематичними рубриками – «Інструментарій та лабораторія історика», «Історіографічні дискурси», «Мемогу», «Рецепції та образи», «Ad fontes», «Рефлексії».

Для науковців, викладачів, студентів, усіх, хто вивчає історію України.

УДК 94(477)(082)

ISBN 978-966-136-707-3

ISBN 978-966-136-709-7

© Автори статей, 2020

© Інститут історії України Національної академії наук України, 2020

© Державна установа «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України», 2020

ІНСТРУМЕНТАРІЙ
ТА ЛАБОРАТОРІЯ
ІСТОРІКА

Ірина КОЛЕСНИК

ВІДКРИТІСТЬ ДО НОВОГО ЯК КРЕДО ІСТОРИКА

Відкритість до нового як стиль мислення й риса вдачі

У житті кожної людини, особливо творчої особистості, приходять такі моменти, коли вона починає осмислювати пройдений шлях, власний досвід, поточні практики й плани-проекти на майбутнє. Ювілей академіка Валерія Смоля – це, безумовно, не лише факт у біографії історика, але подія для широкого корпоративного загалу. Адже відомо, що є біографії-хроніки особистого життя, є біографії-оповіді про конкретну епоху та є ще біографії вчених, інтелектуалів, котрі відображають історію науки свого часу.

Професійна діяльність Валерія Смоля припадає на драматичний період української історичної науки другої половини ХХ – перших десятиліть ХХІ ст. Його становлення як історика відбувалось у складні часі тоталітаризму, коли українська медієвістика і новістика через відомі ідеологічно-політичні обставини знаходились у занедбаному стані. При тому молодому історикowi вдалося зберегти і використати позитивне і корисне, що давала тогочасна радянська історична наука та освіта, – повагу до джерел, відточений аналітичний інструментарій, масштабне мислення.

У добу перебудови, коли повів свіжий вітер змін, В. Смолий досягає перших професійних вершин, стає наймолодшим доктором наук в Україні у галузі новістики, автором новаторських праць, популяризатором нових ідей і підходів в науці. Такий старт став можливим не лише через особисті якості вченого, але й завдяки сприятливій атмосфері лібералізації думок та демократизації науки, руйнування стереотипів і норм усталеного образу поважного історика, «бійця ідеологічного фронту».

За доби Незалежності В. Смолий стає лідером змін в історичній науці в Україні. Він очолює Інститут історії України НАН України – провідну історичну установу в системі академічної науки. Щасливий збіг обставин та особиста удача історика зробили його фундатором сучасної національної історичної науки. На руїнах радянського історієписання почалося вибудовування нової моделі української історії, зіпертої на національно-державницьку схему. Своїм корінням остання сягала академічної традиції української науки часів Михайла Грушевського, репресованої й безжально знищеної радянською ідеологічною машиною, що, правда, збереженої в діаспорній історіографії.

Як досвідчений менеджер і організатор історичної науки академік В. Смолій зумів налаштувати й скерувати професійне академічне співтовариство українських істориків в його русі до стандартів сучасної історичної науки. Нині він виступає ініціатором численних проєктів, програм та інтелектуальних ініціатив Інституту, що корелюються із теперішнім станом дисципліни історії та професії історика в Україні й світі. Звісно, маршрути сьогоденної історичної науки непрості: цифрова революція, «діджиталізація» свідомості та праці сучасного історика, комунікації із європейською й світовою інтелектуальною спільнотою.

І в даних умовах запорукою успіху та основою діяльності академіка В. Смолія лишається така його особиста риса, як відкритість до нового. Сприйняття нового, апеляція до нового у діяльності та творчості – це ознака обдарованості, професійного хисту й певного інтелектуального смаку. Відкритість до нового як стиль мислення й рису вдачі можна уважати за професійну інтуїцію, котра ніколи його не зраджувала і стала такою собі ниткою Аріадни, що вела й веде крізь сумніви, помилки, складні ситуації до поставленої мети та осяжних результатів. Якось у приватній розмові зі мною Валерій Андрійович зізнався, що він завжди допускає альтернативи та варіанти щодо рішення проблеми чи виходу з певної ситуації, варіанти, навіть несподівані і сміливі, або й такі, що випереджають час...

«Національна революція XVII ст.» – дискурс Незалежності

Таку схильність до нового В. Смолій виявляв не лише як організатор сучасної української науки, але і як дослідник-професіонал. Так, він перший дав нову інтерпретацію «вісьового періоду» історії України – історії Української революції та соціальної свідомості XVII ст. Практично ним та його однодумцями був створений цілий напрям в українській новістиці.

Валерій Смолій належить до третього покоління радянських істориків, котре вступило на історичну арену як харизматичний суб'єкт радикальних перетворень в українській науці, як актор перебудови. Важливим результатом діяльності цього покоління стала «революція понять», адже відбулася не проста заміна слів-термінів, усталених штампів та кліше радянської історіографії, а практичне перезавантаження понятійно-термінологічного апарату вітчизняного історієписання. Першим кроком в переосмисленні історії України XVII с. з національних позицій стала заміна громіздкої конструкції «Визвольна війна українського народу в 1648–1654 рр. проти шляхетської Польщі за возз'єднання з Росією» на конструкт «Національна революція 1648–1676 рр.» Це означало, що нові поняття наповнювалися зовсім іншим змістом і виступали як засіб концептуалізації історії. За змістом і значенням події середини – другої половини XVII ст. сприймалися як масштабна національна революція, «створення незалежної соборної держави в етнічних межах України й утворення в ній нового соціально-економічного ладу з дрібною (фермерського типу) козацькою власністю на землю»¹.

¹ Історія України: Нове бачення / Під ред. В. А. Смолія: У 2 т. К.: Вид-во «Україна», 1995. Т. 1. С. 153.

Доробком В. Смолія як історика стало не просто переосмислення й відновлення історії українського козацтва, а визначення його ролі у творенні української державності. Прикметно, що саме ця ідея заперечувалася й усіляко замовчувалася ортодоксальною радянською історіографією. Щоправда, сам термін «національна революція» не новий, він використовувався в академічній українській історіографії 1920–1930-х рр., проте заслугою історика стало обґрунтування нової концепції національно-визвольної боротьби українського народу середини XVII ст. Це був справжній дискурс незалежності, котрий виник в добу набуття Україною Незалежності й водночас закладав і маніфестував історичні підвалини цієї Незалежності.

У витоках українського метанаративу

Як лідер, топ-менеджер української науки доби Незалежності академік В. Смолій стояв у витоків нового українського метанаративу. У 1990-х він спрямовував зусилля істориків на створення оригінальної, принципово відмінної від радянської, концепції історії України. Проблема нового національного наративу була серйозним викликом для незалежної української історіографії. За ініціативою В. Смолія історіографічна легітимація великого національного наративу була пов'язана з новими і масштабним проектом Інституту історії України – «Україна крізь віки»². Проект складається з 15 томів й великого колективу авторів. Новацією став той факт, що великий наратив був представлений у вигляді серії монографій, адже це означало відмову від «колективного стилю» радянської історіографії. При створенні даного проекту акценти були зміщені у бік авторського характеру томів, їх власної візії періоду чи проблеми, щоправда, за рахунок концептуальної одноманітності й ідеологічної цілісності.

Актуальність проекту «Україна крізь віки» автор ідеї і редактор серії В. Смолій вбачав в тому, що він відображав «рівень дослідження і концептуального осмислення вітчизняної історії, якого історики НАН України досягли наприкінці 90-х років». Це дійсно можна розцінювати як актуальну відповідь вітчизняних істориків на виклики часу – стан історичного пізнання на зламі епох в цілому та рівень українського історієписання, котре зробило рішучий крок від радянської формаційно-класової історичної ідеології у напрямі створення нового національно-патріотичного образу українського минулого. Саме історики, наголошував редактор серії, відіграли важливу роль у перетворенні «радянського населення на громадян незалежної України, яка раптово вийшла з небуття на очах здивованого світу».

Показово, що важливою передумовою здійснення даного проекту В. Смолій вважав зміну стандартів праці вітчизняного історика. Ліквідація державної цензури і «внутрішнього цензора» (самоцензури) зробили всіх вільними у виборі

² Україна крізь віки / НАН України, Інститут історії України / Творчий задум та загальна редакція академіка НАН України В.А. Смолія. К.: Видавничий Дім «Альтернативи», 1998–1999. Т. 1–15.

теми дослідження, презентації своїх поглядів без огляду «на політичні наслідки і матеріальні санкції з боку можновладців». Водночас редактор серії застерігав: свобода творчості має і зворотний бік, що межує з міфотворчістю, простором фантазії і вигадок³.

Серія «Україна крізь віки» має чітку структуру: перші дев'ять томів серії присвячені висвітленню української минувшини від давнини до XIX ст. включно, наступні шість охоплюють історію України XX ст. Якщо переосмислення «дожовтневої» доби української історії було зіперте на класичну схему М. Грушевського, то історія України XX ст. – це доробок доби Незалежності. За короткий час практично наново була створена й верифікована схема історії «українського XX ст.». Йшлося про розробку таких ключових проблем періоду, як-от національно-демократична революція 1917–1921 рр., репресії, голод і голодомори, місце України в подіях Другої світової війни, а також такі події-віхи другої половини XX ст., як «відлига», «застій», «перебудова», доба Незалежності, котрі потребували концептуального осмислення та глибокого джерельного обґрунтування.

Отже, багатотомний проект «Україна крізь віки» дійсно став знаною історіографічною подією, складовою нової державної історичної політики і був відзначений Державною премією України в галузі науки і техніки 2001 р.

Цілком очевидно, що саме академік В. Смолій доклав багато зусиль щодо принципового перепрочитання українського минулого. Місія ініційованої ним серії «Україна крізь віки», полягала у презентації нової концепції історії України від давнини до сьогодення. Запропоноване нове бачення історії України означало відмову від формаційно-класового підходу й радикальне оновлення понятійного апарату, концептуалізацію окремих періодів та подій. Внаслідок чого постав новий образ національної історії як історії соціокультурного життя українського народу, який крізь війни, революції, репресії проносив та реалізовував ідеї державності й національної ідентичності.

Глобальна історія як ідеологія глобалізованого світу

Аналізуючи творчий рух та еволюцію історичної свідомості В. Смолія, можна констатувати, що практично завжди у фокусі його уваги перебувала проблема національного наративу. За останні два десятиліття виникало чимало сміливих думок, ідей-проектів, планів щодо переосмислення, чи то нового осягнення минулого України. Усі вони різні за масштабом, зумовлені певними політико-ідеологічними обставинами (зокрема, відносинами з іншими національними історіографіями), частково були реалізовані, решта так й залишається у думках і планах.

Водночас академік В. Смолій залишався вірним власному кредо – відкритості до нових принципових ідей, течій, проблем. Як відомо, одним із новітніх трендів

³ Смолій В. Слово до читача // Бунятян К.П., Мурзін В.Ю., Симоненко О.В. На світанку історії» / НАН України, Інститут історії України / Творчий задум та загальна редакція академіка НАН України В.А. Смолія. Серія «Україна крізь віки».Т. 1. К.: Видавничий Дім «Альтернативи», 1998. С. 5–7.

сучасної соціогуманітаристики є глобальна історія. На разі в Інституті історії України за його ініціатииви й підтримки здійснюється цікавий проект з глобальної історії.

Концепт «глобальна історія» або «сучасна глобальна історія» (modern global history) належить до великого лінгвістичного сімейства, що містить такі поняття як «компаративна історія» (comparative history), «глобальна історія» (global history), «велика історія» (big history), «транснаціональна історія» (transnational history), «зв'язана історія» (connected history), «перехресна історія» (histoire croisée), «заплутана історія» (entangled history), «загальна історія» (shared history) тощо. При тому не варто ототожнювати «глобальну історію» з категорією «глобалізація» та історією глобалізації, котра вивчає масштабні, довготривалі процеси, пов'язані із Римською імперією, елліністичним світом, з поширенням християнства на трьох континентах (провіденціалістською глобалізацією), з другою хвилею глобалізації, що припадає на ранньомодерну добу та з «ною» хвилею глобалізації з другої половини ХХ ст. Ідея глобальної історії (всесвітньої, універсальної, загальної, світової) не є новою в різних історіографіях. Так, у дослідженні «Глобальна історія сучасної історіографії» його автори Георг Іггерс та Едвард Ван виокремлюють три фази в становленні глобальної історії в європейській історіографії.

Перша фаза охоплює XVII–XVIII ст., період після великих географічних відкриттів, подорожів-відкриттів, впродовж якого постійно зростав інтерес до Нового світу, нововідкритих земель. Внаслідок чого з'являються перші універсальні історії, а хрещеним батьком глобальних світських істориків по праву вважається Вольтер, з його працею «Дух народів». Для послідовників Вольтера властивий був «відхід від провіденціальних наративів та їх клерикальних попередників».

Друга фаза припадає на ХІХ ст. У цей період на Європейському континенті відбувається процес творення національних держав та світових колоніальних імперій як результат встановлення економічної, технологічної та культурної вищості Європи над іншими країнами та народами світу. Повсюди нав'язуються стереотипи європейського мислення та стандарти історієписання як засіб ідеологічного впливу й політичного тиску. Прикметно, у ХІХ ст. в Європі згасає інтерес до незахідних країн. У цей період відбувається остаточне оформлення євроцентризму (eurocentrism), що стверджував абсолютне домінування Європи, культ національних держав (на зразок розвинутих країн Європи), нав'язував іншим країнам європейські канони мислення та історієписання. Саме на ХІХ ст. припадає створення «нового націоналізму».

Нарешті, у другій половині ХХ ст. радикально відновлюється й поширюється інтерес до країн незахідного світу. На цій стадії відбувається зміна пріоритетів глобального мислення, що зумовлювалася кризою євроцентризму, визнанням

сучасними інтелектуалами рівноцінності інших культур, традицій та стилів історичного письма⁴.

Проте в умовах світу, що глобалізується, ідея глобальної історії набуває нових форм і смислів. Сам термін «глобальна історія» виникає у 1990-х роках і вперше був запропонований економістами та громадськими активістами. Причинами його виникнення вважаються процеси глобалізації у другій половині ХХ ст., здебільшого в економічній сфері, маркером яких слугує фінансовий капіталізм, котрий не знає національних кордонів, та нові інформаційні технології, які не лише перетворюють економіку й суспільства, але зв'язують увесь світ в єдине ціле. Глобалізації зазнали також культура, наука та спосіб життя кожної людини.

У новітній літературі існують різні визначення й розуміння глобальної історії. В англосаксонському дискурсі конкурують два погляди на предмет глобальної історії. Так, один з лідерів руху глобальних істориків Джеррі Бентлі (Jerry Bentley) констатував, що образ світової історії створювали різні групи інтелектуалів: філософи, економісти, соціологи, однак поступово інтелектуальна ініціатива переходить до істориків. У 1980-ті рр. світова історія почала формуватися як визнана галузь історичної дисципліни. З 1990-х років історики створюють традицію глобального історичного аналізу⁵. Дослідник практично ототожнює глобальну історію із світовою й водить поняття «глобального історичного аналізу».

Однодумець Дж. Бентлі Патрік Мэннінг (Patrick Manning) виокремлює два підходи до всесвітньої / глобальної історії: 1. традиційний, зосереджений на вивченні цивілізацій, націй, соціальної історії; 2. «науково-культурний» напрям в глобальній історії, котрий передбачає залучення «неархівних джерел» та методів з таких галузей знання, як еволюційна біологія, екологія, палеонтологія, археологія і хімія, а також лінгвістика та літературознавство.

Представник британської школи глобальних істориків Патрік О'Брайєн (Patrick O'Brien) у статті «Історіографічні традиції та сучасні імперативи щодо відновлення глобальної історії», котра відкривала перше число започаткованого часопису «Journal of Global History» (2006), також виокремлював два напрями у сфері глобальної історії. Перший представлений працями Вільяма Макніла – це «традиційний і переконливий спосіб написання глобальної історії», що представляє собою «модель зв'язків (приєднання)». Другий підхід до глобальної історії П. О'Брайєн пов'язує з географічним розширенням «об'єктів вивчення за межами конфесійних, регіональних і національних кордонів, а також континентів, океанів і окремих культур». На його думку, предметом глобальної історії є філо-

⁴ Иггерс Г., Ван Э. (при участи С. Мукарджи) Глобальная история современной историографии / Пер. с англ. О. В. Воробьевой. Науч. ред. М. Кукарцева. Москва, 2012. С. 21–38.

⁵ Бентли Джерри. Образы всемирной истории в научных исследованиях XX века // Время мира: альм. соврем. исслед. по теорет. истории, макросоциологии, геополитике, анализу мировых систем и цивилизаций. 1998. Вып. 1: Историческая макросоциология в XX веке. Новосибирск: [б. и.], 1998. С. 45–46.

софія, теологія, географія, медицина, астрономія, метеорологія, зоологія. Позбавлення ж просторових параметрів та національних хронологій, вважає історик, створює «інноваційні й блискучі перспективи для інтерпретацій локальної, регіональної та національної історій, а також для вивчення інших географічних і просторових одиниць»⁶.

Цілком очевидно, що у сучасній науковій свідомості конкурують два (глобальні) підходи чи альтернативи щодо розуміння глобальної історії: комунікаційний та інформаційний. Перший підхід репрезентує глобальну історію з перспективи комунікацій, тобто розмаїття форм глобальної взаємодії, а засновником його вважається Вільям Макніл (William McNeil). Це означає, що глобальна історія відтворює образи взаємодії суспільств, культур, цивілізацій і територій. Другий підхід визначає глобальну історію з погляду потоків інформації, як міждисциплінарний простір (природничих і гуманітарних наук), у межах якого досліджуються таксономічні процеси великої тривалості поза національних, регіональних і культурних меж у сучасному світі та у проекціях минулого.

На мій погляд, глобальна історія є інтелектуальною проекцією сучасного інформаційно-мережевого суспільства. Глобальна історія як феномен науки XXI ст. має своїм методологічним підґрунтям Інтернет-революцію, а філософською основою – планетарне мислення як маркер ери антропоцену. Еру антропоцену розглядають як «нову геологічну еру» (від *anthropos* – людина; *koinos* – новий), або окреслюють як «Вік Людини» (*The Age of Man*). Ідею спопуляризував хімік Пауль Круцен (Paul Crutzen), лауреат Нобелівської премії⁷.

Вважаю, що в структурах свідомості сучасного історика концепт «глобальна історія» утверджується у вузькому сенсі як жанр, стиль, тип, а у широкому розумінні – як новий напрям чи модерна історична ідеологія. Глобальна історія як ідеологія має свої характеристики та особливості.

1. На відміну від попередніх історичних парадигм (гегельянство, перший й другий позитивізм, марксизм) «нова глобальна історія» не визнає загальних законів в історії. Якщо в рамках євроцентризму домінувала думка про метанаратив як наратив прогресу (будь-то історія держав, націй, формацій, культур, цивілізацій), то нині вважається, що сучасність «сплітається» з численних історій, а відтак глобальна історія передбачає створення цілком нового світу у множині.

2. Специфічна риса глобальної історії пов'язана з відмовою від такої провідної ідеї євроцентризму, як культ національної держави, що радикально урівнює у просторі світової історії всі народи, етноси і країни в тому числі «народи без історії» (*People without History*).

⁶ O'Brien, Patrick. *Historiographical Traditions and Modern Imperatives for the Pestication of Global History* // *Journal of Global History*. 2006. 1. P. 4–6.

⁷ Автор ідеї Пауль Круцен виводить початок (звісно, символічний) нової епохи від 1784 року – винаходу парового двигуна Джеймсом Ваттом, тобто період промислової революції (*Domanska Ewa. Historia w epoce antropocenu* // *Boucheron P., Gradwohl P. Spotkanie ze światem II. Dialog polsko-francuski / tłumaczenie E. Brzozowska. Warszawa. 2015. S. 179.*

3. Принциповою відмінністю глобальної історії від попередніх ідеологій є відмова від есенціалістського розуміння історії. Для попередньої доби в історієписанні був характерний есенціалістський підхід, в руслі якого такі поняття, як «цивілізація», «формація», «нація», «клас», сприймалися наче історична даність, установлені сутності. Невипадково Ніколай Копосов ототожнював глобальну історію з марксизмом з явно негативними конотаціями. Проте й до сьогодні цивілізації сприймаються істориками як існуючі сутності, певна реальність у вигляді культурно-історичних типів, «великих культур» чи то «локальних цивілізацій» тощо. Багато хто забуває, що концепт «цивілізація» є продуктом інтелектуалів доби Просвітництва. На думку російського дослідника Ігоря Іонова, нині відбувається «трансформація теорії та історії цивілізацій» тобто вона «втрачає своє попереднє значення як протиставлення свій / чужий, цивілізовані європейці / відсталі дикуни, місце якого заступає розуміння їх як діалогу культур і цивілізацій»⁸. Дж. Бен-Глі також наголошує, що нині чимало вчених замість терміну «цивілізація» надають перевагу концепту «складне суспільство» (large-scale, complex society). На разі «цивілізація» сприймається швидше як конструкт й спостерігається тенденція щодо відмови від поняття «цивілізація» взагалі.

4. Важливою рисою глобальної історії як ідеології доби глобалізації є визнання інтелектуалами кризи євроцентризму. На практиці це означає відмову від гегемонії та нав'язування іншим європейського типу історичного письма й визнання рівнозначності різних історіографічних традицій та видів історієписання, як-то китайське, ісламське, східно-азійське, індуське, африканське. Завдяки пост-колоніальній критиці всі типи історичного письма нині вважаються самодостатніми і самоцінними, а їх використання – запобіжником рецидивів неокolonіалізму в глобальній історії.

5. Нарешті, враховуючи всі ці особливості глобальної історії (відмова від історичного детермінізму, руйнування культу національних держав, визнання множинності і різноманіття історії), сучасні історики заговорили про «емпіричний поворот» в історії (термін належить німецькому історику Юргену Остерхаммелю (Jürgen Osterhammel). На практиці «емпіричний поворот» означає відхід від історіософських схем та історичних теорій.

Отже, у сучасному інтелектуальному просторі відбувається глобалізація науки та професії історика: формується співтовариство глобальних істориків, виникають міжнаціональні наукові центри з вивчення глобальної історії, журнали («Journal of World History», «Journal of Global History»). З огляду на визнання рівнозначності усіх форм історичного письма та історіографічних традицій утворюються самобутні професійні ідентичності в різних регіонах та відбувається їх взаємодія. Відтак, глобальним історикам слід пам'ятати своє походження, націо-

⁸ *Ионов И.Н.* Глобальная история, универсальная этика и основания для оптимизма // Историческое сознание и историческая ситуация на рубеже XX–XXI вв. Москва: ИВИ РАН. С. 80.

нальне коріння; поєднувати у своїй професії національні традиції з актуальними ідеями, методами та новими засобами реконструкції минулого (П. О'Брайен).

Україна: глобальна перспектива

Дискусійною є проблема національних і локальних наративів у межах глобальної історії. Дехто з істориків спростовує саму ідею метанаративу як доробок доби євроцентризму. Постмодерністи взагалі говорять про «смерть» будь-якого наративу. Інші дослідники визнають необхідність метанаративів у світовій та національних історіях.

На разі національний метанаратив постає як багатовекторна, «гілляста» історія, яка сплітається з численних історій. Методологічний базис глобальних історичних досліджень становлять принципи постколоніальної критики, світ-системний аналіз (І. Валерстайн, А. Франк), теорії модернізації, котрі, незважаючи на кризу марксизму, вижили й змінили форми репрезентації. Прикметно, у новій пізнавальній моделі глобальних історичних досліджень категорії, котрі відбивають логіку і поступ історії, постають у множині (у вигляді модернізацій, індустріальних революцій, колоніалізмів, воєн, революцій). Найважливішою категорією глобального історичного аналізу є принцип міжсистемної і внутрішньо-системної взаємодії.

Сучасна українська історіографія також стоїть перед викликами «нової глобальної історії». До речі, проблема взаємодії історії України та світової історії обговорюється у вітчизняній літературі й здебільшого віддзеркалює стереотипи європейського типу історичного мислення (В. Потульницький, В. Ададуров)⁹. На наш погляд, релевантною для національної української історії є модель перехресної, переплетеної, зв'язаної історії (*histoire croisée, entangled history, connected history*). Отже, глобальна історія країни (України) – це реконструкція взаємодії людей, культур, традицій, політичних і соціальних рухів, релігійних, етнічних, національних ідентичностей, трансфер технологій, ідей, товарів, опис різних форм модернізації.

Сьогодні для вітчизняних істориків корисно подумати над тим, як відмовитися від культу державного і національного, тобто домінуючої ідеї в європейському та українському історієписанні, а також від авторитету історіософських схем, теорій прогресу та абсолютизації цивілізації як певної сутності, історичної даності. Для появи оригінальних і переконливих наративів власного минулого, потрібні нові ідеї та методи у поєднанні з вітчизняними історіографічними традиціями, наприклад, принцип множинності, світ-системного та модернізаційного аналізу тощо.

⁹ Потульницький В. А. Україна і світова історія. Історіософія світової та української історії XVII–XX ст. К.: Либідь, 2002; Ададуров В. «Вписування» української історії в європейський контекст і його методологічні засади. Текст промови, виголошеної 22 січня 2013 р. на випускних урочистостях студентів-магістрів історичної програми Гуманітарного факультету УКУ. Львів: Видавництво УКУ, 2013.

Створення українського метанаративу з перспективи глобальних історичних досліджень означає, що його методологічним підґрунтям слугує принцип між-системної і внутрішньосистемної взаємодії. При реконструкції національного метанаративу цілком природним виглядає опис подієвої історії у контексті основних етапів глобалізації. Так, у межах християнської глобалізації не Давньокіївська держава, а саме слов'янський православний світ постає у різних вимірах. Це взаємодія з номадами, Візантією, Європою, Золотою Ордою, ВКЛ у вигляді інтелектуальних, культурних, економічних та політичних взаємовпливів, мереж русько-литовсько-польських, європейських родинно-династичних зв'язків. Культурний трансфер між Руссю та християнським світом відбувався у вигляді Першого і Другого Південнослов'янських культурних впливів.

Друга хвиля ранньомодерної глобалізації, що припадає на XVII ст., супроводжувалась міграціями, інтенсивним обміном товарами, ідеями, а також технологіями, військовими, промисловими, політичними. Минуле України цієї доби варто розглядати у рамках становлення світ-економіки, Річпосполитського імперського проекту, шляхетського і козацького рухів (Шляхетської і Козацької революцій). Незавершеність «революційної програми» Шляхетської столітньої революції (1505–1608), «покликала нову хвилю – Козацьку революцію (1648–1709)», верхня межа якої «прив'язана до дати, коли закінчився розвиток-зростання проекту і почався розвиток-деградація». Скорочення ж кожної чергової «революційної епохи» – це виразна тенденція як ранньомодерних, так і модерних революцій» (Дмитро Вирський).

Особливе місце в історії глобалізації посідає період, який в літературі здобув назву «імперський меридіан» (imperial meridian). Це період глобальних змін у світовій історії після початку XIX ст. й означає геополітичний, технологічний і політичний підйом Заходу (К. Бейллі, П. О'Брайен). У XIX ст. Європа стає світовим лідером з огляду на досягнення високого рівня воєнної, політичної, наукової, технологічної, моральної й культурної модернізації. На цей період припадають утворення глобальної світової економічної системи, індустріальні революції, війни (від локальних до «Великої європейської громадянської війни 1914–1918»), революції, соціальні, національні рухи, а також імперський експансіонізм. «Імперський меридіан» у сфері політичної, економічної, соціокультурної та інтелектуальної історії України був представлений у двох вимірах – імперіями Романових і Габсбургів.

Новітня хвиля глобалізації пов'язана із формуванням інформаційно-мережевого суспільства у другій половини XX ст. Це суспільство являє собою гнучку структуру потоків інформації і комунікацій, факторами ж глобалізації виступають ЗМІ, системи транспорту, туризм, міграції, програми освіти. Радикально ж змінює матеріальні обставини життя людей Інтернет-революція. Глобалізуються також економіка, політика (безробіття, голод, охорона навколишнього середовища) та свідомість сучасної людини. Нині ми живемо в епоху «швидкої глобалізації» (Ю. Остерхаммель). Відтак, відбувається розширення географічного прос-

тору й щільності часу, внаслідок чого змінюються уявлення людей про себе, свою культуру, свій народ і навколишній світ. Глобальна історія виступає як ознака кризи націоналізму і знаменує появу «нового космополітизму».

Минуле України у рамках новітньої хвилі глобалізації сприймається зазвичай у множині. Історія XX ст. сплітається з численних потоків: катастроф, репресій, геноциду, міграцій (голокост, голодомор, голод, етнічні чистки, депортації), воєн (Перша і Друга світові, локальні, громадянські, міжнаціональні), революцій (технічні, наукові, інформаційна революція, з останніх – Помаранчева революція, Революція Гідності), регулярних криз (економічних, політичних) та змін численних лояльностей (національних, етнічних, релігійних, політичних). Крізь оптику глобального бачення історія України XX ст. постає як багатовекторна й багатосферна перспектива історичного дослідження

Таким чином, сучасна глобальна історія є інструментом модернізації свідомості українського історика у світі, що глобалізується. Ідеться про відмову від пріоритету державності та національного у власному минулому, подолання наслідків колоніального мислення, комплексу вторинності й другорядності, визнання рівнозначності всіх етносів, народів та історій. У такій ситуації засобом спілкування лишається діалог культур, традицій та історіографій.

Олексій ЯСЬ

КОНЦЕПЦІЇ ГЕНЕРАЦІЙ: КУЛЬТУРНЕ ПОХОДЖЕННЯ, МІЖДИСЦИПЛІНАРНІ ВИМІРИ, ІНСТРУМЕНТАЛЬНІ МОЖЛИВОСТІ ТА ПІЗНАВАЛЬНІ ЛІМІТИ

Ідея генерації як способу організації та маркування часу сягає давнини. Здебільшого її пов'язують із родовою чи родинною сегментацією минувшини, котра відображала зміну голів роду. Відтак дефініція «покоління» має родове походження, зокрема, в цьому сенсі перейшла до соціальних і культурних практик.

У такому розумінні родове чи поколіннєве маркування часу вживалося у біблійних та євангельських текстах. У Євангелії від Матвія час від народження Христа до Давида вимірювався життям 28 поколінь, а у Євангелії від Луки – 43 поколіннями¹.

Саме як родовий спосіб представлення часу ідея генерацій увійшла до оповідей Геродота й Гесіода. Інтервал покоління у писаннях античних авторів складав часовий проміжок, який здебільшого коливався у межах від 25 до 35 років, себто століття складалося із трьох-чотирьох поколінь. Водночас генерація як одиниця виміру, хоч і доволі релятивна (від народження чоловіка до появи у нього сина), задавала певну циклічність у маркуванні часу².

Родовий спосіб сегментації часу перетік і до міфології. Відтак розпис за колінами наступності прилаштовували для організації пантеону богів і сакральної історії героїв. Згадаємо ушавлений давньогрецький пантеон, в якому вирізнялися покоління богів і людей, зокрема, три покоління богів за Гесіодом³.

Така міфологічна конструкція часу мала будь-що-будь зберегти і продемонструвати символічний зв'язок між різними епохами сакральної історії. Та водночас цей зв'язок дозволяв показати особливе місце тієї чи іншої доби у сакральній

¹ Пейн Т. Век разума // Американские просветители. Избранные произведения в двух томах / Сост. Н.М. Гольдберг; пер. с англ. Москва, 1969. Т. 2. С. 281, 283.

² Савельева И.М., Полетаев А.В. История и время. В поисках утраченного. Москва, 1997. С. 360–362.

³ Ярхо В.Н. Гесиод и его поэмы // Гесиод. Полное собрание текстов. Москва, 2001. С. 10–12.

«хронології» минушини. П'ять віків людства у давньогрецькій міфології виокремлювалися завдяки соціальному та культурному маркуванню ряду символічних генерацій: покоління Золотого віку; генерація Срібного віку; покоління Мідного віку; генерація героїв – дітей богів і смертних матерів; покоління Залізного віку – недостойні нащадки четвертого коліна⁴.

Гадають, що таке представлення поколінь походить із індоєвропейського фольклору, зокрема, у міфологічному вигляді відображає реальний перехід історичної людини від міді (бронзи) до заліза⁵. Тож родова проекція часу на міфологічному ґрунті майже відразу пов'язувалася з соціальними та культурними контекстами історичного буття.

Відтоді ідея генерацій як розширена й адаптована проекція родового часу у тому чи іншому вигляді побутувала у різноманітних версіях династичної або державної історії, котра часто пов'язувалася з міфологічним часом, героїчною добою та її сакральними героями і т. п. Міфологічні чи сакральні схеми поколінь демонстрували плинність і водночас розмаїтість буття на основі відповідної культурної чи політичної традиції, передусім продукували символічні смисли.

Проте різноманітні проекції родового часу побутували і на інших рівнях соціального, господарського, культурного світів. Існували купецькі, ремісничі, наукові, мистецькі «династії», котрі маркувалися у світлі зв'язку поколінь, приміром, «династія» астрономів Кассіні. Родина Кассіні посідала протягом чотирьох генерацій (124 роки) посаду директора Паризької обсерваторії.

Зі зростаючим динамізмом політичного, культурного, соціального й господарського життя ранньомодерного часу спроби усвідомлення, осягнення, маркування новітніх суспільних трансформацій дедалі частіше збуджували зацікавлення сучасників, особливо на тлі метаморфоз наступності поколінь, зокрема, очевидних відмінностей однієї генерації від іншої. Тому до традиційних уявлень про покоління як самобутній вимір родової темпоральності щодаля частіше вводяться соціальні та культурні прикмети, котрі представляють особливості розгортання історичного часу.

Наприклад, Вольтер намагався вирахувати середній вік буття покоління, зокрема, тримався думки, що він сягає близько 36 років. Більше того, він прагнув співвіднести тривалість життя покоління з терміном королівського правління у Франції й Англії. За його підрахунками, середня величина володарювання шістдесяти трьох королів Франції становила близько 20 років, а тридцяти королів Англії від часів Вільгельма Завойовника до Георга I – 21,5 роки. Тому він обстоював тезу про очевидну різницю між інтервалом буття покоління і часом королівського правління⁶.

Від середини XVIII ст. настрої невпевненості у ближчій прийдешності, ба навіть страх невідомого й руйнівного майбуття, пов'язані з мінливістю навко-

⁴ *Грейвс Р.* Мифы древней Греции / Пер. с англ. Москва, 1992. С. 22.

⁵ *Гесиод.* Полное собрание текстов. С. 222.

⁶ *Вольтер.* Философские произведения / Отв. ред. В.Н. Кузнецов. Москва, 1988. С. 150.

лишнього світу, стають «хронічним діагнозом» практично для всіх генерацій XIX–XX ст. Скажімо, вони простежуються вже у виразних реакціях і спостереженнях Ш.-Л. Монтеск'є, котрий побоювався, що машини повністю знищать ремесла середини XVIII ст.⁷

Звісно, подібні настрої, почування, спостереження побутували і в попередні епохи, проте вони не були такими масовими й повсюдними, щоби продукувати враження кризової єдності поколіннєвих світовідчужувань. У певному сенсі доцільно вести мову вже не тільки про прискорення соціального часу буття, а про потужні соціокультурні імпульси на зламі XVIII–XIX ст., які транслювалися до різних сфер і площин історичного життя.

Британський історик Ерик Гобсбаум метафорично охрестив тогочасні соціокультурні зрушення – Французьку революцію кінця XVIII ст. і промисловий переворот у Великій Британії у перші десятиліття XIX ст. – як «*подвійний кратер* (тут і далі курсив наш, якщо не зазначено інакше. – О. Я.) великого діючого вулкана»⁸. Не випадково проблема осмислення та потрактування революційних трансформацій кінця XVIII ст. посідала провідне місце у політичному та культурному житті Франції протягом усього XIX ст.⁹

На зорі Модерну відмінності між генераціями були вже настільки явними, що проблема соціальних поколінь проступила повною мірою, позаяк не вкладалася в архаїчні схеми родової сегментації часу. Адже від доби Наполеонівських війн у Європі політичні, згодом соціальні та економічні перетворення були дуже швидкоплинними вже за життя однієї генерації, зокрема, виявляли суттєві відмінності між світосприйняттям і поглядами різних поколінь.

Протягом XIX ст. різниця між поколіннями батьків і дітей проступила так різко у багатьох галузях і площинах життя, що волею-неволею зацентрувала увагу багатьох інтелектуалів, письменників, митців. Наприклад, у відомому романі Івана Тургенєва «Батьки і діти» конфлікт двох поколінь російських аристократів часів Великої реформи 1861 р. подавався у вигляді гострої конфронтації ідеалів лібералів і нігілістів.

Цей приклад є доволі показовим, оскільки добре ілюструє спосіб трансформації традиційного розподілу поколінь, себто як звичне родинне сегментування часу набуває культурних, політичних й інтелектуальних прикмет. Відтак постає соціальне й культурне маркування у вигляді тези про конфлікт дореформеного та пореформеного покоління, в якій реформа 1861 р. стає тим соціокультурним полем, на якому фокусується різниця світосприйняття представників різних генерацій.

⁷ Арон Р. Этапы развития социологической мысли / Общ. ред. и предисл. П.С. Гуревича. Москва, 1993. С. 58.

⁸ Хобсбаум Э. Век революции. Европа 1789–1848 / Пер. с англ. Ростов на Дону, 1999. С. 9.

⁹ Burrow J. A History of Histories. Epics, Chronicles, Romances and Inquiries from Herodotus and Thucydides to the Twentieth Century. New York, 2008. P. 365–367.

Отож прискорення історичного життя спричинилося до того, що проблема соціальних поколінь¹⁰ вийшла із затінку й опинилася як на перехресті різноманітних рефлексій, візій, концепцій, так і буденних спостережень, почувань, уявлень, ремінісценцій тощо. Поколінняві відмінності світосприйняття виявлялися чимдалі сильніше, а дефініція «генерація» поступово ставала самобутнім культурним, інтелектуальним, політичним маркером.

Не випадково на межі між пізнім просвітництвом і романтизмом дедалі частіше у писаннях європейських інтелектуалів ідеться про універсальність кожної генерації, котра сполучає «нескінченість індивідуальностей»¹¹. Водночас романтики гадали, що кожне покоління вирізняється власною волею та метою¹².

Німецько-британський соціолог Карл Мангайм обстоював думку, що ця романтична візія генерацій спиралася на «якісну» концепцію осягнення історичного часу¹³. Адже романтики сприймали час як цілісне, синкретичне сполучення, позаяк прагнули віднайти спільні настрої, почування, настанови й реакції. Здебільшого адепти старого чи класичного романтизму XIX ст. намагалися вжитися у той чи інший історичний час, щоби відчутти й осягнути, так би мовити, загальний «дух часу». Загалом для романтичного способу мислення властиве взаємопроникнення почувань минулого та пророкувань майбуття¹⁴, котрі творять своєрідне мереживо думки.

З такої перспективи інтуїтивний, ірраціональний характер стратегій конструювання та представлення минувшини, в якому чільне місце посідала емпатія (співпереживання) автора з історичними героями – колективними і персональними, інтелектуали-романтики вповні природно переносили на сучасність й у відповідному річищі вибудовували концепцію поколінь. Саме тому генерація у романтичному світобаченні здобувала позірну, хоч і наскрізь ірраціональну, а в чомусь навіть містичну єдність волі та мети.

На відміну від романтиків, фундатори та прихильники позитивізму здебільшого розглядали проблему поколінь у світлі природно-натуралістичних взірців знання. Відтак, у позитивістських візіях і концепціях генерація подавалася у розрізі більш-менш сталого проміжку часу, потрібного для відтворення наступної популяції людей.

У певному сенсі такий підхід нав'язував біологічний / природничий темп суспільного розвитку, котрий позитивісти уявляли й репрезентували у світлі Поступу, себто прогресистської концепції. Вищезгаданий К. Мангайм називав

¹⁰ Савельєва И.М., Полетаев А.В. История и время... С. 364–365.

¹¹ Геррес Й. Сполохи и другие статьи из журнала «Аврора» // Эстетика немецких романтиков / Сост., пер., вступ. статья и ком. Л.В. Михайлова. Москва, 1986. С. 208.

¹² Его же. Афоризмы об искусстве // Там же. С. 146.

¹³ Мангейм К. Очерки социологии знания: Проблема поколений – состязательность – экономические амбиции / Пер с англ. Москва, 2000. С. 8, 14.

¹⁴ Савельєва И. М., Полетаев А. В. История и интуиция: наследие романтиков. Препринт WP6 / 2003 / 06. Москва, 2003. С. 18–19.

позитивістську концептуалізацію «кількісною», позаяк спадкоємність інтелектуального, соціального та культурного життя переважно зводилася до біологічної періодичності, кількісного співвідношення факторів задля ствердження самоцінності ідеї «лінійного поступу»¹⁵.

За позитивістською концепцією контівського вислову (за О. Контом), кожна генерація виробляє більше матеріальних багатств, аніж потрібно для життя, та передає їх наступному поколінню. Ця теза вважалася неодмінною передумовою розвитку матеріальної культури¹⁶, що де-факто нав'язувало кількісний підхід до розробки проблеми поколінь

Зазвичай у XIX – на початку XX ст. покоління ототожнювалося з відповідним хронологічним проміжком, який переважно обраховувався у 25–30 років, тобто сторіччя обіймало життя приблизно трьох генерацій. Звісно, побутовали й інші пропозиції щодо локалізації цього інтервалу, наприклад, 15–20 років.

Але теза про три покоління на століття була загальновизнаною. Скажімо, М. Грушевський у публікації 1901 р. відзначав: «З століттям – циклом трьох поколінь, за котрим зовсім зникає всяка безпосередня лучність (зв'язок, спільність. – О. Я.) генерацій, – звичайно зв'язується ідея про епохальні події й вчинені ними важні переміни в житті, в відносинах, в культурі»¹⁷.

Більше того, на зламі XIX–XX ст. покоління стало одним з найуживаніших культурних понять модерну. Про це промовисто свідчить відома заувага британського антрополога й культуролога Джеймса Фрейзера у передмові до дванадцятитомної праці «Золота гілка». Автор цієї монументальної студії обстоював думку, що протягом двох-трьох поколінь у літературі людське мислення змінюється більше, ніж за два-три тисячоліття життя традиційного суспільства¹⁸.

Подібні спостереження, візії, рефлексії перетікали і до української думки перших десятиліть XX ст. «Кожде покоління – це новий, зовсім окремий світ. Від виступлення його починається нове життя, воно ніякого іншого життя, як тільки свого, не може й признавати. Воно не хоче нічого знати про досвід старих поколінь, воно не хоче ніяких наук, ніякого менторства історії, – воно *само* (курсив автора. – О. Я.), від самого початку, хоче все пережити. Бо тільки з своїм власним досвідом воно числиться, тільки те, що воно само пережило, має для нього вагитість. Тому, неважаючи на ніякі перестороги з боку старших, незважаючи навіть на прогнози та найтяжчі перепони, воно готове кожної хвили вповні розвинути свою авантюричну, щоб так сказати, вдачу, робити речі, диктовані не розумом, а тільки молодечим, нерозважним поривом, навіть безумієм. В тому вся

¹⁵ Мангейм К. Очерки социологии знания... С. 10–11, 14.

¹⁶ Арон Р. Этапы развития социологической мысли. С. 97.

¹⁷ Грушевський М. На порозі століття (Присвячено перемишльській українсько-руській громаді) // Грушевський М. Твори: У 50 т. Львів, 2002. Т. 1. С. 208.

¹⁸ Frazer J.G. Preface to the first edition // Frazer J.G. The Golden Bough. A Study in Magic and Religion. 3th ed. London, 1920. Part 1: The Magic Art and the Evolution of Kings. Vol. 1. P. XII.

краса і чар тої боротьби», – стверджував український літературознавець і критик Микола Євшан¹⁹.

Ці сентенції вказують, що поколіннєве маркування набуло самостійного значення як своєрідна одиниця часу в світі літератури, культури, мистецтва, науки на початку ХХ ст.

Гадають, що «якісні» пропозиції прихильників романтизму та «кількісні» візії adeptів позитивізму спробував розвести і, заразом, якоюсь мірою сполучити один із найвідоміших представників філософії життя Вільгельм Дільтей. Провідна ідея В. Дільтея полягала в тому, що він намагався розрізнити, власне, біологічний або математичний інтервал відтворення генерації від внутрішнього, суб'єктивного переживання того відрізка часу в уявленнях, світовідчужаннях, настановах, який віддаляв одне покоління від іншого.

За візією В. Дільтея, проміжок буття генерації передусім є суб'єктивним, пережитим часом, який позначений співіснуванням з іншими генераціями. Цей інтервал співбуття є ключовим, оскільки відображається у настановах думки, мислення, світопочувань тощо. Більше того, В. Дільтей обстоював погляд, що саме зчеплення чи перехресчування поколінь продукує «необмеженість еволюції» суспільства²⁰.

Таким чином, В. Дільтей зосереджувався на «внутрішньому», чи суб'єктивному, часі, себто наслідував, точніше, переосмислював «якісне» чи інтуїтивне, осягнення минувшини, властиве романтикам²¹.

Загалом, як речник, віталізму В. Дільтей був прихильником повороту до інтуїтивного, ірраціонального способу мислення, але не доводив його до крайньої межі. Відтак, на відміну від старих романтиків, він істотно специфікував й обмежував таке повернення, зокрема, намагався сполучити його з аналітичними структурами мислення. Адже німецький філософ розглядав саме «життя», як спосіб буття людини у культурно-історичному середовищі.

Важливі новації до концептуалізації історичного буття поколінь запропонував ще один adept пізнього віталізму – німецький соціолог і філософ Георг Зіммель. Останній намагався представити рух генерацій у річищі соціальної взаємодії, зокрема, у розрізі конфліктів, а також цілей, мотивів, устремлінь, які зі світу соціального переходили на поле культури. На думку Г. Зіммеля, *«жодна дія у межах соціального космосу не залишається без наслідків»*, оскільки кожна людина, пов'язана великою кількістю взаємин із попередніми поколіннями, одночасно починає ті зв'язки, котрі сходять до наступних генерацій²².

¹⁹ Євшан М. Боротьба генерацій і українська література // Євшан М. Критика; Літературознавство; Естетика. Київ, 1998. С. 47.

²⁰ Дільтей В. Сущность философии / Пер. с нем. Москва, 2001. С. 70.

²¹ Мангейм К. Очерки социологии знания... С. 16.

²² Зиммель Г. Социальная дифференциация. Социологические и психологические исследования // Зиммель Г. Избранное. Проблемы социологии. Москва; Санкт-Петербург, 2015. С. 42.

Отже, палітра поколінь поставала у річищі строкатих комбінацій соціальної взаємодії, перехресчувань і конфліктів, які вирізняли ті чи інші риси певної генерації.

Саме візії Г. Зіммеля про соціальні конфлікти і взаємодію та В. Дільтея про суб'єктивний або пережитий час генерації, відмінний від реального часового чи біологічного проміжку, спонукали К. Мангайма та інших інтелектуалів до формулювання й висунення інакших концепцій поколінь. Передусім, К. Мангайм обстоював думку, що «біологічний ритм» поколінь насправді реалізується крізь «фабрику соціальних процесів»²³. Однак він наголошував, що покоління не утворює якусь спільноту, групу чи товариство, хоч і визнавав наявність певного поколіннєвого зв'язку.

Відзначимо, що іншого погляду дотримувався іспанський філософ Хосе Ортега-і-Гассет, який розглядав покоління як щось схоже на «нове цілісне соціальне тіло» чи свого роду «біологічний снаряд»²⁴. Більше того, він намагався у світлі візії раціо-віталізму, що сполучала осмислення життя як біологічного та раціонального явища, встановити певні історичні ритми, точніше, зміни «епох старіння» та «епох літніх людей»²⁵. Цей ритм «життя» чи домінуючої активності покоління обраховувався інтервалом у приблизно 15 років²⁶.

Натомість К. Мангайм висував іншу провідну ідею, скеровану на досягнення «місцеположення покоління» у соціальному світі, котре диктується не так біологічними передумовами, як його роллю у культурному процесі. Соціолог наголошував на значенні різноманітних «свіжих контактів» (еміграція, переїзд із села до міста, війна і т. п.) для всіх учасників культурного процесу²⁷.

Тези про «місцеположення» й «свіжі контакти» спричинилися до іншої ідеї К. Мангайма про «стратифікацію», тобто диференціацію досвіду у межах покоління²⁸. Ця пропозиція була важливою новацією, позаяк вона розривала з традицією XIX ст., у межах якої покоління здебільшого розглядалося та сприймалося як та чи інша цілісність. Генерація, як єдина ідеалістична формація, об'єднана спільною волею та метою, репрезентувалася у візіях романтиків. Натомість позитивісти розглядали покоління як соціальне утворення на авансцені суспільного розвитку, задане відповідним інтервалом відтворення біологічної популяції людей.

Отож, саме К. Мангейм провів виразну різницю між поколінням за «місцеположенням», тобто за народженням, і генерацією за дійсністю, себто за здобутим або «стратифікованим» досвідом. Так народилася його дефініція «покоління-

²³ Мангейм К. Очерки социологии знания... С. 19–20.

²⁴ Ортега-и-Гассет Х. Что такое философия? Москва, 1991. С. 5, 6.

²⁵ Кушерець Т. Покоління як суб'єкт історії в філософії Хосе Ортеги-і-Гассета // Сіверянський літопис. 2008. № 3. С. 188–189.

²⁶ Пронкевич О. Теорія поколінь в іспаномовному літературознавстві: уроки для України // Постколоніалізм. Генерації. Культура. Київ, 2014. С. 153.

²⁷ Мангейм К. Очерки социологии знания... С. 27–28.

²⁸ Там же. С. 31–32.

секція»²⁹, котра мала відобразити як різноманітні хвилі культурних устремлінь, так і способи їхнього опанування чи переломлення у здобутому досвіді.

Зрештою, візія К. Мангайма була безпосередньо пов'язана з його концепцією «стилів мислення», в якій він аналізував групові взірці мислення, породжені відповідним соціальним і культурним середовищем, у світлі соціології знання. Провідне завдання автор книги «Ідеологія та утопія» убачав у тому, щоб показати, «як людина насправді мислить»³⁰. Такі дослідницькі устремління скеровували його погляд до соціального світу, культурних і політичних практик, які розгорталися на теренах суспільства, зокрема, з перспективи генерацій і набутого ними досвіду.

Зазначимо, що 1933 р. К. Мангайм емігрував із Німеччини до Великобританії і читав лекції у Лондонській школі економіки та політичної науки. Відтак, соціологія знання й її ключове поняття «стиль мислення», введене до наукового обігу К. Мангаймом, здобули неабияку популярність в англomовному науковому світі³¹, як і його концепція поколінь.

До суб'єктивного, а в чомусь символічного, аспекту досвіду генерацій апелювали і пізніші дослідники. Наприклад, обстоювалася думка, що саме соціальний світ «на основі хоча б суб'єктивного досвіду послідовності поколінь (батько, дід, діти) переживається принципово як історичний»³². Отже, родинні практики розглядалися не тільки як універсальний спосіб соціального буття, а й акумуляції варіативного, точніше, відмінного досвіду.

Саме розрізнення й специфікація здобутого досвіду генерацій є однією з наріжних проблем у межах різних концептуальних пропозицій і дослідницьких стратегій, висунутих соціогуманітаристикою другої половини ХХ ст. Приміром, один із найвідоміших критиків неолібералізму, французький соціолог П'єр Бурдьє аналізував проблему поколінь на основі концепції габітусу – сукупності чи множинності схем сприйняття, котрі сформовані певним досвідом соціалізації.

На його думку, конфлікти між поколіннями походять не з природної різниці у віці, а з відмінних умов існування, котрі спираються на несхожі чи полярні визначення неможливого, можливого та вірогідного. Відтак, одні й ті ж практики та очікування одночасно сприймаються і як розумні та доцільні, і як скандальні й химерні³³. Таким чином, відмінності між поколіннями П. Бурдьє пояснював різним досвідом, набутим у процесі соціалізації.

Зрештою, циркулюють різні концептуальні пропозиції й стратегії щодо розробки, пояснення, осмислення й конструювання палітри генерацій. Та незважаю-

²⁹ Там же. С. 42.

³⁰ Мангайм К. Ідеологія та утопія / Пер. з нім. Київ, 2008. С. 19.

³¹ Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. Москва, 1995. С. 20–21.

³² Шюц А, Лукман Т. Структури життєсвіту / Пер. з нім. Київ, 2004. С. 63.

³³ Бурдьє П. Практический смысл / Пер. с фр. Санкт-Петербург, 2001. С. 121–122.

чи на надзвичайний інтерес стосовно цієї проблематики, і до сьогодні дефініція «покоління» вирізняється багатозначністю, розмаїттям сфер ужитку та відмінністю продукованих смислів.

Наприклад, побутує, щонайменше, п'ять доволі поширених значень цього терміна: 1) хронологічна одиниця в історичній науці, котру здебільшого пов'язують із періодом у 30–40 років; 2) часовий відрізок у демографії для позначення осіб («вікової когорти»), які народилися одного року чи протягом вибраного часового інтервалу, приміром, упродовж двох або п'яти років, і т. п.; 3) виборці, котрі вперше проголосували на певних виборах як окреме покоління у світлі політичної соціології; 4) особи у період їх переломного віку (у західній традиції юність або початок зрілості), об'єднанні якоюсь позицією щодо певної події, до якої вони долучилися добровільно чи примусово; 5) людське потомство чи популяція³⁴.

Часом спектр значень терміна «покоління» генералізують відповідно до сфер вжитку, застосованих інструментальних практик і концептуальних пропозицій. У такому світлі покоління потрактовують як біологічну, генеалогічну, демографічну («вікова когорта») чи суспільно-культурну категорію³⁵.

Поняття «покоління» розглядають і з перспективи відмінних пізнавальних запитів: генетичні характеристики й ступінь походження від спільного прашура (антропологія і правники); вікова група певного етносу (етнографія й етнологи); сукупність людей, об'єднаних участю у спільних історичних подіях (історики); представники / носії певної субкультури чи духовно-культурної спільності (культурологи); вікові характеристики та вікові групи (демографи); умови й моделі соціалізації, життєдіяльності, типові потреби, ціннісні орієнтації (соціологи)³⁶.

Таке розмаїття змістовних сегментів, які позначають терміном «генерація», а також міждисциплінарна багатоманітність сфер його вжитку навіть спонукає до обґрунтованих сумнівів щодо інструментального застосування цієї дефініції. Скажімо, соціолог Домінік Кола навіть риторично запитує: покоління – ілюзорне поняття?³⁷

Якщо згадати відому тезу Х. Ортеги-і-Гассета про те, що генерація є динамічним компромісом між масою й індивідом і водночас найважливішим поняттям в історії («траєкторією руху історії»), висловлену на зламі 1920–1930-х років³⁸, то споглядаємо очевидну переоцінку, принаймні суттєву корекцію, щодо вживання цього терміна у соціогуманітаристиці другої половини ХХ ст.

³⁴ Кола Д. Политическая социология / Пер. с фр. Москва, 2001. С. 40–42.

³⁵ Матусяк А, Светліцкі М. Категорія покоління у сучасних суспільно-культурних дослідженнях // Постколоніалізм. Генерації. Культура. С. 132–133.

³⁶ Готов М.Б. Поколение как категория социологии // Социологические исследования. 2004. № 10. С. 43.

³⁷ Кола Д. Политическая социология. С. 40.

³⁸ Ортега-и-Гассет Х. Что такое философия? С. 5.

Утім, попри обґрунтовані сумніви, котрі продукує циркуляція та застосування вказаного поняття, означення «генерація» виявилось надзвичайно важливим, гнучким і привабливим соціальним, культурним, психологічним маркером. Отож, термін «покоління» і до сьогодні є однією з найуживаніших дефініцій, яка інтенсивно циркулює у мас-медійних, комунікативних та багатьох інших практиках.

Ба більше, ідея генерацій тяжіє до давніх, у широкому сенсі родових або архетипічних культурних уявлень від часів античності, які якнайкраще та найпростіше демонструють плинність історичного життя. Адже конструювання тієї чи іншої палітри поколінь хоч-не-хоч нав'язує продукування суспільних уявлень, передусім, пов'язаних із тим, в яких образах соціум хоче, прагне чи намагається уявити чи сконструювати себе.

З одного боку, концепт «генерація» дозволяє гнучко актуалізувати той чи інший пласт давнього-недавнього історичного досвіду, пов'язаного з відповідними культурними, соціальними, політичними, господарськими та іншими контекстами. Недаремно нині оперуємо чималим метафоричним рядом означень, які специфікують досвід, практики, травматичні враження, рефлексії або, навпаки, ідеали-дороговкази чи символи-маркери, котрі ототожнюються з тією чи іншою генерацією, як-от «покоління Срібного віку», «розстріляне покоління», «втрачене покоління», «покоління хіпі», «покоління шістдесятників», «посттоталітарне покоління», «покоління нульових» тощо³⁹.

З другого боку, поняття «покоління» дає змогу організовувати й маркувати надзвичайно широкий діапазон темпоральних уявлень, передусім аналізувати різноманітний спектр продукуваних смислів, а також зводити їх до доволі універсального й більш-менш одноманітного формату.

Наприкінці ХХ ст. шириться низка різноманітних хвильових, циклічних концепцій соціокультурних трансформацій світу історії, котрі асоціюють або пов'язують із певними генераціями. У світлі таких концептуальних пропозицій кожному поколінню надається певний культурно-символічний смисл у масштабній палітрі минувшини.

Ба більше, про привабливість концепту «покоління» свідчать розмаїті палітри й образи генерацій західного світу ХХ – початку ХХІ ст., які дедалі частіше транслюються до глобалізованих обширів, зокрема, сягають українських теренів. Врешті, представлення історії західного суспільства, передусім Сполучених Штатів, у вигляді поколінневих образів сформувало навіть своєрідну традицію щодо їхнього маркування, окреслення й репрезентації, хоч і доволі мінливу та варіативну.

Передусім ідеться про відому теорію поколінь Ніла Хоува та Вільяма Штрауса, котрі представили історію США у вигляді великої серії біографій поколінь від кінця ХVІ ст. до кінця ХХ, згодом до початку ХХІ ст. Автори цієї теорії обстоюють тезу про своєрідні чотирьохактні цикли генерацій – підйом, пробудження,

³⁹ Гундорова Т. Генераційний виклик і постколоніалізм на сході Європи. Вступні зауваги // Постколоніалізм. Генерації. Культура. С. 10.

спад і криза. Кожен із циклів обраховується у 20–22 роки, себто чотири цикли покривають приблизно середню тривалість життя у 80 років і метафорично іменуються «сезонами історії». Крім того, концептуалізація Хоува-Штрауса вирізняє чотири архетипи поколінь – пророк, кочівник, герой і митець.

Очевидне звуження поколінного інтервалу до 20–22 років, як правило, пояснюють тим, що у США розриви між генераціями були менш помітними, порівняно з європейськими країнами. До того ж чотири цикли поколінь у конструкції Хоува-Штрауса продукують певні паралелі, хоч і доволі релятивні. Приміром, цикл із чотирьох поколінь побутував ще в арабській середньовічній традиції – засновник, продовжувач (син засновника), імітатор (онук засновника) та руйнівник (правнук засновника)⁴⁰.

Природно, що теорія циклів, архетипів і моделей поведінки поколінь Хоува-Штрауса спричинилася до розмаїтої рецепції академічного світу, в якій простежуються полярні оцінки. Тим паче, що така конструкція висувала цілісну, динамічну й масштабну панораму американської історії, в той час як пізнавальні ситуації на зламі ХХ–ХХІ ст. здебільшого актуалізували й пропонували формати локальних, місцевих, регіональних, антропологічних досліджень, мікроісторій або історій меншин, гендерних студій тощо. У метафоричному сенсі проект Хоува-Штрауса навіть називають «гранд-нарративом нового типу»⁴¹.

Видається, що якоюсь мірою ця пропозиція стала реакцією на пізнавальні запити доби глобалізму. Звісно, теорія Хоува-Штрауса виявилася надзвичайно популярною і затребуваною, передусім у мас-медійних практиках, оскільки запропонувала виразну, зручну й універсальну операційну схему, котру досить легко переорієнтувати до відповідних зацікавлень і потреб.

У спрощеному й узагальненому вигляді ця палітра генерацій західного, точніше, американського суспільства кінця ХІХ – початку ХХІ ст. (приблизно за 135 років) виглядає наступним чином: 1) «втрачене» чи воєнне покоління – генерація Е. Хемінгуей, Е.-М. Ремарка, Ф.С. Фіцджеральда (народжені 1885–1904 рр.); 2) «величне» або «велике» покоління (народжені 1905–1923 рр.); 3) «мовчазне», «тихе» покоління чи генерація традиціоналістів (народжені 1924–1944 рр.); 4) бумерівське покоління, генерація Бебі-буму чи «демографічного вибуху» (народжені 1945–1963 рр.); 5) покоління Х (народжені 1964–1984 рр.) чи генерація доби холодної війни, гонки озброєнь і біполярного поділу світу; 6) покоління Y або генерація міленіуму, глобалізму та «споживацького суспільства» (народжені 1985–2004 рр.); 7) покоління Z чи «перша» цифрова генерація, покоління кліпів і смартфонів (народжені від 2005 р.).

Певна річ, циркулюють розмаїті проєкції як щодо означень, так і хронології поколінь, інколи досить істотні. Звісно, побутують спроби перенести, принаймні

⁴⁰ Савельєва І.М., Полетаєв А.В. История и время... С. 369–370.

⁴¹ Ващенко В. Українські історики, політичні генерації та (радянська) влада: нова аналітична структура радянської історії // Історик і Влада. Колективна монографія. Київ, 2016. С. 94.

адаптувати концептуальну пропозицію Хоува-Штрауса на ґрунті інших національних історій. Та зазвичай вони сприймаються доволі скептично, хоч ширяться різноманітні варіації, версії та пропозиції щодо уточнень, переробок, доповнень, модифікацій і ревізій цієї палітри⁴².

Втім, схема Хоува-Штрауса досить прихильно сприймається з прагматично-практичної перспективи, передусім у світлі просування рекламних, маркетингових, мас-медійних стратегій⁴³. Адже «поколінневий бренд» у другій половині ХХ ст. міцно ввійшов до мас-медійних практик у вигляді таких відомих образів, як генерація Твіггі (від англ. *twig* – тростинка; псевдонім супермоделі 1960-х років Леслі Горнбі), покоління Юппі / Яппі (абревіатура від англ. *Young Urban Professional Person*; молоді міські високооплачувані професіонали кінця 1970-х – 1980-х років), покоління 9/11, що сформувалося під впливом страшних терористичних актів 11 вересня 2001 р., та низка ін.

Натомість у сучасній соціогуманітаристиці проблема генерацій сприймається доволі складно й неоднозначно. Це пов'язано як із багатозначністю і навіть розмитістю самого поняття «покоління» та чималою варіативністю дослідницьких стратегій, інструментів й отриманих наукових результатів, так і надзвичайним динамізмом самої предметної області студій – нинішніх соціальних генерацій і їх різноманітних ролей.

Не випадково дедалі частіше йдеться про розмивання меж між генераціями в останні десятиліття ХХ та перші десятиліття ХХІ ст. Побутує навіть теза про «постмодерністське різноманіття», котре замість виразної поколінневої належності, спертої на класичне переживання та свідомість, пропонує / нав'язує суцільну розпорошеність і «самотність натовпу»⁴⁴. Вочевидь, ці думки співзвучні настроям культурного релятивізму та скептицизму, котрі поширені останнім часом.

Власну палітру поколінь намагалася сконструювати й радянська історіографія, хоч обмежувалася майже виключно генераціями на теренах СРСР. Тим більше, що ідеологічні практики радянського режиму мали виразне футуристичне спрямування, тобто оперували схемою руху поколінь, насамперед, наймолодшої генерації, до вищої телеологічної мети – т. зв. «світлого комуністичного майбуття»⁴⁵.

Канонізувалася доволі проста й очевидна схема: перше радянське покоління – «геройно-революційне»; друге – воєнне чи покоління «переможців»; третє – покоління «трудових звершень і подвигів» соціалістичних п'ятирічок або «бу-

⁴² Матусяк А, Светліцкі М. Назв. праця. С. 141–143.

⁴³ Ожиганова Е.М. Теория поколений Н. Хоува и В. Штрауса. Возможности практического применения // Бизнес-образование в экономике знаний. 2015. № 1. С. 94–97.

⁴⁴ Матусяк А, Светліцкі М. Назв. праця. С. 139.

⁴⁵ Див., наприклад: Затонський В.П. Викувати покоління борців за комунізм: [інтерв'ю Наркома освіти УСРР газ. «Известия»] // Всесвіт. 1934. № 16. С. 2.

дівників комунізму» і т. п. Під цю конструкцію адаптували чи «підв'язували» навіть праці деяких західних авторів⁴⁶.

Спроби включити більш ранні генерації у загальну палітру, як правило, подавалися у розрізі суцільного протиставлення дореволюційне / радянське, приміром, покоління, народжене 1906 р., яке здебільшого порівнювалося у світлі досягнень «соціалістичної епохи»⁴⁷. Причому все населення Російської імперії пропонувалося розділити на три покоління – те, що не досягло робочого віку (до 15 років), робочого (від 16 до 60 років) і позаробочого віку (після 60 років)⁴⁸.

Однак майже одразу намітилася свого роду альтернативна, чи ревізійністська, концепція конструювання радянських поколінь. Ця візія побутувала у вигляді різних варіацій й адсорбувала здобутий неформальний досвід життя в СРСР, як-от спільні травматичні враження, шоківі переживання, розмаїті нонконформістські настрої, конфронтаційні устремління й негативні реакції тощо. Дехто з дослідників навіть обстоює думку, що саме такий досвід, зокрема розвінчання образу сталінської доби як «золотої» епохи, причинилися до кризи позитивної ідентичності трьох поколінь радянських людей⁴⁹.

У процесі цієї кризи постала інша, неофіційна палітра радянських поколінь: генерація розстріляних, репресованих, членів родин «ворогів народу» і вцілілих у горнилі репресій (за висловом історика Семена Підгайного, «недостріляних»⁵⁰), покоління учасників, очевидців і жертв війни, генерація шістдесятників⁵¹ – дисидентів і правозахисників, покоління «двірників і сторожів» («втрачена» генерація 1970-х років за відомою піснею Бориса Гребенщикова та рок-гурту «Акваріум»)⁵², афганців і чорнобильців тощо.

Вочевидь, конструювання загальної палітри українських поколінь від зламу ХІХ–ХХ ст. до нашого часу натрапляє на низку різноманітних проблем.

З одного боку, варто взяти до уваги масованій травматичний ефект, або радше тотальний шоківий вплив українського ХХ ст., пов'язаний із його насиченістю катастрофічними чи екстремальними подіями, процесами, явищами (ре-

⁴⁶ Давидов М. Третье советское поколение / Пер. с англ. Москва, 1984. С. 6–7.

⁴⁷ Урланис Б.Ц. История одного поколения (социально-демографический очерк). Москва, 1968. 269 с.

⁴⁸ Там же. С. 55.

⁴⁹ Хапаева Д. Время космополитизма. Очерки интеллектуальной истории. Санкт-Петербург, 2002. С. 28–29.

⁵⁰ Оглоблин О. Семен Підгайний (1907–1965) // Оглоблин О. Студії з історії України: Статті і джерельні матеріали. Нью-Йорк; Київ; Торонто, 1995. С. 262.

⁵¹ Бунт покоління: Розмови з українськими інтелектуалами записали й прокоментували Богуміла Бердиховська та Оля Гнатюк [інтерв'ю із Євгеном Сверстюком, Іваном Дзюбою, Михайлиною Коцюбинською, Михайлом Горинем, Миколою Рябчуком] / Пер. із пол. Київ, 2004. 344 с.

⁵² «Поколение дворников и сторожей. Потеряло друг друга в просторах бесконечной земли» (Борис Гребенщиков: Здесь так забавно... / Сост. Д.Н. Башук, А.Т. Боднарчук. Харьков, 1992. С. 21).

волюції, світові війни, масовані репресії, депортації, чистки, масштабні криваві соціальні експерименти, кілька великих еміграційних хвиль), тривала роздільність українських земель між кількома державами тощо. Якщо врахувати те, що в основі зв'язку поколінь закладено родовий / родинний механізм, то його тотальна руйнація істотно, ба навіть кардинально змінювала соціокультурні обриси як окремої генерації, так і загальної поколіннєвої панорами протягом ХХ ст.

Більше того, екстремальний хронотоп нав'язував стратегії та практики банального виживання, себто збереження свого фізичного існування. Тому сформувався потужний пласт травматичного досвіду, котрий тою чи іншою мірою циркулює у пам'яті кількох поколінь і до сьогодні. Приміром, сучасні дослідники обстоюють думку про вплив травмуючих ситуацій і пов'язаних з ними травматичних переживань протягом чотирьох генерацій⁵³. Відтак, проблема вивчення травматичного досвіду поколінь набуває міждисциплінарного характеру та перетікає до інших наукових сфер і площин, зокрема, на поле студій, присвячених транспам'яті та постпам'яті⁵⁴.

З іншого боку, деформоване соціокультурне розмаїття спричинилося до великої строкатості та мозаїчності «просторів досвіду», моделей соціалізації, строкатої варіативності масивів спільних вражень, цінностей, устремлінь тощо. Та водночас варто зауважити й очевидну типізацію і одноманітність, принаймні зовнішню, життєвих сценаріїв, моделей, ціннісних орієнтацій, способів соціалізації українців у межах радянського тоталітарного режиму.

Крім того, великі соціокультурні катастрофи ХХ ст. часто призводили до тих чи інших розривів між соціальними поколіннями. До того ж, культурна політика, скерована на тривале російщення українського населення під гаслом створення квазіспільноти – радянського народу, породжувала масштабні спотворення здобутого чи пережитого досвіду.

Отож, постала нав'язана палітра типізації моделей і схем соціалізації на теренах радянської України, котра нівелювала, затушковувала розмаїття «просторів пережитого досвіду». Такі типізовані образи різко контрастували з життєвими сценаріями українських вигнанців, а особливо їх нащадків у середовищі еміграції та діаспори.

Згадані суперечності та метаморфози неодноразово виявлялися протягом ХХ ст. Наприклад, славнозвісні табори Ді-Пі (скорочення від англ. *Displaced Persons*) стали своєрідними майданчиками зіткнення різноманітних «просторів досвіду» українських поколінь по Другій світовій війні. Не випадково повоєнна таборова доба переміщених осіб була влучно названа письменником Уласом

⁵³ Психолог Тетяна Воропаєва: «Наслідки геноциду поширюються на чотири покоління» // Укр. тиждень. 2013. 15 листоп. URL: <https://tyzhden.ua/Society/93979>

⁵⁴ Див. докладніше: *Поліщук Я.* Пам'ять і постпам'ять (на матеріалі роману Ліни Костенко «Записки українського самашедшого») // Постколоніалізм. Генерації. Культура. С. 164–166.

Самчуком «планетою Ді-Пі»⁵⁵. Адже кількарічні контакти у досить сталому кармеральному середовищі згенерували своєрідний психологічний і культурний шок, який помітно збагатив тодішніх українських інтелектуалів, що відобразилося у їхніх практиках і проєктах⁵⁶.

«Зустріч двох українських ментальностей людини з центральних етнографічних земель і з західних областей, що формувалися у відмінних політичних і культурних умовах, зустріч в еміграційних обставинах двох українських світів з відмінними світоглядово-психологічними наставленнями, викликала глибокі внутрішні потрясіння», – згадував очевидець й активний учасник подій «таборової доби» історик В. Маруняк⁵⁷.

Звісно, генераційні зміни намагалися досягнути і у світлі буття української діаспори у Північній Америці. Приміром, В. Ісаїв розглядав культурні й світоглядні відмінності між старшим, народженим в Україні, і молодшим поколінням, яке з'явилося на світ поза Україною, як зіткнення / співіснування традиціоналізму й різних форм асиміляції⁵⁸. Згодом він зауважував, що «в Америці й Канаді навіть асимільовані третє й четверте покоління зберігають якийсь ступінь етнічної ідентичності»⁵⁹. Вочевидь, такі наукові запити диктувалися становищем української діаспори у багатонаціональних, мультикультурних і динамічних середовищах Північної Америки.

Втім, символічний потенціал концепту «покоління» був доволі затребуваний українськими інтелектуалами на еміграції та в діаспорі для відтворення чи конструювання традицій культурної / духовної / наукової спадкоємності. Ця проблема була доволі гострою й актуальною з огляду на потужну «зачистку» культурного простору підрадянської України та кілька послідовних хвиль радянської науки.

Радянська систематично витравлювала й розчиняла національні риси української науки, зокрема, переводила республіканський простір знання у свого роду «провінційний ландшафт». Таким чином, формувалася «паралельна» версія щодо російсько-радянської науки, відома як республіканська чи українська радянська наука, в якій гуманістичні та суспільствознавчі дисципліни однозначно витіснялися на маргінеси.

Тим часом, після Другої світової війни дедалі частіше побутували та ширилися рефлексії щодо майбутніх перспектив української науки, літератури, мови поза межами України на тлі біполярного протистояння та невтішних новин, які

⁵⁵ Самчук У. Планета Ді-Пі. Нотатки й листи. Вінніпег, 1979. 355 с.

⁵⁶ Див., наприклад: The Refugee Experience: Ukrainian Displaced Persons after World War II / Ed. by W. Isajiw, Yu. Boshyk, R. Senkus. Edmonton, 1992. XXIV, 517 p.

⁵⁷ Маруняк В. Українська еміграція в Німеччині і Австрії по другій світовій війні: У 2 т. Мюнхен, 1985. Т. 1: Роки 1945–1951. С. 189–190.

⁵⁸ Ісаїв В. Друге покоління імігрантів в американській дійсності // Сучасність. 1964. № 9. С. 102–110.

⁵⁹ Його ж. Виховні напрямки і подвійне доквілля // Сучасність. 1972. № 11. С. 116.

надходили з іншого боку «залізної завіси». Наприклад, Ю. Луцький слушно зауважував, що «кожна еміграційна література живе двома-трьома поколіннями, і її творчий спад є неминучий, бо так диктує факт культурного і мовного відчуження»⁶⁰.

Отож, проблема континуїтету, спадкоємності наукових, культурних, духовних традицій на еміграції та у діаспорі набувала особливої ваги та символічного значення з багатьох ракурсів і перспектив.

Певна річ, конструювання наукових або культурних генерацій істотно відрізнялося від представлення палітри соціальних поколінь, хоч вони тою чи іншою мірою корелювалося між собою. Насамперед, зауважимо, що помітно звужувався інтервал між поколіннями, кардинально перекроювався «простір досвіду», способи зв'язку і взаємини між генераціями і, навпаки, суттєво підносилося символічне призначення або встановлення / вписування належності до певного покоління.

Більше того, центральну роль у такому конструюванні відігравала символічна фігура «батька-засновника», себто своєрідна персоналізація культурної, наукової, інтелектуальної традиції. Наприклад, М. Чубатий у своїй схемі поколінь українських істориків відводив місце фундаторів поету-пророку Т. Шевченку та його товаришу М. Костомарову з його ідеологічним маніфестом «Книга буття українського народу». За цієї візією, сучасники Великого Кобзаря належали до першого покоління українських істориків⁶¹.

Загалом конструкція М. Чубатого складалася з п'яти генерацій. До другого покоління він зачисляв істориків, котрі посідали провідні позиції в українській історіографії останньої чверті XIX ст., як-от В. Антонович, М. Драгоманов, О. Левицький, О. Лазаревський та ін. Третє покоління репрезентували М. Грушевський та його сучасники. Четверту генерацію складали учні М. Грушевського, котрі «майже всі стали істориками-державниками»⁶².

Врешті-решт, за схемою М. Чубатого, до п'ятого й останнього покоління належали історики, котрі здобули фахову підготовку протягом 1930-х років і пізніше. Цю генерацію він поділяв на дві частини – старшу, котра «мала ще якусь змогу набирати вчення від українських професорів, в Україні чи на еміграції, які ще належали до четвертої генерації», та молодшу, яка таких можливостей уже не мала⁶³.

Зауважимо, що у конструкції поколінь, за версією М. Чубатого, провідну роль відігравав особистий зв'язок як спосіб збереження / забезпечення традиції студіювання історії України. Недаремно саме розрив персональної тяглості між істориками четвертого та п'ятого поколінь автор розглядав як найбільшу загрозу для існування української історіографії на еміграції та в діаспорі. «Витворю-

⁶⁰ Луцький Ю. До проблеми двох Батьківщин // Сучасність. 1963. № 3. С. 110.

⁶¹ Чубатий М. Українська історична наука: Її розвиток і досягнення. Філадельфія, 1971. С. 12–14.

⁶² Там само. С. 18

⁶³ Там само. С. 19–20.

ється ситуація прямо грізна для майбутнього української історичної науки, зокрема минулого старої України, бо майже ніхто її не студіює в Україні, а так само майже ніхто поза Україною. *Ми справді стаємо неісторичною нацією*», – стверджував М. Чубатий⁶⁴.

Натомість у «родоводі» істориків-емігрантів, укладеному О. Оглоблиним у середині 1950-х років, символічне місце засновників було відведено фундаторам державницького напрямку 1920-х років. Якщо взяти до уваги наукові практики та політичні вподобання О. Оглоблина як історика національно-державницького спрямування й симпатика гетьманського руху, то засади його «генеалогії» дослідників української минувшини є вповні очевидними.

Конструкція О. Оглоблина пропонувала виокремлення чотирьох поколінь істориків, які студіювали державну минувшину України. У метафоричному сенсі ця схема була зорієнтована на представлення національно-державницької традиції в українській історіографії поза межами радянської України.

Втім, як і у конструкції поколінь учених М. Чубатого, так і у «родоводі» поколінь істориків О. Оглоблина системотворчим чинником є особистий зв'язок – учитель / учень / учні учнів. Перша генерація істориків-державників розпочинається з В. Липинського, Д. Дорошенка та ряду інших дослідників, як-от В. Біднов, Р. Лашенко, О. Лотоцький, В. Прокопович, С. Шелухін, А. Яковлів та ін., які вишли на авансцену української історіографії у дореволюційні часи⁶⁵.

За схемою О. Оглоблина, історики другої генерації (І. Борщак, В. Заїкин, Б. Крупницький, С. Наріжний, Д. Оляничин та ін.) здобули історичну освіту та започаткували наукові студії переважно за кордоном. Дехто з них були студентами Д. Дорошенка, В. Липинського та інших істориків першої генерації.

За його ж візією, третє покоління учених з'явилося в українській історіографії у 1930-х роках. Ця генерація сформувалася з кола наймолодших студентів учених першої генерації. Скажімо, автор зараховував до цього покоління Михайла Антоновича.

Прикметною рисою конструкції О. Оглоблина є те, що майже всі представники третього покоління закінчили Український вільний університет, Варшавський університет або Український науковий інститут у Берліні. Нарешті, четверта генерація, за цією схемою, посіла своє місце в українській еміграційній історіографії по Другій світовій війні.

Відзначимо, що О. Оглоблин, крім окреслення персонального зв'язку між істориками, місця фахового вишколу та початку вченої кар'єри, акцентував увагу на характерних рисах наукових студій і практик кожної генерації. Передусім він розглядав спрямованість, провідну проблематику їхніх праць, джерельну базу, ставлення до європейської науки тощо.

⁶⁴ Там само. С. 20.

⁶⁵ *Ohloblyn O. Ukrainian Historiography 1917–1956 // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S. New York, 1957. Vol. 5/6. № 4 (18), 1/2 (19/20). P. 402.*

Почасти такий підхід можемо розглядати як окреслення своєрідного фахового «простору досвіду». Втім, така аналогія поміж конструюванням соціальних і наукових генерацій є доволі релятивною, позаяк місце тих чи інших моделей соціалізації здебільшого заступає спрощена типізація сценаріїв професійного становлення.

На думку О. Оглоблина, перша генерація істориків здебільшого вирізнялася синтетичними студіями з української історії та історіографії. Водночас вони відзначилися популяризаторськими практиками й працями з політичної історії XVII–XVIII ст., церковної минушини, історії права, котрі причинилися до формування державницької концепції українського історичного процесу⁶⁶.

За схемою О. Оглоблина, історики-емігранти другого покоління переважно опрацьовували західноєвропейські джерела з історії України. Більше того, він гадав, що специфічною прикметою вказаної генерації був безпосередній зв'язок із європейською історичною наукою та інтенсивне використання західних джерел у студіях з української історії⁶⁷.

З одного боку, О. Оглоблін вказував на схильність істориків із цього покоління до «історичного синтезу», проте заразом закидав їм надмірне захоплення публіцистикою та вважав передчасними їх узагальнюючі праці⁶⁸. З іншого боку, він відмічав очевидні впливи на наукові й культурні практики істориків третьої генерації провідних ідей і трендів міжвоєнної доби, привнесених із Західної та Центральної Європи.

За «родоводом» О. Оглоблина, четверте покоління істориків репрезентували науковці, професійне становлення яких обірвала Друга світова війна. Крім того, він зараховував до цієї генерації молодих істориків, які здобули фахову освіту протягом 1940-х років, зокрема, розробляли історію княжої та козацької доби, історію права, церкви й новітню історію⁶⁹.

Власну схему чотирьох поколінь в українській радянській літературі від 1917 р. до початку 1960-х років висунув літературознавець Іван Кошелівець. Причому він намагався більш-менш узгодити інтервал народження з часом входження покоління до літературного процесу: перше (народженні до 1901 р.); друге (народжені 1901–1910 рр.; увійшли до літератури між 1920 і 1930 рр.); третє (народилися після 1910 р., увійшли до літератури після 1930 р.); четверте покоління, що з'явилося по смерті Й. Сталіна й найяскравіше представлено шістдесятниками⁷⁰.

Ще масштабнішу «генеалогічну» візію кількох поколінь українських істориків запропонувала Н. Полонська-Василенко. Вона виводила практично всю українську історіографію першої половини ХХ ст. з Київської школи В. Антоновича. В одній із рецензійних заміток дослідниця зазначала, що вчений «*став осново-*

⁶⁶ Ibid. P. 403.

⁶⁷ Ibid. P. 415.

⁶⁸ Ibid. P. 424.

⁶⁹ Ibid. P. 430.

⁷⁰ Кошелівець І. Сучасна література в УРСР. [Нью-Йорк], 1964. С. 33–42.

положником школи українських істориків, до якої належить більша частина істориків України, що має зараз вже чотири покоління»⁷¹.

Конструкція Н. Полонської-Василенко подавалася у вигляді таблиці школи істориків України В. Антоновича, побудованої за принципом особистого зв'язку між генераціями: В. Антонович – учні В. Антоновича (перше покоління) – учні учнів Антоновича (друге покоління) – третє покоління⁷². Причому як «правнук» до школи В. Антоновича потрапив О. Пріцак⁷³, що стало приводом для доволі гострої полеміки із символічним підтекстом.

Зауважимо, що згаданий сюжет з історії конструювання поколінневої палітри української історіографії на зламі 1960–1970-х років потрапив до сфери інституціоналізації й розбудови нових осередків і товариств діаспорних учених, зокрема, Українського наукового інституту Гарвардського університету (США) та Українського історичного товариства. Відтак проблема конструювання «генеалогії» поколінь розглядалася у світлі неформальної чи символічної наступності українських істориків, а почасти в полі змагання між їх науковими очільниками за ресурси діаспори.

Наприклад, О. Пріцак не тільки сприйняв тезу про «правнука» В. Антоновича, за «родоводом» Н. Полонської-Василенко, а й задекларував спадкоємність Гарвардського осередку з українською документальною школою. «Із названих учнів Грушевського (“внуки Антоновича”), єдиний академік Іван Крип'якевич мав згідно із схемою проф. Н. Полонської-Василенко, продовжувача спадкоємця – учня (“правнука” Антоновича – Омеляна Пріцака), тобто мене», – відзначав учений⁷⁴.

Однак ця теза спричинила низку критичних закидів і розлогих інвектив. Приміром, О. Домбровський охрестив такий підхід «культу священних корів»⁷⁵. Натомість Л.-Р. Винар тримався думки, що засновником української історіографії був М. Грушевський, а не В. Антонович⁷⁶. Водночас Л.-Р. Винар категорично відкидав тезу про спадкоємність документальної школи та гарвардського осередку, позаяк гадав, що вона не спирається на достатні джерельні підстави⁷⁷.

⁷¹ Полонська-Василенко Н. З дослідів Волині (Шумовський П. Остріг. Історичний нарис. Передмова В. Сениотовича-Бережного; обкладинка В. Мещинського; Вінніпег, Канада; накладом Інституту дослідів Волині; 122 стор., 1964.) // Сучасність. 1966. № 1. С. 118.

⁷² Полонська-Василенко Н. Нарис історіографії України // Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. Мюнхен, 1972. Т. 1: (до половини XVII ст.). С. 32–34.

⁷³ Там само. С. 34.

⁷⁴ Пріцак О. Гарвардський центр українських студій і школа М. Грушевського // Пріцак О. Чому катедри українознавства в Гарварді? Вибір статей на теми нашої культурної політики (1967–1973). Кембридж; Нью-Йорк, 1973. С. 103.

⁷⁵ Домбровський О. До питання української історичної школи в діаспорі // Український історик. 1974. № 4. С. 79.

⁷⁶ Винар Л. Історична школа Михайла Грушевського і НТШ // Свобода (Джерсі-Сіті). 1974. 11 січ. (№ 7). С. 2.

⁷⁷ Винар Л. Двадцятиліття «Українського історика» (1963–1983) і завдання українських істориків // Український історик. 1983. № 2/4. С. 19–20

Зрештою, полеміка навколо схеми Н. Полонської-Василенко добре продемонструвала символічну роль не тільки у конструюванні палітри наукових або культурних генерацій, а й в освяченні нових інституціональних проєктів. Причому символічний аспект поколіннєвого зв'язку був затребуваний не тільки для забезпечення наукової й культурної тяглості на теренах діаспори, а й для творення нових організаційних осередків. У метафоричному сенсі варто наголосити, що символізм відіграв поважну роль у «винайденні» нової традиції за інших соціокультурних передумов й інтелектуальної атмосфери західного академічного світу, зокрема, у реалізації такого успішного інституціонального проєкту, як Український науковий інститут Гарвардського університету.

Звісно, концепції поколінь вживаються і для формування дослідницьких програм з більш прагматичним або утилітарним спрямуванням, скажімо, для створення просопографічного чи колективного образу певної генерації або кількох поколінь із більш-менш фіксованим інтервалом часу. Відтак акцентується увага не на об'єднуючих символічних рисах, а на колективних прикметах.

Наприклад, у розвідці про повоєнне, чи третє, покоління російських істориків за радянської доби розглядаються такі риси, як соціальне походження, місце фахового вишколу, провідні освітні напрями та впливи, коло наукових зацікавлень, кар'єрні сценарії, мемуарні рефлексії та ремінісценції, впровадження т. зв. бригадно-колективних форм наукової праці та ін.⁷⁸

У межах цієї дослідницької програми генерація істориків розглядається як спільнота спеціалістів, які приблизно в один і той же час розпочали професійну діяльність, а також мали постійну чи відносно сталу фахову ідентифікацію⁷⁹. Проте навіть за такої широкої палітри і в цілому більш-менш об'єктивно сформульованих запитів простежуються сюжети стосовно окреслення колективного й персонального вимірів «простору досвіду», як-от фронтові роки, військові лихоліття та переживання тощо⁸⁰. Тим більше, що навіть вихідний запит у конструюванні такої просопографічної палітри хоч-не-хоч пов'язаний із відповідним соціокультурним масштабуванням або зламом – воєнне / повоєнне, що продукує чимало питань до царини суб'єктивного досвіду, зокрема, його специфікації та диференціації.

Загалом можливий діапазон установчих критеріїв, мірил, засад щодо конструювання генерацій учених або літературних, мистецьких чи інших поколінь

⁷⁸ Сидорова Л.А. Советские историки послевоенного поколения: собирательный образ и индивидуализирующие черты // История и историки: историографический вестник. 2004. Москва, 2005. С. 208–223.

⁷⁹ Сидорова Л.А. Когнитивные возможности генерационного подхода в изучении истории исторической науки // Культура, наука, образование: проблемы и перспективы / материалы Всероссийской научно-практической конференции (г. Нижневартковск, 7–8 февраля 2012 г.). Нижневартковск, 2012. Ч. I: История идей и история общества. Отечественная история. С. 461.

⁸⁰ Сидорова Л.А. Советские историки послевоенного поколения... С. 214.

з обсягу того чи іншого культурного / наукового поля є доволі варіативним. Скажімо, вивчення практик і стратегій маркування літературних поколінь на ниві іспанського літературознавства спричинилося до виокремлення таких мірил, як-от: 1) близькість дат народження; 2) схожість умов, в яких відбувалося інтелектуальне та мистецьке становлення; 3) середовище спілкування, взаємний обмін ідей, настроїв, спільні моделі поведінки; 4) події або явища, котрі здобули екзистенційне, культурне або естетичне значення у рецепції покоління; 5) специфічні поколіннєві ознаки стилю й поезики; 6) тип реакції на попередню генерацію чи генерації тощо⁸¹.

Втім, пропонуються і більш складні – гібридні чи комбіновані – концепції генерацій, котрі передбачають кореляцію, співбуття, змагання різних варіацій поколінь. Наприклад, такою є модель п'яти поколінь, запропонована В. Ващенком. Автор, наслідуючи відомий проект Хоува-Штрауса, пропонує «читати соціальну історію уздовж “поколіннєвої діагонали”»⁸².

Концептуальна пропозиція В. Ващенка передбачає кореляцію співбуття п'яти радянських політичних поколінь із п'ятьма інтелектуальними генераціями українських істориків у світлі розгортання відповідних соціальних поколінь. Відтак, ідеться про такі покоління істориків: «ідеологів-ідеалістів» (фокусна дата народження – 1872 р.); «консерваторів-традиціоналістів» (фокусна дата народження – 1882 р.); «революціонерів» (фокусна дата – 1894 р. н.); «конформістів» (когорта 1903–1907 р. н.); «1-ої радянської генерації» (фокусна дата 1914 р. н.)⁸³.

Певна річ, годі навіть побіжно перерахувати розмаїті взірці, стратегії та пропозиції щодо застосування концепцій поколінь, особливо коли взяти до уваги невпинно зростаючі темпи нинішніх інтердисциплінарних запозичень і міждисциплінарних мутацій. Вочевидь, міждисциплінарний потенціал конструювання палітри поколінь передусім пов'язаний із студіюванням різноманітних масштабів, ракурсів, площин, сфер пережитого чи суб'єктивного досвіду.

У широкому сенсі сучасні пізнавальні запити чимдалі більше адресовані до світу уявлень, настроїв, почувань, мотивів, інтересів, потреб, переконань, ідеалів, цінностей, ментальностей, колективної, групової, трансгенераційної, постколоніальної, посттоталітарної пам'яті, які репрезентують поколіннєві відмінності та спонукають до пошуку компаративних паралелей. Згадаємо, приміром, цикли поколінь Хоува-Штрауса, котрі пропонують масштабні порівняльні моделі на протязі кількох століть американської історії.

Ба більше, нинішні стратегії та концептуальні пропозиції стосовно конструювання палітри поколінь дедалі більше переходять від вивчення пережитого, чи суб'єктивного, часу до начебто незримого, проте вповні очевидного простору уявлень, які творить та чи інша генерація. Тому чимдалі частіше йдеться про конкуренцію знакових образів і уявлень-символів, трансльованих до мас-медійного світу.

⁸¹ Пронкевич О. Теорія поколінь в іспаномовному літературознавстві... С. 154.

⁸² Ващенко В. Українські історики, політичні генерації та (радянська) влада... С. 94.

⁸³ Там само. С. 94–95.

Гадаємо, що саме з таким суцільним поворотом до світу уявлень пов'язані як чималі інструментальні можливості, так і певні пізнавальні ліміти.

З одного боку, суттєво ускладнюються й нюансуються наші уявлення щодо різних сфер, площин і вимірів буття поколінь, насамперед, коли йдеться про генерації другої половини ХХ – початку ХХІ ст. Відповідно варто вести мову про більш-менш об'єктивну версійність, варіативність конструювання та представлення палітри поколінь.

З іншого боку, родова матриця покоління як універсального маркера спричинилася до того, що це означення вільно й інтенсивно циркулює у найрізноманітніших суспільних практиках, зокрема, у вигляді величезного розмаїття метафор, рефлексій, образів, символів тощо.

Більше того, саме вони продукують найбільші пізнавальні перестороги і навіть думки про ілюзорність концепту «покоління», позаяк руйнують попередні конвенціональні домовленості. Причому міжпоколінний інтервал, попри його невелике розширення, залишається більш-менш сталою величиною і здебільшого варіюється у межах 15–35 років. Натомість шари пережитого часу, точніше, суб'єктивного досвіду кожної генерації, котрі розглядаються у наукових працях, невпинно й кардинально розростаються, внаслідок чого їх студіювання й досягнення дедалі швидше та частіше урізноманітнюється і навіть розмивається.

Таким чином, давня дилема між «кількісним» часом позитивістів і «якісним» часом романтиків, яка побутувала у «знятому вигляді», нині постала на новітньому соціокультурному ґрунті, хоч і в іншій подібності. Наприклад, ця проблема побутує у вигляді похідних термінів-інструментів, як-от хронологічне покоління / умовне покоління і т. п.

Зрештою, варто вести мову про кардинальне розширення «якісного» пласту, точніше, пережитого чи суб'єктивного часу, котрий чимдалі швидше «поглинає» чи навіть розчиняє «кількісний» пласт як начебто заданий / гаданий / сконструйований інтервал буття покоління, котрий, зазвичай, обраховується у вигляді «когорт».

Первісно на багатоманітність вимірів пережитого буття у вигляді тези про «стратифікацію досвіду» відреагував ще К. Мангайм, який навіть запропонував поняття «покоління-секція». У широкому розумінні йдеться про розмаїту структуру, точніше, низку структур суб'єктивного часу чи набутого досвіду у межах одного покоління.

Приміром, якщо означуємо генерацію шістдесятників – правозахисників, дисидентів, більш або менш очевидних опозиціонерів щодо радянського режиму, то мусимо окреслювати й інші варіації. Адже поряд із шістдесятниками існувало те ж саме, проте в багатьох аспектах, вимірах і площинах суб'єктивного досвіду зовсім інше покоління. Надія Світлична нещадно, але доволі точно називала цю генерацію, до якої вона сама належала, «телячим поколінням»⁸⁴.

⁸⁴ Світлична Н.О. Харківський університет очима колишніх студентів: Надія Світлична (1953–1958) // Світличний І.О., Світлична Н.О. З живучого племені Дон Кіхотів. Київ, 2008. С. 432.

Так само і генерація 1930-х років – доби великого терору – складалася не тільки з розстріляних, репресованих, «недостріляних», а й із катів, різних категорій службовців-пристосуванців, донощиків, анонімних дописувачів, мовчазних і пасивних або, навпаки, вельми активних «свідків-гвинтиків» тощо. Звісно, вони мали спільні пласти пережитого чи критичного досвіду, проте з істотно різних позицій, які творили чи формували відмінні версії структур суб'єктивного часу, об'єднаних екстремальним хронотопом.

Ці спостереження є слухними і щодо наукових / літературних / культурних генерацій. Адже у межах навіть одного покоління істориків, наприклад, часів хрущовської лібералізації чи її української версії, метафорично названої західними інтелектуалами «добою П. Шелеста» (1963–1972 рр.)⁸⁵, одночасно співіснували різні типажі, об'єднані спільним, але неоднаковим суб'єктивним досвідом. Відтак, в уяві постає ціла галерея образів тогочасних істориків – нонконформістів й пристосуванців, прихильників модернізації та традиціоналістів, генераторів ідей, проектів і трансляторів-пропагандистів ідеологічних настанов, технічних організаторів та звичайних виконавців і т. п.

Недаремно фундатору феноменології Едмунду Гуссерлю приписують відоме означення науки як «відкритого живого ланцюга поколінь» знаних і незнаних учених, підключених до «єдиної виробничої суб'єктивності»⁸⁶, котре нині трактують як вислів інтерсуб'єктивності⁸⁷.

Отож, у межах кожного покоління де-факто побутують, співіснують, взаємодіють відмінні «діючі» генерації. Вони змагаються між собою за першість на лідерських щаблях або наближених до них позиціях, доступ до фінансів, ресурсів, можливостей і перспектив кар'єрного просування і т. п. за більш-менш «нормальних» соціокультурних передумов і політичних обставин. Натомість із розгортанням екстремального хронотопа ці різноманітні практики та стратегії обертаються в банальні поведінкові схеми виживання чи балансування на межі, особливо під час потужних соціальних катастроф або інших руйнівних явищ і процесів.

Гадаємо, що генералізовані й цілісні образи поколінь, передусім ХХ ст., нині сприймаються з дедалі більшим скепсисом оскільки вони істотно звужують, ба навіть спрощують і нівелюють суб'єктивні структури пережитого досвіду. Якщо взяти до уваги постколоніальні, постімперські, культурологічні, антропологічні, мікроісторичні, регіонально-локальні запити та практики, приміром, у царині історії меншостей, субкультур, формацій колективної, поколіннєвої та трансгене-

⁸⁵ Див., наприклад: *Tillet L. Ukrainian Nationalism and the Fall of Shelest // Slavic Review. 1975. Vol. 34. № 4. P. 752–768.*

⁸⁶ *Гуссерль Э. Начало геометрии. Введение Ж. Деррида / Пер. с фр. и нем. Москва, 1996. С. 214.*

⁸⁷ *Микешина Л.А. Философия науки: современная эпистемология, научное знание в динамике культуры, методология научного исследования: Учеб. пособие. Москва, 2005. С. 324–325.*

раційної пам'яті, то стає очевидним дальше розширення шарів пережитого / здобутого / засвоєного досвіду як предметних областей студіювання.

Видається, що саме осягнення різних варіацій структур суб'єктивного часу та пов'язаних із ними культурних полів і шарів уявлень є викликом для концепцій і теорій генерацій і, водночас, найбільшим пізнавальним обмеженням для їх подальшого застосування. В інструментальному плані цей пізнавальний ліміт уявляється у вигляді зростаючої суперечності між множинністю структур суб'єктивного часу чи багатоманітністю пережитого досвіду та загальною спрямованістю більшості концептуальних пропозицій на конструювання покоління як уявної цілісності, що продукує генералізовану і спрощену палітру образів й уявлень.

Врешті-решт, не варто забувати, що поколінняве маркування часу волею-неволею генерує символічні смисли...

Олександр УДОД

ПУБЛІЧНА ІСТОРІЯ В УКРАЇНІ: НАУКОВИЙ І ДИДАКТИЧНИЙ КОНТЕКСТИ ФОРМУВАННЯ НОВОГО СУБДИСЦИПЛІНАРНОГО НАПРЯМУ

Публічна історія як новий субдисциплінарний напрям

Останні десятиріччя характеризуються небаченим раніше зростанням кількості дисциплін і дослідницьких напрямів у сфері соціально-гуманітарного знання. Досить тривалі дискусії про кордони міждисциплінарності, продуктивність тих чи інших методів і підходів, суб'єктно-об'єктні стосунки і взаємовідносини в науці, про черговий науковий «поворот» і тому подібне знаходять дотичне відображення в кристалізації все нових субдисциплінарних відгалужень. Public history, або публічна історія, в значній мірі є продуктом цього процесу. Але продуктом, як видається, не зовсім типовим. Причин цього декілька.

По-перше, публічна історія не претендує на роль дисципліни, яка має власну методологію. Навіть більше, публічна історія приречена запозичувати методологічні прийоми у суміжних областях – хоч би тому, що репрезентація минулого здійснюється у найрізноманітніших формах, і кількість цих форм, очевидно, буде тільки зростати. А тому буде виникати потреба у різних інструментах аналізу.

По-друге, публічна історія – явище, яке, виходячи з її природи, є дуальним. Її двоїстість полягає, в першу чергу, в тому, що саме це поняття є омонімічним: це і науково-дослідницька область, що вивчає форми репрезентації минулого, і сфера прикладної діяльності зі створення таких репрезентацій. Але справа не тільки в омонімії. Поява публічної історії пов'язана як з бажанням істориків покинути «башту із слонової кістки», так і з їхнім прагненням знайти в суспільному середовищі союзників і однодумців. І хоча формування публічної історії в різних країнах відбувалося по-різному, за нею завжди стояв не тільки і не скільки просвітительський пафос «професіоналів», що готові обдарувати світ своїми знаннями для створення «прикладних» проектів, скільки бажання знайти ту частину суспільства, з якою можна вступити в діалог. Очевидно, про таке прагнення інтелектуалів говорив і «модний» нині ізраїльський історик Ювал Ной Харарі: «Вони (науковці. – О. У.) мають безстрашно добиватися, щоб їхні голоси почули, коли дебати точаться навколо їхньої сфери знань, чи то медицини, чи історії. Мовчання – не нейтральність: це підтримка статус-кво. Звичайно, вкрай важливо про-

довжувати академічні дослідження й публікувати результати в наукових журналах, які читають заледве кілька експертів. Однак так само важливо представляти найновіші теорії широкій громадськості через науково-популярні книжки й навіть через майстерне використання мистецтва й фантастики»¹. Якраз тут й виникають неминуче горизонти «публічної сфери» (Юрген Габермас), «публічного простору» (Ханна Арендт) та інших понять, які пов'язані з існуванням і функціонуванням публічного. При цьому, апелюючи до самої категорії публічності, *public history*, за визначенням, повинна уникати однозначного розподілу суб'єктно-об'єктних ролей: не тільки історики, що вийшли із академічного середовища, повинні вчити когось, але й самі зобов'язані навчатися у зацікавленої публіки.

По-третє, є очевидним, що жодна серйозна практична діяльність у такій вимогливій сфері, як репрезентація минулого, неможлива без постійної рефлексії. Необхідно зрозуміти, як практичні проекти взаємодіють з такими специфічними механізмами, як пам'ять і забування; як соціально-політичні інтереси акторів впливають на форми репрезентації минулого; як користуватися постійно змінюваним медійним простором і так далі. Звідси – неминучий ріст зацікавленості публічною історією як дослідницькою сферою. В результаті маємо щось схоже на «герменевтичне коло»: дослідники виходять до публіки, щоб знайти для себе опору, а практики звертаються до досліджень, щоб розібратися в тому, що відбувається, та вдосконалити свої методи. Таким чином, омонімія поняття «публічна історія» є не випадковою, а концептуальною, що нагадує про постійний зв'язок між дослідженнями і практичними проектами, а також про взаємодоповнюваний і взаємокорисний діалог між представниками цеху істориків і публікою.

Розвиток публічного діалогу про минуле в сучасній Україні уповільнюється внаслідок дії негативних чинників, що пов'язані з вибудовою і реалізацією єдиної історичної політики. Сучасна історична політика в Україні призводить до політизації та інструменталізації історії і, як правило, обмеження суспільного діалогу. Але, не дивлячись на ці негативні фактори, особливо після прийняття Верховною Радою України чотирьох так званих законів про історичну пам'ять у квітні 2015 р., концепція *public history* поступово розвивається і в Україні. Характерно, що перший імпульс до розвитку публічної історії в країні дали історики, яких прийнято називати публічними інтелектуалами, та окремі університетські програми, а не наукові академічні центри². Таким чином, публічна історія в Україні почала викристалізовуватись на перетині академічного світу і простору суспільного запиту.

Говорити про якісь спільні для українських закладів вищої освіти особливості викладання публічної історії нині ще передчасно, як і про те, яка сфера застосування *public history* стане ключовою або найбільш затребуваною. Зараз можливо тільки вибудувати гіпотетичні передбачення стосовно того, що могло

¹ Харарі Ю. Н. 21 урок для 21 століття. Київ, 2018. С. 304.

² Брайлян Є. Публічна історія в Україні: у пошуках консенсусу // Дзеркало тижня. 2018 р. 23–31 серпня. № 1200.

б зіграти в Україні роль «локомотиву» для розвитку публічної історії: можливо, опрацювання сімейної пам'яті про війни, голодомори, репресії та інші трагічні сторінки історії XX ст. чи, наприклад, розвиток історичного краєзнавства і локальної історії. Але остаточно це стане очевидним тільки за умови, якщо публічна історія зможе зайняти в Україні помітне місце і вийти в простір діалогу із зацікавленою частиною суспільства. Досвід становлення public history в інших країнах говорить про те, що шляхи розвитку публічної історії можуть бути найрізноманітніші й дуже індивідуальні для кожного соціуму. Але в їх основі – завжди якраз суспільний діалог, який виключає як спроби тотальної інструменталізації минулого, так і професіональний снобізм і академічну замкнутість, ізолятивність від суспільства.

Публічна історія в контексті історичної культури

В кожній історичній епосі в зв'язку із змінами умов існування суспільства по-своєму розкриваються природа і можливості людини, її відносини з оточуючим світом, зміст і форми соціальної взаємодії, характер нормативно-ціннісних систем, провідні тенденції у розвитку культури. На виклики і кризи, які найбільше відчужаються на зламі епох, формуються і пропонуються суспільству конструктивні відповіді, в тому числі нові образи культури і нові моделі інтелектуального досвіду. Радикальні зрушення у світовій економіці й політиці, які відбулися в останні десятиріччя, відповідно так само радикально перетворили сучасний соціокультурний простір. Глобалізація не тільки стосується економічної сфери, вона закономірно визначає динаміку всіх суспільних процесів³. Особливою швидкістю відзначається розвиток засобів масової інформації і комунікаційних технологій, які не тільки інтенсифікують міжнародні контакти, а й трансформують їхню природу. Найбільш загрозливою глобальною проблемою, очевидно, стали зміни в навколишньому середовищі, а спроби осмислити ці екологічні загрози призвели до деконструкції традиційної дихотомії культури і природи, в тому числі її історичного виміру. Інтерес до історичної трансформації клімату, ландшафтів та інших аспектів взаємодії природи і людства спонукав до становлення і розвитку так званої екологічної історії. Значно повільніше осмислюються інтелектуальні наслідки глобалізації та інформатизації, зокрема, для сучасного гуманітарного знання і для майбутнього історичної професії. А між іншим, такі наслідки вже проявляються досить чітко і на самих різних рівнях. Так, наприклад, інтенсивно актуалізувалися історичні дослідження проблем міграцій в глобальному контексті, або мобілізуючої ролі етнічної самосвідомості.

Початок XXI ст. ознаменувався глибокими змінами в структурі і змісті гуманітарного знання, в самій методології соціогуманітаристики. У цьому загальному інтелектуальному контексті відбулася радикальна перебудова сучасної історичної науки. Важливим якісним зрушенням у світовій історіографії став так званий

³ Гидденс Э. Ускользающий мир. Как глобализация меняет нашу жизнь. Москва, 2004. 116 с.

культурний поворот, що виявився результатом зростання інтересу до проявів людської суб'єктивності та прагнення до її концептуалізації на новій теоретико-методологічній основі, що відповідала б глобальному характеру сучасної цивілізації, меті розвитку міжкультурного діалогу і принципу єдності у багатоманітності.

Тенденції сучасної історіографії багатоманітні і неоднозначні, професійні стандарти диверсифіковані. Слідом за розквітом мікроісторичних досліджень виріс інтерес до макроперспективи глобальної історії. Співставлення ключових аспектів картини світу, особливостей ціннісних систем і змісту культурних ідеалів різних соціумів і цивілізацій – одна із центральних проблем сучасної історичної науки.

Історична наука збагатилася новими об'єктами і методами дослідження, у науковий обіг було залучено колосальний документальний масив, розроблено цілий ряд принципово нових підходів до аналізу традиційних джерел, з'явилися нові ефективні способи обробки інформації. Але зміни стосувалися не тільки пізнавальних засобів. Багато соціальних функцій історіографії, а саме: ідентифікаційна, виховна, розважальна, в умовах безпрецедентного зростання прірви між професійними і буденними, позанауковими історичними знаннями були ефективно засвоєні засобами масової інформації. Погіршило ситуацію поширення в навколонауковій історичній культурі постмодерністського лозунгу «кожен сам собі історик». Принцип історичного дослідження засобами критичного вивчення першоджерел підтримується сьогодні дуже небагатьма за межами професійного середовища. І навіть публікації джерел в Інтернеті, онлайнів курси і навчальні програми для любителів не роблять ситуацію менш проблематичною. Для подолання розриву і створення умов нового діалогу, очевидно, необхідні зміни у професійній історичній культурі, в тому числі її планомірна експансія у Web просторі.

У сфері суспільної свідомості особливо рельєфно проявляється соціально-виховна функція і прагматика історичної науки, реалізується її світоглядний потенціал, пізнавальна і праксеологічна цінність, залучаються механізми її впливу на розвиток суспільства і його окремих груп. І навпаки, головним чином через ситуацію, яка складається у суспільній свідомості і громадській думці, через сформовані стереотипи сприйняття, рівня розуміння і довір'я, критерії корисності, ідеальні образи і горизонти очікувань здійснюється детермінуючий вплив соціокультурного контексту на сучасне історичне знання і перспективи розвитку історичної науки. Всі ці процеси вимагають сьогодні спеціальних наукових досліджень, а також аналітичних розробок рекомендаційного характеру і практичних заходів, покликаних сприяти відкритому діалогу професіоналів із якнайширшою, масовою аудиторією і підвищенню соціального статусу історичного знання, особливо в Україні – країні з вантажем «непередбачуваного минулого», а також з розповсюджуваними процесами регіоналізації і змін групових ідентичностей⁴.

⁴ Голубчик Г. «Публічна історія» як сфера державно-управлінської діяльності: зарубіжний досвід // Державне управління та місцеве самоврядування. 2014. Вип. 1 (20). С. 51–59.

Важлива роль у цій необхідній для спільноти істориків комунікативній стратегії повинна належати публічній історії, орієнтованій на аудиторію за межами професійного наукового середовища, або так званій історії для всіх. Якраз така історія здатна подолати відчуження від «непосвячених», оперативно відповідати на соціальні запити, спілкуючись із найширшою публікою на зрозумілій їй мові і використовуючи сучасні засоби комунікації.

Необхідність активної участі істориків в такому діалозі усвідомлюється в академічному середовищі. Ця нагальна проблема спорадично (за наявності сприятливих умов) реалізується у великих освітніх проектах. В університетах ряду західних країн були введені спеціальні навчальні програми і створені наукові ради, центри, інститути, товариства, періодичні видання з публічної історії, що покликані розповсюджувати професійні стандарти, історичні знання і навички історичного мислення в колах непрофесіоналів. Необхідно, на жаль, констатувати, що в Україні подібних центрів чи програм ще не створено і не реалізовано.

В сучасній науковій і навколонауковій літературі можна зустріти багаточисельні, а інколи й суперечливі визначення публічної історії. Найбільш адекватним, на нашу думку, є таке: публічна історія (public history) – це сукупність підходів і практик, спрямованих на ідентифікацію, збереження, інтерпретацію і презентацію історичних артефактів, текстів, структур і ландшафтів у взаємодії істориків-професіоналів з широкою публікою. Більш лаконічне і чітке визначення публічної історії запропонувала російський історик-теоретик Л. П. Рєпіна: «Публічна історія (public history) – це комплекс засобів для представлення наукового історичного знання широкій публіці і для формування знання про минуле у повсякденному житті»⁵. Зовсім спрощене визначення публічної історії подається у публікації Єгора Браїляна в українському тижневику «Дзеркало тижня»: «У загальному плані публічна історія – це пояснення або презентація історичних знань більш зрозумілими засобами (як-от: музейні виставки, публічні лекції, документальні теле- та радіопередачі, подкасти) для ширшої аудиторії. Причому в презентації можуть брати участь як академічні історики, так і аматори. Проте в контексті української історії досить часто більшу “славу” мають саме представники альтернативних поглядів»⁶. Це визначення зводить публічну історію тільки до засобів розповсюдження історичних знань, що ототожнює мимоволі публічну історію з популярною історією. А це, як відомо, зовсім різні поняття.

Публічна історія охоплює велике практичне поле й пов’язана з музеями, заповідниками й пам’ятними місцями, архівами різних рівнів і відомств, всіма рівнями влади, управлінням культурною спадщиною і її інтерпретацією, охороною пам’яток історії і культури, теорією колективної пам’яті, суспільними організаціями й рухами історичної та історико-патріотичної спрямованості, а також

⁵ Рєпина Л.П. Наука и общество: публичная история в контексте исторической культуры эпохи глобализации // Учёные записки Казанского университета: Гуманитарные науки. Т. 155. Кн. 3. 2015. С. 63.

⁶ Браїлян Є. Публічна історія в Україні...

з відображенням історії в сучасній популярній культурі (історична белетристика, історична реконструкція як хобі, масові публічні культурно-історичні акції, науково-популярні й просвітницькі медіа-проекти, позакласна й позааудиторна робота з учнями і студентами, кінематограф). У вітчизняній історичній науці публічна історія поки що не представлена як концепт, отже основна увага зосереджується на зарубіжному досвіді й можливостях його використання в Україні.

Гене́за і інституалізація публічної історії

Публічна історія – порівняно нова субдисципліна, але вона все-таки має глибоке укорінення у самих різноманітних практиках – соціальних і наукових. У межах Російської імперії можна назвати діяльність історичних товариств, зокрема – «Московського товариства історії і старожитностей російських», яке було засноване ще в 1804 р.⁷ Попередниками інституцій публічної історії на вітчизняних теренах були добровільні об'єднання громадян з метою збереження історичної спадщини, різноманітні утворення у галузі любительської і професійної генеалогії, приватні і державні архіви, написання і видання історичної белетристики, усної історичної об'єднання, різного роду репрезентації історичного знання в засобах масової інформації. Серед наукових практик, що передували публічній історії, можна назвати, зокрема, музеєзнавство і архівну справу.

Сучасний етап інституалізації публічної історії пов'язаний із Сполученими Штатами Америки кінця 1970-х років. Поява тут public history була пов'язана із спробою подолати кризу комунікації між представниками найрізноманітніших професій, які мають відношення до роботи з минулим. Крім цього, оформлення публічної історії було мотивоване поширенням міждисциплінарного підходу до історії, а також реакцією вчених і професіоналів на мінливе становище гуманітаріїв на сучасному ринку праці. В 1978 р. у м. Фенікс (штат Арізона) відбулася перша конференція з public history, де зібралися представники найрізноманітніших професій, які займалися історією за межами академічної науки: працівники архівів і музеїв, захисники історичних пам'яток і культурної спадщини, історичні консультанти. Результатом цієї конференції стало утворення в США у 1979 р. Національної ради з публічної історії (National Council on Public History), а також заснування щоквартального академічного журналу «Public History» (1978 р.), в якому публікуються статті про публічну історію, федеральну, державну і локальну історію, усну історію, музеєзнавство, освіту в галузі публічної історії. В США публічна історія була спроектована і оформлена як майданчик, на якому могла б постати взаємодія, по-перше, між істориками, які працюють як в академії, так і за її межами, а, по-друге, між різними професіоналами, діяльність яких пов'язана з історією. Ще раніше, восени 1976 р., в Університеті Санта-Барбари з ініціативи історика Роберта Келлі вперше було здійснено прийом студентів на бакалаврат за спеціальністю «публічна історія». Імовірно, така швидка інституалізація публіч-

⁷ Тодийчук О.В. Украина XVI–XVIII вв. в трудах Общества истории и древностей российских. Киев, 1989.

ної історії в США пов'язана з уже існуючою там традицією спілкування між істориками і публікою, яка почала складатися ще в XIX ст. Своєрідним прототипом Національної ради з публічної історії вважається Американська історична асоціація, що була заснована в 1884 р. і ставила перед собою завдання навчати і розвивати вчителів, істориків-любителів і учасників місцевих історичних товариств. Сьогодні Американська історична асоціація (AIA) – найавторитетніше у світі об'єднання істориків. Її виконавчий директор професор Джеймс Гроссман вважає, що «роль історії і істориків у суспільному житті ніколи не була такою помітною, але й ніколи не була менше проясненою», особливо в стосунках із пресою, так званою «сирою історією» (за П. Нора), або прихильниками популярної тези, що «преса – це перший начерк історії»⁸.

Виникнення публічної історії у Великій Британії також припало на кінець 1970-х років, але було більш тісно пов'язане із захистом культурної спадщини. Її інституційне оформлення відбулося значно пізніше: рубрика «Public History Review» з'явилася у британському журналі «History Workshop Journal» в 1995 р. А Комітет з публічної історії діє у Великій Британії з травня 2009 р. При Університеті Йорка функціонує Інститут суспільного розуміння минулого. Профільні програми викладаються у багатьох університетах, але найбільш відомою в Британії є магістерська програма знаменитого коледжу Раскін Оксфордського університету, деканом якого довгий час була Хільда Кін, авторка кількох книг із публічної історії.

У Німеччині поняття «публічна історія» конкурує з іншим терміном – «прикладна історія» (Angewandte Geschichte). В середині 1970-х років тут актуалізуються проекти проти замикання історії і істориків в академічному середовищі і проти надмірного впливу державних інститутів на виробництво історичного знання. Інституалізація дисципліни (прикладна історія) в останні роки йде швидкими темпами. Стали відкриватися програми, які визначаються як курси з публічної історії. Піонерами тут виявилися Вільний Університет Берліна і університет Гейдельберга, профільні програми яких відкрились, відповідно, у 2008 і 2010 рр. Не дивлячись на те, що публічна історія в Німеччині зазнає протидії з боку академічної спільноти, прихильники розвитку дисципліни вважають, що рівняння на потреби суспільства, які постійно змінюються, підкреслює зацікавлене відношення історії до сучасності. В Німеччині важливу роль відіграв «Новий історичний рух» («Neue ujeschichts Bewegung»), який виник в рамках історичних семінарів, що проводилися поза університетськими аудиторіями. Основним об'єктом аналізу цього товариства стали повсякденність, локальність і конкретні соціальні групи. В неофіційному маніфесті цього руху – «Копай, де ти стоїш» («Grabe, wo du stehst») – стверджувалося, що кожна людина може стати істориком свого місця, де вона народилася, виросла і прожила якусь частину свого життя. Ідеї і практики «Нового історичного руху» (лідер Свен Ліндквіст) показали,

⁸ Гроссман Дж. В прошедшем времени: история и злоупотребление ею в Вашингтоне // Гефтер, 5.02.2018. URL: <http://gefter.ru/themes/ssha>

що академічна наука може працювати спільно з громадянським суспільством, створюючи історію не тільки для професіоналів.

Щодо пострадянського простору доводиться констатувати, що у Східній Європі, Російській Федерації і Україні публічна історія поки ще не сформувалася як окрема дисципліна, що є наслідком набагато сильніше вираженої, ніж у Західній Європі, тенденції до політичної інструменталізації історії, тобто до того, що простір, в якому мала б існувати публічна історія, заповнюється «історичною політикою». Даються також взнаки недорозвинені атрибути громадянського суспільства. А світовий досвід переконливо засвідчує, що наявність самодостатньої, широко розгалуженої публічної історії є визначальною ознакою саме громадянського суспільства. Разом з тим, треба відзначити, що влітку 2012 р. Московська вища школа соціальних і економічних наук першою відкрила прийом на магістерську програму «Public history: Історичне знання в сучасному суспільстві», науковим керівником якої є відомий російський історик і літературознавець А.Л. Зорін, професор Оксфорду і Російського державного гуманітарного університету. Професор Андрій Зорін неодноразово виступав у пресі із закликами не допустити депрофесіоналізації історичних знань у гонитві за їх популяризаторством в угоду упередженим суспільним і державним запитам: «У історії немає правильної інтерпретації... До якогось моменту історія і історичні інтерпретації дійсно довірливі. Але все-таки історія була, в ній є своя фактура, і щоб розуміти і відчувати, як з нею працювати, її все-таки треба знати. Ось ця категорія історична, вона має межі, вона жорстко карає тих, хто їх не бачить і не чує»⁹.

Суспільно-політичний вимір публічної історії

Полеміка стосовно публічної історії зводиться в основному до двох моментів. По-перше, не існує точного, або єдиного, визначення публічної історії, крім того, що це сукупність різноманітних підходів, за допомогою яких історія виноситься за межі академічних проєктів. По-друге, майже всі фахівці єдині в тому, що публічна історія не має власної методологічної бази, до того ж дисципліна носить занадто прикладний характер, тому університетські професори класичної історії у переважній більшості зазнають значних труднощів з її сприйняттям – переважає скепсис як до чогось другорядного і полегшеного. Але ці проблеми, на нашу думку, є якраз не недоліками чи органічними вадами, а визначальними рисами публічної історії як субдисциплінарного напрямку.

Претензії класичних істориків більше схожі на суперечки всередині аудиторії, тому що, за визначенням Національної ради з питань публічної історії США, міждисциплінарність дозволяє публічним історикам звертатись до абсолютно різних способів презентації історичного знання за межами університету. А історики, які займаються публічною історією, на відміну від класичних прихильників цієї дисципліни, працюють з різноманітними спільнотами (яскравими приклада-

⁹ Зорин А. У истории нет правильной интерпретации. Что такое Public history? URL: <https://syg.ma/@shaninka/andriei-zorin-chto-takoe-public-history/>

ми можуть вважатися історичні клуби), і така співпраця є для них найважливішим завданням. Можна сказати, що проведення кордону між академічними істориками і спеціалістами з історії публічної було ініційоване знаменитим питанням британського історіографа, професора історії Чичестерського університету Кейт Дженкінс: «Хто в такому випадку розкаже суспільству, що таке історія, і що вона означає?» Дослідники публічної історії поглиблюють розуміння ролі історії в суспільстві, вводячи поняття «споживання історії» (consumption of history) та пояснюючи призначення професійної історіографії готувати такий продукт (історичні знання), що задовольняв би самих прискіпливих споживачів із різними (не кулінарними) смаками і уподобаннями.

Можна прослідкувати також деякі аспекти політичного виміру публічної історії. Перш за все, це питання про історичну репрезентацію, про те, хто і як її створює, і яким чином історія використовується. Це ті випадки, коли історія являє собою інструмент легітимізації або ж, навпаки, делегітимізації конкретних політичних (ідеологічних) конструкцій, тобто постає як певна політична пам'ять. Яскравим прикладом стала дискусія німецьких істориків 1970-х років, коли уряд християнського демократа Гельмута Коля намагався вибудувати лінію історичної політики, яка передбачала релятивізацію націонал-соціалістичного минулого, щоб воно перестало бути призмою, через яку сприймалася б тепер вся німецька історія. Ця історична політика втілювалася у створенні двох нових музеїв як структур публічної історії – в Західному Берліні і Бонні, метою яких стало продемонструвати довгу і насичену історію Німеччини (перший музей) і історію процвітаючої, ліберально налаштованої ФРН. Юрген Габермас звинуватив консерваторів у спробі ренаціоналізації історичної свідомості німців. Суперечка закінчилась у 1987 р. перемогою демократів, очевидно, завдяки тому, що історики відмовилися сприяти цей спір як історичний, відносячи його виключно до політичних дебатів¹⁰.

Науково-популярний і дидактичний контекст публічної історії

Поява публічної історії стала, мабуть, найбільш промовистим прикладом демократизаційних тенденцій в історичній науці. Публічна історія довела, що історія як наукове знання про минуле належить не професійним історикам, а всьому суспільству. Очевидно, що питання «Чи потрібна публічна історія Україні» є риторичним. Коли ми говоримо про Україну, то маємо пам'ятати, що йдеться про країну, яка пережила дуже складне ХХ ст.: тоталітарний режим, дві світові війни, геноциди. Власне, традицією ХХ ст. було зловживання історією. Ту ситуацію, яку ми маємо в країні зараз, можна назвати кризовою. Якщо говорити про те, як звертаються наші історики до ширшої аудиторії, то варто зазначити, що роблять вони це вкрай рідко і часто не можуть знайти спільної мови з останньою. Тому місце професійних істориків часто займають політики чи інші люди, які маніпулюють історичними подіями і намагаються використовувати історію

¹⁰ Пленков О.Ю. Что осталось от Гитлера? Историческая вина и политическое покаяние Германии. Санкт-Петербург, 2019. 511 с.

для обґрунтування тієї чи іншої політичної позиції. Якщо ми за широке розповсюдження публічної історії, то історикам слід усвідомити, зважаючи на світовий досвід, що вони мають орієнтуватись не на владу, а на суспільство, тобто на людей, з якими вони працюють. Варто не забувати, що українське суспільство не монолітне ідеологічно, а складається з багатьох різних груп (за мовою, ціннісними установками, релігією, груповою пам'яттю), до яких треба знайти свої підходи, якщо історик хоче вибудовувати діалог.

В Україні публічна історія як окремий освітній напрям викладається лише в Українському католицькому університеті (міждисциплінарна магістерська програма), хоча як предмет є в декількох інших закладах вищої освіти, зокрема, на історичному факультеті Київського національного університету імені Тараса Шевченка, де цей курс читає відомий український дослідник історії анархізму, усної історії та історії Другої світової війни Микола Боровик. В Українському католицькому університеті, який важко назвати типовим українським університетом, координатором міждисциплінарної магістерської програми з публічної історії є молодий історик із харківської історіографічної школи Володимир Склокін.

У навчальних закладах України використовуються різноманітні варіанти робочих навчальних програм з дисциплін, які можна об'єднати за напрямками (бакалаврату або магістратури) публічної історії. Фактично загальноприйнятою є дисципліна «Інструменталізація історії в медіа». Основним завданням такого курсу є ознайомлення студентів з основними методами роботи із медіа-продукцією і сучасними репрезентаціями історичних подій в кіно і на телебаченні. До завдань курсу входить також навчити студентів критично підходити до усталених традиційних точок зору, розуміти межі в аналітичній роботі історика на прикладі медіапродукції. В результаті вивчення курсу студент повинен отримати необхідний набір основних медійних практик, що дозволяють брати участь в історичних дослідженнях на професійному рівні. Особлива увага при цьому надається здібностям до методологічної рефлексії по відношенню до медійних ефектів. Необхідною умовою засвоєння курсу «Інструменталізація історії в медіа» є обов'язкове попереднє вивчення базових курсів «Сучасна історіографія» і «Міждисциплінарні підходи до вивчення історії». Так само курс тематично пов'язаний з дисципліною варіативної частини «Практики комеморації: шляхи створення особистого і колективного образу минулого».

При вивченні курсів, що входять до дисциплін публічної історії, важливо, застосовувати компетентнісний підхід. Студенти повинні сформулювати такі компетенції: знати основні прийоми роботи з медіа, а також їх суспільно-політичний контекст і вплив на суспільну думку; особливості національних шкіл, які впливають на підхід до дослідження і розуміння в цьому контексті підходів в історії і їхніх медійних репрезентацій; основні навички оперування з різними медійними та історичними теоріями; вміти кваліфіковано провести аналіз медійної продукції (знаходити і аналізувати інформацію із різноманітних джерел, самостійно проводити дослідження за допомогою вивчених методів, систематизувати інфор-

мацію і проводити критичний аналіз наукових статей із найважливіших суспільних проблем сучасної історії); володіти понятійним апаратом сучасних медіа, основними методами і прийомами аналізу.

Найбільш популярними темами курсу є такі: 1) проблеми репрезентації історії (минулого) у (візуальних) медіа; 2) функції «історичного» в популярній культурі; 3) репрезентації минулого в історичному фільмі; 4) монтаж історії і монтаж фільму: хроніка проти мистецтва. Відпрацьовуються компетенції на таких семінарах: 1) трансляція історії в маси; 2) історичний наратив і проблеми його візуалізації на телебаченні; 3) історичний фільм: класика і вітчизняна інтерпретація; 4) документальне і історичне ігрове кіно; 5) документальне кіно і фотографія: проблеми конструювання історії. В останні роки у закладах вищої освіти набувають популярності есе, тобто такий жанр твору, де студент може вільно викладати свої думки на задану тему, яка входить до програми курсу «Інструменталізація історії в медіа». Найбільш популярними є такі теми для написання есеїв: 1) історичний наратив у кіно і на телебаченні; 2) проблеми шкільного підручника з історії: дискусії в мережі і на телебаченні; 3) «ностальгія» як форма конструювання історії в телесеріалах; 4) репрезентація минулого у фільмах з участю М. Гібсона; 5) відновлення справедливості: документальний театр як суд над історією; 6) американські історичні серіали: історія, історична політика і ретроспективний соціальний контроль; 7) інструменталізація історії в націоналістичному дискурсі сучасної України; 8) історичне знання в медіа-просторі і постмодерністська іронія; 9) репрезентація української історії в Інтернеті; 10) документальне кіно як конструювання історії.

Наближеною до практичної діяльності є магістерська програма «Публічна історія» Українського католицького університету (м. Львів). Вона є складовою магістерської спеціальності «Історія» Гуманітарного факультету УКУ і реалізується у співпраці з Центром міської історії Центрально-Східної Європи. За визначенням програми, публічна історія – це творення історії для і спільно з широкою публікою та різними спільнотами у форматі виставок, музейних проєктів, пам'ятників та меморіалів, фільмів, інтернет-ресурсів, публічно-інтелектуальної активності, науково-популярної літератури. Програма «Публічна історія» УКУ зосереджується на критичному осмисленні знань і уявлень про минуле у публічному просторі та залучає професійних істориків у різноманітні історичні практики поза академічною сферою. Студенти програми отримують знання з методології історичного дослідження та форматів презентації його результатів для широкої публіки. Програма прагне творити середовище істориків, які беруть участь у будіванні динамічних та відкритих стосунків з минулим у суспільстві, допомагати-муть залучати різні групи та середовища до дискусій про минуле у публічному просторі України і таким чином долучатимуться до побудови учасницької історичної культури у суспільстві.

Важливим також є досвід викладання курсу «Теорія і практика прикладних історичних досліджень». Визначальною програмною темою курсу є «Медіатизація

історії: виклики, проблеми, перспективи». Вона покликана розглядати так званий «коннективний поворот» у сучасних історичних дослідженнях, пов'язаний з розвитком інформаційних і мас-медійних технологій, що привели до серйозних якісних змін як в науковій, так і в дискурсивній площині історичного знання. Завдяки цифровій революції, що забезпечила універсальність доступу в медійну сферу, мас-медіа, з одного боку, перетворилися на всесвітню «сцену» для демонстрації різноманітного досвіду, отриманого в результаті переживання конкретних історичних проблем, в простір для масового створення і переробки історичних смислів, значень і критеріїв інтерпретації, що перестали бути справою «признаних» і традиційних історичних інституцій. З іншого боку – самі медіа і медійні продукти стали виступати частиною історичного дискурсу, взявши на себе роль «місць пам'яті» і точок опору для усвідомлення і підтримки історичної ідентичності. У ході вивчення курсу розглядаються такі проблеми: історія й історичне знання в процесі переходу від традиційного, «впорядкованого» медіа-ландшафту до «стихійної медіа-екології», історичний «контент» – від «пасивного» споживання до «культури участі», нові джерела (і, зокрема, UGC – user generated content); методи роботи з ними (перспективи використання «традиційних», звичних методик і нових, народжених «цифровим століттям»); мас-медійні ресурси як «місце пам'яті» і сховища історичного досвіду; приватне і публічне в медіатизованій історії / пам'яті; варіанти використання, «мережева демократія» і її ризики та інше.

Програми, курси, спецсеминари із публічної історії є досить різноманітні, і їх наявність та широке розповсюдження вселяють оптимізм щодо майбутньої професіоналізації цієї специфічної сфери побутування історичних знань. Так, публічна історія передбачає, власне, популяризацію історії, але ні в якому разі не може бути нею замінена. Українські реалії вказують на наявність гострих проблем в реалізації першопочаткових проєктів з публічної історії. Перша із них – це популяризація і плагіат. Нещодавно набув розголосу скандал довкола діяльності полтавського журналіста Романа Коржика, редактора інтернет-порталу «Артефакт», який позиціонується як медіа-ресурс та комунікаційна платформа для розвитку публічної історії, літератури, культури, мистецтва й урбаністики. Здавалося б, ідеальне поєднання науки та популяризації. Але тексти Р. Коржика виявилися відвертим плагіатом з праць доктора історичних наук Володимира Рички (Інститут історії України НАН України), та ще й «осучасненим» молодіжним жанром, використанням примітивного гумору: «тролінг», «відповідати за базар», «ржали не тільки коні». Популяризатор (Р. Коржик) не вірить в інтелектуальну спроможність своїх читачів, а тому переповідляє тексти В. Рички у максимально «народних» категоріях. Тобто, крім плагіату, отримали ще й примітивізацію наукового знання та його дискредитацію через псевдонауковий підхід¹¹. Із цієї історії Ігор

¹¹ Сердюк І. Коли публічна історія перестає бути історією: «хіпстерська псевдоісторія» про Київську Русь як «Ligu smixu». URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/avtorska-kolonka/2581-igor-serdyuk-koli-publichna-istoriya-perestae-buti-istorieyu-khipsterska-psevdoistoriya-pro-kijivsku-rus-yak-ligu-smikhu>

Сердюк зробив справедливі висновки, що можуть бути корисними при становленні публічної історії в Україні. Найкраще, коли вчений-історик буде також і популяризатором своїх напрацювань. Це ще один аргумент для виходу істориків академічних установ із кришталевої вежі.

Водночас варто вчитися популярно писати, але без втрати наукового складника. Позитивних змін слід очікувати за активної участі історичних видавництв та сайтів, наявності якісної журналістики, часописів, принагідно дискусійності в історичному наративі. Треба з повагою ставитися до аудиторії. Авторів популярного тексту не варто недооцінювати читача і опускати горизонт очікування на рівень плінтуса. Популяризація – це не примітивізація і не спрощення та намагання сподобатися. Якщо ж йдеться про трансляцію чужих напрацювань, то, вочевидь, необхідно ще й оцінювати свою спроможність. У ширшому контексті для того, щоб бути публічним інтелектуалом, було б добре спочатку стати інтелектуалом, а вже потім – публічним. Ми мусимо по-всякому підтримувати фахові ресурси, у тому числі й науково-популярні. Не можемо допомогти матеріально, підтримаймо репостами, лайками, разом з тим ми мусимо бути вимогливішими у виборі та підтримці. Історикам, вважає Ігор Сердюк, варто запастися терпінням: найближчим часом ми не зможемо уникнути засилля псевдоісторичного матеріалу, як наукового, так і популярного форматів. Інтернет уможливорює паралельне побутування якісного продукту та ерзацу, які одночасно мають різну та спільну аудиторії, при цьому як споживачі не завжди усвідомлюють, що саме вони споживають, так і творці не завжди розуміють, що саме вони пропонують. До такої ситуації вже звикли настільки, що висування історичного містифікатора Валерія Бебика (політолога) на Шевченківську премію стало буденністю, а її отримання фаховим істориком Сергієм Плохієм – видатною, надзвичайною подією.

Досвід становлення публічної історії доводить, що історики мають давати адекватну відповідь на безглузді вигадки. Без цього міфотворчість лише продовжить ширитися, а запізнілі намагання протидіяти її прониканню до «офіційної науки» сприйматимуться як «ворожі вилазки» чи «антиукраїнська діяльність». Думка про те, що якісний (і в науковому, і в літературному розумінні) наук-поп є прекрасною зброєю проти поширення в широкому читачьому середовищі псевдо-, пара- чи й прямо антинаукових концепцій, як пише Сергій Гірік, багато для кого стала трюїзмом, хоч у декого й досі викликає сумніви¹². Факт побутування «псевдо» («фричества») у формальному академічному дискурсі є досить сумним явищем, але від нього поки що немає куди подітися. Разом із зростанням рівня університетської автономії це явище може стати більш вираженим, отримати своєрідну інституалізацію. Приклад інституціалізованої української псевдонауки являє собою тернопільське видавництво «Мандрівець» із однойменним журналом, співзасновником якого виступає Києво-Могилянська академія. Іноді серед матеріалів цього часопису з'являються такі публікації, як: Г. Лозко «Світогляд

¹² Гірік С. Наук-поп як зброя проти псевдонауки. URL: <https://www.istpravda.com.ua/columns/2012/05/3/83395/>

українців (за Велесовою Книгою, фольклором та археологічними даними)» (2011 р., № 2) чи В. Кобилюха «Праукраїна і санскрит» (2009 р., № 4), або опус Світлого Дарія «Світова москвинсько-єврейська проблема та визвольний націоналізм». Подібні проблеми актуалізують як необхідність популяризації історичних знань, так і пришвидшення становлення публічної історії в Україні. На думку Я. Грицака, публічна історія – це коли історик намагається пояснити мислячій публіці історичні питання, які мають найбільше значення для сучасності. Історик-популяризатор може розказати доступною мовою для масової аудиторії, чим була цивілізація майя і чому вона будувала піраміди. Натомість публічний історик пробує пояснити мислячій публіці, що таке корупція і звідки взялася. Це, може, не так цікаво, як піраміди майя, але дуже важливо з огляду на ті проблеми, які хвилюють наше суспільство¹³. Академічний історик досліджує минуле, не задаючись питанням, чи мають ці проблеми публічне значення. Натомість публічний історик не може закритися в кабінеті, тому що він розуміє, що історія, яку вивчає, має важливий публічний вимір. Публічна історія ставить підвищені вимоги до професії історика, змінює його суспільні функції. Публічність, за влучним висловом Я. Грицака, завжди має свою ціну, часом тяжку й навіть небезпечну для історика. І це не лише невчасно видана книжка, але й іноді суспільний остракізм. Публічний історик – як лікар, який пробує діагностувати хворобу. Його можуть не любити, навіть ненавидіти. Але він все одно має мати мужність, щоб ставити незручні питання і давати незручні відповіді. Тому публічний історик не має іншого вибору, аніж переглядати усталену історію й усталених героїв. Активність публічних істориків залежить від стану демократії і свободи у країні. Ця залежність обернено пропорційна: що менше демократії і свободи, то більше затребувані публічні історики. Щасливі народи не потребують історії, і їхні історики можуть спокійно закриватися у тиші своїх кабінетів.

Нині в Україні починають лунаати голоси, поки що дуже поодинокі, про те, що у нас відбувається переорієнтування історичної професії у публічне поле. На думку Сергія Плохія, лідером цього є Ярослав Грицак, але це не означає, що всі історики мають усе покинути і коментувати сучасність. Разом з тим, безперечно, ми потребуємо більше публічних інтелектуалів з-поміж істориків¹⁴. Історики, які виховані так, що найбільшою цінністю є академізм, мають здобувати повагу і до інших цінностей історичної праці.

¹³ Грицак Я. Публічність завжди має свою ціну, часом тяжку й навіть небезпечну для історика. URL: <http://localhistory.org.ua/publicnist-zavzhdy-maye-svoyu-tsinu-chasom-tyazhku-j-navit-nebezpechnu-dlya-istoryka/>

¹⁴ Грудка О. Сергій Плохій: «Я є частиною походу істориків у суспільний простір». URL: <https://krytyka.com/ua/articles/serhiy-plokhyy-ya-ie-chastynoyu-pokhodu-istorykiv-u-suspilnyy-prostir>

Віталій НАХМАНОВИЧ

ІСТОРИК. РЕКВІЄМ ЗА РЕМЕСЛОМ

Наприкінці літа 2019 р. на російському ресурсі COLTA.RU з'явилася стаття українсько-німецького історика Андрія Портнова «Зеленський як дзеркало...», присвячена підсумкам щойно минулих президентських та парламентських виборів в Україні. У ній автор звертає увагу на «цікаву особливість, яка, проте, залишилася малопомітною, а саме – дивне єднання українських публічних інтелектуалів, “моральних авторитетів” та “лідерів думок” (усі ці визначення – самоідентифікація більшості героїв цього нариса) навколо кандидатури Петра Порошенка». Докладно процитувавши сповнені відчаю та зневіри поствиборчі тексти провідних українських письменників, істориків і публіцистів, Портнов доходить зловтішного висновку щодо глибокої «безодні між практиками самозамилування багатьох “лідерів думок” і раціональним аналізом ситуації»¹.

Мені не конче зрозумілі витоки такої глибокої відрази Андрія Портнова до людей, яких він зневажливо називає «пророками у своїй вітчизні», і яким він зверхньо пропонує за краще вдатися до «самокритичних міркувань про те, як і чому ті самі люди, імена яких пролунали на початку 1990-х і сприймалися як символи постмодернізму та руйначі провінційних забобонів, так швидко приміряли на себе роль “будителів нації” і одночасно зберігачів незрозумілої “темними” масами національної традиції»².

Можливо, справа в тому, що згадані українські інтелігенти весь цей час продовжували опікуватися долею власного народу, тоді як сам Портнов знайшов свій особистий постмодерний комфорт, поєднавши німецьке забезпечення та віртуальне спілкування з «просвіченим» російським читачем. Адже саме на «прогресивних» російських ресурсах франкфуртський професор вже багато років поспіль поблажливо обговорює українські проблеми.

Однак одну річ Портнов відзначив абсолютно чітко: 2019 року ми спостерігали нечуване єднання української інтелігенції напередодні виборів і так саме нечуване ігнорування її позиції під час виборів. «У цьому контексті, – зазначає Портнов, – мені важко дискутувати з есеїстом Остапом Дроздовим, який написав, що вибори недвозначно продемонстрували, що “люди не дослуховую-

¹ Портнов А. Зеленский как зеркало... Андрей Портнов о проигрыше украинских интеллектуалов // COLTA.RU. 2019. 29 авг. URL: <https://www.colta.ru/articles/specials/22244-zelenskiy-kak-zerkalo>

² Там же.

ться до моральних авторитетів та лідерів думок”»³. Для Портнова, якому «дуже бракувало міркувань інтелектуалів про власні ілюзії, прогностичні помилки та переоцінку власної соціальної значущості», це привід фактично «по-ленінськи» оголосити українську інтелігенцію лайном. Проте, для мене це привід замислитися про стан українського суспільства, для якого слова людей калібру Івана Дзюби та Мирослава Мариновича, Юрія Андруховича та Оксани Забужко і багатьох-багатьох інших не мають аніякого значення порівняно з «авторитетом» будь-якої мильної бульбашки з чергової мильної опери.

І вже ближче до теми цього есею: чому так само не мали і не мають жодного впливу ані на політиків, ані на пересічних громадян думки моїх колег-істориків? І тут йдеться вже не лише про останні вибори, а про всю історію незалежної України. Цікаво відзначити, що за часів прем'єрства та президентства Леоніда Кучми існувала традиція призначення статусних академічних вчених на посаду віце-прем'єра з гуманітарних питань, проте, навіть перебування на чільних урядових посадах не перетворювало їх на впливових публічних інтелектуалів.

Перед тим, як спробувати знайти відповідь на питання про причини відсутності у вітчизняних істориків публічного авторитету, варто поставити й інше: чому українські історики не прагнуть впливати на думки співвітчизників? Як зазначав ще 2014 р. Володимир Склокін, «відносно небагато українських істориків пробували себе в ролі публічних інтелектуалів після 1991 року. Згідно з моїми підрахунками, це не більше ніж двадцять осіб, що становить близько 0,2–0,3 % істориків. Причому частину з цих осіб можна назвати публічними інтелектуалами лише з певними застереженнями. Що, можливо, навіть важливіше, це те, що більша частина історичної спільноти дивилася на своїх колег, які наважилися спробувати себе в цій новій ролі, радше критично, вважаючи публічно-інтелектуальну активність за популяризацію, гонитву за модою і навіть за зраду фахових ідеалів». При цьому, зауважує Склокін, «українські історики у своєму внеску до публічної дискусії значно рідше висловлюються з приводу не суто історичних тем, а поточних подій чи дискусій, що мають ідеологічне чи політичне значення і, відповідно, майже не використовують таких жанрів, як “специфічна” і “загальна соціальна критика” чи “суспільна реформа”. Мої підрахунки засвідчують, що тільки семеро академічних істориків наважувалися торкатися цих тем»⁴.

Напевно, пошуки відповідей варто почати з обговорення стану всередині фахового середовища, тим більше, що, наприклад, Володимир Маслійчук у розпал Євромайдану в грудні 2013 р. жорстко закидав публічним інтелектуалам з числа істориків відсутність з їх боку «неприхованої критики наявної системи в інституціях своєї науки, освіти пострадянського часу, чи у тому ж музейництві». Мовляв, «перебувати в публічному просторі за підтримки мас і виняткових ви-

³ Там же.

⁴ Склокін В. Стаючи публічними: історики як публічні інтелектуали у пострадянській Україні // Критика. 2014. 5–6 (199–200). URL: <https://krytyka.com/ua/articles/stayuchy-publicnymy-istoryky-yak-publichni-intelektualy-u-postradyanskiy-ukrayini>.

шів кшталту Києво-Могилянської академії чи Українського католицького університету значно простіше, аніж звертати увагу на такі “дрібниці”». «Досить питомо, – підсумовує він, – коли історик... вказує куди рухатися суспільству, не знаючи куди прямує сфера його професійної діяльності»⁵.

Про внутрішні причини пасивності істориків у публічній площині казав вже Володимир Склокін. «Давалися взнаки, писав він, – і наслідки советизації, яка придушувала незалежне інтелектуальне життя, і дезорієнтація, що її спричинив розпад старої системи, і небажання виходити поза межі наукового аналізу (віддаленого) минулого»⁶. Набагато категоричніший у своїх висновках Володимир Маслійчук. «Відсутність університетської автономії і пострадянська система тієї ж відсутності ротації кадрів, – наголошував він, – не зможе сформувати у згаданій системі вищої освіти постатей із власними судженнями. Для мене особисто брак яскравих публічних особистостей у середовищі університетських науковців – є свідченням у своїй основі і відсутності наукового пошуку, бажання експериментувати, урешті браку сміливості відкриття»⁷.

Насправді, ми маємо справу з цілим комплексом проблем у фаховому середовищі, які живлять одна одну і, відтак, ускладнюють пошук виходу з кризи. Чільною з них, на мою думку, є низький рівень фахової громадянської відповідальності істориків. Свого часу я вже зазначав, що «сучасне суспільство розпочалося з того, що “наукове дослідження” було протиставлено “сліпій вірі” як єдине достовірне джерело наших уявлень про світ... Позаяк така ситуація склалася не лише у природничих, а й у суспільних науках, останні триста років відбувалися зміна або одночасне існування різноманітних політичних режимів і соціальних моделей, в основі яких лежали “єдино правильні” наукові теорії: соціалістична, расова, ліберальна, національно-територіальна»⁸.

Стосовно сучасних українських реалій мені йшлося про те, що «в умовах формування молодшої держави і необхідності консолідації нації на базі єдиної ідеології неймовірно зростає потреба суспільства у нових повноцінних дослідженнях. Зважаючи на те, що у спадщину Україна набула у тому числі і багатовікову пам'ять про численні конфлікти між народами, що її населяють, вкрай необхідним стало відділити у цій історії міфи від реальних фактів, які могли би стати ґрунтом для спокійної та чесної переоцінки спільного минулого, усвідомлення усіма власних помилок і примирення заради спільного майбутнього...

⁵ Маслійчук В. Як я запитував себе: «чому»... // *Historians.in.ua*. 2013. 23 груд. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/avtorska-kolonka/981-volodymyr-masliychuk-yak-ia-zapytuvav-sebe-chomu>.

⁶ Склокін В. Назв. праця.

⁷ Маслійчук В. Назв. праця.

⁸ Нахманович В. Об ответственности историка // Бабий Яр: человек, власть, история: Документы и материалы. Кн. 1: Историческая топография и хронология событий / Сост. Т. Евстафьева, В. Нахманович. Киев, 2004. С. 14.

У цій ситуації відповідальність істориків багатократно зростає, а права на помилку, практично, немає. Від того, якою мірою коректним і професійним буде проведене нами дослідження, залежить найближче та віддалене майбутнє мільйонів наших співвітчизників, які мають з наших теоретичних студій робити вповні практичні висновки у своєму повсякденному житті»⁹.

На жаль, маємо констатувати, що усвідомлення цієї ситуації бракує переважній більшості науковців, які натомість прагнуть залишатися в зручних шатах жерців «чистої науки», результатами якої мають користатися професійні політики та громадські діячі. Але цим проблема не обмежується.

Зрештою, вчений, дійсно, не зобов'язаний перетворюватися на проповідника чи телекоментатора. В. Склокін, аналізуючи дискусію щодо публічної ролі історика, що точиться у фаховому середовищі, виокремлює три підходи до цього питання. З одного боку, пише він, «бачимо, фактично, заперечення практичних суспільних функцій історіописання (історія заради неї самої). Із другого ж – трактування їх як головних, але у спосіб, що веде до політичної інструменталізації історії та суперечить базовим принципам історичного дослідження (афірмативна історія). А також підхід, що визнає тільки негативну практичну функцію (критична історія)». Прибічники останнього напрямку, «не відкидаючи необхідності ретельного та якісного дослідження минулого, вважають, що історики мають і важливий обов'язок щодо сучасності, а саме – підважувати чи деконструвати сучасні історичні міфи, стереотипи й упередження, протидіяти політичному маніпулюванню та інструменталізації історії»¹⁰.

Про те, що причини падіння публічної ролі істориків набагато глибші за просте небажання цю роль відігравати, писала навесні 2019 р. польсько-українська дослідниця Оля Гнатюк у тезах до дискусії на цю тему. «Основним викликом, перед яким постають всі без винятку історики, – вважає вона, – є глобалізація, яка часто викликає негативну реакцію і штовхає нас в іншу крайність – втечу у власні, безпечні, бо “свої”, локально-національні сюжети, щоб уникнути нікому не цікавої уніфікації. Піддаючись цій спокусі, отримуємо переваги, проте лише в обмеженому колі, втрачаємо натомість універсальний вимір». «Другим... викликом, – продовжує Гнатюк, – є поява нових технологій, які дають непорівнянно більші можливості поширювати ідеї та знання. Це породжує спокусу масовізації в різних її іпостасях... Таблоїдизація, а також соціальні мережі не залишають місця на рефлексію, редукують критицизм, формуючи натомість запит на простий продукт, щось на зразок fast moving goods (тобто радянського “ширпотребу”. – В. Н.). «Цей виклик, – на думку дослідниці, – з'являється у супроводі інших глобальних явищ, що виникли разом з розвитком Інтернету, соціальних

⁹ Там же. С. 15.

¹⁰ Склокін В. Назв. праця.

мереж та нових електронних медіа. Йдеться про фрагментаризацію суспільства, занепад громадської думки, поступове наростання хвилі популізму»¹¹.

Проте, на мій погляд, зазначені Олею Гнатюк проблеми стають викликами, насамперед, через нездатність істориків розділити повсякденний та науковий боки власного життя, поглянути на навколишній світ очима відстороненого дослідника. Так, ані глобалізація, ані націоналізм не мають бути нездоланим викликом для науковця. Навпаки, це його природне середовище, адже вся історія людства від часів Вавилонської вежі – це чергування глобальних та національних проєктів. Так само нові технології самі по собі не є викликом, адже є просто засобом донесення інформації. Таким самим викликом було свого часу винайдення друкарства. Отже, питання лише в тому, як цей засіб використати найбільш ефективно.

Що стосується фрагментації суспільства та зростання популізму, вони, на мою думку, є дуже цікавими для справжнього дослідника результатами тривалих історичних процесів. До фрагментації суспільства призвела послідовна руйнація протягом останніх трьох століть родини, общини, стану, нації та держави задля втілення чергової утопії – «світового суспільства окремих самодостатніх людей». Натомість зростання популізму стало ознакою та наслідком кризи ідеологічної концепції та практичної моделі сучасного постмодерного суспільства.

Усі ці явища потребують всебічного студіювання та осмислення, а відтак розкривають для дослідника широке поле фахової діяльності. Проте доводиться визнати, що переважна більшість численних українських істориків не лише не виявляють громадської активності, а й нездатні ефективно працювати навіть в жанрі чистої науки. Згідно з офіційними даними Міністерства освіти і науки, лише протягом 1993–2017 рр. в Україні було видано 715 дипломів докторів історичних наук¹². Зважаючи на те, що кандидатських дисертацій захищається на рік у середньому на порядок більше, ніж докторських¹³, при цьому продовжують «плідно» працювати науковці, що отримали свої ступені до 1993 р., можна впевнено стверджувати, що кількість «оступінених» істориків в Україні сягає близько 10 тис. осіб. Залишається поцікавитися, де ж матеріальні результати їх наукової діяльності, адже переважна частина цих науковців за своє життя видає добре

¹¹ [Гнатюк О.] Публічні ролі історика ХХ століття. Дискусія членів польсько-української історичної Комісії та запрошених гостей. 13 травня 2019 р. Зала Вченої Ради НаУКМА [Рукопис]. Вдячний авторці за дозвіл використати її тези при написанні цієї статті.

¹² Кількість захищених докторських дисертацій в Україні за галузями науки (1993–2016) // Асоціація докторів філософії України. URL: <http://aphd.ua/kilkist-zakhyshchenykh-doktorskykh-dysertatsii-v-ukrani-za-haluzyamy-nauky-1993-2016>; Кількість дипломів доктора і кандидата наук, виданих МОН України (01 серпня 2016 р. – 01 липня 2017 р.) // Там само URL: <http://aphd.ua/kilkist-dyplomiv-doktora-i-kandydata-nauk-vydanykh-mon-ukrany-01-serpnia-2016-r--01-lypnia-2017-r>.

¹³ У 2016–2017 рр. їх було 202 та 24 відповідно. Див.: Кількість дипломів доктора і кандидата наук, виданих МОН України (01 серпня 2016 р. – 01 липня 2017 р.).

якщо одну, максимум дві монографії, що є просто публікаціями їх дисертацій. Причому рівень цих праць далеко не завжди відповідає очікуванням від історика зазначеної у дипломі кваліфікації.

Така катастрофічна девальвація фаховості органічно поєднується з розквітом наукового заробітчанства, кар'єризму та конформізму. Представники «старої школи» проводять час в очікуванні високих «наукових» пенсій, тоді як «сучасні» історики поринають у «грантоїдство» та «науковий туризм». Прагнення до отримання поважних посад і звань вимагає створення нових академій, університетів, кафедр і відділів, а також власних «наукових шкіл», що, у свою чергу, викликає продукування численних «наукових кадрів», здатних наповнити усі ці установи. А оскільки задоволення невпинно зростаючих матеріальних і кар'єрних потреб неможливе без заступництва на всіх щаблях, розплатою за нього, за відсутності реальних наукових результатів, стає старання пристосування до будь-якого політичного, суспільного чи бізнесового замовлення, про що також зазначала О. Гнатюк¹⁴.

Однак проблема має і зворотний бік. Суспільство, у найширшому розумінні цього слова, не має запиту на фахове знання. «Сотні псевдонаукових квазіаналітиків, – пише німецько-український політолог Андреас Умланд, – чинили і чинять опосередкований, а інколи й прямий вплив на публічний дискурс у багатьох колишніх радянських республіках». «Проблема, – вважає він, – можливо, не тільки і не стільки в наявності у пострадянських країнах тисяч вдаваних експертів-суспільствознавців, які мають дипломи й навіть наукові ступені, але насправді ніколи серйозно не робили свою справу – тобто не публікувалися у впливових спеціалізованих журналах, не виступали на конгресах провідних професійних асоціацій, не виконували значущих дослідницьких проектів, підтримуваних престижними фондами, тощо. Швидше, успішне поширення дилетантизму в колишньому СРСР стало можливим внаслідок поверхового висвітлення у ЗМІ експертних думок і наукових оцінок з тієї або іншої соціально-політичної проблеми»¹⁵. Умланд вважає, що достатньо почати дотримуватися загальних правил фахового відбору експертів і це одразу «матиме як мінімум три позитивних ефекти. По-перше, зменшиться вплив непрофесійних думок на публічний дискурс у суспільствах пострадянських держав, а також кількість спрощених, правильних лише наполовину або навіть докорінно помилкових пояснень тієї або іншої животрепетної суспільної проблеми. По-друге, знизиться політична вага дилетантів, залучених у процес прийняття рішень в урядовому апараті своїх країн, що приведе до нормалізації соціально-політичного консультування в перехідних країнах. По-третє, збільшиться суспільний і політичний простір для серйозних експертів – як із місцевих дослідних інститутів, так і з шанованих іноземних наукових центрів.

¹⁴ Гнатюк О. Назв. праця.

¹⁵ Умланд А. Вторгнення «чайників» // Дзеркало тижня. 2012. № 907. 31 серп. 7 верес.

Ці ефекти дозволять і державним, і недержавним організаціям пострадянського світу базувати свої рішення, заходи та акції на більш глибоких судженнях і релевантних прогнозах. Це, своєю чергою, має допомогти пострадянським націям зрештою вийти із соціально-політичної безвиході, в якій перебуває сьогодні більшість цих країн»¹⁶.

Натомість справа не лише в тому, що критерії відбору кваліфікованих експертів залишаються невідомими журналістам та політикам, а в тому, що вони в принципі не потребують таких експертів. Оля Гнатюк вважає, що «стратегія самоізоляції українських публічних інтелектуалів... ще глибше відгородила їх від суспільства, що, зрештою й було метою політиків і політтехнологів, які витіснили інтелектуалів з телебачення, а навіть з більшості радіостанцій, залишивши їм простір блогів та кількох малотиражних газет»¹⁷.

Проте, на мій погляд, проблема ширше, ніж банальна конкуренція між політиками та науковцями. Йдеться про об'єктивні причини, що мають коріння у загальному стані суспільства. Серед них:

- девальвація будь-якого фахового авторитету внаслідок поширення уявлення про загальну доступність наукового знання, що є результатом його послідовної масовізації, а відтак, профанації, про що, зокрема, писала й Оля Гнатюк;

- споживацьке ставлення до гуманітарної освіти, як до засобу формального отримання «корочок», і гуманітарної науки, як до обслуги політиків, бізнесменів та громадських активістів;

- загальна втрата запиту на справжнє гуманітарне наукове знання як наслідок «матеріалізації» суспільних потреб.

Цю ситуацію не виправити суто «дисциплінарними» засобами, а саме самоочищенням українського наукового середовища від халтурників, конформістів та заробітчани. Адже внутрішня криза дослідницького цеху та втрата суспільного авторитету гуманітарною наукою, фаховим науковим знанням і науковцями як його носіями – це два боки одного процесу, що відбувається не лише в Україні, а й в усьому світі.

Давно минуло не лише сторіччя, коли Франсуа Гізо та Адольф Т'єр правили Францією, а й ті часи, коли політичними лідерами Східної Європи були Михайло Грушевський, Павел Мілюков і Томаш Масарик. Їх сучасні нащадки і не мріють про такі перспективи, навіть не усвідомлюючи, що саме потугами великих істориків і філософів XVIII–XIX ст. було закладено підвалини того світу, в якому гуманітарній науці залишено царину «культурної обслуги» напівосвіченого загалу.

Ось стислий перелік процесів, що призвели до такого прикрого становища.

Послідовне знищення авторитетів – Бога у світі, священика в церкві, монарха в державі, майстра у ремеслі, батька в родині – мало закономірним наслідком знищення авторитету вченого в науці, адже знищило сам принцип будь-якого «природного авторитету».

¹⁶ Там само.

¹⁷ Гнатюк О. Назв. праця.

Впровадження ідеї апіорної рівності у політичній, соціальній, економічній, гендерній царинах мало закономірним наслідком виникнення ідеї рівності у царині знання та розуміння світу, адже знищило сам принцип «елітарності» у будь-якому суспільному вимірі.

Релятивізація ідей постмодерним суспільством мала закономірним наслідком релятивізацію також і будь-яких наукових ідей, адже знищило сам принцип «абсолютного знання».

Усе це разом мало ще один руйнівний, вже суто етичний, вимір. Знищення авторитета Бога знищило й авторитет абсолютної, незалежної від людських уявлень моралі. Знищення традиційних еліт знищило поняття кастової шляхетності, честі, гідності та суспільного обов'язку. Нарешті, релятивізація ідей і поглядів призвела до релятивізації будь-якої моралі взагалі.

Описані процеси відбувалися та відбуваються надалі в усьому світі. Проте саме на теренах колишнього Радянського Союзу вони мали найбільш руйнівні наслідки, адже саме тут найбільш послідовно проводилася свідомо політика тотальної деструкції всього, що вважалося ознакою «старого режиму».

Тому повернення історикам та взагалі інтелектуалам суспільного авторитету, рівно як усвідомлення самими істориками власної фахової гідності, потребує змін, що виходять далеко за межі історичного цеху, а саме:

- зміни суспільних пріоритетів з індивідуалізму, задоволення особистих потреб та безмежних особистих прав на пріоритет взаємних обов'язків, суспільних інтересів, солідарності та співпраці людей і народів;

- зміни концепції «рівних», що живуть самі по собі, на концепцію «різних» людей і народів, що мають власне місце і власний шлях в історії, а відтак доповнюють одне одного у світовій мозаїці;

- зміни ціннісних орієнтирів суспільства з матеріальних на ідеальні;

- нарешті, зміни цілої ідеологічної парадигми західної цивілізації, зокрема, відмови від концепції атеїзму, матеріалізму та антропоцентризму.

Питання в тому, чи можлива взагалі така зміна ідеологічної парадигми в межах нашої цивілізації Просвітництва, чи вона має просто добігти свого кінця, як і численні великі цивілізації до неї? Чи здатні ми подолати нездолану прірву між вірою та наукою, що свого часу утворилася в християнському світі, та засвоїти парадигму їх взаємодоповнення, яка споконвіку існувала в інших світових релігіях? Чи домінування Заходу, що утворилося внаслідок колонізації, вестернізації та глобалізації, зіграє з нами злий жарт, і ми задихнемося у власному самозамулюванні?

Низку принципових питань ми маємо поставити і самі собі як науковці. Чи ще здатна гуманітарна, зокрема, історична, наука вплинути на зміну ідеологічної парадигми сучасного суспільства? Чи готові сучасні історики до активної участі у суспільних процесах, зокрема, у масштабних ідейних перетвореннях? Нарешті, чи зможе сучасна наука пережити суспільство, нею ж створене, чи вона знову зникне, як це сталося після руйнації античної греко-римської цивілізації? І, може, нам вже час зустрічати новий світ словами римських гладіаторів: «Morituri te salutant» – «Приречені на смерть вітають тебе»...

ІСТОРІОГРАФІЧНІ ДИСКУРСИ

Володимир РИЧКА

«ФЕОДАЛІЗМ» КИЇВСЬКОЇ РУСИ (ТЕОРІЇ ТА ДОСЛІДНИЦЬКІ ПРАКТИКИ XIX – початку XX ст.)

Катастрофічний крах соціальної й ідеологічної системи, у рамках якої формувалися світоглядні уявлення науковців мого покоління, суттєво похитнув довіру до формаційного підходу вивчення історії людських спільнот. Нині, коли відбулася масова «втеча» істориків від марксистської формаційної схеми розуміння історичного процесу, варто задуматися над пошуком більш продуктивних шляхів осягнення соціального устрою та відповідних йому форм організації середньовічних спільнот. Це спонукає до освоєння теоретико-методологічного та практичного досвіду вивчення «феодалізму» Київської Русі істориками минулих століть.

Саме поняття «феодалізм» виникло у XVIII ст., коли у тогочасній історіографії актуалізувались питання історичних устроїв. Цим поняттям прагнули «охопити тисячу років історії західної цивілізації, що залишилися позаду, і після яких мала настати епоха демократії»¹. Пізніше з'ясувалося, що феодалізм як соціальна, економічна й політична система складається у ряді країн Західної і Центральної Європи (передусім у Франції та Німеччині) в X–XII ст.

Західноєвропейські вчені, зокрема, Шарль Луї Монтеск'є (1689–1755), у визначенні появи феодальних відносин у Західній Європі визначальну роль відводив завоюванням германців. При зображенні споконвічного німецького побуту він надавав особливого значення дружині і називав феодалізм безпосереднім результатом перенесення германцями дружинних порядків на римський ґрунт. Послідовником такої «старогерманістської» теорії появи феодалізму був Франсуа Гізо (1787–1874). Він заперечив, що феодалізм з'явився не відразу, а запанував лише в X–XII ст. Однак він, так само як і Монтеск'є, вважав германське завоювання головною передумовою появи феодального порядку².

¹ Козеллек Р. Часові пласти. Дослідження з теорії історії / Пер. з нім. Київ, 2006. С. 321.

² Ширше див.: Гревс И.М. История происхождения, развития и разложения феодализма в Западной Европе. Санкт-Петербург, 1902–1903; Его же. Сущность феодализма и его происхождение // Энциклопедический словарь / Изд. Ф.А. Брокгауз и И.А. Ефрон. Санкт-Петербург, 1902. Т. XXXV-А. С. 496.

Вивчення питань генезису та розвитку феодалізму у Східній Європі розпочалося на зламі XVIII–XIX ст. Визначальний вплив на розвиток історичної думки в Російській імперії справив вихованець школи біблійної герменевтики Міхаеліс в Гетінгені Август Людвіг Шльоцер (1735–1809). Рання російська історія тоді ще не була розпізнавана й залишалася практично невідомою на Заході. Шльоцер приїхав до Росії із намірами знайти і вивчити недоступні нікому першоджерела з історії народів Східної Європи – давньоруські літописи. Впродовж восьми років (1761–1769), проведених у Росії, він вивчав давньоруські літописні джерела і в процесі текстологічних студій підняв ряд питань середньовічної історії Східної Європи. Виводячи початки російської історії від легендарного Рюрика, А.-Л. Шльоцер вмотивовував, що «феодальну систему» на Русі заснував Рюрик. Ставши єдинокоролем, він зміцнив свою владу тим, що переніс столицю з Ладоги до Новгороду і завів там систему феодального правління. У літописній звітці про розподіл Рюриком градів між своїми мужами («И раздая грады (волости) мужем своимъ») Шльоцер убачав початки феодальної системи: «Это очень ясно показывает введение поместного правления; следственно, оно и здесь введено при таких же обстоятельствах и по такой же необходимости, как и по всей прочей Европе со времени переселения народов. Только в России оно сделано было не так хорошо и искусно, как в других землях; почему, скоро и поглотилось пучиною монархического деспотизма»³.

Монографія Шльоцера на довгі роки стала основоположним для російських істориків курсом, яким вони керувалися при вивченні й привласненні історії Київської Русі. Шльоцер, мовлячи словами М. С. Грушевського, «канонізував норманізм в “Несторі”, книзі, що була школою історичного методу для цілого покоління істориків, а Карамзін спопуляризував його у своїй історії, що на ціле півстоліття стала підручником історії не тільки для слов'янського, а й взагалі європейського світу»⁴.

З появою фундаментальної «Истории государства российского» пера М. М. Карамзіна теорія «варязького феодалізму» стає панівною в тогочасній російській історіографії. Феодальні відносини у середньовічній Русі з'являються, на його думку, одночасно із утвердженням монархії, заснування якої він відносив до 864 р.: «...вместе с верховную властью утвердилась в России, кажется, и система феодальная, поместная или удельная, бывшая основанием новых гражданских обществ в Скандинавии и во всей Европе, где господствовали народы германские. Монархи обыкновенно целыми областями награждали вельмож и любимцев, которые оставались их подданными, но властвовали как государи в своих уделах: система сообразная с обстоятельствами и духом времени, когда еще не было ни удобного сношения между владениями одной державы, ни уставов общин и

³ Шлётцер А.-Л. Нестор. Русские летописи на древнеславянском языке / перевел с нем. Д. Языков. Санкт-Петербург, 1816. Ч. 2. С. 7.

⁴ Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. Т. 1: До початку XI віка. Київ, 1991. С. 604.

твердых, ни порядка в гражданских степенях, и люди, упорные в своей независимости, слушались единственно того, кто держал меч над их головою. Признательность государей к верности вельмож участвовала в сем обыкновении, и завоеватель делился областями с товарищами храбрыми, которые помогали ему приобретать оные»⁵.

Розвиваючи ці постулати, М. Полевой (1796–1846) подав наступну характеристику способу варязького володарювання на сході Європи: «Являясь и основываясь в небольшом числе, варяги должны были налагать иго тяжелого военного деспотизма на покорившиеся власти их народы. Каждый варяг долженствовал быть полновластным повелителем туземца и видеть в нем безоружного раба. Но, непрерывно стремясь к набегам, варяги должны были составлять себе войско из туземцев, и их руки обращать на завоевания. От того, избранная дружина повелителей должна была постепенно возвышать рабов своих, жаловать их отличиями, и только не передавала им своего владычества, исключительно принадлежавшего варягам, которые признавали власть варяга, делавшегося властителем страны, но не получавшего над товарищами безусловного начальства и сохранявшего только прежнее значение *повелителя в действии*»⁶. Феодалізм уявлявся вченому як певна політична система, заснована на співтоваристві князя і його дружини – варязької аристократії.

Феодалізм, «згубний і страшний» для володарів і підданих, по всій тодішній Європі був, на думку М. Полевого, причиною поділу областей між спадкоємцями, і всюди завдавав таке ж лихо, яке бачила від нього й середньовічна Русь. Дроблення земельних володінь на частини за феодальним зразком між членами княжого роду призвело до утвердження «сімейного» феодалізму: «Изменение варяжской системы в систему семейственного феодализма решительно сделалось со времен Ярослава»⁷. Сукупність руських земель в цей період уявлялася Полевому як «союз феодальных миров, соединенных в руках одного княжеского рода. Такова политическая система южной Руси. В средние века главным источником богатств были воинская сила и торговля. Первая стала достоянием юга, вторая севера, где успел возвыситься Новгород. Он возвысился благодаря удалению от политических событий юга»⁸.

Натомість М. Погодін (1800–1875) не підтримував думку про ранню появу феодальних відносин на Русі. Полемізуючи із своїми попередниками, він задавався такими питаннями: «почему Рюрик прежде, тотчас по прибытии своим, не раздавал этих городов? Они платили тогда дань не ему, а братьям, которые сами там жили, и брали дань. Где же здесь феодализм?»⁹

⁵ Карамзин Н.Н. История государства Российского: В 12 т. Т. 1. Москва, 1989. С. 95.

⁶ Полевой Н. История русского народа: В 6 т. Москва, 1829. Т. 1. С. 70–71.

⁷ Там же. Москва, 1830. Т. 2. С. 84.

⁸ Там же. С. 51.

⁹ Погодин М.П. Исследования, замечания и лекции о русской истории. Москва, 1846. Т. 3: Норманнский период. С. 60–65.

Подібно до М. Погодіна, історик і правознавець О. Лакієр (1825–1870) протиставляв завоювання германців римських провінцій на Заході добровільному прикликанню варягів на Русь для володарювання. На його думку, варязькі дружини принесли на Русь такі само феодальні порядки, які побутували в Англії, Франції та Германії. Проте, вмотивовував вчений, феодалізм не відповідав укладу життя і традиціям Русі, через що «место феодализма и раздачи городов мужам занял раздел земли между членами великокняжеского рода»¹⁰. Привнесені варягами феодальні основи соціального устрою, на його думку, щезли у середині XI ст. після смерті Ярослава Мудрого.

Обережно підтримував теорію «варязького феодалізму» фундатор державницької школи в російській історіографії К. Кавелін (1818–1885). Ведучи мову про появу та поступове утвердження володарювання войовничих варязьких дружин на сході Європи, він зауважував: «Из русско-славянских племен, волей и неволей покорившихся дружине, образуется сильное, обширное государство; но устройство его носит на себе неславянский отпечаток; кажется, оно было феодальное»¹¹. При цьому К. Кавелін вважав феодалізм суто західноєвропейським явищем, яке, на його думку, було чужим для давньої Русі: феодальний порядок «не мог укорениться на нашей почве и исчез вместе с варягами»¹². Політична єдність Київської Русі з часів Ярослава ґрунтувалася, на його думку, на родових засадах. Відзначаючи особливості плину історії Росії та відмінності східнослов'янського світу від західноєвропейського, вчений відзначав: «В Европе дружинное начало создает феодальные государства; у нас дружинное начало создает удельное государство. Отношение между феодальной и удельной системой – как товарищества к семье»¹³.

С. Соловйов (1820–1879), історико-філософські погляди якого сформувалися під впливом ідей Е. Гіббона, Д. Віко, Ф. Гізо, І. Еверса та Г. Гегеля, вважав, що початковим етапом розвитку всіх людських спільнот був родовий лад¹⁴. Історія Русі / Росії відкривається, на його думку, багатирським або героїчним періодом. Політичною формою устрою Давньої Русі – від Рюрика до Андрія Боголюбського – була варварська монархія, заснована на підвалинах родового ладу. Цим місцевим родовим відносинам підкорилися і варяги. Отже ні про який «варязький» чи будь який інший феодалізм, вмотивовував вчений, не могло бути і мови. Державність у Західній Європі, із притаманними їй феодальними порядками, сформувалась, на думку С. Соловйова, унаслідок руху дружин: «дружины, эти военные братства, действуют разрушительно на родовые формы. Родовые формы основаны

¹⁰ Лакьер А. О вотчинах и поместьях. Санкт-Петербург, 1848. С. 4.

¹¹ Кавелин К.Д. Взгляд на юридический быт древней России // Наш умственный строй. Статьи по философии русской истории и культуры. Москва, 1989. С. 28.

¹² Там же. С. 18.

¹³ Там же. С. 13.

¹⁴ Соловьев С.М. О родовых отношениях между князьями древней Руси. Москва, 1846; *Его же*. История отношений между князьями Рюрикова дома. Москва, 1847.

на кровной связи, а дружины образуются искусственно – люди, составляющие их, из разных родов и даже разных племен; в дружине все между собой чужие, но соединившиеся для общего действия; они выбирают себе вождя по таланту – лучшего человека. Движение дружин, усилившееся в германских племенах, дало средства покорить римские провинции германцам; но в этих провинциях они не находили следов родового быта, ибо эти следы римская цивилизация уже уничтожила. Таким образом, в Западной Европе родовому быту был нанесен удар, и вместо него начали играть роль сначала выборность, а потом наследство от отца к сыну. У славян дружинное начало долго не могло взять перевес над родовым, и сами правители страны подчинялись его естественному началу... Если в Западной Европе двигаются дружины, которые ищут земли и получают ее, то у нас это явление если и было, то не в такой степени; у нас дружины находятся при князях, не расходятся по земле, не строят укрепленных мест и потому не получают для земли важного значения. Дружины всегда около князя, кормятся от него доходами, им получаемыми, старшие из них составляют его совет, и все здесь живет в первоначальной дружинной форме, хотя князь и поселился уже в известной стране. На западе, как только князь поселялся в известной стране, то и дружина расходилась по земле. У нас земли так много, что она не имеет почти никакой ценности, и потому дружине выгоднее находиться при князьях. У нас совсем другое: по огромным пустынным пространствам кое-где живут роды, и потому выгоднее собирать дань с этих родов, чем самим заниматься хозяйством»¹⁵.

Ліберальні ідеали державницької школи, оперті на історіософські основи гегельянства і позитивізму, поділяв М. Костомаров. Розглядаючи історію Київської Русі як боротьбу між федеративним та удільно-вічовими порядками до монгольського нашестя та єдинокоролівним «началом» XIII–XVII ст., він відносив епоху панування «феодального порядку» на Русі до середини XIII–XV ст. «До татар, – зазначав учений, – у нас не було феодалізму, якщо тільки не отыскать некоего далекого к ним подобия в отношениях старших и младших городов между собой, – но с татар он действительно начался»¹⁶. Ознаками удільно-вічового укладу було, на його думку, «раздробление целого без совершенного его уничтожения, самобытная жизнь частей без нарушения взаимного сходства, перевес обычая над постановлением, побуждения над законом, произвола над учреждением, личной свободы над сословностью, чувства над долгом, родственности над государственностью, слабость власти, неопределительность форм, народоправление в образе частных веч, движение и брожение. Во втором укладе (єдинокоролівному. – В. Р.) части сплавиваются, формы определяются, личность улегається в сословные разграничения, обычай преобразується в постановление, закон стремится дать направление и суд побуждениям, родственность и народоправление

¹⁵ Соловьев С.М. Лекция об истории Восточной Европы // Соловьев С.М. Общедоступные чтения о русской истории. Москва, 1992. С. 346–347.

¹⁶ Костомаров Н.И. Начало единокоролівства в России // Костомаров Н.И. Исторические монографии и исследования. Санкт-Петербург, 1872. Т. 12. С. 87–88.

покоряються єдинокержавному началу»¹⁷. Під «феодалізмом» М. Костомаров розумів такий політичний устрій, «коли весь край знаходиться в руках володарів, що утворюють з себе нижчі і вищі щаблі з підпорядкованістю нижчих вищим із зверхнім верховним главою на чолі»¹⁸. Разом з тим, він вказував на відмінність умов виникнення феодального порядку у Східній і Західній Європі.

Положення та висновки, яких дійшов М. Костомаров, підтримав М. Хлебніков, який, щоправда, відносив появу певних рис феодальної системи аж до XV ст. Її риси виявлялися, на думку вченого, у наділенні військової знаті земельними угіддями. Він визнавав, що в часи існування Київської держави бояри вже стали землеволодільцями, але цю землю вони набували не від князів, а власними зусиллями: «до завоювання монголами, русские князья имели слишком мало власти и слишком мало средств, чтобы раздавать земли своим дружинникам»¹⁹. При цьому вчений категорично виступав проти спроб порівнювати одночасні явища східноєвропейської історії з історією народів Західної Європи, зокрема, ототожнення феодалізму з удільною системою середньовічної Русі. Остання, на його думку, «имеет совершенно аналогические явления лишь с историей дома Меровингов, а существенные черты феодальной системы (т. е. жалования войска землями) у нас проявляются лишь с XIV или, лучше, XV столетия и продолжают до времен Петра Великого»²⁰.

Федеративна теорія М. Костомарова стала підставною основою для дослідницьких практик представників київської школи істориків на чолі з В. Антоновичем. Основний зміст домонгольської історії східного слов'янства вони убачали у боротьбі князівського і вічевого (земського) «начал». В добі удільно-вічевої Русі кінця IX – початку XIV ст. В. Антонович виділяв у її політичному організмі три сили – громаду (община), дружину і князівську владу, що відповідає характеру федеративних «начал» давньоруської історії. Появу феодальних порядків в середньовічній Русі-Україні він відносив до епохи литовського панування. Вчений вважав, що державний лад, який утворився у Литві, ґрунтувався винятково на воєнному началі. Саме тому литовські князі намагалися примножувати на підвладних землях боярський прошарок. З цією метою вони «раздают служилым людям во владение отдельные участки земли, с обязанностью, привязанного к пожалованной земле, доставлять князю по его требованию определенное количество вооруженных людей и признавать над собой его верховную власть. Таким образом в Литве образуется самостоятельный феодальный строй жизни... Служилые люди выделяются из общины, примыкают к новому строю и стараются ему подчинить неслуживое сословие, поставит его от себя в зависимость

¹⁷ Костомаров Н.И. Лекции по русской истории. Часть первая: Источники русской истории. Санкт-Петербург, 1861. С. 14.

¹⁸ Костомаров Н.И. Начало единокержавия в России. С. 87.

¹⁹ Хлебников Н.И. Общество и государство в домонгольский период русской истории. Санкт-Петербург, 1872. С. 223.

²⁰ Там же. С. 450.

экономическую и требуя, во имя общественных, государственных целей, чтобы оно несло, тем или иным путем, свою долю тягостей военного устройства, “земской обороны”»²¹.

Феодалізм на Україні народжувався, вмотивовував вчений, у боротьбі місцевих общинних порядків з воєнно-феодальним устроєм Литовської держави. Місцеві общини вперто боронили свої права на поземельну власність. Ще наприкінці XV ст., коли починають з'являтися актові свідчення, це питання не було остаточно вирішено. Утвердження феодальних порядків відбувалося нерівномірно. В той час, як на Волині і Поліссі вони остаточно взяли гору, в степовій Україні, зазначає історик, «общины владеют еще почти всецело землями и власть, признавая за ними право землевладения, пользуется со стороны общин военными услугами и повинностями и едва только начинает разрывать общинную поземельную собственность раздачею ее по частям в личную собственность служилым людям»²². Таким чином, остаточно утвердження феодальної системи на Україні В. Антонович відносив до XVI – початку XVII ст.

Теорія литовсько-руського феодалізму у його працях не була чітко сформульована. Як зазначав М. Грушевський, «у його творах узагальнення грають невелику роль і переважно никнуть перед фактичним матеріалом»²³. Положення і висновки, яких дійшов В. Антонович, не знайшли широкої підтримки науковців. Ідея походження феодального ладу із литовського завоювання була піддана критиці. Зокрема, її послідовно і переконливо спростовував Ф. Леонтович. Вчений вмотивовував, що у процесі збирання земель Західної і Південно-Західної Русі під владою Литви завоювання не мало визначального значення²⁴. З виникненням Великого князівства Литовського удільний устрій Київської Русі не припинив своє існування, а увійшов у нову, заключну фазу свого розвитку. В давньоруських уділах до XVI ст., на його думку, продовжував існувати земський лад, втілений у функціонуванні удільних князів, вічевих зібрань та громадських судів. Удільна система та земський лад поступово руйнувалися унаслідок державної централізації та поширення польського шляхетського права.

На думку І. Линниченка, основний масив поземельної власності в Київській Русі знаходився у володінні міських і сільських громад. Але поряд з общинною поземельною власністю на Русі рано з'являється, хай і в обмежених розмірах, приватна земельна власність. Вона могла складатися шляхом уступки громадами належних їм земельних угідь в особисте користування або володіння чи шляхом

²¹ Антонович В.Б. Монографии по истории западной и юго-западной России. Киев, 1885. Т. 1. С. 137; *Его же*. Лекции по русской истории // Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського. Інститут рукопису (ділі – НБУВ. ІР.), ф. І, спр. № 8101, 248 арк.

²² Антонович В.Б. Монографии по истории западной и юго-западной России. Т. 1. С. 139.

²³ Грушевський М. З соціально-національних концепцій Антоновича (20-ті рр. XX ст.). Машинопис з автографом автора // НБУВ. ІР, ф. Х, спр. № 17184, арк. 24.

²⁴ Леонтович Ф.И. Очерки по истории литовко-русского права. Образование территории Литовского государства. Санкт-Петербург, 1894. С. 20–33.

обробки приватною особою земель пустопорожніх, на які громади не пред'являли своїх прав²⁵. Так поступово визрівали передумови для появи феодальних відносин у Київській Русі. Їх риси найраніше виявилися в Галицькій землі, де устремління боярства замкнутися в окремий стан було більш виразним, ніж в інших регіонах Русі. Вчений не сумнівався у існуванні феодалізму західно-європейського зразка на Галичині після переходу краю під владу П'ястів та Анжу. На його думку, початки феодального землеволодіння в Галицькій Русі заклав Казимир III. Історик також стверджував, що запровадження цієї моделі соціальних відносин як системи здійснив виходець з германізованої Сілезії Владислав Опольський, спираючись при цьому на факт надань цього князя на так званому *iure feodali*. За І. Линниченком, за часів Владислава Ягайла на більшості території Галицької Русі надання *iure feodali* майже припиняються, пересуваючись на південно-східні кордони краю та на Поділля²⁶.

Відносячи початки феодалізму в Європі до IX–X ст. «як сили передусім розкладаює, котра руйнує, розкладає старі й державні суспільні форми», а потім в XI–XII ст. організується в певну систему, М. Грушевський називав таким суспільний процес, «який розвивається в різних примітивних громадських організаціях, старих і нових, а головною своєю прикметою має організацію на руїнах громадського, чи родово-племінного землеволодіння приватних великих маєтків, з різною півсвобідною робочою людністю, над якою власник виконує й різні політичні права. Се в відносинах економічних. В відносинах особистих, громадських сьому відповідає звичайно перехід в залежність від таких економічно-сильних людей різної слабосилої людности, що стає під їх опіку, і таким чином ті економічно сильні люде стають між нею і більшою громадсько-політичною організацією – державою чи племенем»²⁷. Однак історик не вбачав феодальних інститутів в давньоруських реаліях і не вживав термін «феодалізм» у своїй монументальній «Історії України-Руси», вважаючи, що суспільне життя давньоруських спільнот не відлилось ще в міцні юридичні форми, суспільні відносини вирізнялися невизначеністю, а адміністративний механізм – недосконалістю.

На думку М. Грушевського, князівське землеволодіння в Київській Русі було недостатньо розвинуте: «чогось схожого на західноєвропейські домени або наші пізніші рангові маєтності у князів непомітно; вони володіли окремими маєтками, ймовірно на приватному праві, але навряд чи ці маєтки були дуже великі, і у всякому разі навряд чи князі віддавали їх у наділи дружині». Більш розвиненим

²⁵ Линниченко И.А. Черты из истории сословий в Юго-Западной Галицкой (Руси) XIV–XV в. Москва, 1894. С. 48; *Его же*. Юридические формы шляхетского земле-владения и судьба древнерусского боярства в Юго-Западной Руси XIV–XV в. // Юридический вестник. 1892. Кн. 3–4. С. 293).

²⁶ Линниченко И.А. Черты из истории сословий в Юго-Западной Галицкой (Руси) XIV–V в. С. 34–36, 41–42.

²⁷ Грушевський М. Середні віки Європи. Київ, [1918]. С. 55; *Його ж*. Всесвітня історія в короткім огляді. Київ, 1917. Ч. 2. С. 3.

було, на його погляд, боярське сільське землеволодіння. Проте ці села не надавалися боярам верховною владою у «держання», а перебували у їх володінні. Це володіння було приватноправове, а не на помісному праві. Таке приватноправове боярське володіння могло набуватися двоюким шляхом: «місцеві землевласники вступали на княжий службу, так як це була служба дохідна і почесна, та й стояти ближче до носія влади було вигідно в деяких відносинах для людей заможних; з іншого боку, люди безземельні, тубільні і прибульці, збагатившись на княжій службі, звертали нажите в поземельну власність і ставали землевласниками»²⁸. Однак ця земська аристократія не виявляє своєї феодалльної природи, яка в киево-руські часи ще не набула строго визначених форм.

На відсутність «феодалного моменту» в Київській Русі вказував й учень Соловйова – В. Ключевський. При цьому вчений визнавав наявність боярського землеволодіння, убачаючи його привілейованість у тому, що князь передавав землевласнику урядову владу, схожу за своїм складом на ту, якою він наділяв обласного правителя (право творити суд і оподаткування), через що привілейована вотчина зберігала слабку залежність від управителя адміністративного округу, у складі якого вона знаходилась²⁹. Ці спостереження В. Ключевський детальніше розвинув у своєму лекційному «Курсе русской истории» (1904). В одній із своїх лекцій вчений зазначав, що на Русі все ж виникали відносини, які нагадували феодалні порядки Західної Європи. Але ці явища були, на його думку, «не сходные, а только параллельные. В отношениях бояр и вольных слуг к удельному князю многого не доставало для такого сходства, не доставало, между прочим, двух основных феодальных особенностей: 1) соединения служебных отношений с поземельными и 2) наследственности тех и других. В уделах поземельные отношения вольных слуг строго отделялись от служебных ... Феодальный момент можно заметить разве только в юридическом значении самого удельного князя, соединявшего в своем лице государя и верховного собственника земли. Этим он похож на сеньора, но его бояре и слуги вольные совсем не вассалы»³⁰.

Якісно новий етап у дослідженні появи та розвитку феодалізму у Східній Європі було покладено працями М. Павлова-Сільванського. Він першим в російській історіографії масштабно поставив проблему вивчення феодалних інститутів на Русі в XIII–XV ст.³¹ Слідом за Гізо і Ф. де-Куланжем, Павлов-Сільванський так визначав основні риси феодалізму: «Главною, первою чертою феодализма следует признать раздробление верховной власти или тесное слияние

²⁸ Грушевський М.С. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя. Київ, 1991. С. 347–348.

²⁹ Ключевський В.О. Боярская дума древней Руси. Москва, 1904.

³⁰ Ключевський В.О. Сочинения: В 9 т. Т. I: Курс русской истории. Ч. I. Москва, 1987. С. 359–361.

³¹ Павлов-Сильванский Н.П. Иммуниет в удельной Руси. Санкт-Петербург, 1900; *Его же*. Феодальные отношения в удельной Руси // Журнал Министерства Народного Просвещения. Санкт-Петербург, 1901. № 6 (Ч. CCCXXXVIII); 1902. № 1. (Ч. CCCXXXIX).

верховной власти с землевладением. Это раздробление власти выражается прежде всего в основном учреждении феодального строя, в крупном землевладении, с его особыми свойственными этой эпохе началами, т.е. в сеньерии-боярщине. ...Это главная, основная черта феодализма, но не единственная. Страна, раздробленная на множество независимых и полунезависимых владений, связывается до некоторой степени в одно целое переплетающейся сетью вассальных договоров между этими владениями. Вторым моментом, характерным для феодализма, является объединение отдельных доменов-сеньерий вассальной иерархией»³². Оця ієрархічна система, оперта на низку законодавчих, судових і воєнних інституцій, власне, і становила станову основу феодального ладу.

Відаючи належне внеску вченого у вивчення давньоруського феодалізму, П. Мілюков, між тим, вказував на недосконалість його теорії. Одним із самих слабких її місць він називав ототожнення старої боярської вотчини з феодалом. Вони, на його думку, «не превращаются в “феоды” и “кормления” удельной Руси, несмотря на несомненный факт передачи “кормлений” по наследству». Причиною тому, на думку Мілюкова, було те, що «в “кормлениях” служебный характер не связывается неразрывно с территориальным; сбор пошлин не ведет к присвоению хозяйственных-владельческих прав над земельным участком. Служебные отношения *по земле* впервые устанавливаются в древней Руси совсем в иной сфере – в сфере земель, раздаваемых государем под специальным условием службы так называемых “служных земель”. Аналогия их с бенефицием несомненна; но было бы натяжкой доказывать, что аналогия эта распространяется и на самое *назначение* этих земель»³³.

Вказуючи на слабкість і неусталеність соціальних відносин у Північно-Східній Русі, Мілюков уподібнював тамтешнє служиле землеволодіння XVI–XVII ст. до візантійської пронії та мусульманського іктаха. Вивчення взаємовпливу цих форм, на його думку, могло б дати більш позитивні результати, ніж порівняння вотчини з «феодалом», а пізніше помісного землеволодіння – із західноєвропейськими «бенефіціями». При цьому вчений добачав близькість економічного і соціального укладу Південно-Західної Русі до Західної Європи: «Есть, однако, местности в России, где и экономические, и социальные отношения сложились гораздо более сходно с Западной Европой, чем в северо-восточной Руси: это именно Русь юго-западная. Здесь можно было бы найти не только родовое, но даже и видовые сходства с западным феодализмом. Но здесь же, следя шаг за шагом за столкновениями и борьбой “русского”, “польского” и “немецкого” права, можно было бы с особой наглядностью подчеркнуть оттенки, различающие то и другое»³⁴.

³² Павлов-Сильванский Н.П. Феодализм в древней Руси // Павлов-Сильванский Н.П. Феодализм в России. Москва, 1988. С. 71–72.

³³ Милюков П. Феодализм в России (в северо-восточной Руси) // Энциклопедический словарь / Изд. Ф.А. Брокгауз и И.А. Ефрон. Санкт-Петербург, 1902. Т. XXXV-A. С. 549; *Его же*. Очерки по истории русской культуры. Москва, 1902. 5-е изд. Т. 1.

³⁴ Милюков П. Феодализм в России (в северо-восточной Руси). С. 549–550.

Проте ідеї М. Павлова-Сільванського, нехай і поволі, знаходили визнання і підтримку в наукових колах та студентських аудиторіях, де формувались погляди нового покоління вчених. Так, С. Платонов, виокремивши у своєму лекційному курсі з російської історії окремих розділ «Киевская Русь», увів до широкого вжитку поняття «феодалізм» й розвивав спостереження Павлова-Сільванського про подібність феодальних інститутів в Київській Русі і Західній Європі³⁵. Концепція Павлова-Сільванського була представлена ним як останнє слово в російській історичній науці. Так само й О. Пресняков, який у своїх історичних студіях хоча і не вживав термін «феодалізм»³⁶ для характеристики суспільно-політичного устрою Київської Русі, залишався однодумцем М. Павлова-Сільванського.

Одним із перших вчених, хто беззастережно підтримав теорію «руського феодалізму» Павлова-Сільванського, був М. Рожков. На його думку, Московська держава отримала у спадок від «удільного періоду» (києво-руського. – В. Р.) «зародковий» тип феодальних порядків, які у розвиненому стані визначали характерні риси середньовічного політичного устрою Західної Європи. Задаючись питанням, чому із цих зародків феодалізму удільної Русі не розвинувся повноцінний феодалізм, а виникла необмежена влада московського царя, що розчавила аристократичні домагання тамтешніх князів і бояр, автор шукає відповіді на нього у сфері господарських відносин. На Заході Європи «вредное хозяйственное влияние бенефиция и существовавшего рядом с ним монастырского землевладения не могло вызвать уход населения, запустение и упадок земледелия, потому что уйти было некуда за не достатком пустых, незаселенных пространств. Поэтому владельцы бенефициев не были ослаблены и успели обратить бенефиций в лен, то есть в наследственную поземельную собственность с обширными государственными правами, так что власть короля была сведена к минимуму, и он стал лишь первым между равными. У нас поместье и монастырская вотчина, разоряя население, вызвала его отлив на окраины, возможный по той причине, что незанятых никем земель на этих окраинах была бездна. Князья и бояре, вследствие разорения и ухода населения на окраины, потеряли всю свою экономическую мощь, а вместе с нею утратили и надежду на осуществление своих политических притязаний»³⁷. Хоч Рожков і позитивно вирішив принципиове для тодішньої історіографії питання про побутування феодалізму в середньовічній Русі / Росії, однак його інституалізацію помилково відсував до часу виникнення Московського монархічного царства.

У 1910–1913 рр. за участю М. Нікольського і В. Сторожева М. Покровський підготував багатотомну «Русскую историю с древнейших времен». Третій розділ

³⁵ Платонов С.Ф. Лекции по русской истории. Петербург, 1917.

³⁶ Див.: Пресняков А.Е. Княжое право в древней Руси. Лекции по русской истории. Киевская Русь. Москва, 1993.

³⁷ Рожков Н.А. Происхождение самодержавия в России. М., 1906; *Его же*. Исторические и социологические очерки. Москва, 1906. Ч. 1. С. 104. Порівн.: Тарновский В.Ф. Феодализм в России. Варшава, 1902. С. 52.

цієї праці носить промовисту назву: «Феодалные отношения в древней Руси». М. Покровський справедливо зауважував, що національна історіографія заперечувала існування феодалізму в Росії, вважаючи його суто західноєвропейським явищем. Проте «стоило несколько строже поставить вопрос о том, что же такое “феодализм”, и в чем состоят его отличительные признаки, чтобы выразительная, на первый взгляд параллель каменного замка западноевропейского барона и деревянной усадьбы русского вотчинника утратила свою убедительность». Сучасна наука, стверджував він, «присваивает феодализму, главным образом, три основные признака. Это, во-первых, господство крупного землевладения, во-вторых, связь с землевладением политической власти, – связь настолько прочная, что в феодальном обществе нельзя себе представить землевладельца, который не был бы в той или другой степени государем, и государя, который не был бы крупным землевладельцем, и, наконец, в-третьих, те своеобразные отношения, которые существовали между этими землевладельцами-государями: наличность известной иерархии землевладельцев, так что от самых крупных зависели более мелкие, от тех еще более мелкие и так далее, и вся система в целом представляла собою нечто вроде лестницы. Вопрос о том, существовал ли феодализм в России, и сводится к вопросу, имелись ли налицо в древнерусском обществе эти три основные признака»³⁸. Ці три ознаки він знайшов у *Руській Правді*, пізніших писцевих книгах та актовому матеріалі. Феодалізм розвивався, на його думку, на ґрунті первісного колективного землеволодіння. При цьому автор залишив поза увагою дискусійні питання хронології виникнення феодалізму у Східній Європі.

Подібно до М. Павлова-Сільванського, М. Покровський характеризував феодалізм переважно з юридично-політичної точки зору, хоча зазначене ним панування натурального господарства, при поєднанні великого господарства з дрібним, було суттєвим кроком вперед до розуміння феодалізму як особливого способу виробництва³⁹. Вчений обмежував сферу дії феодальних відносин лише селом, в той час як в місті, на його думку, вже за часів Київської Русі склався лихварський і торговий капіталізм, який розвивався протягом століть одночасно і паралельно з феодалізмом.

Серйозним викликом для дослідників соціально-економічної історії Східної Європи стало поширення в Російській імперії на зламі XIX–XX ст. соціологічних ідей К. Маркса, зокрема, про зміну суспільних формацій. Гранично чітко формаційна теорія була сформульована ним у праці «До критики політичної економії». «В суспільному виробництві свого життя, – стверджував Маркс, – люди вступають в певні, необхідні, від їх волі не залежні відносини – виробничі відносини, які відповідають певному ступеню розвитку їх матеріальних продуктивних сил.

³⁸ Покровский М.Н. Русская история с древнейших времен. Изд 1-е. Москва, [б.г.]. Т. 1. С. 65.

³⁹ Див.: Найденов М.Е. М.Н. Покровский и его место в советской историографии // История СССР. 1962. № 3. С. 53. Порівн.: Бахрушин С. «Феодалный порядок» в понимании М.Н. Покровского // Против исторической концепции М.Н. Покровского: Сб. статей. Москва; Ленинград, 1939. Ч. 1. С. 118–119.

Сукупність цих виробничих відносин становить економічну структуру суспільства, реальний базис, на якому підноситься юридична і політична надбудова і якому відповідають певні форми суспільної свідомості. Спосіб виробництва матеріального життя зумовлює соціальний, політичний і духовний процеси життя взагалі. Не свідомість людей визначає їх буття, а, навпаки, їх суспільне буття визначає їх свідомість. На певному ступені свого розвитку матеріальні продуктивні сили суспільства приходять у суперечність з існуючими виробничими відносинами, або – що є тільки юридичним виразом останніх – з відносинами власності, всередині яких вони досі розвивалися. З форм розвитку продуктивних сил ці відносини перетворюються в їх окови. Тоді настає епоха соціальної революції. Із зміною економічної основи більш або менш швидко відбувається переворот в усій величезній надбудові... Ні одна суспільна формація не гине раніше, ніж розвинуться всі продуктивні сили, для яких вона дає досить простору, і нові більш високі виробничі відносини ніколи не появляються раніше, ніж дозріють матеріальні умови їх існування в надрах самого старого суспільства»⁴⁰. Отже, «форми продукції матеріального життя, – вмотивовував К. Маркс, – дають напрям соціальному, політичному і духовному життю взагалі».

Слід зазначити, що «марксизм» був спочатку посмертним засвоєнням Марксових думок і теорій Ф. Енгельсом та іншими популяризаторами його творчості. Ф. Енгельс охарактеризував зроблений Марксом переворот в усьому розумінні всесвітньої історії: «В основі всіх попередніх поглядів на історію лежало уявлення, що причину всіх історичних змін слід шукати кінець кінцем у мінливих ідеях людей і що з усіх історичних змін найважливішими, визначаючими всю історію, є політичні. Але звідки з'являються у людей ідеї і які рушійні причини політичних змін – над цим не задумувались. Лише в новітній школі французьких, а почасти і англійських істориків виникло переконання, що рушійною силою європейської історії, принаймні з часу середніх віків, була боротьба буржуазії, що розвивалася, проти феодалного дворянства, за суспільне і політичне панування. А Маркс довів, що вся попередня історія людства є історія боротьби класів... Для соціалістичного світогляду це нове розуміння історії було надзвичайно важливе. Воно довело, що вся історія і понині йде шляхом антагонізму і боротьби класів, що завжди існували пануючі і підлеглі, експлуатуючі і експлуатовані класи і що величезна більшість людства завжди була приречена на сувору працю і нужденне існування»⁴¹. Ця декларація в устах Енгельса дістала свою пізнішу назву «матеріалістичного розуміння історії», або історичного матеріалізму. Учення Маркса про відробіткову ренту і панщинну систему господарства надихало постановку і розробку питання про феодалізм в Росії як про певний спосіб виробництва.

Проте такий підхід до вивчення феодалних форм господарювання в середньовічній Русі / Росії та виокремлення феодалізму в окрему формацію ще видавався багатьом дослідникам кінця XIX – початку XX ст. сумнівним, а відтак і не-

⁴⁰ Маркс К. До критики політичної економії // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. Т. 13. Київ, 1963. С. 6–7.

⁴¹ Енгельс Ф. Карл Маркс // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. Т. 19. Київ, 1964. С. 109–111.

продуктивним. На думку М. Петрушевського, феодалізм не можна визнати неминучою сходинкою, через яку повинно пройти всяке людське співтовариство: «Возвести феодализм из исторической категории в категорию социологическую, вовсе не значит признать феодальный порядок неизбежной ступенью, через которую “должно” пройти всякое человеческое общество»⁴². Поява феодалізму, застерігав вчений, не може бути пов'язана не тільки з натуральним господарством, існування котрого за середньовіччя він ставив під сумнів, але й з землегосподарством взагалі, хоча феодальні відносини пов'язані з усіма іншими громадськими співвідношеннями, а, отже, і з господарськими, але не можна констатувати особливо тісного зв'язку між феодальними і господарськими відносинами; феодалізм не створив особливих феодальних форм господарювання і задовольнявся пристосуванням до своїх потреб раніше сформованого помісного ладу з його «панщиною», «кріпосництвом» і всіма іншими особливостями господарського та соціального ладу. На його думку, у феодалізмі слід вбачати передусім явище політичного, державно-правового порядку. Відтак, «отправляясь на поиски типических черт феодального строя и феодального процесса», він закликав сучасних йому вчених, «скрепя сердце, уберать все те историко-хозяйственные сооружения, которыми почти совершенно застроена вся территория феодализма, и вернуть феодализму то государственное-правовое значение, которое ему по праву принадлежит, восстановить его в правах, как категорию по основному своему существу политическую»⁴³.

⁴² Петрушевский Д.М. Феодализм и современная историческая наука // Из далекого и близкого прошлого: Сборник этюдов по всеобщей истории в честь пятидесятилетия научной деятельности Н.И. Кареева. Петербург; Москва, 1923. С. 112. Так само й І.М. Гревс вважав хибним погляд, згідно якого феодалізм розглядається як «соціологічна фаза», через яку неминуче проходить будь-яке суспільство (Див.: Гревс І.М. Лик и душа средневековья // Анналы. Петербург, 1922. № 1. С. 28).

⁴³ Петрушевский Д.М. Феодализм и современная историческая наука С. 113. Вчений трактував феодалізм, як певну форму державного устрою і державного управління. Під феодалізмом він розумів «тот социальный строй, на котором зиждится феодальная система государственного управления и который представляет собою организованную государственной властью из наличного социального материала систему политически соподчиненных государственных в той или иной мере, тяглах сословий... феодальный государственный порядок немислим был бы без предшествовавшего ему процесса социальной дифференциации, сделавшей возможной аристократическую структуру общества и личную и хозяйственную зависимость значительной части массы от хозяйственно и социально сильных элементов общества, и заставившей государственную власть вменшаться в этот гетерогенной по существу процесс и дать ему соответствовавшее ее государственным целям направление, организовав сложившиеся в процессе этой дифференциации общественные классы в государственные сословия и возложив на каждое из них соответствующее его социальной силе и роду жизни государственное тягло, проводя таким образом в жизнь то, что можно назвать принципом государственного разделения труда. Феодализм начинается с момента перехода в руки представителей социальной и хозяйственной силы публичной, государственной власти над массой. Все, что ему предшествует, лишь социальная подготовка феодализма». (Там же. С. 113).

Полемізуючи з матеріалістичною схемою з притаманним для неї жорстким формаційним поділом, М. Грушевський зауважував, що Маркс «різко й одно-сторонньо» розвинув в систему «діланне фактора економічного». Супротив концепції Канта, для якого на першому місці був фактор психологічний, Маркс «виставив ще логічніше, з усею послідовністю гегельянської виучки сконструйовану і переведену теорію залежності соціального процесу від організації продукції»⁴⁴. Марксистський історичний матеріалізм, вмотивовував М. Грушевський, сформувався під впливом ідей Герберта Спенсера (1820–1903) та Чарлза Дарвіна (1809–1882): «Під впливом спенсерівського натуралізму “марксистки” на місце еволюції форм “матеріальної продукції” видвигнули як основну рухову силу соціальної еволюції економічні антагонізми, витворені розвоєм власності, і класову боротьбу, ними викликану. Дуже правдоподібно, що на сю теорію вплинула Спенсерова концепція, розвинена в його “Статиці” (“Соціальна статика, або умови, необхідні для людського щастя”. – В. Р.), – але безсумнівно, що розвинена Дарвіном перспектива одвічної боротьби за існування в звіриному світі рішучо вплинула на поглиблення сеї концепції й її перенесення в основу розуміння соціального процесу. “Дарвінізм” і “марксизм” переплелися в розвою дальшого соціологічного мислення нерозлучно. ...Оборонці сучасного класового ладу, політики і економісти, звичайно старалися сплутати в один клубок всі форми і прояви власності і володіння всіх часів і народів, щоб опираючись в потребі то на одне то на друге, доводити одвічність і універсальність власності, як постійної форми економічного життя»⁴⁵.

Ці застереження М. Грушевського залишилися не затребуваними у радянській історичній науці. Магістральний шлях її розвитку визначала вульгаризована марксистська схема, в рамках якої впродовж багатьох десятиліть відбувалось вивчення проблеми генезису та розвитку феодалізму в Київській Русі. Його появу догматично відносили до X–XI ст. (а то й більш раннього часу) й беззастережно проголошували середньовічну Русь країною розвинутого феодалізму.

Між тим, суспільно-політичний лад Київської Русі можна назвати феодальним лише з великим застереженням. Тут, на думку І. Лисяка-Рудницького, незважаючи на певні аналогії із західноєвропейською феодальною системою, існували істотні відмінності: «на Русі не було формальних договірних відносин між князем і боярином. Земельні маєтності бояр були не умовними феодальними ленами, а спадковою власністю (вотчинами). Так само не було ієрархії аристократичних титулів. Київський великий, а згодом і старші удільні князі здійснювали зверхню владу над меншими удільними князями, але тому, що всі князі належали до тієї самої династії Рюриковичів, їхні взаємовідносини мали характер скорше міжродинних, ніж феодальних зв'язків; їх розуміли як стосунки між батьком і сина-

⁴⁴ Грушевський М. Початки громадянства (генетична соціологія). [Wien], 1921. С. 25.

⁴⁵ Там само. С. 23, 196.

ми чи між старшими і молодшими братами, а не як між сюзереном і васалом»⁴⁶. Основною рисою феодалізму у немарксистському розумінні цього поняття є не кріпосництво, а так звана ленна система. Для феодального ладу притаманна наявність таких ознак, як роздріблення політичної влади на багато малих територіальних одиниць під зверхністю місцевих сеньйорів; відсутність меж між сферами публічного і приватного права, наділення приватного землеволодіння публічно-адміністративними (судовими) повноваженнями. Публічна влада, у зворотній перспективі, є приватною, родовою власністю, що успадковується й розподіляється між спадкоємцями. Військова служба побудована на домовленості між володарями та воїнами в обмін на земельні наділи. Оцей складний ієрархічний зв'язок між сюзеренами й васалами, з притаманною йому формою лицарського етосу, і становить, вочевидь, суть феодалізму, без застережливих, як у випадку Київської Русі, лапок.

⁴⁶ Лисяк-Рудницький І. Феодалізм // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. Київ, 1994. Т. 1. С. 49.

Валентина МАТЯХ

МЕДІЄВІСТИЧНО- РАННЬОНОВІСТИЧНИЙ СЕГМЕНТ ДИСЦИПЛІНАРНОЇ МАТРИЦІ СУЧАСНОГО ІСТОРІЄПИСАННЯ: ЗРІЗ АКАДЕМІЧНОГО ДОСВІДУ

Багаторічні рефлексії світового співтовариства істориків над особливостями предмету свого дисциплінарного фаху, визначенням евристичного потенціалу практик історієписання та перспективою розширення горизонтів самого історичного мислення вилилися в тривалий методологічний дискурс, особливо актуалізований епістемологічним та постструктуралістським переломом межі ХХ–ХХІ ст. Внаслідок нового повороту в методиці та теорії історичного студіювання виявився «радикально переосмисленим культурний статус “минулого”, значення архіву, джерела і роль історика як суб’єкта пізнання, обновилися уявлення про можливості “гри” з масштабом аналізу в процесі історичного пошуку, вперше історики замислилися щодо текстуального виміру (письма) історичної науки, яснішою стала гіпотетичність будь-якого осмислення явищ “минулого”, потенційний характер цілості історії»¹.

В контексті загального переосмислення цінності наукового знання та визначення філософського підґрунтя сучасної науки² численні інтенції фахівців щодо порушених вище питань гносеологічного змісту та загалом нового образу історії

¹ Чеканцева З.А. Дисциплинарная матрица новой историографии: заметки об историзме, историчности и современном историописании // Gogito. Альманах истории идей. Вып. 3. Ростов-на-Дону, 2008. С. 35

² Детально ці питання висвітлено, зокрема, у працях: Бурд’є П. Поле науки // Социология под вопросом. Социальные науки в постструктуралистической перспективе: Альманах Российско-французского центра социологии и философии Института социологии Российской академии наук. Москва, 2005. С. 15-56; Куликов С.Б. Образы науки как символы трансформации смысла и идеи науки // Омский научный вестник. Серия: Общество. История. Современность. 2016. № 2. С. 27-30; Кун Т. Структура научных революций / Пер. с англ. Москва, 1977; 2-е изд. Москва, 2002; Лаудан Л. Наука и ценности // Современная философия науки: знание, рациональность, ценности в трудах мыслителей Запада: Хрестоматия. Москва, 1996. 2-е изд. С. 295-342; Медушевская О.М. Теория и методология истории. Москва, 2008 та ін.

як наукової дисципліни та її місця в просторі соціогуманітаристики відбито значною кількістю публікацій³. Зокрема, в цьому тематично спрямованому зрізі акумульовано проблеми історичного досвіду⁴, взаємопов'язаності існування людини із загальним сенсом історії⁵. На порядок денний вийшли питання теоретизації історичного знання та посилення методологічного підґрунтя історичної науки, пошуку нових дослідницьких стратегій⁶. Зокрема, вчені зосередили увагу на історіософських аспектах⁷, проблемах полідисциплінарності та верифікації історичного студіювання⁸. Нового змістового навантаження набула дефініція «історизм»⁹, що відповідно спонукало до пошуку нових моделей осмислення та інтерпретації минулого в практиках історієписання¹⁰. Від початку 1990-х років до активного обговорення стану та перспектив розвитку історичної галузі долучився і український фаховий загал, уже як абсолютно незалежний суб'єкт її спільного дисциплінарного поля.

³ Див., наприклад: Анкерсмит Ф. История и тропология: взлеты и падение метафоры. Москва, 2003; Бердяев Н.А. Смысл истории. Москва, 1990; Гудман Б.Л. Смысл истории: очерки современных концепций. Москва, 1991; Новый образ исторической науки в век глобализации и информатизации: Сборник статей. Москва, 2005; Репина Л.П. Историческая наука на рубеже XX –XXI вв.: социальные теории и историографическая практика. Москва, 2011 та ін.

⁴ Анкерсмит Ф.Р. Возвышенный исторический опыт. Москва, 2007.

⁵ Харитонова М.Е. Связь смысла человеческого существования со смыслом истории. Санкт-Петербург, 2007. 104 с.

⁶ Див., наприклад: Зашильняк Л. Методологія історії від давнини до сучасності. Львів, 1999; Музес Л. фон. Теория и история. Москва, 2001; Савельева И.М., Полетаев А.В. Знание о прошлом: теория и история: В 2 т. Санкт-Петербург, 2006; Репина Л.П. Новые исследовательские стратегии. Москва, 2008 та ін.

⁷ Дурновцев В.И. Историософия историка // Российская история. Москва, 2007. № 4.

⁸ Див., наприклад: Междисциплинарные подходы к изучению прошлого: до и после постмодернизма / Материалы научной конференции. Москва, 2005; Методологический синтез: прошлое, настоящее, возможные перспективы. Москва, 2005; Междисциплинарный синтез в истории и социальные теории: теория историографии и практики конкретных исследований. Москва, 2004; Николаева И.Ю. Полидисциплинарный синтез и верификация в истории. Томск, 2010 та ін.

⁹ Бурдье П. За рационалистический историзм // Социо-Логос постмодернизма'97. Альманах Российско-французского центра социологии и философии Института социологии Российской академии наук. Москва, 1996; Эткинд А.М. Новый историзм. Русская версия // Новое литературное обозрение. 2001. № 47 та ін.

¹⁰ Артог Ф. Время мира, история, историческое письмо // Новое литературное обозрение. 2007. № 83; Глебов С., Могильнер М., Семенов А. «The Story of Us»: Прошлое и перспективы модернизации гуманитарного знания глазами историков // Новое литературное обозрение. 2003. № 59; Лубский А.В. Альтернативные модели исторического исследования. Москва, 2005; Мегилл Ф. Историческая эпистемология. Москва, 2007; Репина Л.П. Память и историописание // История и память: Историческая культура Европы до начала нового времени. Москва, 2006 та ін.

Захищаючи соціальний престиж історії та право її на науковий статус, Л. Зашкільняк, зокрема, зазначив: «Історичні знання завжди відігравали і надалі відіграватимуть важливу роль у розвитку суспільства, насамперед у часовій та просторовій орієнтації та ідентифікації його членів. Історія, зокрема, її інтерпретація у суспільній свідомості, служила і служить підставою для формування світобачення як суспільства в цілому, так і його різних соціальних груп. Історична свідомість просякає всі сфери й рівні суспільної свідомості на кожному з етапів еволюції соціуму. Вміщуючи у собі різноманітні історичні феномени попереднього розвитку (перекази, легенди, елементи соціально-політичних доктрин, культурні традиції, стереотипи тощо), а також перехреснюючися з новітніми тлумаченнями минулого, вона становить вагомий підставу в розумінні сучасного світу і його багатоманітних пов'язань»¹¹.

Подібна змістова універсалізація стала своєрідним підсумком тривалих дискусій над образом української історичної науки рубежу століть, що точилися у середині 1990-х – на початку 2000-х років на міжнародних та всеукраїнських наукових форумах¹², заповнили вітчизняний історіографічний простір¹³.

В принципі ті труднощі та проблеми, з якими зіштовхнулися з початком перебудовчої доби та після розпаду радянської територіально-політичної системи українські науковці, виявилися характерними для більшості національних історіографій не лише пострадянського, а й загалом постсоціалістичного простору. Прорив ізольованості від світового історіографічного потоку як першочергове завдання висував на порядок денний засвоєння накопиченого на цей час історичною думкою практичного та теоретичного досвіду, творчого адаптування до власних потреб апробованих роками та випрацювання нових методик, збагачення дослідницького інструментарію. Все це доводилося робити інтенсивними

¹¹ Зашкільняк Л. Виклики сучасної історіографії: світовий та український контексти // Україна Модерна. Київ, 2005. Ч. 9. С. 7.

¹² Див., наприклад: Історична наука на порозі XXI століття: підсумки та перспективи / Матеріали Всеукраїнської наукової конференції (Харків, 15-17 липня 1995 р.). Харків, 1995; Міжнародний науковий конгрес «Українська історична наука на порозі XXI століття». Чернівці, 16-18 травня 2000 р. Доповіді та повідомлення. Чернівці, 2000-2001. Т. 1-4; Українська історіографія на рубежі століть / Матеріали міжнародної наукової конференції. 25-26 жовтня 2001 р. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. Кам'янець-Подільський, 2001. Т. 7 (9).

¹³ Див., наприклад: Дашкевич Я.Р. Дорогами української Кліо. Про становище історичної науки в Україні // Україна в минулому. Київ; Львів, 1996. Вип. 8; Потульніцький В.А. Україна і всесвітня історія. Історіографія світової та української історії XVII–XX століть. Київ, 2002; Його ж. Українська та світова історична наука: рефлексії на межі століть // Укр. іст. журн. 2000. № 1; Реєнт О.П. Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу // Укр. іст. журн. 1999. № 3; Українська історична наука на порозі XXI століття. Харківський історіографічний збірник. Харків, 1997. Вип. 2; Яковенко Н. Одна Кліо, дві історії // Критика. 2002. № 2 та ін.

методами у надзвичайно стислі терміни, долаючи водночас породжену тривалим залученням у радянську історіографічну традицію деформованість як в концептуальному, так і подієвому форматах національного історичного проекту.

При цьому довелося зіштовхнутися з тим, що запозичуваний ззовні досвід не завжди ніс у собі конструктивне навантаження. Можливо, що чи не найбільшою мірою це стосувалося т. зв. постмодерністського виклику, сутність якого полягала у перенесенні центру тяжіння з історичних реконструкцій на історичну нарацію та висловленні недовіри до історичного факту як основи історичного дослідження¹⁴.

Загалом відмова українських істориків, що репрезентували вітчизняну академічну традицію історієписання, від т. зв. формаційного редукціонізму та доведеного до абсурдності на радянському просторі методу матеріалістичного розуміння історії¹⁵ дала їм змогу доволі швидко (хоча і не безболісно) подолати штучно зведений методологічний бар'єр і закласти в історичну науку перші підвалини пошуково-креативної моделі, яка на підставі продукування нових ідей демонструвала спроможність «перетворити існуючі наукові стереотипи у нові понятійні системи, що не тільки дозволяють вийти на рівень формування єдиної картини світу, але й по-новому трактувати вже існуючу інформацію»¹⁶. Найбільшу схильність і водночас підготовленість щодо подібного адаптування до зміненого історіографічного середовища виявили, перш за все, ті нечисленні представники творчого академічного кола, що спеціалізувалися на проблематиці українського середньовіччя і раннього нового часу, тобто у найбільш маргінальному за радянської доби сегменті вітчизняного історієписання.

Можливо, не в останню чергу завдячуючи зробленому в цій сфері на зламі ХХ–ХХІ ст. прориву парадигмально-інструментального змісту (з незначним відривом у часі ці тенденції набули поширення на дослідження більш наближених до сучасності історичних періодів і тем), запропоновані вітчизняними медієвістами і новістами модифіковані способи і практики пізнання та інтерпретування минулого підготували українську історіографію до нового когнітивного повороту, експліцитно представленого дискурсивним полем самопізнання, тобто власної дисциплінарної ідентифікації в новому парадигмально-процесуальному полі

¹⁴ Филлюшкин А.И. «Постмодернистский вызов» и его влияние на современную теорию исторической науки // Топос. Минск, 2000. № 3. С. 67–78. Про ставлення традиційної історичної школи до постмодернізму також див.: Зашкільняк Л. Постмодернізм та історія: кінець історіографії? // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Збірник на пошану професора Юрія Сливки. Львів, 2000. Вип. 7.; Лукьянец В.С. Эпигенез образа науки: постмодернистский взгляд // Вісник Харківського університету. Серія: Теорія культури і філософія. Харків, 2000. № 464: Постмодернізм у філософії, науці та культурі та ін.

¹⁵ Детальніше про це див.: Шемякин А.Г. Проблемы цивилизации в советской научной литературе 60–80-х годов // История СССР. 1991. № 5; Искандеров А.А. Историческая наука на пороге XXI века // Вопросы истории. 1996. № 4.

¹⁶ Цит. за: Оноприенко В. Науковедение: поиск системных идей. Киев, 2008. С. 64.

соціогуманітаристи¹⁷. Її продуктивними ракурсами на пострадянському просторі став новосформований образ історіографії як науки, пошук нових дослідницьких стратегій, ідеалів і норм історіографічного дослідження, а також виявлення критеріїв визначення результативності новітнього історіографічного етапу¹⁸.

Поряд із переформатуванням сучасного українського історіографічного простору на підставах міждисциплінарних технологій та універсалізації до рівня загальноновизнаних світових стандартів її концептуально-методологічного поля у вітчизняному історієписанні спостерігається і зворотна тенденція щодо виокремлення в структурі історичної науки нових галузевих відгалужень. Зокрема, цей процес на конституційному та інституційному рівнях, з урахуванням «інтердисциплінарних трансферів і міждисциплінарних впливів», відбиває щойно реалізований в Інституті історії України НАН України історіографічний проект під промовистою назвою «Нариси з соціокультурної історії українського історієписання: субдисциплінарні напрями». У вступних заувагах зазначається, що виділення із загального масиву історичної науки нових субдисциплінарних напрямів, що стало характерною тенденцією «останніх десятиліть ХХ ст.» і має тяглість у сучасність, «суттєво підважило і трансформувало дисциплінарний поділ світу науки», спричинившись до «кардинального перекроювання ландшафту знання» та відсуваючи на історіографічні маргінеси «традиційні проблеми міждисциплінарних стиків, прикордонних і суміжних галузей» соціогуманітарної сфери. Внаслідок такої нової стратегії сучасна українська історіографія опинилася перед проблемою пошуку відповідей на «питання про те, як відбувається конституювання й інституалізація субдисципліни / субдисциплінарного напрямку / галузі / сфери... Тим паче, коли взяти до уваги специфічні соціо- та етнокультурні підоснови кожного з академічних світів, що спричинює вибірккову і навіть калейдоскопічну рецепцію пізнавальних взірців, дослідницьких стратегій та концептуальних пропозицій»,

¹⁷ Питання дисциплінування наукової сфери на рівні методологічного узагальнення представлено, зокрема, у працях: *Гавришина О.* История и теория, или Современный образ исторической дисциплины (Рец. на кн.: Тош Д. Стремление к истине. М., 2000; Про А. Двенадцать уроков по истории. М., 2000 // Новое литературное обозрение. 2002. № 54; Дисциплинарность и взаимодействие наук. Москва, 1988; Идеалы и нормы научного исследования. Минск, 1981 и др.

¹⁸ Див., наприклад: *Зверева Г.И.* Обращаясь к себе: самопознание профессиональной историографии в конце XX века // Диалог со временем, Альманах интеллектуальной истории. 1999. Вып. 1; *Репина Л.П.* Новые исследовательские стратегии в российской и мировой историографии. Москва, 2008; *Касьянов Г.* Сучасний етап української історіографії: методологічні та інституційні аспекти // Генеза. 2004. № 1 (9); *Піканов В.Г., Посохов С.І.* Багатолика історіографія (Образи історіографії як наукової та навчальної дисципліни) // Харківський історіографічний збірник. Вип. 8. Харків, 2006; *Таран Л.В.* Провідні тенденції світової історіографії ХХ ст. та проблема кризи сучасної української історичної науки // Укр. іст. журн. 1998. № 5; 1999. № 1; Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми. Львів, 2000 та ін.

а водночас породжує «й полярне ставлення до епістемологічних новацій і дослідницьких практик»¹⁹.

Екстраполювавши цей методологічний посыл на «академічний світ» медієвістичної та ранньоновістичної історієписної традиції, спробуємо означити рівні і контексти оформлення протягом перших десятиліть ХХІ ст. спільного (хоча й з помітною амплітудою для його окремих складових коливань в джерельно-історіографічній базі, зразках передачі історичного досвіду, методологічних інтерпретативних сценаріях тощо) для медієвістичного і ранньоновістичного студіювання дослідницького простору. Дотично зауважимо, що у спектральній полярності відомих на сьогодні тлумачень поняття «академізм»²⁰ схилиємося до запропонованого Д. Фомінім його прочитання виключно в аспектах «способу і технології продукування досліджень в рамках академічної організації...»²¹. Віддаючи при цьому належне внеску у творення сучасного історичного образу українського середньовіччя і раннього нового часу (шляхом фіксації минулого матеріальними пам'ятками та фахового наповнення писемного джерельного фонду у межах, наприклад, реалізації фундаментальних археографічних проєктів «Давньокіївські графіті», «Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр.», «Універсали українських гетьманів. Матеріали до українського дипломатарію», «Архів ранньомодерної Української держави», «Архів Коша Нової Запорозької Січі. 1734–1775» тощо) вчених Інституту археології та Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, що успішно функціонують у системі Національної академії наук України, як опорний майданчик все ж обрано відділ історії України середніх віків і раннього нового часу Інституту історії України НАН України, на спостереженнях за діяльністю якого протягом останніх десятиліть і ґрунтуються всі подальші положення і конструкти, що пропонуються у цій розвідці. Такий вибір обумовлено тією обставиною, що означений структурний підрозділ на сьогодні є єдиним в системі української академічної соціогуманітаристики спеціалізованим центром, який, маючи широку мережу міжнародних контактів, визначає наукові пріоритети та координує пошукову працю в галузях українського медієвістичного та ранньоновістичного студіювання з метою представлення цього важливого сегменту національної історії невід'ємною складовою поступу світової цивілізації.

Слід зауважити, що інституційно медієвістика як окрема фундаментальна міждисциплінарна наукова галузь з потужно представленим у ній історичним сегментом починає оформлюватися у ХVІІ ст. Натомість конституювання у тако-

¹⁹ Субдисциплінарна історія як експериментальний формат конструювання історії історієписання (Вступні зауваги) // Нариси з соціокультурної історії українського історієписання: субдисциплінарні напрями. Київ, 2018. С. 3.

²⁰ Приклади цього див.: Кузеванов Л.І. Академизм исторического познания. Москва, 2010; Философский словарь. Изд. 2-е, стер. Ростов-на-Дону, 2013. С. 27 та ін.

²¹ Фомин Д.А. Академизм как наука: границы занятий в рамках возможностей // Terra Economicus. 2011. Т. 9. № 4. С. 88.

му статусі новістики, з одночасним виокремленням її історичної складової в окремому субдисципліну в структурі історичної науки, з притаманними їй особливими предметною і об'єктною сферами, націленими на вивчення цивілізації нового часу як у глобальному, так і регіональному, національному та локальному вимірах, відбувається лише у XX ст. Власне, ця дефініція офіційно почала набувати поширення з його другої половини, що пов'язане з процесами легітимації в зарубіжному історіографічному просторі диференційованої системи сучасної історичної науки. В понятійному апараті української історіографії термін закріплюється на межі першої-другої декад ХХІ ст.

Загалом сучасний український медієвістично-новістичний субдисциплінарний конструкт становить багатовимірну і багаторівневу наукову модель, представлену як горизонтальною площиною, так і вертикальними зрізами дослідження процесів нагромадження (у концептуальному, проблемному, інституційному, персоналізованому, компаративному вимірах) українською історичною думкою наукових знань у царині вивчення важливих етапів національної історії середньовіччя і нового часу, складовими якого є дві фази: ранньоновістична доба (умовно окреслена другою половиною – кінцем XVI–XVIII ст.) та доба розвинутого модерну (XIX – початок XX ст.). Предмет медієвістичного і ранньоновістичного студіювання становить спрямованість дослідницької практики на вивчення широкого кола проблематики перебігу на означених періодах національного історичного процесу; синтез здобутих наукових знань у цій сфері, надання останній організаційних форм, виявлення закономірностей та особливостей в процесі осягнення українського середньовіччя і ранньомодерної доби вітчизняною та світовою науковою думкою. Відповідно його об'єктом виступає результативність діяльності як окремих наукових установ, так і безпосередньо тих науковців або творчих колективів, які причетні до створення в українській історичній науці багатовимірної та вираженої реконструкції в її темпоральній тягlostі у майже півтора тисячоліття.

Як основні тематичні блоки, які практично незмінно (інша справа, що з різною глибиною зосередженості на них у різні періоди науковців та евристичної результативності) перебували в полі зору українських медієвістів і новістів, слід виділити трансформацію понять «середньовіччя» та «феодалізм» в національному історіографічному дискурсі, вивчення форм та модифікацій середньовічних політичних, господарських моделей та соціальних практик на історичних теренах сучасної України, соціальні та національно-визвольні змагання українців; добу Національної революції XVII ст. та революційних ситуацій початку XX ст.; військово-політичний виступ мазепинців початку XVIII ст.; інкорпораційні аспекти політики імперських урядів в українському питанні; добу національно-культурного відродження XIX ст.; аграрний та урбаністичний процеси; індустріальну модернізацію економіки; процеси етностановлення й націотворення; національне державотворення нової доби, соціальну стратифікацію та суспільну інституціоналізацію тощо. В проблемне медієвістичне і ранньоновістичне поле входить і нау-

ковий аналіз повноти дослідження тієї чи іншої проблеми з історії українського середньовіччя і раннього нового часу, застосовуваних дослідниками інтерпретаційних можливостей та емпіричної бази, виявлення фактору достовірності набутих знань тощо.

До кола основних завдань історіографа, що спеціалізується на еволюційних тенденціях у поступі цих двох субдисциплін, належать теоретичні та методологічні аспекти студіювання в середньовічній та ранньомодерній добі української історії, питання становлення вітчизняної медієвістичної і ранньоновістичної школи та визначення основних етапів, які пройшли українська медієвістика та новістика у своєму розвитку, а також тих основних закономірностей, які визначали на кожному з них проблемне поле досліджень та зміну дослідницьких пріоритетів; окреслення характеристичних особливостей того наукового середовища, в соціокультурній атмосфері якого у різні історіографічні періоди формувалися загальне історіософське осмислення та концептуальні оцінки місця і значення середньовічної і ранньомодерної доби в історії України; оцінка особистого внеску окремо взятого вченого в загальну скарбницю наукових знань. Не менш важливим завданням є реставрація діяльності окремих творчих осередків, товариств, університетських кафедр та академічних установ, що в різний час спеціалізувалися на дослідженні різних аспектів середньовічної і ранньомодерної історії України, видавничій практиці або поширенні на широкий загал надбань сучасної української медієвістично-новістичної школи. Важливим є співвіднесення плюралістичних поглядів та вироблених в різних світоглядних парадигмах концепцій та інтерпретаційних моделей, вписання досягнень у вивченні українського середньовіччя і раннього нового часу в загальний історіографічний доробок дослідження української цивілізації.

В методологічному аспекті студіювання в сфері медієвістики і новістики цілковито підпорядковуються тим основним закономірностям, які є характерними для методологічної бази історичної науки загалом²².

²² Детальне висвітлення означених питань див.: Барбашина О.И., Жиряков И.Г. Австро-восточная новостика в России: зарождение и основные этапы развития. Москва, 2000; Бодров О.В. Новостика в Казанском университете, 1943–2003. Казань, 2004; Британская ойкумена российской новостики. К 70-летию профессора И.И. Шарифжанова. Казань, 2010; Комиссаров Б.Н. История нового времени и новостика: синонимы или разные группы знания? // Петербургские Кареевские чтения по новостике. Вып. 3: Становление мира как «общего дома человечества»: динамика, этапы, перспективы (XV–XXI вв.): Материалы конф, 6–9 декабря 1999 г. Санкт-Петербург, 2003; Его же. История нового времени и новостика: соотношение понятий // Россия в контексте мировой истории: Сб. статей. Санкт-Петербург, 2002; Его же. Новостика и изучение глобальных процессов современности // Междисциплинарность в науке и образовании. Труды Всероссийской научно-методической конференции 11–13 октября 2001 г., Санкт-Петербург. Санкт-Петербург, 2001; Его же. О понятии «истории нового времени» // Проблемы истории международных отношений и историографии всеобщей истории: Сб. статей памяти В.К. Фураева. Санкт-

Намагаючись дати узагальнену характеристику однієї із ключових категорій в понятійному апараті наукознавства, важливої, зокрема, і в аспектах теоретичного аналізу сучасних практик і досягнень медієвістичної та ранньоновістичної сфер українського історієписання, вчені пропонують підійти до визначення дисциплінарної матриці будь-якого наукового знання як «структури, що обумовлює» його сутнісний зміст, «динаміку, методи... критерії... науковості й достовірності»²³. При цьому як її визначальні елементи називаються онтологічний, гносеологічно-когнітивний та праксеологічний рівні, міждисциплінарний синтез та аксіологічна складова наукових практик²⁴. «В уяві самих вчених, – зазначає, зокрема, Б.Юдін, – дисциплінарна оформленість сфери їх безпосередніх зацікавлень виступає як ідеал, як затверджений традиціями науки зразок спрямованості досліджень, що набув достатньо високого статусу в науковому співтоваристві»²⁵.

Власне, розпочатий від середини 1980-х років масштабний процес перепрочитання і переосмислення українського минулого продуктивно позначився на переформатуванні всіх рівнів і площин медієвістично-ранньоновістичного конструкту, евристичних і онтологічних пізнавальних горизонтів історієписання, а також категоріальному апараті, яким послуговується сучасний науковий загал українських медієвістів і новістів.

Широкий тематичний і хронологічний діапазони дослідницьких практик науковців (в полі їхньої уваги перебуває насичений подіями, колізіями, біфуркаційними зламами понад тисячолітній період формування у межах національного історично-географічного ареалу специфічної цивілізації українського соціуму у переплетенні, перетинах та перетіканнях одна в одну випрацюваних у відмінних історичних реаліях і під дією різноманітних зовнішніх впливів соціальних, політичних та культурних форм і способів організації суспільного життя, формування ментальних та світоглядних мап, досвіду взаємодії із сусідами тощо) визначили ту обставину, що на сьогоднішній день їх узагальнений стратегічний профіль формують такі визначальні компоненти, як концептуалізація поглядів на український історичний процес, інноваційність пошукових завдань і пропонованих пояснювальних моделей, оригінальність застосовуваних дослідницьких методик й інструментарію в аспектах розширення джерельної бази, формування

Петербург, 2002; *Матях В.М.* Український цивілізаційний процес раннього нового часу в наукових проектах Інституту історії України НАН України. Київ, 2011; *Хут Л.Р.* Изучение истории нового времени и новистика // Научные ведомости. Серия История. Политология. Экономика. Информатика. 2010. № 1 (72). Вып. 13; *Её же.* Новистика: вопросы теории. Л., 2003; *Её же.* Проблема периодизации истории нового времени в отечественной историографии рубежа XX–XXI веков // Новая и новейшая история. 2009. № 6; *Её же.* Теоретические проблемы новистики: Методические рекомендации. Майкоп, 2003.

²³ *Лебедев С.А.* Философия науки: Терминологический словарь. Москва, 2011. С. 35–36.

²⁴ Там же.

²⁵ *Юдин Б.Г.* Методологический анализ как направление изучения науки. Москва, 1986. С. 216.

предметних уявлень про пізнання в координатах причинно-наслідкових зв'язків з неодмінним врахуванням загальноконтинентального контексту реалізації національного цивілізаційного проекту в умовах наслідуючих одна одну і водночас кардинально відмінних епох середньовіччя та раннього модерну.

Основним напрямом діяльності наукового співтовариства медієвістів і фахівців у ранньому модерні є продукування фундаментальних наукових розробок, спрямованих на представлення минулого України як багатовимірного і багаторівневого процесу змін цивілізаційно-культурних систем і формовиявів у їх послідовності, циклічності, тяглості і казуальності, в найширших контекстах загальноконтинентальних, національних, регіональних, локальних закономірностей і специфік. Також важливим зрізом науково-дослідницької діяльності, крім представлення новаційних мета- та мікросюжетних досліджень, виконуваних як у рамках теоретичних узагальнень, так і наповнення конкретикою подієво-процесуального поля української минувшини, є ракурс, націлений на презентацію цілісного і системного знання про специфіку застосування в медієвістичних та ранньоновістичних дослідженнях сучасних парадигмальних пропозицій, фундаментальних, загальнонаукових і конкретноісторичних принципів і концепцій, існуючі напрями, підходи, прийоми і методи ведення пошукових робіт та вибудови історичних реконструкцій.

Тематичний спектр медієвістичного і ранньоновістичного студіювання складає проблематика етнонаціонального розвитку та соціальної стратифікації суспільної організації українців; державотворчих процесів і оформлення суспільно-державних локацій в реаліях кількох темпоральних епох, починаючи від зародження початкових форм національної державності і фактично до кінця XVIII ст., коли сформована численними культурно-цивілізаційними практиками українська суб'єктність виявилася поглиненою різними іноетнічними імперськими організаціями. По суті, на цей час відбулася нівеляція національних соціокультурних практик, економічних і політичних систем, а українська історія виявилася ангажованою у великопольський, великоросійський, австро-угорський історіографічні проекти.

В рамках загальної зміни інтерпретаційних ракурсів нових вимірів набуває проблематика, пов'язана із дослідженням етапів українського антропогенезу в ранньосередньовічну добу; соціально-економічних і політичних закономірностей розвитку Південної Русі в IX-XII ст.; взаємин давніх русичів з кочовими та неслов'янськими народами Східної Європи. В контексті розробки теоретичних аспектів розвитку держави та державних інституцій у східних слов'ян особлива увага звертається на феномен Києворуської держави, формований в соціально-політичних, економічних та культурних вимірах середньовічної доби, визначення місця Київської Русі в європейській християнській цивілізації. Особливого значення надається цивілізаційному виміру існування Галицько-Волинської держави; представленню причорноморсько-східного регіону як зони європейсько-

азійського культурного перетину; процесам формування культурно-політичної ойкумени та етнічної полігамності Кримського півострова.

Проблемно-тематичний зріз пізнього середньовіччя пропонується у розрізах етнополітичної ситуації, що склалася на українських землях після розпаду Києворуської держави; визначення факторів формування поліконфесійного духовного простору України. Досліджуються суспільні настрої та протестні рухи в Україні на етапі пізнього середньовіччя в контексті теорії конфліктології; процеси консолідації «українського народу політичного» на зламі XVI–XVII ст., з акцентуацією на факторі революціонізації суспільства; тенденції та закономірності політичного, господарсько-економічного та культурного розвитку українських земель у складі Великого князівства Литовського та Корони Польської тощо. При цьому новаційними стали теми колонізаційного освоєння у добу переходу від середньовіччя до нового часу степової зони України; ролі Кримського ханату в геополітичних процесах пізнього середньовіччя, становлення його соціально-економічної та суспільно-політичної організації.

В ранньоновістичній складовій тематичного поля превалюють проблеми, пов'язані з дослідженням економічно-господарського комплексу, соціальної та правової моделей ранньомодерної України, її присутності в тогочасному європейському геополітичному просторі та ролі щодо його видозмін. Досліджується українська складова європейських державотворчих та націєтворчих процесів ранньомодерної доби, становлення інституту держави в політичній системі України; свідомісно-політичний та культурно-духовний виміри українського ранньомодерного суспільства. Останнім часом увага звертається на аспекти, пов'язані з конструюванням образу українського раннього нового часу в контексті сучасного ранньоновістичного дискурсу вітчизняної та світової історичної науки. Відповідно на перший план виходять проблеми формування методологічного простору та понятійно-категоріального апарату ранньоновістичного студіювання, специфіки формування джерельних комплексів та історіографічного забезпечення ранньоновістичних досліджень; представлення української новістики як фундаментальної міждисциплінарної наукової галузі та субдисципліни системного історичного блоку.

Загалом українські науковці, що репрезентують медієвістично-ранньоновістичний зріз сучасного історієписання, органічно входять у світову спільноту медієвістів та дослідників ранньомодерної доби на умовах рівноправного діалогу, конструктивної наукової полеміки. Науково-дослідницька складова їхньої діяльності останніх років зорієнтована на основні тенденції, що характеризують сучасний поступ світової медієвістики і новістики. Зокрема, це виявилось у переорієнтації проблемно-тематичного поля дослідницьких практик, а також підведенні концептуальної основи як під інтерпретацію емпіричного матеріалу, так і під обґрунтування результативної частини реалізованих проєктів. Наприклад, зусилля медієвістів і новістів Інституту історії України НАН України на даному етапі зосереджені на реалізації кількох інноваційних комплексних розробок, які умов-

но можна згрупувати у два тематичні блоки. Перший з них сконцентрований на пошукових напрямках «Україна в політико-інституційних та культурно-антропологічних вимірах середньовіччя – раннього нового часу», «Соціополітичний простір України в контексті модернізаційних викликів середньовіччя – раннього нового часу», «Людина, суспільство, влада в Україні: вектори та стратегії соціокультурної взаємодії за доби середньовіччя – раннього нового часу». Типологічно близькими до них є теми «Конфлікт та його поладження як соціокультурний феномен ранньомодерної доби», «Регіональні та локальні спільноти України доби середньовіччя та раннього нового часу» та «Соціальне дисциплінування локального рівня в середньовічній і ранньомодерній Україні: влада – Церква – самоврядні групи – індивід». Пропоноване для їх вирішення методологічне підґрунтя становить своєрідну синтезу з напрацьованих історичною наукою та іншими дисциплінами гуманітарного профілювання методів, методик та методологій. Насамперед йдеться про принципи універсалізму, сполученого з світоглядним плюралізмом. Питому вагу при цьому зберігають принципи історизму, порівняльно-історичного аналізу, герменевтики, теоретичного моделювання тощо. Своїм кінцевим результатом означений тематичний блок спрямований на вироблення базових концепцій і практик створення національних багатовимірних медієвістичних та ранньоновістичних мега-, мезо- та мікрореконструкцій, зіпертих на міцний аналітичний та компаративістичний фундамент.

Грунтуючись на широкій джерельній базі та існуючому в історіографії доробку щодо дослідження тих чи інших аспектів вітчизняної історії, колективами виконавців запропоновано реконструкції різноманітних моделей суспільної та державної організації, що продукувалися в різних історичних реаліях на підставах різних культурних традицій і практик соціального та політичного облаштування простору як українським соціумом, так і тими численними етносами, площиною вкорінення для яких на коротку чи тривалішу історичну перспективу ставав український історичний та політичний ландшафт. При цьому розглядалися складні процеси формування духовності, суспільної свідомості, політичної культури та національного характеру українців, їх побутових звичок і уподобань, моралі, вірувань. У фокусі уваги перебували процеси становлення і еволюції інституту влади, національних, регіональних і місцевих управлінських і мілітарних структур, духовних, культурних і наукових інституцій.

В результаті проведеної пошукової роботи простежено зміни і трансформації в соціальних ієрархіях та економічних системах; розглянуто формовияви взаємодії між верхами і низами соціально стратифікованих спільнот, церковними конфесіями; з'ясовано мотивацію та встановлено циклічність наростання протестних настроїв та конфронтації до існуючих режимів; простежено формування потужних національно-визвольних рухів та оформлення політичного українства, особливо на етапах Української національної революції XVII ст. Загальну новизну проведених досліджень визначає концептуалізація еволюційних шляхів утвердження самобутності України в полі євразійського цивілізаційного ареалу; з'ясу-

вання того місця і ролі, які відводилися політичним, культурологічним та етно-соціальним складовим у формуванні вітчизняного структурно-комунікативного простору та особливостям його співвіднесення з еволюційно-темпоральними формовиявами цивілізаційного поступу людства.

Другий тематичний блок зорієнтований на представлення давньоруської культурної спадщини та її уявного наступними поколіннями образу через актуалізацію джерелознавчих та історіографічних можливостей. Систематизація та всебічний аналіз джерельної бази дали змогу комплексно дослідити питання, пов'язані з специфікою розвитку та сприйняття киево-руської доби української історії у писемних пам'ятках і працях вчених наступних століть; реконструювати взаємопов'язаність літописних та хронографічних текстів, зокрема, на матеріалі «Повісті временних літ» та «Галицько-Волинського літопису». При цьому узагальнено картину запозичень з давньоруської книжності у ранньоновому літописанні; запропоновано принципово нові рішення в сфері актуальних проблем слов'янської біблієстики та хронографії на широкому тлі книжності Центрально-Східної Європи.

Матеріалізованим еквівалентом здійснених евристичних та аналітичних напрацювань є публікаторська діяльність, в обшірі якої на даному етапі перевага надавалася великому формату, презентованому колективними та індивідуальними монографіями, літературою дидактичного спрямування, профільними збірниками наукових праць, а також документальними виданнями. Спостерігається тенденція до збільшення обсягів друкованої продукції у закордонних виданнях. Переважно йдеться про матеріали тезисного та статейного формату, а також розділи в колективних монографіях. Однак збільшилася і кількість великоформатних публікацій. Зокрема, активно виявилася участь українських медієвістів і фахівців в історії раннього модерну в реалізації спільних з зарубіжними колегами археографічних, а також науково-довідкових видань. Йдеться про публікацію у Кембріджі Густинської хроніки, а також спільне українсько-польсько-російське видання Галицько-Волинської хроніки. Помітно збагатили документальну базу історичної україніки такі документальні видання, як «Акти Волинського воєводства кінця XV–XVI ст. (із зібрання Пергаментних документів Архіву головного актів давніх у Варшаві)» (К., 2014), «Книга Ісуса Навина. Давньослов'янський четій текст за списками XIV–XVI століть» (Львів, 2017) та ін.

В дослідницькому форматі насамперед варто виділити колективні монографії «Український Гетьманат: нариси історії національного державотворення XVII–XVIII ст.» (К., 2018) та «Соціополітичний простір ранньомодерної України: Історичні нариси» (К., 2018), цільовою спрямованістю яких є представлення з перспективи не використовуваних до цього ракурсів просторово структурованого та культурологічного образів України у вимірах і викликах цивілізації раннього нового часу. До ініційованого Інститутом історії України першого у вітчизняній історіографії фундаментального комплексного видання з історії Української держави раннього нового часу, у двох книгах якого репрезентовано найрізнома-

нітніші сфери регульованого національним державним організмом суспільного буття – соціальні взаємини, господарство, демографію, освіту й освіченість, політику й владні відносини, дипломатію, судочинство тощо, запрошені вчені з наукових центрів Києва, Чернігова, Умані, Полтави, Харкова, Дніпра, Кам'янець-Подільського, Луцька.

Знаковим на шляху інтегральної кооперації науковців став ініційований у 2014 р. відділом історії України середніх віків і раннього нового часу та відділом історії України другої половини XX століття проект «Крим від античності до сьогодення», покликаний ретроспективним та багатоаспектним представленням історії півострова здолати окремі стереотипи щодо ролі в цивілізаційному поступі людства кримського фактора. В реалізацію цього проекту були інтегровані провідні фахівці Інституту історії України НАН України, а також низки інших установ науково-дослідної сфери в секторах академічної, вузівської, музейної систем, що репрезентували практично всі регіони держави. Як автори до видання були також запрошені іноземні фахівці в кримській проблематиці Ж. Сабитов (Євразійський національний університет, Республіка Казахстан) та П. Крокош (Папський університет Іоанна Павла II у Кракові, Польща).

Наведені приклади наочно засвідчують активний розвиток на сучасному історіографічному етапі інституційно-комунікативної складової дисциплінарної матриці медієвістичного і ранньоновістичного студіювання. Вчені, що практикують у цій сфері наукового знання, відкриті до об'єднання спільними науковими практиками творчого потенціалу як у межах власної інституції, так і у всеукраїнському масштабі, активно відгукуються на аналогічні пропозиції з боку колег інших інститутських підрозділів та профільних інституцій України. Щільні наукові контакти (у форматах проведення спільних наукових заходів, творчих презентацій, надання методичної допомоги при підготовці кандидатських та докторських дисертацій, навчальних програм та курсів, музейних експозицій, обміну літературою тощо) підтримуються спеціалізованими академічними центрами Києва з відділом історії середніх віків Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України у Львові, профільними кафедрами та інститутами Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Національного педагогічного університету імені Михайла Драгоманова, Національного університету «Києво-Могилянська академія», Київського університету імені Бориса Грінченка, Рівненського державного гуманітарного університету, Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, Одеського, Чернігівського, Ніжинського, Черкаського, Кам'янець-Подільського, Львівського національних університетів, Українським Католицьким університетом, Національним історичним музеєм України, Національним заповідником «Софія Київська» тощо.

Вагоме значення в загальній стратегії їхньої діяльності надається впровадженню результатів фундаментальних розробок в площину активної науково-консультативної та педагогічної практики, що реалізується через підготовку аналітичних та методологічних розробок, активну викладацьку роботу, презентова-

ну авторськими курсами для студентської молоді в лекційних аудиторіях Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Києво-Могилянської академії, Кам'янець-Подільського національного університету, підготовкою молодих наукових кадрів через стаціонарну та цільову аспірантуру та докторантуру. Відповідно у справі адаптації академічних викладів важливим різновидом діяльності є підготовка авторських та синтетичних підручників з української історії середньовічної та ранньомодерної доби. Науковці проводять широку лекційну роботу, регулярно виступають у засобах масової інформації, використовують можливості інтерактивного медійного простору для поширення інформації з актуальних проблем середньовічної і ранньомодерної історії України, причому не лише на українську, а й закордонну споживацькі аудиторії. З 2014 р. важливий вектор популяризаційної діяльності спрямований на південний схід України.

В позаінституційному форматі на зламі 1980–1990-х років в Інституті історії України НАН України на базі відділу історії України середніх віків і раннього нового часу сформована і функціонує медієвістична і ранньоновістична наукова школа, засновником якої і науковим керівником є академік НАН України, доктор історичних наук, професор В. Смолій. Вона ґрунтована на традиціях класичної української історіографії другої половини XIX – початку XX ст., репрезентованої такими відомими вченими в галузях національної середньовічної і ранньомодерної історії, як В. Антонович, М. Костомаров, О. Лазаревський, М. Грушевський, Д. Багалій, І. Каманін, Д. Дорошенко, С. Юшков та ін. Водночас її представники органічно впроваджують у дослідницькі практики сучасний методологічний та методичний інструментарій, напрацьований в системі гуманітарних наук.

Крім представників інститутського осередку українських медієвістів і дослідників національного історичного процесу раннього нового часу, в концептуально-методологічних традиціях школи в Україні працюють О. Бачинська, В. Степанков, О. Коваленко, О. Головка та інші науковці, які підтримують з Інститутом тісні зв'язки, залучаючись до реалізації спільних наукових проєктів. Зокрема, у межах концептуального поля медієвістичної та ранньоновістичної наукової школи реалізовано такі масштабні наукові задуми, як 3-й том фундаментального академічного видання «Історія української культури» (К., 2003), «Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу: нариси з історії ментальності та національної свідомості» (К., 2001), «Історія українського козацтва: Нариси у 2-х т.» (К., 2006–2007), «Українське козацтво та Велике князівство Литовське» (К., 2014), «Повсякдення ранньомодерної України: Історичні студії в 2 томах» (К., 2012–2013), «Ранньомодерна Україна на перехресті цивілізаційних культур, держав та регіонів» (К., 2014) тощо. Друкованими періодичними виданнями школи є наукові щорічники «Україна в Центральній-Східній Європі», «Ukraina Lithuania: студії з історії Великого князівства Литовського», «Соціум. Альманах соціальної історії».

Відділ історії України середніх віків і раннього нового часу став базовим для становлення недержавницької наукової школи, що хронологічно співпало з пе-

ріодом виборення Україною державної незалежності. Представницький склад школи сформований з вчених, фахове зростання яких відбувалося під керівництвом і консультуванням В. Смоля, а також його учнів і колег – д.і.н. О. Гуржія, д.і.н. В. Горобця, д.і.н. Т. Чухліба. До Київського осередку школи входять А. Гурбик, В. Станіславський, В. Кононенко, Д. Вашук, А. Блануца. Школа має потужну філію в Кам'янець-Подільському національному університеті ім. Івана Огієнка, співкерівником якої є доктор історичних наук, професор В. Степанков, а її презентантами виступають к.і.н. О. Юга, В. Газін, Н. Стеньгач, В. Верстюк та інші науковці. Представники школи також працюють в Чернігові (С. Леп'явко), Черкасах (А. Морозов), Вінниці (О. Струкевич) тощо.

Творчо переосмисливши науковий доробок представників державницького напрямку в українській історіографії зламу XIX – перших десятиліть XX ст. (В. Липинський, О. Терлецький, М. Грушевський, Д. Дорошенко, А. Яковлів, І. Крип'якевич, О. Шульгін, Б. Крупницький, С. Шелугін, Л. Окіншевич, М. Кордуба, І. Джиджора, В. Герасимчук та ін.), об'єднаний школою колектив вчених основну увагу зосередив на вивченні багатовимірного та багатоаспектного процесу національного державотворення, переважно на етапах існування Києворуської держави та фундованої гетьманом Б. Хмельницьким Української ранньомодерної держави. Однак з 2000-х років формат студіювання державотворчих потенцій поширився на державницькі змагання перших десятиліть XX ст., сучасні державотворчі практики, що дає підстави стверджувати про охоплення школою більш широкого наукового представництва Інституту історії України НАН України.

В полі наукового студіювання вчених, що репрезентують сьогодні недержавницьку школу, перебувають питання об'єднання етнічних земель; формати державних утворень на історичному українському ареалі; формування державно-орієнтованої свідомості соціуму та його самоідентифікації; консолідації національної еліти та появи в її середовищі проектів державного будівництва. Вивчаються фактори, під дією яких відбувалися процеси становлення, функціонування та руйнації державних організмів; адаптування до українських реалій здобутків європейських державотворчих практик; ролі в державотворчих процесах українського козацтва, національних еліт інших епох, а також визначних особистостей. При цьому відбувається переосмислення предметного поля, виявлення нових вузлових питань, пропонування нових дослідницьких стратегій; формування нового понятійного апарату; впровадження нових концептуально-теоретичних пропозицій. Основна стратегія недержавницької школи спрямована на вироблення компаративної перспективи, яка ув'яже національну державотворчість у світовий контекст. Представників школи об'єднують спільні методологічні засади та історіософські погляди на історичну ретроспективу національного державотворення.

Першим своєрідним періодичним друкованим форматом школи стали започатковані 1990 року випуски матеріалів Всеукраїнських республіканських історичних читань «Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного роз-

витуку». Тематичними виданнями, що вийшли у рамках дослідницьких інтересів представників школи, стали такі праці, як, наприклад, фундаментальні проекти «Історія державної служби в Україні: В 5 т.» (К., 2009), «Україна – козацька держава: Ілюстрована історія українського козацтва у 5175 фотосвітлинах» (К., 2004) та «Пакти і конституції» Української козацької держави» (Львів, 2011), а також «Українська держава другої половини XVII–XVIII ст.» (К., 2014), «Історія Української держави. Гетьманат ранньомодерної доби» К., 2018 та ін.

Загалом українська недержавницька школа своєю діяльністю відбиває загальносвітові тенденції, притаманні державно орієнтованим історіографічним напрямам. Водночас висунення в пріоритети наукового студювання примату держави сприяє прискоренню національного відродження та державного будівництва у сучасній Україні, формуванню високого рівня національної свідомості.

Різноматричним обширом представлений координаційний профіль діяльності сучасного академічного медієвістично-ранньоновістичного осередку. Його традиційними формовиявами є залучення науковців до членства в наукових і наглядних радах, спеціалізованих вчених радах профільних академічних та освітніх установ, редколегіях наукових і науково-популярних видань, до рецензування рукописів кваліфікаційних робіт, наукових та науково-популярних праць, прозових та віршованих творів, сценаріїв на історичну тематику з середньовічної та ранньомодерної доби української історії.

Важливим стратегічним завданням стало інтегрування української медієвістики і новістики у простір світових медієвістично-ранньоновістичних практик, розширення меж міждисциплінарної та міжнародної інтеграції. Відповідно урізноманітнілася географія міжнародних контактів. Нині українські вчені співпрацюють з науковими інституціями та підтримують зв'язки на офіційному та персональному рівнях з вченими таких країн центрально-східного регіону, як Білорусь, Литва, Польща, Болгарія, Угорщина, Чехія, Сербія. При помітному зменшенні ваги російського вектора зростає зорієнтованість на розширення співпраці з науковим представництвом країн європейського заходу (Німеччина, Італія, Франція, Австрія, Англія, Швейцарія, Фінляндія, Норвегія, Швеція), а також Сполучених Штатів Америки). Зацікавленість в активізації творчої кооперації з українськими вченими в аспектах українсько-турецьких відносин за доби раннього модерну останнім часом демонструє турецька сторона. Плідно розвивається співробітництво з Варшавським університетом, Люблінським університетом ім. Марії Кюрі-Склодовської, Інститутом археології і матеріальної культури Польської академії наук, Польською комісією з історії міст ПАН, Саксонською академією наук, французьким Центром досліджень з історії та цивілізації Візантії, Німецьким історичним інститутом у Москві, Італійською національною академією деї Лінчей та Інститутом соціальної і релігійної історії (Вінченца, Італія). Поширеною формою наукового співробітництва стала практика членства українських вчених у міжнародних наукових структурах, зокрема, Австрійсько-Україн-

ській комісії істориків, South and Eastern European Medieval Studies Group, Міжнародній біблійній комісії під головуванням проф. Марчелло Гардзаніті тощо.

Нові перспективи щодо продуктивної праці у сфері реконструкції історичного минулого України як інтегрованої цілості світової співдружності держав і народів, вироблення нових парадигм історичного мислення засвідчуються, зокрема, вагомим внеском українських науковців, репрезентованим комплексним представленням нових візій щодо медієвістично-ранньоновістичного сегменту, у формування новітньої концепції української історії. Актуалізована останніми роками в пошукових практиках тенденція органічного поєднання самодостатніх сюжетних ліній в історичному минулому України, простеження яких виявляє свою ефективність на рівні мікроаналізу, з глобальною перспективою історичного поступу в загальноукраїнських масштабах (за неодмінної умови присутності компаративних складників), вільний вибір пошукових методологій і методик, помітне збагачення емпіричної бази стосовно всіх періодів минулого засвідчили спроможність наукового колективу вивчати глибинні процеси, що визначали поступ національної історії в органічній взаємопов'язаності її специфічних формовиявів і закономірностей загальноцивілізаційного змісту на віддалених від сьогодення відрізках часу.

Одним із перспективних напрямів є відтворення з антропоцентричних позицій ґрунтованої на місцевому матеріалі багаторівневої картини динамічних процесів становлення та зміни у межах українського історичного ареалу суспільно-політичних моделей, фіксації детермінованих особливостями певних історичних епох систем об'єктивних зв'язків в цивілізаційній тріаді «людина – суспільство – влада». При цьому в центр уваги доцільно винести питання історичного розвитку індивіда як суб'єкта соціальної дійсності, здатного адаптуватися до певного суспільства та своєю соціальною поведінкою причетного до трансформацій цього суспільства, його соціальних та політичних інститутів.

Логічно вписуючись у запропонований контекст, акцентована на локальних формовиявах соціального дисциплінування в українському середньовічному та ранньомодерному суспільстві проблема відкриває нові горизонти наукових пошуків у площинах встановлення важливості ролі в дисциплінарних процесах органів центральної і місцевої влади, судочинства, церкви, суспільних авторитетів, виявлення особливостей складання урядницьких систем на локальному рівні, формування окремих спеціальних груп, їхніх зв'язків, залежностей та стратегій, пов'язаності судових практик з базовими культурними цінностями локальних спільнот тощо.

Основний спектр методик текстологічного та кодикологічного аналізу киево-руської та галицько-волинської літописної спадщини приваблює перспективою нового «відчитання» та інтерпретування смислів і візії текстових джерел, а також виявлення специфіки стилістичної організації текстових структур, а відповідно спрямовує на перегляд комплексу питань утворення та формування соціально-політичної організації Київської Русі та Галицько-Волинського князів-

ства, становлення й розвитку їх книжної культури й літописання, з більш широким виходом на перегляд самого сутнісного змісту українського середньовіччя, загальної актуалізації як, зокрема, давньоруської, так і загалом середньовічної проблематики в історієписанні XXI ст.

У цілому накопичений за останні роки досвід активного дослідження комплексних, різновекторно націлених проблем міждисциплінарного характеру в хронологічному діапазоні середньовіччя – раннього нового часу відкрив перспективу переходу від розв’язання внутрішніх питань еволюції українського історичного процесу до з’ясування його взаємопов’язаності з поступом європейської середньовічної та ранньомодерної цивілізацій, наприклад, в аспектах наукових рефлексій над феноменом киеворуської доби та її культурно-політичної спадщини в інтелектуальному просторі наступних епох; моделювання процесів соціальної стратифікації та соціальної взаємодії в просторових обширах українського середньовіччя та раннього модерну; українського виміру політичного, соціального, конфесійного та культурного дискурсів ранньомодерної доби тощо.

З подібного дослідницького ракурсу цілком логічно йдеться про зосередження уваги на питаннях теоретично-методологічного забезпечення реалізації медієвістичних і ранньоновістичних дослідницьких проєктів, визначення їх інтегральної складової; представлення українського середньовіччя як поля дискусій і перспективи міждисциплінарного синтезу; історіософського осмислення та концептуальної оцінки місця і значення раннього нового часу в історії України; вироблення сучасних інтерпретаційних схем та методологічних підходів, а також базових концепцій і практик створення національних багатовимірних медієвістичних та ранньоновістичних мега-, мета- та мікрореконструкцій, що сприятиме вкоріненню набутих українською спільнотою у середньовічну і ранньомодерну добу цивілізаційно-культурних практик у європейську та світову спадщину.

Володимир ПОТУЛЬНИЦЬКИЙ

**РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКІ ВЗАЄМИНИ
ПРОТЯГОМ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ,
РАННЬОНОВОЇ ТА МОДЕРНОЇ ЕПОХ
В ІСТОРІОГРАФІЧНО-АРХІВНІЙ
СПАДЩИНІ ОМЕЛЯНА ПРИЦАКА**

Застосувавши власну періодизацію життєвих періодів праці Омеляна Прицака (1919–2006) в різних країнах та його становлення як вченого, автор статті диференціює творчий шлях видатного українського історика, філолога та сходознавця на чотири періоди: довоєнний (1937–1941); німецький (1943–1961); американський (1961–1991); український (1991–1998)¹. Два крайніх періоди – крайовий та репатріаційний – виявляють дещо тотожні світоглядні позиції вченого-патріота. Середущі періоди, як німецький та американський, можна зарахувати до переходового світогляду: у численних наукових працях, написаних у ці роки, два протилежні світогляди (німецького чи американського університетського професора, з одного боку, та українського науковця-емігранта – з іншого), час від часу перехрещуються. Тому при проведенні порівняльного аналізу спадщини вченого різних періодів автор, подаючи власні коментарі, буде керуватися методологічною вказівкою Карла Маннгейма. На думку австрійського та німецького вченого, соціологія історії, котра заснована на історичних джерелах, дуже швидко наштовхується на свою обмеженість, оскільки виявити в джерелах прихований зв'язок можна лише за допомогою залучення коментарів або додаткового матеріалу².

¹ Див. про ці періоди ширше: *Потульницький В.А.* Особистість академіка Омеляна Прицака (1919–2006) в рамках наукової проблеми // *Українська орієнталістика*: 36. наук. праць викладачів та студентів НаУКМА. Київ, 2009–2010. Вип. 4–5. С. 6–10; *Його ж.* Крим в історіософії Омеляна Прицака (порівняльний аналіз американського та пострадянського українського бачень) // *Наш Крим: Збірка статей за матеріалами Першої міжнародної наукової конференції «Крим в історії України»*. Київ, 2015. Вип. 1. С. 108–116; *Його ж.* Створення Омеляном Прицаком кафедри історіософії у Київському університеті у 1992–1994 роках та її значення // *Український археографічний щорічник*. Київ, 2016. Т. 22/23: Нова серія. Вип. 19/20. С. 362–379.

² *Мангейм К.* Идеология и утопия // Мангейм К. Диагноз нашего времени / Пер. с нем. и англ. Москва, 1994. С. 28.

Якщо на довоєнному етапі проблематики російсько-українських взаємин О. Пріцак практично не торкається, то у німецький період своєї наукової творчості він вперше розпочинає досліджувати окремі аспекти перспектив історії Росії та історії України, знаходячись тоді в окупованих Києві та Львові. В листопаді 1941 р., заручившись рекомендаційним листом Івана Крип'якевича до Олександра Оглоблина, вчений відправився до Києва шукати сліди перебування Агатангела Кримського³. Саме листопадом датується перша його розвідка в контексті дослідження історії російсько-українського співіснування, присвячена аналізу обставин, змісту та історії прокляття гетьмана Івана Мазепи російським духовенством 12 листопада 1708 р., яке відбулось синхронно у Глухові та у Москві.⁴

Молодий дослідник ретельно описує обряд анафеми, зазначивши, що Москва подбала «за те, щоб вона відбувалась щорічно». Підкресливши, що, проклинаючи гетьмана, Москва проклинала разом з тим і його ідею української незалежності, О. Пріцак наголошує, що такий азіат і короткозорий політик, як Петро І не міг «зрозуміти, що постать Мазепи була завелична, аби її забути. Завеликі були і діла Мазепи, щоб, поминувши їх, перейти до порядку денного. Завелика була, врешті, і його ідея, щоб могла безслідно загинути»⁵.

Науковець згадує у статті про певне двозначне ставлення в українських землях до постаті Мазепи, котрого, з одного боку, мусили проклинати, а з іншого – молилися за нього за церковним уставом у тих церквах, які він збудував по усій Україні. Акцентуючись на тому, що політичне прокляття Мазепи «велося Москвою в усіх ділянках суспільного і культурного життя», вчений відзначає, що «в часи визвольних змагань ім'я Мазепи було реабілітоване, в його пам'ять влаштовували панахиди, називали його ім'ям вулиці і полки»⁶.

Червона Москва продовжила справу царської Росії, оскільки ім'я Мазепи та його ідея стали для неї виразно небезпечними. Вона, на думку О. Пріцака, навіть пішла далі, оскільки не лише відправляла урочисті церемоніальні анафемування, а спеціально для знищення справи Мазепи влаштовувала псевдонаукові з'їзди та сесії. Завершує свою розвідку вчений таким ствердженням: «Але як біла Москва своїми зусиллями не довела ні до чого, так і червоні царі могли лише пересвідчитись в тому, що, як би вони не плюгавили постать Мазепи, ідея його залишиться назавжди святою кожному українському свідомому поколінню, бо ім'я цієї ідеї: самостійна українська Держава»⁷.

³ Див.: Посвідчення Українського Центрального комітету (УЦК) – установа, що замінила НТШ, заборонене німецькою владою від 3 листопада 1941 р., з дозволом Пріцакові виїхати до Києва // НаУКМА. Архів О. Пріцака, ф. 10, оп. 1, спр. 1038, арк. 27.

⁴ *Пріцак О.* Анатема // Українське слово. Київ, 25 листопада 1941 р. Число 66 // НаУКМА. Архів О.Пріцака, ф. 10, оп. 1, спр. 127, арк. 1–2.

⁵ Там само, арк. 1.

⁶ Там само, арк. 2.

⁷ Там само.

Слід зазначити, що в 1983 р., через сорок один рік після виходу з друку «Анатем», О. Прицак розкрив обставини написання цієї статті. Він розповідає, що повернувся до Києва, утікаючи з німецького полону під кінець вересня 1941 р., і, не знайшовши там свого вчителя академіка Агатангела Кримського, вирішив залишитися у місті, «щоб віддати свої сили та досвід столиці нації, що відроджувалась»⁸.

Він випадково зустрів в Києві на Велико-Володимирській вулиці колегу – історика-магістра Олега Штуля зі Львова, і саме останній запропонував молодому науковцю співробітничати в «Українському слові», представив його коректорці видавництва Олені Телізі та редакторові газети Івану Рогачу⁹. Рогач дав Прицакові доручення писати статті на історичні теми, і однією із статей, які він тоді написав, будучи позбавлений бібліотеки і допоміжного апарату, стала, власне, «Анатема». «Перечитуючи ту статтю, – зазначає О. Прицак, – написану мною 42 роки тому (коли мені було 22 роки), я прийшов до висновку, що вона не втратила своєї актуальності по сьогодні. Тому я вирішив передрукувати її точно як вона з'явилась у Києві восени 1942 року, не міняючи ні коми»¹⁰.

У березні того ж року вийшла друком у тижневику української національної думки «Наступ», що видавався в Празі, інша газетна замітка О. Прицака німецького періоду його життя під назвою «Чергове вандальство Москви»¹¹. На той час О. Прицак повернувся в лютому з Києва до Львова і влаштувався на роботу на посаду стипендіата в новозаснований кабінет історії України, яким керував тоді Іван Крип'якевич. У своєму звіті про роботу в цьому кабінеті за період з 9 лютого по 27 червня 1942 р. О. Прицак зазначив, що він виконував низку завдань не лише щодо організації кабінету, але й проводив індивідуальні дослідження¹².

До цих індивідуальних досліджень слід занести і вищезгадану розвідку «Чергове вандальство Москви». Вона цінна, насамперед, тим, що в ній з притаманною вченому ретельністю перераховані імена давньоукраїнських та українських діячів, похованих у Печерській Лаврі, серед яких – великий князь київський Гліб Всеславович, київський воєвода Вишата, литовські князі Володимир та Скиргайло Ольгердовичі, гетьман князівства Литовського Костянтин Острозький, лексикограф Памва Беринда, митрополит Петро Могила, архимандрит Інокентій Гізель та багато інших¹³.

О. Прицак зазначає, що організована Москвою провокація – вибух у Печерській Лаврі, що стався наприкінці 1941 р. при відступі Червоної Армії, був лише

⁸ Прицак О. Вступ автора // НаУКМА. Архів О. Прицака, ф. 10, оп. 1, спр. 359, арк. 1–2.

⁹ Там само. Арк. 2.

¹⁰ Там само.

¹¹ Прицак О. Чергове вандальство Москви // Наступ. Прага, 15 березня 1942 р. Число 11 // НаУКМА. Архів О. Прицака, ф. 10, оп. 1, спр. 203, арк. 1–4.

¹² Прицак О. Звіт з праці стипендіата Омеляна Прицака в кабінеті історії України // НаУКМА. Архів О. Прицака, ф. 10, оп. 1, спр. 1074, арк. 13.

¹³ Там само, арк. 4.

останнім на той час у шерензі таких само злочинів північного сусіда, до яких він зараховує постійне нищення української культури ворожими намірами. «...гієнські вчинки наших одвічних ворогів Москви та Польщі, – пише О. Прицак, – розвіяли по степу буйні могили наших гетьманів»¹⁴.

Відзначивши, що Лавра була не лише Пантеоном, але й місцем, де переховувалися чудотворна ікона Успіння Пречистої Діви Марії, іконостас часів гетьмана Івана Скоропадського, пам'ятки українського різьбярства барокової доби, безцінної вартості збірка старих українських ікон, О. Прицак висловлює надію, що колись «обставини дозволять нам зайти на святі попелища національної скарбниці і виявити, що з неї втратили ми безповоротно, а що доля нам іще залишила»¹⁵.

Останню свою працю німецької доби, яка торкається тим чи інакшим чином досліджуваної у цій статті проблеми, О. Прицак написав вже в повоєнні роки. У 1946 р., коли він вже навчався у Геттінгенському університеті і готував свою докторську дисертацію з історії династії Караханідів під керівництвом знаного орієнталіста професора Ганса Гейнріха Шадера (1896–1957), він підготував статтю «Шлях української незалежності на протязі історії», яка була надрукована в журналі студентського середовища Німеччини та Австрії «Стежі»¹⁶.

У цій статті, яка загалом була присвячена описові усіх періодів боротьби України за незалежність, автор торкається і деяких вузлових питань історії Росії, які, на його думку, сформували російський народ як докорінно відмінний від українського за менталітетом, національним характером, ставленням до державної влади та управління тощо. Він вказує, що росіяни вже десять–одинадцять століть поспіль є спадкоємцями монголів. Для підтвердження своєї думки О. Прицак наводить низку спостережень. «Титул “Руський цар Божою милістю”, – пише він, – появився вперше в історії у XIII столітті. Його створили північні і східні церковні круги для хана Золотої Орди з подяки за “ярлики” для християнської церкви (звільнення церковних маєтностей від податків), які монгольські хани надали тій церкві, як впрочім і для інших церков (приміром буддійської). Цей титул був своєрідним за фіксуванням дійсного стану. Після монгольського завоювання руських земель золотоординський хан став фактичним сувереном Русі»¹⁷.

Історик переконаний, що визнати такий підпорядкований стан російським церковним колам було надзвичайно вигідною справою, оскільки колишній суверен Візантія щойно впав жертвою IV хрестового походу. Місце «православного»

¹⁴ Там само.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Прицак О. Шляхи української незалежності на протязі історії // Стежі. Інсбрук-Мюнхен. Липень-серпень 1946 р. Число 5–6. Рік. 1. С. 12–24 // НаУКМА. Архів О. Прицака, ф. 10, оп. 1, спр. 209, арк. 1–14.

¹⁷ Там само, арк. 4.

порфірородного цісаря зайняв у Константинополі в 70-х роках «еретик» – латинський імператор.¹⁸

Іншою обставиною на користь твердження про росіян як спадкоємців азійської цивілізації монголів свідчить досить гнучка, за визначенням О. Пріцака, політика московських князів, котрі з усіх князів «руського улусу», починаючи від Івана I Калити (1328–1341), спробували знайти якнайкращий «modus vivendi» в нових обставинах. «Вони (московські князі. – В. П.), – пише історик, – стали намісниками “руських царів божою милістю” золотоординських ханів, засвоїли собі повністю “татарський” спосіб життя, той сам рід одежі, манер, державної ідеї, політичного досвіду»¹⁹.

Вчений наводить приклади зрощення золотоординської і московської культур в одне ціле, серед яких називає тотожність дворів татарських і московських князів, посвоячення москвинів з татарами у перехресних шлюбах, надання московськими князями притулку і земельних наділів татарським ізгоям. Цьому зрощенню аж ніяк не перешкоджував той факт, що московський володар був православної віри, бо монголи відзначалися надзвичайною толерантністю у питаннях віри, і їхні князі, на кшталт хана Берке (1257–1267), могли навіть приймати іслам.

Наступним етапом, що закріпив цю спадкоємність, вже був період незалежності Москви, який наступив з занепадом Золотої Орди і її розпадом на три ханати (Казанський, Астраханський і Кримський). Саме з XV ст., за Пріцаком, московські князі вбачають себе в ролі золотоординських ханів та спадкоємців їх державної системи. «Іван III (1462–1505), – пише вчений, – приймає дотепер належний лише ханам титул царя, втручається у сфери поодиноких ханатів та ханів, використовує їх один проти одного. Його наслідник Іван IV Грозний підбиває Казань (1552) та Астрахань (1554) і тим самим об'єднує велику частину земель Золотої Орди. Московські царі переймають політичний досвід і міжнародні зв'язки Золотої Орди. Європа для них – це чужа їм країна, яку за східною термінологією окреслювали збірним ім'ям “країни фрягів” (переробка східного збірного означення європейців “франк”))»²⁰.

О. Пріцак відзначає, що після досягнення в 1464 р. московськими послами Герату, прибуття в 1466 р. до Москви посольства від Шіран-шага – володаря Баку, (нині – Афганістан), а в 1475 р. відвідання її дипломатами столиці тодішньої Персії Тебрізу, орієнтальні володарі почали висилати своїх послів не до Сараю, а до Москви. Історик особливо підкреслює дві речі у ставленні Москви до Європи. Це, з одного боку, той факт, що московські великі князі за дійсних володарів, собі рівних «братів» визнавали тільки схожих автократів, і, навпаки, вважали європейських правителів не гідними назви «володар», оскільки останні правлять не самовладно. В цьому контексті він наводить приклади, що у баченні

¹⁸ Там само.

¹⁹ Там само.

²⁰ Там само.

московських великих князів англійська королева Єлизавета вирішує державні справи «діючими холопами», а шведський король є лише «верховним урядником» в уряді своїх державних мужів²¹.

Щодо азійської сутності Москви як спадкоємиці Золотої Орди свідчить, на думку О. Прицака, ще низка факторів, серед яких слід назвати наявність в середині XVII ст. в гербі Московського царя трьох корон – візантійського орла і обох ханатів – Казані та Астрахані, а також факт органічного влиття татарської аристократії у московську до такої міри, що татарський боярин Борис Годунов став «царем всея Русі». «Московська експансія в Азію, – пише вчений, – не йшла під гаслом “ширення християнства”, або “культрегерства”. Це було пряме переймання спадку. І різні тюрко-татарські державники та племена без бою піддавалися під зверхність “білого царя” (“білий” у монголів значить “західний”. – В. П.), в якому бачили нового степового гегемона – наслідника Чингіза і Чингізидів»²².

Нарешті, останній аргумент, який висуває О. Прицак на користь свого твердження про спадкоємність, полягає в тому, що концепція «третього Риму», якою разом з рукою візантійки з цісарського дому Палеолог римський папа задумав приєднати до католицизму Івана III і зробити з нього бар'єр проти турків-османів, а також концепція «збирання руських земель», були концепціями-епігонами. «Обидві ці концепції, – ілюструє він свою думку, – були в московській державній ідеології далеко пізнішими від концепції “збирання золотоординських земель”»²³.

В американський період своєї наукової творчості О. Прицак продовжує досліджувати ті чи інші аспекти російсько-українських взаємин на протязі історії. Першою розвідкою вченого того часу, яка так чи інакше торкалася цієї проблеми, стала англійська стаття «Сучасний зміст українських студій». Основні її тези вчений спочатку виголосив на конференції з українознавства в Карлтонському університеті в січні 1971 р., трохи згодом вона була надрукована в журналі «Canadian Slavonic Papers»²⁴.

У цій статті О. Прицак дає визначення Московської держави, яка, за його словами, багато в чому завдячує своїм постанням феноменові колонізаційної політики, коли в XI–XIII ст. відбувалися швидкими темпами колонізаційні процеси з території сучасної України до басейнів Волги, Оки та Вятки²⁵. «У басейні Волги, – пише вчений, – нащадки так званих “українських” колоністів, змішуючись з різноманітними іншими етнічними групами і поєднуючись з Новгородом та його колоністами, створили Московську державу, котра, як і багато колоній, консервативно трималася за чотири компоненти її інтелектуальної основи: східне

²¹ Там само, арк. 5.

²² Там само.

²³ Там само.

²⁴ Pritsak O. The Present State of Ukrainian Studies. Paper presented at Carleton University on 25th January 1971 // Canadian Slavonic Papers. Vol. 14. № 2. P. 139–152 // НаУКМА. Архів О. Прицака, ф. 10, оп. 1, спр. 316, арк. 1–7.

²⁵ Ibid, арк. 1.

руське християнство, колоніалізм Великого Новгороду, централізм Золотої Орди і деспотизм Візантії»²⁶.

У 1981 р. в університеті Макмастер у Канаді (Гамільтон, Онтаріо) О. Прицак виступав з доповіддю, спеціально присвяченою дослідженню українсько-російських стосунків як наукової проблеми²⁷. У цій доповіді вчений піднімає декілька проблем. На початку статті він підкреслює важливість діалогу між українськими і російськими інтелектуалами і зазначає, що романтизм, привнесений на початку XIX ст. з впровадженням гегелівського вчення про не-історичні нації і сприйнятий Марксом і Енгельсом, зіграв негативну роль для України, оскільки перетворився на динамічний складник світогляду молоді в Російській імперії²⁸.

О. Прицак відзначає, що навіть після заборони українства в 1861 і 1876 рр. в Російській імперії знаходились інтелектуали, які захищали українську ідентичність. Серед них він називає в першу чергу Олексія Шахматова (1864–1920), який зі своїм колегою Федором Коршем (1843–1915) був піонером у визнанні української мови як незалежної слов'янської мови, а не російського діалекту. Разом з тим вчений підкреслює, що і Шахматов ставився негативно до проблеми української політичної автономії, вважаючи, що вона призведе до втрати Росією Чорного моря²⁹.

Характеризуючи двоякість лєнінського курсу щодо українського питання, О. Прицак відзначає діалектичну манеру його провідника щодо трактування українців. Ленін, за його словами, одного дня відновив права українців на незалежність, а, з іншої сторони, другого дня надавав їм рівні права з російськими робітниками в Україні, котрі трактувались ним як єдина група, що заслуговує уваги. Гарантуючи українцям обмежену власну державність, уряд і культуру, Ленін, за Прицаком, залишив право керівництва і нагляду за новою формою імперії – СРСР – Петроградіві. Крім того, він заперечував ідею створення окремої національної української комуністичної партії³⁰.

Продовжуючи тему ставлення до української проблеми низки російських державних та громадських діячів, вчений констатує, що лише окремі російські інтелектуали серйозно підходили до цього. До них належав Петро Струве (1870–1944) – російський політичний діяч ліберального напрямку³¹. Але попри свої порівняно з попередниками прогресивні ідеї щодо України, Струве вважав, що лише домінуюча російська культура має право бути закріплена в такому статусі

²⁶ Ibid, арк. 1 зв.

²⁷ Pritsak O. The Problem of Ukrainian-Russian Dialogue // НаУКМА. Архів О. Прицака, ф. 10, оп. 1, спр. 317, арк. 1–19.

²⁸ Ibid, арк. 1–2.

²⁹ Ibid, арк. 3.

³⁰ Ibid.

³¹ Ширше про погляди П. Струве щодо України див.: Potulnytsky V. The Image of Ukraine and Ukrainians in Russian Political Thought (1860–1945) // Acta Slavica Japonica. T. XVI. Sapporo, 1998. P. 1–29.

в імперії з російською мовою на правах німецької літературної мови *Noch-deutsch*. Для українців, у трактуванні О. Прицака, Струве передбачав помірний та стриманий регіональний розвиток з культурою штибу елементарної освіти та провінційною літературою³².

Тут науковець, знову проводячи континуїтет між ставленням до української проблеми російської еліти, з одного боку, та представників радянського істеблішменту – з іншого, висловлює переконання, що реальним втіленням ідеї П. Струве стала висунута у 1960-х роках радянським ідеологом Михайлом Сусловим концепція двох культур: домінуючої високої російської і мало привабливої провінційної української «культури». «Концепція «нової історичної спільності – радянського народу, – пише він, – що була обґрунтована в 1976 р., стала найбільш сучасною версією наслідку ідей Струве»³³.

О. Прицак намагається дати пояснення перманентному повторенню в російському та радянському імперських менталітетах намагання обґрунтувати і довести загальові ідею «меншовартісної» сутності українського народу. Він вважає, що росіяни весь час були нездатні додати основні прогалини в їхньому баченні дійсності і перманентно наполягали на ідеї неподільності своєї імперії³⁴. Разом з тим він висловлює і оптимістичне переконання щодо майбутнього російських еліт, здатних, зрештою, на метаморфози. «Щойно в писаннях декабристів, – пише історик, – відбулося вперше в інтелектуальній історії Росії пересунення ідеї вірності з патримоніального володаря на державу, як на одиницю, окрему від особи володаря. Секуляризація поняття святої, неподільної імперії, що впроваджує ідею звільнення російської нації від тягара втримування універсальної імперії (знову ж “сакральна” імперія і “секулярна” нація далі здаються росіянам одним і тим самим) колись досягне навіть Росії. Щоправда, це буде спочатку для них пережитим травматичним досвідом, як це було для старших колоніальних народів після Другої Світової Війни – португальців, голландців, іспанців, британців та французів, – але так само потрібне і визвольне»³⁵.

Щодо української сторони, зокрема, ролі українських інтелектуалів у справі налагодження україно-російського діалогу, О. Прицак підкреслює, що, крім політичних народників XIX ст. Костомарова і Антоновича, два основних типи українського інтелектуала розвинулись у XX ст. Перший виник в міжвоєнній Галичині і отримав продовження в еміграції (особливо в Північній Америці); інший –

³² Pritsak O. The Problem of Ukrainian-Russian Dialogue // НаУКМА. Архів О. Прицака, ф. 10, оп. 1, спр. 317, арк. 4.

³³ Ibid, арк. 5.

³⁴ Див. ширше про цю ідею в контексті інших концепцій, що завжди висували і чим керувались провідні російські історики, а саме месіанізм та суспільна функція російської культури, відсутність розмежування термінів «руський» та «російський», проблема формування ідентичності самих росіян тощо: Потульницький В.А. «Вічні» проблеми російської історіографії // Схід – Захід (історико-культурологічний збірник). Харків, 2002. Вип. V. С. 42–47.

³⁵ Pritsak O. The Problem of Ukrainian-Russian Dialogue... арк. 5.

в радянській Україні. Цей другий тип, як продукт сталінської і пост-сталінської епох, не має права в умовах СРСР на незалежне існування. «Він, – пише вчений, – має навечно бути прикріплений до свого старшого російського брата. Лише росіянин має право бути справжнім мислителем, поетом, вченим, політиком, тощо. Обов'язком українця є лише сліпо наслідувати його»³⁶.

Звертаючи особливу увагу на проблеми мови, О. Пріцак констатує, що, попри визнання української мови як офіційної мови республіки, вона позбавлена в СРСР гідності настільки, що для того, аби вижити, українець має вживати російську у своєму щоденному та професійному житті, оскільки інакше він буде засуджений як націоналіст або кретин. Для налагодження українсько-російського діалогу обидві сторони, на думку О. Пріцака, «мають позбутися усіх комплексів минулого (українці від комплексу меншевартісності, а росіяни від комплексу “старшого брата”», і повернути свій світогляд та інтелект до бачення майбутнього»³⁷. Висловлюючи переконання, що в Росії колись народиться видатний державний діяч рівня Шарля де Голля, О. Пріцак завершує свою розвідку висновком, що обидва народи прийдуть до справжнього співробітництва і взаємного партнерства лише як два рівні суб'єкти³⁸.

Український період своєї наукової творчості в контексті дослідження історії українсько-російського співіснування О. Пріцак розпочинає працею, написаною в 1992 р. і присвяченою вже згадуваним вище у його спадщині дворянським інтелектуалам³⁹. Скорочена версія цієї статті була надрукована автором в журналі «Київська старовина» за 1993 р.⁴⁰

У цій статті вчений зупиняється на витворі Катериною II та її наступниками на престолі особливого типу еліти в Україні із подвійною лояльністю: до царя і до своєї місцевої батьківщини. О. Пріцак підкреслює, що саме цариця Катерина вирішила поширити на Україну норми імперського права, так і не затвердивши створений у 1728–1749 рр. українською елітою новий правовий кодекс під назвою «Права, за якими судиться малоросійський народ»⁴¹.

Витворена Катериною II, яка зробила дворянство опорою свого правління, в Україні дворянська еліта характеризується, за Пріцаком, особливим ставленням і до проблем мови. «Вони (українські дворяни з подвійною лояльністю. – В. П.), – пише О. Пріцак, – звичайно добре володіли французькою мовою і теж помагали

³⁶ Ibid, арк. 6.

³⁷ Ibid, арк. 7.

³⁸ Ibid, арк. 18.

³⁹ Пріцак О. Параметри української інтелектуальної історії останньої чвертини XVIII – початку XX століття: доба військових канцеляристів та дворянських просвітителів // НаУКМА. Архів О. Пріцака, ф. 10, оп. 1, спр. 167, арк. 1–17.

⁴⁰ Див.: Пріцак О. Доба військових канцеляристів // Київська старовина. 1993. № 4. С. 62–66.

⁴¹ Пріцак О. Параметри української інтелектуальної історії... арк. 11, 13.

у розвитку нової імперської російської мови, бо секуляризація Петра I і Катерини II обмежувалася імперськими потребами»⁴².

Вчений підкреслює, що у системі подвійної лояльності і виникла практика, вживати імперську мову для загальних потреб, місцеву для нижніх жанрів, зокрема, травесті (сценічне амплуа. – В. П.) і комедії. Разом з тим явище подвійної лояльності, витворене Катериною II, О. Прицак оцінює позитивно для України, оскільки «місцева мова не була місцевим варіантом до секулярної книжної (богословсько-бюрократичної) мови, а конкретної розповідної»⁴³.

В тому ж 1992 р. О. Прицак повертається до дослідження проблеми налагодження українсько-російського діалогу і пише на замовлення Президії Академії Наук статтю під аналогічною назвою⁴⁴. Ця стаття була надрукована у Віснику Академії наук за 1992 рік⁴⁵. У цій статті, порівняно з написаним у 1981 р. вище проаналізованим текстом для конференції в Гамільтоні, автором зроблені деякі суттєві доповнення. Вони стосувалися, насамперед, так званих «прав» українців в колишньому СРСР і завдань, які вчений добачав для обох народів в контексті підготовки до вирішального кроку – правдивої розмови – діалогу «на рівних». Тут О. Прицак відзначає, що режими в СРСР часів Сталіна і часів «застою» створили в Україні своєрідну «людську істоту». «Це, – пише вчений, – за поглядом імперського центру, вічний молодший брат, який був засуджений на вічну недорозвиненість, не мав права на незалежне існування... Ясно, що в радянському Союзі старший брат не мав досі потреби вести діалог із своїм власним твором на подобу Франкенштейна, молодшого брата, який аж ніяк не міг бути рівним»⁴⁶.

Звертаючись до ідей Хвильового про органічний зв'язок культурного вияву нації зі знайденим нею їй одній властивого шляху розвитку, його закликів орієнтації на «психологічну Європу», «геть від Москви» та самостійність української держави, О. Прицак констатує, що в ті часи до діалогу нової української думки з російською не дійшло, оскільки для України як рівного партнера не було місця⁴⁷.

Підкресливши тезу, що українці та росіяни не мають досвіду у діалозі, історик вважає, що обидві сторони, готуючись до вирішального кроку – правдивої розмови, мають кожна витворити своє власне бачення національної гідності, але таке, яке б не перечило гуманізму, тобто людській гідності іншого. Тут, на думку вченого, українці повинні позбутися комплексу меншовартісності і холуйства, не переходячи у протилежний бік націоцентризму. «Вони теж, – підкреслює

⁴² Там само, арк. 14.

⁴³ Там само.

⁴⁴ Прицак О. Потреба українсько-російського діалогу // НаУКМА. Архів О. Прицака, ф. 10, оп. 1, спр. 175, арк. 1–9.

⁴⁵ Див.: Прицак О. Потреба українсько-російського діалогу // Вісник АН України. 1992. № 11. С. 46–52.

⁴⁶ Прицак О. Потреба українсько-російського діалогу // НаУКМА. Архів О. Прицака, ф. 10, оп. 1, спр. 175, арк. 5.

⁴⁷ Там само, арк. 7.

вчений, – повинні відважніше включатися – свідомо і під своїм іменем, своєю мовою у процес світової культури»⁴⁸.

Натомість росіянам, на переконання О. Прицака, треба було створити в першу чергу здоровий російський секулярний патріотизм, що не ідентифікував би себе з імперським універсалізмом або із пізнім комунізмом. «І що найважливіше, – наголошує історик, – визнати нарешті і підтвердити це ділом, що українці – це не “молодший брат”, а рівні партнери, цілком окрема, чужа нація»⁴⁹. Насамкінець, будучи переконаним, що між українцями та росіянами потрібен саме діалог, а не полеміка, О. Прицак диференціює ці два поняття, вказавши, що учасники полеміки переконані, що кожен з них вже знає істину. «Його завдання (учасника полеміки. – В. П.), – зазначає науковець, – це доказати правдивість і виключність своєї рації, знищити противника, або монологізувати, як Олександр Солженіцин»⁵⁰.

Натомість, на відміну, від полеміки учасники діалогу приступають до дискусії і без своїх «одвічних правд». Вони, за Прицаком, хочуть віднайти спільну правду, яка була б сприйнятлива для обох сторін, і приступають до діалогу з бажанням знайти спільні позиції, які об'єднують, а не розділяють. «Вони не бояться, – пише вчений, – “втратити лице”, або обману зі сторони партнера. Вони мають відвагу дивитися правді в очі, якою б вона не була, не хочуть нікого скривдити, і шанують погляд партнера так, як свій власний. Вони знатимуть, що відразу всього не досягнути, що треба їм буде повторювати свої засідання.... Досі були тільки монолози або полеміки. Думаю, що від 1654 р. досить часу уже сплигло. Найвищий час приступити нам до дійсного творчого діалогу»⁵¹.

У російськомовній статті «Османско-московские отношения 1492–1532 гг.», також написаній в українську добу творчості та підготовленій вченим на російсько-турецьку конференцію в Анкарі, що відбулась у 1992 р.⁵², Омелян Прицак аналізує сутність влади московських правителів у досліджуваний період, яка докорінно відрізняється від демократичної влади українських зверхників. Він, зокрема, зазначає, що найбільшими умільцями налагодження кооперації з монгольською владою з середовища князів Північної Русі були князі московські, як спадкоємці Івана I Калити (1328–1340), котрий спромігся отримати ярлик на Велике князівство Володимирське і передати цю посаду своїм нащадкам, князям Московським⁵³.

О. Прицак підкреслює, що спадкоємці Калити як монгольського адміністратора продовжили цю політику в структурі Золотої Орди, де посіли провідні

⁴⁸ Там само, арк. 8.

⁴⁹ Там само.

⁵⁰ Там само, арк. 8–9.

⁵¹ Там само, арк. 9.

⁵² Прицак Е. Османско-московские отношения 1492–1532 гг. // НаУКМА. Архів О. Прицака, ф. 10, оп. 1, спр. 429, арк. 19–29.

⁵³ Там само, арк. 20.

позиції серед монгольських васалів, особливо в період занепаду держави монголів (1330–1502). Ці спадкоємці, як відзначає історик, брали участь у внутрішній боротьбі московських царевичів, водночас весь час залишаючись лояльними до монгольської урядової системи⁵⁴.

На підтвердження своєї тези О. Прицак наводить приклади, що Дмитрій Донської продовжував платити монголам данину і після перемоги на Куликовому полі (1380), а Іван III після розбиття Шейх-Ахмеда, хана Великої Орди на Угрі (1480), припинив її сплату щойно у 1504 р. Вчений відзначає, що і в завоюваннях, і в політиці збирання земель московські князі повністю наслідували монгольських ханів. Завершивши збирання земель Північної Русі, Іван III (1482–1505) та його син Василь III (1505–1533), зайнявши Великий Новгород (1478), Тверь (1485), Рязань (1523) і республіку Псков (1528), поширили цю практику на «татарські землі», серед яких насамперед слід назвати Казань⁵⁵.

Таких об'єктів московської подальшої експансії О. Прицак нараховує чотири. Після того, як виділились ханати Казань (1438) і Крим (1449), а трохи згодом Астрахань і Сибір, залишилась як спадкоємець Золотої Орди так звана Велика Орда, котра проіснувала до 1502 р.⁵⁶ Саме її землі стали об'єктом подальшої московської експансії у XVI ст.

25 жовтня 1995 р. О. Прицак пише свій відгук офіційного опонента на докторську дисертацію Василя Ульяновського «Росія на початку смути XVII ст: нова концепція»⁵⁷. Відзначивши, що московський цар Лжедмитрій I (1605–1606) був володарем-реформатором, вчений висуває низку аргументів на підтвердження своєї тези. Це, по-перше, той факт, що Лжедмитрій у своїх промовах намагався піднести інтелектуальний рівень членів Думи, спрощував церемонії спілкування з ними. По-друге, він був зацікавлений в інтеграції Росії до спілки західноєвропейських держав, а саме: мав проект заволодіти польською короною та долучитися до антитурецьких (антимусульманських) походів з метою визволення святих християнських місць. По-третє, Лжедмитрій мав ще плани культурного характеру: заснування університету в Москві, протекцію друкарській справі, творення культурних еліт, яким намагався, як пізніше Петро I, прищепити смак до тодішнього європейського способу життя і побуту, включно з музикою, балами та полюванням⁵⁸.

О. Прицак висловлює переконання, що попри той факт, що Лжедмитрій залишався традиційним носієм самодержавного способу правління і що модель влади Речі Посполитої, де король перебував в залежності від Сенату, не була йому до вподоби, він не був сприйнятий росіянами за гідного володаря. «В системі

⁵⁴ Там само.

⁵⁵ Там само, арк. 21.

⁵⁶ Там само.

⁵⁷ Прицак О. Відгук офіційного опонента на Ульяновського В.І. // НаУКМА. Архів О. Прицака, ф. 10, оп. 1, спр. 379, арк. 1–5.

⁵⁸ Там само, арк. 2, 4.

ментальності росіян “дуже довгого Середньовіччя” ці чужі моделі (європейські. – В. П.) подавалися ним (Лжедмитрієм. – В. П.) у надто спресованій часово формі, що вже після трьох років викликало негативну реакцію: бінарна структура російського менталітету, що розрізняла тільки між “Добром” та “Злом” не могла перетілитися у ширшу структуру»⁵⁹.

Підсумовуючи нашу розвідку, слід відзначити різноманітну фахову концентрацію вченого, який торкнувся в своїх дослідженнях українсько-російських взаємин мало не всіх історичних епох. Розпочав свої дослідження О. Прицак в німецький період, зупинившись тоді на маловивчених проблемах ранньоновітної доби та розвинутого і пізнього середньовіччя. В американський період дослідницької роботи історик фахово зосереджувався на проблемах розвинутого середньовіччя, які плином перейшли у дослідження політики Російської імперії та Радянського Союзу стосовно українства в XIX та XX ст. Український період своєї творчості в контексті окресленої в цій статті проблеми вчений розпочинає з ранньоновітної доби, роблячи невеликі екскурси у часи СРСР та розвинутого середньовіччя, і завершує тією ж добою, з якої розпочав свої дослідження з історії українсько-російських стосунків, – раннім модерном.

Різнорізною була і палітра інтересів вченого з окресленої проблеми. У німецький період життя він написав декілька розвідок, присвячених аналізу причин та обставин прокляття гетьмана Мазепи російським духовенством, вибуху у Печерській лаврі, організованому Червоною Армією наприкінці 1941 р., котрий знищив безцінні українські скарби, та деяким вузловим питанням історії Росії як спадкоємиці Золотої Орди, таким, як титулування московських царів, політика Івана Калити та його спадкоємців. О. Прицак підкреслює, що навіть основні державотворчі концепції Москви були концепціями-епігонами, успадкованими від Золотої Орди.

Більш ґрунтовно проблеми історії українсько-російського співіснування О. Прицак досліджує в низці статей та виступів, написаних в американський та український періоди життя. Розвідки, що з'явилися в американський період, розглядали проблеми історії Московської держави, яка постала із синтезу чотирьох інтелектуальних компонентів: східного руського християнства, новгородського колоніалізму, централізму Золотої Орди та деспотизму Візантії. Досліджуючи на цьому етапі українсько-російські стосунки, вчений зупиняється і на значенні для Росії гегелівського вчення про історичні та неісторичні народи, позиції щодо України російських інтелектуалів, таких як Шахматов та Струве, з одного боку, та радянських політичних діячів, як Ленін та Суслов, – з іншого. Він окремо торкається і з'ясування причин свідомого обґрунтування в російському та радянському політичних баченнях ідеї «меншовартісності» українського народу.

В український період О. Прицак продовжує попередню тему дослідженням явища подвійної лояльності української еліти як інтелектуального продукту,

⁵⁹ Там само, арк. 4.

виплеканого в імперській політиці від часів Катерини II. Повертається він і до проблеми налагодження україно-російського діалогу, накресливши важливі завдання і механізм, при яких такий діалог між обома елітами уможливиться. Останню розвідку вченого цього періоду присвячено аналізу об'єктів московської експансії у XVI ст. та фіаско європоцентричної політики царя Лжедмитрія на початку в Росії смути XVII ст.

Отже, О. Пріцак розглядав історію українсько-російських взаємин протягом трьох останніх періодів свого життя: німецького, американського та українського. Важливо підкреслити, що майже всі розвідки щодо історії Росії не проводились істориком поза українським контекстом. Бачення О. Пріцаком історії українсько-російського співіснування є важливим внеском до дослідження сутнісних аспектів російської та української історії на теренах Східної Європи.

Руслан ПИРІГ

УКРАЇНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ 1917–1921 РР.: СУЧАСНИЙ ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ОБРАЗ ТА ДОСЛІДНИЦЬКИЙ ПОТЕНЦІАЛ

Українська революція 1917–1921 рр. належить до знакових явищ новітньої історії українського народу. Світова війна призвела до краху Російської імперії, викликала потужне піднесення визвольної боротьби українців, відродження суверенної соборної державності і формування політичної нації. Величезне суспільно-політичне значення тогочасних революційних подій для сучасної України підтверджене актами вищих державних органів щодо відзначення їх століття¹.

Проведені у 2017–2019 рр. заходи з нагоди ювілейних дат Української революції позначені посиленою увагою учених і громадськості до тогочасних явищ, подій і постатей. Були організовані урочисті засідання парламенту та уряду, президії НАН України, презентації тематичних видань, відкриті рубрики у часописах, експоновано ряд виставок, в тому числі вуличних. Історико-революційна тематика отримала широке медійне висвітлення. Різноманітні громадські організації влаштовують альтернативні відзначення ювілеїв або ж працюють над збереженням пам'яті про ті події. Прикметною є діяльність благодійного фонду «Героїка». Цей фонд опікується місцями поховань вояків Армії УНР. Вони віднаходять такі могили, впорядковують їх, встановлюють пам'ятники та меморіальні дошки. Також мають власний реєстр таких поховань не лише в Україні, але й за кордоном. На даний час уже реалізовано 30 таких проектів.

У кількох всеукраїнських ЗМІ запроваджено спеціальні рубрики. Видання «Ділова столиця» спільно з громадською ініціативою «Лікбез. Історичний фронт» успішно реалізують онлайн-проект «Наша революція». Популярний український сайт «Історична правда» веде проект «Революція 100». Радіо Свобода – «50 найвизначніших подій Української революції 1917–1921 років». Газета «День» приділяє

¹ Указ Президента України № 17/2016. Про заходи з відзначення 100-річчя подій Української революції 1917–1921 років. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/172016-19736>; Розпорядження Кабінету Міністрів України № 777-р. План заходів з відзначення 100-річчя подій Української революції 1917–1921 років та вшанування пам'яті її учасників на період до 2021 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/777-2016-p#n8>.

увагу висвітленню історії Української гетьманської держави. Все це сприяє суспільному усвідомленню значущості тогочасних революційних подій в історичній долі українського народу, утвердженні національної державності.

Формування сучасного історіографічного образу Української революції розпочалося з відновлення національної незалежності на межі 1990-х років і пройшло досить складний шлях. Вітчизняним науковцям дісталася у спадок радянська ідеологічна мегадоктрина «Великий Жовтень і громадянська війна». Процес подолання її канонів був тривалим, оскільки вимагав відмови від досі непорушних стереотипів, уявлень і образів. Для переосмислення перебігу загальноросійського революційного процесу, виокремлення з нього, власне, українського національного потоку був потрібен більш інформативний фактичний матеріал, критична інтерпретація відомого історичного наративу, розгляд українських подій у ширшому контексті тогочасних європейських і світових процесів.

Демократизація архівної сфери, відкриття фондів спеціального зберігання, плідна співпраця істориків і архівістів дозволили реалізувати фундаментальні археографічні проекти, завдяки яким були видані документи вищого інституційного рівня усіх національних державних утворень революційної доби². Саме даний комплекс автентичних історичних документів і склав основну джерельну базу переосмислення історії Української революції. Цьому процесові сприяли публікація спогадів провідних постатей революційної доби М. Грушевського, В. Винниченка, П. Скоропадського, Д. Дорошенка, щоденників Є. Чикаленка та Д. Донцова³, а також праць авторитетних істориків української діаспори Н. Полонської-Василенко, О. Субтельного, Т. Гунчака, І. Нагаєвського та інших⁴.

Широке звернення до праць діаспорних авторів з їх поділом на антагоністичні проуєнерівську і прогетьманську течії перенесло цю стару дихотомну традицію у новітні студії з історії революційної доби в Україні. Досить точно природу цього явища охарактеризував Ф. Турченко: «Нові факти вкладаються у старі схеми, кожна з яких однаковою мірою заслуговує бути прийнятою чи відкинutoю

² Українська Центральна Рада: Документи і матеріали у 2 т. Київ, 1996–1997; Український національно-визвольний рух. Березень листопад 1917 року: Документи і матеріали. Київ, 2003; Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923: Документи і матеріали у 5 т. Івано-Франківськ, 2001–2009; Директорія, Рада Міністрів Української Народної Республіки. 1918–1920: Документи і матеріали у 2 т. Київ, 2006; Українська Держава (квітень–грудень 1918 року): Документи і матеріали у 2 т. Київ, 2015.

³ *Грушевський М.* Спомини // Київ. 1988. № 9–12; *Винниченко В.* Відродження нації. Ч. I–III. Київ, 1990 (репринт); *Скоропадський П.* Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. Київ; Філадельфія, 1995; *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 рр.). Київ, 2007; *Чикаленко Є.* Щоденник (1918–1919). Т. 2. Київ, 2004; *Його ж.* Щоденник 1919–1920. Київ; Нью-Йорк, 2005; *Донцов Д.* Рік 1918. Київ; Торонто, 2002.

⁴ *Полонська-Василенко Н.* Історія України. У 2 т. Київ, 1992; *Субтельний О.* Україна: історія. Київ, 1993; *Гунчак Т.* Україна: Перша половина XX століття: Нариси політичної історії. Київ, 1993; *Нагаєвський І.* Історія Української держави двадцятого століття. Київ, 1993.

дослідницьким загалом»⁵. Однак з появою молодшої генерації науковців, чий студій базуються на автентичному архівно-документному матеріалі, ця тенденція майже знівельовалася. Її рецидиви простежуються в основному стосовно оцінок гетьманської держави П. Скоропадського.

Першим кроком на шляху створення новітнього історіографічного образу Української революції стало повернення до наукового дискурсу самого терміну «Українська революція», який у політичний, публіцистичний і науковий обіг ввели ще її творці і літописці. Водночас широко використовується поняття «українські визвольні змагання», запозичене з діаспорної літератури⁶. Загалом ці два терміни вживаються як синонімічні. Поняттям «Українська національно-демократична революція» найчастіше позначають добу Центральної ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.).

У середині 1990-х років Інститут історії України видав двотомник з прикметною назвою «Історія України: нове бачення» за редакцією академіка Валерія Смоля⁷. Автор відповідних розділів Владислав Верстюк, узагальнивши новітні тематичні напрацювання, запропонував повернутися до комплексного визначення подій 1917–1921 рр. як «Української революції». Відповідно до концепції було розроблено структуру, розширено хронологічні рамки, національна і соціальна складові революції подавалися у тісному поєднанні, термін «громадянська війна» трактувався як російська червона та біла військові експансії і збройна боротьба проти них.

1996 р. побачив світ «Нарис історії України» Я. Грицака з підзаголовком «Формування модерної української нації XIX–XX століття»⁸. Ґрунтуючись на аналізі західної історичної літератури, автор об'єднав два століття в одне ціле завдяки наголосу на принциповій важливості революції для українського націєтворення. Пропонувалося також хронологічне злиття Першої світової війни з добою революції аж до вирішення долі західноукраїнських земель у 1923 р.

Тематика історії Української революції активно розробляється науковцями Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса. Перу В. Солдатенка належить цілий ряд монографічних досліджень з історії та історіографії Української революції, основні положення яких були підсумовані у чотири томній праці «Україна в революційну добу. Історичні есе-хроніки»⁹. Свої візії революційних подій в Україні, нерідко відмінні від усталених в сучасній історіографії,

⁵ Турченко Ф. Сутність гетьманського режиму в контексті взаємин П. Скоропадського і його політичних опонентів // Гетьманат Павла Скоропадського: історія, постаті, контрверсії. Київ, 2008. С.157.

⁶ Жуковський А. Визвольні змагання 1917–21. Енциклопедія сучасної України. Т. 4. Київ, 2005; Україна скрізь віки: У 15 т.: Т. 10: Рубльов О., Реєнт О. Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. Київ, 1999.

⁷ Історія України: нове бачення: У 2 т. Київ, 1995–1996.

⁸ Грицак Я. Нарис історії України. Київ, 1996. 2-ге вид. Київ, 2000.

⁹ Солдатенко В. Україна в революційну добу. Історичні есе-хроніки: У 4 т. Харків; Київ, 2008–2010.

автор розвинув у нових монографічних дослідженнях «Гражданская война на Украине. 1917–1920 гг.» та «В горниле революций и войн: Украина в 1917–1920 гг.»¹⁰.

Доба Української революції широко представлена у ґрунтовних колективних виданнях Інституту історії України¹¹. Зокрема, в п'ятнадцяти томній серії «Україна скрізь віки» цій темі присвячено 10-й том¹². Історія революції стала предметом досліджень науковців й інших академічних інститутів гуманітарного профілю¹³. Революційна тематика зайняла провідне місце в дослідженнях вузівських учених, що надало їй регіонального виміру, збагатило джерельну базу, поглибило персоніфікацію новими дійовими особами. Новітня інтерпретація революційних подій в Україні знайшла адекватне відображення у шкільних підручниках, зокрема, авторства Ф. Турченка для 10-го класу, який постійно оновлювався і доопрацьовувався¹⁴. З'явилися й тематичні посібники для закладів вищої освіти¹⁵.

Накопичення значного новітнього наративного матеріалу з історії Української революції, а також звернення до тематичних студій діаспорних дослідників, уможливили появу у другій половині 1990-х років низки історіографічних праць О. Радченко, В. Солдатенка, В. Капелюшного, В. Великочія, М. Стопчака та інших, присвячених як загальним проблемам теми, так й окремим її періодам, репрезентованим певними моделями державності¹⁶.

У другій половині 1990-х років парадигма пролетарської соціалістичної революції була дезавуйована, а на зміну їй прийшла парадигма Української національної революції як самодостатнього історичного феномена. Спільними зусиллями науковців вироблено чітке обґрунтування критеріїв пропонованої періодизації Україн-

¹⁰ Солдатенко В. Гражданская война на Украине. 1917–1920 гг. Москва, 2012; *Его же*. В горниле революций и войн: Украина в 1917–1920 гг. Москва, 2018.

¹¹ Політична історія України. XX ст.: У 6 т. Т. 2. Київ, 2003; Україна: політична історія XX – початку XXI століття. Київ, 2007; Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності. Київ, 2008.

¹² Україна скрізь віки. У 15 т. Т. 10. Київ, 1999;

¹³ Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. Львів, 1995; Копиленко О. Держава і право України. 1917–1920. Київ, 1997; Мироненко О., Римаренко Ю., Усенко І., Чехович В. Українське державотворення. Невитребуваний потенціал. Київ, 1997.

¹⁴ Турченко Ф. Новітня історія України. Ч. 1: 1914–1939. Київ, 2001 та ін. рр.; *Його ж*. Історія України. 10 клас. Київ, 2010.

¹⁵ Українська революція: навчальний посібник / С. Корновенко, А. Морозов, О. Реєнт. Вінниця, 2004.

¹⁶ Радченко О. Сучасна історіографія національно-демократичної революції в Україні 1917–1920 років. Харків, 1996; Солдатенко В. Українська революція: концепція та історіографія. Київ, 1997; *Його ж*. Українська революція: концепція та історіографія. Київ, 1999; Капелюшний В. Здобута і втрачена незалежність: Історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917–1921 рр.). Київ, 2003; Великочий В. Українська історіографія суспільно-політичних процесів у Галичині 1914–1919 рр. Івано-Франківськ, 2009; Стопчак М. Утворення і діяльність Директорії української Народної Республіки (1918–1920 рр.). Історіографічний нарис. Вінниця, 2010.

ської революції. Спираючись на поважні політичні, соціальні, воєнні маркери, учені виділяють кілька періодів у перебігу українського революційного процесу.

Перший період (березень 1917 – квітень 1918 рр.) – національно-демократичний, пов'язаний з діяльністю Центральної Ради, проголошенням УНР у складі федеративної Росії у листопаді 1917 р., а в січні 1918 р. – самостійною державою та наступним конституюванням її як парламентської, демократичної республіки. Боротьба за національно-територіальну автономію закарбована в знакових документах тієї бурхливої доби – Універсалах Центральної Ради. Вони містять sacramентальну тезу «не розриваючи з державою Російською», як свідчення тогочасних уявлень політичних лідерів про федералістську конструкцію майбутньої держави¹⁷. Однак Жовтневий переворот у Петрограді, невизнання Центральною Радою більшовицького Раднаркому і збройна експансія проти УНР стали переломним моментом у набутті Українською революцією самодостатніх рис, у виході її з лона революції Російської, яка, за словами Михайла Грушевського, «протягнула нас через кров, через руїну, через огонь»¹⁸.

До цього етапу революції належить прорив України на міжнародну арену. Рятуючись від більшовицької агресії, у лютому 1918 р. УНР уклала мирний договір з країнами Четверного союзу, які, виходячи з власних прагматичних інтересів щодо отримання українського хліба і сировини, визнали УНР суб'єктом міжнародного права. Як відомо, союзницька німецько-австрійська військова допомога вилася в жорстку окупацію економічно-експлуатаційного типу. А неспроможність керівництва УНР виконувати зобов'язання Брестського «хлібного» миру змусила «союзників» організувати повалення Центральної Ради.

Другий етап (квітень–грудень 1918 р.) – консервативно-ліберальний, став своєрідною консолідованою реакцією власницьких, насамперед, поміщицьких кіл на соціалізаторські експерименти лідерів Центральної Ради. Інспірований німецьким окупаційним командуванням державний переворот привів до проголошення Української Держави в архаїчній формі Гетьманату. У вітчизняній історіографії утвердився образ держави Павла Скоропадського як авторитарного режиму, з близькими до диктаторських повноваженнями гетьмана, відсутністю представницького органу, вузькою соціальною базою і залежністю від німецької військової адміністрації.

Попри авторитарний характер правління П. Скоропадського і фактичну соціально-політичну реставрацію дореволюційних порядків, українська історіографія відносить цей етап до національних, насамперед, з огляду на серйозні українізаційні процеси в гуманітарній сфері.

Третій період, або Друга УНР (грудень 1918 – листопад 1921 рр.) – найтриваліший, має свою внутрішню періодизацію і водночас найдраматичніший, оскільки позначений втратою національної державності. Під тиском червоних

¹⁷ Українська Центральна Рада. Т. I. С. 101, 168, 398; Т. 2. С. 104.

¹⁸ Грушевський М. На порозі Нової України. Статті і джерельні матеріали. Нью-Йорк; Львів; Торонто; Мюнхен, 1992. С. 71.

військ на початку лютого 1919 р. уряд УНР залишив Київ і вже ніколи не зміг повернутися до столиці. Переможні бої армії УНР змінювалися важкими поразками, втратами державної території, регенерацією селянської стихії, яка вироджувалася у руйнівну отаманщину, а на державному рівні привела до калейдоскопічної зміни урядів і фактичного зосередження одноосібної влади в руках Головного отамана. Персональні політичні амбіції, різні погляди на утвердження української державності лідерів УНР Симона Петлюри і ЗУНР Євгена Петрушевича обернулися роз'єднанням військових зусиль армій УНР і УГА, укладанням неприродних альянсів з супротивниками України (Білою та Червоною арміями, Польщею). В результаті – важка втрата у кінці 1920 р. відродженої революцією державності українського народу.

Утворення Західноукраїнської Народної Республіки в результаті розпаду Австро-Угорської імперії розглядається істориками як органічна складова загальноукраїнського революційного процесу, однак з низкою специфічних атрибутів, породжених тривалим перебуванням краю у складі Двоїстої імперії. Найповніше для зображення Української революції як процесу соборницького подається акт Злуки, урочисто проголошений 22 січня 1919 р. у Києві. Дослідники обґрунтовують його появу іманентною потребою національної консолідації, створення спільних захисних механізмів українських держав по обидва боки Збруча для протидії польській і російській більшовицькій агресії, необхідністю координації дипломатичних зусиль у боротьбі за право на самовизначення українського народу в умовах післявоєнної трансформації Центрально-Східної Європи. Менш виразно сучасна історіографія подає справжні політичні, військові, міжнародні, особистісні чинники нереалізованості того акту великої історичної ваги.

Вже у перше десятиліття державної незалежності вдалося сформувати новий часовий вимір Української революції, відійшовши від усталених в радянській історіографії хронологічних рамок 1917–1920 рр. Нижня межа чітко датується початком березня 1917 р. і пов'язана з утворенням Центральної Ради – першого легального осередку керівництва українським визвольним рухом. Маркування верхньої межі обґрунтовується тим, що втрата державності у кінці 1920 р. не вичерпала потенціал Української революції, боротьба продовжувалася й у 1921 р. – Зимовий похід, повстанський рух, Холодний Яр, трагедія Базара тощо. Такий підхід став домінуючим в сучасній історичній літературі.

Українська революція в історіографічних візіях досить багатоліка. Насамперед, це колективний селянський образ, оскільки селянство було найпотужнішим соціальним ресурсом революції, це й синтетичний селянсько-солдатський образ, оскільки революціонер у свитці і в шинелі був селянином, «людиною з рушницею», яка кардинально впливала на перебіг революційних подій, зміну владних режимів. Багатотисячні українські селянські і військові з'їзди, які упродовж 1917 р. буяли у Києві, клялися у вірності Центральній Раді і славили «батька» Грушевського, створювали ілюзію абсолютної захищеності революційним народом. А на початку 1918 р. на оборону столиці вже довелося посилати під Крути студентську молодь.

Сучасна історіографія позбавила Українську революцію «пролетарсько-гегемоністських» атрибутів, неодмінно властивих радянській концепції «Великого Жовтня». Водночас знизився дослідницький інтерес до позицій робітництва в революційних подіях, сприйняття у його середовищі більшовицьких ідей та меншовицьких гасел, ролі рад робітничих і солдатських депутатів. Наукові студії з цієї тематики належать до середини 1990-х років¹⁹.

Останнім часом образ Української революції доповнюється кримсько-татарськими сюжетами. Адже перебіг революційних процесів в Криму був міцно пов'язаний з подіями на материковій Україні і водночас детермінувався тісним переплетінням геополітичних інтересів держав Четверного союзу і Антанти щодо півострова. Новітні дослідження засвідчують, що з усіх українських державних утворень найбільш тверду і послідовну кримську політику проводив Гетьманат Павла Скоропадського²⁰.

У дослідженнях з історії Української революції все виразнішою стає тенденція дистанціювання від розвитку революційних подій в Росії. Очевидно, висновок М. Грушевського: «Наша українська революція, на жаль, не розвивалася самостійно, вона весь час мусіла маршувати з конвульсійними рухами і киданнями революції російської, хаотичної і страшної»²¹, відносився до осмислення російських впливів на Україну доби Центральної Ради. Але й у наступні роки, не дивлячись на репрезентованість Української революції національно-державними утвореннями (Гетьманат, Друга УНР), тиск на Україну з боку Червоної і Білої Росії не припинявся. Однак й зводити вплив революційних процесів в Росії на українські події лише до збройних експансій є не зовсім обґрунтованим. З іншого боку, поглиблення цієї тенденції тягне за собою історичне нівелювання доволі потужного впливу українського національного руху на загальноросійський революційний процес.

Ідеологічний образ Української революції формують численні дослідження ролі і місця політичних партій, насамперед, українських. Книги Т. Бевз і О. Любовець відображають складну і суперечливу історію їх виникнення, їх вплив на перебіг революційних подій²². Найбільш ґрунтовним дослідженням тогочасної партійної історії стала монографія В. Солдатенка «Деміурги революції»²³. У цій та інших працях автор послідовно відстоює точку зору, що вилучення КП(б)У та

¹⁹ Андрусишин Б.І. У пошуках соціальної рівноваги: Нарис історії робітничої політики українських урядів революції та визвольних змагань 1917–1920 рр. Київ, 1995; Реєнт О. Українська революція і робітництво: соціально-економічні і політичні зміни. 1917–1920 рр. Київ, 1996.

²⁰ Крим: шлях крізь віки. Київ, 2014; Див. також публікації С. Громовенка на сайті «Наша революція». URL: http://www.dsnews.ua/nasha_revolyutsiya_1917.

²¹ Грушевський М. На порозі Нової України. С. 71.

²² Бевз Т. Між романтизмом і реалізмом (сторінки історії УПСР). Київ, 1999; Любовець О. Українські партії й політичні альтернативи 1917–1920 років. Київ, 2005.

²³ Солдатенко В. Деміурги революції. Нарис партійної історії України 1917–1920 рр. Київ, 2017.

лівих течій українських соціалістів-революціонерів і соціал-демократів з предметно-дослідницького поля Української революції призводить до деформації її історіографічного образу, гіперболізує його націоцентричність.

Українська революція досить виразно персоніфікована особистостями – Михайла Грушевського, Володимира Винниченка, Симона Петлюри, Павла Скоропадського, Євгена Петрушевича, Миколи Міхновського, В'ячеслава Липинського, Нестора Махна та інших, віднесених до першого ряду історичних постатей революційної доби²⁴, хоч не всім авторам їх історичних портретів вдалося уникнути глорифікації «своїх» героїв, у тому числі за рахунок не досить толерантних оцінок їх візаві.

Водночас із тіні історичного забуття виведені сотні активних учасників революційних подій, національного державотворення, військового будівництва – членів Центральної Ради, українських урядовців, воєначальників, дипломатів. Образ Української революції отримав довідково-енциклопедичний вимір, неминуче мозаїчний, але здатний істотно заповнити лакуни загальної панорами революційної доби. Зокрема, створені біографічний довідник найбільш активних діячів Центральної Ради²⁵, біографічні нариси голів українських урядів – В. Винниченка, В. Голубовича, Ф. Лизогуба, С. Гербеля, В. Чеховського, С. Остапенка, Б. Мартоса, І. Мазепи, В. Прокоповича, А. Лівіцького, К. Левицького, С. Голубовича, Є. Петрушевича²⁶.

Найповнішим зібранням статей про основні події і провідних діячів Української революції стало фундаментальне видання «Енциклопедія історії України»²⁷. Десятилітня праця з її створення наочно демонструє поступовий процес накопичення і вдосконалення знань з революційної тематики. Якщо у перших томах використовувалися надто лаконічні відомості «Енциклопедії українознавства»

²⁴ Верстюк В., Пиріг Р. М.С. Грушевський: коротка хроніка життя і діяльності. Київ, 1996; Пиріг Р., Тельвак В. Михайло Грушевський: біографічний нарис. Київ, 2017; Шаповал Ю., Верба І. Михайло Грушевський: «Я сам прийшов до політики через історію». Київ, 2018; Кульчицький С., Солдатенко В. Володимир Винниченко. Київ, 2005; Солдатенко В. Володимир Винниченко: на перехрестях соціальних і національних прагнень. Київ, 2005; Сергійчук В. Симон Петлюра. Київ, 2004; Литвин С. Симон Петлюра в 1917–1926 роках. Київ, 2000; Реєнт О. Павло Скоропадський. Київ, 2003; Папакін Г. Павло Скоропадський: патріот, державотворець, людина. Київ, 2003; Савченко В. Павло Скоропадський – останній гетьман України. Харків, 2008; Його ж. Махно. Харків, 2005; Михайлова О. Павло Скоропадський. Київ, 2018; Турченко Ф. Микола Міхновський: життя і слово. Київ, 2006. Павлишин О. Євген Петрушевич (1863–1940): Ілюстрований біографічний нарис. Львів, 2013; Масненко В. Історичні концепції М.С. Грушевського та В.К. Липинського. Київ; Черкаси, 2000; Волковинський В.М. Нестор Махно: легенди і реальність. Київ, 1994.

²⁵ Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник. Київ, 1998.

²⁶ Уряди України у ХХ ст. Науково-документальне видання. Київ, 2001; Пиріг Р. Діяльність урядів Гетьманату Павла Скоропадського: персональний вимір. Київ, 2016.

²⁷ Енциклопедія історії України у 10-ти томах. Київ, 2003–2013.

за редакцією В. Кубійовича та адаптовані матеріали радянських енциклопедичних видань, то тематичні статті останніх томів позначені більш широкою джерельною базою і фактологічною повнотою.

Діяльність провідних постатей Української революції була досить багатогранною і знайшла відображення як у загальних, так й профільних енциклопедичних виданнях – «Енциклопедії сучасної України», «Політичній енциклопедії», «Юридичній енциклопедії», «Українській дипломатичній енциклопедії», «Енциклопедичному словнику з державного управління», «Політологічному енциклопедичному словнику» та ін.²⁸ При цьому слід зауважити, що здебільшого наводяться загальні біографічні дані і менше розкриваються сфери діяльності, профільної енциклопедичному виданню.

Було б відступом від історичної правди подавати історіографічний образ Української революції як моністичний, позбавлений інших бачень чи дискусійних моментів. Наприклад, Ф. Турченко вважає, що потенціал самостійницької течії (М. Міхновський) історично недооцінений²⁹. І. Фареній наполягає, що саме Лютнева революція в Росії була переворотом, а Жовтневий переворот за своїми наслідками – революцією³⁰. В. Солдатенко завершення революції датує груднем 1920 р., Центральну Раду вважає недостатньо легітимним представницьким органом, а гетьманат – контрреволюційним за своєю спрямованістю³¹. Ю. Терещенко, навпаки – гетьманське правління кваліфікує як консервативну революцію і закономірну альтернативу УНР³². Я. Калакура відзначає наявність у сучасній історичній літературі рудиментів старих контрпродуктивних історіографічних течій³³. І. Монолатій вказує на безпідставність оцінки Листопадового 1918 р. перебрання влади українцями у Львові та інших містах національно-демократичною революцією на західноукраїнських землях³⁴. На наш погляд, відмінності в оцінках – це цілком закономірний процес вивчення такого складного і багатомірного суспільного

²⁸ Енциклопедія сучасної України. Т. 1–20. Київ, 2001–2018; Політична енциклопедія. Київ, 2001; Юридична енциклопедія. Т. 1–6. Київ, 1998–2004; Українська дипломатична енциклопедія Т. 1–2. Київ, 2004; Енциклопедичний словник з державного управління. Київ, 2010; Політологічний енциклопедичний словник. Харків, 2015.

²⁹ Турченко Ф.Г. Микола Міхновський: життя і слово.

³⁰ Фареній І. Революційний процес 1917–1920 років: витоки, зміст, значення: збірник наукових праць за наслідками теоретичного семінару, організованого кафедрою архівознавства, новітньої історії та спеціальних історичних дисциплін і Науковим товариством істориків-аграрників 13 червня 2013 року. Черкаси, 2014. С. 8.

³¹ Солдатенко В. Україна в революційну добу. Історичні есе-хроніки: У 4 т. Т. II: Рік 1918. Київ, 2009. С. 187–191.

³² Терещенко Ю. Гетьманат Павла Скоропадського як прояв консервативної революції // Укр. іст. журн. 2008. № 4. С. 19–37.

³³ Калакура Я. Образ гетьманату в новітній історіографії // Гетьманат Павла Скоропадського: історія, постаті, контрверсії. Київ, 2008. С. 70–71.

³⁴ Монолатій І. До питання про характер (не) революційного руху в Східній Галичині в 1918 р. // Укр. іст. журн. 2019. № 1.

явища, як Українська революція. Інша річ, що в загальноукраїнському масштабі досі відсутній ефективний майданчик дискутування проблем історії революційної доби. Спроба черкаських науковців обговорити ці проблеми на регіональному теоретичному семінарі «Революційний процес 1917–1920 років: витоки, зміст, значення» була цікавою і корисною, проте не дістала подальшого розвитку³⁵. На жаль, проведення поважних міжнародних наукових форумів, присвячених столітнім датам Української революції, було майже позбавлене полемічних сюжетів³⁶. Вважаємо, таким форумом може стати авторитетний часопис «Український історичний журнал», започаткувавши тематичну дискусійну рубрику. Тим більше, що окремі учені схильні вбачати у сучасній вітчизняній історіографії Української революції наявність конкуруючих наукових шкіл³⁷.

За останні чверть століття історична реконструкція Української революції стала однією з наймасштабніших у вітчизняній історіографії. Багаторічні дослідницькі зусилля академічних, вузівських, діаспорних, зарубіжних учених вилилися у тисячі документальних публікацій, мемуарних видань, монографій, статей, матеріалів численних наукових конференцій, навчальної літератури. За підрахунками бібліографів, тільки тематичних дисертаційних робіт захищено понад 500.

Узагальнення цих напрацювань дозволило колективу учених академічних інститутів створити синтетичну двотомну працю «Нариси історії Української революції 1917–1921 років». На нашу думку, її основна наукова цінність не тільки у системному викладі перебігу революційних подій та їх персоніфікації, а насамперед, в осмисленні головних причин, через які Українська революція і породжені нею державотворчі проекти не досягли поставлених цілей.

У лаконічному вигляді це такі фактори:

- недостатній рівень національної самоідентифікації українців, за словами В. Винниченка, «недорослість нації», обмеженість соціальної бази українського визвольного руху;

- відсутність авторитетної державно-самостійницької еліти, неподоланість федералістських ілюзій, брак сталої об'єднавчої політичної платформи та

³⁵ Революційний процес 1917–1920 років: витоки, зміст, значення. Черкаси, 2014.

³⁶ Міжнародна науково-практична конференція «Революційні потрясіння початку ХХ ст. в Європі: геополітичний, соціокультурний і антропологічний виміри». Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького. Черкаси, 3–4 березня 2017 р.; Міжнародна наукова конференція «Революція, державність, нація: Україна на шляху самоствердження (1917–1921 рр.)». Київський національний університет ім. Т. Шевченка Київ, 1–2 червня 2017 р.; Міжнародна наукова конференція «Українська нація у боротьбі за збереження ідентичності й відродження державності (1917–2017 рр.). До 100-річчя УНР». Київський національний педагогічний університет ім. М. Драгоманова. Київ, 19 жовтня 2017 р.; Міжнародна наукова конференція «Сучасна українська дипломатична служба: шлях тривалістю 100 років». Дипломатична академія при МЗС України. Київ, 28–30 листопада 2017 р.

³⁷ Солдатенко В. В горниле революций и войн: Украина в 1917–1920 гг. С. 668.

харизматичного національного лідера (як Тадеуш Масарик у чехів, Юзеф Пілсудський у поляків чи Карл Маннергейм у фіннів);

- революційно-романтичні сподівання українського політичного проводу у питаннях військового будівництва, особливо у початковий період, й подальші прорахунки у формуванні збройних сил, веденні бойових дій та виборі стратегічних союзників;

- політична, економічна та культурна асиметрія між містом і селом як істотна перешкода на шляху творення органічної національної спільноти; залишення індустріальних міських агломерацій поза українським ідейним впливом;

- селянська домінанта суспільної структури, незмінно націленої на заволодіння земельними ресурсами, продукувала революційну енергію, яка нерідко набирала антидержавного, анархічного, деструктивного характеру;

- соборницький потенціал віками розділеного народу після проголошення акту Злуки не дістав тривкого державно-правового, політичного і економічного підґрунтя, залишившись величним символом;

- націленість країн-переможниць у Світовій війні на відродження Польщі і Росії, нігілістичне ставлення до перспектив державного самовизначення України як сателіта Четвертого союзу та неприйняття соціалістичного іміджу правлячої еліти УНР;

- постання на російських постімперських теренах більшовицького режиму як джерела постійної загрози українським державним утворенням; наявність в українському суспільстві живильного середовища «внутрішнього» більшовизму;

- створення і утвердження Української СРР пов'язується істориками з більшовицькими інспіраціями насадження радянської влади в Україні і не відноситься до національних державних утворень доби революції.

Безперечно, це далеко не повний перелік внутрішньополітичних і міжнародних, об'єктивних і суб'єктивних факторів, які стали на перешкоді досягнення Українською революцією поставлених цілей.

Проведений аналіз спонукає висловити деякі міркування щодо перспектив наукової розробки цієї далеко не вичерпаної і ювілейно пролонгованої теми. Хоч слід зауважити, що низхідні тенденції розвитку революційних і державотворчих процесів, воєнних програвів 1919–1920 рр. істотно звужують поле інформаційних приводів для мажорного відзначення подій столітньої давнини. Водночас ці історично детерміновані обставини мають стимулювати акцентацію наукових зусиль як на причинах неуспіху Української революції 1917–1921 рр., так й її історичному значенні для відродження національної державності.

У сенсі методологічному нам видається доцільним збалансування дослідницьких аспектів революційно-подієвого і державотворчого характеру. Адже і здобутки, і невдачі тогочасного будівництва незалежної держави, своєрідно повторюючись, екстраполюються на наше складне сьогодення і потребують врахування уроків історії.

Відмова від концепції «Великого Октября и гражданской войны» наочно довела самодостатність феномена Української революції. Однак появу історіографічної тенденції на певну відстороненість її від загальноросійських подій навряд чи слід вважати продуктивною. Адже саме у цьому контексті лежить головна аргументація щодо виокремлення українського революційного процесу з лона Російської революції. Останнім часом історики Російської Федерації кваліфікують її як Велику російську революцію 1917–1922 рр., що увібрала в себе Лютневу, Жовтневу революції і громадянську війну, посунувши верхню хронологічну межу до жовтня 1922 р., очевидно, маючи на увазі «Штурмовые ночи Спасска, Волочаевские дни»³⁸. Однак незмінною залишається позиція російської історіографії щодо заперечення окремих національних революцій, і насамперед Української. А етнічний «сепаратизм» Центральної Ради подається як одна з причин розвалу російської централізованої держави³⁹.

Очевидно, виводити початки Української революції тільки від падіння імперії Романових означало б звужувати ідейні витoki національно-визвольної боротьби і обмежувати її наддніпрянським ареалом. Останнім часом з'явилася низка праць українських учених, які пропонують розгляд подій в Україні у контексті європейської історії, насамперед, впливу Великої війни 1914–1918 рр. Цей дослідницький напрям видається нам перспективним.

Вивчення історії набуття державного статусу «бездержавними народами» (поляки, фіни, чехи, словаки та ін.) дозволить рельєфніше побачити причини державницьких невдач українців, з'ясувати, чому у геополітичних розкладах держав-переможниць у Першій світовій війні не знайшлося місця існуванню єдиної суверенної соборної української держави, а основна частина етнічного населення і території були віддані народжуваній більшовицькій імперії.

Поглибленого розгляду потребує ставлення тогочасних владних інститутів до національних меншин, реалізації етнонаціональної, мовної та релігійної політики, які позначені різними, а то й контрверсійними підходами. Відомо, що Центральна Рада актуалізувала ці питання, ухвалила закон про національно-персональну автономію, створила національні міністерства. Гетьманський уряд згадав закон скасував, а міністерства ліквідував. Директорія УНР декларувала необхідність міжнаціональної толерантності, але атрофовані адміністративні структури не змогли запобігти єврейським погромам. Нинішні проблеми законодавчого втілення мовно-освітньої політики, її неоднозначне внутрішнє і зовнішнє сприйняття актуалізують історичний аспект теми.

³⁸ З популярної пісні приморських партизан «По долинам и по взгорьям»:

И останутся, как в сказках,
Как манящие огни
Штурмовые ночи Спасска,
Волочаевские дни.

³⁹ Михутина И. Украинский брестский мир. Москва, 2007. С. 39–40; Российская революция 1917 года: власть, общество, культура. В 2 т. Т. 2. Москва, 2017. С. 253–264.

Сьогодні досить виразно проглядається історіографічна асиметрія між висвітленням вищого інституційного (державного, партійно-політичного, військового) рівня революційних процесів і регіональним зрізом, повсякденним життям провінції, функціонуванням самоврядних органів, розгулом отаманщини, яка в устах вищих державних посадовців стала модним лайливим епітетом.

Дослідження з історії Української революції нагромадили велетенський фактологічний, наративний, дефініційний матеріал як основу створення ґрунтового тематичного історико-енциклопедичного видання. Частина цих напрацювань дисперсно розсіяна на полях фундаментальної «Енциклопедії історії України» та профільних енциклопедичних видань. Створення спеціального довідкового видання з історії Української революції є не тільки актуальним, але й цілком посильним завданням, з огляду на потужні тематичні напрацювання науковців. Поза сумнівом, концепція і словникова складова проекту мають стати предметом активного обговорення широкого наукового загалу.

На полицях наших бібліотек й нині стоять помпезні радянські хроніки подій Жовтневої революції, громадянської війни, радянського державного і культурного будівництва. Певну фактологічну цінність вони зберегли, але їхня ідеологічна інтерпретаційна ангажованість очевидна. Інститут історії України майже два десятиліття тому започаткував амбітний проект «Україна: хроніка XX століття», в рамках якого були підготовлені хроніки кожного з років Української революції і в першій декаді нового століття видані невеликим накладом силами інститутського друку. При певному доопрацюванні вони можуть побачити світ як повноцінна хроніка Української революції 1917–1921 рр.

Актуальним завданням дослідників залишається внесення аргументованих інтерпретаційних коректив до усталених у суспільній свідомості окремих стереотипів про події революційної доби 1917–1921 рр. Зокрема, доволі поширеною є думка про абсолютну поразку Української революції і приреченість національної державності. Вона базується на невдачах українських державотворчих проектів⁴⁰. Дійсно, революція не досягла поставлених цілей, однак підйом українського національно-визвольного руху не був марним і упродовж наступних десятиліть справляв потужний вплив на боротьбу українства за власну державність.

Саме розмах визвольного руху, національна самоідентифікація, встановлення української державності у революційну добу змусили більшовицьке керівництво погодитися на функціонування УСРР – державного утворення з обмеженням суверенітетом, але з власною конституцією, територією, урядом та іншими атрибутами. Небезпека національного спротиву спонукала керівництво РКП(б) у 1920-х роках запровадити політику коренізації / українізації, адсорбувати національно орієнтовані кадри українських політичних партій, залучити їх до культурно-освітньої праці. При всій неоднозначності сталінської політики «збирання земель», УРСР стала тим територіальним тілом, до якого прилучалися інші українські

⁴⁰ Див. напр.: Гайдукевич В. 100 років приреченої держави. URL: <http://facebook-ua.info/2017/01/02/vitalij-gajdukevich-100-rokiv-prirechenoi-derzhavi/>

етнічні терени. Досвід революції був ідейним джерелом для української політичної еміграції, яка плекала надії на відродження суверенної держави.

Акт Злуки 22 січня 1919 р. – як апогей соборницького процесу – по праву займає вершинне місце в історії Української революції, залишається незмінним атрибутом її історіографічного образу, величним символом незнищеного стремління українського народу до етнічного і територіального єднання. Водночас слід визнати, що створилися певні «ножиці» між дещо патетичним висвітленням урочистих обставин прийняття Акта Злуки і доволі скромними студіями та публічним висвітленням дійсних причин його нереалізованості.

Очевидно, справа не тільки в несприятливій військово-політичній кон'юктурі, вимушено невдалому виборі стратегічних союзників та особистих амбіціях лідерів УНР і ЗУНР. Треба враховувати більш глибокі чинники: багатовікову роз'єднаність двох гілок українського народу, специфічні особливості історичного буття у царській і цісарській імперіях, фактичну несумісність поглядів на державну конструкцію об'єднаної України соціалістичного проводу УНР і конституційно-правової моделі лідерів ЗУНР. Відсутність української державності у планах країн-переможниць Світової війни щодо повоєнного переустрою Центрально-Східної Європи поглиблювалася внутрішньою неузгодженістю українських дипломатичних представництв на Паризькій мирній конференції. Ці «тіньові» аспекти соборницького процесу мають бути досліджені і осмислені в контексті сучасних проблем українського державо- і націєтворення.

Вже понад століття бій під Крутами у січні 1918 р. є одним із символів національно-визвольної боротьби, виявом патріотизму і жертвності молодих захисників української державності від більшовицької агресії. Звитяга героїв-крутян має бути гідно увічнена як приклад самовідданого служіння Батьківщині. І незалежна Україна вже чимало зробила для меморіалізації пам'яті про них. Водночас трагедія Крут залишається однією з найбільш міфологізованих сторінок Української революції. З'ясуванню причин цього тривалого процесу присвячено чимало сучасних студій. Проте відзначення кожної річниці бою під Крутами супроводжується тиражуванням, особливо у ЗМІ, давніх неточностей, помилок, гіперболізацій.

Бій під Крутами, з усією героїкою і трагізмом ситуації, вже зайняв гідне місце в історичній пам'яті українського народу, виконує високу патріотично-виховну місію і не потребує зайвої глорифікації, в т. ч. й не зовсім адекватних аналогій, на кшталт – «український Перл-Харбор», «перші українські «кіборги» тощо. Останнім часом учені, зокрема, історики Української революції, зробили істотний внесок у деміфологізацію цієї важливої теми⁴¹.

На нашу думку, подальші зусилля науковців у цьому напрямі мають базуватися на зміщенні дослідницьких акцентів з мемуарного на архівно-документний сегмент історичних джерел. Бої на підступах до Києва слід розглядатися у більш

⁴¹ Бойко О. Крути 29 січня 1918 р. Київ, 2007; Крути січень 1918 року: Документи. Матеріали. Дослідження. Кіносценарій. Київ, 2010.

широкому контексті першої російсько-української війни, з врахуванням фактичного розвалу російської армії, тогочасного зародкового стану збройних сил молоді УНР, невизначеності воєнної доктрини її політичного проводу. На цьому тлі виразно постає патріотичний порив української молоді й історична вага їх жертвового подвигу, принесеного на олтар національної незалежності.

Не до кінця висвітленою і значно заполітизованою залишається тема єврейських погромів у роки революції, зокрема, в добу Директорії УНР. У центрі проблеми – ступінь відповідальності за це потворне явище тогочасної української влади, яку уособлював Симон Петлюра. Серед науковців і публіцистів чимало як прихильників непричетності особисто Головного отамана до погромних дій, так й тих, хто погроми ставить йому на карб⁴². Слід відзначити, що контрверсійність теми підживлюється зверненнями до старої, переважно мемуарної джерельної спадщини міжвоєнної доби. На наш погляд, виявлення і актуалізація раніше недоступних архівних документів дає можливість диференційованого підходу до визначення основних чинників єврейських погромів у часи революції.

Зокрема, у спеціальній статті «Енциклопедії історії України» відзначається: «Особливістю погромів в Україні 1918–21, в яких брали участь усі протиборчі сили (на долю Армії Української Народної Республіки та підрозділів, що їй формально підпорядковувалися, припадає 40 %, незалежних формувань – 25, Білої армії – 17, Червоної – 9, Н. Григор'єва – 4, польської – 3, невстановлених загонів – 3 % скоєних погромів), був їх надзвичайно кривавий характер (бл. 50–60 тис. убитих)»⁴³. Можна припустити, що ця сумна статистика має погрішності, але загальну тенденцію відображає.

Очевидно, С. Петлюра як Голова Директорії і Головний отаман військ несе відповідальність за насильства, вчинені щодо єврейства на території УНР, зокрема, вояками Дієвої армії. Однак при цьому слід мати на увазі кілька моментів: по-перше, відсутність доказів особистого антисемітизму С. Петлюри; по-друге, численні документи Головного отамана, уряду, штабу Дієвої армії свідчать про намагання припинити погромну стихію; по-третє, очевидна недостатність і слабка контрольованість ситуації з боку української влади; по-четверте, значну частину погромів здійснювали місцеві загони селян-повстанців, уражених побутовим антисемітизмом і не завжди підвладних навіть своїм отаманам; по-п'яте, ані С. Петлюра, ані уряд УНР не можуть нести відповідальність за злочини проти єврейства, спричинені іншими факторами на території України. І нарешті, слід мати на увазі, що єврейські погроми не були виключно породженням революційної доби, а закорінені в імперську політику царських часів. Можна цілком

⁴² *Скельчик С.* Трагічна сторінка української революції: Симон Петлюра та єврейські погроми в Україні // *Симон Петлюра та українська національна революція: Збірник праць другого конкурсу петлюрознавців України*. Київ, 1995; *Литвин С.* Симон Перлюра у 1917–1926 роках; *Сергійчук В.* Симон Петлюра і єврейство. Вид. 2-е, допов. Київ, 2006.

⁴³ *Енциклопедія історії України*. Т. Україна-Українці. Кн. 1. Київ, 2018.

спрогнозувати, що ця суспільно дражлива тема буде ще тривалий час залишатися у фокусі уваги вчених, преси і політиків.

Слід визнати певним перебільшенням твердження adeptів Гетьманату про тогочасний стан України як «оази порядку і спокою». Насправді у містах порядок підтримувався німецькими і австро-угорськими гарнізонами, але провінція нуртувала перманентними селянськими повстаннями, які жорстоко придушувалися окупаційними військами і підрозділами Державної варти. Поширення на українських громадян юрисдикції німецьких військово-польових судів відкрило шлях до застосування проти місцевого населення страт, відправки за межі України, тривалого ув'язнення, екзекуцій. Звичною практикою стало накладання командирами каральних загонів контрибуцій на бунтівні села (грошима, зерном, фуражем, худобою, одягом тощо). Нерідко для «наведення ладу» застосовувався артилерійський обстріл сіл.

Ігнорування окремими дослідниками наявності гострих суспільних конфліктів, фактичний провал політики соціального партнерства в Українській Державі унеможлиблює адекватну відповідь на питання: чому гетьманський режим так катастрофічно впав, не знайшовши підтримки у жодної з верств населення? А останніми захисниками гетьманської столиці стали наймані російські офіцерські дружини. Є чимало й інших доволі контрверсійних оцінок історичних подій столітньої давнини, які потребують подальшого вивчення і відповідної інтерпретації.

Резюмуючи, можна стверджувати, що в сучасній вітчизняній історіографії усталився образ Української революції 1917–1921 рр. як історичного феномена, породженого падінням російського царизму, могутнім розмахом національно-визвольної боротьби, створенням самостійної державності. Названі вище внутрішні і зовнішні чинники не дозволили реалізувати державотворчі проекти, а Українська революція, на жаль, не досягла поставлених цілей. Водночас вона продемонструвала стремління українців до національної самоідентифікації, здатність до самостійного державного життя, формування політичної нації.

Підготовка цього дослідницького матеріалу ставила завданням проаналізувати процес визначення основних рис сучасного історіографічного образу Української революції 1917–1921 рр., тому дана стаття не може претендувати на повне та всебічне висвітлення всіх наукових візій цього феноменального явища. До того ж предметом розгляду стали найбільш репрезентативні тематичні студії лише одного, сучасного вітчизняного, хоча й наймасовішого, сегмента історичної літератури. Безперечно, українська дійсність столітньої давнини зарубіжними авторами бачиться і трактується дещо по-іншому, особливо російськими науковцями. Автор цілком усвідомлює, що його оцінки тогочасних подій і персон можуть не збігатися з поглядами інших дослідників теми. І все ж сподіваємося, що даний матеріал стане певним внеском у реконструкцію загальної панорами революційної доби в Україні, здобутків і втрат національного державотворення, визначення перспективних напрямів дослідження цієї актуальної історичної проблематики.

Teresa CHYNCZEWSKA-HENNEL

TRZY «HISTORIE UKRAINY»

W JĘZYKU POLSKIM

(Władysław Andrzej Serczyk, Natalia

Jakowenko, Paul Robert Magosci)

Zwięzła charakterystyka trzech dużych rozmiarów tomów *Historii Ukrainy*, wydanych w języku polskim, w dodatku w dwóch przypadkach napisanych przez cudzoziemców, a więc w tłumaczeniu na język polski, jest przedsięwzięciem dość ryzykownym. Nie mówiąc już o próbie ich porównania. Siłą rzeczy zatem tekst ten opierać się musi na sporych skrótach i uogólnieniach a także dotyczyć, co zrozumiałe – historii nowożytnej¹.

Pierwsza synteza dziejów Ukrainy w powojennej Polsce ukazała się dopiero w roku 1979, jej autorem był znakomity uczony prof. Władysław Andrzej Serczyk (1935–2014)².

Pierwsze wydanie ukazało się jeszcze w czasach PRL a więc obowiązywała wersja ustalona przez wiadomych historyków. Dopiero następne wydania z lat 1990, 2001 i 2009 są wolne od cenzury³. Profesor Serczyk był zawsze zafascynowany Ukrainą, co widać w wielu jego pracach poświęconych przede wszystkim epoce nowożytnej.

We wstępie do pierwszego wydania książki *Na płonącej Ukrainie*⁴, Serczyk napisał te oto słowa: «Będąc wiec w pewnym sensie człowiekiem tamtej epoki, wiedziałem, ile jej główni bohaterowie popełnili błędów, ile wypowiedziano w gniewie słów niepotrzebnych, ile na darmo przelano braterskiej krwi i jak łatwo zrezygnowano z przyznania racji słabszemu. To, co jawiło się przez pewien czas jako rzeczywista szansa utworzenia Rzeczypospolitej Trojga Narodów, przeobraziło się w utopię, fantazję marzycieli, daleką od jakiegokolwiek możliwości urzeczywistnienia. [...] Zagubiła się Kozaczyzna

¹ Wymienić tu należy przede wszystkim: Chojnowski A. Ukraina, w serii Historia państw XX wieku, Wydawnictwo TRIO, Warszawa, 1997; Łesio M., Melnyk M. O Ukrainie. Prawie wszystko!?, Katedra Aksjologicznych Podstaw Edukacji UWM, Olsztyn 2011; Olszański T.A. Historia Ukrainy XX w. Warszawa, 1983.

² Chynczewska-Hennel T. In memoriam: Władysław Andrzej Serczyk (23 VII 1935-5 I 2014), «Kwartalnik Historyczny», CXXI, nr 3, 2014, s. 731-735.

³ Serczyk W.A. Historia Ukrainy, Zakład Narodowy im. Ossolińskich Wydawnictwo. Wrocław; Warszawa; Kraków, 2001. S. 427. (wydanie tu cytowane).

⁴ Serczyk W.A. Na płonącej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny 1648–1651. Warszawa, 1988 (następne wydania: 1999, 2007, 2009).

wśród wątpliwych sojuszników, mających na uwadze tylko własne interesy, zagubiła się też polska szlachta, niezdolna do zrozumienia prostego przecież faktu, że historia nie stoi przecież w miejscu, że dojrzewają nie tylko ludzie, ale też narody»⁵.

Historia Ukrainy pióra Władysława Andrzeja Serczyka, jest klasycznym akademickim podręcznikiem, tak wydaje się na pierwszy rzut oka. Podzielona jest bowiem chronologicznie na rozdziały poczynając od omówienia nazwy i warunków geograficznych, następnie pradziejom Ukrainy (epoce kamienia, brązu i żelaza, koloniom greckim i plemionom wschodniosłowiańskim. Kolejny rozdział zawiera historię Rusi Kijowskiej, następny historię rozdrobnienia dzielnicowego. Duża część *Historii Ukrainy* stanowią rozdziały poświęcone dziejom Ukrainy pod rządami Polski i Litwy, sytuacji po Unii Lubelskiej, powstaniom kozackim, zwłaszcza powstaniu Chmielnickiego i unii perejasławskiej. Autor starał się, jak zawsze, nie tylko w omawianej książce ukazać różne racje i przyczyny poddania Ukrainy carowi rosyjskiemu. Podkreślił, iż absolutny władca Aleksy potwierdził wszystkie przywileje nadane Kozakom przez książąt litewskich i królów polskich. Potwierdził też inne przywileje i majątki, ale ani szlachta ukraińska, ani ukraińskie duchowieństwo prawosławne, jak wiemy, nie chciało pogodzić się z porządkami panującymi w państwie cara. Nie miejsce tu na szczegółowe rozważania, warto jednak podkreślić, iż profesor Serczyk w syntetycznej formie przekazu, nie pominął w istocie najważniejszych kwestii związanych z tymi zagadnieniami. Kolejna część książki dotyczy dziejów Ukrainy w drugiej połowie XVII wieku, w tym zwraca uwagę rozdział poświęcony, jak to określił autor «ugodzie hadziackiej». Pozostawał w tym spojrzeniu na Hadziacz w zgodzie ze starszą historiografią. Sporo miejsca zajmują w *Historii* wydarzenia na ziemiach Ukrainy, które dotyczą XVIII wieku. Oto niektóre zagadnienia i tytuły podrozdziałów: Powstanie Palija, Sprawa Mazepy, Bitwa pod Połtawą, Likwidacja autonomii Lewobrzeża, Nowa Serbia, Ukraina Prawobrzeżna w pierwszej połowie XVIII wieku, Ruch opryszków, Koliszczyzna i inne.

Jak już wspomniano, całość dziejów w książce W.A. Serczyka zamyka się na latach dziewięćdziesiątych ubiegłego wieku. Podręcznik zaopatrzony jest w Posłowie, Wskazówki bibliograficzne, Spis map, Indeks nazwisk i Indeks nazw geograficznych i etnicznych.

Władysław Andrzej Serczyk we Wstępie do trzeciego wydania *Historii* napisał o tym, że dokonuje się zmiana w świadomości społecznej narodu ukraińskiego i polskiego: «Miejsce tradycyjnego postrzegania sąsiada jako – z jednej strony – «rezuna» zbrogzonego krwią niewinnych, z drugiej ciemźyciela i polonizatora zajmują obecnie stopniowo wizerunki narodu wytrwale walczącego o prawo do bytowania we własnym państwie [...]»⁶.

Jak już podkreślono, *Historia Ukrainy* Serczyka ma charakter podręcznika i przeznaczona jest dla studentów uniwersyteckich i co oczywiste, także dla szerszego grona czytelników. Jest więc przede wszystkim historią wydarzeniową, opisem walk i zmagañ, traktatów i umów, konsekwencjach po klęskach i zdobyczy po zwycięstwach. Nie

⁵ Ibidem. S. 5–6.

⁶ Serczyk W.A. *Historia Ukrainy*. S. 5.

brakuje w niej także wątków kulturowych, lecz nie one przeważają. Odnieść można pewien niedosyt, gdy myślimy na przykład o działalności fundacyjnej i kulturowej Iwana Mazepy, czy myśli konstytucyjnej Filipa Orlika, do której jeszcze wypadnie powrócić.

W roku 1990 powstała inicjatywa opracowania równoległe historii czterech krajów, które dzieliły losy Europy Środkowo – Wschodniej jako części Europy: Białorusi, Ukrainy, Polski i Litwy⁷. Dzięki wsparciu Komitetu Badań Naukowych, Fundacji Lanckorońskich z Brzezia, Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego, National Endowment for Democracy, Institute for Democracy in Eastern Europe, Fundacji im. Stefana Batorego, Kasy im. Józefa Mianowskiego – Fundacji Popierania Nauki i Instytutowi Europy Środkowo – Wschodniej, założonego i kierowanego wówczas przez profesora Jerzego Kłoczowskiego (1924–2017), mogły ukazać się drukiem dwa tomy *Historii Ukrainy* piora Natalii Jakowenko i Jarosława Hrycaka. Ostatni z wymienionych jest autorem *Historii Ukrainy w latach 1772–1999*⁸.

Profesor Natalia Jakowenko, znana i ceniona w Polsce uczona, opublikowała w Lublinie w 2000 roku *Historię Ukrainy od czasów najdawniejszych do końca XVIII wieku*, w przekładzie Oli Hnatiuk i Katarzyny Kotyńskiej. Oto słowa wybitnego uczonego ukraińskiego Jarosława Isajewycza (1936–2010), które stanowią część *Wstępu* z książki Jakowenko:

«Oto po raz pierwszy ukazuje się w języku polskim większa praca syntetyczna o dziejach Ukrainy i Ukraińców, napisana przez historyków ukraińskich. [...] Dopiero po odzyskaniu przez państwo polskie pełnej suwerenności i po zmartwychwstaniu państwa ukraińskiego otwarły się możliwości współpracy Polaków i Ukraińców jak wolnych z wolnymi i – co jeszcze ważniejsze – jak równych z równymi. Rządy, elity polityczne, intelektualści po obu stronach granicy, najwybitniejsi politycy i politolodzy innych sympatyzujących z nami krajów nie wątpią, że współpraca Ukrainy i Polski jest i będzie ważnym czynnikiem stabilności Europy»⁹.

Sama zaś autorka *Historii Ukrainy* profesor Natalia Jakowenko, stwierdziła w słowie wstępnym *Do Czytelnika*, iż celem jej pracy było zwrócenie uwagi na spostrzeżenie człowieka w społeczeństwie a nie, czym zajmowała się starsza historiografia, jej zamiarem było «próba sprowadzenia historii z piedestału nauki o społeczeństwie do rangi nauki o człowieku w społeczeństwie»¹⁰.

⁷ Autorami tejże inicjatywy byli: Anatol Hryckiewicz (Mińsk), Jarosław Isajewycz (Lwów), Andrzej Sulima Kamiński (Waszyngton), Jerzy Kłoczowski (Lublin) i Juozas Tumelis (Wilno), Rzym 1990.

⁸ Hrycak J. *Historia Ukrainy 1772–1999. Narodziny nowoczesnego narodu*, Lublin 2000 (Seria „Dzieje krajów Europy Środkowo – Wschodniej”).

⁹ Isajewycz J. *Ukraińcy o Ukrainie – dla Polaków*, w: N. Jakowenko, *Historia Ukrainy od czasów najdawniejszych do końca XVIII wieku*, Instytut Europy Środkowo – Wschodniej, Lublin, 2000. S. 7. (całość pomieszczona na S. 397)

¹⁰ Jakowenko N. *Historia Ukrainy*. S. 15.

Spojrzenie profesor Jakowenko na postrzeganie historii i jej dyskusja z koncepcjami Mychajła Hruszewskiego i Wiaczesława Łypińskiego jest w istocie niezwykle interesującym tematem samym w sobie. W polskiej historiografii tę ciekawą dyskusję przedstawił bardzo wnikliwie Tomasz Stryjek w książce pod tytułem *Jakiej przeszłości potrzebuje przyszłość?*¹¹.

Autorka *Historii Ukrainy* zwróciła uwagę na jeszcze jeden bardzo ważny rys a mianowicie na podstawowy wymóg badań naukowych – rezygnację z przenoszenia na dawne czasy myślenia współczesnych czytelników. Natalia Jakowenko napisała swą książkę w języku rodzimym, tłumaczenia na język polski dokonały Ola Hnatiuk i Katarzyna Kotyńska¹².

Zachowując schemat ujęć typu podręcznikowego autorka większy nacisk położyła na wielkie problemy i przemiany historyczne aniżeli na uszczegółowienie wydarzeń. Odchodząc w sposób oczywisty od schematów historiografii rosyjskiej, sowieckiej (radzieckiej) stara się w swej książce odpowiedzieć między innymi na ważne pytania o rolę Rusi Kijowskiej w spuściźnie cywilizacyjnej Ukrainy, o stosunki między Kościołem katolickim i prawosławnym, prawosławnym i unickim w XVI–XVII wieku, o znaczenie unii brzeskiej, o rolę Polski w wybuchu powstań kozackich, o istotę powstania Chmielnickiego, o przyczyny okresu Ruiny, o terytorialną i narodową samoświadomość Ukraińców?¹³

Natalia Jakowenko sporo miejsca poświęciła omówienia przemian kulturowych w epoce nowożytnej, pokazała znakomicie proces oddziaływania prądów zachodnich wielu dziedzinach nauki, sztuki, myślenia politycznego ale zawsze z wykorzystaniem i w oparciu o rodzimą tradycję. Bardzo ciekawie i nowatorsko (a przecież mowa o książce opublikowanej dwadzieścia bez mała lat temu) przedstawia się fragment (przycitaczam jedynie jako *exempli gratia*) zatytułowany *Arcydziała «literatury kancelistów»*: *Hryhorij Hrabianka, Filip Orlik, Samijło Welyczko*. Jakowenko uważa, że określenie «kroniki starszyny kozackiej» nie jest właściwe. Mychajło Hruszewski nazwał twórczość Hrabianki, Orlika i Welyczki literaturą kancelistów.

«Głównym celem kozackiej publicystyki, przybranej w szaty literatury historycznej [...] było uzasadnienie prawdziwości opinii starszyny o Ukrainie jako właściwej «ojczyźnie» Kozaków»¹⁴.

Jakowenko wyraźnie zwróciła uwagę na polityczną rolę wspólnoty ukraińskiej za jaką uważano «naród kozacki», którego *nota bene* początek i pochodzenie związany był z przodkami w «scytyjskim rodzie Chazarów». Tym samym przeciwstawiono się

¹¹ Stryjek T. *Jakiej przeszłości potrzebuje przyszłość? Interpretacje dziejów narodowych w historiografii i debacie publicznej na Ukrainie 1991–2004*, Seria Wschodnia, Instytut Studiów Politycznych PAN, Oficyna Wydawnicza Rytm, Warszawa 2007, s. 307–309, *passim*; warto tu dodać, iż Serii patronuje między innymi Akademia Nauk Ukrainy w Kijowie.

¹² Tytuł oryginału: *Narys istoriji Ukrajinu z najdawniszych czasów do kінця XVIII stolittja*, Kijiw 1997.

¹³ Pytania te autorka postawiła we Wstępie do *Historii Ukrainy*.

¹⁴ N. Jakowenko, *Historia Ukrainy*, s. 288.

sarmackiej idei szlacheckiej. A to dawało w konsekwencji asumpt do rozdzielenia politycznych światów – kozackiego i polskiego. Na uwagę wśród wielu ważnych wątków zawartych w książce, zasługuje również ten fragment, w którym uwypuklono znaczenie *Konstytucji Praw i Wolności Wojska Zaporoskiego (Pacta et Constitutiones legum libertatumque Exercitus Zaporoviensis)*. To w tym dokumencie *Konstytucji* określone zostały główne elementy tworzące państwo: granice, terytorium, pojęcie narodu, finanse, sadownictwo, religię¹⁵.

Historię Ukrainy Natalia Jakowenko kończy stwierdzeniem, iż po upadku Siczy Zaporoskiej (manifest Katarzyny II) własną wizję przeszłości i odwołań do tradycji Zaporozców przechowała tradycja ludowa, która miała swój wpływ na powstanie idei narodowej¹⁶.

W roku 2011 w Wydawnictwie Naukowym PWN, ukazała się w serii *Bliższa Europa* poszerzona wersja *Historii Ukrainy do 1795 roku*, tej samej autorki, w tłumaczeniu Anny Babiak-Owad i Katarzyny Kotyńskiej¹⁷. Jest to rozszerzony tekst w porównaniu z książką z roku 2000.

W *Wstępie* do drugiego wydania autorka napisała między innymi te oto słowa, które dobrze charakteryzują książkę:

«Osobiście nie przekonuje, mnie istniejąca mapa, którą stworzyli «wielcy», co za tym idzie, napisanie zarysu było jednoznaczne ze stworzeniem własnej mapy, z której korzystam do dzisiaj. Zmiany wprowadzone w nowej wersji książki stanowią swoiste doprecyzowanie owej mapy. Jak czytelnik zauważy, nie ma tu omówienia historii epoki przedpiśmiennej, ponieważ wówczas główny bohater tej monografii – człowiek – nie umie jeszcze o sobie opowiedzieć, w związku z czym ja również nie mam nic do powiedzenia. Znacząco został rozszerzony rozdział poświęcony XVI i XVII w., zwłaszcza w części dotyczącej ówczesnych wyobrażeń i idei»¹⁸.

Zainteresowania profesor Jakowenko światem idei, także światem normalnych ludzi, którzy żyli przed stuleciami obok siebie, nie przeciwko sobie, jest odejściem od historii pojmowanej jako historię jedynie wojen, sporów, przesuwaniem granic ... To widzenie świata, umiejętność dotarcia do zjawisk, których nie sposób odnaleźć w przeciętnych podręcznikach uwidacznia się bardzo wyraziście w książce – *Druha strona lustra. Z historii wyobrażeń i idei na Ukrainie XVI–XVII wieku*¹⁹. Ten niezwykle bogaty obraz ukazuje czytelnikowi jak bardzo ważna jest historia skoncentrowana na człowieku, osobie, nie wielkich wydarzeniach, na które przecież ma swe oddziaływania

¹⁵ Ibidem, s. 279–280.

¹⁶ Ibidem, s. 368.

¹⁷ N. Jakowenko, *Historia Ukrainy do 1795 roku*, Warszawa 2011, ss. 563; tytuł oryginału: *Narys istoriji Ukrajiny*, Krytyka Press 2006.

¹⁸ Ibidem, s. 9–10.

¹⁹ N. Jakowenko, *Druha strona lustra. Z historii wyobrażeń i idei na Ukrainie XVI–XVII wieku*, przekład K. Kotyńska, redakcja naukowa T. Chynczewska – Hennel, Wydawnictwa Uniwersytetu warszawskiego, Warszawa 2010; tytuł oryginału: *Paralelnyj swit. Doslidżennia z istoriji ujawleń ta idej w Ukraini XVI – XVII st.*, Wyd. „Krytyka” Press 2002.

osoba, nie monstrum. Uważam, że to podejście antropologiczne wyróżnia autorkę i jej książki od wielu innych prac historyków. Warto też dodać, iż *Druga strona lustra* dotowana została przez Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego w Polsce jako podręcznik.

Jest wiele wątków w *Historii* pióra Natalii Jakowenko, może zwrócić wypadnie choćby na ten fragment, w którym autorka, jak najbardziej słusznie pokazuje, iż poszukiwanie na przykład etnicznych korzeni renesansowych poetów działających w Pierwszej Rzeczypospolitej, mija się z celem. Jak podkreśla, dla każdego z poetów, czy to Niemca z Krosna, czy to Rusina Grzegorza z Sambora, czy to Polaka Sebastiana Klonowica, jej zdaniem – takie pojęcie nie istniało. Ważna była idea renesansowa, wedle której zakładano zjednoczenie wokół wzorców antycznych, wspólnych dla chrześcijańskiej Europy²⁰.

Interesujących wątków i fragmentów należałoby wymienić znacznie więcej, spróbujmy zwrócić uwagę na bardzo istotną część książki a mianowicie dotyczącą wspólnej historii Polski i Ukrainy, czyli okres od 1569 do 1648 roku. Jakowenko zatytułowała ten fragment pierwszej swej książki w rozdziale czwartym «Ukraina-Ruś – niepotrzebny człon w Rzeczypospolitej «Obojga Narodów» (1569–1648)²¹. Z kolei w drugim, poszerzonym wydaniu tytuł odpowiedniej części został nieco zmieniony: «Ukraina-Ruś – «ten trzeci» w Rzeczypospolitej Obojga Narodów»²². Dla polskiego czytelnika, zwłaszcza nie zajmującego się profesjonalnie historią Ukrainy, autorka przekazała znaczący i ważny sygnał, pytanie o to, co elity Rzeczypospolitej zrobiły, że Ukraina straciła w części swa niepodległość na rzecz Moskwy, a ponad sto lat później tę niepodległość utraciła Rzeczypospolita sama – jako całość.

Książka *Historia Ukrainy* Natalii Jakowenko ma bogatą i ciekawą szatę graficzną, co z pewnością ma swój wpływ na zainteresowanie nią czytelników.

Dwa lata temu ukazała się kolejna *Historia Ukrainy*. Wyszła spod pióra historyka amerykańsko – kanadyjskiego. Chodzi o następującą pozycję:

Paul Robert Magocsi, *Historia Ukrainy. Ziemia i ludzie*, tłumaczenie: M. Król, A. Waligóra – Zblewska, redakcja naukowa i wstęp: A. Świątek, posłowie A. A. Zięba, Wyd., Księgarnia Akademicka, Kraków [2017]. Całość pozycji pomieszczona została na 1062 stronach.

Książka profesora Paula Roberta Magocsi'ego, emerytowanego profesora Uniwersytetu w Toronto, jest dobrze znana przede wszystkim czytelnikom anglojęzycznym i ukraińskim. Książka *A History of Ukraine. The Land and its People* ukazała się w roku 1996, drugie jej wydanie w 2012. Wersja ukraińska trafiła do czytelników także w dwukrotnym wydaniu w latach 2007 i 2012. Doczekała się również publikacji w języku polskim.

Recenzji i omówień (polskich i zagranicznych) na temat twórczości profesora Magocsi'ego, w tym także jego *Historii*, jest tak wiele (Spis publikacji, nota bene

²⁰ N. Jakowenko, *Historia Ukrainy*, s. 136 i n.

²¹ Idem, *Historia Ukrainy* (Lublin 2000), s. 151 i n.

²² Idem, *Historia Ukrainy* (Warszawa 2011), s. 193 i n.

niepełny, na stronach 986-988), że kolejny recenzent w zasadzie powinien zabrać głos również w kwestiach podnoszonych przez polemistów. Powstałaby niemałych rozmiarów pozycja, której napisanie można by zaproponować w ramach prac warsztatowych zdolnemu adeptowi historii. Mamy bowiem do czynienia z ciekawym przykładem w historiografii, z jednej strony sporego nakładu pracy, doświadczenia profesorskiego a z drugiej zaś z fenomenem, mimo tysiąca stron, sporych braków i niedopatrzeń. Mamy też do czynienia z próbą nowego ujęcia tematu historii Ukrainy przez pryzmat historii ludów zamieszkujących ziemię Ukrainy. Stąd uwaga poświęcona Grekom zamieszkującym wybrzeża Morza Czarnego, Bizantyjczykom, Chazarom, plemionom słowiańskim przed powstaniem Rusi Kijowskiej, Tatarom i Chanatowi Krymskiemu, Polsce w związku z Litwą, Księstwem Moskiewskiemu a następnie Rosji (określenie, czy może tłumaczenie polskie jako «Carstwo moskiewskie» jest bardzo niefortunne).

Historia Ukrainy w książce Magocsi'ego składa się z dziesięciu części, w tym pięćdziesięciu trzech rozdziałów, wstępu od wydawcy, wskazówek bibliograficznych, posłowie pióra Andrzeja A. Zięby, spisu publikacji na temat autora, przekładów jego prac na język polski, recenzji w języku polskim, wykazu skrótów, spisu tabel, spisu ilustracji, spisu map, indeksów osobowego i geograficznego. Zwracają uwagę kolorowe reprodukcje obrazów. Przy pierwszym, pobieżnym oglądzie książka profesora Magocsi'ego wywrzeć może wrażenie. Imponująco wygląda spis literatury przedmiotu. Niestety, przy uważniejszym zapoznaniu się z tą pozycją, czytelnik doznaje wielu rozczarowań. Analizując przytoczoną przez autora książki literaturę i porównując ją z odpowiednimi fragmentami poszczególnych rozdziałów Historii Ukrainy, dochodzi się do wniosku, iż spis tejże literatury jest dziełem samym w sobie, wręcz niezależnym od całości narracji autora, o czy jeszcze będzie mowa poniżej.

Przyjrzyjmy się w szczególności okresowi I Rzeczypospolitej, kiedy to po zawarciu unii lubelskiej Ukraina weszła w skład Korony. Okres ten, należy uważać za szczególnie ważny dla dziejów tak Rzeczypospolitej, jak tym samym Polski i Ukrainy, o czym już była mowa wcześniej. Trudno jest zrozumieć autora, dlaczego nazwał ten jakże istotny okres naszych wspólnych dziejów: «Okresem litewsko – polsko – krymskim». Jest to niezrozumiałe, skoro sam autor omawiając związek Polski i Ukrainy w konsekwencji zawarcia unii lubelskiej (1569) stwierdził, nie bez racji: «Odtąd historię Ukrainy miał w dużej mierze determinować los Polski» (s. 202).

Szkoda bardzo, że zabrakło takiej oto prostej konstatacji, iż Ukraina – Ruś miała, wówczas w czasie zawierania unii lubelskiej - do wyboru dwie drogi – albo sprzymierzyć się z Księstwem Moskiewskim, despotycznie rządzonym przez tyrana, zamkniętym na Europę państwem, czy dołączyć do grona państw nowoczesnych, co prawda ograniczonego w demokracji do stanu szlacheckiego, ale otwartego na Europę i świat renesansu – Polskę? To był wówczas dla Ukrainy po prostu wybór o charakterze akcesu cywilizacyjnego!

Drugi ważny temat kwestii unii kościelnej (unia brzeska) w ujęciu Magocsi'ego budzi także wątpliwości, przede wszystkim należało zaznaczyć, iż w Rzeczypospolitej rozważano powołanie autokefalii Kościoła prawosławnego w Rzeczypospolitej a nawet

utworzenie patriarchatu. Zastanawiano się za Lwowem, Zamościem (plany Zamoyskiego, Ostrońskiego i in).

Przy cytowaniu Artykułów do Zjednoczenia z Kościołem Rzymskim (s. 237–238) nie wolno było cytować tego dokumentu z tak zwanej «drugiej ręki», trzeba było przywołać *Documenta Unionis Berestensis* edyt. Welykyj (s. 237–238). Nie jest to jedyny błąd warsztatowy w omawianej tu książce.

W części opisującej powstanie i rolę Kozacyzny w historii XVII-wiecznej Rzeczypospolitej kwestii do omówienia i krytyki jest dla historyka tak wiele, że nie da się ich ująć w krótkiej opinii. Zwróćmy więc uwagę na choćby niektóre wątki budzące spore wątpliwości. Zupełnie niezrozumiała jest na przykład tabela na stronie 265 «Stany społeczne na Ukrainie w XVI w. i na początku XVII w.». Proszę wybaczyć sformułowanie, ale mamy do czynienia z absurdalnym ujęciem, w którym nastąpiło pomieszanie rozumienia: religii, narodowości i struktur społecznych. Szkoda, że autor nie zapoznał się z rozważaniami polskich historyków na temat powstawania kolejnego stanu w Rzeczypospolitej, jakim stawała się w pierwszej połowie XVII wieku Kozacyzna. Prace polskich historyków są w tych rozważaniach znane i dyskutowane przez historyków na Ukrainie, żeby tu jedynie wymienić M.R. Drozdowskiego, czy autorkę tego artykułu. *Nota bene*, ten proces, niezauważany czy raczej nieakceptowany przez polskie elity rządzące miał w swych skutkach stanowić poważną przyczynę załamania się polityki Rzeczypospolitej względem Kozacyzny i Ukrainy w połowie XVII stulecia, co pokazano w pracach Piotra Krolla, Mirosława Nagielskiego i innych.

Charakterystyka z kolei postaci Bohdana Chmielnickiego w historiografii polskiej, rosyjskiej i ukraińskiej pozostawia tyle do życzenia w ujęciu Magocsi'ego, że może lepiej w ogóle trzeba było ten wątek pominąć. Autor, wydaje się niezbyt pewnie czuje się w omawianiu historii nowożytnej, zaskakuje nieznamość literatury najnowszej historycznej, jednostronne widzenie wielu problemów, niedopuszczanie do dyskusji niewygodnych dla autora ujęć historycznych. Przy omawianiu na przykład Natana Hannovera bardzo brakuje pracy na temat Bagna Głębokiego Natalii Jakowenko. Można się było z nią nie zgodzić, ale należało pokazać jej analizę i dogłębną interpretację tego utworu z ciekawymi porównaniami z wątkami biblijnymi.

Czasami może zdziwić czytelnika pewien sposób prowadzenia narracji, od pokazania wydarzenia historycznego po jego interpretację wymieszane z opiniami z późniejszych epok. Mamy więc przywołanie historyków, prawników, ale też «barda» ukraińskiego Szewczenkę i cara Aleksandra III, za którego czasów wzniesiono pomnik Chmielnickiego w centrum Kijowa. Jeśli już autor *Historii Ukrainy* zamierzał przytaczać opinie na temat Chmielnickiego, należało zapoznać się może z opiniami współczesnych Francuzów, Anglików czy Włochów (przedstawicieli Stolicy Apostolskiej czy Republiki Wenecji bardzo zainteresowanych wydarzeniami na Ukrainie).

Jeszcze jeden przykład świadczący wymownie o wyborach, chyba jednak tendencyjnych wątków historycznych. Oto postaci Filipa Orlika poświęcił autor wyjątkowo mało uwagi, stwierdził, że: wybrano następcę Mazepy, Filipa Orlika, który sformułował program polityczny, zawierający między innymi konstytucję przyszłego niepodległego

państwa kozackiego na Ukrainie. Na tym zakończył. A przecież Konstytucja praw i wolności Wojska Zaporoskiego (Pacta Constitutiones legum libertatumque Exercitus Zaporoviensis) była aktem znaczącym dla rozwoju myśli demokratycznej Ukrainy. Wpisywała się w nurt powstających wówczas konstytucji europejskich i amerykańskiej. Szkoda, że autor tego nie zauważył. Powrócę jeszcze do początków książki:

«Ponieważ przez długie okresy Ukraina znajdowała się pod panowaniem obcych mocarstw, głównie Polski i Rosji, historycy traktowali ją często nie jako samoistny byt, lecz raczej jako coś w rodzaju dodatku do większych struktur państwowych»²³. Przykreść polskiemu historykowi sprawia nonszalancja w cytowaniu polskiej historiografii i zarazem jej słaba znajomość pozostająca w kolizji ze spisem literatury, o czym była już mowa. Także dalsze części książki profesora Magociego są w wielu miejscach kontrowersyjne ale to należałoby zostawić historykom zajmującym się późniejszymi epokami.

W zapowiedziach wydawniczych w Polsce oczekujemy *Historii Ukrainy* pióra Serhija Płochija, dobrze znanego i cenionego uczonego w Ukrainie, Polsce i w innych częściach świata.

Autorka niniejszego przeglądu wraz z życzeniami dla Jubilata, pragnie wyrazić nadzieję, iż może w przyszłości uda się wspólnie napisać Historię Ukrainy w epoce nowożytnej przez polskiego i ukraińskiego historyka. Nasze udane konferencje historyków, dla przykładu wymieniam tu Konferencje w Hadziaczu i Kijowie (wrzesień 2018 roku) dają taką perspektywę²⁴.

²³ P. R. Magocsi, *Historia Ukrainy. Ziemia i ludzie*, s. 37.

²⁴ Jeszcze jeden przykład to książka *Między sobą. Szkice historyczne polsko – ukraińskie*, pod redakcją T. Chynczewskiej- Hennel i N. Jakowenko, Lublin 2000.

Любов ДУБРОВІНА
Галина КОВАЛЬЧУК

**ФОРМУВАННЯ НАПРЯМІВ
ІСТОРИКО-КНИГОЗНАВЧИХ ТА
ІСТОРИКО-БІБЛІОТЕКОЗНАВЧИХ
ДОСЛІДЖЕНЬ У НАЦІОНАЛЬНІЙ
БІБЛІОТЕЦІ УКРАЇНИ
ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО
У 1990-х – НА ПОЧАТКУ 2000-х років**

Період 1990-х – початку 2000-х років був надзвичайно важливим не лише для самої Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (НБУВ), але й для розвитку спеціальних історичних дисциплін, серед них кодикології, історії книги та книгознавства, історії бібліотечної справи та бібліотекознавства, історії бібліографії та створення українського бібліографічного репертуару минулого, біобібліографії та біографістики тощо. Саме у цей час в НБУВ помітно активізувалися наукові дослідницькі напрями, проблематика яких була багатоаспектною: кодикологічні дослідження рукописних книг і розробка теорії кодикології та кодикографії як спеціальних історичних дисциплін; дослідження стародруків та історії друкарства загалом, як вітчизняного, так і європейського; історія бібліофільства та збирацької діяльності приватних осіб; історія бібліотек різних наукових інституцій, просвітницьких та релігійних установ, монастирів; історична доля та примусова міграція бібліотечних зібрань та книжкових колекцій, періодики, спеціальних видів друку та ін.; створення ретроспективної національної бібліографії; формування національного бібліотечного фонду; розробка теоретичних засад та розвиток української біографістики; дослідження історії бібліотечної справи, насамперед історії НБУВ. Характерною рисою всіх цих наукових студій було і є те, що вони ґрунтуються переважно на конкретних джерелах, що зберігаються у фондах Національної бібліотеки: рукописних книгах, архівних документах, стародруках, історичних бібліотеках, масивах видань різних видів XIX–XX ст., тобто на унікальних багатомільйонних зібраннях.

Після переїзду в 1989 р. основних фондів і більшості підрозділів установи в новий корпус по проспекту 40-річчя Жовтня, 3 (нині Голосіївський проспект, 3), в будинку Бібліотеки по вул. Володимирській, 62 з 1992 р. зосереджуються всі

ретроспективні історико-культурні та спеціалізовані фонди, в т. ч. переміщені з філії на Подолі. Це стимулює їхнє вивчення. З метою оптимізації досліджень у структурі НБУВ на початку 1990-х років створюються наукові підрозділи – відділи, інститути, центри. Зокрема, були засновані Інститут рукопису (директор Л.А. Дубровіна), Інститут української книги (директор П.Т. Тронько), Інститут архівознавства (директор О.І. Путро), Інститут бібліотекознавства (директор М.С. Слободяник), Інститут біографічних досліджень (директор В.С. Чишко). Започатковуються власні, але відкриті для широкого кола автури періодичні видання: журнал «Бібліотечний вісник», збірники «Наукові праці НБУВ», «Рукописна та книжкова спадщина України», «Українська біографістика»; відкриваються аспірантура та спеціалізована вчена рада по захисту кандидатських і докторських дисертацій за спеціальністю «книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство», у т. ч. по історичних науках. Досить швидко історико-книгознавча наукова школа НБУВ стає лідером в Україні в цьому напрямі досліджень.

Так, теоретико-методологічні аспекти дослідження рукописної спадщини, з'ясування поняття рукописної книги як синкретичного явища в історії книги, культури загалом, наукове обґрунтування засад спеціальних історико-філологічних дисциплін – кодикології та кодикографії – розроблялися в Інституті рукопису НБУВ (перед тим – відділ рукописів ЦНБ АН УРСР) і були викладені в докторській дисертації Л.А. Дубровіної «Кодикологія та кодикографія як спеціальні дисципліни в дослідженнях історії української рукописної книги» (Київ, 1993) і у відповідних монографіях¹. Під керівництвом Л.А. Дубровіної розпочалися комплексні дослідження рукописної книги як явища книжкової та писемної культури, об'єкта археографії, палеографії, образотворчого мистецтва і водночас історичного джерела; створення методичного апарату кодикографії як наукової дисципліни, що інтегрує методи різних наук, аспекти опису рукописних книг як об'єктів бібліографічного репертуару та археографічного реєстру². Ці питання розвивалися у працях як самої Л.А. Дубровіної, так і її послідовників – О.А. Іванової, Л.А. Гнатенко, О.М. Гальченко. Зокрема, у працях О.М. Гальченко закладено методичні засади спеціальної історичної дисципліни – бібліопегістики і розглянуто опрацю рукописних книг та стародруків як об'єкт кодикографії³.

¹ Дубровіна Л.А. Кодикологія та кодикографія української рукописної книги. Київ, 1992. 262 с.; Дубровіна Л.А., Гальченко О.М. Кодикографія української та східнослов'янської рукописної книги і кодикологічна модель структури формалізованого опису рукопису. Київ, 1992. 152 с.

² Дубровіна Л.А. Рукописна книга як історико-культурне джерело та її джерелознавче вивчення // Історія українського середньовіччя. Козацька доба: 36. наук. праць: У 2 ч. Київ, 1995. Ч. 1. С. 152–161; Її ж. Кодикографія у системі кодикологічного аналізу рукописної книги: до змісту поняття // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: 36. наук. праць та спогадів. Київ, 2000. Вип. 4, ч. 2. С. 307–322.

³ Гальченко О.М. Опрацю східнослов'янських рукописних книг та стародруків в Україні. Київ, 2005. 376 с.

У 1994 р. вона захистила кандидатську дисертацію з даної тематики. Текстологія, палеографічні та орфографічні особливості української кириличної книги, мовні редакції почали досліджуватися Л.А. Гнатенко⁴ та О.А. Івановою. Особливості текстології та палеографії давньогрецької та латинської книги вивчав Є.К. Чернухін⁵. Книжкові знаки та палеографічні особливості єврейської книги досліджували І.А. Сергеева, О.О. Хамрай, О.Ю. Горшихіна. На особливу увагу заслуговувала єврейська декорована книга, відповідна дисертація була захищена І.А. Сергеевою (1998). Історико-культурологічні огляди тисячолітньої рукописної та книжкової спадщини й завдання її дослідження містяться в методологічних працях академіка НАН України О. С. Онищенка.

У цей період глибоко вивчаються архівні документи та колекції НБУВ, результатом чого стали каталоги «Документальні матеріали М. С. Грушевського у фондах Відділу рукописів ЦНБ ім. В.І. Вернадського АН УРСР» (1991); «Грецькі актові документи та листи з фондів ЦНБ ім. В.І. Вернадського АН УРСР» (1991), «Музичний архів М.Д. Леонтовича» (1999), «Грецькі рукописи в зібраннях Києва» (2000), «Фоноархів єврейської музичної спадщини» (Л.В. Шолохова, 2001), «Києво-Могилянська академія в документах і рідкісних виданнях з фондів НБУВ. Вип. 2» (2003) тощо.

Надзвичайно важливими для введення унікальних пам'яток давнини до сучасного наукового обігу є підготовка і випуск друком архівних документів, факсимільних чи фототипічних перевидань спадщини з фондів Бібліотеки. Було видано «Курс лекцій з джерелознавства. 1880–1881» В.Б. Антоновича (1995); «Альбоми» Д.П. Де ля Фліза (1996, 1999); «Малоросійський родословник» В.Л. Модзалевського (1996, 1998); транслітерований текст і словопоказчик «Пересопницького Євангелія» (2001). Значною популярністю користувалися покажчики та довідники по фондах – «Б.Д. Грінченко» (1994), «Просвітители Кирило і Мефодій у писемних джерелах Інституту рукопису ЦНБ НАНУ» (1995), «Видатні вчені Національної академії наук України: особові архівні та рукописні фонди академіків та членів кореспондентів у НБУВ» (1998), «Олена Михайлівна Апанович» (1999), «Особові архівні фонди Інституту рукопису» (2002), «Бібліотеки Києва в період нацистської окупації (1941–1943)» (2004).

Після досить тривалої перерви активізується дослідження стародруків. На початку 1990-х років найбільший внесок у цьому напрямі належить М. А. Шамрай. Завдяки попримірниковому цілеспрямованому вивченню фондів давніх видань безпосередньо у відділі стародруків, а також в історичних колекціях НБУВ, атрибуції багатьох видань нею, за участю Б.В. Грановського та І.Б. Торбакова, був підготовлений та випущений 1995 р. фундаментальний науковий «Ка-

⁴ Гнатенко Л.А. Слов'янська кирилична рукописна книга XV ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського: каталог. Київ, 2003. 194 с.

⁵ Чернухін Є.К. Грецька рукописна спадщина в Києві: історіографія та огляд матеріалів IV–XX ст. Київ, 2002. 326 с.

талог палеотипов из фондов Центральной научной библиотеки им. В.И. Вернадского НАН Украины». Каталог містить описи понад 2500 примірників палеотипів, тобто видань першої половини XVI ст., з зазначенням характеристики видання та особливостей примірників.

У Відділі стародруків та рідкісних видань на початку 1990-х років існувала також група для дослідження стародруків, надрукованих кириличним та гражданським шрифтами. Серед результатів дослідження кириличних стародруків того часу – каталог «Книги Франциска Скорини у зібранні Центральної наукової бібліотеки Академії наук УРСР» (1991, укладачі І.О. Ціборовська-Римарович, Ю.А. Лабинцев та І.В. Стадниченко). Трохи пізніше М.А. Шамрай було доопрацьовано й опубліковано унікальний каталог маргінальних записів на примірниках кириличних видань зі збірки НБУВ⁶.

1999 р. до 425-річчя випуску у Львові Іваном Федоровим Апостола – найдавнішої точно датованої книги, надрукованої в українських землях, була виготовлена і опублікована на сайті НБУВ цифрова копія примірника цього видання з фондів відділу стародруків та рідкісних видань, що започаткувало створення в НБУВ цифрових повнотекстових копій пам'яток. На початку 2000-х років започатковується створення баз даних стародруків за колекціями. Формувалася також база даних стародруків, випущених у територіальних кордонах сучасної України, як основа національної бібліографії стародруків.

Уперше в історії української науки об'єктом дослідження стає історія книжкових та рукописних колекцій і зібрань, зокрема, українського, польського, єврейського, грецького походження, що зберігаються у фондах НБУВ. Окремі колекції вивчалися С.О. Булатовою, Л.М. Дениско, Л.В. Івченко, Є.В. Рукавіциною, І.А. Сергеевою, І.О. Ціборовською-Римарович та іншими. Отже, розпочинаються студії в галузі історичного бібліотекознавства, що включали ідентифікацію, дослідження, реконструкцію давніх приватних, монастирських та інших бібліотек. Так, Є.В. Рукавіцина опрацювала численні джерела і створила бібліографічну реконструкцію розпорошеного бібліотечного зібрання та архіву київського митрополита Євгенія (Болховітінова). У 1995 р. вона захистила кандидатську дисертацію «Бібліотека та архів митрополита Євгенія (Є.О. Болховітінова)» і надалі активно працювала над болховітініаною, зібравши найповнішу бібліографію студій вченого, відредагованих та перекладених ним праць та ін. У 1997 р. вийшла монографія Л.М. Дениско «Бібліотека Київської духовної академії та її бібліотекарі (1819–1919)». Дослідження українських родових магнатських та шляхетських бібліотек, зокрема, книжкових зібрань Вишневецьких-Мнішеків з Вишневецького замку, Потоцьких з Тульчинського маєтку, Мікошевських з Трусилівки на Волині, стало основним напрямом роботи І.О. Римарович (Ціборовська-Римарович). У 2001 р. нею була захищена кандидатська дисертація «Родові книгозбірні Правобережної України XVIII століття у фондах Національної бібліо-

⁶ Шамрай М.А. Маргіналії в стародруках кириличного шрифту 15–17 ст. з фонду Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Київ, 2005. 334 с.

теки України імені В.І. Вернадського: історія та бібліографічна реконструкція». Серед історико-бібліотекознавчих праць варто згадати також вперше опубліковану НБУВ розвідку С.І. Маслова, який працював у бібліотеці заввідділом стародруків з 1926 по 1936 р., «П.П. Должиков та його бібліотека "Аптека для душі"», присвячену першій публічній бібліотеці в Києві.

Дослідження ретроспективних фондів НБУВ мало наслідком підготовку низки довідкових видань, край затребуваних користувачами. Так, Відділом бібліотечних зібрань та історичних колекцій були підготовлені бібліографічний покажчик «Києво-Могилянська академія в документах і рідкісних виданнях НБУВ. Видання XVIII – першої пол. XX ст. Вип. 1» (1995, укладачі Л.М. Дениско, М.С. Рубльова, В.Р. Галай); каталог Л.М. Дениско «Релігійні православні періодичні видання XIX – початку XX ст. у фондах Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського» (2001); біобібліографічний покажчик «Петро Могила (1596–1647)» (2003, укладачі П.В. Голобуцький, Н.І. Моїсеєнко, З.І. Хижняк). Спільно з колегами з Національної бібліотеки Польщі співробітники НБУВ І.О. Римарович і С.О. Булатова здійснювали підготовку каталогу полоніки колекції останнього польського короля Станіслава Августа Понятовського «Regia».

У 1996–1998 рр. у НБУВ закладаються ґрунтовні засади формалізованого опису історичних бібліотек та книжкових колекцій як самостійного об'єкта вивчення. Вироблено базові положення щодо критеріїв збереження цілісності, обліку та наукового опису історичних книжкових колекцій (Л.А. Дубровіна, Л.В. Муха, Л.В. Лисенко).

Ще одним об'єктом історичних досліджень стало вітчизняне книгознавство. Його бурхливий розвиток, пов'язаний насамперед з діяльністю Українського наукового інституту книгознавства (УНІК), відбувався у 1920-х роках. Архів Інституту, архівні фонди деяких його співробітників, що зберігаються в Інституті рукопису НБУВ, видання УНІКу та тогочасні газетні й журнальні публікації дозволили Г.І. Ковальчук простежити історію установи, проаналізувати її діяльність, виявити всі публікації і на цій основі підготувати низку статей, бібліографічний покажчик журналу УНІК «Бібліологічні вісті», проводити виставки, книгознавчі читання, а згодом підготувати відповідну ґрунтовну монографію. Опосередкованим результатом досліджень цієї теми стали нариси дослідниці про репресованих вітчизняних книгознавців і загальний висновок про знищення в 1930-х роках книгознавства як науки загалом.

Наприкінці 1990-х – на початку 2000-х років Г.І. Ковальчук розпочинає комплексне опрацювання теми щодо історії, теорії та практики роботи з рідкісними й цінними книгами в бібліотеках. У серії статей, доповідях на конференціях та книгознавчих читаннях, в монографії «Книжкові пам'ятки (рідкісні та цінні книж-

⁷ Ковальчук Г.І. Про роботу С.І. Маслова над темою «П.П. Должиков та його бібліотека "Аптека для душі"»; Маслов С.І. П.П. Должиков та його бібліотека «Аптека для душі» / підготов. до друку: Г.І. Ковальчук // Рукописна та книжкова спадщина України. Київ, 2002. Вип. 7. С. 146–185.

ки) в бібліотечних фондах» (2004), докторській дисертації «Теорія та практика книжкового пам'яткознавства ХХ століття» (2005) дослідниця ретельно розглянула весь комплекс досліджень книжкових пам'яток, названий нею «книжковим пам'яткознавством». Застосування і поширення терміну «книжкова пам'ятка» поставило визначені за певними критеріями рідкісні та цінні книжки в один ряд з іншими пам'ятками історії та культури – археологічними, образотворчими, документальними; дозволило визначити місце книжкового пам'яткознавства в бібліотекознавстві, книгознавстві, пам'яткознавстві. З огляду на історію та специфіку вітчизняного книговидання дослідницею було запропоновано розуміння книжкової пам'ятки відносно українських друків, а саме: вважати книжковими пам'ятками національного значення всі україномовні книжкові видання до 1922 р. включно – до часу становлення вітчизняної державної реєстрації друкованої продукції.

У безпосередньому зв'язку з цією проблематикою здійснювалася розробка концептуальних засад і практичної реалізації створення Державного реєстру книжкових пам'яток як складової Державного реєстру національного культурного надбання (ДРНКН). Спільно з Національною парламентською бібліотекою України (нині Національна бібліотека України імені Ярослава Мудрого) співробітниками НБУВ розроблялися відповідні документи для укладання Реєстру, зокрема, 2002 р. – рекомендації «Створення баз даних документів, визначених для включення до ДРНКН» (базовою платформою було обрано АБІС ІРБІС). Відділ стародруків та рідкісних видань НБУВ неодноразово проводив семінари, читання, секції на наукових конференціях, на яких обговорювалися питання створення ДРНКН. У професійних галузевих виданнях співробітниками НБУВ, насамперед Г.І. Ковальчук, опубліковано десятки статей, рекомендацій, консультацій щодо різних аспектів цієї проблеми.

Важливе місце в історико-книгознавчих дослідженнях відводилося створенню національної бібліографії України, укладанню ретроспективного бібліографічного репертуару української книги. Через повернення до наукового обігу на працьовань попередників, вітчизняних бібліографів 20-х років ХХ ст., проведення всеукраїнських дискусій викристалізуються теорія та методологія укладання українського бібліографічного репертуару, шляхи координації діяльності наукових бібліотек у цьому напрямі, зокрема, НБУВ і ЛНБ ім. В. Стефаника. У НБУВ ці питання активно обговорювалися вже на початку 90-х років у працях Н.В. Танатар, В.І. Костири, Р.С. Жданової, О.М. Устіннікової⁸. Книга українською мовою становить основу репертуару української книги, а його створення розгля-

⁸ *Костира В.І.* Сучасні проблеми створення українського бібліографічного репертуару // Бібліотека – информатизация – наука / Тези докл. и сообщ. респ. науч. конф., Киев 8–10 окт. 1991 г. Киев, 1991. Ч. 2. С. 35–37; *Танатар Н.В.* Український бібліографічний репертуар: сучасне вирішення проблеми. Бібліографія українознавства. Львів, 1992. С. 9–12; Український бібліографічний репертуар (1798–1923): метод. рек. на допомогу складанню. Київ, 1999. 104 с.; *Жданова Р., Танатар Н., Устіннікова О.* З проблем роботи над українським бібліографічним репертуаром. Бібліографія українознавства: Бюл. комісії укр. бібліографії Міжнар. асоціації українців. Львів, 1992. Лип. С. 10–11.

далось в контексті започаткування серії бібліографічних покажчиків, які б враховували етнічний, територіальний, мовний та інші аспекти.

Завідувач відділу національної бібліографії НБУВ В.Ю. Омельчук запропонував власну концепцію ретроспективної національної бібліографії України та теоретичні й методичні основи українського бібліографічного репертуару (УБР)⁹, які були затверджені вченою радою Бібліотеки в 1995 р. Було запропоновано і згодом втілено в життя проект «Україномовна книга у фондах Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (1798–1916)» (3 томи, 1999–2003, укладачі М.Д. Бойченко, В.Ю. Омельчук, Л.С. Новосьолова та ін.). Розпочинається фундаментальний проект «Книга в Україні, 1861–1917: Матеріали до репертуару української книги: бібліографічний покажчик» (Вип. 1, 1996, укладачі С.Й. Петров, С.С. Петров).

Тематичні бібліографічні покажчики присвячувалися, зокрема, актуальним питанням історії розвитку державності України і вперше подавали повноцінну джерельну базу для дослідження складних періодів української історії. Наприклад, період Української революції був представлений в колективній праці «Українська революція та державність. 1917–1920», підготовлений бібліографами НБУВ (2001).

Створений 1992 р. Відділ зарубіжної україніки НБУВ спрямував зусилля на бібліографічну реконструкцію репертуару книжок діаспори, науково-бібліографічний опис фондів, що комплектувалися відділом, створення каталогу наукових установ і громадських інституцій української діаспори та картотеки визначних українських діячів, які працюють в галузі вивчення діаспорної науки та культури¹⁰.

Отримав нове життя такий важливий напрям бібліографії, як біобібліографія. Йдеться, насамперед, про біобібліографію видатного українського бібліографознавця та бібліотекознавця Ю.О. Меженка, який двічі був директором Бібліотеки (1994, укладачі Т.А. Ігнатова, Н.В. Козакова, Н.В. Стрішенець; автори вступної статті Ф.К. Сарана, І.Г. Шовкопляс). У рамках розвитку біобібліографії науки в 1991 р. було опубліковано видання «Академік М.С. Грушевський: матеріали до бібліографії про життя і діяльність за 1914–1934 рр. з українсько- та російськомовної еміграційної та окупаційної періодики 1914–1944 рр. (з фондів Бібліотеки Головархіву УРСР та ЦНБ ім. В.І. Вернадського АН УРСР)» (1991, укладач Б. Грановський). Найзначнішим з проектів у галузі біобібліографії видатних учених та державних діячів стала комплексна бібліографічна та археографічна тема, пов'язана з іменем фундатора національних Академії наук та Бібліотеки академіка В. І. Вернадського. Бібліотекою був підготовлений каталог видань про вченого, що є у фондах НБУВ, та каталог його рукописних документів з фондів Інституту

⁹ Омельчук В. Національна бібліографія України: тенденції розвитку, проблеми розробки // Бібліотечний вісник. 1995. № 5. С. 1–13; Национальная библиография Украины // Библиотеки национальных академий наук: проблемы функционирования, тенденции развития. Киев, 2000. С. 186–195.

¹⁰ Супронюк О. Зарубіжна Україніка: проблеми вивчення // Бібліотечний вісник. 1997. № 2. С. 12–15.

рукопису (укладач С.М. Кіржаєв)¹¹. Наступне, оновлене видання «В.І. Вернадський. Вчений. Мислитель. Громадянин. Праці вченого та література про нього з фондів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського: бібліограф. покажч.» (К., 2003), укладене Л.В. Беляєвою, Л.С. Новосоловою та ін., істотно поповнило кількість досліджень про цього вченого. Слід віддати належну шану плідній роботі подружжя археологів Г.М. та І.Г. Шовкоплясів, які уклали серію бібліографічних покажчиків, присвячених життю та діяльності видатних українських історичних діячів – гетьманів Івана Мазепи (1995) та Павла Скоропадського (1996), а також Петра Могили (2003).

У другій половині 1990-х років на новому рівні відбувається дослідження історії НБУВ та діячів бібліотечної справи. Науковцями Л.А. Дубровіною та О.С. Онищенком започатковано монографічну серію, присвячену складній історії Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського і бібліотечній справі ХХ ст. в Україні. Перша книга висвітлює довоєнну історію НБУВ¹². Уперше із залученням багатьох архівних джерел розкрито виникнення ідеї та обставини створення в 1918 р. установи як Національної бібліотеки Української держави під егідою Української академії наук, історію формування фондів, укладання каталогів, напрацювання системи обслуговування читачів, розвитку наукової і видавничої діяльності. Уперше було висвітлено роль видатних учених В.І. Вернадського, М.П. Василенка, С.О. Єфремова, А.Ю. Кримського, Г.П. Житецького, В.О. Кордта та багатьох інших фундаторів найбільшої книгозбірні держави – загальнонаціонального центру культури, науки, освіти, що мав зайняти належне місце у світовому науковому просторі. У монографії розкриваються трагічні сторінки історії Всенародної бібліотеки України (нині НБУВ) в 1930-х роках, під час політичних переслідувань та репресій. Відтворено кадровий склад Бібліотеки, приділено увагу співробітникам, імена яких свого часу перебували під заборонаю; уперше визначено їхній професійний доробок та висвітлено важливі віхи життєвого шляху. Показана динаміка перетворення національної бібліотеки в бібліотеку Академії наук.

Авторами серії було опубліковано також низку статей про роль В.І. Вернадського, М.П. Василенка та інших засновників Бібліотеки у створенні концепції та практичній реалізації ідеї Національної бібліотеки, студії щодо періодизації її еволюційного поступу у різні часи. У цей час здійснюється дослідження В.В. Матусевич, присвячене діяльності Науково-дослідної комісії бібліотекознавства та бібліографії ВБУ в 1925–1933¹³, де детально розкривається функціонування цієї першої професійної науково-дослідної інституції. Окремі аспекти історії

¹¹ В.І. Вернадський. Громадянин. Вчений. Мислитель: [каталог] / Укл.: С.О. Задоя, І.А. Певзнер; Огляд рукописних фондів [В.І. Вернадського] С.М. Кіржаєва. Київ, 1992. 96 с.

¹² Дубровіна Л.А., Онищенко О.С. Історія Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. 1918–1941. Київ, 1998. 337 с.

¹³ Матусевич В.В. Діяльність науково-дослідної комісії бібліотекознавства та бібліографії ВБУ в 1925–1933. Київ, 1998. 121 с.

НБУВ висвітлено в працях М.С. Слободяника, В.Г. Врублевського, Н.Ю. Каліберди та ін. Особовим архівним фондам видатних українських вчених як джерелу з історії організації спеціалізованих фондів Бібліотеки присвячена дисертація О.П. Степченко.

Комплекс досліджень було здійснено до відзначення 80-річчя НБУВ. Зокрема – з історії будівлі Бібліотеки по вул. Володимирській, її архітектурного стилю, історії та походження мистецьких пам'яток (скульптур, картин), королівських шаф, які надійшли до установи разом з унікальною книгозбірнею польського короля Станіслава Августа Понятовського¹⁴. На основі архівних документів Г.І. Ковальчук підготувала кілька статей про директорів установи, зокрема, про тих, хто був репресований в 1930-х роках¹⁵; цикл статей, присвячених книгознавцям – співробітникам НБУВ: С.І. Маслову, Б.І. Зданевичу, І.П. Крип'якевичу, а також історії відділу стародруків та рідкісних видань загалом¹⁶. У межах даної проблематики Л. А. Гнатенко публікує біографічне дослідження про Є.О. Кивлицького, а Н.В. Стрішенець – про Ю.О. Меженка, С.П. Постернака та Я.І. Стешенка. Л.А. Дубровіна спеціалізувалася на біографічних нарисах про співробітників відділу рукописів – М.В. Геппенера, М.П. Візира, Г.П. Житецького, П.М. Попова та ін. А.Л. Герус і Т.І. Шовкопляс досліджували життя і діяльність завідувача картографічним відділом В.О. Кордта¹⁷. Н.Г. Солонська і Н.В. Козакова розглядали життєвий шлях книгознавця Л.У. Биковського.

Наступний том історії Бібліотеки присвячувався періоду 1941–1964 рр. Простежено історію інституції під час Другої світової війни та у повоєний період – зміни підпорядкування, статусу, функцій, поки вона не перетворилася в Центральну наукову бібліотеку АН УРСР¹⁸.

У зв'язку з ініціюванням проблем переміщення культурних цінностей під час Другої світової війни Комісією з питань повернення в Україну культурних цінностей (у тому числі бібліотечних) виникла необхідність глибшого студіювання

¹⁴ Демченко Є.П., Донець О.М. Будинок філії № 1 Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського та його художні пам'ятки // Бібліотечний вісник. 1998. № 1. С. 19–27.

¹⁵ Ковальчук Г. Керівники ВБУ–НБУВ (1918–1998) // Бібліотечний вісник. 1998. № 5. С. 18–28; Її ж. Доля репресованих директорів Всенародної бібліотеки України в 20–30-х роках // Рукописна та книжкова спадщина України. Київ, 1998. Вип. 4. С. 3–21; Її ж. Репресовані директори ВБУ // Бібліотека. Наука. Культура. Інформація: наук. пр. НБУВ. Київ, 1998. Вип. 1. С. 39–45.

¹⁶ Ковальчук Г.І. К 80-летию отдела старопечатных и редких изданий Национальной библиотеки Украины имени В.И. Вернадского // Библиотеки национальных академий наук: проблемы функционирования, тенденции развития: науч.-практ. и теорет. сб. Киев, 2006. Вип. 4. С. 367–379.

¹⁷ Герус А.Л., Шовкопляс Т.І. В.О. Кордт – історик, краєзнавець, бібліограф // Історія України: маловідомі імена, події, факти: 36. ст. Київ, 1999. Вип. 6. С. 284–288.

¹⁸ Дубровіна Л.А., Онищенко О.С. Історія Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. 1941–1964. Київ, 2003. 357 с.

історії бібліотек під час Другої світової війни – як у цілому, так і Києва. Комісія залучила багато бібліотечних установ та фахівців до співпраці, в т. ч. й співробітників НБУВ. Уперше було поставлено питання про можливості «інтелектуального» повернення історичної культурної спадщини шляхом створення науково-пошукового апарату та довідників¹⁹. Ця проблематика стала предметом низки досліджень Н.І. Малолетової та Л.А. Дубровіної, студії яких були написані на документах архівів нацистських установ та організацій, наданих українськими архівами у відкритий доступ лише у 1990-х роках. Уперше на базі архівних документів, які зберігаються в Україні, в історичній науці розглядалася діяльність Оперативного штабу Рейхсляйтера А. Розенберга та Адміністрації Е. Коха, інших німецьких організацій, розкрито різні аспекти нацистської політики в період окупації Києва у 1941–1943 рр. щодо бібліотек, архівів, музеїв, доля різних бібліотек, книжкових фондів НБУВ та її співробітників. Ці статті публікувалися в 2000–2003 рр., а в подальшому науковцями було укладено археографічний довідник «Бібліотеки Києва у період нацистської окупації (1941–1943)» (К., 2004), де наведено відомості про наявність документів у різних архівах, подано їх опис. Цей довідник став настільною книгою для істориків бібліотечної справи періоду війни. Переміщення культурних цінностей з України до Польщі, зокрема, зібрання «Оссолінеума»²⁰, розглядалися в спільних працях О.С. Онищенко та Л. А. Дубровіної, де опубліковано відповідні документи і на новому джерельному матеріалі розкрито обставини передавання частки зібрання.

До 75-річчя від дня заснування Бібліотеки видається бібліографічний покажчик, де вперше в історії НБУВ відображений об'єктивний внесок її учених та співробітників у розвиток бібліотечної справи, книгознавства та бібліографознавства, а також розкриваються різні аспекти діяльності установи, починаючи з 1918 р.

Отже, вперше в історичній науці України сформувався потужний дослідницький напрям, тісно пов'язаний з вивченням історії унікальних пам'яток писемності та друку, бібліотек, історичної долі найцінніших бібліотечних фондів та історичних колекцій, осіб, які працювали в бібліотеках, насамперед, істориків книги. Показовою його особливістю стало те, що історичні дослідження розвивалися в тісному взаємозв'язку з іншими науками – книгознавством, бібліотекознавством, бібліографознавством, біографістикою. Синтез різних напрямів концентрувався, насамперед, у спеціалізованих відділах, де зберігається історико-культурна спадщина, що не була тривалий час залучена до наукового та культур-

¹⁹ Дубровіна Л. А. «Інтелектуальне» повернення історичної спадщини: до проблеми опису та реєстрації документальної інформації в Національній архівній та бібліотечній автоматизованій системі України // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. Київ, 1996. Вип. 6. С. 261–270.

²⁰ Дубровіна Л.А., Онищенко А.С. Судьба львовского книжного собрания «Оссолинеум». 1945–1946 гг. // Исторический архив. Москва, 2002. № 4: Россия и Украина XVI–XX вв. С. 46–69.

ного обігу. Завдячуючи спільним зусиллям як істориків, так і бібліотечних працівників уведено до наукового обігу велику кількість раніше невідомих джерел.

Загалом на етапі 1990-х – початку 2000-х років Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського об'єктивно стала центром історико-книгознавчих та історико-бібліотечнознавчих досліджень в Україні.

Роман ПОДКУР

ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИЧНИХ РЕПРЕСІЙ В УКРАЇНІ (ДРУГА ПОЛОВИНА 1980-х РОКІВ – ПОЧАТОК ХХІ ст.)

Відновлення 1991 р. державної незалежності України спричинило трансформацію свідомості значної частини політичної та інтелектуальної еліти, широких верств населення, актуалізувало проблему ідентичності та самоідентифікації. Національна історична наука мала на меті довести свою самостійність і спроможність здійснювати вагомі наукові розробки. Однією з таких соціально значущих проблем, табуованою у колишньому Радянському Союзі упродовж багатьох десятиліть, стало дослідження політичних репресій радянської доби.

За радянської доби у дослідження наукових проблем гуманітарного профілю активно втручався ідеологічний фактор. Типовим прикладом був погляд академіка-секретаря Відділення історії Академії наук СРСР С. Тихвінського на перспективи історичних досліджень у 1985–2000 рр. Зокрема, він виокремив шість напрямів: «Історія будівництва розвинутого соціалістичного суспільства», «Револьюція і соціальний прогрес», «Проблема війни та миру», «Історичний вклад народів СРСР в загальносвітову культуру», «Етногенез та етнічні процеси сучасності», «Загальні закономірності та специфічні особливості розвитку суспільних формацій»¹. Відповідно, у межах цих напрямів мав відбуватися вибір тематики публікацій, наукових конференцій, плануватися перспективні дослідження провідних наукових інституцій СРСР й України.

Але проголошення очільником КПРС М. Горбачовим «курсу на перебудову» спричинило ревізію не лише партійного минулого, а й історії радянської доби загалом. Це певним чином похитнуло звичні постулати марксистсько-ленінської методології і викликало розгубленість серед науковців. У 1987 р. академік С. Тихвінський сформулював офіційну точку зору Відділення історії АН СРСР на «негативні явища у дослідженні історичного минулого». Виявляється, що радянська історична наука – однобічна, схоластична, політизована, їй притаманні замовчування цілих історичних періодів, неспроможність виявлення тенденцій суспільного розвитку, відсутність дискусій тощо. Проте вихід зі складної ситуації С. Тих-

¹ Тихвинский С.Л. Итоги и перспективы исследований советских историков // Вопросы истории. 1985. № 7. С. 9.

вінський бачив не у розгортанні методологічної дискусії, пошуку нових тем дослідження, розширенні джерельної бази, деідеологізації науки, розробці та використанні нових методів обробки історичних джерел, а у ... творчому застосуванні марксистсько-ленінської теорії².

Головні дискусії розгорнулися на сторінках фахових журналів і громадсько-політичних часописів, провідних газет. В. Головка у монографічному дослідженні спробував докладно розглянути перипетії історіографічних суперечок «перебудовчого періоду»³. Вчені констатували, що довготривала теоретична розробка лише «марксистсько-ленінських законів» розвитку людства, панування класової ідеології та її прямий адміністративний вплив на історичну науку через партійні та державні органи не залишав жодного шансу для розвитку інших методологічних підходів.

У дещо своєрідній ситуації перебувала група історіографів, які обрали своєю спеціалізацією «критику буржуазних фальсифікацій зарубіжної історіографії». Оцінюючи здобутки закордонних істориків – фахівців із радянського періоду, вони ознайомилися з немарксистськими методологічними підходами, методами обробки історичних джерел тощо. Але, як з'ясувалося згодом, ця група істориків не спромоглася (чи з суб'єктивних причин не бажала) наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років поширювати їх серед своїх колег.

Водночас С. Тихвінський та інші московські вчені-чиновники у період перебудови відразу помітили у республіканських історичних інституціях спроби відновлення напрямів дослідження національних історичних особливостей, а також появу нової проблематики, зорієнтованої на вивчення історії окремих територій. Він зазначив серед недоліків розвитку історичної науки «негативні явища, що визначили низький науковий рівень праць з історії», а саме: «...пожвавлення націоналістичних трактувань історичного процесу у працях з історії окремих народів і народностей нашої країни, ідеалізація, чи навіть обожнювання історії свого народу і всього, що з нею пов'язано (не тільки прогресивного), відхід від класового аналізу. У чималій мірі це було пов'язано з різко негативним ставленням ряду керівників в республіках і деяких відомих істориків до аналізу негативних явищ і тенденцій в області національних відносин»⁴. Ця ж теза присутня у підсумковому документі роботи Координаційної ради керівників академічних установ історичного профілю СРСР, союзних та автономних республік. У ньому засуджувалися найменші спроби «випинання національних особливостей, протиставлення історії та культури окремих народів нашої країни» та зневажання братерської допомоги народів СРСР, і в першу чергу, російського, у розвитку

² Тихвинский С.Л. Январский (1987 г.) Пленум ЦК КПСС и историческая наука // Вопросы истории. 1987. № 6. С. 3–13.

³ Головка В.В. Історіографія кризи історичної науки: Український контекст. Київ, 2003. С. 55–83.

⁴ Тихвинский С.Л. Январский (1987 г.) Пленум ЦК КПСС и историческая наука. С. 4.

республік⁵. Таким чином, академік-секретар Відділення історії АН СРСР відмовляв національним науковим історичним установам у праві досліджувати складні та суперечливі події, тим паче ті, що виходили за межі стереотипу «братерської допомоги російського народу».

Серед численних історичних лакун актуалізувалися дослідження масових вбивств, ув'язнення і депортації під час правління Й. Сталіна, боротьба із інакомислячими його послідовників. «Злочини сталінізму», політичні репресії стали предметом громадського і наукового обговорення після виступу Генерального секретаря ЦК КПСС М. Горбачова на урочистому засіданні 2 листопада 1987 р., присвяченому «70-річчю Жовтневої революції». Він назвав політичні репресії «масовим злочином на ґрунті зловживання владою»⁶. Такий висновок партійний очільник зробив після короткого опису зародження й функціонування «командно-адміністративної системи». Генсек виправдав жорстку централізацію при проведенні індустріалізації, заявивши, що не було іншого виходу у тогочасній складній зовнішньо- й внутрішньополітичній ситуації. Оцінюючи колективізацію, він засудив дії партійно-радянського керівництва СРСР щодо застосування жорсткої централізації у реформуванні сільського господарства, зазначивши, що це був «відступ від ленінської політики стосовно селянства»⁷.

За логікою М. Горбачова, утвердження командно-адміністративної системи в економіці спричинило її поширення на надбудову, призвело до виникнення теорії «загострення класової боротьби», «обмеження демократичного потенціалу», створення атмосфери підозрілості, ворожнечі, нетерпимості й, як наслідок, – культ особи і політичні репресії. Оцінка сталінських репресій у 1920–1930-х роках здійснювалася партійним очільником на тлі ідеалізованої картини економічних, політичних та соціальних досягнень в СРСР. Партійні керівники вбачали деформації лише у «політичній надбудові» тодішнього радянського суспільства.

Подібна двоїстість в оцінці політичних репресій властива доповіді першого секретаря ЦК КП України В. Щербицького, присвяченій «жовтневому ювілею». Він кваліфікував, слідом за М. Горбачовим, політичні репресії як відступ від ленінської політики, перекручення, прорахунки тощо⁸.

⁵ Рекомендации координационного совещания руководителей академических и других научных учреждений исторического профиля СССР, союзных и автономных республик «Координация как средство повышения качества и эффективности исторических исследований в СССР в свете решений XXVII съезда КПСС» // Новая и новейшая история. 1986. № 6. С. 82–86.

⁶ Доповідь Генерального секретаря ЦК КПРС М. С. Горбачова на спільному урочистому засіданні ЦК КПРС, Верховної ради СРСР і Верховної Ради РРФСР, присвяченому 70-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції, 2 листопада 1987 р. // Комуніст України. № 12. 1987. С. 14.

⁷ Там само. С. 12–13.

⁸ Доповідь члена Політбюро ЦК КПРС, першого секретаря ЦК КПУ В. Щербицького на урочистому засіданні ЦК КПУ і Верховної Ради УРСР, присвяченому 70-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції, 5 листопада 1987 р. // Комуніст України. № 12. 1987. С. 41.

Однак публічне згадування партійними очільниками про сталінські переслідування через тридцять років після М. Хрущова⁹, кроки щодо створення «Комісії політбюро ЦК КПРС по додатковому вивченню матеріалів, пов'язаних із репресіями, що мали місце у період 30–40-х і початку 50-х років», поступове розширення доступу до архівних фондів партійних і радянських органів – все це стало своєрідним «політичним дозволом» на проведення відповідних досліджень.

Науковці провідних історичних установ радянської України розпочали дискусії щодо методології та напрямів досліджень¹⁰. Зокрема, у березні 1988 р. в Інституті історії Академії наук УРСР відбувся круглий стіл «Актуальні проблеми історичної науки». Директор Інституту академік АН УРСР Ю. Кондуфор наголосив на посиленні уваги українських вчених до історії радянського суспільства, необхідності відмежувати «трудові звершення будівників комунізму від злочинів Сталіна»¹¹.

Виступ члена політбюро, секретаря ЦК Компартії України Ю. Єльченка «стимулював» науковців до серйозної розмови про майбутні історичні дослідження. Партійний очільник звинуватив істориків у неспроможності вести наступальні дискусії з «неформалами», учасниками «Українського культурологічного клубу»¹². Але він вбачав у цьому не методологічну та ідеологічну кризу, а лише «методичну та наукову невідповідність»¹³. Загалом дискусія відбувалася у руслі організації наукового процесу, демократичних методів управління науковими установами та оприлюднення нових наукових даних щодо «білих плям історії».

Оцінки й погляди окремих співробітників Інституту історії АН УРСР суттєво не відрізнялися від поглядів їхніх колег з Інституту історії партії. Так, член-кореспондент АН УРСР П. Сохань звинуватив дослідників у нехтуванні ленінськими принципами історизму (розгляд історичної події з позиції тих конкретних умов, в яких вона відбувалася), які намагалися розглядати й оцінювати події початку 1920-х років крізь призму культу особи Сталіна. Він зазначав, що, слухаючи критику діяльності Й. Сталіна, деякі науковці «разом з тим запускають стріли й у саму сутність соціалізму та в його ідеологію – ленінізм», виправдовуючи це поняттям «правда історії»¹⁴.

⁹ Доклад Н.С. Хрущева о культе личности Сталина на XX съезде КПСС: Документы. Москва, 2002. 912 с.

¹⁰ Про дискусію науковців Інституту історії партії при ЦК Компартії України див.: Актуальні проблеми історико-партійної науки: перебудова, пошуки // Укр. іст. журн. № 2. 1988. С. 5–64.

¹¹ Історична наука і сучасність: Матеріали «круглого столу» // Укр. іст. журн. 1988. № 8. С. 6.

¹² Про Український культурологічний клуб див.: Овсієнко В. Світло людей: Мемуари та публіцистика: У 2 кн. Кн. 2. Київ, 2005. С. 102–106; Шевченко О. Київська весна. Київ, 2005.– 576 с.

¹³ Там само. С. 9.

¹⁴ Там само. С. 31–32.

Професор А. Санцевич зауважував, що необхідно вивчати механізм формування та функціонування командно-адміністративної системи. Її затратність / не-ефективність історично доведена була не лише в економіці, а й у повсякденному житті радянського суспільства – внаслідок політичних репресій було втрачено безліч висококваліфікованих кадрів¹⁵.

Таким чином, науковці Інституту історії АН УРСР під час дискусій другої половини 1980-х років щодо майбутніх історичних досліджень бачили кризу історичної науки не стільки у методології, як у недотриманні «ленінських принципів історизму та висвітлення об'єктивної реальності», залишаючи незмінною у формуванні їх проблемно-тематичного поля ідеологічну складову. Політичні репресії згадувалися як одне з численних порушень та перекручень командно-адміністративної системи 1920–1950-х років й уся провина за них покладалася на Й. Сталіна як головного організатора терору.

Інакше й бути не могло. На той період продовжували функціонувати партійні комітети у наукових інституціях (про це свідчить присутність на дискусіях вищих партійних керівників), не були повністю розсекречені архівні фонди партійних та радянських установ. Вище компартійне керівництво небезпідставно побоювалося широкого оприлюднення матеріалів про Голодомор і масові політичні репресії в Україні. На їх думку, така інформація мала бути дозованою та відповідно інтерпретованою. Оскільки, по-перше, розкриття реальних масштабів злочинів сталінського режиму дало б додаткові аргументи лідерам неформальних громадсько-політичних організацій, які виступали за глибинні, а не косметичні політичні реформи. По-друге, повнота такої інформації могла б спровокувати соціальний вибух. По-третє, дослідження злочинів сталінського режиму неминуче призвело б до засудження комуністичного режиму в СРСР.

Вагомим позитивним наслідком цих дискусій стали перші спроби переоцінки здобутків радянської історіографії. Історики прагнули покласти край бездумному цитуванню класиків марксизму-ленізму, відмовитися від вульгаризованих сталінських формулювань, ідеологічно мотивованих історичних спрощень тощо. Поступово цей процес переріс у заперечення марксистсько-ленінської методології взагалі.

Відповідаючи на виклики часу, зокрема, на нагальне тоді питання – «*Чи маємо ми історичну науку?*»¹⁶, відповідних змін зазнала й тематика досліджень провідної наукової установи України історичного профілю. Згідно з розпорядженням Президії АН УРСР про перегляд планів науково-дослідних робіт із врахуванням нагальних потреб докорінної перебудови історичної науки, новітніх досягнень вітчизняної та зарубіжної історіографії, а також через потребу корегування наукових пріоритетів Інституту історії АН УРСР у 1989 р. було достроково припинено виконання трьох морально застарілих тем НДР: 1) «Зближення країн

¹⁵ Там само. С. 39.

¹⁶ Див., напр.: Білокінь С. Чи маємо ми історичну науку? // Наше минуле: журнал незалежної історичної думки. Київ, 1993. Ч. 1 (6). С. 4–16.

соціалізму – закономірність історичного розвитку»; 2) «Буржуазні концепції історії УРСР в політиці та ідеології імперіалізму»; 3) «Проблеми методології й методики критики буржуазної історіографії історії Української РСР». Натомість вже наступного, 1990 р., в установі розпочалося дослідження таких новаторських для вітчизняної історіографії проблем, як: «Увічнення пам'яті жертв незаконних репресій 30–40-х – початку 50-х років у контексті розробки проблем регіональної історії: На матеріалах України» (науковий керівник – канд. іст. наук Ю. Данилюк); «Ради, Центральна Рада, Директорія: Порівняльний аналіз, цілі, методи, лідери протиборчих сторін (1917–1920 рр.)» (керівник – акад. НАН України Ю. Кондуфор); «Становлення та еволюція Української держави (до кінця XVIII ст.)» (науковий керівник – докт. іст. наук В. Смолій). Істотні корективи були зроблені щодо планів роботи інших відділів Інституту.

Виконання науково-дослідної теми «Увічнення пам'яті жертв незаконних репресій 30–40-х – початку 50-х років у контексті розробки проблем регіональної історії: На матеріалах України» невдовзі увінчалася публікацією двох знакових книг – очевидно, вперше написаних із використанням матеріалів центрального та архівів обласних управлінь Служби національної безпеки України¹⁷.

Реалізація згаданої науково-дослідної теми спричинила ініціативу науковців Інституту історії України НАН України, Служби безпеки України спільно із Всеукраїнською спілкою краєзнавців України, Українським історико-просвітницьким товариством «Меморіал» ім. В. Стуса щодо створення науково-видавничої програми, яка б увічнила пам'ять жертв комуністичного насилля. Вже 1992 р. була ухвалена постанова № 530 Кабінету Міністрів України «Про підготовку і випуск серії книг «Реабілітовані історією»», розпочалася робота її Головної та обласних редколегій. Очолив масштабний науковий проект академік НАН України П. Тронько. Із липня 2016 р. Головну редколегію науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» очолює академік НАН України В. Смолій.

Починаючи із 1992 р., у межах реалізації цієї видавничої програми були опубліковані сотні книг, декілька тисяч статей, брошур, газетних публікацій, відбулися десятки різноманітних конференцій¹⁸. У мережі Інтернет представлений сайт «Реабілітовані історією» (<http://www.reabit.org.ua/>). На сайті оприлюднені Національний банк жертв політичних репресій радянської доби, книги обласних томів «Реабілітовані історії», часопис «З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ» та інші видання Головної редколегії.

¹⁷ Див.: Репресоване краєзнавство: 20–30-ті роки. Київ, 1991. 492 с.; Реабілітовані історією. Київ; Полтава, 1992. 401 с. Із вересня 1991 р. по березень 1992 р. українська спецслужба мала назву Служба національної безпеки України.

¹⁸ Див., напр.: Політичні репресії в Україні. (1917–1980-ті рр.): Бібліограф. показник. Київ, 2007. 456 с.; Репресії в Україні (1917–1990 рр.): Наук.-допом. бібліограф. показник. Київ, 2007. 519 с.; Політичні репресії радянської доби в Україні: Наук.-доп. бібліограф. показник. Київ, 2008. 684 с. та ін.

Програма об'єднала сотні істориків, архівістів, бібліотекарів, музейників, журналістів, краєзнавців, які вважали своїм громадянським обов'язком відновити пам'ять сотень тисяч загиблих громадян України, повернути родинам добре ім'я батьків, дідів та прадідів.

Багатотомна праця, що не мала аналогів у світовій практиці, отримала широкий міжнародний резонанс. На різноманітних політичних та наукових форумах неодноразово відзначалося, що реалізація цього науково-дослідного проекту збагатить історіографію не лише фундаментальною науковою працею. Вона засвідчила демократичний шлях розвитку Української держави та успадкування кращих гуманістичних цінностей. Станом на 2019 р. спільними зусиллями було видано 127 книг науково-документальної серії «Реабілітовані історією».

Але наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років копітку роботу науковців із визначення нових методологічних підходів, методів історичного дослідження, виявлення та опублікування нових джерел із історії політичних репресій випереджали публіцисти, письменники, громадські діячі. У період методологічної кризи вони активно почали використовувати поняття «історичної правди», що мало більше емоційне навантаження, аніж наукове. Їх підтримали деякі історики, зокрема, доктор історичних наук Ю. Афанасьєв, який заявив про необхідність переосмислення цього терміну «як наріжного каменю наших днів»¹⁹. Поняття «політичні репресії» часто вживалося разом із терміном «історична правда», іноді посилене емоційними визначеннями «важка», «нелегка», «складна» тощо. Термін «політичні репресії» у другій половині 1980-х років у суспільній свідомості набував, крім політичного, ще й емоційного забарвлення. Історичний аспект відходив все далі й далі.

Діяльність громадських та політичних організацій, публіцистів, письменників, журналістів спрямовувалася на інформування українського суспільства про багатомільйонні жертви політичних репресій російського більшовицького режиму. Але через незнання архівних документів, історичного тла, користуючись неперевіреними даними, вони часто формували хибні стереотипи, спрощували контекст і перебіг історичних подій.

Історична наука на той час не могла через об'єктивні причини (недоступність архівних джерел, кризи марксистської методології, партійно-радянський контроль, дослідницьку розгубленість, спричинену пошуками нових підходів) вдовольнити запити населення.

Реакція професійних істориків на втручання публіцистів у їхню «фахову домену» була неоднозначною. Професор Московського університету В. Кузишкін заявляв, що наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років здійснювалася дискредитація історії у суспільній думці, що «супроводжувалася розгулом непрофесіоналізму та дилетантизму». У 1992 р. відомий фахівець, автор багатьох підручників прогнозував професійним історикам важкі роки вироблення сучасних наукових

¹⁹ Афанасьев Ю. Перестройка и историческое знание // Иного не дано. Москва, 1988. С. 505.

концепцій за умов сильно політизованого суспільства²⁰. Український політолог (згодом академік НАН України) І. Курас на той момент вважав невинуватеною концентрованою увагою засобів масової інформації, публіцистів та багатьох істориків на періоді 1930–1940-х років²¹.

У визначення терміну «політичні репресії» на початку 1990-х років втрутилися політики, коли розгорілася боротьба між націонал-демократами та прихильниками Комуністичної партії²². Політичні репресії та перманентний голод 1920–1940-х років стали тією «козирною картою», що активно використовувалася у політичній боротьбі за симпатії суспільства. Логічним завершенням цієї боротьби стало ухвалення Верховною Радою України 17 квітня 1991 р. Закону «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні». У преамбулі його наголошувалося, що частина осіб, постраждалих від необґрунтованих політичних репресій 30-х – початку 50-х років, законодавчими та нормативними актами СРСР уже поновлена у правах. Але Верховна Рада розширила історичні рамки дії політичних репресій – реабілітація мала охоплювати увесь період після 1917 р. до моменту набуття чинності цим Законом й поширюватись на осіб, необґрунтовано засуджених за цей час судами УРСР або репресованих на території республіки іншими державними органами у будь-якій формі, включаючи позбавлення життя або волі, депортацію, вислання й заслання за межі республіки, позбавлення громадянства, примусове поміщення до лікувальних закладів, позбавлення чи обмеження інших громадянських прав або свобод з мотивів політичного, соціального, класового, національного й релігійного характеру²³.

На той час Закон Української РСР визначив конкретні випадки, законодавчі та нормативні акти, застосування яких упродовж 1917–1991 рр. означало здійснення необґрунтованих політичних репресій. Але зміст терміну «політичні репресії» Закон пояснював лише частково – особливі дискусії у місцевих комісіях щодо поновлення прав реабілітованих викликала його політична складова. Тому у постанові Верховної Ради України від 24 грудня 1993 р. зазначалося, що політичний мотив репресій – це застосування державою примусових заходів щодо противників радянської влади у вигляді пред'явлення обвинувачення у вчиненні політичного (контрреволюційного) злочину або визнання особи соціально небезпечною у політичному відношенні за наявності достовірних матеріалів, застосування на цих підставах репресій у судовому порядку до ст. 33–34 Кримінального

²⁰ Актуальные теоретические проблемы современной исторической науки // Вопросы истории. 1992. № 8/9. С. 164.

²¹ Історична наука і сучасність: Матеріали «круглого столу» // Укр. іст. журн. 1988. № 8. С. 20.

²² Про дискусію стосовно терміну «політичні репресії» див.: Подкур Р., Рубльов О. Історіографія політичних репресій в Україні (друга половини 1980-х – 1990-ті рр.) // Політичні репресії в Україні. (1917–1980-ті рр.): Бібліограф. покажчик. С. 4–35.

²³ Закон України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» // Закони України: Офіційне вид. Київ, 1996. Т. 1. С. 370–374.

кодексу Української РСР у редакції 1927 р. та в адміністративному порядку²⁴. У березні 2018 р. була ухвалена нова редакція Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні», що значно розширила категорії репресованих громадян та перелік актів, за якими арештовували і карали громадян. Вводилася категорія потерпілих від політичних репресій радянської доби, визначався порядок реабілітації через регіональні та Національну комісію із реабілітації²⁵.

Ухвалення Закону України про реабілітацію жертв політичних репресій ще за функціонування комуністичного режиму, дискусії науковців і публіцистів про діяльність Й. Сталіна свідчать, що у другій половині 1980-х – на початку 1990-х років було сформовано своєрідне «соціальне замовлення» на дослідження проблеми політичних репресій. Спочатку поняття «політичні репресії» визначалося як порушення та перекручення командно-адміністративної системи у 1920–1950-х роках. Уся провина за них покладалася на Й. Сталіна як головного організатора терору. Вчені не досліджували політичні репресії після смерті Й. Сталіна (1953 р.). Вважалося, що очільники Комуністичної партії позбавилися одноосібного диктатора і відновили «ленінський стиль колективного керівництва».

Тим не менше, аналітичних досліджень, що пропонували панорамне бачення та аналіз радянського тоталітаризму в Україні упродовж усього періоду його існування (чи принаймні вагомого його хронологічного відрізка), не так вже й багато. Серед них привертають увагу, насамперед, роботи І. Біласа, С. Білоконя, І. Винниченка, В. Даниленка, Г. Касьянова, С. Кульчицького, В. Ченцова, Ю. Шаповала, Б. Яроша та ін.²⁶ Саме це коло згаданих дослідників й дало національній

²⁴ Постанова Верховної Ради України «Про тлумачення Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні» // Відомості Верховної Ради. 1994. № 15. Ст. 88.

²⁵ Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення процедури реабілітації жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років» // Відомості Верховної Ради (ВВР), 2018, № 20, ст.189.

²⁶ Див., напр.: *Шаповал Ю.І.* У ті трагічні роки: сталінізм на Україні // Компартия України: сторінки історії. Київ, 1990. 143 с.; *Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В.* Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки. К., 1991. 344 с.; *Шаповал Ю.І.* Сталінізм і Україна // Укр. іст. журн. 1990. № 12. С. 47–59; 1991. № 2. С. 20–30; № 4. С. 43–54; № 5. С. 38–49; № 6. 45–55; № 7. С. 26–38; № 8. С. 30–41; № 10. С. 33–43; № 11. С. 13–24; № 12. С. 28–38; 1992. № 1. С. 45–56; № 2. С. 14–25; № 3. С. 12–22; № 4. С. 11–21; № 5. С. 28–38; № 6. С. 3–14; № 7/8. С. 13–23; № 9. С. 15–25; № 10/11. С. 3–13; № 12. С. 3–18; *Білокінь С.* Про таємниці Мадридського двору // Наше минуле. Київ, 1993. Ч. 1 (6). С. 17–38; Документи з історії НКВД УРСР / Публ. С. Білоконя // Наше минуле. Ч. 1 (6). С. 39–150; *Шаповал Ю. І.* Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії. Київ, 1993. 351 с.; *Білас І.* Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2 кн. Київ, 1994. Кн. 1. 432 с.; Кн. 2. 688 с.; *Винниченко І.І.* Україна 1920–1980-х: депортації, заслання, вислання. Київ, 1994. 126 с.; *Ярош Б.О.* Тоталітарний режим на західноукраїнських землях: 30–50-ті рр. ХХ ст. (історико-політологічний аспект). Луцьк, 1995. 176 с.; *Кульчицький С.* Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). Київ, 1996. 396 с.; *Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В.* ЧК – ГПУ – НКВД

історіографії переважну більшість докторів історичних наук із названої проблематики²⁷.

Загалом на середину 1990-х років в Інституті історії України НАН України сформувався колектив дослідників історії політичних репресій радянської доби у контексті реалізації науково-документальної серії книг «Реабілітовані історії». Важливо, що вчені Інституту налагодили співпрацю із регіональними науковими колективами. Це дозволило не лише координувати науково-пошукову роботу у межах науково-документальної серії, а й здійснювати спільні дослідження репресивних дій компартійної влади стосовно населення України у регіонально-історичному аспекті. Підсумком майже десятирічної роботи українських учених щодо дослідження більшовицької репресивної практики стала синтетична праця «Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст.: Історичні нариси», опублікована 2002 р. під грифом Інституту історії України НАН України. У ній творчо враховані й напрацювання зарубіжної україністики та советології²⁸.

Ситуація із дослідженням політичних репресій радянської доби стала кардинально змінюватися наприкінці 1990-х – початку 2000-х років. Ця наукова проблема почала розгалужуватися на декілька перспективних напрямів. Зокрема, введення у науковий обіг документів колишніх спецслужб актуалізувало необхідність їхньої джерелознавчої критики. Одним з перших ще у середині 1990-х років почав досліджувати цю проблему С. Білокінь²⁹. Але ця праця розкривала не стільки шляхи визначення достовірності інформації, скільки форми і методи фальсифікації архівно-кримінальних справ. Наступна праця автора вражає насиченістю фактичним матеріалом. Захоплюючись цитуванням архівних документів, перелі-

в Україні: особи, факти, документи. Київ, 1997. 608 с.; *Кульчицький С.В.* Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). Київ, 1999. 336 с.; *Білокінь С.* Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): Джерелознавче дослідження. Київ, 1999. 448 с.; *Ченцов В.В.* Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки. Тернопіль, 2000. 481 с.; *Шаповал Ю.* Україна XX ст.: Особи та події в контексті важкої історії. Київ, 2001. 560 с.; *Шаповал Ю., Золотарьов В.* Всеволод Балицький: Особа, час, оточення. Київ, 2002. 468 с.; *Білокінь С.* Нові студії з історії більшовизму. Ч. I–III. Київ, 2006. 312 с. та ін.

²⁷ Див.: *Білас І.Г.* Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: Автореф. дис. ... докт. іст. наук. Львів, 1994. 34 с.; *Шаповал Ю.І.* Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії (Україна як об'єкт сталінських політичних репресій): Автореф. дис. ... докт. іст. наук. Київ, 1994. 37 с.; *Ярош Б.О.* Тоталітарний режим на західноукраїнських землях в 30–50-х рр. XX ст. (історико-політологічний аспект): Автореф. дис. ... докт. політ. наук. Київ, 1995. 43 с.; *Білокінь С.І.* Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): Автореф. дис. ... докт. іст. наук. Київ, 2000. 35 с. та ін.

²⁸ Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст.: Історичні нариси. Київ, 2002. 952 с.

²⁹ *Білокінь С.* Джерелознавчі проблеми вивчення слідчих справ НКВС // Проблеми історії України. Київ, 1994. Вип. 3. С. 90–101.

ком злочинів більшовицького режиму, С. Білокінь іноді втрачає головну сюжетну лінію дослідження³⁰.

На необхідність вироблення методики опрацювання архівно-кримінальних справ звернули увагу О. Гранкіна, Д. Омельчук, Н. Московченко. У підготовлених ними рекомендаціях проаналізована структура архівно-кримінальних справ, наведена їхня загальна характеристика³¹. Проблеми джерелознавчої критики архівно-кримінальних справ активно обговорювалися на науковій конференції у жовтні 1997 р. Висловлення діаметрально протилежних думок засвідчило, що специфіка таких джерел вимагає вироблення нових нетрадиційних прийомів їхньої критики³². Зокрема, Е. Петровський запропонував певний алгоритм їхнього опрацювання³³.

Дослідники Р. Подкур і В. Ченцов наполягали на комплексному джерелознавчому аналізі документів радянських спецслужб. Вони дослідили методи збору комуністичними спецслужбами інформації про перебіг політичних, соціально-економічних і культурних процесів у республіці, способи її обробки, процес направлення до «споживачів» – вищим і місцевим партійно-радянським керівникам та їхню реакцію на зазначені відомості. Водночас дослідники запропонували певні алгоритми опрацювання інформаційно-аналітичної, оперативної, організаційно-розпорядчої, обліково-контрольної, кадрової слідчої і судової документації спецслужб у 1920–1930-х роках³⁴. Результатом спільної роботи науковців стала монографія, що спровокувала наукову дискусію. Зокрема, Г. Папакін зауважив, що для класифікації документів комуністичних спецслужб авторам варто було скористатися принципом походження (відомим в архівознавстві як провінієнц-принцип) і розподілити всю наявну джерельну базу комуністичних спецслужб на дві великі групи: 1) джерела, створені ними та 2) зібрані ними у процесі діяльності³⁵. Слушні пропозиції надали нового поштовху у дослідженні і класифікації джерел комуністичних спецслужб, подальшого джерелознавчого аналізу.

³⁰ Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління СРСР. Київ, 1999. 448 с. Її перевидання див.: Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР. 1917–1941 рр.: джерелознавче дослідження. Київ, 2016. 694 с.

³¹ Гранкіна О., Омельчук Д., Московченко Н. Використання архівно-слідчих справ громадян, репресованих у 1920–1950-ті рр. Методичні рекомендації. Київ, 1997. 35 с.

³² Архівно-слідчі справи репресованих: науково-методичний аспект використання: Зб. наук. праць. Київ, 1998. 161 с.

³³ Петровський Е.П. Архівно-слідчі справи як джерело вивчення історії репресій в Україні у 1937–1938 роках: Дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2006. 300 с.

³⁴ Подкур Р., Ченцов В. Документы органов государственной безопасности УССР 1920–1930-х годов: источниковедческий анализ. Тернополь, 2010. 372 с.

³⁵ Папакін Г. Проблемні питання джерелознавчого аналізу документальної спадщини радянського репресивно-карального апарату 1920–1930-х рр. (Із приводу книги: Подкур Р., Ченцов В. Документы органов государственной безопасности УССР 1920–1930-х годов: источниковедческий анализ (Тернополь: Збруч, 2010) // Укр. іст. журн. 2012. № 1. С. 193.

У руслі виконання НДР науковці Інституту історії України НАН України Ю. Данилюк та О. Бажан опублікували низку праць, присвячених дисидентському рухові в УРСР. Використовуючи раніше недоступні документальні матеріали, у т. ч. радянських спецслужб, вони дослідили етапи формування, ідеологічні засади дисидентських організацій і груп, намагалися розкрити розмаїття думок, проблем, що були притаманні «шестидесятникам». Вони висвітлили політико-правову основу політичних репресій другої половини 1950-х – 1980-х років, каральні заходи, що застосовували органи держбезпеки та міліції до інакомислячих, способи інтелектуальної протидії української інтелігенції жорсткому ідеологічному тиску партійно-радянського апарату СРСР та УРСР³⁶.

Вчені переконливо довели, що дисидентський рух не обмежувався Західною Україною, а мав загальноукраїнський розмах. Незважаючи на свою неоднорідність, наявність серйозних розбіжностей у думках і поглядах, баченні перспектив подальшого розвитку нації, її здатності до об'єднання, самоорганізації, дисиденти прагнули розширити вплив на громадсько-політичну сферу українського суспільства. Автори дослідили процес вироблення українським національним рухом легальних форм боротьби. Це – петиційні кампанії, створення громадських організацій на захист політв'язнів, Української Гельсінської групи тощо.

Окремо предметом дослідження Ю. Данилюка та О. Бажана стали єврейський та кримськотатарський національні рухи у 1940–1980-х роках³⁷. На думку вчених, ці національні рухи, подолавши власну замкненість і обмеженість, влилися у загальнодемократичний рух. Представники названих національних громад спільно з українською інтелігенцією формували нові підходи у національній політиці демократичної України.

Вивченню національного спротиву комуністичному режиму були присвячені праці А. Русначенка³⁸. Автор доводив його тяглість від 1940-х до початку 1991 рр., докладно проаналізував робітничі протести і робітничий рух 1950–1980-х років³⁹.

У 2019 р. Г. Касьянов перевидав власну книгу, вперше опубліковану у 1995 р.⁴⁰ Мотивом цього стало нагадування сучасникам, що те, «що зараз вважають природним і повсякденним – зокрема, право висловлювати свою думку публічно, – колись було предметом виснажливих і небезпечних для здоров'я та життя зма-

³⁶ Бажан О.Г., Данилюк Ю. Український національний рух: основні тенденції та етапи розвитку (кінець 1950-х – 1980-ті роки). Київ, 2000. 232 с.; Данилюк Ю.З., Бажан О.Г. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті роки ХХ ст.). Київ, 2000. 616 с. та ін.

³⁷ Див.: Данилюк Ю.З., Бажан О.Г. Опозиція в Україні... С. 311–385.

³⁸ Русначенко А. Розумом і серцем. Українська суспільно-політична думка 1940–1980-х років. Київ, 1999. 324 с.

³⁹ Див.: Русначенко А.М. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років. Київ, 1998. Т. I: Національно-визвольний рух і робітничий спротив в Україні. С. 7–308; Т. II: Документи і матеріали. С. 309–719.

⁴⁰ Касьянов Г. Незгодні. Українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років. 2-е вид. виправ. і доповн. Київ, 2019.

гань». Автор зауважив, що, за різними підрахунками, таких сміливців в УРСР у 1960 – на початку 1980-х років виявилось десь до тисячі осіб⁴¹.

1990–2000-ні роки становлять новий етап у дослідженні історії національного питання. В умовах відродження незалежності посилення ідентифікаційних процесів, пошуку балансу між «українізацією» і забезпеченням прав етнічних груп науковці намагалися знайти коріння етнонаціональних протиріч.

Публікації Б. Чирка, підготовлені на основі розсекречених документів партійно-радянських органів УСРР–УРСР, розкрили загальні тенденції сталінської репресивної політики щодо національних меншин⁴². Підсумком його напрацювань у цій сфері, зокрема, й в аспектах визначення національного чинника у політичних репресіях сталінської доби⁴³, став вихід друком у 1995 р. монографії «Національні меншини в Україні (20–30-ті рр. XX ст.)».

Таку форму політичного переслідування громадян радянської України, як депортації, вивчав Н. Бугай⁴⁴. Він дослідив роль щодо цього партійно-радянського апарату та органів держбезпеки, спробував з'ясувати принципи, за якими відбувалися примусові переселення народів, прослідкував побутові умови життя депортованих осіб на нових територіях. Документальні розробки «Німці в Україні 20–30-х рр. XX ст.» та «Кримські татари» оприлюднили нові факти процесу масової депортації народів України⁴⁵.

Певні історіографічні підсумки щодо дослідження питання руйнування німецької громади радянської України у 1920–1930-х роках були підведені С. Кокіним у науково-документальному збірнику «Великий терор» в Україні: німецька операція 1937–1938 років». Автор дійшов висновку, що переважна більшість дослідників наголошували на етнічній спрямованості комуністичного терору: «Якщо творчо використати відому із 1990-х років образну формулу польського професора Люціана Суханека у контексті етнізації терору, то можна констатувати, що “остаточне вирішення” національного українського, польського, німецького чи будь-якого національного питання в СРСР носило подвійний характер: або створення “гомо советікус” (справді “советської людини”) як елементу радянського колективістського організму, або фізичне знищення “ворожих етносів”»⁴⁶.

⁴¹ Там само. С. 6.

⁴² Чирко Б.В. Робота парторганізацій з національними меншостями на Україні (1923–1930 рр.) // Укр. іст. журн. 1988. № 6. С. 68–77; Його ж. Національні меншості на Україні в 20–30-х рр. // Укр. іст. журн. 1990. № 1. С. 51–64; Его же. Национальные меньшинства на Украине. Київ, 1990. 24 с.; Його ж. «Шкідництво різних націй...». Національні меншини на Україні у 1920–30-ті роки за документами ЦДАГО України // Архіви України. 1992. № 4. С. 32–40; Чирко Б.В., Іваненко І.П. Національно-культурне будівництво на Україні: історія, досвід, проблеми // Радянська школа. 1990. № 2. С. 52–57.

⁴³ Чирко Б.В. Національні меншини в Україні (20–30-ті рр. XX ст.). Київ, 1995. 215 с.

⁴⁴ Бугай Н.Ф. Депортації населення з України (30–50-ті роки) // Укр. іст. журн. 1990. № 10. С. 32–38.

⁴⁵ Німці в Україні 20–30-х рр. XX ст. Київ, 1994. 234 с.; Кримські татари. Київ, 1995. 363 с.

⁴⁶ Кокін С. Німецька операція НКВС у сучасній історіографії // «Великий терор» в Україні: німецька операція 1937–1938 років / Упоряд. А. Айсфельд, Н. Сердюк. Київ, 2018. С. 79.

Процес згортання національно-культурного розвитку та політичних переслідувань на прикладі польської національної меншини України висвітлили О. Рубльов та В. Репринцев⁴⁷. Використовуючи документи «оперативно-чекістського супроводу» комуністичних спецслужб, автори, на прикладі Мархлевського польського національного району радянської України, розкрили механізм ліквідації національно-адміністративних одиниць та культурно-освітніх осередків.

Загалом вивчення політичного і національного переслідування польської меншини набуло особливої пріоритетності. Упродовж двадцятиріччя були опубліковані десятки статей та монографій, науково-документальних збірників, присвячених різним аспектам гоніння на поляків в УСРР–УРСР⁴⁸. Варто відзначити науково-документальні збірники, присвячені «польській операції» під час Великого терору 1937–1938 рр. Автори-упорядники не лише розкрили механізм її реалізації, оприлюднили статистику втрат, а й визначили принципи ставлення комуністичних очільників до польської меншини⁴⁹. Зокрема, політика більшовицької влади стосовно польського етносу УССР у 1920-х – на початку 1930-х років мала двоїстий характер. З одного боку, комуністична адміністрація, переслідуючи, насамперед, пропагандистські цілі, всіляко заохочувала (аж до адміністративного тиску й звинувачень у нерозумінні нагальних завдань «ленінсько-сталінської національної політики») розвиток національної культури й самоврядування польського населення Наддніпрянської України. З іншого – партійно-радянське керівництво прагнуло обмежити цей розвиток жорсткими рамками офіційної ідеології, витворити «польську пролетарську культуру» у штучних, інкубаційних умовах окремих національних районів, сілрад, мережі польських комунізованих середніх та вищих шкіл й наукових установ (у протиприродному відриві від національного «материка» – Польської держави), а у спонтанній ініціативі самого польського населення, яка не санкціонувалася згори, бачило «контрреволюцію», «антисовєтчину», «підступи пілсудчини» та ін.⁵⁰

⁴⁷ Рубльов О.С., Репринцев В.Ф. Репресії проти поляків в Україні у 1930-ті роки // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. 1995. № 1/2. С. 116–156.

⁴⁸ Див., зокрема: Рубльов О. Шкіц до історії загибелі української «Полонії», 1930-ті роки // Історіографічні дослідження в Україні. Київ, 2003. Вип. 13: У 2 ч.; Його ж. Викриття «агентури польського фашизму» в УСРР: Справа «Польської військової організації» 1933–1934 рр.: мета, механізм фабрикації, наслідки // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. праць. Київ, 2003. Вип. 7. С. 170–189; Україна – Польща: історія і сучасність: Зб. наук. праць і спогадів пам'яті П.М. Калениченка (1923–1983). Ч. 1. Київ, 2003. С. 275–319 та ін.

⁴⁹ Великий терор: польська операція 1937–1938. Варшава; Київ, 2010. Ч. 1. 1037 с.; Ч. 2. С. 1038–1983; Справа «Польської Організації Військової» в Україні. 1920–1938 рр. / Упоряд.: С.А. Кокін, Р.Ю. Подкур, О.С. Рубльов. Київ, 2011. 472 с. та ін.

⁵⁰ Рубльов О. «Имейте в виду, что Пилсудский не дремлет, и его агентура на Украине во много раз сильнее, чем думает Реденс или Косиор»: антипольські репресії більшовицького режиму в УССР, 1920–1930-ті роки // Справа «Польської Організації Військової» в Україні. 1920–1938 рр. / Упоряд.: С. Кокін, Р. Подкур, О. Рубльов. Київ, 2011. С. 3–4.

Денаціоналізацію етнічних груп радянської України, перші кроки вищого політичного керівництва СРСР у творенні «нової радянської спільноти» досліджували Л. Якубова⁵¹, Я. Хонігсман⁵² та Я. Рабинович⁵³. Вони піддали жорсткій критиці сталінську політику «єврейського національно-культурного відродження» у 1920–1930-х роках, що у підсумку привела до ліквідації традиційної єврейської громади, культурних та освітніх осередків, масових арештів єврейської інтелігенції.

Отже, у 1990–2000-х роках вітчизняні дослідники дійшли висновку, що політичні репресії представників етнічних меншин мали на меті позбавити їх національної самоідентифікації і тим самим спростити вищому партійно-радянському керівництву СРСР процес створення «нової радянської спільноти».

Один із найбільш популярних напрямів в історіографії – це дослідження долі жертв комуністичного режиму. Учені і краєзнавці вивчали як знакові постаті репресованих, так і пересічних громадян. Але деякі наукові дослідження «грішать» неточностями, оскільки в архівно-кримінальних справах часто містяться помилки у датах, подіях, що згодом потрапляють до наукового обігу. Значна кількість розвідок присвячена розкриттю поведінки представників різних професійних і соціальних груп під час арешту, допиту, судового процесу. На жаль, практично відсутня інформація про їхнє перебування у таборі чи в'язниці. В'язні у скаргах до вищих посадовців СРСР у 1950–1960-х роках, вимагаючи реабілітації, описували лише окремі подробиці і факти їхнього табірної життя.

Сформувалися навіть певні напрями дослідження за професійною чи корпоративною приналежністю. Посилена увагу дослідники приділили діяльності української інтелігенції ХХ ст., її духовних і творчих пошуків, ролі у національному відродженні та Українській революції 1918–1922 рр. Вчені досліджували форми спротиву інтелігенції тоталітарній системі, перманентні репресивні заходи, що були спрямовані на фізичне знищення або духовне підпорядкування режимові інтелектуальної еліти нації⁵⁴. Знаковим у цьому контексті став науково-докумен-

⁵¹ Якубова Л. Національно-культурне життя етнічних меншостей України (20-30-ті роки): коренізація і денаціоналізація // Укр. іст. журн. 1998. № 6. С. 22–36; 1999. №1. С. 41–55.

⁵² Хонігсман Я.С. Колективізація, голодомор і занепад єврейського землеробства в Україні // Укр. іст. журн. 1994. № 2–3. С. 66–75.

⁵³ Рабинович Я.Й. На зламі віків. Київ, 1998. 395 с.

⁵⁴ Див., напр.: Касьянов Г.В. Академік М.І. Яворський: доля вченого // Укр. іст. журн. 1990. № 8. С. 75–86; Касьянов Г.В. Українська інтелігенція 1920-х – 30-х років: соціальний портрет та історична доля. Київ; Едмонтон, 1992. 176 с.; Касьянов Г.В., Даниленко В.М. Сталінізм і українська інтелігенція (20–30-і роки). Київ, 1991. 96 с.; Вороненко В.В., Кістерська Л.Д., Матвеева Л.В., Усенко І.Б. Микола Прокопович Василенко. Київ, 1991. С. 166–244; Репресоване «відродження» / Упоряд. О.І. Сидоренко, Д.В. Табачник. Київ, 1993. 399 с.; Нариси історії української інтелігенції (перша половина ХХ ст.): У 3 кн. Київ, 1994. Кн. І. 138 с.; Кн. ІІ. 172 с.; Кн. ІІІ. 153 с.; Рубльов О.С., Черченко Ю.А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20–50-ті рр. ХХ ст.). Київ, 1994. 351 с.; Шаповал Ю.І. Людина і система: Штрихи до портрета тоталітарної

тальний збірник, підготовлений спільно із Галузевим державним архівом Служби безпеки України «Горе переможеним», присвячений долям 23 міністрів Української Народної Республіки, які були репресовані упродовж 1920–1940-х років⁵⁵. Автори-упорядники акцентували увагу на тому, що більшість згаданих політичних діячів були соціалістами і симпатизували лівим ідеям. Вони намагалися розбудовувати національну державу українців у задекларованих більшовиками межах. Однак національно націлені практики державного будівництва сприймалися більшовицькими очільниками як «дрібнобуржуазний націоналізм». Згодом колишні урядовці УНР були фізично знищені, незважаючи на їх політичну лояльність до більшовицького режиму. Комуністичні очільники намагалися повністю викоринити навіть згадку про незалежність України на початку ХХ ст. Тому після окупації країн Східної Європи у 1945 р. всі українські урядовці періоду Української революції були арештовані і вбиті або померли в ув'язненні. Автори-упорядники акцентували увагу читачів, що досвід українських політиків початку 1918–1920 рр. варто врахувати сучасним урядовцям. Оскільки сьогодні вони складають іспит на захист незалежності і розбудови ефективної держави⁵⁶.

Дослідники персоналій виявили чимало цікавих нюансів реалізації державного терору на місцевому рівні. Це, зокрема, участь представників низового партійно-радянського апарату, сільських учителів у допитах арештованих. Така ситуація була зумовлена перевантаженістю районного оперуповноваженого держбезпеки, який сам повинен був проводити і документувати допити.

Вагому роль у визначенні соціально-політичного «обличчя» арештованого відігравали працівники сільрад. Саме вони давали «політико-економічну характеристику» своєму односельцю. У ній зазначалися соціальне проходження, майновий стан, факти політичної нелояльності⁵⁷.

доби в Україні. Київ, 1994. 271 с.; *Роженко М.М.* Трагедія академіка Володимира Юринця: Штрихи до історії української філософії радянської доби. Київ, 1996. 192 с.; *Рубльов О.С.* Маловідомі сторінки біографії українського історика: Михайло Марченко // Укр. іст. журн. 1996. № 1. С. 106–118; *Його ж.* Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939). Київ, 2004. 648 с.; *Верба І.В.* Олександр Оглоблин: Життя і праця в Україні. Київ, 1999. 384 с.; *Білокінь С.* Доля членів Центральної Ради в СРСР // Визвольний шлях. 2000. Січень. Кн. 1 (622). С. 14–26 та ін.

⁵⁵ Горе переможеним. Репресовані міністри Української революції / Авт.-упоряд.: А. Когут, Р. Подкур, В. Скальський, В. Василенко, Н. Григорчук, Н. Савченко. Київ, 2018. 240 с.

⁵⁶ Там само. С. 21.

⁵⁷ *Лисенко О.* Довідки сільських рад та правлінь колгоспів як підстава для арешту селян в умовах «Великого терору» 1937–1938 рр. (на матеріалах Чернігівської області) // Політичні репресії в Українській РСР 1937–1938 рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпретації. До 75-річчя «Великого терору» в СРСР / Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, м. Київ, 15 березня 2012 р. Київ, 2013. С. 42–52.

Чимало авторів не могли визначитися із інтерпретацію діяльності історичної постаті. У 1990-х роках із незрозумілих причин вважалося, що факт політичної репресії комуністичного діяча нівелює її негативну складову щодо України. Типовий приклад – це постать вихідця із Поділля В. Затонського. У перших дослідженнях, підготовлених на основі матеріалів архівно-кримінальної справи, поза увагою залишалася його діяльність на посаді члена реввійськради 12-ї армії, коли були розстріляні сотні осіб, які боролися із більшовицькою окупацією України; участь у ліквідації українських навчальних закладів, руйнуванні церков та пам'ятників, організації Голодомору 1932–1933 рр. (відповідальний за хлібозаготівлю у Київській області) та ін.

Згодом подібна тенденція перемістилася у тематичне поле «кат – жертва». Учені вивчали всі аспекти життєвого шляху людини, виявляли його причетність до комуністичних злочинів і водночас намагалися розкрити мотиви його арешту та страти. Здебільшого дослідники робили висновок, що мотивами арешту були патрон-клієнтські стосунки з одним із партійно-радянських угруповань, минула політична діяльність, нездатність, на думку Й. Сталіна, швидко реалізовувати «завдання партії»⁵⁸.

До 60-річчя масових убивств російським комуністичним режимом українських в'язнів, які утримувалися на Соловках, опубліковане тритомне видання «Остання адреса». У ньому вміщено «розстрільні» протоколи засідання Особливої трійки УНКВС по Ленінградській області 1937 р., котра санкціонувала цей злочин, а також документи з тюремних справ соловецьких в'язнів, що зберігаються у Регіональному управлінні Федеральної служби безпеки РФ по Архангельській області, унікальні матеріали з Державного архіву Служби безпеки України, уривки зі спогадів⁵⁹. Значно доопрацьоване видання «Останньої адреси» з'явилося друком у 2003 р.⁶⁰

Репресивний чинник у діяльності науковців академічних установ радянської доби став предметом уваги сучасних дослідників. Комуністичні очільники розробляли різні форми впливу на українське наукове середовище – від відверто насильницьких / репресивних до професійного і матеріального заохочення.

⁵⁸ Див. зокрема: *Сапун М. В.П. Затонський – політичний діяч і вчений* // Про минуле заради майбутнього. Київ, 1989. С. 265–273; *Прокопчук В.* Нарком із Поділля // 3 народних глибин: Славетні подоляни. Хмельницький, 1991. С. 18–23; *Телячий Ю., Коваль М.* Нарком освіти В.П. Затонський у катівні НКВС // Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Хмельницька область. Кн. 1. Хмельницький, 2008. С. 744–751 та ін.

⁵⁹ *Остання адреса: До 60-річчя соловецької трагедії: В 3 т. / Упоряд.: П. Кулаковський, Г. Смирнов, Ю. Шаповал.* Київ, 1997. Т. 1. 325 с.; Київ, 1998. Т. 2. 286 с.; Київ, 1999. Т. 3. 394 с.

⁶⁰ *Остання адреса: Розстріли соловецьких в'язнів з України у 1937–1938 рр.: В 2 т. / Упоряд.: С. Кокін, П. Кулаковський, Г. Смирнов, Ю. Шаповал.* 2-ге вид., доопрац. і доп. Київ, 2003; Т. 1. LXII, 470 с.; Т. 2. IV, 624 с.

Нові цікаві документи з історії ВУАН 1918 – початку 1930-х років опубліковані у серійному збірнику «Історія Національної Академії наук України». Вони засвідчують втручання у її справи комуністичної адміністрації радянської України, висвітлюють контакти наддніпрянських дослідників з галицьким науковим співтовариством, специфічну інтерпретацію цих стосунків республіканською партійною номенклатурою, намагання використати їх для обслуговування ідеологічних потреб більшовицьких очільників⁶¹.

Упродовж 2006–2011 рр. О. Рубльов і О. Юркова виявили нові джерела й опублікували праці із становлення і діяльності Інституту історії України НАН України у 1936–1991 рр. Дослідники на підставі розсекречених архівних документів розкрили механізм ідеологічного тиску на науковців, оприлюднили імена і долі вчених, які були репресовані комуністичним режимом за власне бачення перебігу історичного процесу на теренах України⁶².

Знаковою постаттю модерної української історії та історіографії був і залишається М. Грушевський. Обставини життя і діяльності цього вченого у історіографії аж надто добре відомі, аби зупинятися на них докладно. Завдяки зусиллям знаного американського ученого українського походження Любомира Винара було започатковано новий дослідницький напрям – *грушевськознавство*, що сьогодні розвивається спільними зусиллями науковців України та діаспори⁶³.

Після статті С. Білоконя, опублікованої у «Літературній Україні», про життєвий шлях М. Грушевського⁶⁴, побачили світ сотні різноманітних публікацій з ділянки грушевськознавства, актуалізувалося питання про підготовку повноформатної наукової біографії видатного ученого⁶⁵. Упродовж останнього двадцятиріччя здійснені численні перевидання праць історика, включно із фундаментальною «Історією України-Руси», його популярні книги, публіцистичні виступи.

⁶¹ Див.: Історія Академії наук України, 1918–1923: Док. і матеріали / Упоряд.: В.Г. Шмелюв (старш. упоряд.) та ін. Київ, 1993. 376 с.; Історія Національної Академії наук України, 1924–1928: Док. і матеріали / Упоряд.: В.А. Кучмаренко, О.Г. Луговський, Т.П. Папакіна та ін. Київ, 1998. 763 с.; Історія Національної Академії наук України, 1929–1933: Док. і матеріали / Упоряд.: Т.В. Вересовська, В.Г. Врублевський, В.А. Кучмаренко та ін. Київ, 1998. 543 с.

⁶² Інститут історії України НАН України. 1936–2006. Київ, 2006. 818 с.; Інститут історії України НАН України: Друге двадцятиріччя (1957–1977): Документи і матеріали / Упоряд. О.С. Рубльов. Київ, 2007. 464 с.; Інститут історії України Національної академії наук України. Документи і матеріали. 1936–1991: У 2 кн. Кн. 1: 1936–1947 / Упоряд.: О.С. Рубльов, О.В. Юркова. Київ, 2011. 630 с. та ін.

⁶³ Див. докладніше: *Винар Л.* Грушевськознавство: Генеза й історичний розвиток. Київ; Львів; Париж; Нью-Йорк; Торонто, 1998. 215 с.

⁶⁴ Див.: *Білокінь С.* Михайло Грушевський // Літературна Україна. 1988. 21 липня.

⁶⁵ Докладніше див.: *Пиріг Р.Я.* Грушевськознавство: стан та перспективи розвитку // Укр. іст. журн. 1996. № 5. С. 71–83; *Його ж.* Проблеми підготовки наукової біографії Михайла Грушевського // Укр. іст. журн. 2005. № 4. С. 178–189.

Періодично друкуються тематичні хрестоматії⁶⁶. Опубліковані збірники його епістолярної спадщини⁶⁷.

У контексті дослідження репресивного тиску на вченого та його оточення варто згадати ґрунтовні праці проф. Р. Пирога, присвячені висвітленню радянського десятиліття М. Грушевського⁶⁸, науково-документальні праці В. Пристайка та Ю. Шаповала, де біографія академіка подається крізь призму таємних документів ДПУ – НКВС УСРР⁶⁹. Діяльності Науково-дослідної кафедри історії України М. Грушевського присвячена книга О. Юркової⁷⁰. У розвідці О. Рубльова зроблено спробу проаналізувати перший рік перебування М. Грушевського в УСРР, зокрема, взаємини ученого із владою та колегами по Академії⁷¹. Варто відзначити й вдалу спробу популярної біографії М. Грушевського, що належить перу І. Верби та Ю. Шаповала⁷².

Подією у науковому й культурному житті України стала публікація «Щоденника» С. Єфремова, який був вилучений співробітниками ДПУ УСРР у 1929 р.⁷³ Автентичні свідчення чільного діяча українського національного руху, одного з керівників ВУАН і провідного опонента М. Грушевського містять не лише цікаві оцінки більшовицької політики в Україні, особисті спостереження, але й значно доповнюють фрагментарну картину академічного життя 1920-х років, дозволя-

⁶⁶ Див., напр.: Великий українець: Матеріали з життя та діяльності М.С. Грушевського / Упоряд., підгот. текстів та фотоматеріалів, комент., приміт. А.П. Демиденка; Вступ. слово Л.М. Кравчука; Післямова Ф.П. Шевченка. Київ, 1992. 551 с.; іл.; та ін.

⁶⁷ Див., напр.: Листування Михайла Грушевського. Т. I. Київ; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 1997. 399 с.; Т. II. Київ; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 2001. 413 с.; Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932 рр.) / Упоряд., археогр. передмова Г. Сварник; Вступна стаття Я. Дашкевича. Львів; Нью-Йорк, 1998. XX + 268 с.

⁶⁸ Див.: *Пиріг Р.Я.* М.С. Грушевський: між історією і політикою (1924–1934 рр.) // Укр. іст. журн. 1991. № 4. С. 54–66; № 5. С. 50–61; № 7. С. 38–48; № 8. С. 54–63; № 9. С. 50–60; № 10. С. 44–51; № 11. С. 3–13; *Його ж.* Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934). Київ, 1993. 199 с.; *Його ж.* Життя і діяльність М.С. Грушевського у контексті ідеологічної боротьби в Україні (1920–1930-ті рр.): Автореф. дис. ... докт. іст. наук. Київ, 1994. 37 с.

⁶⁹ Див.: *Пристайко В.І., Шаповал Ю.І.* Сторінки біографії М.С. Грушевського в світлі таємних документів ДПУ – НКВС // Укр. іст. журн. 1996. № 5. С. 83–89; *Їх же.* Михайло Грушевський і ГПУ – НКВД: Трагічне десятиліття: 1924–1934. Київ, 1996. 335 с.; Михайло Грушевський: Справа «УНЦ» і останні роки (1931–1934) / Публ. В. Пристайка та Ю. Шаповала. Київ, 1999. 353 с. та ін.

⁷⁰ Див.: *Юркова О.В.* Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України М.С. Грушевського (1924–1930 рр.). Київ, 1999. 433 с.

⁷¹ Див.: *Рубльов О.С.* Михайло Грушевський: перший рік у Радянській Україні (спроба реконструкції) // Укр. іст. журн. 1996. № 5. С. 50–71; № 6. С. 3–25.

⁷² *Шаповал Ю., Верба І.* Михайло Грушевський. Київ, 2005. 352 с.: фотоіл.

⁷³ Див.: *Єфремов С.О.* Щоденники, 1923–1929 / Упоряд.: О.І. Путро (голов. упоряд.) та ін. Київ, 1997. 848 с.

ють виразніше уявити ставлення керівного тандема ВУАН (А. Кримський – С. Єфремов) до Історичної секції М. Грушевського.

Наступна історіографічна тенденція – це дослідження формування та діяльності органів держбезпеки СРСР і радянської України. Основна увага приділялася розробці трьох напрямів:

– Вивчення біографій співробітників органів державної безпеки. Варто відзначити науковий доробок В. Золотарьова та Ю. Шаповала. Дослідники, проаналізувавши матеріали особових справ, партійно-радянські документи, створили біографічні портрети керівного складу інституції. Також В. Золотарьов підготував значну кількість біограм на особовий склад держбезпеки радянської доби⁷⁴.

– Виявлення та аналіз мотивів організаційно-структурних змін органів держбезпеки. Учені довели, що основним мотивом постійних реорганізацій органів держбезпеки було бажання максимально адаптувати їхню діяльність до нагальних потреб вищого політичного керівництва СРСР й особисто Й. Сталіна⁷⁵;

– Аналіз правової бази проведення політичних репресій, у тому числі динаміки розширення компетенції співробітників органів держбезпеки та позасудового органу – Особливої наради ДПУ – ОДПУ – НКВС – НКДБ – МДБ СРСР. Дослідники, зокрема, зазначали, що позасудові органи не були передбачені правовою системою СРСР, однак активно використовувалися упродовж усього періоду правління Й. Сталіна⁷⁶.

Цілком новий напрям дослідження історії Великого терору – це проблема виконавців. Прикметно, що спочатку рівень виконавців рішень кремлівських очільників стосовно знищення окремих соціальних чи національних груп не опускався нижче керівників НКВС республіки (В. Балицький, І. Леплевський, О. Успенський). Але після ухвалення Верховною Радою України Закону України «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років», копійкою роботи архівістів ГДА СБ України і науковців Інституту історії України НАН України щодо виявлення документів про Великий терор, встановлення імен слідчих, членів розстрільних команд тощо дослідження проблеми значно активізувалося. Міжнародній групі вчених із України, Німеччи-

⁷⁴ Золотарьов В. Чекісти 20–30-х: матеріали до біографічного словника // 3 архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. 1994. № 1. С. 168–171; *Його ж.* ЧК – ГПУ – НКВС на Харківщині: люди та долі. 1919–1941. Харків, 2003. 477 с.; *Його ж.* Олександр Успенський: особа, час, оточення. Харків, 2004. 366 с. Шаповал Ю., Золотарьов В. Всеволод Балицький: особа, час, оточення. Київ, 2002. 468 с. та ін.

⁷⁵ Золотарев В.А., Степкин В.П. ЧК – ГПУ – НКВД в Донбассе: люди и документы. 1919–1941. Донецк, 2010. 512 с.; Подкур Р. Створення ВЧК: інтерпретація відомої проблеми // 3 архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. 2004. № 1/2. С. 1734; *Його ж.* Ф. Дзержинський у взаєминах ВЧК та ВУЧК у 1919 р. // 3 архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. № 1/2. 2013. С. 7–30 та ін.

⁷⁶ Окіпнюк В. Органи державної безпеки УРСР (1922–1941 рр.): історико-правове дослідження. Херсон, 2017. 390 с.; Правова ідеологія і право України на етапі становлення тоталітарного режиму (1929–1941). Київ, 2001. 320 с. та ін.

ни, США, Канади, Молдови, Грузії та Російської Федерації після майже десятирічної роботи вдалося провести певний первинний аналіз виконавського складу за таким алгоритмом: виконавці – їхнє походження – шлях до органів держбезпеки – прояви політичної лояльності – вплив патрон-клієнтських стосунків (різні клієнти) – поведінка під час Великого терору (чому жорстокість, побиття, катування стали нормою) – поведінка після припинення масових операцій – причини засудження чи іншого покарання, шляхи уникнення покарання – участь у Другій світовій війні – покарання у другій половині 1950-х – 1960-х роках.

Першим результатом стала публікація трьох томів науково-документального збірника⁷⁷, декількох монографічних досліджень, що були присвячені діяльності конкретних слідчих обласних УНКВС⁷⁸. Подальші пошуки, імовірно, будуть спрямовані на вивчення регіональних клієнтел, що стали однією із причин визначення кола покараних співробітників обласних УНКВС у 1939–1941 рр., кількості й видів покарання колишніх чекістів у другій половині 1950-х – 1970-х роках.

Розсекречення документів колишніх комуністичних спецслужб зумовило формування цілком нового напрямку дослідження діяльності органів держбезпеки. Йдеться про документування злочинів нацистського режиму, розшук військових злочинців, аналіз діяльності об'єктів критичної інфраструктури радянської економіки. У 2018 р. науковій громадськості був запропонований науково-документальний збірник «Насильство над цивільним населенням України. Документи спецслужб. 1941–1944». Зокрема, В. Васильєв актуалізував дослідження проблеми насильства над цивільним населенням України в роки німецько-радянської війни, Р. Подкур вивчав інформаційний потенціал документів органів державної безпеки щодо розслідування злочинів нацистського режиму. Автори-упорядники на підставі архівно-кримінальних справ на поліцаїв і співробітників окупаційної цивільної адміністрації оприлюднили інформацію щодо насильства над мирним населенням, масових розправ над «небажаними елементами» – євреями, ромами,

⁷⁷ Відлуння Великого терору. Збірник документів: У 3 т. Т. 1: Партійні збори та оперативні наради співробітників управлінь НКВС УРСР (листопад 1938 – листопад 1939 рр.) / Авт.-уклад.: В. Васильєв, Л. Віола, Р. Подкур. Київ, 2017. 744 с.; Т. 2: Документи з архівних кримінальних справ на співробітників органів НКВС УРСР, засуджених за порушення соціалістичної законності. Кн. 1: НКВС Молдавської РСР, Дорожньо-транспортний відділ ГУДБ НКВС Північно-Донецької залізниці, УНКВС по Житомирській області та УНКВС по Одеській області / Авт.-упор: С. Кокін, Д. Россман. Київ, 2018. 728 с.; Т. 3: Чекисти Сталіна в лещатах «соціалістичної законності». Его-документи 1938–1941 рр. / Авт.-уклад. А. Савін, О. Тепляков, М. Юнге. Київ, 2019. 936 с.

⁷⁸ Васильєв В., Подкур Р. Радянські карателі. Співробітники НКВС – виконавці Великого терору на Поділлі. Київ, 2017. 240 с.; Viola L. Stalinist Perpetrators on Trial. Scenes from the Great Terror in Soviet Ukraine. Oxford, 2017. 304 p.; Юнге М. Чекисты Сталина: мощь и бессилие. «Бериевская оттепель» в Николаевской области Украины». Москва, 2017. 352 с. та ін.

комуністами, радянськими активістами, партизанами та підпільниками, військовополоненими тощо⁷⁹.

Почав формуватися ще один напрям досліджень діяльності органів державної безпеки – це контррозвідувальне забезпечення галузей економіки та об'єктів критичної інфраструктури. Так, С. Ляковська вивчала діяльність органів ВУНК – ДПУ у сфері економіки у 1921–1928 рр. Вона зауважила, що сучасні науковці аналізували лише репресивну функцію радянських органів держбезпеки, залишивши за лаштунками боротьбу із економічною злочинністю, порушеннями умов концесій, контрабандою тощо. Авторка дослідила методи оперативно-розшукової, контролюючої, інформаційно-аналітичної діяльності економічних підрозділів ВУНК – ДПУ УСРР, основні напрями протидії економічній злочинності⁸⁰.

В. Ворожко акцентував увагу на необхідності вивчення досвіду захисту військової промисловості від зовнішніх загроз. Дослідження історичних аспектів функціонування військової промисловості та її взаємодії з органами державної безпеки має особливу актуальність сьогодні, коли гостро постала проблема практичного забезпечення національної безпеки України в умовах російської агресії⁸¹.

О. Бажан, В. Бірчак і Г. Боряк на основі документів ГДА СБ України у 2019 р. опублікували науково-документальний збірник про обставини будівництва, експлуатації та наслідки катастрофи на Чорнобильській атомній станції. «Чорнобильське дос'є» висвітлює передумови та хронологію аварії, причини та масштаби лиха, етапи ліквідації техногенної катастрофи. Автори-упорядники опублікували розпорядчі та інформаційні матеріали про оперативну ситуацію у будівельно-монтажних організаціях, що розпочали будівництво АЕС у жовтні 1972 р., документи контррозвідувальних підрозділів Комітету держбезпеки УРСР, що здійснювали розробку організаційних та практичних заходів із забезпечення контролю за розвитком ситуації на Чорнобильській АЕС та в 30-кілометровій зоні відчуження з часу завершення будівництва об'єкта «Укриття» над зруйнованим 4-м енергоблоком атомної електростанції (наприкінці листопада 1986 р.) до моменту розпаду СРСР та припинення існування радянських органів державної безпеки в УРСР (вересень 1991 р.)⁸². Стало зрозумілим, що незадовільна якість будівництва, проектні прорахунки, низька ефективність використання державних коштів стали чи не головними чинниками однієї із найбільших техногенних катастроф ХХ ст.

⁷⁹ Насильство над цивільним населенням України. Документи спецслужб. 1941–1944 / Авт.-уклад.: В. Васильєв, Н. Кашеварова, О. Лисенко, М. Панова, Р. Подкур. Київ, 2018. 752 с.

⁸⁰ Ляковська С. Діяльність органів ВУЧК – ДПУ УСРР у сфері економіки (1921–1928 рр.). Київ, 2016. 508 с.

⁸¹ Ворожко В. Військова промисловість та органи державної безпеки СРСР та УСРР у 1918–1926 рр. // 3 архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. № 2. 2017. С. 96–118.

⁸² Чорнобильське дос'є КГБ. Суспільні настрої. ЧАЕС у поставарійний період: Збірник документів про катастрофу на Чорнобильській АЕС. / Упоряд: О. Бажан, В. Бірчак, Г. Боряк. Київ, 2019. 1200 с.

Подібні дослідження розкривають практично невідому царину діяльності комуністичних органів державної безпеки. Поряд із політично мотивованим репресивним компонентом, вчені вивчали інформаційно-аналітичну, контролюючу і каральну складові їх поточної діяльності. Водночас такі архівні документи демонстрували неефективність економіки СРСР, прикриття галасливою комуністичною пропагандою соціально-економічних проблем країни, а також пошук та арешти «цапів відбувайлів».

Активно розвивається останнім часом й табуована радянською історіографією проблема функціонування релігійних осередків в Україні, звернення до якої було започатковане наприкінці 1980-х років⁸³. Переважна більшість таких праць (А. Зінченко, В. Пащенко та ін.) присвячена антицерковній політиці тоталітарної держави та державно-церковним взаєминам на прикладі історії УАПЦ⁸⁴. Останнім часом доволі активно почала розроблятися й проблематика історії римо-католицької та греко-католицької церков в Україні радянської доби та переслідування кліру й вірних цих конфесій тоталітарним більшовицьким режимом. Цим питанням присвячені поодинокі монографії, статті, збірники документів⁸⁵.

⁸³ Див., напр.: *Боцюрків Б.* Проблеми досліджень історії релігії та церкви в Україні у міжвоєнний період: Джерела та їх опрацювання // Укр. археогр. щорічник. Київ, 1992. Вип. 1. С. 285–294.

⁸⁴ Див., напр.: *Зінченко А.Л.* Чи була відокремлена церква від держави у 20-ті роки? // Укр. іст. журн. 1992. № 1. С. 104–114; *Його ж.* Благовістя національного духу: Українська церква на Поділлі в першій третині ХХ ст. Київ, 1993. 256 с.; *Його ж.* Визволитися вірою: Життя і діяння митрополита Василя Липківського. Київ, 1997. 423 с.; *Нестуля О.* Доля церковної старовини в Україні, 1917–1941 рр.: В 2 ч. Київ, 1995. Ч. 1: 1917 – середина 20-х рр. 278 с.; Ч. 2: Кінець 20-х – 1941 р. 215 с.; *Пащенко В.О.* Держава і православ'я в Україні: 20–30-ті рр. ХХ ст. Київ, 1993. 188 с.; *Його ж.* «Ніч минула, а день наблизився...»: Держава і православ'я в Україні, 20-ті роки. Київ, 1994. 169 с.; *Його ж.* Свобода совісті в Україні: Міфи і факти 20–30-х років. Київ, 1994. 249 с.; *Його ж.* Православ'я в новітній історії України. Полтава, 1997. Ч. I. 354 с. та ін.

⁸⁵ Див., напр.: *Рубльова Н.* Невідома ділянка антирелігійного фронту: Боротьба владних структур УСРР проти Римсько-католицької церкви, 1920-ті роки // 3 архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. 1998. № 1/2. С. 228–243; *Її ж.* Антикостюльна кампанія в УСРР: причини, інструментарій, перебіг (кінець 20-х – 30-ті рр.) // 3 архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. 1999. № 1/2. С. 388–405; *Її ж.* Ліквідація в Україні ієрархії Римо-католицької церкви (кінець 1917 – 1937 рр.) // 3 архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. 2000. № 2/4 (13/15). С. 311–330; *Пащенко В.* Греко-католики в Україні: від 40-х рр. ХХ ст. до наших днів. Полтава, 2002. 615 с.; *Влада і Костьол в радянській Україні, 1919–1937 рр.: Римо-католицька церква під репресивним тиском тоталітаризму: Документи / Передм., упорядкув., додатки, покажч. Н.С. Рубльової // 3 архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. 2003. № 2 (21). С. 3–507; Митрополит Андрей Шептицький у документах радянських органів державної безпеки (1939–1944 рр.) / Упоряд.: С. Кокін, Н. Сердюк, С. Сердюк. Київ, 2005. 480 с.; Ліквідація УГКЦ (1939–1946): Документи радянських органів державної безпеки / Упоряд.: С. Кокін, Н. Сердюк, С. Сердюк. Київ, 2006. Т. I. 920 с.; Т. II. 804 с. та ін.*

Загалом у 2010–2015 рр. накопичення фактичного матеріалу щодо політичних репресій радянської доби почало переходити у певний якісний аналіз. Виявилось, що політичні репресії були лише елементом / методом державного терору, що практикувався вищим політичним керівництвом СРСР упродовж всього періоду його існування. Для опрацювання цього наукового напрямку відділ по розробці архівів ВУНК – ДПУ – НКВС – КДБ при Президії НАН України був реорганізований у відділ історії державного терору радянської доби Інституту історії України НАН України. Завданням науковців цього відділу стало дослідження формування системи державного терору на союзному і республіканському рівнях управління, виявлення й аналіз маркерів державного терору в економічній, політичній, культурно-освітній, науковій сферах, громадському і повсякденному житті. Це надасть можливість запобігти спробам впровадити латентні елементи державного терору в українську сучасність, а також нейтралізувати їх за допомогою громадянського суспільства.

Таким чином, у дослідженні політичних репресій радянської доби виділяються декілька етапів. Перший – кінець 1980-х – початок 1990-х років – характеризувався методологічною кризою, ідеологізацією гуманітарної сфери, численними дискусіями науковців і публіцистів про методи дослідження, залучення нових джерел.

Під час другого етапу (1990–2010-і роки) активізувалося виявлення, опрацювання та публікація документів про політичні репресії, досліджувалися їх напрями, мотиви, об'єкти (політичні опоненти, соціальні, національні, релігійні, станові групи), ідеологічне та правове підґрунтя, визначалося коло співучасників переслідування. Почали визначатися напрями дослідження політичних репресій: джерелознавчий аспект та інформаційний потенціал документів комуністичних спецслужб, вивчення об'єктів репресій, долі конкретних жертв і співробітників держбезпеки, спротиву комуністичному режиму; втручання у діяльність наукових установ; створення і мотиви перманентних реорганізацій органів державної безпеки, правова основа їх діяльності; вивчення ролі «виконавців» – партійних очільників та ін.

Третій етап означений теоретичним осмисленням політичних репресій як елементу / методу більш глобального явища – державного терору як системи управління СРСР, і радянської України зокрема.

Лариса ЯКУБОВА

ПЕРСПЕКТИВИ РОСІЙСЬКОЇ АКАДЕМІЧНОЇ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ У СВІТЛІ НОВІТНЬОЇ КРИМОЛОГІЇ (2014–2019 РР.)

В усіх усядах Росії, від Саранська та Єкатеринбурга до Тамбова і Челябінська, а також в анексованому Криму, 16–18 березня 2019 р. з належним пафосом відсвяткували п'ятиріччя «Крымской весны». 16 та 18 березня в Криму є офіційними вихідними днями. Тож урочистості розпочалися від 15-го.

Святкування запам'яталося не лише тим, що так званий глава комітету з міжнародних відносин Державної ради Криму Юрій Гемпель передав через ЗМІ главі українського МЗС Павлу Клімкіну особисте запрошення приїхати на півострів, аби пересвідчитися на власні очі в тих змінах, що відбулися, і побачити, як кримчани святкують знаменну річницю¹. Врешті, «запрошення», що ним жодна публічна особа, яка поважає себе, ніколи не скористається, його форма і тональність вкотре засвідчили – сіра геополітична зона не лише бравує своїм непевним становищем, вона намагається, як і за радянських часів, видати його за виключність.

На підтвердження цього вже усталеного політичного тренду глава Держдуми В'ячеслав Володін, який завітав до Криму, зажадав від України «компенсацію анексії» від 1991 р. Виїзне засідання Держдуми в Криму та безліч телевізійних програм, присвячених даті, де не лише російські політики, а й нікому невідомі іноземці п'ятий рік поспіль засвідчували: Крим російський, так вирішив народ Криму, світ з цим змушений буде змиритися – не сьогодні, так завтра, також не додали нічого принципово нового.

Посвячення нових юнармійців на центральній площі Ялти біля пам'ятника В. Леніну, діти в одностроях на армійський лад. Сформовані з червоних троянд п'ятірки на капотах військових машин. Автобуси з надписами «діти», автопробіг та багатокілометровий почет «Нічних Вовків». Звичне покладання квітів. Байк-шоу та виступи танцювальних колективів. Розгортання рекордного прапора Росії та його ж поставлення на найвищій точці гори Гасфорта. Пам'ятник «Вежливым

¹ Винник С. Украинского министра пригласили на пятилетие «Крымской весны» // Российская газета. 2019. 2 марта. URL: <https://rg.ru/2019/03/02/reg-ufo/ukrainskogo-ministra-priglasili-na-piatiletiia-krymskoj-vesny.html>

людям», завалений червоними гвоздиками. О. Залдостанов та С. Аксьонов на незграбних мотобайках, демонстрація озброєнь та військової техніки. Перший в Росії фестиваль «Крымская весна» на Манежній площі з традиційними вже ятками зі street food, де москвичі та гості столиці мали нагоду спробувати «кримський плов, кримські сендвічі, кримську барабульку в томатах, татарські пельмені тощо»². Яскраві посмішки артистів у татарських національних костюмах, що унаочнювали радість від «приєднання півострова до Росії», вкотре засвідчили – хліб та видовища є безвідмовним знаряддям владарювання над народом і його думками.

Святкування п'ятиріччя обійшлося без мітингів, проте – з гуляннями. Здавалося б, малопомітна, але промовиста деталь. Мітинги – масові, пацифістські, однак розігнані з показовою жорстокістю, – відбудуться в Москві влітку, вони й засвідчать, що не лише Крим повернувся в «рідну гавань» – рідна гавань переведена на особливий режим, і виходу з неї немає.

Тоді ж, 16 березня, на горі Гасфорта у специфічному просторі, створеному металевими конструкціями, радянськими гербами, паровозом із червоною зіркою, копіями скульптур «Робітника та колгоспниці» та «Воїна-визволителя» з берлінського Трептов-парку – такому собі постапокаліптичному сюрреалістичному пейзажі, люди зі стягами Росії, ДНР та руху «Антимайдан», серед яких не було випадкових, святкували п'ятиріччя «Крымской весны» і проголосили створення «П'ятої імперії». Виступаючи перед однодумцями, Сергій Аксьонов не соромився: «Ми вирішували питання цивілізаційного вибору. Ми хотіли бути разом з історичною батьківщиною – Росією. Ми не висували умов і нічого не вимагали. Але нічого б не вийшло, якби наш президент Володимир Володимирович Путін особисто не керував цією операцією і не приймав особисто рішення, від яких залежали долі кримчан і севастопольців. Рішення президента врятували нам життя. Дякуємо йому. Дякуємо росіянам, дякуємо силам спецоперацій, усім, хто був тут і брав участь у забезпеченні безпеки проведення референдуму. Насправді то була унікальна операція. Все відбулося настільки швидко, зухвало і нахабно, що наші опоненти не встигнули оговтатися»³.

Сергій Аксьонов був навесні 2019 р. не єдиним, хто намагався рефлексувати з приводу подій п'ятирічної давнини. Не лише пишномовні обговорення на офіційних та русскомирських ЗМІ⁴, а й науковці вкотре долучилися до осмислення подій «Крымской весны». Та не лише її, а й історії Криму загалом.

² Пятилетие «Крымской весны» // Коммерсантъ. 2019. 16 марта. URL: <https://www.kommersant.ru/gallery/3915279#id1721639>

³ Антиутопия, ставшая реальностью: как Аксенов и «Ночные Волки» праздновали пятилетие аннексии: репортаж из Крыма // Hromadske. 2019. 16 марта. URL: <https://hromadske.ua/ru/posts/antyutopyia-stavshaia-realnostiu-kak-aksenov-y-nochnye-volky-prazdnovaly-piatyletie-anneksyy-reportazh-yz-kryma>

⁴ Див., наприклад: Пятилетие Крымской весны: Изменилось ли мнение Запада? // Царьград. 2019. 18 марта. URL: https://tsargrad.tv/articles/pjatiletie-kryskoj-vesny-izmenilos-li-mnenie-zapada_189514

На початку 2019 р. побачила світ видана в «кращих» традиціях радянської історіографії академічна історія Криму, яка, з огляду на відсутність «в російській та зарубіжній історичній науці академічного викладу, що цілісно та системно висвітлює минуле півострова в широкому контексті історичного розвитку Східної Європи і Росії»⁵, претендувала на звання першого наукового дослідження з історії Криму «від його першопочаткового заселення людиною до повернення до складу Росії в березні 2014 р.» 43 автори – такого потужного інтелектуального десанту, що складався з представників найбільш знаних російських та кримських наукових, науково-дослідних установ та вишів, не мала досі жодна з праць, дотичних до висвітлення історії півострова.

Слід нагадати, що пілотні видання, що вийшли відразу після анексії Криму⁶, як і спроби переорієнтації усталених історіографічних штампів за рахунок включення Криму до Золотоординського спадку, правонаступницею якого неоевразійці, а з недавнього часу і правлячі кола РФ, все активніше позиціонують сучасну Росію⁷, мали місце і раніше. Науковий резонанс від них був мінімальним, адже штучні схеми назагал традиційно замулювали ту просту обставину, що саме кримські татари, а не росіяни, за принципом первородства мали б претендувати на першість у праві на спадок Золотої Орди. Аж ні – права Москви не піддаються сумніву.

Здавалося б, п'ять років такого довгоочікуваного набуття Криму мали спонукати російських істориків до якісного прориву в справі нового прочитання його історії. Тим часом про жодні вагомі зрушення, якщо не брати до уваги вивезення за межі півострова археологічних артефактів, не йдеться. Дослідження, що з'явилися впродовж 2014–2019 рр., переважно розробляли традиційні ділянки античної, середньовічної історії Криму, врешті – давно переоране поле Кримської війни. До честі фахових істориків, мало хто доклав руку до підведення «наукової бази» під анексію Криму. Радше йшлося про створення цілого пласту кон'юнктурних праць, які, апелюючи до принципу мультидисциплінарності, практикували новітні форми політичного та ідеологічного маніпулювання⁸.

Серед праць, що симптоматично віддзеркалюють перспективи та напрями кримології в РФ, є дисертація Р. Старченка, захищена за спеціальністю «Етнографія, етнологія, антропологія» й виконана під керівництвом Михайла Губогло.

⁵ История Крыма: В 2 т. Москва, 2019. Т.1. С. 15.

⁶ История Крыма / Российское военно-историческое общество. Москва, 2015; Санин Г.А. Крым. Страницы истории. Москва, 2015.

⁷ Крым в Золотоординский период [Текст]: каталог выставки «Крымский Юрт Золотой Орды: наследие исчезнувшей империи». Симферополь, 2016. 158 с.

⁸ Докладніше про здобутки кримології останніх років див.: Якубова Л. Кримські студії: політичні й наукові виклики і контексти // Крим – це Україна. Документальні свідчення в архівах України: Збірник статей і матеріалів круглого столу, м. Київ, 15 лютого 2019 р. Київ, 2019. С. 68–95. URL: <http://cdago.gov.ua/images/stories/Qrm/krim-1-191.pdf>. Слід додати ще один нюанс: за п'ять років, що минули від «Кримської весни», жодна з дисертацій на кримську тематику не захищалася на теренах анексованого Криму.

Актуалізація проблематики дослідження фразою «на пострадянському обширі до референдуму 16 березня 2014 р. Крим був одним з найбільших регіонів поза Росією, в якому росіяни в етнічному складі населення були більшістю» відразу розставляє геть не наукові акценти дисертаційного дослідження. Врешті, в етнологічному дослідженні вирази на кшталт «языковая жизнь населения Крыма», «языковые потребности населения», «речевое поведение», «языковые установки» стають відволікаючим маневром від не менш нагальних понять, таких як «громадянські свободи» та «громадянська відповідальність», «мовна асиміляція» та «національна свідомість», «регіональна ідентичність» та «націєтворення». Мета маніпуляції доволі прозора – виведення «кримського питання» в площину «мовної поведінки та мовних орієнтацій» (мовою оригіналу – «языковое поведение и языковые ориентации»), що перетворює регіональний соціальний організм та таку собі умовну біологічну істоту⁹, життя якої зводиться до рефлексів на кшталт собачки Павлова. Провідним серед них, якщо пристати до думки російського вченого, є мова та мовні орієнтації, а основним негативним подразником – українізація. Пропоновані Р. Старченком тези можна було б взяти за основу наукової гіпотези, коли б материкова Україна «катувала» населення півострову самою лише українізацією, однак, вона «тероризувала» його також усіма конституційними правами й обов'язками та статусом автономії у складі унітарної Української держави.

Вибірковість джерел є загальною хобою досліджень, що так чи інакше стосуються доби незалежності України. Саме це і перетворює їх з наукових на ідеологічні. Втім, не висунення наукових гіпотез та їхнє доведення править тут за мету. Як і в радянські часи, справжнє завдання полягає в підміні національної політики – «языковой политикой, учитывающей запросы представителей всех этнических групп населения Крыма» (щоправда, найменшою мірою – українців та кримських татар, найбільшою – російськомовних «представників» решти етнічних груп); нації – триєдиним концептом мертвої слов'янської єдності та позанаціональним монолітом «русскоговорящих»; реальної свободи – свободою самонавіювання про належність до неоевразійської цивілізації; факту міжнародного злочину анексії – концептами виявлення «общественных настроений» й «адаптации населения Крыма к российскому политическому, экономическому, культурному пространству»¹⁰.

Р. Старченко, власне, і не приховує, що його метою є «пояснення результатів референдуму в Криму 16 березня 2014 р.», – як бачимо, в «умовно науковій» етнолінгвістичній царині. Необізнаному читачу, який не свідомий того, що жодні

⁹ В цьому сенсі вкрай промовистим є визначення дисертантом об'єкту дослідження (повторимося – історичного дослідження) – «...доросле (від 18 років і старше) російське, українське та кримськотатарське населення Криму» (Старченко Р.А. Языковая жизнь и этнополитические ориентации крымчан: 2013–2014 гг.: Дис. ... канд. ист. наук. Москва, 2015. С. 7).

¹⁰ Старченко Р.А. Языковая жизнь и этнополитические ориентации крымчан... С. 3.

«мовні особливості» чи «мовні звички» не дають права на руйнування жодної держави та порушення її суверенітету, аргументи дисертанта можуть видатися слухними. Тим часом інструментарій «наукової» доказової бази дисертації не витримує жодної наукової критики. Нею у автора (який перед тим шкодував з приводу недостатньої емпіричної обґрунтованості праць українських дослідників) стали матеріали соціологічних опитувань 2012–2014 рр., проведених (увага!) в Сімферополі та його передмістях за квотним принципом з огляду на дані перепису 2001 р., а також опитування 44 осіб, зокрема, «керівників приватних та державних установ Криму». Вибірка склала 547 осіб у 2013 р. та 681 особу в 2014 р. Методологічну та методичну вагомість опитувальної програми і, відповідно, її наукової кореляції автор цілком очікувано підвищив за рахунок покликання на іменитих дослідників, зокрема – «Аругюняна Ю.В., Дробижевой Л.М., Губогло М.Н., Кахка Ю.Ю., Ковальченко И.Д., Кондратьева В.С., Шамшурова В.Н., Остапенко Л.В., Субботиной И.А., Сафина Ф.Г. и многих других»¹¹. З легкої руки Р. Старченка результати відповідей (опитувальний лист з 52 запитань) трохи більше півтисячі мешканців майже 2,5-мільйонного регіону стали основою далекоглядних умоводів.

Винесені на захист у 2015 р. його висновки для кожного, хто так чи інакше цікавився історією Криму, звучать як наукове «одкровення». Наведемо їх мовою оригіналу:

«1. Этнический состав населения Крымского полуострова на протяжении двух столетий кардинально менялся, однако уже с первых десятилетий советского периода и до настоящего времени численно доминирующее положение в этническом составе составляют русские. Украинцы даже в годы вхождения Крыма в состав Украины не имели численного преобладания, также как и крымские татары. 2. Несмотря на то, что нормативно-правовая база Украины, регулировавшая языковые процессы в Крыму, была призвана обеспечить развитие и использование государственного языка и языков, наделенных региональным статусом, но в реальности нормы законов соблюдались лишь отчасти, т. к. не отвечали сложившимся языковым потребностям крымчан. 3. Властями Украины осуществлялась политика украинизации в регионах страны, но в Крыму она не имела успеха. 4. Несмотря на политику украинизации последних десятилетий русский язык остается доминирующим в быту и общественной жизни Крыма. Он служит языком повседневного общения для абсолютного большинства населения полуострова. 5. Крымскотатарское население теряет знание языка своей национальности, частично переходя на русский язык. 6. Родной язык значительной части населения Крыма не всегда совпадает с этнической идентичностью. 7. Языковая политика Украины, языковая практика и языковые предпочтения населения Крыма, а также региональная идентичность его жителей стали факторами (одними из) перехода Крыма в состав России»¹².

¹¹ Там же. С. 9.

¹² Там же. С. 13–14.

Як наукове знання підноситься цілком обивательська заувага – «кримчани голосували за забезпечення власної безпеки в умовах, коли Україну розривали внутрішні суперечності, за можливість жити в країні, в якій мова своєї національності має статус державної, за близьку етнічну спільність, за одні історичні цінності і культуру, за підвищення рівня життя»¹³.

Можна було б зробити поправку на особливості авторської інтерпретації надскладних історичних процесів, якби названа робота, виконана під керівництвом знаного російського етнолога, не діагностувала сьогоденний хворобливий стан російського соціогуманітарного наукового знання загалом, вкотре в російській історії стерилізованого агресивною державною доктриною. Власне, зауваги про те, що «методы, логику и методическую базу диссертационного исследования составляют принципы историко-политического и социолингвистического анализа, комплексного междисциплинарного подхода. Используются методы этнологической и логической интерпретации, учитывающие взаимосвязь социальных, этноязыковых, этнополитических и этнопсихологических явлений. Это позволило, опираясь на достаточные по количеству и надежные по качеству материалы, обеспечить научную корректность сделанных выводов и обобщений»¹⁴, виглядають у даному випадку як знуцання над здоровим глуздом і науковою етикою.

Не менш характерні особливості сьогоденного історіографічного дрейфу кримології знаходимо в дисертаційному дослідженні В. Шнейдера¹⁵, захищеному за спеціальністю «Історія міжнародних відносин і зовнішньої політики». На думку автора, Донбас і Крим мали «унікальний історичний досвід», що зміцнів під час перебування в складі СРСР. Відмінними рисами регіонів було використання російської мови переважною більшістю населення і перебування в особливому культурному та інформаційному просторі, що «визначило регіональну самосвідомість кримчан та мешканців Донбасу». Регіональна самосвідомість доволі часто суперечила громадянській ідентичності. «Згодом, у 2014 році, після зміни влади в Україні, що відбулася в умовах політичної турбулентності, конфлікт регіональної та загальноукраїнської самосвідомості призвів до розповсюдження відцентрових тенденцій серед мешканців Криму та Донбасу»¹⁶.

Дисертант сором'язливо зауважує, що серед російських істориків існують ті, хто визнають «український народ окремою нацією та вивчають його історію, виходячи з цього факту» (згадуються Олексій Міллер, Віктор Мироненко й Тетяна Таїрова-Яковлева, а також «фундаментальний труд» «История Украины» (М., 2015), співавторами якого останні виступили, та Сергій Беляков – автор виданої 2016 р. у Москві праці «Тень Мазепы. Украинская нация в эпоху Гоголя»).

¹³ Там же. С. 38–39.

¹⁴ Там же. С. 11.

¹⁵ Шнейдер В.М. Региональные аспекты украинской идентичности в контексте внешнеполитического выбора Украины в начале XXI века: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. Москва, 2018. 25 с.

¹⁶ Там же. С. 4.

Коло науковців, які належать до табору, де українці вважаються складовою (одноєю з трьох відгалужень) єдиного російського народу, традиційно є найбільш представницьким. Прикметно, що поруч з іменитими істориками, які довели свою фаховість, в історіографії називаються представники соціогуманітарного знання, які до історії не мають жодного стосунку. Серед них «почесне» місце посідає О. Дугін, не меншого пієтету заслужили видання Російського інституту стратегічних досліджень «Украина – это Россия» (М., 2014)¹⁷. За традиційним «квотним» принципом формується аналіз «стану вивченості проблематики» українськими дослідниками, в якому довільно перемішані погляди Г. Касьянова, Я. Грицака, М. Степика, М. Рябчука, К. Бондаренка, В. Карасьова, М. Погребінського та ін., а також згадана праця «История Украины. VI–XXI вв.» (К.; М., 2018), за загальною редакцією Петра Толочка.

Теза дисертанта про множинність регіональних ідентичностей, сформованих історично, власне, не є новою. Не менш традиційними є інші висновки дослідника¹⁸, які увиразнюють хворобливий стан сучасної російської україністики, що балансує на межі публіцистики та ідеології. Про вагоме наукове підґрунтя в такому випадку не йдеться. Роботу радше можна назвати інтерпретацією метафори «двох Україн», зведеної у ступінь.

Фінальний висновок – «...стала регіональна ідентичність, як правило, корелює з відповідними уявленнями про кращий (мовою оригіналу – “предпочтительный”) зовнішньополітичний курс країни. При цьому більшість жителів України, маючи особливі культурно-мовні характеристики, як і раніше, не мають чіткого політичного світогляду, який має тенденцію до змін з плином часу під впливом низки факторів. Україна залишається державою з яскраво вираженими регіональними відмінностями, які сформувалися в зв'язку з особливим історичним досвідом різних регіонів країни. Проведений аналіз показав, що ідея загальноукраїнської громадянської ідентичності підтримується на державному рівні і поділяється більшістю жителів України. Водночас, поруч з усвідомленням себе частиною української держави, для значної кількості українців як і раніше важливі їх економічні, культурні та мовні особливості, що можуть бути пов'язані з фактором належності до певного регіону. Таким чином, регіональні аспекти української ідентичності уявляються важливим фактором, що справляє суттєвий вплив на здійснення Україною зовнішньополітичного курсу»¹⁹ – демонструє

¹⁷ Смолин М., Волконский А., Царинный А., Соболевский А., Будилевич А., Линниченко И., Стороженко А. Украина – это Россия. Москва, 2014.

¹⁸ Зокрема, про те, що ідентичність мешканців Донбасу виявилася найбільш сильною, що і призвело до розповсюдження відцентрових тенденцій у регіоні, «відбувся розрив між самосвідомістю значної частини жителів Донбасу та українською громадянською ідентичністю. Ідея зближення з Росією, підтримувана більшістю жителів Донбасу, нині сприймається частиною українців як загрозна для територіальної цілісності країни» (Шнейдер В.М. Региональные аспекты украинской идентичности... С. 14, 20).

¹⁹ Шнейдер В.М. Региональные аспекты украинской идентичности... С. 24.

якісно новий щабель узагальнень російської історичної науки. Власне, в цитований витяг можна замість України вставити назву будь-якої країни світу, зокрема, й Росії, і він нічого не втратить від своєї схоластичної наповненості.

Симптоматично, що проблема впливу кримської регіональної ідентичності на становлення вектору зовнішньої політики України дисертантом взагалі не порушується. Відповідь на питання: чому? – очевидна. Кримське питання виведене за межі наукового дискурсу як таке, що, на думку дослідника, не стосується України.

Ключові тези офіційного суспільно-політичного дискурсу обставин анексії Криму, оформлені в науково-подібній оболонці, представлені в дисертації І. Островської²⁰. Концептуальна рамка дослідження маніфестована виразами на кшталт «період українського контролю над півостровом»²¹. Не менш промовистим є й формулювання «наукової актуальності» дослідження: «Нині за межами Російської Федерації мешкає значна кількість не лише етнічних росіян, але й громадян, які ідентифікують себе з російською культурою та історією. Отже, історичний досвід участі громадянських об'єднань Криму та Севастополя у вирішенні проблем російської культурної спільноти, в зміцненні її самосвідомості є актуальним у масштабі не лише Російської Федерації, але й усього ареалу проживання російської діаспори в різних країнах СНД»²².

Власне, єдиним завданням російської дослідниці стало постулювання тез про те, що «відсутність єдиного координаційного центру не завадила організаціям об'єднати свої ресурси і сили в період лютнево-березневих подій 2014 р. Упродовж усього українського періоду новітньої історії Криму та Севастополя громадські об'єднання як різновид інститутів громадянського суспільства за допомогою різних форм і методів роботи впливали на підтримання гідного рівня політичної активності, а у вирішальний момент стали одним із важливих учасників протесту проти майданного націоналістичного заколоту, а потім – возз'єднання регіону з Російською державою»²³, й «попри поліетнічність та полікультурність Криму, в регіональній спільноті переважав орієнтир в бік соціокультурного простору *Русского мира*»²⁴.

Результати переосмислення історії Криму виявилися, прямо скажемо, не вражаючими. Можливості, що відкрило, здавалося б, таке довгоочікуване повернення до «рідної гавані» та звільнення від київського диктату, на сфері наукового вивчення та осмислення історії Криму не позначилося жодним чином. В окреслених обставинах видання давно анонсованої праці, що претендувала на лаври

²⁰ Островская И.В. История становления и развития русского и пророссийского движений Крыма и Севастополя в 1991 – марте 2014 гг.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. Краснодар, 2018. 33 с.

²¹ Там же. С. 3.

²² Там же. С. 3.

²³ Там же. С. 29.

²⁴ Там же.

нового академічного стандарту, мало б перетворитися на історіографічну подію поважного масштабу. Могло б. Але...

Вартою уваги є та обставина, що праця, що позиціонувалася як перше академічне повне дослідження історії Криму, є фактично калькованим перевиданням виданої також під егідою «Российского исторического общества» та Інституту російської історії РАН однойменної праці, робота над якою тривала впродовж 2015–2017 рр. та фінансувалася Російським фондом фундаментальних досліджень у межах цільового конкурсу «Крым в экономике, истории и культуре России»²⁵. Той самий макет та незмінний бібліографічний показник, посторінкова зв'язка доводять, що видання є не новим і вже, абсолютно точно, не першим. На користь певного доопрацювання та доомислення проблематики свідчить де-що розширений вступ за авторством заступника керівника Федерального архівного агентства А. Юрасова та директора Центрального музею Тавриди А. Мальгіна.

Цікаво, що, згідно з відомостями російських медіа, ще один «близнюк» книжки вийшов друком у 2018 р. і також презентувався як свіжа праця. Презентація другого видання, хоч у жодному з випадків це не зазначено, відбулася в Домі «Российского исторического общества» 20 березня 2018 р. і була приурочена «до дня видатного кримськотатарського просвітителя Ісмаїла Гаспринського»²⁶. Що ж, іронії російським колегам не позичати.

Видання 2019 р. є трохи допрацьованою версією двотомника 2017 р. Загалом воно калькує попереднє з тією лише різницею, що перше оформлене у яскравому кольоровому сучасному форматі, друге – зовні претендує на академічну солідність і втиснене в зелену палітурку з сакраментальним золотим тисненням і не менш пафосною гілкою лавра, що викликає стійкі асоціації з виданнями на кшталт «Історії міст і сіл». На жаль, за бібліографічними реквізитами неможливо з'ясувати обсяги накладів.

У вступі, написаному Андрієм Юрасовим та Андрієм Мальгіним, зокрема, ідеться про те, що «за два з половиною сторіччя введено в науковий обіг багато письмових, археологічних та інших джерел, написані тисячі трудів, присвячених дослідженню минувшини півострова. Поряд з дослідженнями окремих періодів та епох, конкретних тем і сюжетів були спроби підготувати історичні твори, що викладали загальну історію Кримського півострова»²⁷. Серед таких авторами вступу не без патетики згадані нарис «Кримське ханство»²⁸ шведського історика

²⁵ История Крыма: В 2 т. Москва, 2017.

²⁶ Презентация двухтомника «История Крыма» в Российском историческом обществе // Сайт Кучково поле. Издательство. 2018. 20 марта. URL: https://kpole.ru/about/news/prezentatsiya_dvukhtomnika_istoriya_kryma_v_rossiyskom_istoricheskom_obshchestve/

²⁷ История Крыма: В 2 т. Москва, 2019. Т. 1. С. 11.

²⁸ *Tunmann J.E.* Der Krimische Staat // *Biisching A.F.* Erdbeschreibung oder Universal Geographie. Т. 1–11. Гамбург, 1754–1792; *Тунманн И.Э.* Крымское ханство / Пер. с нем. Симферополь, 1936; переизд.: Симферополь, 1991.

і лінгвіста Й. Тунманна (1746–1778), «Історія Криму, Малої Татарії та інших провінцій, що стали предметом нещодавніх спорів поміж Росією та Оттоманською Портою, з точним описом звичаїв і костюмів їхніх народів, останніх подій, а також виробів, що можуть прислужитися в європейській торгівлі»²⁹ італійця Ф. Бекаттіні (1743–1813), перший систематичний опис археологічного спадку Криму П. Кеппена (1793–1864)³⁰, історичний нарис Ю. Кулаковського (1855–1919)³¹ і нарешті – творіння впливового в повоєнному житті Криму історика-самоука П. Надінського³² (1896–1961), що компенсувало відсутність упродовж десятиріч цільного історичного наративу. Відзначаючи низку недоліків останньої праці, автори не відмовляють собі у приємності поіронізувати з приводу обставин появи першого в радянській історії узагальнюючого історичного твору, автором якого був зазначений Павло Надінський (Савелій Полягін), особистість з багатим минулим, який фактично став політичним цензором Кримського відділення Академії наук, хоч і мав за плечима три класи церковнопарафіальної школи.

Варто нагадати, що після масштабного погрому в середовищі кримських істориків, етнологів і мовознавців, який тривав упродовж міжвоєнного періоду, ентузіастів-самовбивць, готових висвітлювати історичну минувшину регіону, не знаходилося. Що було не дивно – закриття доступу до архівів, депортації старожилих мешканців півострова у 1944 р., перейменування топографічного ландшафту і врешті чіткі партійні настанови з табування цілих смислових пластів дорадянської і радянської історії – перетворювали історичні дослідження на небезпечну для життя і здоров'я справу. Тож склався такий собі парадокс: Крим як взірєць «єдино вірної» сталінської національної політики був, а історичного наративу Криму не було.

Проблема відсутності узагальнюючої праці з історії Криму з ініціативи Кримського обкому ВКП(б) обговорювалася Об'єднаною науковою сесією Відділення історії та філософії АН СРСР і Кримського філіалу АН СРСР в травні 1952 р. у Сімферополі. Сесія, що цілком у дусі епохи перетворилася на публічне (в присутності партійців та представників Чорноморського флоту) «вкручування мізків» інтелектуальній еліті³³ і керувалася першим секретарем Кримського обкому

²⁹ *Becattini F. Storia della Crimea, Piccola Tartaria ed altre provincie circonvicine soggetto delle recenti vertenze tra la Russia e la Porta ottomana: Con un esatto ragguaglio delle usanze, costumi di quel popoli, ultime loro vicende, e produzioni del paese inservienti al commercio d'Europa. Venezia, 1785.*

³⁰ *Кеппен П.И. О древностях Южного берега Крыма и гор Таврических. Санкт-Петербург, 1837.*

³¹ *Кулаковский Ю.А. Прошлое Тавриды. Киев, 1906. С. 11.*

³² *Надинский П.Н. Очерки по истории Крыма. Ч. 1–4. Симферополь, 1951–1967.*

³³ Про перебіг, підводні каміння та основні наслідки форуму чит.: *Громенко С.В. 250 років фальші: російські міфи історії Криму. Харків, 2019. С. 25–35.* Щодо загального настрою сесії, скликаної задля опрацювання узгодженого наративу кримської історії, згодом доволі відверто висловився безпосередній учасник події Юліан Браичевський: «Обстановка на сесії була дуже напруженою, а часом переростала в

ВКП(б) П. Титовим, засудила «буржуазні фальсифікації» історії Криму, поставивши врешті завдання «на основі глибокого вивчення викрити фальсифікацію історії готів³⁴ як варіанту реакційної норманської теорії. Широко і всебічно вивчати історію проникнення слов'ян і слов'янські поселення в Криму... Рішуче боротися проти ідеалізації хазар, печенігів, половців і татар в історії Криму... Ретельно вивчати історію включення Криму до складу Росії та показати прогресивне значення цієї події»³⁵.

Останньою реплікою під доволі жвавими обговореннями доречності застосування термінів на кшталт «приєднання», «возз'єднання», не кажучи вже про «анексія», було підведено ризик. «Включення» – таким словом віднині мало означуватися поглинення та подальша абсорбція суверенної держави Російською імперією. Офіційний гранднратив був у загальних рисах сформульований у двох центральних доповідях, що пролунали на сесії, а згодом вийшли окремими статтями у провідних радянських виданнях. Статті Б. Рибакіна «Об ошибках в изучении истории Крыма и о задачах дальнейших исследований» (Сімферополь, 1952), видана у вигляді брошури, та Б. Грекова «О некоторых вопросах истории Крыма», опублікована у культовій радянській газеті «Известия»³⁶, сформулювали історіографічний канон, відхилитися від якого, з огляду на час його проголошення, було небезпечно для життя. Разом із каноном історії радянського періоду, затвердженим «Коротким курсом ВКП(б)», вони сформували ту матрицю історичної кримології, в якій було що завгодно, лише не справжня історія півострова

істеричну. Наелектризована публіка (абсолютну більшість якої складали дилетанти або особи, взагалі не причетні до історичної науки) стягла з улюлюканням із трибуни визначних учених – іраніста В. Абаєва, одного з провідних візантиністів А. Яковсона; дісталось на горіхи й покійникам; так, П. Надінський привселюдно оголосив видатного ленінградського палеолітолога Г. Бонча-Осмоловського німецьким шпигуном. У такій ситуації стали можливими будь-які фантазії та прояви войовничого невігластва, стимульованого партійними настановами... Доти загально-вживаним був перший термін; тепер русотяпські “патріоти” наполягали на другому. Особливо агресивну позицію посідали офіцери флоту, які відігравали роль галасливого фону конференції. Аргумент дуже симптоматичний і показовий: “Нам треба виховувати матросів у дусі патріотизму, а тому треба не «приєднувати» Крим до Росії, а «возз'єднувати» його з нею” (Цит. за: Громенко С.В. 250 років фальші: російські міфи історії Криму. С. 26, 28.).

³⁴ За бажання про перипетії «боротьби» радянських істориків зі зловмисною норманською теорією та за підведення наукового підмурку під тезу про одвічну приналежність Криму «слов'янам, росіянам та їхнім батькам – скіфам» див: Юрочкин В., Майко В. Готы, скифы, славяне: этнические культбиты крымской археологии послевоенной эпохи // Неизвестные страницы археологии Крыма: от неандертальцев до гнуззцев. Санкт-Петербург, 2017. С. 157–271.

³⁵ Решение объединенной научной сессии Отделения истории и философии и Крымского филиала Академии наук СССР по вопросам истории Крыма. Симферополь, 1952. С. 3.

³⁶ Греков Б. О некоторых вопросах истории Крыма // Известия. 1952. 4 июня.

та народів, які його заселяли. Дві невеликі статті з обтічними назвами «Про деякі питання» та «Про помилки у вивченні історії Криму» філігранно сформулювали засади радянського гранднративу історії Криму, що проіснував, доповнюючись лише дозволеними сюжетами та нюансами, до самого кінця радянського ладу. Основна його ідея зводилася до простого висновку – «включення до складу Росії» дорівнює прогресу, тим часом як «турецько-татарське панування перетворило Крим на найбільш відсталу в економічному й культурному значеннях територію в Європі, по суті кинуту на поталу ханів та султанів, що окупували її»³⁷.

Власне, в новому історичному контексті аналогічну за змістом настанову виконують і автори сучасної «Истории Крыма». Виконують, чи то намагаючись абстрагуватися від своєї «високої» місії, чи то через безвихідь, чи то щиро вірячи в те, що роблять. Чи не тому геть непридатними, в їхньому розумінні, виглядають нариси історії Криму, що виходили в незалежній Україні, бо ж вони, начебто, не були позбавлені політичної та комерційної кон'юнктури³⁸.

На противагу «ідеологічним пересмикуванням» українських дослідників, цитована праця, у їх твердженні, створювалася «на основі комплексного підходу, що передбачає використання досягнень вітчизняної (дореволюційної, радянської, пострадянської, сучасної) і зарубіжної історичної науки, археології, демографії, політології та інших суміжних дисциплін в сфері дослідження окремих епох і проблем історії Криму та суміжних територій»³⁹. Тим часом ознайомлення з посиланнями приводить до закономірного запитання: а де ж ті «тисячі трудів», що нагромаджені стараннями кількох поколінь радянських істориків та сучасників? Ті кілька праць зарубіжних науковців, зокрема, П. Магочі, на жаль, не складають і верхівки історіографічного айсбергу, що курсує у всесвітньому інформаційному просторі і висвітлює історію Криму. Між тим, шукати скільки-небудь значущих посилань у двотомнику даремно. Варто лише констатувати неприпустиме в науковому середовищі майже тотальне ігнорування української історіографії, яка впродовж чверті сторіччя незалежності започаткувала і опрацювала низку напрямів історичних досліджень модерної доби, що були раніше абсолютною *terra incognita*.

Шкода, але в дослідженні, в якому присутні детальні описи географії, рельєфу й геологічної будови, поверхневих вод рослинного та тваринного світів, ланд-

³⁷ Там же.

³⁸ Дюличев В.П. Рассказы по истории Крыма. Симферополь, 1996; *Его же*. Крым. История в очерках. Симферополь, 2005; *Его же*. Крым. История в очерках. XX век. Симферополь, 2006; Андреев А.Р. История Крыма. Москва, 2000; Крым сквозь тысячелетия / сост. Э.Б. Петрова. Симферополь, 2004; История Крыма с древнейших времен до наших дней (в очерках). 2-е изд. Симферополь, 2006; Крым от древности до наших дней. Симферополь, 2010; Прохоров Д.А., Храпунов Н.И. Краткая история Крыма. Симферополь, 2013; Возгрин В.Е. История крымских татар: очерки этнической истории коренного народа Крыма. Симферополь, 2013; Сергийчук В. Украинский Крым. Київ, 2001; Крисаченко В.С. Історія Криму від найдавніших часів до кінця XVII ст.: навчальний посібник. Київ, 2007.

³⁹ История Крыма. Т.1. С. 15–16.

шафтів (до речі – суттєво змінюваних впродовж тривалої історії Криму), не знайшлося належного місця історії етнічних громад півострова, передусім кримських татар, а втім – і греків, вірменів, болгар та німців, хоча б модерного часу. Виклад сформований таким чином, начебто етнічне розмаїття Криму середньовічного одразу змінилося російським домінуванням Криму імперського. Певною мірою це так і було. Автори дуже делікатно обходять стороною питання – коли і внаслідок чого так сталося? де поділися ті етнічні групи? чи насправді вони настільки поступалися росіянам за рівнем етнокультурного та соціально-економічного розвитку, що покірно задовільнилися місцем захланного тубільця і дивилися на колонізатора як на посланця небес? Безліч запитань лишаються без відповіді, і цілком не випадково. Класична ознака імперської історіографії, що є одним з найбільш потужних інструментів колоніальних практик, полягає в знищенні історичної суб'єктності завойованих. Викреслити тубільців з історії як таких, аби їхня присутність відчувалася лише пунктирно, наче певний погано вловимий шлейф не самих приємних страхів, стереотипів та уявлень, які б підносили історичну місію колонізатора і нівелювали ціну, яку довелося за це сплатити колонізованим.

Цілком очікувано найбільш змістовною і фактографічно насиченою частиною видання є перший том, що з усією академічною ґрунтовністю висвітлює часи, надто віддалені від політично вмотивованого сьогодення. Однак і ця частина не позбавлена певних недоліків: місцями – це не нариси історії Криму, а збірка проблемних статей авторів, які є провідними спеціалістами в своїх напрямках, однак не спромоглися скоординувати свої дії, внаслідок чого текст рясніє багатократно повторюваними в різних інтерпретаціях сюжетами, а інколи – діаметрально протилежними оцінками⁴⁰ й суперечливою статистикою. Втім, саме в першому томі щаслива в усі часи для істориків спеціалізація на давній і найдавнішій історії надає неоціненну можливість зануритися у глиб віків з фаховою любов'ю до джерел та предмету дослідження. Власне, що може бути кращим за можливість не формувати методологічні підходи відповідно до політичної кон'юнктури і не вигадувати нових термінів для означення загально-вживаних у світовій практиці понять?

Обставини історичного поступу мешканців півострова в часи середнього та верхнього палеоліту, мезоліту та неоліту, а за ними – не менш цікавих енеоліту, епохи ранньої, середньої та пізньої бронзи, що вже казати про античну епоху, яка перебувала у фокусі кількох поколінь російських істориків, середньовіччя з його приголомшливими варварськими, золотоординськими, візантійськими, генуезькими, венеціанськими і врешті османськими сюжетами, – все це складає вра-

⁴⁰ Найбільш яскраво це виявляється в діаметрально протилежних трактуваннях Кримського ханства то як розвиненої мусульманської держави з усіма належними державними інститутами (І. Зайцев) та економікою, то як архаїчного державного утворення, яке поєднувало в собі ознаки традиційної мусульманської деспотії та кочової політичної організації (Р. Дейніков).

жаюче тло багатой на події історії Криму. Власне, перший том засвідчує очевидне – російська академічна історія все ще жива, має розлогий джерельний базис і поживу (цьому сприяють і здійснювані всупереч міжнародному праву розкопки на теренах окупованого Криму) для подальшого наукового зростання і безмежні перспективи для нових відкриттів та заглиблення вглиб давньої сивини.

Цього, на жаль, не можна сказати про другий том, що виглядає як своєрідний портал у геть іншу методологію та створену за її допомогою історичну реальність. Багатократно повторювана теза про те, що двотомник є першою узагальнюючою науковою працею з історії Кримського півострова, на жаль, піддається вибірковим підходом до джерел та висвітлюваних сюжетів. Другий том унаочнює не просто ревізіонізм, а тріумфальне повернення імперського історичного дискурсу, разом із тріумфальним же поверненням «дерев'яної мови». Автори книги перевершили придворних історіографів: виклад сюжетів часів Катерини II перетворюється на переказ низки історичних анекдотів, міфів і чуток, історію взаємовідносин царедворців, генерал-губернаторів та їхніх фаворитів, у кращому випадку – милування надбаннями російських літераторів та живописців.

Яскравим прикладом цього нового (добре підзабутого) історіографічного тренду є, зокрема, розлогі описи церемоніалу поїздок государині на анексованих територіях зі спорудженням тріумфальних арок, прикрашанням та ілюмінацією вулиць, визначенням місць для відвідування імператорського кортежу, церковним дзвоном, гарматними салютами, прийомами, балами та маскарадами⁴¹, що подаються як прототип сьогоденних «прямих ліній президента з народом». Цілком серйозно наші сучасники-науковці пишуть про вояжі імператриці, як про потужний економічний стимул для розвитку приєднаних територій, які де призывали до розбудови нових доріг, створення нових міст і благоустрою старих, будівництва кам'яних та дерев'яних будинків, закладання садів. Питання: а що з ними відбувалося після того, як імператриця відбула звідтіля назавжди, лишається без відповіді. Місцями складається стійке дежавю: описи «доленосної» для Криму подорожі Катерини II, вихваляння діяльності її «могранатичного супруга»⁴² – «світлішого» князя Г. Потьомкіна тощо – вже давно кимось написані і по-вірнопідданському облобизовані. Що й не дивно, – в главах, присвячених висвітленню подій кінця XVIII – початку XIX ст., марно шукати джерела, молодші за 1880 р, а дописи архієреїв цитуються як колись – класиків марксизму-ленінізму.

В «Истории Крыма» під зеленою політуркою можна знайти все що завгодно: розмірковування про вигляд нагород «вежливым людям» кінця XVIII ст., ресторанні меню, немодність засмаги, розваги російської знаті, ціни на пеньку та свині шкури, нюанси курортних романів багатих вдів та одиначок з місцевими «темпераментними провідниками» (Ахметками)⁴³, лише, на жаль, – не відомості про зміст та якість життя місцевого населення.

⁴¹ История Крыма: В 2 т. Москва, 2019. Т. 2. С. 32.

⁴² Там же. С. 15.

⁴³ Там же. С. 225.

Завдячуючи сучасним історіографам в періоді, що настав після анексії Криму, в історії півострова практично не лишається місця тубільному населенню – його посідає історія розбудови військової бази та садиб-маєтків. За парканами тих садиб фактично історія Криму для них відсутня. Доволі показовими в цьому сенсі є пасажі про кримську мультикультурну еклектику, що виявлялася нібито в поєднанні англійського та індо-мусульманського стилів палацового будівництва у садибі Воронцова⁴⁴. Правильно було казати про мультикультурну еклектику палацобудівництва, бо, власне, автентичної кримської скарбниці мультикультуралізму в цій штучній, створеній генієм архітекторів-іноземців авангардній будівельній симфонії не було, від слова, «зовсім». Та авторів «Истории Крыма» це не обходить.

Найбільше це властиво розділам, які подають не історію Криму як таку, а, так би мовити, «дзеркалять» кримський міф. Це, зокрема, глава 25 з промовистою назвою «Крым в русской культуре конца XVIII – начала XX в.» та з не менш промовистими параграфами «Усадебная культура Крыма»⁴⁵ й «Записки путешественников о Крыме». В таких підрозділах не було б нічого негожого, якби вони не сполучалися із замовчуванням цілих пластів надзвичайно важливої інформації та наскрізних соціально-економічних, суспільно-політичних і етнокультурних процесів.

Цивілізаційний вплив Російської імперії тим часом розкривається за принципом «в Крыму отдыхали, лечились, жили и творили выдающиеся русские поэты, писатели и художники»; розлогого згадування кількості оздоровчих вояжів до півострова провідних імперських діячів та членів імператорської родини; за допомогою не менш розлогих описів художніх творів. В цьому сенсі показовим є звернення до етюд художника-баталіста В. Верещагіна «Поблизу Георгіївського монастиря», з якого дізнаємося, що моделлю для фігури священика, який «пильно вдивлявся в морську далечину», став студент Петербурзької духовної академії, згодом широко відомий як призвідник «Кривавої неділі» Георгій Гапон. Шкода, але в другому томі академічної історії Криму згадці про Гапона відведено майже стільки ж місця, скільки І. Гаспринському. Мета майже 20-сторінкового параграфу, що рясніє сентиментальними мистецтвознавчими пасажами, банальна – підвести «академічний» підмурок під фінальну тезу: «Не лише поступові зміни зовнішнього вигляду півострова, а й ставлення мислячих людей Росії до подій і процесів, що відбувалися в регіоні і свідчили про інтеграцію краю до складу імперії, зміцнення його зв'язків з країною»⁴⁶.

Насправді ж цивілізаційний вплив Росії в тогочасному Криму мало чим відрізнявся від не менш «потужного» цивілізаційного впливу в Середній Азії. Там величний колись Самарканд – одне з найстаріших міст світу, центр Согдіани,

⁴⁴ Там же. С. 87.

⁴⁵ Автором нарису «Усадебная культура Крыма» є заслужений працівник освіти України (2013 р.) А. Непомнящий.

⁴⁶ История Крыма. Т. 2. С. 341.

захоплений у 1868 р. і перетворений росіянами на центр Зеравшанської округи (згодом – Самаркандської області), був розділений на «туземну» та «європейську» частини і доволі скоро перетворився на депресивну глибинку. Не зарадило й підведення Закаспійської залізниці. Такі наслідки російської цивілізаційної потуги сучасні історіографи також не бажають помічати.

Як і в будь-якій монументальній праці, центральне місце тут займає історія російської експансії. Саме вона є грандоб'єктом російської історичної науки і, відповідно, формує історичний гранднатив в усіх його регіональних інтерпретаціях. Саме тому абсолютно непересічне місце в умоглядній історії Криму від Інституту російської історії РАН посідають історія воєн Російської імперії в найширшому геополітичному контексті – від суперечок за золотоординський та константинопольський спадки, Гроб Господень та Середню Азію, Закавказзя та Україну, вихід до Балтійського та Чорного морів і т. д., і т. і., аж до анексії 2014 р. з її «ввічливими людьми» і виразно мілітарним підтекстом. Власне, війна як спосіб життя та мислення, як державна доктрина і сенс існування, є не меншою мірою предметом дослідження, аніж історія Криму. Саме внаслідок підміни предметів дослідження вона і переростає у кілька епопей захисту Севастополя, які, щоправда, тьмяніють на тлі нескінченної багатовікової російської експансії. Розлогі, детальні по годинах описи оборони Севастополя закріплюють міф «исконной русскости» Криму та великої ціни, яку за нього заплачено росіянами. Питання про те, що ціну цю платити зовні ніхто не змушував, що це була ініціатива російських самодержців, – не порушується. В цьому контексті жертви оборонців Севастополя⁴⁷ і жертви тубільних етнічних спільнот Криму набувають цілком іншого символізму: перші жертвували в ім'я примарної російської військової слави, другі – оскільки російські самодержці відвели їм роль жертви.

Найбільш кричущі маніпуляції під виглядом історичного дослідження сконцентровані в частині, що висвітлює бурхливе ХХ ст. Навряд чи хтось із практикуючих істориків заперечуватиме, що це сторіччя є практично суцільним мінним полем. Перетворення революційного, військового та державного насилля чи не на провідний важіль державотворення зробили з нього суцільну болючу рану, що досі не гоїться, кровоточить, віддає фантомними болями, а деінде і гние, отруюючи суспільний простір. «Впоратися» із своїм минулим спромоглися нині не так багато держав-націй, що в той чи інший спосіб брали участь у двох найстрашніших в історії людства світових війнах та безлічі локальних і регіональних

⁴⁷ Потужного поштовху вибудовуванню жертовно-сакрального змісту оборони Севастополя надали слова Михайла Бестужева (декабриста, письменника), який занотував 1 січня 1856 р.: «Севастополь упав, але з такою славою, що кожен росіянин, а особливо моряк, повинен пишатися падінням, яке варте блискучих перемог» (Див.: Письма декабриста Михаила Бестужева к М.Ф. Рейнеке // Литературное наследство. Т. 60. Кн. 1. Москва, 1956. С. 236). Таких падінь в історії оборонців Севастополя буде п'ять, і всі їх пропаганда спроможеться використати задля культивування великоросійської пихи.

конфліктів, якими переповнений по вінця історичний відтинок часу, що промайнув після довгого XIX ст.

Академічна історія Криму є ствердною заявкою на те, що сучасна офіційна російська історіографія добровільно-примусово самоусунулася чи не від основного покликання своєї дисципліни – осмислення історичного шляху власної держави і народу з огляду на новочасні досягнення гуманітарного та суспільно-політичного наукового знання. Вона демонструється геть не академічними (певніше – публіцистичними назвами), як от глава 26 з симптоматичною назвою «Крым в годы “великих потрясений”. 1917–1920 гг.» авторства А. Пученкова та В. Зарубіна. Незрозуміло, навіщо «*великие потрясения*», під які камуфлюються російська революція 1917 р., громадянська війна та інтервенція на постімперських теренах, що стали її наслідком, взяте в лапки. Тішимо себе надією, що це не черговий іронічний пасаж авторів.

Втім, назви лише екстракують зміст. Історія Криму в 1917–1920 рр. фактично зводиться до історії кримської військово-морської бази, передусім – Севастополя, історії білого руху в Криму та боротьби останнього за Крим, що в цілому зрозуміло – саме на цій проблематиці автори знаються найкраще. Текст глави читається прекрасно. Влучні індивідуальні характеристики⁴⁸ затягують і водночас створюють розлоге тло всезагальної безпринципності. Отож, текст балансує на межі професійної історії та бульварного читива, покликаного пробудити інтерес до минушини, але минушина ця перетворюється на своєрідну какофонію випадкових подій, осіб (мізерних та унікальних) та їхньої випадкової взаємодії у тенетах всезагального непорозуміння. І вже геть сумно стає там, де Крим вступає в радянську добу.

Смисловими акцентами XX ст. цілком не випадково стають білий рух, «Артек», перші п'ятирічки, оборони і відбудова Севастополя та Чорноморського флоту загалом, кількість «койок» та показники кримських оздоровниць. Поза ними і без зв'язку з ними в історії Криму XX ст. не відбувається нічого. Так, історія коренізації переплавляється на абзац про національні райони в параграфі «Кримська АСРР в роки перших п'ятирічок (1929–1941 рр.)» з цікавим тлумаченням їхньої суті («Національними вважалися ті сільради, в яких не менше 60 % становили представники однієї національності. Нове районування було покликано наблизити органи управління до населення і виробництва, оскільки шість нових районів утворилися шляхом розділення попередніх найбільш великих районів» – с. 496). Доволі очікуваними при такому ракурсі є і розмірковування про причини їхньої ліквідації в 1938 р. «за ініціативою» ЦК ВКП(б) як штучно створених. без жодних фахових коментарів.

Натомість розвиток «*кочевой сети и расширения здравниц*» перетворюється чи не на центральний фокус розвитку Криму, бо в цьому, власне, немає нічого дивного для російського читача та історика, покликаного задовольнити його

⁴⁸ Для прикладу: Дмитро Ульянов – м'яка і добродушна людина, земський лікар чеховського інтелігентського складу» (История Крыма. Т. 2. С. 432.).

впевненість в «исконной русскости» Криму. Те, що Крим, не маючи відповідної інфраструктури та страждаючи від нестачі води, в умовах хронічної карткової системи волонтаристськи перетворювали на всесоюзну оздоровницю, геть не бентежить авторів «Истории Крыма». Висока місія Криму – надавати ліжко-місця за будь-яких політичних режимів у будь-яких умовах – не ставиться авторами під сумнів⁴⁹. Для чого, власне, як не для задоволення потреб російських відпочивальників у койках, фруктах та винограді, а російської воєнщини – у зручній стратегічно військовій базі, півострів потрібний? Тон оповіді задають фрази на кшталт «пристальное внимание уделялось и развитию научно-исследовательских учреждений различного уровня и специализации» (с. 518). При цьому затушовується, що ця «пильна увага» впродовж 1920–1930-х років означала тотальний контроль над роботою управлінців та пересічних обивателів, науковців та митців, аж до їхнього фізичного знищення.

Частини, присвячені висвітленню історії Криму міжвоєнного періоду, рясніють трактуваннями індустріалізації та колективізації в традиціях «Короткого курсу історії ВКП(б)», схематизмом викладу, мертвою канцелярською мовою⁵⁰

⁴⁹ В цьому сенсі доволі красномовним є один зі смислових акцентів § 1, гл. 27 «Установление советской власти в Крыму», де після описів голоду та політичного бандитизму відзначено: «20 лютого 1921 р. (тобто, невдовзі після масштабного Червоного терору. – Л. Я.) в Ялті урочисто відкрився перший радянський курортний сезон. Навесні того ж року в санаторіях Центрального управління курортами Криму перебували на відпочинку 1200 осіб з Москви, Києва, Харкова та інших міст» (История Крыма. Т. 2. С. 461.). Зрозуміло, що при такому викладі від читача дарма чекати формування розуміння того, що відпочивали втомлені війною революціонери у садибах знищених перед тим господарів, що доволі розлого та драматично описано у попередній главі.

⁵⁰ Для прикладу: політика коренізації в назві § 4, гл. 27 фігурує в лапках («Политика "коренизации" в Крымской АССР. Дела Вели Ибраимова и "Милли Фирки"») та визначається як «спеціальна адміністративна, кадрова і освітня національна політика» (История Крыма. Т. 2. С. 470), яка де передбачала часткове переведення діловодства на національні мови. При цьому національні райони (не кажучи вже про сутність та зміст їхнього існування та історії) побіжно згадані як малозначущий епізод радянської історії Криму. Відсутність історії національного адміністративно-територіального будівництва, шкільної справи та демографічних показників є основою викривлення історичного фокусу і призводить до приголомшливих висновків на кшталт завершальної фрази параграфу: «Политика "коренизации", осуществлявшаяся в Крымской АССР в 1920–1930-е гг., носила противоречивый характер. Она сыграла большую роль в деле подъема образования, развития культуры крымских татар и других небольших по численности этнических групп Крыма, способствовала вовлечению крымских татар в промышленность, курортное строительство, на разные уровни государственной власти. Вместе с тем "коренизация" приводила к существенным диспропорциям в правах и возможностях, которые получали те или иные национальные группы крымского населения, что, в свою очередь, было причиной острой политической борьбы в руководстве Крымской АССР». (История Крыма. Т. 2. С. 486.)

(словарні конструкції якої створюють стійке враження, що текст написаний близько 1982 р.), відсутністю осмислення радянського періоду як такого. Це, на жаль, означає одне – в російській історичній науці, що стояла у витоків осмислення тоталітаризму, нині панує цілковита відсутність концептуального бачення міжвоєнного періоду! За сьогоденної політичної кон'юнктури Інститут тютюну і махорки набагато важливіший для академічних істориків за історію коренізації! А по правді – безпечніший.

Показовим прикладом смислової еkleктики та ціннісного вихолощування є § 8 глави 26 «Политические репрессии в Крымской АССР в 1930-е гг.», написаний старшим науковим співробітником Центрального музею Тавриди Дмитром Омельчуком. *«На протяжении 1920-х гг. репрессии против нежелательных граждан применялись в Крыму почти непрерывно. После подавления к середине 1920-х гг. вооруженного бандитизма органы ОГПУ раскрыли и обезвредили на территории Крыма несколько антисоветских подпольных организаций, провели ряд иных мероприятий. Так, в 1924 г. чекисты организовали масштабную чистку населения приграничных районов (особенно Севастополя) от "потенциально опасного элемента", к которому относились жены бывших офицеров, чиновники дореволюционного времени, бывшие помещики, священнослужители и т. д. Их, как правило, высылали во внутренние районы страны» та «В политическом плане волна террора была призвана сбить недовольство широких слоев общества методами управления, которые сложились в СССР, низким уровнем жизни, пресечь возможности проявления протеста в дальнейшем. Цели были достигнуты частично, сплочению общества террор не способствовал. Обиды остались и явились впоследствии одной из причин случаев коллаборационизма в годы Великой Отечественной войны»⁵¹*, – тільки й спромагається резюмувати автор. Втім, найбільше шокує те, що першу та останню фрази одного з ключових сюжетів міжвоєнної історії Криму розділяють чотири неповні сторінки тексту. Десятки тисяч жертв комуністичного режиму не удостоїлися скільки-небудь професійного висвітлення цієї жахливої сторінки історії сталінізму.

Не менш гнітюче враження справляють деякі висновки патріарха російської історіографії Олега Волобуєва. Так, глава 29 «Крым на завершающем этапе Великой Отечественной войны. Май 1944 г.–1945 г.» завершується фразою: «якщо підбивати підсумок полуторарічного відродження Криму після визволення від окупації, то він виражається в налагодженні мінімальних умов для проживання і виживання населення: наявності хліба, води, гасу, електрики, даху над головою та інших першочергових потреб. І синхронно з побутовим влаштуванням було досягнуто відновлення опорних засад економічного життя суспільства в промисловому виробництві, сільському господарстві, транспортних зв'язках»⁵². Все, начебто, вірно. Бракує суцільної малості – згадки про те, що радянський режим доклав до руйнування Криму чи не стільки ж зусиль, аніж нацистський, а, крім

⁵¹ История Крыма. Т. 2. С. 528–529.

⁵² Там же. С. 621.

того, здійснив масову депортацію старожитнього і корінного населення з попелища, що ще диміло.

Назви підрозділів на кшталт «Крымский полуостров – военно-стратегический плацдарм СССР и всесоюзная здравница» (§ 3, гл. 30) та їхній зміст є квінтисенцією закостенілості офіційного дискурсу, що не спроможний усвідомити протиприродності такого звичного для них «союзу». А вже ж що може бути кращим для радянської та пострадянської людини за відпочинок на військовій базі? Звідси і повернення навіть у текстах таких майстрів своєї справи, яким є О. Волобуєв, до відформатованого рішеннями партії та уряду архаїчного радянського історичного дискурсу, в якому існували певні перегини та недоліки, однак в цілому життя відбувалося на «можливому для умов того часу підйомі»⁵³.

Авторів геть не напружує та обставина, що з 15 будинків відпочинку Криму, розрахованих на 10 591 культову «койку», з бюджету фінансувалися лише три, решта були госпрозрахунковими – ото ж доступними лише окремим, найбільш щасливим категоріям громадян сталінського Радянського Союзу. Читач же має або приймати інформацію як даність, що друкується в газеті «Правда», аби вміти читати поміж строк. Натомість більш-менш серйозно говорити про загальнодоступність кримських оздоровниць можна лише від 10 березня 1960 р., після ухвалення Радою міністрів СРСР постанови «Про передання профспілкам санаторіїв та будинків відпочинку», відповідно до якої до кінця року всі госпрозрахункові санаторії, крім туберкульозного профілю, будинки відпочинку, оздоровниці, поліклініки, пансіонати та курортні готелі після зміни їх підпорядкування і переходили на централізоване бюджетне фінансування.

Врешті, на кінець другого тому пафосно анонсований академізм праці сходить нанівець. Останні три глави втиснені в рекордні 50 сторінок тексту. Далеко не академічні за духом і формою назви: «Крым после распада СССР: между Россией и Украиной. 1991–2004 гг.» (гл. 33), «Крым в дестабилизирующейся Украине: от “оранжевой революции” до Евромайдана. 2004 – 2014 гг.» (гл. 33), «Парламентские выборы 2006 г. Время упущенных возможностей» (§ 2), «Назревание нового политического кризиса на Украине. Реакция на перспективы украинской “евроинтеграции” в Крыму» (§ 8), «“Крымская весна” 2014 г.» (гл. 35) – вінчають відчуття абсолютної професійної аномії російської академічної історичної науки.

На цьому етапі читання зміцнюється враження, що занурення читача у стан глибоких і всеохопних зневіри та нудьги є, властиво, основним завданням праці: жодної не те що видатної, а принаймні цікавої місцевої постаті, думки, події. Набір сірих скудних цифр, що доволі часто суперечать одна одній, і подій, від яких нападає зневіра. Все це разом створює панорамне тло хронічної депресії глибокої провінції, яка дещо оживає за відвідин вінценосних осіб та великих культурних діячів Москви і Петербурга, виходить на пік культурного розквіту в часи найдраматичнішого напруження білогвардійської боротьби 1919–1920 рр.,

⁵³ Там же. С. 636.

а по тому – разом із «*русским исходом*» – впадає в багаторічну сплячку, фактично анабіоз, найбільш затяжна фаза якого припадає на часи «українського панування», і виходить із нього лише в 2014 р.

Основний висновок, який має зробити читач «Истории Крыма», полягає в тому, що історії як такої Крим та його регіональна спільнота не мають. Те, що нею може називатися, є малоцікавою і абсолютно незначущою реплікою історії Росії. І, власне, справжнє життя повертається до Криму лише з поверненням Севастополя в «рідну гавань». Ось такий собі «*сложножносочиненный*» панегірик міжнародному злочину.

Всі крапки над «І» розставляє абзац, що підсумовує викладення подій так званої «крымской весны» (автор – доцент Таврійської академії Кримського федерального університету ім. В. Вернадського Андрій Нікіфоров). «*“Крымская весна”* стала не лише благополучним завершенням тяжкої політичної кризи, в якій опинився Крим після державного перевороту в Києві в лютому 2014 р., але і завершенням майже 25-річного періоду невизначеності, в якому перебували півострів та його мешканці після розпаду СРСР в грудні 1991 р. (виділення наше. – Л. Я.). Возз'єднання з Росією, що стало результатом демократичного волевиявлення переважної більшості кримчан, дозволило Криму уникнути здійснення найгіршого з можливих сценаріїв. Багатонаціональне населення півострова отримало надію на мирний, творчий розвиток регіону в складі Російської Федерації»⁵⁴. Ба більше – вона де «відновила штучно перервану історичну єдність Криму та Росії»⁵⁵.

В кращих традиціях радянської історіографії «вінчають» / завершують академічну працю слова В. Путіна: «*В сердце, в сознании людей Крым всегда был и остается неотъемлемой частью России. Эта убежденность, основанная на правде и справедливости, была непоколебимой, передавалась из поколения в поколение, перед ней были бессильны и время, и обстоятельства, бессильны все драматические перемены, которые мы переживали, переживала наша страна в течение всего XX века*»⁵⁶... Що ж, коли науковцям нема чого сказати⁵⁷, слово надають політикам.

⁵⁴ Там же. С. 752.

⁵⁵ Там же. С. 767.

⁵⁶ Там же.

⁵⁷ Найменшою мірою ми схильні іронізувати з приводу ситуації, в якій нині працюють російські колеги. Скласти про неї уявлення дає змогу лист члена-кореспондента РАН, проф., д.і.н. Олега Волобуєва до міністра освіти РФ з приводу обурення спікера Ради Федерації В. Матвієнко, з приводу провокаційної, на її погляд, фрази «революція, що розпочалася в Києві, стала явищем міжнародної політики і на революційній хвилі виплеснула Кримський півострів, що поплив в іншому напрямі». Реагуючи на неї, патріарх російської історичної науки, з іменем якого пов'язаний якісний прорив у демонтажі комуністичного міфу, автор культових для свого часу праць (таких як: «Ленинская концепция революции 1905–1907 годов в России и советская историография» (М., 1982), «Идейно-теоретическая борьба по вопро-

Отже, з таким пафосом обставлений академізм видання виправдовується лише в першому томі, автори якого дійсно виявили наукову чистоплотність та професіоналізм, спираючись на масштабне історіографічне тло й не хехтуючи україномовними виданнями. Що стосується другого, доводиться констатувати, що він є доволі химерним, беззмістовним, позбавленим концептуальної основи синтезом історії Російської імперії, білогвардійського руху, Короткого курсу ВКП(б), житій святих, самодержців та «Історії фабрик і заводів». Читання праці приводить до сумного висновку про те, що навіть масштабна історіографія Золотої орди та її улусів загалом, Криму зокрема, що потужно розвивається останніми роками в Росії, значною мірою проігнорована авторами «академічної» історії Криму. Власне, сучасні досягнення навіть російської історіографії по багатьох сюжетних лініях, що мали б бути висвітлені в другому томі, замінені малозмістовним сурогатом його історії. В результаті нехитрих маніпуляцій створена ситуація, коли сучасна російська історіографія (не кажучи вже про світову) та двотомна «Історія Криму» існують ніби в паралельних інформаційних світах.

На жаль, слід констатувати, що за такої позиції академічних істориків суспільство апріорі позбавляється можливості щось зрозуміти в причинах і наслідках усього пережитого Кримом та Росією в ХХ ст. Як і сторіччя перед тим, замість осмислення свого історичного шляху росіянам пропонують ідеологічний сурогат, скроений на поталу геополітичному порядку денному путінської Росії. Чи не тому зі швидкістю лісової пожежі інформаційним простором поширюються писання прибічників та адептів альтернативних версій історії, що вкупі з фальсифікованим / стерилізованим офіційним історичним дискурсом перетворюються на ворогуючі ерзацрелігії.

Не було б печалі, як то кажуть. Якби! Якби щось спроможне було замінити історію у формуванні повноцінної картини світового історичного поступу і сучасного світогляду, а, відповідно, і самоідентифікації сучасної особистості та суспільства загалом. Наважимося стверджувати, що роль історичної науки, як вищого втілення знання про минуле, не можна замінити в сучасному світі жодними

сам истории революции 1905–1907 годов» (М., 1984), «Очищение» (М., 1989 г.) та ін.), змушений доводити, що в підручнику «немає жодної фрази провокаційного характеру. Формулювання стосовно українських подій, запозичене з першого видання 2015 року і представлене в публічному полі як сумнівне, було використано у першопочатковому тексті винятково як частину сталого вислову “кольорова революція”. Загальна оцінка подій 2014 року в Україні в підручнику має виключно негативний характер». «Переоцінити важливість шкільного періоду в становленні молодого покоління неможливо. Як влучно зазначив Сергій Михалков: “Сьогодні – діти, завтра – народ”. Кожен автор підручника, зокрема і я, розуміє, що несе персональну відповідальність за історико-патріотичне виховання кожної дитини в Росії» (Див.: Открытое письмо автора учебника «История России: начало XX – начало XXI века» министру образования // Педсовет. URL: <https://pedsovet.org/beta/article/otkrytoe-pismo-avtora-ucebnika-istoria-rossii-nacalo-xx-nacalo-xxi-veka-ministru-obrazovania>.)

ідеологемами, віртуальними образами, образами художньої літератури та високого мистецтва. Всі вони – суть лише мистецький емоційно забарвлений відбиток реального світу. Історія ж – світ життя і самореалізації реальних людей, особистостей, процесів та причинно-наслідкових зв'язків, що виникають внаслідок їхньої взаємодії. Лише занурюючись в історію, можна – на прикладі реальних постатей, а не вигаданих і художньо очищених персонажів, – усвідомити своє місце в сучасному світі і сформувані власне ставлення до цивілізаційних цінностей, базових понять добра і зла. Чи варто казати, на що перетворюється цей процес у руках «ділків від історії», і якими є перспективні наслідки, спотворення історичного тла? Подібно до культових сліпих Пітера Брейгеля, путінська Росія йде, не знаючи, звідкіля, куди і найголовніше – навіщо?

Методологічна та історіографічна самоізоляція, консервація історичних міфів та деградація гуманітарного знання як наслідок філософської індокринації «*русского мира*» набирають обертів як у Росії, так і в Криму⁵⁸. Ідеологічна й методологічна альтернативна реальність, за законами якої за волею російської влади нині відтворюється російське суспільство, є чи не найбільшим викликом його існуванню з радянських часів. Фатальні наслідки затиснення живої думки, як наукової, так і громадської, в прокрустовому ложі неоевразійської доктрини не доводиться недооцінювати. Власне, нині вони вже даються взнаки масштабною ерозією наукової професійної доброчесності.

На жаль, нині можна вести мову про теоретико-методологічну й термінологічну катастрофу, що набирає обертів в суспільствознавстві Російської Федерації. Аналіз дотичної наукової та суспільно-політичної літератури засвідчує – у фаховій дискусії з проблем сучасного російського націє- і державотворення загалом, участі Росії в українській кризі зокрема, яскраво виражена термінологічна недостатність. Загальновживані терміни західного модернізму і постмодернізму непридатні повною мірою для вираження пострадянських реалій Росії, а нові не продукуються внаслідок індокринації «*русским миром*». Ця, на перший погляд, не дотична до щоденного існування російського суспільства і держави обставина насправді має далекосяжні негативні наслідки. Політична інструменталізація наукових досліджень⁵⁹ задля виправдання анексії Криму та підведення

⁵⁸ Аби зануритися в «кухню» підведення історичної бази під «Новоросійський міф», варто звернутися до рецензії Дмитра Вирського (Див.: *Вирський Д.* Зустріч з минулим, або російські історики в пошуках Лукомор'я-Новоросії // *ZN,UA*. 2019. 25 січня.). Яскравим зразком підпорядкування гуманітаристики пропагандистським завданням є реставрація та актуалізація колоніальних дискурсивних практик як у масовій навчальній, так і в науковій літературі. Яскравим прикладом тенденції є давно анонсована до виходу в світ і врешті видана минулого року «История Новороссии» (Москва, 2018)

⁵⁹ Див.: *Губогло М.Н., Старченко Р.А.* Референдум в Крыму 16 марта 2014 года. Опыт этносоциологического исследования. Москва, 2015; *Плеханов А.А.* Инструментализация истории в политике нациестроительства Украины в постсоветский период: Дис. ... канд. ист. наук. Москва, 2018.

псевдонаукового підґрунтя під міжнародний злочин, що не має терміну давності, не йде на користь соціогуманітарному знанню. Перетворення публіцистичних метафор⁶⁰ на універсальний аргумент академічних дискурсів, вибірковість у підборі джерел та історіографії, індокринованість замість наукової об'єктивності, замовчування чи ігнорування цілих пластів науково-теоретичного знання – такою є реальність сьогоденної російської історичної науки загалом, україністики зокрема. Обумовлюється вона виразним консервативним креном російської політики, що лише набирає обертів. В купі з затвердженням маніпулятивних політ-технологічних практик як основного важеля формування масової думки методологічна криза перетворює пошук засад націє- і державотворення в Росії на аматорський стихійний процес з непередбачуваними і загрозливими для України наслідками.

Масова свідомість формується за законами, що не залежать від суто наукових дискурсів та контекстів. Основою її формування виступає політика пам'яті та медіа, що інструменталізують історію на догоду чи то певних політичних сил, чи то держав. У цьому сенсі досвід Росії з дестабілізації пострадянських просторів загалом, України зокрема, слід вважати унікальним. Просуваючи цінності «*русского мира*», вона спромоглася стабілізувати низку маргінальних інформаційних спільнот, самосвідомість яких відтворюється на засадах альтернативних національним проектам країн проживання.

Події останнього часу засвідчують, що тоталітарний та неоімперський дискурси переживають в Росії друге народження. Не лише події в Криму та на сході України підтверджують, що здаватися без бою чи принаймні без спроби реставрації вони не збираються. Світовий досвід вчить, що без вдумливого і системного лікування імперська хвороба спроможна загострюватися під впливом будь-яких зовнішніх та внутрішніх подразників, отож найближчим сусідам Росії в середньостроковій перспективі доведеться навчитися жити в стані постійної готовності до цього. В окреслених обставинах чи не провідним завданням українських істориків варто вважати фаховий демонтаж імперського історичного дискурсу та закладання основ подолання комплексу історичної меншовартісності.

⁶⁰ Яскравим зразком такого підходу можуть слугувати тези, сформульовані М. Губогло в парадигмі «російськомовної Вандеї» як боротьби процесів згортання розповсюдження російської мови («мовна революція»), пов'язаної з розпадом СРСР, та зустрічного руху за збереження і розповсюдження російськомовності (в оригіналі – «русскоязычия») («мовної контрреволюції») (Див.: Губогло М.Н. Нравственная энергия русскоязычной Вандеи // Исторические исследования. 2018. №11. С. 35–54).

MEMORY

Сергій ПЛОХІЙ

GOODBYE LENIN: РЕВОЛЮЦІЯ ПАМ'ЯТІ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ*

В неділю, 8 грудня 2013 р., в Києві відбувся найбільший протест від часів Помаранчевої революції 2004 р. Близько восьмиста тисяч людей вийшло на Майдан, щоб висловити незгоду з діями уряду президента Віктора Януковича.

Почалися протести вісімнадцять днів перед тим, ввечері 21 листопада, коли кількості людей зреагували на різку зміну політики українського уряду, який під тиском Росії відмовився підписати давно очікувану угоду про асоціацію між Україною та Євросоюзом. Євромайдан, як охрестили ці протести медіа, ініціювали київські яппі – відносно невелика група західно-орієнтованих журналістів, бізнесменів, політичних активістів і студентів, для яких угода про асоціацію була останньою надією на реформування українських політики й суспільства, щоб звільнити їх від советської спадщини і корупційного режиму президента Януковича.

Євромайдан став Революцією гідності в неділю, 1 грудня, після того, як спецпідрозділи міліції брутально розігнали протестувальників, котрі зайняли площу. Десь триста п'ятдесят тисяч киян вийшло тоді на вулиці міста. Орієнтація на Європу та підписання угоди про асоціацію з ЄС і далі були їхніми гаслами і проголошуваними цілями. Але найбільше новий протест підіграло небажання змиритися з жорстокістю режиму як засобом вирішення політичних проблем. Люди постали проти дедалі авторитарнішого уряду і тепер хотіли його повалити.

Наступної неділі, 8 грудня, протестувальників стало вдвічі більше, адже до їхніх рядів долучилися представники інших регіонів України, насамперед проєвропейського заходу. Осмілівши, лідери протесту закликали присутніх блокувати будівлю Адміністрації Президента. Революція Гідності ось-ось мала перейти у новий етап. Уряд знав про це і готував війська для розгону протестів. В повітрі було чути загрозу насильства¹.

* Цей есей було вперше опубліковано англійською мовою на сайті MAPA Українського наукового інституту Гарвардського університету. URL: <http://gis.huri.harvard.edu/contemporary-atlas/revolution-of-dignity/leninfall.html>. Автор висловлює подяку Роксолянці Свято та видавництву «Критика» за переклад.

¹ Reuters Timeline: Political crisis in Ukraine and Russia's occupation of Crimea URL: <http://www.reuters.com/article/us-ukraine-crisis-timeline-idUSBREA270PO20140308>; URL: BBC Ukraine Crisis: Timeline <<http://www.bbc.com/news/world-middle-east-26248275>; Wilson A. Ukraine Crisis: What It Means for the West. New Haven; London, 2014. P. 66–85.

Ленінопад

Невдовзі по п'ятій вечора 8 грудня 2013 р., коли великий мітинг скінчився і вулиці Києва вкрили зимові сутінки, колона десь із двохста людей, більшість із яких були вбрані в балаклави, рушила від будівлі Київської міської держадміністрації (де був осередок протестувальників на Хрещатику) до перетину з бульваром, який носить ім'я найвідомішого поета України Тараса Шевченка. Колона прямувала до пам'ятника внизу бульвару, навпроти Бессарабського ринку – головного сільськогосподарського базару міста. Пам'ятник на честь Владіміра Леніна звели в грудні 1946 р., коли советська влада «зачищала» і повертала собі символічний простір після поразки нацистів, які окупували місто впродовж 1941–1943 рр.

Відтоді, як 1991 р. було проголошено Незалежність, а невдовзі потому демонтували значно більший монумент Леніну на головній площі міста, багатьох у Києві цікавило, чи пам'ятник на бульварі Шевченка теж знімуть. Адже навіть на бульварі, що носить ім'я Тараса Шевченка, якого багато хто вважає духовним батьком української нації, пам'ятник засновнику російської компартії і хресному батькові советського режиму? Цей пам'ятник був також більмом на оці тих, кого переймала не так українська нація, як віра в ринкову економіку – віра, символічним втіленням якої якраз і був Бессарабський ринок навпроти – навіть більшовики не змогли повністю зруйнувати ринкові сили. Серед киян, які хотіли, щоб пам'ятник залишався на місці, були члени Комуністичної партії України, готові захищати його навіть власними тілами, якщо доведеться. Муніципальна влада вирішила вичекати, апелюючи до мистецької вартості мармурового пам'ятника як достатньої підстави для того, щоб залишати його на місці².

І доки міські ради зносили пам'ятники Леніну в інших регіонах України, київська влада витримувала паузу, яка тривала понад двадцять років. Це було задовго для українських лібералів, а для українських націоналістів – узагалі нестерпно. Другі й вирішили взяти ініціативу в свої руки. Першу спробу повалити пам'ятник здійснили члени української націоналістичної організації «Тризуб» 30 червня 2009 р., на річницю проголошення Української незалежності 1991 р., а також до дня народження одного з символів українського націоналізму Романа Шухевича. Нападники зуміли пошкодити статую до того, як їх арештували і посадили за ґрати. Виправдовуючи свої дії, вони цитували указ про відповідальність советського режиму за Голодомор 1932–1933 рр., який за кілька днів до того підписав президент України Віктор Ющенко. Коли на зміну прозахідному та антикомуністичному Ющенку на початку 2010 р. прийшов проросійський президент Янукович, прихильний до комуністів, порушників було притягнуто до відповідальності. Пам'ятник Леніну відновили невдовзі після нападу. Пауза, яку взяла місцева влада, й далі тривала³.

Початок протестів Євромайдану в листопаді 2013 р. створив нову загрозу пам'ятнику, і уряд скерував спецпідрозділ міліції на його захист. Коли колона

² Історія пам'ятника Леніну в Києві // Українська правда. 2013, 9 грудня.

³ На Леніні лица немає! Українська преса у середу // BBC Ukrainian.COM, July 1, 2009.

наближалася до пам'ятника ввечері 8 грудня, спецпідрозділ знав, чого чекати, адже вони вже відбили напад на пам'ятник минулої неділі, 1 грудня, а потім заявили про насильницькі дії нападників, внаслідок яких восьми офіцерам, за їхніми свідченнями, довелося звертатися по медичну допомогу. Цього разу вони вирішили не робити нічого. Велика кількість людей і масовий характер протестів напередодні могли бути однією з причин такої стриманості. Але могло бути й так, що насправді влада не була проти цього знесення і хотіла скористатися актом символічного насилля, щоб виправдати насилля цілком реальне, яке вони планували застосувати в наступні дні. Хай там як, колона з чоловіків у балаклавах отримала нагоду зробити те, що вони постановили, – повалити пам'ятник Владіміру Леніну⁴.

І вони його таки повалили. Доки організатори акції підбадьорювали публіку, що зібралася довкола пам'ятника, націоналістичними та антикомуністичними гаслами, молоді чоловіки в балаклавах приставили до пам'ятника довгу драбину – разом із п'єдесталом, він мав понад десять метрів, – накинули на шию комуністичному лідеру петлю і з великими зусиллями стягнули пам'ятник із п'єдесталу. Ленін упав униз головою, розбивши гранітну плиту біля основи монумента. Його шия не витримала удару, і голова відламалася, на що публіка зреагувала ще більшим ентузіазмом. Перед камерами нападники, деякі – озброєні важкими молотками, накинулися на поваленого ідола, намагаючись відколоти шматочки мармурового тіла на пам'ять, як революційні сувеніри. Представник найбільшої в Україні націоналістичної партії «Свобода», яка взяла на себе відповідальність за акцію, порівняв повалення статуї з падінням Берлінського муру⁵.

Лідери ж головних політичних партій виявляли менше ентузіазму. Андрій Шевченко, провідний український журналіст, член парламенту і майбутній посол України в Канаді, зробив заяву від імені лідерів координаційного комітету Євромайдану, де стверджував, що повалення пам'ятника не було узгоджено з ними. Але водночас Шевченко відмовився засуджувати ці дії, заявивши, що в центрі Києва не може бути місця для статуї Леніна. Через кілька тижнів найвідоміший композитор України Валентин Сильвестров висловив у своєму інтерв'ю думку багатьох: «Пам'ятник знесли – це сумнівне досягнення революції, але досягнення». Чимало киян, як і людей із інших регіонів України, не раділи способу, яким було усунуто пам'ятник, і не поділяли націоналістичну ідеологію тих, хто це зробив, але вони не ставили під сумнів того, що Леніну настав час піти геть⁶.

⁴ МВС повідомляє про 8 госпіталізованих міліціонерів після сутички біля пам'ятника Леніну // Tyzhden.ua 1 грудня, 2013. URL: <http://tyzhden.ua/News/95462>

⁵ Аронець О. Повалення пам'ятника Леніну в Києві // YouTube URL: <https://www.youtube.com/watch?v=HVgjjv0WcX8#t=516>; Свободівці взяли на себе відповідальність за повалення Леніна // IPress, 8 грудня, 2013 URL: http://ipress.ua/news/svobodivtsi_vzaly_na_sebe_vidpovidalnist_za_povalenogo_lenina_35123.html; Повалення пам'ятника Леніну в Києві // Вікіпедія.

⁶ В Киеве возвели баррикады и снесли памятник Ленину // BBC Russia Service, December 9, 2013. URL: http://www.bbc.com/russian/international/2013/12/131208_

Повалення пам'ятника Леніну в Києві 8 грудня 2013 р. вважають початком явища, яке згодом отримало назву «Ленінопад» – масового знесення пам'ятників Леніну в Україні наприкінці 2013 і в першій половині 2014 рр. І справді, показ по телебаченню акту знищення найвпізнаванішого пам'ятника Леніну в країні спричинив подібні акції в українських провінціях, але процес не набрав надто великих обертів, і вплив знесення київського пам'ятника став зрозумілим лише ретроспективно. Між 9 і 30 грудня 2013 р. в Україні було знесено або пошкоджено ще тільки три пам'ятники. Наступні дев'ять повалили в січні 2014 р., а ще п'ять – у першій половині лютого. З огляду на те, що невдовзі в Україні впадуть сотні пам'ятників Леніну, то безпосередній вплив київської акції був, щонайбільше, скромним⁷.

Але потім, геть несподівано, почалося справжнє антикомуністичне дійство. Лише 21 лютого було знищено або пошкоджено понад сорок пам'ятників або статуй Леніну в містечках і селах України. А наступного дня було знесено ще понад сто пам'ятників. Загалом за лютий 2014 р. було знесено 320 статуй і пам'ятників Владіміру Леніну. Саме тоді й з'явилося поняття «Ленінопад». Хронологія Ленінопаду, так само, як і його початки в грудні 2013 р., були тісно пов'язані з головними етапами протестів Революції гідності. Драматичний сплеск нападів на пам'ятники Леніну 21 лютого почався відразу після масових убивств протестувальників на Майдані день перед тим. На апогей насилля на київському Майдані промайданівські сили в українських провінціях відповіли нападами на символи давнього комуністичного режиму, який почали сприймати як символ корупційної адміністрації президента Януковича.

І хоча в жоден із наступних місяців після лютого 2014 р. не було знищено або пошкоджено так багато пам'ятників Леніну або іншим провідним постатям комуністичного режиму, Ленінопад тривав упродовж цілого року. Його новим двигуном стала російська анексія Криму в березні, а також початок зіткнень а згодом відкритих бойових дій на Донбасі в квітні й травні 2014 р. Загалом упродовж 2013–2014 рр. силами місцевих активістів або за рішеннями місцевої влади повалили понад 550 пам'ятників в Україні⁸.

Ленінопад 2013–2014 рр. мав менш драматичне, але багато в чому послідовніше продовження наступного року. У квітні 2015-го український парламент прийняв пакет із чотирьох «декомунізаційних законів». Наступного місяця президент Петро Порошенко, який обійняв посаду відразу по анексії Криму та початку війни на Донбасі в травні 2014 р., підписав ці закони, ввівши їх у дію. Один із законів встановлював шестимісячний термін для демонтажу всіх пам'ятників

ukraine_kiev_lenin; Семенченко М. Валентин Сильвестров: читайте Шевченка поки не пізно // День. 2013, 29 грудня.

⁷ Хронологія Ленінопаду (2013–2014). URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Хронологія_Ленінопаду_\(2013–2014\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Хронологія_Ленінопаду_(2013–2014)); Гайдай О. Кам'яний гість: Ленін у центральній Україні. Київ, 2016. С. 172–189.

⁸ Хронологія Ленінопаду (2013–2014)...

Леніну та лідерам комуністичного режиму. Крім того, було вирішено перейменувати тисячі назв українських міст, містечок сіл і вулиць, усунувши будь-які пов'язані з комунізмом нагадування. На початок 2017 р. було демонтовано ще близько 1300 пам'ятників і статуй Леніну. Ленінопад досягнув своєї остаточної цілі. З близько 5500 пам'ятників і статуй більшовицькому лідеру в Україні станом на 1991 р. майже всі, за кількома винятками, зникли до жовтня 2017 р. – місяця сотої річниці від Жовтневої революції. В Україні століття В. І. Леніна скінчилося⁹.

Просторовий вимір

Які висновки можна зробити з історії Ленінопаду? Чи нищення пам'ятників Леніну було лише епізодом, минулим спазмом символічного насильства, підігрітим політичними протестами, який призвів до втрати частини культурної спадщини країни (адже деякі з пам'ятників, як-от київський, і справді мали мистецьку вартість)? Або ж це відображає ширші зміни в суспільстві та сприйнятті себе та свого минулого? І якщо друге більше відповідає правді, то що ця зміна пам'яті каже нам про напрям, у якому рухалися українська політика й суспільство від часу Євромайдану та Революції гідності?

На жодне з цих запитань не можна адекватно відповісти, не беручи до уваги просторові виміри Ленінопаду. Відбуваючись посеред найглибшої політичної кризи в Україні з часів розпаду Советського Союзу, Ленінопад був наслідком як політичного протистояння, так і війн історичної пам'яті. Політика й пам'ять в Україні були тісно пов'язані, щонайменше, від Помаранчевої революції 2004-го, і обидві мали потужні регіональні виміри. Регіоналізм в українській політиці й пам'яті посилювали Революція гідності та втрата Криму й частини східної України, де з'явилися сепаратистські проросійські утворення, в яких також тісно поєднувалися поточна політика й пам'ять (про це свідчить, зокрема, проект «Новоросії», закорінений в імперському минулому, і створення т. зв. Луганської та Донецької «народних республік», які надихалися советським досвідом і перейняли советську спадщину).

Дослідження регіональних вимірів української історичної ідентичності та політики пам'яті, зіпертої на регіоналізм, є головною метою модулю «Історія та ідентичність» МАПА – проекту Цифрового атласу, який розробив Український науковий інститут Гарвардського університету (УНІГУ). Цей модуль є наслідком співпраці УНІГУ з двома головними партнерами – проектом під назвою «Регіон,

⁹ Червоненко В. Рада ухвалила декомунізаційний пакет // BBC, 9 квітня, 2015. URL: http://www.bbc.com/ukrainian/politics/2015/04/150409_communism_upa_vc; Poroshenko signs laws on denouncing Communist, Nazi regimes // Interfax-Ukraine, May 16, 2015. URL: <http://en.interfax.com.ua/news/general/265988.htm>>; Хронологія Ленінопаду (2013–2014); Хронологія Ленінопаду (2015). URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Хронологія_Ленінопаду_\(2015\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Хронологія_Ленінопаду_(2015)); Хронологія Ленінопаду (2016). URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Хронологія_Ленінопаду_\(2016\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Хронологія_Ленінопаду_(2016)); Хронологія Ленінопаду (2017). URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Хронологія_Ленінопаду_\(2017\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Хронологія_Ленінопаду_(2017)).

нація і світ: міждисциплінарне та міжкультурне переосмислення України» під керівництвом професора Ульриха Шмідта в Університеті Сент-Галлен (Швейцарія) та проектом Центру Разумкова в Києві під назвою «Формування спільної ідентичності громадян України в нових умовах: особливості, перспективи і виклики». Деяку інформацію про цей модуль надав Інститут національної пам'яті в Україні¹⁰.

Мапи, які склали керівник проекту МАПА Костянтин Бондаренко та професор Українського католицького університету у Львові і наукова співробітниця проекту МАПА Вікторія Середя, спираються на просторовий аналіз даних, наданих двома дослідженнями, які в Україні в березні 2013 і березні 2015 рр. провів Університет Сент-Галлен за підтримки Швейцарського національного фонду та Фундації Володимира Юрія Даниліва, а також дослідження грудня 2015 р., яке провів Центр Разумкова, а профінансували Шведське міжнародне агентство з питань міжнародної співпраці та розвитку, Фонд Конрада Аденауера та Міністерство закордонних справ Нідерландів під егідою проекту «Соціальна трансформація в Україні та Молдові». Перші два дослідження охопили 6000 респондентів віком від 18 років, третє ж – понад 10 тисяч респондентів тієї ж вікової категорії.

Пропоновані тут міркування спираються на дані й мапи, створені на основі згаданих досліджень. Як мапи, так і бази даних, зокрема, й формулювання запитань дослідження і відповіді на них, відображені у відсотках всіх відповідей, можна знайти на сторінці модулю на вебсайті МАПА <<http://harvard-cga.maps.arcgis.com/apps/webappviewer/index.html?id=2fa308aa641d43139d3a5b5b59081a5a>>. Мапи, наведені нижче, відтворюють один або більше шарів просторової інформації, доступної на вебсайті. І хоча в основі цієї статті – мапи, створені в межах проекту МАПА, а також накладання кількох шарів інформації, я апелюю також до мап і даних, які надають інші автори й проекти (про що сказано в примітках).

Попри те, що насамперед цей есей зосереджується на Ленінопаді й намагається знайти попередні відповіді на запитання, сформульовані на початку цього розділу, його задумано також як демонстрацію можливостей картографування на основі GIS та зіп'єтого на нього просторового аналізу; він є також запрошенням до подальших досліджень просторових вимірів української політики пам'яті та українського суспільства загалом.

Геополітика пам'яті

Від часу Помаранчевої революції 2004 р. війни пам'яті збурювали Україну майже без перерви. Битва тривала між прибічниками двох історичних наративів – постсовєтського, під сильним впливом російськоцентричної і прокомуністичної інтерпретації минулого, та етнонаціонального, з сильними антикомуністичними й часто антиросійськими мотивами, вкоріненими в націоналістичний опір совєтському устрою під час і після Другої світової війни. Український лібе-

¹⁰ History and Identity // MAPA: Digital Atlas of Ukraine. URL: <http://harvard-cga.maps.arcgis.com/apps/webappviewer/index.html?id=5c2c743e132f4b048293d3e3adc075fc>.

ральний табір, до якого належала значна частина провідних істориків України і який підтримували прагматичні представники українського уряду й політичної еліти, виявився залученим у цю боротьбу між двома радикально відмінними візіями українського минулого. Ліберальний наратив української історії, з його інклюзивним ставленням до громадян, які не були етнічними українцями, допоміг привести країну до незалежності наприкінці 1980-х і початку 1990-х років, але не зміг відновити втрачені позиції після поляризації української політики, включно з політикою пам'яті, під час Помаранчевої революції¹¹.

Поляризація української політики після 2004 р. мала виразний регіональний вимір, зіштовхуючи східну частину країни, що ностальгувала за советськими часами, з західною, яка була антикомуністичною і орієнтувалася на Європу. За таких обставин політика пам'яті стала важливим інструментом політичних партій для мобілізації свого регіонального електорату. «Прожиту пам'ять», закорінену в актуальній історії конкретного регіону, в цей період почала модифікувати поточна політика. Приміром, Київ, який від середини XVII ст. не входив до складу жодної іншої країни, крім Російської імперії чи СРСР, прийняв доволі багато елементів не лише ліберального національного, а й націоналістичного наративів української історії, як і населення інших міських центрів у переважно сільській центральній Україні. В регіонах, які лежали на схід від Дніпра, елементи національного та націоналістичного наративів посутньо впливали не лише на сільські регіони, як-то Полтавщина, а й на промислові центри, як, наприклад, Дніпро (колишній Дніпропетровськ).

З огляду на близький зв'язок в Україні між пам'яттю та політикою, цілком природно почати розмову про нинішню географію пам'яті з розгляду регіональних політичних преференцій у країні, представлених на мапі 1. Політологи та соціологи, які вивчають Україну, пропонували різні поділи українського політичного простору на макрорегіони, що, зазвичай, спираються на виборчу поведінку населення, а також включають історичний та культурний компоненти, особливо ж мовні преференції. Кількість таких макрорегіонів, зазвичай, коливається від двох до п'яти. В цій дискусії ми визначаємо чотири макрорегіони, але регіональна мапа, яку ми обрали, дещо відрізняється від загальноприйнятих політологічних моделей¹².

¹¹ Про війни пам'яті в Україні див.: Shevel O. *Memory of the Past and Visions of the Future: Remembering the Soviet Era and its End in Ukraine* // *Twenty Years After Communism*. Oxford, 2014. P. 146–69; *Idem*. The politics of memory in a divided society: a comparison of post-Franco Spain and post-Soviet Ukraine // *Slavic Review*. Vol. 70. № 1. 2011. P. 137–64.

¹² Arel D. *Language and the Politics of Ethnicity: The Case of Ukraine* // University of Illinois at Urbana-Champaign, 1993. URL: <http://www.ideals.illinois.edu/handle/2142/23297>; Barrington L. W., Herron E. S. One Ukraine or Many? Regionalism in Ukraine and Its Political Consequences // *Nationalities Papers*. Vol. 32. №. 1. 2004. P. 53–86; Riabchuk M. *Ukraine: One State, Two Countries* // *Transit Online*. Vol. 23. 2002. URL:

МАПА 1

Президентські вибори в Україні, 2010

*Джерело мапи: Український науковий інститут Гарвардського університету,
2017 President and Fellows of Harvard College*

Найдоречнішою для нашого аналізу ми вважаємо регіональну класифікацію України, зіперту на результати президентських виборів 2010 р. Наведена вище мапа ділить Україну на дві частини, а потім розділяє кожну з цих двох зон на ще два додаткові сегменти, пропонуючи, таким чином, поділ країни на чотири макрорегіони. В основі поділу лежить кількість голосів, відданих за одного з двох головних кандидатів на посаду президента на виборах 2010 р. – Віктора Януковича та Юлію Тимошенко. Ті зони, де понад 75 % проголосували за Тимошенко, утворюють один макрорегіон, а ті, де вона отримала від 50 до 74 % – другий. Два інші макрорегіони складаються із сегменту, де понад 75 % проголосували за Януковича, а також другого, де за нього проголосувало від 50 до 74 % виборців. Два регіони, в яких Янукович і Тимошенко отримали більшість, формують супер-регіони, які ділять Україну на східну та західну половини. Великою мірою, ці поділи, вказані на мапі, з'явилися ще під час президентських виборів 2004 р., які стали причиною Помаранчевої революції.

Для цілей цієї статті регіони на мапі ми позначимо як Захід, Центр, Південний схід і Схід (четвертий регіон вміщує Донецьку та Луганську області східної України та Кримський півострів). Оскільки ця мапа з пропонованими на

<http://www.eurozine.com/pdf/2002-09-16-riabchuk-en.pdf>; Sasse G. The «New» Ukraine: A State of Regions // Regional & Federal Studies. Vol. 11. № 3. 2010. P. 69–100.

ній регіональними поділами є багато в чому найзручнішим географічним інструментом для аналізу даних, наведених у дослідженнях, надалі в статті ми послуговуватимемося саме цими чотирма регіональними маркерами.

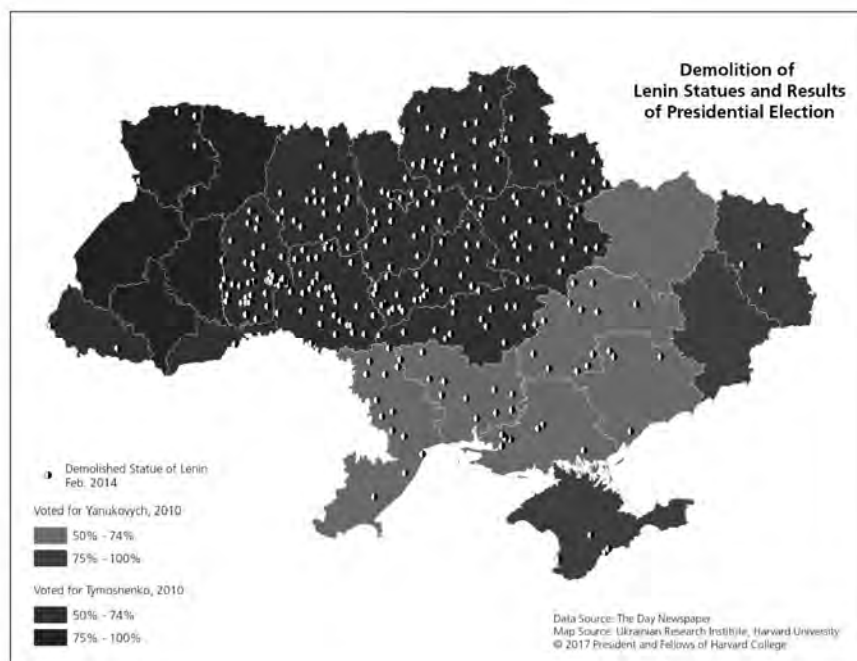
Повстання Центру

А тепер повернімося до обговорення географічних вимірів Ленінопаду між груднем 2013 і літом 2014 рр., не забуваючи про мапу президентських виборів 2010-го.

Науковці та політичні активісти в Україні робили кілька спроб картографувати Ленінопад. Найвідоміша до цього часу спроба, яка охоплює період до кінця лютого 2014 р., належить газеті «День». Мапа «Дня», наведена нижче (Мапа 2), включає пам'ятники, які було демонтовано на згодом втрачених територіях – в Криму, Донецькій та Луганській областях України. Вона залишає мало сумнівів щодо того, що оригінальний Ленінопад – демонтаж статуй Леніну впродовж перших місяців після повалення пам'ятника в Києві – мав виразний регіональний вимір¹³.

МАПА 2

Повалення пам'ятників Леніну та результати президентських виборів

Джерело даних: Газета «День». Джерело мапи: Український науковий інститут Гарвардського університету, 2017 President and Fellows of Harvard College

¹³ Іконографіка. Падіння вождя. Лютий 2014. URL: <http://incognita.day.kiev.ua/infographics/padinnya-vozhdya.html>.

Виразним епіцентром «урагану» Ленінопаду є Центр України зі значними наступами на терени Південного сходу. Майже цілковита відсутність Заходу України на мапі має дуже просте пояснення: більшість пам'ятників там було знесено ще за кілька місяців до проголошення Незалежності України або ж у перші її роки. Маргінальна присутність Сходу – Криму і значної частини Донбасу – є значно складнішим феноменом, пов'язаним із російською анексією півострова і початком гібридної війни в східній Україні. Брак ентузіазму до повалення пам'ятників Леніну у цьому регіоні відображають також результати дослідження 2013 р., а в неокупованих частинах України – в дослідженнях 2015-го, про які йтиметься нижче.

То що ж сталося в Центрі наприкінці 2013 і на початку 2014 рр., і чому цей макрорегіон став рушійною силою Ленінопаду? Чи зміна в ставленні місцевого населення відповідає за цю зміну? Чи йдеться про зовнішній фактор? Наші дані з опитувань березня 2013 р., а також опитування, які провели науковці в Україні, припускають, що ще й до початку Євромайдану ставлення до тих пам'ятників Леніну, які досі стояли, було в кращому разі байдужим. У Київській області, погляди якої більш-менш відображають ставлення Центру загалом, тільки 23 % респондентів хотіли залишити такі пам'ятники в своїх містечках і селах. Найбільшу, але дуже помірковану, підтримку status quo було зафіксовано в Полтавській області, де 34 % респондентів схвально ставилися до цих монументів у своїх населених пунктах. Ці цифри відрізняють Центр як від Заходу, так і Південного сходу – їхніх найближчих сусідів. У Тернопільській області було зафіксовано найнижчий рівень підтримки в усій країні: жодного респондента, який висловився би на користь пам'ятників Леніну. Одеська область на Південному сході показала найвищий рівень підтримки: 51 % респондентів виступали за їх збереження¹⁴.

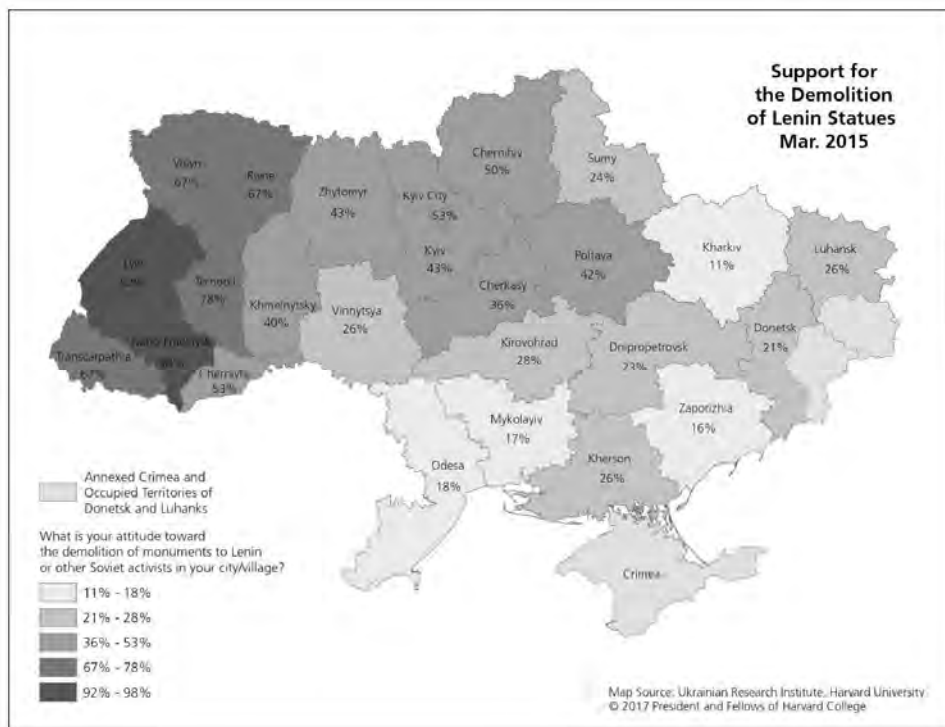
Це було до передня Ленінопаду. Євромайдан, Революція гідності й початок воєнних дій на Сході спричинили суттєву зміну в історичному ставленні Центру, ріко зменшивши ентузіазм щодо Леніна. В Київській області підтримка ідеї збереження пам'ятників впала з 23 % до 16 %, а в Полтавській – з 34 % до 10 %, перетворивши один із найбільш проленінських регіонів у Центрі на один із найбільш антиленінських.

Мапа 3 використовує відтінки кольору, щоб показати рівень підтримки демонтажу пам'ятників Леніну в березні 2015 р. (що насиченішим є колір, то більшим було бажання позбутися Леніна). В місті Києві більшість (53 %) були за знесення, натомість в Київській, як і в Полтавській, області його підтримували 42–43 %. Знову ж, позиція Центру тут відрізняється від позиції Південного сходу, де за знесення висловилося не більше 28 % опитаних; найнижчий же рівень підтримки (11 %) було зафіксовано в Харківській області. Важливим аспектом історії з Ленінопадом, який можна виразно зафіксувати завдяки Мапі 3, є те, що станом на березень 2015 р. Центр у бажанні позбутися пам'ятників Леніну рішуче долучився до Заходу, створивши спільний «вільний від Леніна» простір в Україні.

¹⁴ Гайдай. Кам'яний гість. С. 102–132.

МАПА 3

Підтримка знесення пам'ятників Леніну, березень 2015 р.

Джерело мapi: Український науковий інститут Гарвардського університету, 2017 President and Fellows of Harvard College

Попри весь драматизм, іконоборче знесення, зафіксоване телекамерами в Києві та інших місцях, не було несподіваним розривом із наративом пам'яті Центру, а радше стало кульмінацією процесу, який почався раніше. Впродовж 1990-х в західних областях Галичини та на Волині знесли близько двох тисяч пам'ятників Леніну. Процес тривав і в наступне десятиліття, поширюючись на Центр. У 2000-х у цих двох макрорегіонах було демонтовано 1200 пам'ятників. Порівняно з цими цифрами, Ленінопад, через який «постраждало» близько 550 пам'ятників, видається доволі стриманою тенденцією¹⁵.

Дослідження 2013 і 2015 рр., перше з яких було зроблено перед Євромайданом, а друге – після, дає підстави припустити, що Центр приєднався до Заходу не лише у справі заперечення Леніна та комунізму. За драмою знесення пам'ятників легко не помітити кульмінації процесу, внаслідок якого в свідомості всього населення мітологію советської епохи заступили елементи українського національно-

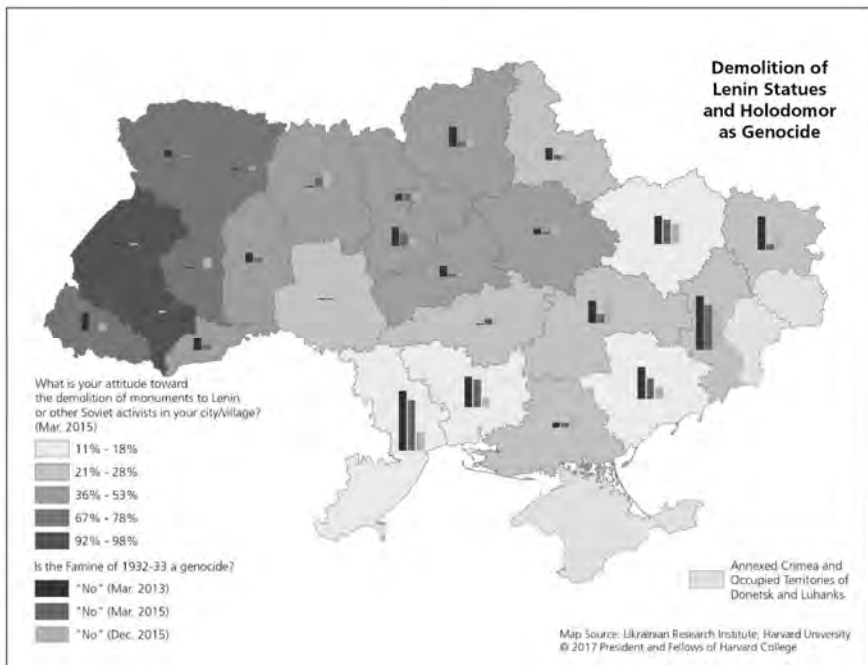
¹⁵ Подобед П. Від Ленінізму до Ленінопаду // Радіо Свобода, Грудень 30, 2014. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/26770232.html>.

го наративу, який представляв Україну великою, якщо взагалі не головною, жертвою советського режиму. Від Помаранчевої революції 2004 р. цей наратив почав включати й інтерпретацію Голодомору 1932–1933 рр. як акту геноциду, який комуністичний режим у Москві здійснив проти українського народу. І хоча український парламент 2006 р. і проголосував за визнання Голодомору актом геноциду, це визначення невдовзі почали оскаржувати, коли Росія розгорнула міжнародну кампанію проти геноцидної інтерпретації Голоду, а президент Янукович, обраний 2010-го, забрав згадку про геноцид зі своїх офіційних промов¹⁶.

Зміна риторики Януковича, здається, мало вплинула на ставлення до Голодомору в Центрі, де, як ми бачимо на Mapі 4, більшість і далі вважала його актом геноциду. Мапа показує відсоток респондентів, які відкидали інтерпретацію Голодомору як геноциду станом на березень 2013, березень і грудень 2015 рр. Рівень заперечення видно в стовпчиках, а кольорова мапа на задньому тлі показує рівень підтримки знесення пам'ятників Леніну в березні 2015 р.

МАПА 4

Знесення пам'ятників Леніну і трактування Голодомору як геноциду

Джерело мапи: Український науковий інститут Гарвардського університету, 2017
President and Fellows of Harvard College

¹⁶ Yanukovych B. Famine of 1930s was not genocide against Ukrainians // Kyiv Post, April 27, 2014. URL: <https://web.archive.org/web/20140724173055/http://www.kyivpost.com/content/ukraine/yanukovych-famine-of-1930s-was-not-genocide-against.html>.

Як можна виснувати з цієї мапи, вже в березні 2013 р. Центр формував спільний простір пам'яті з Заходом у такому питанні, як ставлення до Голодомору, а також у загальній оцінці комуністичного режиму. Ця тенденція отримала новий поштовх із Євромайданом, і кількість тих, хто заперечував такий погляд, у березні 2015 р. стала ще меншою. Прийняття декомунізаційних законів у квітні того ж року спричинило невелике зростання чисельності противників терміну «геноцид» у Центрі й навіть у деяких районах на Заході, але не змінило загальну картину: Захід і Центр поєднало визнання Голодомору як акту геноциду. Кількість скептиків була низькою вже в березні 2013 р. Наприклад, у Чернігівській області цифри коливалися від 15 % в березні 2013 р. до 4 % у березні 2015, а незначне зростання цієї кількості до 7 % в грудні того ж року посутньо не вплинуло на ситуацію.

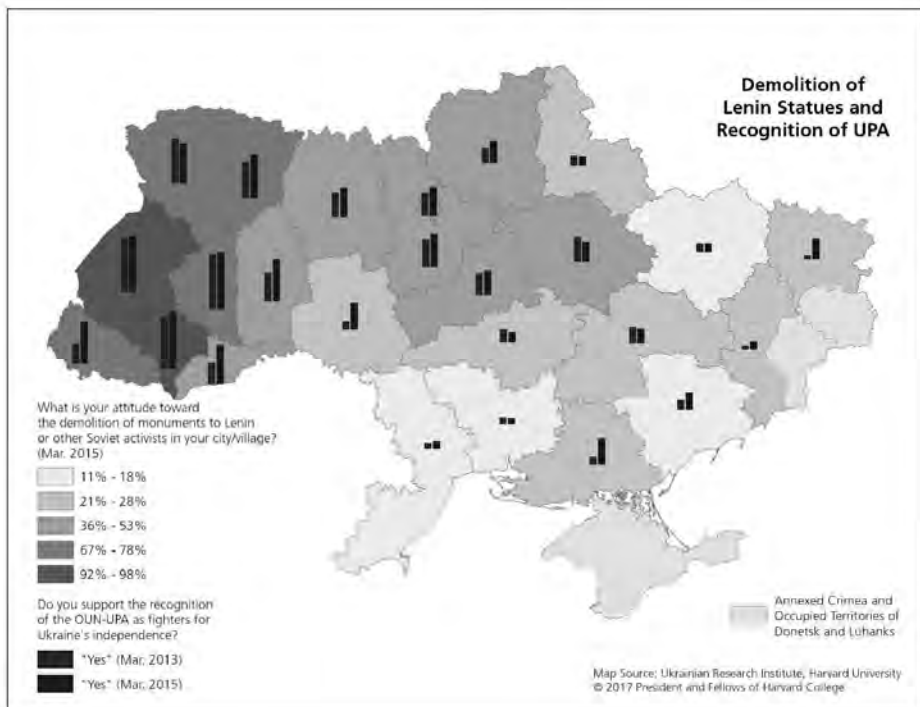
Інтерпретація Голодомору як геноциду відокремила Захід і Центр від Південного сходу, де ті, хто не вважали його за такий, станом на грудень 2015 р., хоч і не становили більшість, але все ж були вагомою силою. Найбільше їх було у контрольованих Україною районах Донецької області, становлячи 30 % респондентів. Декомунізаційні закони виявили відмінність у ставленні до Голодомору в Центрі й Заході супроти Південного сходу, зменшивши там кількість скептиків й дещо збільшивши її в центральному і західному регіонах. Ці два простори пам'яті рухалися виразно відмінними шляхами.

Спільний простір пам'яті Заходу й Центру було сформовано не лише через заперечення комуністичного режиму та засудження його злочинів, а й спільним прийняттям елементів нового історичного наративу, зіпертого на націю. Важливим аспектом тут є ставлення населення до ролі УПА в Другій світовій війні, що було болючим питанням для української політики від 2004 р. УПА, членів якої водночас славлять за опір комуністичному режимові та критикують або й демонізують за причетність до ОУН та участь в етнічній чистці поляків, воювала в західних регіонах Галичини й Волині і є частиною живої пам'яті місцевого населення. Ті, хто живуть на Заході, були свідками того, як советський режим переслідував учасників УПА, і вшановували їх та пам'ять про них в роки незалежності. Центр, який не мав безпосереднього зв'язку з живою пам'яттю про УПА, довгий час не погоджувався приймати пов'язану з цим історичну пам'ять та мітологію як частину власного наративу.

Це одна з рис стану суспільної пам'яті в Україні, яку відображено на Mapі 5. Відтінки кольору тут показують рівень підтримки знесення пам'ятників Леніну, а в колонках відображено різний рівень підтримки пропонованого офіційного визнання членів УПА як борців за українську незалежність. Тернопільська область, яка є лідером на Заході за негативним ставленням до Леніна, лідирує також у прийнятті прихильного до УПА наративу. Підтримка визнання солдатів УПА як борців за українську незалежність зросла тут від 94 % 2013 р. до приголомшливих 98 % 2015 р.

МАПА 5

Стан суспільної пам'яті в Україні

Джерело мапи: Український науковий інститут Гарвардського університету, 2017 President and Fellows of Harvard College

Мапа 5 також показує, що в симпатії до УПА Центр почав наздоганяти Захід, і Євромайдан став тут вагомим поштовхом. У березні 2015 р. більше респондентів висловилися на користь УПА в Хмельницькій області, що в Центрі, аніж у Волинській області, що на Заході: 72 проти 69 %. І хоча до Євромайдану підтримка УПА на Південному сході була геть незначною, вона теж зростає, особливо в тих областях, які зазнали на собі наслідків російсько-української війни: в Луганській від 7 до 35 %, а в Херсонській – від 13 до 44 % респондентів (що все ж є значно нижчими показниками, ніж у Центрі).

Отож Ленінопад найкраще розуміти як кульмінацію відносно тривалого процесу, стимульованого двома паралельними тенденціями, – засудженням комуністичних злочинів і визнанням націоналістичної альтернативи комуністичному історичному наративу. Обидва процеси почалися на Заході в 1990-ті, а на Центр почали поширюватися в 2000-ні роки. Витворення спільного Західно-Центрального простору пам'яті символічно закріпилося публічним знесенням пам'ятників Леніну, але початок цим тенденціям було закладено ще в наступні десятиліття після проголошення Незалежності України та після Помаранчевої революції 2004 р.

Мапи, які наведено вище, показують, що зміна пам'яті, яка зблизила погляди Заходу й Центру, також увиразнила відмінності в історичному ставленні між Центром і Південним сходом. Під впливом Євромайдану, а особливо війни між Україною та Росією, Південний схід почав наближатися до Центру в позиції щодо засудження злочинів комуністичного режиму, але багато в чому залишався поза новим спільним Західно-Центральним простором пам'яті, уособленим ростом пошани до УПА. І мало що краще засвідчувало розрив у пам'яті між Заходом і Центром, з одного боку, та Південним сходом – із іншого, аніж сотні пам'ятників Леніну, які й далі залишалися на головних площах населених пунктів Південного сходу після тріумфального Ленінопаду в Центрі в 2013–2014 рр. Але зміни прийшли і туди.

Центр «рулить»: декомунізаційні закони

«Південно-східний» етап в історії Ленінопаду по-справжньому почався в травні 2015 р, коли президент Петро Порошенко підписав декомунізаційні закони. Прийняті в парламенті у квітні, ці закони постановляли усунення не лише пам'ятників Леніну, а й будь-яких форм вшанування пам'яті історичних постатей і подій, пов'язаних із комуністичним режимом. Один із законів надавав членам УПА символічний статус борців за незалежність України¹⁷.

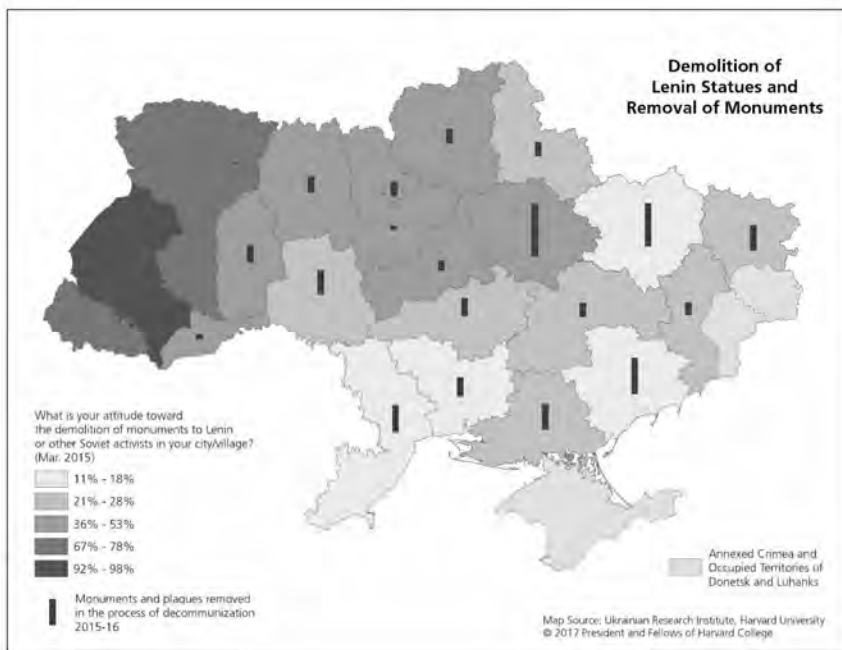
Почавши імплементувати нові закони, органи місцевих влад перевершили активістів оригінального Ленінопаду, адже з січня 2017 р. усунули аж 1320 пам'ятників – перевищивши у понад 2 рази кількість тих, які було знесено в 2013–2014 рр. І позаяк Центр уже й так було очищено від більшості пам'ятників і статуй Леніну, головний «удар» нової політики припав передусім на Південний схід, де підтримка демонтажу була значно нижчою, ніж у Центрі. Дані від березня 2015 р., зібрані лише за місяць до ухвалення в парламенті згаданих законів, наголошують на відмінності між двома макрорегіонами. Якщо в Київській та Полтавській областях Центру демонтаж підтримало близько 42 %, то в Харківській області на Південному сході за це висловилося лише 11 %, що було менше від Одеської області, де знесення підтримало 18 %. Навіть у Дніпропетровській області, центрі української мобілізації на початку українсько-російської війни 2014 р., підтримка зняття пам'ятників Леніну не перевищувала 23 %.

¹⁷ Декомунізаційні закони спричинили дискусію між тими, хто відстежує ситуацію в Україні, й вилилися у чималу бібліографію, включно з такими текстами: *Вятрович В.* Декомунізація і академічна дискусія // Критика. Травень 2015. URL: <https://m.krytyka.com/ua/solutions/opinions/dekomunizatsiya-i-akademichna-dyskusiya>; *Marples D.* Decommunisation in Ukraine: Implementation, Pros and Cons // New Eastern Europe, September 16, 2016. URL: <http://neweasterneurope.eu/articles-and-commentary/2126-decommunisation-in-ukraine>; *Shevel O.* Decommunization in Post-Euromaidan Ukraine: Law and Practice // PONARS Eurasia, January 2016. URL: <http://www.ponarseurasia.org/memo/decommunization-post-euromaidan-ukraine-law-and-practice>.

Мапа 6 поєднує дані ставлення до знесення пам'ятників Леніну (як і в попередніх мапах, його позначено різними відтінками) з даними щодо кількості пам'ятників і меморіальних знаків та таблиць, які було знято або демонтовано в 2015 та 2016 рр. на Південному сході країни, де до ухвалення законів підтримка цих дій була найнижчою.

МАПА 6

Знесення статуй Леніну та демонтаж пам'ятників

Джерело мапи: Український науковий інститут Гарвардського університету.
2017 President and Fellows of Harvard College

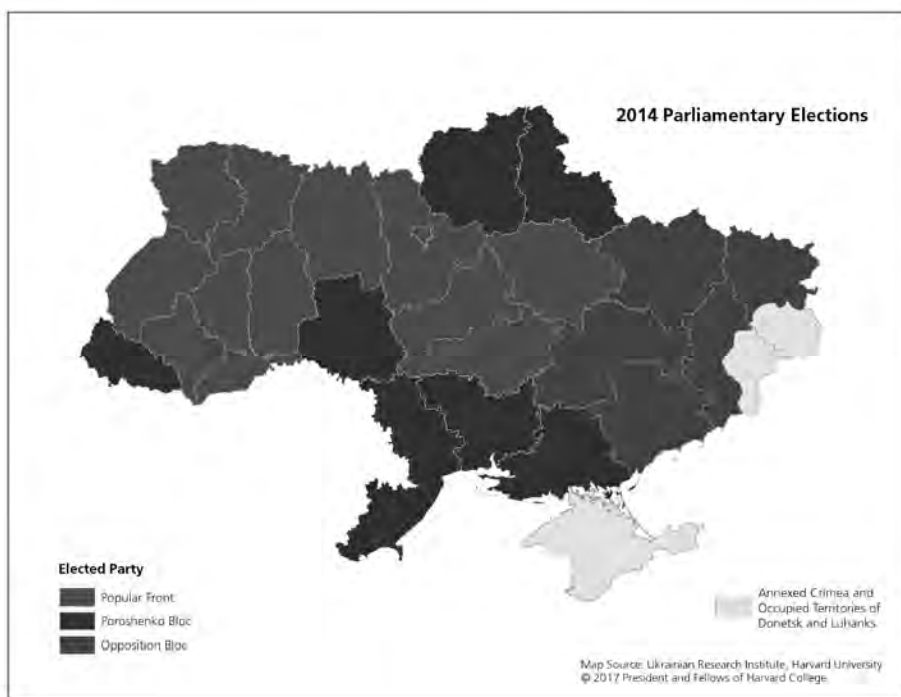
Чому парламент ухвалив, а місцеві осередки влади на Південному сході прийняли і належно втілили в життя закони, які не подобалися більшості місцевого електорату? Головним поясненням тут є не Євромайдан, який спричинив початковий Ленінопад, а початок агресії з боку Росії, яка кардинально змінила політичну мапу України. І тут варто повернутися до мапи президентських виборів 2010 р. Згідно з нею, український електорат був розділений навпіл: сині ділянки показують підтримку Віктора Януковича серед близько 49 % загальної кількості виборців, натомість помаранчеві ділянки відповідають за левову частку 46 % голосів, відданих на користь Тимошенко. Отож кількість голосів двох макрорегіонів – Заходу й Центру супроти Південного сходу й Сходу – була приблизно однаковою. Але анексія Криму та гібридна війна на Донбасі усунула Схід (Крим і найбільш населені частини Донецької та Луганської областей) із українського

політичного простору, кардинально скоротивши кількість голосів у «синіх» ділянках країни.

Електоральна політика невдовзі поширилася і на політику пам'яті. В жовтні 2014 р. на парламентських виборах партії, які спиралися головним чином на Захід і Центр, отримали 68 % голосів, зменшивши вплив Опозиційного блоку, який спирався виключно на Південний схід, до лише 10 % виборців. Мапа 7, яка показує результати цих виборів, відображає нову політичну реальність. Тут показано області, які голосували за кандидатів із пропрезидентського боку (більшість у якому складали представники місцевих адміністрацій, бізнесові еліти та правоцентристські прагматики) – червоним кольором; Народний фронт прем'єр-міністра Арсенія Яценюка (де переважали національні ліберали) – бордовим; а Опозиційний блок, який очолили колишні представники адміністрації президента Януковича, – синім¹⁸.

МАПА 7

Парламентські вибори 2017 року

*Джерело мапи: Український науковий інститут Гарвардського університету.
2017 President and Fellows of Harvard College*

¹⁸ Перелік депутатів, які голосували за і проти Закону Україну про засудження комуністичного і нацистського режимів, див.: Записи українського парламенту URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/radan_gs09/ns_golos?g_id=1427.

Під час головного голосування за декомунізаційні закони в квітні 2014 р. депутати Опозиційного блоку відмовилися підтримати законопроект. Але їхня підтримка й не була потрібна, а їхню опозиційність можна було проігнорувати, адже 69 із 82 депутатів Народного фронту проголосували за законопроект, як і 106 зі 146 депутатів Блоку Петра Порошенка. Більшу кількість «відступників» у президентському таборі, ніж у таборі прем'єр-міністра, можна пояснити тим фактом, що на відміну від Народного фронту, чимало прибічників президента походили з Південного сходу, в тому числі й Одеської області, де підтримка демонтажу не перевищувала 18 % опитаних у березні 2015 р. Якщо в Центрі ініціатива виходила знизу, то на Південному сході – згори.

Хоча населення Південного сходу не прагнуло позбутися Леніна, не мало воно й бажання зберігати його. Одним із можливих пояснень безконфліктного процесу Ленінопаду на сході та півдні України було те, що демонтаж здійснювали місцеві органи влади в законному і належному порядку. Іншою причиною було те, що, як показує Мапа 4, де зафіксовано зміну ставлення до Голодомору, Євромайдан допоміг наблизити Південний схід до історичного нарративу, який прийняли в Центрі, – тенденція, яку посилили і закріпили декомунізаційні закони. Найстрімкіший спад скептицизму щодо інтерпретації Голодомору як акту геноциду було зафіксовано в Одеській області, де кількість тих, хто був проти такого тлумачення, опустилася від 45 % у березні 2013 р. до 38 % у березні, а потім до 14 % у грудні 2015 р.

«Вільний від Леніна» простір, кардинально розширений завдяки декомунізаційним законам, в контексті історичної пам'яті визначався дедалі більшою відмовою від нарративу совєтської епохи; але він не призвів одномоментно до консенсусу щодо нарративу, який мав би його заступити. Хоча Південний схід приєднався до національної інтерпретації Голодомору до Центру та Заходу, він не погоджувався з героїзацією УПА. Між 2013 і 2015 рр. дедалі більше людей по Україні визнавали бійців УПА борцями за її незалежність, але кількість прибічників цієї ідеї на Південному сході була незначною, порівняно з цифрами в двох інших макрорегіонах (див. Мапу 5). Якщо в Київській області підтримка цієї ідеї зростає від 47 % до 57 %, в Одеській області вона була поміркованішою – зріст від 10 до 15 % респондентів. У Харківській області рівень підтримки залишився на тому ж рівні – 15 %, а в Дніпропетровській області кількість навіть зменшилася з 28 до 25 % опитуваних. Зменшення підтримки було зафіксовано і в Кіровоградській області, що належить до Центру.

Король мертвий

«Король мертвий, хай живе король!»: цей вислів можна почасти застосувати і до Ленінопаду в Центрі та на Південному сході країни. Символічний капітал Леніна, короля комуністичного нарративу, вичерпався з двома почерговими хвилями Ленінопаду: пам'ятники йому демонтували, а пам'ятні знаки познімали; але те центральне місце в українському публічному просторі, яке він займав і яке

стало вакантним, залишилося у багатьох випадках не зайнятим. Можливим кандидатом на це місце є Степан Бандера, який після Незалежності став однією з найбільш вшанованих історичних постатей у країні. Особою, яку вшановують найбільше, залишався Тарас Шевченко: йому було присвячено 1256 пам'ятників або пам'ятних знаків. Але Бандера став найбільш шанованим політичним лідером: після 1990 р. йому встановили 40 пам'ятників. Як повідомляли медії, деякі з них нагадували глядачам старі пам'ятники Леніну¹⁹.

Чи в Україні, як дехто стверджує, і справді відбулася не лише декомунізація, а й одночасна «бандеризація» історичної пам'яті та публічних просторів? І так, і ні. І знову ж географія є ключем до відповіді на це запитання. Як бачимо на Mapі 8 нижче, станом на жовтень 2016 р. всі сорок пам'ятників Бандері звели на Заході, більшість із них – у трьох галицьких областях. На Волині, на теренах якої УПА також діяла, було лише два пам'ятники (у Рівненській області), у Волинській же області – жодного²⁰.

Мапа 9 (нижче) та дані, на які вона спирається, припускають, що ситуація не зміниться найближчим часом. Хоча є бажання зводити нові пам'ятники Бандері на Волині – сплеск цих настроїв було зафіксовано після Євромайдану у «вільній від Бандери» Волинській області, це прагнення й досі обмежується Заходом, натомість у Центрі та на Південному сході населення зберігає «імунітет» до культу Бандери. І хоча підтримка зведення йому пам'ятників (позначена на мапі синіми стовпчиками) зростає по всій Україні між березнем 2013 і березнем 2015 рр., вона залишається такою ж низькою або й нижчою, аніж підтримка серед опонентів Ленінопаду щодо збереження або відбудови пам'ятників Леніну (цю тенденцію на мапі відображено червоними стовпчиками).

¹⁹ Прикарпаття увійшло у книгу рекордів України за кількістю пам'ятників Шевченку // Radio Liberty, December 30, 2014. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/26769910.html>; Пам'ятники Степанові Бандері. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Памpercent27ятники_Степанові_Бандері; П'ять пам'ятників Степанові Бандері, що найбільше нагадують скульптури Леніна // Gazeta.ua, Грудень 8, 2009. URL: https://gazeta.ua/articles/people-and-things-journal/_pyat-pamyatnikov-stepanovi-banderi-scho-najbilshe-nagaduyut-skulpturi-lenina/318953.

²⁰ Стало известно сколько памятников Бандере в Украине // Апостроф, Жовтень 15, 2016. URL: <https://apostrophe.ua/news/society/2016-10-15/stalo-izvestno-skolko-pamyatnikov-bandere-v-ukraine-opublikovana-infografika/74209>.

МАПА 8

Пам'ятники Бандері (1991–2016)

Джерело мапи: Український науковий інститут Гарвардського університету,
2017 President and Fellows of Harvard College

МАПА 9

Підтримка пам'ятників Бандері та Леніну

Джерело мапи: Український науковий інститут Гарвардського університету, 2017
President and Fellows of Harvard College

Зменшення публічної підтримки пам'ятникам Леніну та збільшення підтримки пам'ятникам Бандері стало загальноукраїнським явищем, за кількома винятками – в місті Києві в Центрі та в Миколаївській області на Південному сході, де зростання підтримки пам'ятників Бандері відбувалося водночас зі зростанням підтримки пам'ятникам Леніну. І якщо в Києві в березні 2015 р. більше людей бажали пам'ятників Бандері, аніж Леніну (38 супроти 18 %), то респонденти в Сумській, Полтавській та Кіровоградській областях, як і в Центрі, й досі надавали перевагу Леніну над Бандерою. На Південному сході не було жодної області, де пам'ятники Бандері мали б більшу підтримку, хоча підтримка збереження пам'ятників Леніну посутньо зменшилася між березнем 2013 і березнем 2015 р. У Харківській та Дніпропетровській областях більше респондентів надавали перевагу пам'ятникам Бандері в 2013, ніж у 2015 р., але кількість цих людей і далі була дуже малою. У випадку Харківської області, показники впали з 8 до 6 % респондентів, а в Дніпропетровській області – з 9 до 7 %.

Коли заходить про публічну підтримку пам'ятників Бандері, Центр опинився в тому ж просторі пам'яті, що й Південний схід, і обидва макрорегіони посутньо відрізнялися в цьому контексті від Заходу. Брак ентузіазму щодо Бандери на Сході, а почасти і в Центрі, potwierджував і Володимир Вятрович, на той час директор Інституту національної пам'яті та один із головних промоторів та імплементаторів законів про декомунізацію. За його даними, з 51493 вулиць, перейменованих в Україні після ухвалення законів, лише 34 отримали ім'я Бандери. І якщо кількість знесених пам'ятників Леніну становила 1320, то Бандері до січня 2017 р. було зведено лише 4 пам'ятники. Хоча рішення про ліквідацію символів комуністичного режиму ухвалив парламент у Києві, питання щодо нових назв тепер уже «декомунізованих» міст, містечок, сіл і вулиць мали вирішувати органи місцевої влади в Центрі та на Південному сході України, і ім'я Бандери, напевно, не належало тут до улюблених²¹.

Ніхто в Центрі чи на Південному сході не поспішає замінити одного скинутого політичного лідера іншим. Це небажання було очевидним уже після знесення першого пам'ятника Леніну в центрі Києва в грудні 2013 р. Тоді український національний та націоналістичний прапори, а також прапор Європейського Союзу помістили на вже звільнений п'єдестал, щоб заповнити порожнє місце в символічно важливому публічному просторі. Кияни, яких опитували в рамках проєкту університету Сент-Галлен на початку лютого 2014 р., за кілька тижнів до початку справжнього Ленінопаду, висловлювалися проти того, щоб місце пам'ятника Леніну зайняв монумент якомусь іншому політичному лідеру. «На мою особисту думку, цей простір має просто лишатися освяченим, і треба звести тут маленьку капличку або, не знаю, пам'ятник жертвам Голодомору або комуністич-

²¹ Бандеризації немає – Вятрович критикам декомунізації // Gazeta.ua, Січень 25, 2017. URL: https://gazeta.ua/articles/life/_banderizaciyi-nemaye-vyatrovich-kritikam-dekomunizaciyi/748417; Про «банеризацію» тільки факти, Вятрович В., пост у Фейсбуку, Січень 16, 2017. URL: <https://www.facebook.com/volodymyr.viatrovych/posts/10208193515895091>.

ного терору», – сказав один респондент. «Я б там нічого зараз не ставив... Думаю, має відбутися публічна дискусія про те, кого там помістити, якогось національного героя чи національного генія, або ж художника чи письменника», – прокоментував інший киянин. Натомість ще один респондент підтримав ідею тимчасових інсталяцій на місці постійного пам'ятника: «А мені сподобалася ідея одного з художників зробити з нього такий собі постійно змінний пам'ятник. Давати художнику, наприклад, місяць, щоб він розміщав там якусь інсталяцію або скульптуру. Постоїть вона там місяць, а потім треба замінити її чимось іншим». Квіткова інсталяція на місці старого п'єдесталу стала тимчасовим розв'язанням проблеми з київським пам'ятником у травні 2017 р.²²

У вересні того ж року запустили петицію про заміну решток пам'ятника фонтаном. Тим часом верхівку п'єдесталу прикрасили тризубом – центральним елементом українського герба, а також національним прапором України та націоналістичним червоно-чорним стягом. Радикальні опоненти уряду Петра Порошенка помістили там меморіальну дошку, яка вшановує пам'ять двох учасників Євромайдану, яких начебто убили спецслужби та поліція, лояльна до нового уряду, сформованого після Революції гідності. Одним із цих чоловіків був радикальний лідер із імовірними кримінальними зв'язками, другим – буддистський гуру з Донбасу. Напис із советських часів із цитатою слів Леніна про те, що вільна Україна можлива тільки в союзі з російським пролетаріатом, і далі лишався на п'єдесталі. Після того, як пам'ятник Леніну зник, п'єдестал став місцем ідеологічних змагань. Але суть основної дискусії змінилася: тепер ішлося вже не про вірність Леніну або Росії, а про майбутнє Української держави²³.

Центр і частини Південного сходу знайшли різне вирішення проблемі зі спорожнілими п'єдесталами. В Чернігові вцілілий п'єдестал від пам'ятника Леніну перетворили на українську національну святиню з написом із вірша поетки початку ХХ ст. Лесі Українки та тризубом, центральним елементом українського герба, розписаним синьо-жовтими фарбами українського національного прапора і посиленням гаслом «Україна або смерть». П'єдестал став частиною публічного простору, присвяченого героям Небесної сотні – жертвам розстрілів на київському Майдані в лютому 2014 р., а також українським солдатам, загиблим на війні в Донбасі, офіційна назва якої звучала як Антитерористична операція (АТО). Площу, де стояв Ленін, перейменували на Площу Небесної сотні.

В Полтаві та на півдні в Херсоні п'єдестали пам'ятників Леніну також перетворили на місця вшанувань пам'яті Небесної сотні та солдатів АТО. Таким чином, у багатьох містах Центру та частини Південного сходу спорожнілі п'єдестали не замінили пам'ятниками якійсь конкретній історичній постаті, а перетворили їх на меморіали героям іншого посталоного культу – захисникам демократії

²² Interviews with Kyivans, February 2, 2014, University of St. Gallen University Project «Region, Nation, and Beyond: An Interdisciplinary and Transcultural Reconsideration of Ukraine».

²³ Спостереження автора від відвідин місця пам'ятника 16 вересня 2017 р.

в Революції гідності та захисникам української незалежності та територіальної цілісності у війні з Росією.

В міських центрах на Сході – частинах Донбасу, відвойованих українською армією, де пам'ятники Леніна заміняли переважно українські батальйони добровольців, які воювали на війні, спроби перетворити спорожнілі п'єдестали на місце вшанування героїв Небесної сотні не прижилися, і прихильники проросійських сил користалися нагодами і обписували їх антиукраїнськими гаслами та графіті. На Заході, де пам'ятники Леніну зняли ще наприкінці 1980-х або початку 1990-х, публічні простори переосвоїли значно раніше, тож місць у символічно важливих центрах для вшанування Небесної сотні лишалося небагато²⁴.

Висновки: як історія навздогнала політику

Національно налаштовані активісти Революції гідності, які започаткували Ленінопад у листопаді 2013 р., скинувши пам'ятник Леніну в Києві, досягнули своєї безпосередньої мети, очистивши Україну від меморіальних знаків, які втілювали советську інтерпретацію української історії, але не зуміли заступити її власним героєм або історичним наративом. Хоча громадськість або підтримала, або поставилася байдуже до повалення пам'ятників Леніну, вона не схотіла заміщувати його новим напівбогом, що засвідчило рівень зрілості в суспільстві, яке і досі виростає з авторитаризму советської епохи. Але ця відмова також показує іншу рису української ситуації – брак історичного наративу та історичних постатей, які були б однаково прийнятними в усіх регіонах країни. Це завдання, яке поки що лише стоїть перед Україною в багатьох різних контекстах, включно з процесом переосмислення та переприсвоєння її публічних просторів.

Наш просторовий аналіз недавніх змін в історичному ставленні українського суспільства показує, що регіон, зокрема, макрорегіон, залишається ключовим компонентом у формуванні нової політичної та історичної ідентичності країни. Ленінопад 2013–2014 рр. мав виразний регіональний вимір і спирався на зміну історичної пам'яті в центральній Україні. Повалення пам'ятників Леніну в Центрі було кульмінацією доволі тривалого процесу переосмислення недавнього та давнього минулого, що призвело до недавньої готовності засудити советський та неосоветський історичні наративи, а також надати більшу вагу минулій боротьбі за незалежність, – явище, яке відобразилося в дедалі ширшому визнанні членів УПА борцями за українську незалежність.

Повалення пам'ятників Леніну в Центрі допомогло створити спільний простір пам'яті Центру та Заходу, де пам'ятники познімали ще одне або два десятиліття тому, а комуністичний наратив замінили національним або навіть націоналістичним десь тоді ж. Витворення спільного простору пам'яті було процесом гри в «наздожени», в якому зміна публічної пам'яті відповідала політичній зміні, яка сталася за десятиліття до того. Мапа української історичної пам'яті, витворена Революцією гідності 2014 р., почала відповідати політичній мапі 2010 р., яка

²⁴ Дані про п'єдестали зібрала Вікторія Середа.

відображала політичну лінію поділу, що вперше виникла під час Помаранчевої революції 2004 р. Ця інтерпретація витоків змін в українській пам'яті припускає первинність виборчої політики над політикою пам'яті.

Повстання Центру під час Революції гідності не лише змінило ландшафти пам'яті регіону, а й спричинило важливу зміну в політиці пам'яті по всій країні. Поєднана політична сила Центру та Заходу дала змогу цим двом регіонам поширити свій новий консенсус щодо відкидання комунізму на Південний схід, який не лише був дезорієнтований внаслідок Революції гідності та початку гібридної війни з Росією, а й опинився в меншості в парламенті через втрату Криму та найбільш густонаселених частин Донбасу. Отож Центр став законодавцем у царині політики історичної пам'яті. Крім того, він став провідником і творцем нового національного наративу, в якому боротьбу за незалежність, репрезентовану борцями УПА, підтримували, але націоналізм як ідеологію, яку втілював Степан Бандера, відкидали.

Ця інтерпретація Ленінопаду пропонує нове розуміння не лише змінних ландшафтів пам'яті в сучасній Україні, а й присутніх політичних змін у країні. Політичний консенсус, досягнутий у парламенті щодо питання декомунізації, між депутатами, які представляли Захід і Центр, а також зниження політичної присутності Південного сходу, який втратив своїх традиційних союзників в окупованих Росією східних частинах України, провів кінць поділу України на дві приблизно рівні частини по лінії, яка сформувалася ще під час виборів 2004 р. (Ющенко – Янукович) і відтворилася на президентських перегонах 2010 р. (Янукович – Тимошенко). Нова більшість, яку підтримував електорат Ющенка і Тимошенко (конгломерат націоналістів і лібералів, об'єднаних довкола прозахідного політичного курсу), постала в Україні і засвідчила свою здатність визначати внутрішню і зовнішню політику країни. Як у політиці пам'яті, так і в електоральній політиці роль Центру зросла і як посередника між Центром і Південним сходом, і як потенційного генератора політики, спроможної об'єднати всі частини України.

Алла КИРИДОН

КОМЕМОРАТИВНІ ПРАКТИКИ ЯК ЗАСІБ ФОРМУВАННЯ ІДЕНТИЧНОСТІ: КОНСТЕЛЯЦІЯ СИСТЕМОСМИСЛОВИХ ДЕТЕРМІНАНТ

Актуалізація проблеми. У періоди поворотних соціально-політичних, економічних та культурних трансформацій, кризи ідеалів, конфліктів цінностей водночас спостерігаються інтенсивні зміни ідентифікаційного поля українського суспільства, мінливість та поліфонія ідентифікаційних характеристик, переструктурування ідентифікаційного простору, що супроводжується девальвацією попередніх ідентифікаційних меж та руйнацією системи соціальної регуляції. Свідченням цих процесів є кризовий стан українського суспільства, в якому спостерігаються розриви зв'язків, переосмислення ціннісних ідентитетів, складність адаптування до культурних трансформацій, плюралізація трактувань подій минулого тощо.

Зміни суспільно-політичних контекстів та аксіологічних домінант неминуче детермінують формування відповідних матриць соціальної поведінки, вироблення / трансформацію політики пам'яті з відповідними параметрами конструювання / реінтерпретації образу минулого. Відтак конституювання національної ідентичності в Україні має складний, конфліктогенний за природою, болючий за емоційним наповненням, суперечливий за змістом характер. Увиразнення кореляції пам'яттєвого дискурсу з національною ідентичністю в умовах несформованого спільного ціннісного простору потребує врахування часової динаміки й прагматичної контекстуальної зчепленості минулого, теперішнього й майбутнього.

Мета статті – створення теоретико-методологічного підґрунтя для формування концептуального бачення взаємозалежності комеморативних практик та національної ідентичності. Для цього вдамося до експлікації взаємопов'язаних понять, які детермінують одне одного, певним чином співвіднесені або синхронізовані в царині національно-культурної ідентичності та пам'яттєвих смислів (національна ідентичність, колективна пам'ять, комеморації, політика пам'яті тощо), а також унаочимо теоретичну частину розглядом комеморацій як інструменту політики пам'яті на різних етапах розвитку суспільства (на прикладі ХХ – початку ХХІ ст.).

Аналіз досліджень і публікацій. Окремі аспекти національної ідентичності та комеморацій увиразнилися в наукових рефлексіях зарубіжних дослідників

(М. Альббакс¹, Б. Андерсон², А. Ассман³, З. Бауман⁴, Р. Брубейкер⁵, А. Васильев⁶, С. Гантінгтон⁷, О. Гнатюк⁸, Е. Гобсбаум⁹, Е. Гелнер¹⁰, М. Гібернау¹¹, Л. Грінфелд¹², О.Г. Ексле¹³, Дж. Елі (Geoff Eley), А. Еткінд¹⁴, Ю. Зарецький¹⁵, Ф. Йейтс¹⁶, К. Касторіадис¹⁷, Р. Козеллек¹⁸, П. Коннертон¹⁹, Н. Копосов²⁰, Д. Лангевіше²¹, Ж. Ле Гофф²², М. Маколі²³, О. Малинова²⁴, А. Мегілл²⁵, П. Нора²⁶, А. Полетаєв, Е. Ренан²⁷, Т. Ренджер²⁸,

¹ Хальббакс М. Социальные рамки памяти. Москва, 2007. 384 с.

² Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму. Київ, 2001. 272 с.; *Его же*. Воображаемые сообщества. Размышления об истоках и распространении национализма. Москва, 2001. 288 с.

³ Ассман А. Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті / Пер. з нім. Київ, 2012. 440 с.; *Йі ж*. Длинная тень прошлого. Мемориальная культура и историческая политика / Пер. с нем. Москва, 2014. 323 с.

⁴ Бауман З. Плинні часи. Життя в добу непевності / Пер. з англ. Київ, 2013.

⁵ Брубейкер Р. Переобрамлений націоналізм. Статус нації та національне питання в новій Європі / Пер. з англ. Львів, 2006. 280 с.; *Его же*. Этничность без групп. Москва, 2012. 408 с.

⁶ Васильев А.Г. Мемориализация и забвение как механизмы производства культурного единства и разнообразия // Фундаментальные проблемы культурологи. Т. VI: Культурное наследие: от прошлого к будущему. Москва; Санкт-Петербург, 2009.

⁷ Хантингтон С. Кто мы?: Вызовы американской национальной идентичности. Москва, 2004. 635 с.

⁸ Гнатюк О. Прощання з імперією. Українські дискусії про ідентичність / Авторизований переклад з польської. Київ, 2005. 528 с.

⁹ Гобсбаум Е., Рейнджер Т. Винайдення традиції. Київ, 2010. 448 с.

¹⁰ Гелнер Е. Нації та націоналізм; Націоналізм / Пер. з англ. Київ, 2003. 300 с.

¹¹ Гібернау М. Ідентичність націй / Пер. з англ. Київ, 2012. 303 с

¹² Greenfeld L. Nationalism: Five Roads to Modernity. Cambridge, MA, 1992. 581 p.

¹³ Эксле О.Г. Культурная память под воздействием историзма // Одиссей. Человек в истории. 2001. Москва, 2001. С. 176–198.

¹⁴ Эткінд А. Кривое горе: Память о непогребенных. Москва, 2016. 328 с.

¹⁵ Зарецький Ю. История, память, национальная идентичность // Неприкосновенный запас. 2008. № 3 (59). URL: http://magazines.russ.ru/nz/2008/3/za4-pr.html#_ftnref28

¹⁶ Йейтс Ф.А. Искусство памяти. Санкт-Петербург, 1997. 480 с.

¹⁷ Касторіадис К. Воображаемое установление общества. Москва, 2003. 480 с.

¹⁸ Козеллек Р. Минуле майбутнє. Про семантику історичного часу. Київ, 2005. 317 с.; *Його ж*. Часові пласти. Дослідження з теорії історії. Київ, 2006. 436 с.

¹⁹ Коннертон П. Як суспільства пам'ятають / Пер. з англ. Київ, 2004. 184 с

²⁰ Копосов Н.Е. Память строгого режима. История и политика в России. Москва, 2011. 320 с.

²¹ Лангевіше Д. Нація, націоналізм, національна держава в Німеччині і в Європі. Київ, 2008. 240 с.

²² Le Goff J. Histoire et memoire. Paris; Gallimard, 1988. 416 p.

²³ Маколи М. Историческая память и общество сограждан // Pro et Contra. 2011. № 1–2 (51). С. 134–149.

²⁴ Малинова О.Ю. Актуальное прошлое: Символическая политика властвующей элиты и дилеммы российской идентичности. Москва, 2015. 207 с.

²⁵ Мегілл А. Историческая эпистемология. Москва, 2007. 480 с.

Л. Репіна²⁹, П. Рікер³⁰, Є. Романовська³¹, М. Румянцева³², Й. Рюзен³³, І. Савельєва³⁴, Е. Сміт³⁵, А. Смоляр³⁶, Ж. Тоценко³⁷, П. Хаттон³⁸, Б. Шацька³⁹, В. Шнірельман⁴⁰, П. Штомпка⁴¹, Б. Як⁴² та ін.). Серед українських дослідників проблематику коменоратії та національної ідентичності розглядали І. Васірук⁴³, Ю. Зерній⁴⁴, Г. Касьянов⁴⁵, А. Киридон⁴⁶,

²⁶ Nora P. *Between memory and history: Les lieux de memoire*. New York.; Oxford, 1994. 724 p.; Нора П. *Теперішнє, нація, пам'ять*. Київ, 2014. 272 с.; Нора П., Озуф М., Пюимеж де Ж., Винок М. *Франція – пам'ять*. Санкт-Петербург, 1999. 328 с.

²⁷ Ренан Е. *Що таке нація?* // *Націоналізм: Антологія* / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. 2-ге вид. Київ, 2006.

²⁸ Гобсбаум Е., Рейнджер Т. *Винайдення традиції*. Київ, 2005. 448 с

²⁹ Репина Л.П. *Время, история, память (ключевые проблемы историографии на XIX Конгрессе МКНН)* // *Диалог со временем: Альманах интеллектуальной истории*. Москва, 2000. Вып. 3; *Образы прошлого и коллективная идентичность в Европе до начала нового времени*. Москва, 2003. 405 с.; *История и память: историческая культура Европы до начала Нового времени*. Москва, 2006. 768 с.

³⁰ Рикёр П. *Память, история, забвение* / Пер. с фр. Москва, 2004. 728 с.

³¹ Романовская Е.В., Фоменко Н.Л. *Идентичность и коммеморация* // *Власть*. 2015. № 7. С. 81–84; Романовская Е.В. *Коммеморативные практики и историческое сознание*. Липецк, 2014. 59 с.

³² Румянцева М. «Місця пам'яті» в структурі національно-історичного міфу // *Диалог со временем*. Москва, 2007. Вип. 21: *Історичні міфи та етнонаціональна ідентичність*. С. 106–118.

³³ Рюзен Й. *Нові шляхи історичного мислення*. Львів, 2010. 358 с.

³⁴ Савельева И., Полетаев А. *Социальные представления о прошлом: типы и механизмы формирования* // *Гуманитарные исследования*. Москва, 2004. Вып. 7 (14). 52 с.

³⁵ Сміт Е. *Національна ідентичність* / Пер. з англ. Київ, 1994. 196 с.; *Його ж. Нації та націоналізм у глобальну епоху*. Київ, 2006. 206 с.; *Його ж. Культурні основи націй. Ієрархія, заповіт і республіка*. Київ, 2009. 312 с. *Його ж. Нації і націоналізм у глобальну епоху*. Київ, 2013. 278 с.

³⁶ Смоляр А. *Пам'ять та політика* // *Україна Модерна*. Вип. 4 (15): *Пам'ять як поле змагань*. Київ, 2009. С. 78–94.

³⁷ Тоценко Ж. *Историческое сознание и историческая память. Анализ современного состояния* // *Новая и новейшая история*. 2000. № 4.

³⁸ Хаттон П. *История как искусство памяти* / Пер. с англ. Санкт-Петербург, 2004. 424 с.

³⁹ Шацька Б. *Минуле – пам'ять – міт*. Чернівці, 2011. 248 с.

⁴⁰ Шнірельман В.А. *Войны памяти: мифы, идентичность и политика в Закавказье*. Москва, 2003. 592с.

⁴¹ Штомпка П. *Социология социальных изменений*. Москва, 1996. 416 с.

⁴² Як Б. *Национализм и моральная психология сообщества*. Москва, 2017. 520 с.

⁴³ Васірук І. *Вплив історичної пам'яті на формування національної ідентичності* // *Україна – Європа – Світ*. 2012. № 10. С. 391–394.

⁴⁴ Зерній Ю.О. *Як суспільства пам'ятають: властивості та механізми функціонування історичної пам'яті* // *Стратегічні пріоритети*. 2008. № 4 (9). С. 35–43.

⁴⁵ Касьянов Г.В. *Історична пам'ять та історична політика: до питання про термінологію й генеалогію понять* // *Укр. іст. журн*. 2016. № 2(527). С. 118–137.

⁴⁶ Киридон А.М. *Гетеротопії пам'яті: Теоретико-методологічні проблеми студій пам'яті*. Київ, 2016. 320 с.

М. Козловець⁴⁷, А. Коник⁴⁸, Н. Кривда⁴⁹, О. Крупка⁵⁰, Л. Нагорна⁵¹, В. Пержун⁵², Ю. Сорока⁵³, М. Степико⁵⁴, Н. Тарасова⁵⁵, О. Удод⁵⁶ та ін.

Гіпотеза дослідження висновується на взаємообумовленості смислоконститування пам'яттєвого та ідентичнісного дискурсів, із урахуванням того, що пам'яттєвий дискурс, з одного боку, віддзеркалює характерні риси національної ідентичності, а з іншого – формує своєрідну смислову основу останньої, моделює її, впливаючи на зміни з різним ступенем інтенсивності (національна ідентичність формується за допомогою колективної пам'яті та комеморативних практик). При цьому спираємося на положення про те, що «дискурс є, з одного боку, соціально конститутованим, а з іншого – сам конститує ситуації, об'єкти, знання, соціальні ідентичності людей / груп і стосунки між ними»⁵⁷. Форми соціокультурної самоідентифікації не залишаються однаковими, а історично змінюються. Національна ідентичність, з одного боку, є однією з фундаментальних ідентичностей, тобто, вона може служити орієнтиром для людини навіть тоді, коли інші (професійні, родинні, класові) швидко змінюються внаслідок трансформації суспільства. З іншого боку – зміни суспільства, його соціальних інститутів (як агентів впливу) змінюють зміст і форми національної ідентичності

⁴⁷ Козловець М. Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації. Житомир, 2009. 558 с.

⁴⁸ Коник А. «Історична пам'ять» та «політика пам'яті» в епоху медіакультури // Вісник Львів. ен-ту. 2009. Вип. 32. С. 153–163; Його ж. Історична пам'ять як комунікативний концепт // Вісник Львів. ун-ту. Сер.: Журналістика. 2012. Вип. 33. С. 112–116.

⁴⁹ Кривда Н.Ю. Колективна пам'ять як чинник формування групової ідентичності // Філософські обрії. 2019. № 41. С. 6–76; Кривда Н.Ю., Сторожук С.В. Культурна ідентичність як основа колективної єдності // International education journal of innovative technologies in social science. 2016. № 4 (8). Vol. 2. Р. 58–63.

⁵⁰ Крупка О.В. Політика пам'яті як засіб формування ідентичності: радянський спадок і пострадянські реалії в Україні. URL: <http://mnemonika.org.ua/wp-content/uploads/2016/04/Krupka-O.V.pdf>

⁵¹ Нагорна Л. Національна ідентичність в Україні. Київ, 2002. 272 с.; Її ж. Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань. Київ, 2011. 272 с.; Її ж. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії. Київ, 2012. 328 с.

⁵² Пержун В.В. Історичне минуле, історична пам'ять, боротьба символів: нові виклики для історичної соціології // Вісник Львівського університету. Серія соціологічна. 2016. Вип. 10. С. 53–62.

⁵³ Сорока Ю. Ставлення до минулого // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2009. № 2. С. 47–66.

⁵⁴ Степико М. Українська ідентичність: феномен і засади формування. Київ, 2011. 336 с.

⁵⁵ Тарасова Н.Ю. Комеморативні засади національної ідентифікації // Актуальні проблеми філософії та соціології. 2017. № 20. С. 140–143.

⁵⁶ Удод О. Історична пам'ять в Україні та європейські цінності // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Київ, 2009. № 15. С. 3–10.

⁵⁷ Wodak R. Disorders of Discourse. London, 1996. P. 15.

членів суспільства⁵⁸. Відтак усталення тієї чи іншої моделі ідентичності здійснюється в певному соціальному контексті, який задає не тільки спектр альтернатив, але й набір різних коменоративних практик. З огляду на те, що гіпотеза є способом пізнавальної діяльності й побудови імовірного знання, коли «формулюється одна з можливих відповідей на питання, що виникло під час дослідження»⁵⁹, ми свідомі відкритості й багатоаспектності сюжетів порушеної проблеми.

Дослідницька стратегія полягала в потребі вивчення атрибутивних ознак, сутнісних характеристик та механізмів функціонування пам'яті, задіяних у національній ідентифікації. Аналіз змісту й функцій коменоративних політик у конструюванні процесів національної ідентифікації потребує увиразнення інтерпретаційного потенціалу коменоративного інструментарію, який впливає на досяжність спільної національної пам'яті чи навпаки, створення прецеденту конфлікту пам'яті нової зі старою, війн між пам'яттю різних етнічних і вікових верств суспільства тощо⁶⁰.

З огляду на виразну ознаку сучасних реалій – міждисциплінарність наукових студій, а відтак – модифікації способів пізнання, апелювання авторки до поняття «констеляція» є не випадковим. Останнє увійшло до корпусу гуманітарних наук, де постає своєрідною комплексною методологічною програмою⁶¹. У соціології та психології, літературознавстві й постструктуралізмі, в історії й політичних науках поняття «констеляція» загалом вказує на «багатозначну структуру відношення, тобто ансамбль різних (політичних, економічних або культурних) позицій і факторів, які – принаймні у сприйнятті спостерігача – утворюють динамічний, змінний зв'язок дії й можуть бути пояснені або зрозумілі також лише на підставі цього реляційного зв'язку»⁶². Відтак, концептуальна схема заявленого дискурсу передбачає експозицію кількох проблемних полів і відповідні наукові рефлексії щодо системотворчих взаємоконституційованих сегментів: ідентичність / національна ідентичність, пам'ять, колективна / соціальна пам'ять, коменоратії, коменоративні практики, політика пам'яті, пам'ять і забуття тощо.

Теоретична рамка підходу вибудовувалася на ідеях соціальних рамок пам'яті М. Альбвакса, пам'яті й забуття в уявлених спільнотах Б. Андерсона, простору спогаду А. Ассман, формування пам'яті суспільств П. Коннертона, оприявнення минулого Р. Козеллека, місць пам'яті П. Нора, обумовленості пам'ятання й забуття П. Рікера, концепції коменоративної політики в національній ідентифіка-

⁵⁸ Гузьман, О.А., Сання Г.-М. Національна ідентичність як соціокультурний феномен // Virtus: Scientific Journal. 2016. Juni (№ 8). Р. 66.

⁵⁹ Філософський енциклопедичний словник. Київ, 2002. С. 121.

⁶⁰ Тарасова Н.Ю. Коменоративні засади національної ідентичності // Актуальні проблеми філософії та соціології. 2017. С.142.

⁶¹ Терлецький В. Межі й можливості методу дослідження констеляцій // Sententiae. 2016. № 1 (XXXIV). С. 174.

⁶² Albrecht A. «Konstellationen». Zur kulturwissenschaftlichen Karriere eines astrologisch-astronomischen Konzepts bei Heinrich Rickert, Max Weber, Alfred Weber und Karl Mannheim // Scientia Poetica. 2010. № 14. S. 107.

ції Р. Брубейкера, ідеї про схеми спадкоємності в контексті теорії соціально-темпорального розуміння суспільства К. Касторіадіса, про типи комеморативних практик у контексті теорії американської ідентичності С. Гантінгтона та ін.

Базовим є положення Е. Дюркгейма: суспільство потребує певної міри не тільки інтелектуального і емоційного конформізму своїх членів, а й конформізму меморіального⁶³. Іншими словами, члени групи в ході ритуалізованої діяльності повинні підпорядковуватись визначеній об'єднуючій комеморативній програмі, сфокусованій на консолідації групи / суспільства.

Аналітична модель уґрунтована на розумінні того, що смислова багатозначність культурно-історичних мнемонічних об'єктів потенційно містить можливість множинних інтерпретацій унаслідок наявних ознак часової й просторової змінюваності змісту, зумовленості його соціальними й культурними взаємодіями, певними інтерпретаційними ангажементами⁶⁴.

Експлікація ансамблю системотворчих сегментів

Національна ідентичність. Поняття «національна ідентичність» означає широкий комплекс індивідуалізованих і неіндивідуалізованих міжособистісних зв'язків та історичних уявлень, який становить основу самоідентифікації окремих осіб та груп людей з певною нацією як самобутною спільнотою, що має свою історичну територію, мову, історичну пам'ять, культуру, міфи, традиції, об'єкти поклоніння, національну ідею⁶⁵. Поняття національної ідентичності належить до розряду соціально-політичних, які зорієнтовані на вироблення еталонів етносоціальної, політичної поведінки. Національна ідентичність спирається на культурні й громадсько-політичні традиції, інтереси, перспективи політичного розвитку, спільні політичні інститути, права та обов'язки, економічний і соціальний простір, спільність громадянства. Цілісність національної ідентичності сприяє збереженню консенсусу з фундаментальних питань розвитку держави⁶⁶.

Відомий англійський дослідник національної проблематики Е. Сміт виокремлює п'ять головних елементів національної ідентичності: перший – історична територія, або рідний край; другий – спільні міфи та історична пам'ять; третій – спільна масова, громадська культура; четвертий – єдині юридичні права та обов'язки для всіх членів; п'ятий – спільна економіка з можливістю пересуватися у межах національної території. Наведені вище позиції дають підстави стверджувати, що національна ідентичність є ширшим явищем, аніж певний акт само-

⁶³ Дюркгейм Э. Элементарные формы религиозной жизни // Мистика. Религия. Наука. Классики мирового религиоведения: Антология / Пер. с англ., нем., фр. Москва, 1998. С. 174–231.

⁶⁴ Брубейкер Р. Этничность без групп. Москва, 2012. С. 290–291.

⁶⁵ Нагорна Л. Ідентичність національна // Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й. Київ, 2005.

⁶⁶ Гузьман, О.А., Саппа Г-М. Національна ідентичність як соціокультурний феномен. Р. 66.

усвідомлення. Вона передбачає ототожнення індивіда зі спільнотою самим способом його існування. Відтак, національна ідентичність є передусім онтологічним феноменом⁶⁷.

Національна ідентичність утворюється і обумовлюється низкою компонентів (територіальним, етнічним, культурним, релігійним, політичним, правовим, економічним). Усі компоненти є взаємопов'язаними та взаємозалежними, хоча кожна історична доба виявляє домінуючу роль якогось із них або комбінації компонентів, які залежать не тільки від певних історичних обставин, але й від способу творення нації. Кожне історичне суспільство розвивається на власних підставах і у властивих для нього темпоритах, які не збігаються з засадами і ритмами інших спільнот.

Загальнонаціональна ідентичність – ототожнення людиною себе з певною спільнотою, її символами, цінностями, історією, територією, культурою, державними та правовими інституціями, політичними й економічними інтересами – є консолідуючою засадою будь-якого суспільства, у тому числі й України. Причому йдеться про прийняття цієї ідентичності не лише на суто раціональному рівні, а й на емоційному, семантико-міфологічному⁶⁸.

Дослідники Л. Нагорна⁶⁹, О. Пташник-Сердюк⁷⁰, М. Степико⁷¹ підкреслюють необхідність розмежовувати поняття ідентичності як певного стану й ідентифікації як процесу, що веде до цього стану. Ідентичність є соціальною за своїм походженням, формується у взаємодії з іншими людьми й у діяльності на основі ідентифікації з цінностями, що наявні в суспільстві; її зміни зумовлені, насамперед, соціальними трансформаціями. Зміст ідентичності утворюється двома важливими аспектами: особистісним і соціальним, які відображають усвідомлення людиною власної автономності, унікальності, разом із відчуттям належності до соціальної групи. Ідентичність – це динамічна структура, яка розвивається упродовж всього людського життя, причому цей розвиток є не лінійним та не рівномірним, він проходить через подолання криз ідентичності, може йти як у прогресивному, так і у регресивному напрямі.

Ідентифікація є низкою кроків на шляху до формування ідентичності; йдеться про *процес* набуття особистістю ознак ідентичності. Відповідно, ідентифікація розглядається як процес, включений в цілісну життєдіяльність суб'єкта, не-

⁶⁷ Див.: *Сміт Е.* Національна ідентичність. С. 23.

⁶⁸ Україна в 2006 році: внутрішнє і зовнішнє становище та перспективи розвитку: експертна доп. Київ, 2007. С. 19; *Степико М.Т.* Українська ідентичність: феномен і засади формування. Київ, 2011. С. 171–172; *Нечитайло А.А.* Націєтворення та національна пам'ять в епоху постмодерну та розбудови глобального інформаційного суспільства // Політологічний вісник. Київ, 2014. С. 338.

⁶⁹ *Нагорна Л.П.* Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань. Київ, 2011. 272 с.

⁷⁰ *Пташник-Сердюк О.І.* Соціологічний аналіз процесу ідентифікації // Наукові праці. Соціологія. 2012. Вип. 189. Т. 201. С. 60–64;

⁷¹ *Степико М.* Українська ідентичність: феномен і засади формування. 336 с.

розривно пов'язаний з когнітивною, емоційною, ціннісно-смисловою та поведінковою сферами особистості, зумовлений її потребами, мотивами, цілями і установками, опосередкований мовою, нормативно-звичаєвими, знаково-символічними, ідейно-образними та ціннісно-смисловими системами культури⁷².

Ідентифікація колективна / національна увиразнюється через єдність мотивації, суголосності морально-етичних принципів та норм, співпереживання, усвідомлення спільних кодів пам'яті тощо. Колективні ідентичності, зокрема, національна ідентичність, не є іманентно притаманними феноменами: вони формуються й видозмінюються під впливом різноманітних політичних, економічних і соціокультурних чинників, супроводжуються корекцією ціннісних і світоглядних настанов, розвитком знакових і смислових систем, зрушеннями на осі координат «свій – чужий – співвітчизник» тощо; увиразненням характерних структурних кодів як асоціативних полів надтекстової орієнтації.

Становлення національної ідентичності є результатом взаємодії ідентифікаційних чинників – етнічного, мовно-культурного, релігійного, регіонального, геополітичного, державно-політичного тощо. Одним зі складників формування національної ідентичності є пам'яттєвий дискурс. На думку британського дослідника лібералізму й націоналізму К. Майноута, мета національної ідентифікації полягає в комеморативному поверненні у свідомість національної спільноти пам'яті минулого, що завжди виступає у функції смислового виправдання сьогодення: «Спонукальна сила націоналістичної теорії полягає в тому, щоб відкрити минуле, яке підтримає поривання сьогодення»⁷³.

Колективна / соціальна пам'ять є невіддільним складником суспільної свідомості, а відтак визначає напрям суспільної дії. М. Альбвакс зауважував, що колективна пам'ять надає групі її власний образ, який, звичайно, розгортається в часі, але так, що вона завжди впізнає себе, поприплинність подій, зафіксованих нею. Таким чином, згідно з висновками французького вченого, колективна пам'ять постає своєрідним ланцюгом аналогій, які забезпечують сталість групи, попри зміну відносин групи з іншими⁷⁴.

Стосовно колективної / соціальної пам'яті сформульовано такі основні постулати: її носієм є група, обмежена в просторі і часі; вона формується колективом, що обумовлює пам'ять своїх членів у процесі комунікації в рамках відповідної соціальної групи; фундаментом для її формування є певний усталений груповий порядок кодування інформації (спільна «базова знакова система»), завдяки якому і вибудовуються у всіх суб'єктів групи «схожі репрезентації мину-

⁷² Воропаєва Т. Формування національної та релігійної ідентичності громадян України (1993–2010 рр.). URL: <http://www.etnolog.org.ua/>

⁷³ Майноут К. Анатомія націоналізму // Націоналізм. Антологія. Київ, 2000. С. 255–256.

⁷⁴ Хальбвакс М. Коллективная и историческая память // Неприкосновенный запас. 2005. № 2–3. С. 8–27.

лого»⁷⁵. Колективна пам'ять вимагає від соціуму певної інституалізації спадщини. У малих соціальних групах такі інститути можуть приймати вид сімейного архіву, в великих соціальних групах – архівосховищ, музеїв, меморіальних комплексів та культурних заповідників, архітектурно-скульптурних монументів і знаків, бібліотек тощо.

На переконання американського соціолога Б. Яка, спільнота виникає тоді, коли люди усвідомлюють групову єдність, поділяючи певні цінності, маючи спільні цілі в майбутньому або визнаючи лояльність до системи символів, які продукуються минулим⁷⁶. Поява спільноти забезпечується спільним минулим, культурним спадком, суб'єктивним переживанням єдності на основі спільних цілей або ж певних (зокрема, й зовнішніх) ознак. Її тривкість та моральна значимість забезпечується спільними спогадами та культурними символами, які поступово перетворюються на символи колективної ідентичності. Останні, як доводив М. Альбвас, розкривають сутність групової єдності та слугують взірцями, повчаннями та прикладами для членів спільноти, водночас забезпечуючи розрізнення «своїх» і «чужих» (або «інших») ⁷⁷. Через це образи пам'яті, зазвичай, відбираються та вибудовуються так, щоб підкреслити відповідність, схожість і наступність. Пам'ять має селективний характер, відтворює події минулого, враховуючи наявні в суспільстві цілі та сподівання, орієнтуючись на майбутнє⁷⁸.

За функціональної схожості пам'яті й комеморацій, між ними є відмінності, увиразнені А. Мегіллом: якщо пам'ять є «побічним продуктом минулого досвіду», то комеморація виникає в сьогоденні з бажання конкретної спільноти констатувати почуття своєї єдності й спільності, зміцнюючи зв'язки всередині спільноти через спільно поділюване його членами ставлення до минулих подій чи їх репрезентації. Якщо пам'ять, по суті, – це взаємодія між повторенням і запам'ятовуванням, то комеморація і є цим свідомим повторенням⁷⁹.

Колективна пам'ять на суспільному рівні сприяє груповій ідентичності трояким чином.

1. По-перше, як усвідомлення спільного минулого, тобто спільного тривання в часі, що породжує емоційний відгук серед членів спільноти, якою б вона не була.

2. По-друге, як переказ вартостей і зразків поведінки.

3. По-третє, в колективній пам'яті постаті та події минулих часів перетворюються на сукупність символів, які творять особливу, притаманну групі «мову».

⁷⁵ Ковальська-Павелко І.М. Історична і соціальна пам'ять: спільне і особливе // Проблеми політичної історії України. 2018. Вип. 13. С. 285.

⁷⁶ Як Б. Націоналізм и моральная психология сообщества. С. 118.

⁷⁷ Хальбвас М. Социальные рамки памяти. С. 192.

⁷⁸ Кривда Н.Ю. Колективна пам'ять як чинник формування групової ідентичності // Філософські обрії. 2019. № 41. С. 68.

⁷⁹ Мегилл А. Историческая эпистемология. С. 116.

Завдяки цим символам колективна пам'ять переказує ідентифікаційні знаки, які допомагають відрізнати своїх від чужих⁸⁰.

Отже, колективна пам'ять безпосередньо пов'язана з ідентичністю, з огляду на те, що вона є вираженням «колективного досвіду, що об'єднує групу, роз'яснює їй сенс її минулого, причини нинішнього спільного буття і визначає надії на майбутнє»⁸¹. При цьому колективна пам'ять є універсальним транслятором смислів, цінностей і символів від покоління до покоління, що об'єднує в єдине цілісне утворення, яке зветься нацією⁸². Отже, колективна пам'ять забезпечує тяглість поколінь, що оприявнюється в колективній ідентичності.

У зв'язку з останнім необхідно відзначити і такий феномен, як «соціальне забуття», інакше кажучи, втрату тих чи інших відомостей про минуле, образів минулого в культурі. Соціальне забуття може носити як природний характер, так і стати наслідком особливої політики забуття – свого роду тіні політики увічнення, яка супроводжує її за принципом «навпаки» і вкладається в цілеспрямоване «викреслення» тих чи інших явищ з колективної пам'яті даної культури. Соціальне забуття – цілком природне явище, хоча часом отримує однозначно позитивну (допомагає уникнути перевантаження), або навпаки, однозначно негативну (прагнення приховати правду) оцінку в працях соціологів та істориків.

Польська соціолог Б. Шацька пише про способи «переінакшення» пам'яті спільнотами: 1) оминання (вибіркове замовчування деяких неприємних фактів); 2) фальшування (доповненням до заперечення чогось, що сталося, є твердження, буцім трапилося те, чого ніколи не було); 3) перебільшення та прикрашання (цілковите фабрикування фальшивої групової пам'яті – дуже складна річ, і трапляється рідко; натомість відносно легким і частим є роздування певних фрагментів історичної правди до розмірів великого, важливого для групи міту і представлення дрібних досягнень як вікопомних тріумфів); 4) пов'язування *versus* відривання, або ж маніпулювання зв'язками (кожна подія має, зазвичай, багато причин; концентруючи увагу на одних із них і замовчуючи інші, можна не заперечувати фактів, проте упереджено їх інтерпретувати); 5) звинувачення ворогів (підкреслювання та вирізнення справжніх і надуманих провин і безчесності ворогів і неприємників (інших, чужих) задля мінімізації власних провин, які представляють реакцію на поведінку ворога; граничною формою цього переінакшення є приписування ворогові власного безчестя); 6) перекладання вини на обставини (якщо для мінімізації власних провин не вдається перекласти провину на ворогів

⁸⁰ Шацька Б. Минуле – пам'ять – міт. С. 30-31.

⁸¹ Васильев А.Г. Мемориализация и забвение как механизмы производства культурного единства и разнообразия // *Фундаментальные проблемы культурологии*. Т. VI: Культурное наследие: от прошлого к будущему. Москва; Санкт-Петербург, 2009. С. 60.

⁸² Смолина Н.С. Современные операции-трансформации с коллективной памятью: социальные рамки действительности // *Дні науки філософського факультету – 2014 / Міжн. наук. конф.* (15–16 квіт. 2014 р., Київ): [матеріали доповідей та виступів]. Київ, 2014. Ч. 5. С. 120.

чи на свої жертви, можна звинуватити ще обставини); 7) конструювання контексту (історичні події перебувають у заплутаній мережі пов'язаних між собою зумовлень, причин та наслідків; колективна пам'ять редукує їх і зводить до простих пояснень; вона вибірково вирізняє той чи інший збіг обставин і розміщує події в такому контексті, щоб їх образ сприяв позитивному образу групи)⁸³.

В основі формування культури пам'яті лежить двонаправлений комунікаційний процес, в якому культура теперішнього / сучасного транслює / передає свій образ в майбутнє і в той же час приймає і прагне адекватно декодувати інформацію з минулого. Зазначені установки в області культури пам'яті реалізуються в двох основних напрямках меморіальної соціокультурної діяльності: 1) в практиці увічнення (коммеморації) актуально представлених культурних явищ; 2) в практиці реконструкції явищ минулого, які неминуче йдуть в свого роду «пасивний запас» сучасної культури, а потім загрожують взагалі зникнути з колективної пам'яті, якщо не забезпечити заходи їх збереження і трансляції.

Таким чином, пам'ять є складником / чинником ідентичності, але водночас виступає засобом творення цієї ідентичності (формує певний символічний простір).

Комеморації. Однією з форм збереження й водночас формування ідентичності виступає комеморація, що ґрунтується на колективній пам'яті. Термін «комеморація» впроваджений в обіг французькими істориками, які обґрунтовували його в контексті важливості вивчення матеріального компонента колективної пам'яті. Концепція комеморації поширилася в науковому обігу в 80-ті роки ХХ ст. зарубіжними соціологами як категорія раціоналізації способів установа зв'язку з минулим інструментарієм суспільно значимих видів діяльності; допомагає усвідомленню каузальності проведення комеморативних політик і результатів протікання процесів національної ідентифікації⁸⁴.

Широким є смисловий діапазон, притаманний для інтерпретативних рамок феномена комеморації: від інструменту підтримки колективної солідарності та трансляції культурної пам'яті до конкретно-діяльнісних форм втілення цієї пам'яті. Йдеться про формування своєрідного когнітивного сценарію щодо однорідного конструктора минулого, який створюється в рамках певної великої соціальної групи, має чіткий фокусований посил, вкорінюється в матеріальних і візуальних знаках (меморіальні місця і пам'ятники, пам'ятні дошки тощо) і закріплюється через перформативні практики (церемонії вшановування, відзначення річниць, календар, винайдення традицій тощо).

Під комеморацією розуміють сукупність публічних колективних практик, спрямованих на формування цінностей і моделей поведінки через ритуально оформлене утримання і відтворення (повторення) в актуальній культурі значущих для групи, символічно виражених уявлень про минуле. Комеморація є формою об'єктивації культурної пам'яті – відновленням пам'яті в її речових репрезентаціях (М. Фуко), одним з інструментів реалізації політики пам'яті. Комемо-

⁸³ Шацька Б. Минуле – пам'ять – міт. С. 30–31.

⁸⁴ Тарасова Н.Ю. Коменоративні засади національної ідентифікації. С. 140.

рація є сукупністю суспільних актів «згадування» і (пере)осмислення історичних подій, інституцій, персон в сучасному контексті⁸⁵.

Значущими ознаками коменорації є її колективний характер, публічність (репрезентує інтереси групи) і інституційність (цілеспрямована організованість). Характерною рисою є апелювання не стільки до раціонального, знаннєвого, скільки до емоційно-чуттєвих начал людської особистості. Відтак, важливою рисою коменорації є емоційна заангажованість її учасників до меморіального дійства. Коменоративна комунікація здійснюється не стільки в просторі даних і фактів, скільки в просторі образів, символів і архітепічних уявлень. Коменорації слугують засобом не тільки трансляції, але й форматування колективної пам'яті.

У вузькому сенсі слова, коменорації – це увічнення пам'яті про події: спорудження пам'ятників, організація музеїв, визначення знаменних дат, свят, масові заходи, перейменування вулиць, творення нових традицій тощо. Це можуть бути і різні артефакти, і ідеї, і тексти – те, що позиціонується як меморіальна діяльність. Рекоменорація – цілеспрямований процес забуття імен, дат, фактів історії тощо. У широкому сенсі слова, коменорації – це все, що пов'язує людину з її минулим.

Коменорація – це спосіб, за допомогою якого зміцнюється і передається пам'ять про минуле. Водночас коменорація – це процес відбору того, що належить згадувати, а що піддавати забуттю. «Пригадується» те, що здається важливим з позицій сьогодення. «Забувається» те, що видається «деталлями» або «випадковостями». Логіка «згадування» і «забуття» враховує не тільки «правду» історичних фактів, а й пов'язані з ними емоції. Залежно від контексту «згадувана» подія може розглядатися як привід для урочистостей і / або колективної скорботи. При цьому установки мнемонічних акторів на цей рахунок можуть не збігатися⁸⁶.

Феномен коменорації (як свідомого увічнення) уявляється сукупністю соціокультурних мнемонічних практик, що породжують коменоративні знаки / символи. Вибір коменоративних методів і засобів узалежнений від стану розвитку соціуму та політики пам'яті, з відповідним усталенням символіко-мнемонічних кодів доби (вшанування героїв, відзначення / забуття подій, увиразнення топографічних об'єктів тощо). Коменораційні методи є обов'язковим інструментом до застосування на етапі «збудження», прагнення стати нацією.

Коменоративні практики – це: спосіб репрезентації минулого; особливий вид соціокультурної діяльності, в основі якої лежить акт увічнення як спроба збереження образу себе, своїх ближніх, своєї культури в теперішньому і в майбутньому.

⁸⁵ Малинова О.Ю. Коммеморация исторических событий как инструмент символической политики: Возможности сравнительного анализа // Полития. 2017. № 4 (87). С. 10.

⁸⁶ Малинова О.Ю. Коммеморация столетия революции(й) 1917 года в РФ: анализ стратегий ключевых мнемонических акторов // Полис. Политические исследования. 2018. № 1. С. 13.

му; один із найпоширеніших засобів конструювання колективної / соціальної пам'яті та ідентичності.

Вибір коменоративних практик завжди залежать від соціокультурних, зокрема, політичних, імперативів, а також від конкретної зацікавленості суб'єктів історичної пам'яті, створюючи прецеденти перегляду її ціннісного наповнення⁸⁷. Коменоративні практики в процесах національної ідентифікації стають засобом духовного перетворення «старої» свідомості на «нову», ототожнення з героїчним минулим; стимулюючи особисте національне самовизначення, вони заміщують відчуття національної меншовартості відчуттям національної самодостатності⁸⁸. Коменоративні практики реалізуються у відповідно маркованому й структурованому культурному просторі. Постанови системи смислових і ціннісних домінант коменоративних практик центрується довкола взаємозалежної синергетики означування, осмислювання та осенсовування розвитку соціуму, політики пам'яті конкретного періоду та засад формування національної ідентичності.

Показовим є вироблення в суспільстві меморіальної культури (культури увічнення, коменоративної культури), яка відповідає за процес формування образів в культурі сьогодення для подальшої трансляції в майбутнє. П. Нора розглядає сучасну меморіальну культуру як сукупність місць пам'яті, в яких сконцентрована коменоративна діяльність. На думку вченого, колективна пам'ять будь-якої соціальної групи концентрується в певних місцях – місцях пам'яті (фр. *lieu de mémoire*). Поняття «місце пам'яті» вживається П. Нора на позначення символічних об'єктів, з якими певна група людей пов'язує свої спогади та цінності, й де «пам'ять кристалізується і знаходить свій притулок»⁸⁹. До місць пам'яті віднесено найрізноманітніші культурно-історичні явища й феномени: географічні та архітектурні об'єкти, будівлі, предмети, літературні твори, книги, рукописи, кінофільми, пісні, історичні події, окремих людей й цілі покоління⁹⁰.

Іноді терміни «меморіальна культура» і «коменоративна культура» («культура коменоративної пам'яті») постають синонімічно (за усталеністю в англомовній науковій традиції). Принагідно зауважимо побутування загальнішого терміну «культура пам'яті» (охоплює також явища, не пов'язані з безпосередніми акціями свідомого увічнення; крім того, до культури пам'яті входить і соціальне забуття).

Відтак, коменоративні практики є свідомим соціальним актом передачі морально, естетично, світоглядно або технологічно значимої інформації чи її актуалізації шляхом увічнення певних подій та осіб, тобто введення образів минулого в пласт

⁸⁷ Стасевська О.А. Експлікація аксіологічного аспекту концепту «історична пам'ять» // Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». 2018. Вип 1 (36). С. 123–135.

⁸⁸ Тарасова Н.Ю. Коменоративні засади національної ідентичності. С. 140–143.

⁸⁹ Нора П. Всемирное торжество памяти // Неприкосновенный запас. 2005. № 2–3 (40–41). URL: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/ha2.html>

⁹⁰ Нора П. Поколение как место памяти // Новое литературное обозрение. 1998. № 30. URL: <http://magazines.russ.ru/authors/n/nora/>

сучасної культури. При цьому актуалізація пам'яті про історичні події та поста-ті – це завжди політичний процес⁹¹. Назагал комеморації центруються в трьох взаємопов'язаних аспектах: матеріальному, символічному, функціональному.

Комеморативна діяльність – особливий вид соціокультурної діяльності, в ос-нові якої лежить акт увічнення як спроба збереження образу себе, своїх ближніх, своєї культури в сьогоденні і в майбутньому. Культура увічнення включає в себе соціокультурні практики, спрямовані на свідоме формування й транслявання в майбутнє певної інформації як про свою епоху, так і про її ставлення до попе-редньої історії. Комеморації слугують своєрідним індикатором взаємин влади (офіційна політика пам'яті) і мас (колективна пам'ять соціальних груп, масова або групова свідомість). Умови та чинники динаміки комеморацій узалеженні від фоновієї суспільно-політичної ситуації й відповідної політики пам'яті доби, куль-турно-інтелектуального тла епохи, освітньої політики періоду, зовнішньополі-тичного контексту тощо.

В актах поклоніння пам'ять стає комеморацією. Б. Андерсон вказував на сконструйованість націй – «уявлені спільноти»: нації уявлялися за допомогою конкретних культурних практик, міфів, символів, які сприяють консолідації спіль-ноти. При цьому, як зауважував Ю. Лотман, символ може виступати механізмом колективної пам'яті⁹².

Символічний спосіб фіксації знання лежить в основі будь-якого семіотич-ного коду. Очевидно, що кожна нація та будь-яка національна держава мають визначити для себе (свідомо чи несвідомо), за допомогою яких символів вони б хотіли презентувати себе на індивідуальному чи колективному рівні. Усі успішні нації володіють набором стрижневих символічних елементів, що є для їх гро-мадян своєрідними «критеріями істини»⁹³.

Коди та символи є важливим структуротворчим компонентом комеморацій. Символіка виконує специфічну (засновану не на раціональному, а на емоційно-му ґрунті) комунікативну функцію, спрямовану на інтегрування й консолідацію спільноти, а відтак – висновування національної ідентичності. Значення символу полягає в тому, що він слугує орієнтиром, «програмою», «інструкцією» для пове-дінки та взаємовідносин учасників символічних актів⁹⁴. Вибудований символіч-ний ландшафт соціуму слугує не просто тлом; він є способом і місцем онтоло-гічного укорінення людської істоти, її самоідентифікації щодо царини смислів і тезаурусу смислів культури.

⁹¹ Малинова О.Ю. Коммеморация столетия революции(й) 1917 года в РФ... С. 9–25.

⁹² Лотман Ю. Символ в системе культуры. [Електронний ресурс].

⁹³ Степико М.Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування. С. 172.

⁹⁴ Зиновьев А. Символы российской национально-государственной идентичности // Experimentum – 2009: Сборник научных статей философского факультета МГУ. Москва, 2008. С. 11.

За видовою характеристикою російський дослідник А. Коноваленко пропонує таку класифікацію⁹⁵:

- *символ-ідея* (здебільшого це все те, що, зазвичай, виражає ідеологію: політичні програми, платформи, статuti, лозунги, девізи, репліки політичних лідерів тощо); до цього ж виду належать загальні ідеї, що символізують національну ідентичність (наприклад, особливий шлях держави; національний характер тощо);

- *символ-дія* (мітинги, партійні збори, з'їзди, спортивні заходи, народні гуляння і свята – ці символи виконують об'єднуючу функцію; дія набуває статусу символічного, якщо вона несе в собі ознаки ритуалу, як, наприклад, церемонія інавгурації президента);

- *символ-об'єкт* (прапори, емблеми, символічні пам'ятки тощо);

- *символ-персона* (історичні діячі, науковці, письменники, правителі; також це можуть бути національні герої чи спортсмени, переможці великих змагань; у політичному контексті це, в першу чергу, засновники течій, ідеологій, партій, харизматичні політичні діячі та ін.);

- *символ-звук* (гімн, слогани, музичні твори (зокрема народні пісні), які безпомилково впізнаються громадянами, викликають здебільшого позитивні емоції й асоціюються переважно зі значущими (історичними) подіями).

У перехідні періоди спостерігається «хаос символів» різних вимірів суспільного буття. При цьому комеморативні практики слугують не лише консолідаційним чинником. Перебуваючи в ситуації перманентного дефіциту ідей та символів, сучасна соціальна реальність знаходить підживлення саме в колективній пам'яті. «Робота пам'яті» – своєрідна соціокультурна компенсація, яка допомагає соціуму й індивіду виробляти власне усвідомлене ставлення до минушини, культурних і моральних традицій народу і водночас уникати травмуючого впливу повсякденності. Пам'ять стала також засобом мобілізації політичної влади в формуванні та закріпленні цінностей, національних символів, знань про минуле⁹⁶.

У «розділених суспільствах» (divided societies), як зауважує сучасний американський дослідник М. Росс, символічна форма виразу смислу одночасно працює як бар'єр або можливість щодо здійснення людиною вибору, усвідомлення власної ідентичності на всіх її рівнях – від етнічної до культурної і політичної, уможливорює судження і одночасно є критерієм ступеню напруги у певному суспільстві⁹⁷. У цьому контексті акт комеморації, що визначається політикою пам'яті, може увиразитися і як консолідуючий, і як дезінтегруючий чинник. З огляду на це, варто враховувати, що колективна пам'ять українців характеризується сталою амбівалентністю. Сутність останньої полягає у співіснуванні на рівні колектив-

⁹⁵ Коноваленко А.В. Психология политической рекламы. Ростов-на-Дону, 2005. С. 36.

⁹⁶ Див.: Савельева И., Полетаев А. Социальные представления о прошлом: типы и механизмы формирования // Гуманитарные исследования. Москва, 2004. Вып. 7 (14). С. 20.

⁹⁷ Ross M.H. Culture and Belonging in Divided Societies: Contestation and Symbolic Landscapes. Philadelphia, 2009. P. 4

них уявлень кількох відмінних проекцій трактування української історії. Перша проекція сформована переважно у націоцентричній історичній парадигмі, друга – під впливом імперсько-радянських історичних доктрин та сформованих на їх основі міфів. Контroversійність, а часом і несумісність ціннісно-сміслових оцінок історичних подій і постатей, надмірна політизованість цього сегмента суспільної свідомості є джерелом соціальної напруги, чинником дезінтеграції національної спільноти⁹⁸.

Політика пам'яті. Національна ідентичність має соціокультурні складові, які є не менш важливими, ніж політичні та соціально-економічні. Зокрема, йдеться про колективні уявлення про минуле⁹⁹. Минуле визначає історичний досвід сьогодення, «горизонти очікування», формування обрисів майбутнього. Суспільство не може існувати без минулого, оскільки «збереження спадковості у житті соціальних організмів і, таким чином, їх цілісності, залежить від способів організації і засобів збереження інформації про минуле»¹⁰⁰. Національна ідентичність засновується на збереженні у пам'яті суспільства подій національної історії. Українська національна ідентичність акцентує, насамперед, державно-політичний (а не суто етнічний) чинник. Відтак, політичний контекст порушеної проблеми увиразнює – як складову та механізм конструювання ідентичності – політику пам'яті.

Образ минулого є колективним конструктом, параметри якого формуються владними відносинами в соціумі. Відтак, політика пам'яті* є похідною від колективної пам'яті, але водночас формує її, увиразнюючи певний символічний ряд (державна геральдика, ритуали тощо), спрямовуючи діяльність відповідних закладів (школа, інститути пам'яті – музеї, бібліотеки, архіви тощо), формуючи образи мистецтва, культури (в найширшому сенсі) та ін. Ця здатність актуалізується в конкретних соціальних умовах і обумовлюється культурною контекстуальністю. Використання образів минулого як владного ресурсу для легітимації існуючого порядку речей або для обґрунтування претензій на зміну політичного порядку «спонукає говорити про існування політики пам'яті як окремого виду політичних відносин у сучасному світі»¹⁰¹.

Як зауважує Л. Нагорна, нині термін «політика пам'яті» у тій його смисловій іпостасі, яка стосується державної сфери впливу, дедалі більше трансформується

⁹⁸ Савицька І.М. Формування національної ідентичності через призму історичної пам'яті // Науковий вісник національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія: Гуманітарні студії. Київ, 2014. Вип. 203. Ч. 1. С. 15.

⁹⁹ Історична пам'ять як поле змагань за ідентичність / Матеріали «круглого столу» 22 квітня 2008 р. Київ, 2008. С. 8–9.

¹⁰⁰ Колеватов В.А. Социальная память и познание. Москва, 1984. С. 37.

* Синонімічний (хоча й доволі дискусійний) ряд – «політика історії» (Ж. Мінк), «історична політика», «мнемоісторія».

¹⁰¹ Аникин Д.А. Стратегии трансформации политики памяти в современной России: региональный аспект // Вестник Волгоградского государственного университета. Сер. 7: Философия. Социология и социальные технологии. 2012. Вип. 3.

у поняття «історична політика». Його широко застосовують у Польщі, де поняття увійшло в науковий лексикон у 2004 р. як калька з німецької. Предметом історичної політики є встановлення державних свят, ритуалів, патріотичних обрядів, визначення місць національної пам'яті, присудження відзнак, упорядкування назв вулиць. Охоплюється нею і весь комплекс музейної та меморіальної політики, включно із затвердженням шкільних програм та підручників. В Україні терміни «історична політика» і «політика пам'яті» здебільшого вживаються як синонімічні, але сфера застосування першого поки що залишається неширокою¹⁰².

Термін «політика пам'яті» найчастіше застосовується на означення відповідної державної політики. Політика пам'яті – це селективна сукупність офіційних репрезентацій різних рівнів смислових образів / меседжів, пов'язаних з минулим, з метою створення / консолідації, іміджевої характеристики групи / нації та окреслення простору «свій – чужий» («чужий / інший»). Отже, політика пам'яті конструює / задає модель та ціннісно-нормативні засади ідентифікації.

Політика пам'яті, як механізм трансляції й актуалізації національних смислів, формує своєрідні соціально-культурні матриці для визначення національної ідентичності, норми консолідації та ідентифікації, відповідності соціальним цінностям та культурним зразкам задля визрівання цілісної національної ідентичності, яка об'єднувала б більшість громадян України. Саме на цьому ґрунтується їхня особлива політико-ідеологічна значимість та маніпулятивний потенціал. При цьому варто зважити на твердження М. Гібернау: «Люди, які заявляють, що поділяють якусь конкретну національну ідентичність, з різною силою покликаються на віру в спільну культуру, історію, спорідненість, мову, релігію, територію і долю». Відбувається своєрідне переструктурування минулого: політично домінуючі групи маніпулюють образами минулого і нав'язують масам певну концепцію історії, що легітиміє їхню політичну мету й панування, нові традиції й ритуали довільно конструюються у відповідності до поточних політичних реалій та потреб¹⁰³. Суперечливість, а часом і взаємозаперечення соціально-культурних матриць для визначення національної, етнічної, релігійної, групової ідентичності стають полем маніпуляцій і спекуляцій¹⁰⁴. Звідси політика пам'яті засадничо не передбачає свободи, вибудовуючи своєрідний замкнений смисловий універсум, обмежена наслідуванням певним «священним» взірцем у межах встановленого нею коду.

Політика пам'яті виявляє здатність конденсувати / трансформувати інформацію, актуалізуючи та розширюючи одні аспекти та тимчасово чи повністю витісняючи / нівелюючи інші. Тобто виконує функцію комуніканта між суспільством і державою, тим самим стає чимось на зразок колективної культурної пам'яті. Культуротворче навантаження останньої також впливає на ідентифікаційні процеси. Конструювання / форматування національної ідентичності відбувається

¹⁰² Нагорна Л. Історична пам'ять. С. 108–115.

¹⁰³ Гібернау М. Ідентичність націй.

¹⁰⁴ Коник А. «Історична пам'ять» та «політика пам'яті» в епоху медіа культури. С. 153–163.

посередництвом активізації колективної пам'яті та колективних уявлень. Будь-який соціум, володіючи певною сумою знань про минуле, зацікавлений у структуризації й кодифікації відповідного теоретичного й емпіричного знання. Не меншою мірою його турбують проблеми запам'ятовування, пригадування, забування як відображення здатності до цивілізованого співжиття. Адже, згідно з твердженням Н. Лумана, ідентичності конденсують і засвідчують соціальну пам'ять системи: «Вони визначають, що можна піддати забуттю, а що згадати, тобто встановлюють, що з минулого залишається в сьогоденні; і тим самим вони водночас керують простором осциляції майбутньому, тобто формами, в яких очікування... справджуються або призводять до розчарування».

Зміни суспільно-політичної дійсності неминуче призводять до вироблення / трансформації політики пам'яті, з відповідними параметрами конструювання образу минулого. З огляду на постійну «зміну минулого в сучасних дискурсах» (М. Фуко), можна стверджувати: те, що пам'ятають про минуле, залежить від способу його репрезентації, від спроможності соціальних груп витворити образ минулого (при цьому акцентується та актуалізується здебільшого героїчне минуле, як «скрепи нації»).

Політика пам'яті на суспільному рівні сприяє груповій / національній ідентичності принаймні трояким чином. По-перше, формуванням моделей пам'яттєвого дискурсу й трансляцією вартостей спільноти. Політика пам'яті є тим символічним ресурсом, який використовується для виховання патріотизму, національно-громадянської ідентичності й толерантності. По-друге, сфокусованість на усвідомленні спільного минулого (тобто спільного тривання в часі) має породжувати емоційний відгук серед членів спільноти. Серед заходів – влаштування розмаїтих ювілеїв, святкування річниць пам'ятних дат, найрізноманітніших інституцій, організацій тощо. По-третє, інструменталізація політики пам'яті формує символічний універсум, який окреслює своєрідні символічні кордони спільноти за допомогою маркерів, що «випромінюють» смисли, норми й емоції. Завдяки цим символам колективна пам'ять переказує ідентифікаційні знаки, які допомагають відрізнити своїх від чужих.

Обумовлена політико-соціальним й культурним контекстом, національна ідентичність оприявнюється через ідентифікацію, яка, в свою чергу, залежить від свідомого вибору спільноти та окремої особи і керується суб'єктивними ідентитетами, як от: усвідомлення спільного минулого чи історичної долі, національна свідомість і національний характер, спільні цінності, властиві даній спільноті тощо. Етнічна ідентифікація обумовлена, насамперед, народженням людини у певній спільноті, тому здійснюється радше за об'єктивними ознаками, «ідентитетами»¹⁰⁵.

Іспанський соціолог М. Кастельс увиразнює три види конструювання ідентичностей: легітимізуючі, що встановлюються домінуючими інститутами для розширення свого впливу; ідентичності опору, що формуються акторами, які пере-

¹⁰⁵ Кресіна І.О. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: (Етно-політологічний аналіз). Київ, 1998. С. 89.

бувають у стисненому або стигматизованому становищі, для боротьби й виживання; проектні, як будуються для конструювання й видозміни вже існуючих ідентичностей. У цьому випадку ідентичність стає проектом кращого життя, в його рамках декларуються нові цінності¹⁰⁶.

Політика пам'яті, відповідно до викладеної вище схеми, сфокусована переважно на першому й третьому видах конструювання ідентичності. Як слушно зауважує українська дослідниця Л. Нагорна, у найширшому розумінні конструювання політики пам'яті є політичним процесом із виразними ознаками цілепокладання та артикульованих мотивацій. Головним змістом його є створення максимально наближеного до реальності «образу минулого» – як дійового інструменту впливу на суспільну свідомість¹⁰⁷. Політика пам'яті зазнає змін і модифікацій на кожному новому етапі історичного розвитку, відкидаючи / витісняючи «змертвілі» смисли, маркуючи обриси національної ідентичності та репрезентуючи модифікації останньої. Відповідно відбувається структурування минулого у певній ціннісній ретроспективі. Відтак, траєкторії розвитку суспільства, яке пройшло через випробування та трансформацію Майданом 2014 р., здійснило спробу радикального оновлення через системний злам в надії стати іншим – справедливим, сучасним, цілісним, конкурентоспроможним¹⁰⁸, дають підстави говорити про конструювання «ідентичності опору».

Серед функцій політики пам'яті – орієнтацій на, що транслює настанови, візію минулого та ціннісно-сміслові характеристики доби; регуляторна (консолідаційна), спрямована на укріплення внутрішньої єдності групи / нації; організаційна, що передбачає розробку / вироблення змісту «соціального поля уявлень» (С. Московічі) в соціокультурній контекстуальності.

Упровадження державної політики пам'яті у найширшому розумінні є політичним процесом із виразними ознаками цілепокладання та артикульованих мотивацій. Головним змістом його є створення максимально наближеного до реальності «образу минулого» – як дієвого інструменту впливу на суспільну свідомість; при цьому події минулого виступають критеріями оцінки теперішнього в континуальних обрисах національної ідентичності. «Реалістичність» політики пам'яті досягається за допомогою колективної репрезентації й смислоутворюючої ідеалістичної оповіді про світ для певної цільової колективної аудиторії¹⁰⁹. Механізм вироблення політики пам'яті базується на апеляції до публічних прак-

¹⁰⁶ Castells M. The Information Age: Economy, Society, and Culture. Vol. 2: The Power of Identity. Blackwell, 2004. P. 8–10.

¹⁰⁷ Нагорна Л. Історична пам'ять. С. 119.

¹⁰⁸ Сидоренко С.В. Формування ефективного громадянського суспільства в Україні на засадах діалогу, партнерства і національної консолідації: зарубіжний і вітчизняний досвід // Гуманітарний вісник Запорізької державної академії. Запоріжжя, 2014. Вип. 58. С. 75.

¹⁰⁹ Якубин А.Л. «Космическое измерение» в сочинском эскизе политики памяти РФ // Вісник КНУ імені Тараса Шевченка. Сер.: Філософія. Київ, 2014. С. 179.

тик запам'ятовування або забування окремих образів / подій. Зазвичай, радикально нові моделі політики пам'яті вибудовуються на запереченні попередніх. За умови реформування моделі політики пам'яті спостерігається спроба символічного примирення з попередньо існуючою.

Функціонально йдеться про здійснення контролю владною верхівкою чи домінуючою елітою над конструюванням знань (уявлень) про минуле, який досягається через інтерпретацію історії, організацію масової історичної освіти (держзамовлення на підручники, в яких викладено офіційний курс історії для навчальних закладів), організацію музейної й архівної бази, монументальну пропаганду, твори літератури та мистецтва, форми міфологізації (відзначення державних свят, символіка, меморіали), топонімічні назви (перейменування населених пунктів, вулиць та ін.), засоби масової інформації та ін.¹¹⁰

«Матеріалом» політики пам'яті можуть бути матеріальні об'єкти (пам'ятники, місця, окремі предмети, фільми, книги тощо) та ідеальні – концептуальні схеми чи засадничі ідеї (наприклад, лозунги Французької революції – свобода, рівність, братерство), хоча вони завжди взаємопов'язані, як форма і зміст. Відтак політика пам'яті актуалізує комеморативні практики, зокрема, «місця пам'яті», що має вагоме значення для формування колективної та національної ідентичності. Як зауважив П. Нора, створення і усвідомлення індивідами «місць пам'яті» є важливим засобом формування групової ідентичності; а дослідження зміни цих місць дає змогу зрозуміти зміну історичної самосвідомості й колективної ідентичності певної соціальної групи¹¹¹.

Політика пам'яті є механізмом реалізації державної політики щодо формування національної / громадянської ідентичності. Здійснюючи вплив на процес комеморації, влада використовує ресурси пам'яті для конструювання колективної ідентичності. Як зауважує російська дослідниця Н. Смоліна, колективна пам'ять і «робота» з її змістом і наповненням стає сьогодні доступним способом для підтвердження статус-кво влади та існуючих символічних ресурсів. Тільки так сьогодні влада може поєднати нас в єдине ціле: нашим досвідом, спільними подіями минулого, спільними актами переживання й проживання цих подій. Використовується потенціал колективної пам'яті як універсального транслятора смислів, цінностей і символів від покоління до покоління, пов'язуючи в єдине цілісне утворення, що зветься нацією¹¹².

Політика пам'яті фокусується на формуванні національної ідентичності, окреслюючи якісно нові горизонти комеморацій на кожному новому етапі розвитку суспільства.

¹¹⁰ Коник А. «Історична пам'ять» та «політика пам'яті» в епоху медіа культури. С. 158.

¹¹¹ Нора П. Всемирное торжество памяти. С. 37–38.

¹¹² Смолина Н.С. Современные операции-трансформации с коллективной памятью: социальные рамки действительности. С. 120.

Фактуально-предметне мозаїчне полотно

Актуальна потреба в репрезентаціях минулого однаково властива всім історичним епохам (М. Фуко). Однак на відміну від періодів, коли минуле передавалося за допомогою традиції, від другої половини ХХ ст. сила традиції як інструменту трансляції минулого втрачається, а тому минуле потребує штучного реконструювання за допомогою коменоративі. Коменоративні практики слугують своєрідним інформаційним ресурсом конкретного соціуму та репрезентують складники ідентичності останнього. Вироблення відповідних коменоративних практик форматує й віддзеркалює національну ідентичність. Простежимо це на кількох прикладах ХХ ст.

Твк, за часів існування Російської імперії, у зв'язку з відзначенням 200-ї річниці Полтавської битви у 1909 р., було оголошено збір коштів для зведення пам'ятника І. Іскрі і В. Кочубею. На рік перед цим припало 200-ліття від дня страти цих двох представників козацької старшини, і у такий спосіб було вирішено актуалізувати пам'ять про події, які представляли собою одну з переможних битв російської історії і водночас були широкомасштабною драмою в українському історичному контексті. За часів Української Народної Республіки пам'ятник Іскрі й Кочубею було демонтовано, а на його постаменті встановлено пам'ятник їхньому антиподу – І. Мазепі. Цей монумент не зберігся у вирі карколомних революційних подій. На його місці було розміщено пам'ятник робітникам заводу «Арсенал» (учасникам січевого повстання 1918 р.).

Встановлення радянської влади утверджувало нові коменоративні практики, що оприявнилося в міському ландшафті. Зокрема, скасовувались попередні пам'ятники, натомість зводились свої, змінювались назви вулиць, парків, площ. Вони утворювали новий семантичний і монументальний простір, виступали символами епохи революційних змін. Головна вулиця м. Києва – Хрещатик у 1924 р. була перейменована на В. Воровського, Трьохсвятительська (Трьохсвятська) – на вулицю Жертв Революції, Софійська площа після перемоги Червоної Армії над віськами барона Врангеля називалась Майданом Червоних Героїв Перекопу, колишня Царська Площа – Майданом Третього Інтернаціоналу, колишній Купецький сад дістав назву Пролетарський тощо¹¹³. Вже в лютому 1918 р. на Софійській площі в Києві постали пам'ятники В. Леніну й Л. Троцькому (знищені з приходом армії Денікіна)¹¹⁴.

Упродовж тривалого часу (1919–1926 рр.) більшовики визначались з подальшою долею пам'ятника княгині Ользі (роботи І. Кавалерідзе) на Михайлівській площі м. Києва – як використати скульптурну композицію в інтересах нового суспільного устрою, укріплення та поширення комуністичної ідеології. Першим кроком у реалізації проекту було зняття з п'єдесталу пам'ятника скульптури Ольги і встановлення на її місце бюсту Т. Шевченка. Проте демонтаж пам'ятника на цьому не припинився: у 1923 р. були зняті фігури апостола Андрія Первозван-

¹¹³ Київ. Провідник / За ред. Ф. Ернста. Київ, 1930. С. 382–383.

¹¹⁴ Там само. С. 332–333.

ного і просвітителів Кирила та Мефодія; остаточно демонтували постамент 1926 р., зруйнували сквер, а на їхньому місці зробили клумбу. Майже сімдесят років потому, за часів незалежності України, пам'ятник княгині Ользі знов постав на тому ж місці й у попередньому вигляді¹¹⁵.

Друга половина 1920-х років відзначалася складною конфігурацією соціокультурних і політичних трансформацій в Україні. Після розпаду імперії попередній офіційний комеморативний канон втратив свою актуальність, а той, що намагалися впровадити більшовики одразу після приходу до влади, зі своїми символами та героями, виявився надто віддаленим від національних реалій і очікувань українського суспільства. Утвердження радянської влади, яке відбувалося за допомогою та на хвилі розгортання українізації, визначило характер об'єктів комеморативних практик. Нова епоха потребувала конструювання власної системи символів. Її особливістю стало поєднання культурних надбань минулого із завданнями побудови суспільного ладу, що мав утвердитися на зміну попередньому. У цих умовах система національно-культурних символів повинна була вибудовуватися на ґрунті національно-культурної спадщини, але з урахуванням ідей та стратегічних планів більшовицького уряду.

Комеморация мала непересічний вплив на своєрідність колективної пам'яті українців і зумовила високий рівень їхньої лояльності до радянського режиму. Попри це, її повноцінне значення оприявнилося тільки в підсумку перемоги в Другій світовій війні, котра забезпечила радянське населення «живими спогадами» про спільно пережите минуле, перемогу й спільних «ворогів» («куркулів», «націоналістів» й «колабораціоністів»). Поміж тим, паралельно з формуванням інституалізованої «історичної пам'яті» радянської України, відбувався розвиток альтернативної колективної пам'яті, котра жила споминами про боротьбу за свободу й незалежність українського народу і мала своїх власних героїв, значення яких применшувалося офіційною версією історичної пам'яті¹¹⁶.

Залежно від потреб і цілей суспільства комеморативні об'єкти зазнавали смислового (ре-)конструювання та відповідних смислових інтенцій щодо трактування минулого. Ці процеси формування та поширення нових культурних смислів з урахуванням соціального запиту яскраво увиразнилися в асиміляторській політиці радянської влади щодо України. Утвердження соціалістичних ідеалів, після нищівної поразки силових методів їх впровадження, відбувалося, зокрема, завдяки переосмисленню текстів, які заклали підвалини групової ідентичності українців. Яскравим прикладом може стати творча спадщина Т. Шевченка. Попри виразну суперечність сформованих Кобзарем ідеалів основним постулатам соціалізму, його твори не вилучалися з літературного вжитку, проте набували

¹¹⁵ Буряк Л.І. Соіокультурний та духовний часопростір національної пам'яті: проблема структурування // Національна пам'ять: соціокультурний та духовний виміри. Національна та історична пам'ять: Зб. наук. праць. Київ, 2012. С. 45:

¹¹⁶ Сторожук С.В., Гоян І.М., Федик О.В. Роль колективної пам'яті в процесі формування національної єдності: український вимір // Гуманітарний часопис. 2018. № 1. С. 13.

нового смислового навантаження у підсумку реінтерпретації. Подібне відбулося і з творчою спадщиною І. Франка, Лесі України та інших духовних лідерів українства¹¹⁷.

Жорстка радянська цензура вивела за межі комунікації значну частину вагомого для збереження групової ідентичності українців культурного смислу, однак не змогла зруйнувати української етнокультурної ідентичності. Як доводить І. Лисяк-Рудницький, СРСР не зруйнував, а консолідував національну самобутність українців, забезпечивши їх спільною батьківщиною з чітко визначеними просторовими кордонами¹¹⁸. Звісно, це сталося тому, що в суспільстві побутувала велика кількість текстів, які сприяли збереженню групової ідентичності українців. В цьому контексті можна згадати не тільки реінтерпретовану українську літературу, а й той пласт культурної спадщини, яка ретельно відбиралася радянськими етнографами з метою формування сценічного образу української народної культури. Така діяльність, хоч і мала чітко виражений селективний характер, давала можливість зберегти в колективній пам'яті частину споминів та символів, які забезпечували колективну єдність українців¹¹⁹.

Загалом радянська політика пам'яті пройшла низку еволюційних етапів, знайшовши, зрештою, відображення в історичних концепціях радянської ідентичності 70–80-х років ХХ ст. Для цього типу формування історичної пам'яті характерне поєднання розмаїтих ціннісних складників, які у певному співвідношенні творили нове і оригінальне явище. Залежно від дослідницького кута зору й акцентації на певному різновиді цінностей радянська система може тлумачитися і як традиціоналістська, і як модерністська. Для радянського конструювання ідентичності характерна складна структура, зовнішня частина якої відповідала модерністській парадигмі розвитку. Разом із тим, у публічній сфері свідомо культивувалися, а, отже, зберігали свою тривкість у колективній свідомості, традиціоналістські цінності й установки, які під впливом оновленої ідеологічної риторики трансформувалися не так у чітко відшліфовані науковою рефлексією концепти, як в історичні міфологеми, апіорні сутності зі статусом фундаментальних істин¹²⁰.

Політика пам'яті у радянський період була спрямована на формування / збереження радянського типу колективізму, у якому були синтезовані домодерні цінності російської традиційної общини та новітнє, опосередковане переважно західними інтелектуальними течіями, розуміння нації; виняткової ролі високоцентралізованої держави та одного центру прийняття владних рішень як монопольного носія державної влади, як об'єктивації властивості архаїчної свідомості сакралізувати патріархальну владу; цілісного світоглядного вчення, яке відображало б глибинні цінності суспільства та його історико-культурну спадщину і,

¹¹⁷ Кривда Н. Колективна пам'ять як чинник формування групової ідентичності // Філософські обрії. 2019. № 41. С. 70.

¹¹⁸ Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: В 2 т. Т. 2. Київ, 1999. С. 458.

¹¹⁹ Кривда Н. Колективна пам'ять... С. 70–71.

¹²⁰ Крупка О.В. Політика пам'яті як засіб формування ідентичності...

разом з тим, базувалося б на сучасній дискурсивній основі та мало модерністський перетворюючий характер¹²¹.

Вже в умовах «перебудови» спостерігається масовий інтерес до комеморації табуйованих радянською цензурою образів та подій. Він свідчить про те, що весь той час в СРСР існував пласт прихованої, неофіційної, підпільної культури, причому носіями її була не купка дисидентів, а досить широкий загал.

Відтак, у свідомості українців виявилася міцно закоріненою штучно сконструйована «радянська ідентичність». Впливом її стереотипів пояснюється сакралізація української архаїки, яка провокує недовіру до героїзації минулого України. Очевидно, не варто легковажити обставиною, що колективна пам'ять українців потребує вивільнення від величезного масиву імперсько-радянських стереотипів у сприйнятті минулого, які стримують процес національного самоусвідомлення громадян України.

Кардинальні зміни «культурного горизонту та ідеології» спостерігаються в незалежній Україні. До прикладу, доволі показовою є ситуація 1990-х років, відтворена відомим вітчизняним філософом В. Горським. Автор засвідчує, як ландшафт міста репрезентує різні рівні цінностей. Вдамося до розлогого цитування: «Чи не найкрасивішим куточком в Києві є розташована на Печерську, біля парків на схилах Дніпра, площа біля Верховної Ради. Її оточує ряд споруд: велична будівля Верховної Ради, над куполом якої майорить жовто-блакитний прапор – символ незалежної України; трохи нижче фронтон цієї ж споруди прикрашає герб УРСР – держави, що припинила своє існування в 1991 році. Поруч чудове творіння Растреллі – царський палац, пишне вбрання якого в стилі бароко XVIII ст. яскраво символізує велич монархічної влади Російської імперії, а по той бік площі – пам'ятник над братньою могилою робітників і солдат, що загинули під час збройного повстання під проводом більшовиків за встановлення Радянської влади». «Зрештою, – пише філософ, – такий хаос символів, що репрезентують різні, часом взаємовиключні один одного міфи, можна спостерігати в будь-якому історичному місті. Кожен з них представляє певний етап історичного буття міста, народу, держави. Нинішня культурна ситуація в Україні демонструє реальне зіткнення, співіснування й боротьбу різних міфів, починаючи з тих, що утворюють ґрунт культури й незалежного державного існування, й аж до рішучого заперечення цієї незалежності під гаслом відродження не лише радянської, а й імперської міфології, яку намагаються оживити й численні “дворянські зібрання”, що існують чи не в кожному обласному центрі, й не менш численні претенденти на монархічний престол, що час від часу наїжджають до нас і урочисто вшановуються їхніми прихильниками. Анархія міфів, притаманна нинішньому культурному життю України, утворює одну із особливостей ситуації, яку ми переживаємо»¹²².

¹²¹ Там само.

¹²² Горський В. Міф у сучасній культурі та його модифікації на полі історико-філософського українознавства // Дух і літера. 1998. № 3–4. С. 98.

Кардинальні зрушення в суспільстві, а особливо – в українській суспільній та індивідуальній свідомості, та відповідне народження нових форм коменоратії оприявнюються в умовах Майданів, а особливо – Революції Гідності. Одним із феноменів останньої стала трансформація ідентичності українського суспільства, тобто зміна уявлення про себе як на внутрішньому рівні (уявлення про себе суспільства), так і на зовнішньому (уявлення про Україну в світі).

Після Революції Гідності в Україні відбулась активізація національно-патріотичних меморіальних, культурних і просвітницьких проєктів. Серед них умовно можна виокремити два напрями: 1) вшанування Героїв Небесної Сотні й учасників АТО, що переважно було ініціативою знизу; 2) перегляд національного ґранднративу та переоцінка радянського минулого як ініціативи влади, хоча й при помітному тиску частини громадськості.

Перший напрям пов'язаний з тематичним оновленням офіційного меморіального канону, пантеону національних героїв, практик вшанування пам'яті. Поширеним став символічний ряд: лицар часів Київської Русі, запорозький козак, воїн УПА, учасник АТО. В такому вигляді цей ряд узагальнених образів українських військових різних часів демонструє тяглість боротьби за незалежність та є результатом запиту суспільства на героїчний наратив. Цей ряд швидко розповсюджувався в медійному дискурсі, а потім перейшов і в міський публічний простір у формі різноманітних панно, графіті, муралів тощо.

На рівні офіційної політики президентом було видано низку указів, пов'язаних з меморіалізацією сучасних подій: «Про День захисника України» (від 14 жовтня 2014 р.), який заміняє радянський «День захисника Вітчизни» 23 лютого; «Про День Гідності та Свободи» (від 13 листопада 2014 р.), що має відзначатися щороку 21 листопада на вшанування початку акцій протесту Помаранчевої революції та Євромайдану. 21 листопада 2014 р., в річницю початку Євромайдану, під тиском громадськості президент підписав указ про присвоєння Небесній Сотні звання Героїв України. Також вийшли укази «Про вшанування подвигу учасників Революції Гідності та увічнення пам'яті Героїв Небесної Сотні» (від 11 лютого 2015 р.), згідно з яким 20 лютого проголошується Днем Героїв Небесної Сотні; «Про заходи з відзначення у 2015 році 70-ї річниці Перемоги над нацизмом у Європі та 70-ї річниці завершення Другої Світової війни» (від 24 березня 2015 р.).

Започаткування іншого напрямку сучасної української політики пам'яті також пов'язане з Революцією Гідності. Так, ініціативою, що майже цілком йшла від населення, став лєнінопад¹²³ – стихійна хвиля демонтажу, повалення та пошкодження пам'ятників компартійним діячам СРСР. Характерно й показово, що найбільше таких акцій відбулося в Центральній Україні.

Започаткований процес декомунізації соціокультурного буття супроводжується поживавленням інтересу до культурної спадщини та історичного минулого спільноти як засобів консолідації суспільства. В Україні наразі не відбулося «ви-

¹²³ Бабка В.Л. Історична пам'ять як фактор політичного впливу в незалежній Україні: Дис. ... канд. політ. наук. Київ, 2016. С. 160–161.

найдення традиції» (Е. Гобсбаум), процес декомунізації співіснує із трансляцією в суспільну свідомість дорадянської історичної / інтелектуальної спадщини¹²⁴. «Винайдення» відповідної часу традиції є одним із головних засобів подолання стереотипів і практик, що вважаються застарілими і не відповідають покладеній на них функції – консолідації суспільства, яка відбувається у підсумку формування колективної ідентичності. Ідеї, символи та «місця пам'яті», які отримують нове змістовне наповнення, сприяють руйнуванню тих соціальних моделей, що підтримувалися старою традицією, руйнуючи її саму. Саме комеморація є одним із дієвих інструментів «винайдення традиції»¹²⁵.

Показово, що до традиційних форм комеморацій останнім часом додалися акти, пов'язані з поширенням масової культури, – флешмоби, конкурси відеороликів, онлайн-конференції та ін. Сьогодні акумуляція матеріалів, що сприяють комеморації, відбувається на різних ресурсах: від офіційних інтернет-порталів державних структур, покликаних реалізовувати політику пам'яті, сайтів наукових установ, що, по суті, репрезентують через власні віртуальні представництва результати своєї роботи, до електронних колекцій бібліотек та архівів, віртуальних експозицій музеїв, що на сучасному етапі досягають рівня міжнародних і глобальних проєктів. В інтернет-просторі знаходять відображення діяльність громадських організацій – меморіальних, присвячених виявленню і збереженню інформації про травматичні події (репресії, депортації, локальні і глобальні воєнні конфлікти, їх вплив на долі народів і окремих людей), пам'яткоохоронних і краєзнавчих, що працюють із місцями пам'яті¹²⁶.

В умовах сьогодення можемо говорити про гібридну ідентичність, для якої показовим є поєднання елементів традиційного, радянського й національного.

Висновки

Актуальність порушеної проблеми обумовлена сучасним характером державотворчих та національно-культурних процесів, тривалим перебуванням українського соціуму в історично-часовій «зоні розриву» й критичній точці дискретності соціокультурного простору. Національна ідентичність не є сталою, а може трансформуватись та мати різні інтерпретації, обумовлені домінуючим дискурсом. Відповідно соціокультурне ідентифікування суспільства має циклічну генезу, яка виявляється у зміні різних за динамічними характеристиками стадій (фаз стабільності – розвитку – кризування – розпаду цілісності – реінтеграції) в процесі переходу від одного системного профілю соціокультурного цілого до іншого, від попередньої соціокультурної моделі до нової. У поліфонійній функціональності національної ідентичності вагома роль належить комеморації.

¹²⁴ Кривда Н.Ю. Конструювання української ідентичності: виклики комеморації // Українські культурологічні студії: Зб. наук. праць. 2017. С. 15–16.

¹²⁵ Там само. С. 17.

¹²⁶ Половинчак Ю.М. Комеморативні практики в сучасному інформаційному просторі // Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія. 2018. № 2. С. 96.

Серед засобів закріплення образу / події – ритуалізація; візуалізація (зображення, відео, пам'ятники, архітектурні об'єкти, фото- і кінодокументи тощо); аудіо (озвучування); створення меморіальних інституцій; історичний та історіографічний наратив; новітні електронні ресурси (інтернет-сайти й окремі розділи на інтернет-порталах) та ін.

Феномен національної ідентифікації неможливо розглядати поза аспектом взаємодії з формами репрезентації минулого й механізмами соціальної пам'яті. Знаково, що суспільні та культурні пріоритети, а також моделі національної ідентичності, проектується з огляду на тривале перебування українського соціуму в історично-часовій «зоні розриву» й критичній точці дискретності соціокультурного простору. Актуалізація переосмислення комеморативних практик обумовлена зміною сутнісної складової / складових політики чи політик пам'яті. При цьому комеморативні практики є чинником смислового кодування націєтворчих процесів, узгодження ототожнюючих і диференціюючих компонентів об'єднання національної спільноти, інтегруючим чи поляризуючим фактором різноманітних соціальних груп і колективної пам'яті.

Проблема становлення єдиної національної ідентичності залишається однією з визначальних для доволі поляризованого українського суспільства та для подальшого формування його як повноцінної нації.

Анатолій ПОДОЛЬСЬКИЙ

ПАМ'ЯТЬ ПРО ГОЛОКОСТ В УКРАЇНІ В КОНТЕКСТІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: СУСПІЛЬНІ ТА ІСТОРІОГРАФІЧНІ ВИКЛИКИ

Вшанування пам'яті про жертви націонал-соціалізму, зокрема, жертви Голокосту в Україні часів Другої світової війни і німецької окупації, перебуває не тільки в площині історичних досліджень чи комеморативних практик, а й в царині суспільного і політичного життя в країні, зокрема, в протистоянні українофобській пропаганді з боку путінського режиму. Яскраво ілюструє цю тезу поточне становище з увічненням пам'яті жертв Бабиного Яру, як воно склалося за останні два роки.

Держава сьогодні не забороняє наукову, освітню чи громадську діяльність у царині пам'яті про Голокост, проте вона й не виступає ініціатором таких заходів та по-справжньому, реально не підтримує їх, хоча, водночас, майже завжди декларує цю підтримку. Це красномовно демонструє відсутність державної політики пам'яті щодо жертв Другої світової війни в Україні. Це – виклик історичній спільноті України. Українська держава має сприяти усвідомленню трагедії Бабиного Яру як універсального символу, пам'ять про який має бути збережена у сьогоденні задля кращого розуміння природи тоталітарних режимів та людського суспільства.

Проблематика увічнення пам'яті жертв Бабиного Яру фактично стала полем битви за історичну пам'ять в Україні з появою дивної приватної фундації під назвою «Меморіальний Центр Голокосту “Бабин Яр”» (Babyn Yar Holocaust Memorial Center). Керівництво цієї фундації пропонує українському суспільству і Українській державі створити на теренах Бабиного Яру величезний Музей Голокосту, пропонує власну концепцію такого музею і власне фінансування, ігноруючи думку і українських істориків, і української громадськості в цілому, спираючись майже виключно на допомогу закордонних експертів. Таке ігнорування є, по суті, постколоніальним ставленням до України як до об'єкта, а не суб'єкта міжнародного права¹. Головною небезпекою в даній ситуації є те, що фінансування цієї фундації відбувається з Росії. Кошти на Музей Голокосту в Києві, на

¹ Подольський А. Бабин Яр та постколоніальний підхід. «Ми маємо виховати в собі культуру відповідальності за пам'ять про наше минуле». URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo/babyn-yar-ta-postkolonialnyy-pidhid>

території Бабиного Яру – це гроші російських олігархів, підконтрольних путінському режиму². Таким чином, в сучасних політичних умовах відкритого українсько-російського протистояння концепція майбутнього меморіального простору і музею явно буде створюватись як антиукраїнська. З відкритих джерел вже відомий, зокрема, так званий історичний наратив цього Меморіального Центру³, розписаний на 289 (!) сторінках двома десятками експертів-істориків, серед яких аж три українські. Керівником цієї експертної групи є нідерландський історик Карел Беркгоф, саме за ним останнє слово щодо концепції Меморіалу і Музею, планів його побудови. Зокрема, ключовим компонентом чи елементом наративу є тема Голокосту на території Радянського Союзу. Судячи з усього, європейський контекст історії Голокосту неважливий для авторів, адже Україна з їхньої перспективи бачиться однозначно частиною не європейського, тільки радянського простору, а Червона Армія – єдиним і найголовнішим рятівником людства від нацистського геноциду. Зрозуміло, що в такій концепції фактично не залишається місця для багатьох аспектів історичного контексту 1930–1950-х років минулого століття на українських теренах, чим максимально ускладнюється аналіз і розуміння поведінки людей в екстремальних умовах сталінської і гітлерівської диктатур, взаємин суспільства і влади в цей період.

Навпаки, потрібне розкриття таких тем, як злочини сталінського режиму, антисемітизм і українофобія радянської системи до війни, під час і після неї, радянсько-німецька співпраця 1939–1941 рр., злочини обох режимів проти українців, євреїв, багатьох інших народів, складнощі українського націоналістичного підпілля, його негативні і позитивні боки, порівняння з радянським комуністичним підпіллям тощо, за допомогою яких можна вибудовувати правдивий академічний історичний дискурс, вивести наукову дискусію про важке минуле, зокрема, про події Другої світової війни на землях України з чорно-білого поля у площину, де знайдеться місце всім історичним відтінкам цього періоду, включаючи трагічні та суперечливі історичні сюжети.

Зрозуміло, цій дивній фундації таких складнощів не потрібно, вони просто виконують ідеологічне замовлення своїх господарів, що фінансують цей Меморіальний Центр з російських джерел. Відтак, питання з побудовою музею на меморіальній території Бабиного Яру виходить з площини академічної і, власне, культури пам'яті про жертви в царину суспільну, у тому числі політико-ідеологічну.

Доволі складна і політично забарвлена ситуація навколо формування культури пам'яті про жертви Другої світової війни в Україні має й інший аспект, який

² Щодо походження фінансування Меморіального центру Голокосту Бабин Яр. URL: <https://www.obozrevatel.com/crime/pochemu-ukrainskie-vlasti-reshili-priyutit-tovarischa-fuksa.htm>

³ Історичний наратив Меморіального центру Голокосту Бабин Яр. URL: <http://api.babiyar.org/uploads/files/fund/ff5be4721f4ef9d0cee21b34e17e8c05.pdf>;
URL: <http://babynyar.org/byhmc-news/posts/news/u-verhovnij-radi-prezentovali-koncepciu-memorialnogo-centru-golokostu-babin-ar>

стосується причин її виникнення. Проросійський Меморіальний Центр Голокосту не мав би жодних шансів виникнути в українському культурному просторі формування пам'яті про минуле, якби Українська держава, українська влада опікувались цим питанням по-справжньому, а не декларативно, як це відбувалося понад чверть століття і, на величезний жаль, продовжує відбуватись зараз. Україна після набуття незалежності і суверенності в 1991 р. поступово позбулася радянського тотального контролю над пам'яттю про минуле, зокрема, про війну з нацистською Німеччиною. Проте на зміну радянській політиці пам'яті (повністю ідеологізований, із раз і назавжди визначеними інтерпретаціями подій, з їх вибірковістю, часто взагалі табуйованими, із визначеним пантеоном героїв і антигероїв) Українська держава не спромоглася сформувати прийнятну для усього суспільства політику і культуру пам'яті про історичне минуле.

З одного боку, у політиці пам'яті активну роль стало відігравати громадянське суспільство. Проте державні інституції зменшили свою участь у формуванні такої культурної політики. Зокрема, на полі історичної пам'яті з'явилися інші актори чи гравці на кшталт згадуваної проросійської фундації. Така ситуація стала можливою внаслідок пасивності державного сектору країни в даній сфері, що зберіглася з комуністичних часів: декларувати важливі для суспільного розвитку дії та, одночасно, геть нічого не робити в реальності. Чого тільки варто створення в 2006 році Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр»⁴, який нічого не робив десять (!) років. Активність цієї державної структури розпочалась влітку 2016 р., напередодні 75-х роковин з дня масових розстрілів євреїв німецькими окупантами в Бабиному Яру. Тільки цей єдиний факт красномовно свідчить на користь бездіяльності української влади щодо увічнення пам'яті жертв нацизму в Україні. Саме така державна політика пам'яті, а точніше, її відсутність є викликом історичній спільноті України.

На мою думку, щоб ясно усвідомити абсолютну важливість культури пам'яті про минуле для реформування українського суспільства в бік демократичних цінностей, захисту прав людини, гідності людини для національної безпеки країни, важливо зупинитись на деяких засадничих аспектах щодо національної історичної пам'яті загалом. Національна пам'ять є одним із виявів колективної пам'яті, вивчення якої започаткував французький соціолог Моріс Хальбвакс у 1925 р. Вчений окреслив її як своєрідний колективний, культурний феномен, сформований під впливом сім'ї, релігії, мовних конструктів, повсякденних практик, а також суспільних і державних інститутів⁵.

Наразі у науковому напрямі *Memory Studies* можна узагальнити і виокремити два головні підходи до феномену колективної / національної пам'яті. Перший окреслює її як реальність, що завжди притаманна спільноті. Історія обумовлює

⁴ Офіційний сайт Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр». URL: <http://babynyar.gov.ua/>

⁵ Хальбвакс М. Социальные рамки памяти / Пер. с франц. и вступ. статья С.Н. Зенкина. Москва, 2007. 348 с.

те, якою буде ця пам'ять. Історію-пам'ять необхідно зберігати й відроджувати у випадку забуття. Другий підхід сформували прихильники розуміння національної пам'яті як соціального конструкту (проекту): це нескінченний процес творення культурних значень, що спрямовані на побудову майбутнього навіть більше, ніж на відтворення минулого.

Національна пам'ять тісно пов'язана з такими поняттями, як національна ідентичність та національна свідомість. Національна пам'ять сприяє формуванню національної ідентичності та свідомості, а вони, у свою чергу, відображаються в національній пам'яті. Національна пам'ять є необхідною умовою для існування нації. Вона відіграє одну з провідних ролей у процесі об'єднання суспільства, забезпечує його функціонування, а також здатність до комунікацій. Усвідомлення спільного минулого, співпричетність до нього творить емпатію між членами нації, уможливорює існування держави, консолідує до дій задля майбутнього.

Усі тоталітарні держави, від СРСР і нацистської Німеччини до Китаю і Північної Кореї, зокрема, «доби культурної революції» чи за правління Кім Чен Іра, чітко регламентували і контролювали творення колективної / національної пам'яті. Але у таких державах виникає контр-пам'ять – альтернативна, опозиційна чи «репресована» пам'ять. Прикладами контр-пам'яті в СРСР були пам'яті про жертв Голодомору та Голокосту, хоча вони й мали свої відмінності. Табу на пригадування цих трагічних історичних подій в українській історії міцно проникло в радянське суспільство, заборона працювала навіть на рівні родинної пам'яті, коли старші родичі замовчували, не переказували молодшим, що ж трапилося у 1932–1933 чи у 1941–1943 рр. із їхньою родиною, населеним пунктом і з Україною в цілому. Радянська політика пам'яті не виокремлювала єврейських жертв у роки Другої світової війни, зокрема, й Бабиного Яру. Йшлося про мирних радянських громадян. Однак спроби цілком витіснити чи репресувати цю пам'ять не вдалися. Приміром, хоча впродовж 1960–1980-х років євреям було заборонено збиратися в Бабиному Яру для вшанування загиблих рідних і близьких, друзів і співвітчизників, але Бабин Яр продовжував лишатися не тільки місцем пам'яті, а й символом непокори та виявом дисидентства.

Після здобуття незалежності в Україні розпочався і триває суперечливий процес творення національної пам'яті. Поряд з виходом з «підпілля» багатьох історичних сюжетів, які були фактично заборонені в СРСР, а тепер стали претендувати на введення до офіційних репрезентацій і комеморацій, виникло й чимало негативних тенденцій. Як доволі складний можемо виокремити такий напрям, як конфлікт пам'ятей чи, наприклад, так звана «війна пам'ятей». В широкому розумінні йдеться про різне трактування чи інтерпретацію пам'яті про одні й ті самі історичні події, фактично про множинність пам'ятей, зокрема, про німецьку окупацію України, про Бабин Яр, про так зване «змагання жертв»⁶ тощо. В часи суверенності поступово перестала існувати конфліктна ситуація між державною

⁶ Див., наприклад: Вільфريد І. Змагання жертв. URL: <https://krytyka.com/ua/articles/zmahannya-zhertv>

політикою пам'яті та особистою / родинною пам'яттю, зокрема, про події та жертви Другої світової війни на теренах України. Почалося дослідження та вшанування пам'яті різних жертв націонал-соціалізму (військовополонених, примусових робітників), жертв Голокосту, геноциду ромів. Також розпочались студії зі складної, неоднозначної історії українських націоналістів в часи війни. Одночасно було розпочато процес створення комеморативних практик, вшанування пам'яті жертв нацизму, що було неможливим в період післявоєнного комуністичного режиму в Україні.

Поряд з тим, вже в незалежній Україні розпочався новий конфлікт пам'ятей, де кожна спільнота чи група вважає пам'ять про «свої» жертви важливішою за інші, висуваючи власний біль на перший план. Такий конфлікт пам'ятей яскраво демонструє ситуація з увічненням чи вшануванням пам'яті жертв Бабиного Яру. Кожна спільнота чи група намагається в першу (і в єдину) чергу вшанувати пам'ять «своїх» жертв, вважаючи це абсолютно пріоритетним напрямом в збереженні історичної пам'яті про трагедію Бабиного Яру. Очевидно, що такий конфлікт (чи «змагання») пам'яті стає сьогодні на заваді створенню спільного меморіального простору на його теренах.

Один з найскладніших і найдражливіших сучасних конфліктів пам'ятей, в контексті не тільки трагічної історії Бабиного Яру, а й формування правдивої історичної пам'яті про історію Другої світової війни на українських теренах, це конфлікт з приводу вшануванням пам'яті і про жертви Голокосту, і про діяльність українських націоналістів. В комуністичні часи обидві ці пам'яті були заборонені радянською державою. В суверенній демократичній Україні в силу ідеологічного плюралізму існує конфлікт пам'ятей, зумовлений співучастю представників праворадикальної частини українського національного руху, а саме: Організації Українських Націоналістів (ОУН) в злочинах націонал-соціалістів проти євреїв. Звісно, тут потрібна широка історична дискусія, а не банальна антиукраїнська пропаганда, яку здійснює останні п'ять років сучасна російська влада за допомогою лояльних до неї російських істориків, політологів і вириваючи з контексту подій німецької окупації України окремі факти та інтерпретуючи їх на власну користь. Її результатом має стати примирення з важким минулим і пошуки консенсусу, що має призвести до створення спільної пам'яті в Україні (зокрема, і в першу чергу – на меморіальних теренах Бабиного Яру), спільного вшанування пам'яті жертв Другої світової війни.

Такий конфлікт пам'ятей присутній в академічному дискурсі, і для сучасної української історіографії він має позитивну складову, сприяє розвитку наукового знання. До того ж сучасна українська гуманітарна наука не перебуває в тенетах диктату влади та ідеологічного владного замовлення, хоча, разом з тим, потребує відкритого діалогу з владою заради знаходження спільного консенсусу з історичних сюжетів нашого важкого минулого. Вона відкрита для різних думок і напрямів, не перебуває під диктатом чи домінуванням якогось одного з підходів чи

напрямів, наприклад, націоналістичного⁷, як це намагається представити російська пропаганда.

Життя та історія складні. Тож і в сучасній українській історіографії все складно і неоднозначно. Ми сьогодні навіть і близько не можемо стверджувати, що ідеологія чи історична політика, що її просуває сьогодні в суспільстві, наприклад, Український інститут національної пам'яті (УІНП), є панівною та єдиною. Його підходи до історичних подій, зокрема, Другої світової війни та оцінки націоналістів, є одним з напрямів в теперішній історичній науці в Україні. Не більше і не менше того. Звісно, діяльність УІНП як державної інституції впливає на громадську думку. В той же час критиків діяльності цього владного інституту, в тому числі і серед академічної спільноти, є більше, ніж його симпатиків. І не рахуватись з їх думкою владі дедалі стає важче. Немає сьогодні в Україні однорідної чи одноставної культурної політики чи політики пам'яті про історію війни з націонал-соціалістичною Німеччиною. Так і має бути в демократичній країні. Інакше ми б сьогодні не говорили, наприклад, про наукову і освітню діяльність Центру міської історії у Львові, Центру досліджень історії та культури східно-європейського єврейства, Українського центру вивчення історії Голокосту в Києві, Центру міжетнічних відносин країн Центральної і Східної Європи у Харкові чи розвитку єврейських студій в Українському католицькому університеті або сертифікатних і магістерських програм з юдаїки в Києво-Могилянській академії. Всі ці інституції не поділяють героїзацію ОУН чи УПА, яка присутня в діяльності УІНП. Якщо ми почитаємо тексти і виступи за останні три роки відомих українських істориків, до прикладу, Георгія Касьянова, Андрія Портнова, Ярослава Грицака, Володимира Маслійчука, Михайла Тяглого, Василя Расевича та інших, то побачимо, що діяльність УІНП перебуває під пресом просто нищівної критики, яку не може, звісно, заборонити президент чи уряд, чи будь хто. За оцінками професора Грицака, суспільство України не може об'єднатись навколо пам'яті про діячів ОУН чи вояків УПА, а натомість пам'ять про жертви Голодомору і засудження сталінських злочинів об'єднує всі частини країни⁸. Така поточна ситуація сьогодні в країні з формуванням історичної пам'яті та впливом останньої на демократичне реформування українського суспільства.

Маємо на сьогодні великі множинності і неоднозначності в підходах до пам'яті про минуле. У Львові є Музей «Тюрма на Лонцького», який ліберальні українські історики нещадно піддають критиці за однобічність представлення історії цієї в'язниці і фактичного замовчування львівського погрому початку липня 1941 р. В той же час у тому ж Львові створений також новий сучасний Музей «Територія терору», в діяльності та експозиції якого не замовчується Голокост на теренах міста і Східної Галичини, включаючи і проблематику співучасті

⁷ Див., наприклад: Друга світова. Непридумані історії. (Не) наша, жива, інша / Упорядн. В. Кіпіані. Харків, 2018. 304 с.

⁸ Грицак Я. Історична пам'ять має бути відповідальною. URL: <https://ucu.edu.ua/news/istoryk-yaroslav-hrytsak-istorychna-pamyat-maje-buty-vidpovidalnoyu-risu/>

місцевого неєврейського населення в антиєврейському насиллі, яке вчиняли німецькі окупанти. Також ця дражлива тема повністю відкрита для дискусії та досліджень в діяльності львівського Центру міської історії⁹.

Інший приклад – це загальноукраїнський, міжнародний проект «Захистимо пам'ять»¹⁰, що триває в країні з 2010 р. за фінансової підтримки Міністерства закордонних справ Німеччини. За результатами цього проекту у маленьких населених пунктах Рівненської, Волинської, Львівської областей були відкриті меморіали на місцях масових поховань євреїв України, що були вбиті нацистською окупаційною владою в часи Другої світової війни. У 2019 р. на подібних місцях Вінницької та Житомирської областей також будуть відкриті меморіали на місцях масових поховань жертв Голокосту. Крім меморіальної частини, проект «Захистимо пам'ять» має надто потужну освітню складову. Український центр вивчення історії Голокосту в місцях його локацій постійно працює з вчителями історії через науково-методичні семінари та інші форми освітньої діяльності, надає їм знання та методику викладання історії Другої світової війни, історії Голокосту, пропонує методику роботи з пам'яттю на місцях. Єдина заувага – цей комплексний, потужний проект в Україні відбувається без жодної фінансової допомоги державних українських інституцій, а іноді і з певним опором з боку місцевої влади. Так, приміром, у Вінницькій області Міжвідомча комісія у справах увічнення пам'яті учасників антитерористичної операції, жертв війни та політичних репресій заборонила встановлення пам'ятника жертвам Голокосту в одному з місць проекту, тому що меморіальний напис на пам'ятнику не влаштував членів комісії (!?)¹¹. Саме така бездіяльність чи місцевої, чи центральної влади створює умови для появи ворожих Україні приватних фондів, що пропонують нам по-їхньому пам'ятати наше минуле. Це є одним з найбільших викликів сьогодення в царині формування історичної пам'яті.

Тим часом, українське суспільство, на відміну від власної влади, справді створює простір сучасної української історичної пам'яті. Приклад з того ж самого загальноукраїнського проекту «Захистимо пам'ять», коли вчитель історії в селі Самари Ратнівського району Волинської області зумів пояснити місцевій громаді, що, вшановуючи пам'ять вбитих під час німецької окупації місцевих євреїв, ми повертаємо в своє село власне минуле. Завдяки невичерпному ентузіазму цей вчитель зібрав кошти з громади на пам'ятник без жодної участі будь-яких владних структур, провів зі своїми учнями пошукове історичне дослідження про місцеву єврейську громаду. В результаті такого дослідження було встановлено імена 35 людей із 74 загиблих, а також імена членів української родини в селі Самари, що рятувала своїх сусідів-євреїв від смерті і була розстріляна разом з євреями.

⁹ Офіційний сайт Центру міської історії у Львові. URL: <http://www.lvivcenter.org/uk/>

¹⁰ Офіційний сайт проекту «Захистимо пам'ять» URL: <http://protecting-memory-ua.org/>

¹¹ Казакевич Б. Звіт про діяльність проекту «Захистимо пам'ять» упродовж 2018 року // Уроки Голокосту. № 4 (56). 2018. С. 13–14

І саме тому стоїть зараз пам'ятник в цьому селі євреям і українцям, що жили разом і загинули також разом. Громада опікується цим меморіальним місцем¹².

Такі приклади – виклик владі від суспільства, і чиновники вже мають навчитися прислухатися до суспільних запитів. На користь цієї тези говорить нещодавнє потужне історико-соціологічне дослідження¹³, метою якого було спробувати критично проаналізувати використання історії в неакадемічній сфері, а саме у публічному просторі міст – через пам'ятники, музеї, святкування та ритуали тощо. Дослідження проводилось на сході і півдні країни у великих містах – Дніпрі, Харкові, Запоріжжі, Одесі. Однією з тем дослідження було питання, як в цих містах пам'ятають про Голокост. Виявилось, що ця проблематика перебуває на якомусь особливому статусі, статусі окремої теми, окремого історичного сюжету не інтегрованого в загальний дискурс про Україну в контексті історії Другої світової війни. Про Голокост знають, говорять, але представляють публічно як особливу подію без відповідного історичного контексту. Меморіальний простір, пам'ятні знаки та вшанування жертв Голокосту в цих містах – справа в основному єврейських громад, які це роблять без якоїсь помітної участі державних і місцевих органів влади. Абсолютно очевидно, що такий стан речей треба змінювати в бік відповідальності міських громад, влади, суспільства в цілому і розглядати це як частину власної історії в загальнонаціональному контексті.

За період суверенності України в історичній науці поступово формується наукова академічна школа з вивчення історії Голокосту, трагічної долі українських євреїв в добу Другої світової війни, німецької окупації України. Саме за часів незалежності тема Голокосту стала окремою проблемою наукових досліджень в українській історіографії історії ХХ ст. Праці з історії Другої світової війни стали перекладати з різних мов, почали публікуватися спогади українських євреїв, що пережили Голокост¹⁴.

Одним з кардинальних результатів досліджень історії Голокосту в українській гуманітарній, історичній науці став процес аналізу трагічних подій, масових

¹² У Волинському селі Самари відкрили пам'ятник жертвам Голокосту URL: <https://day.kyiv.ua/uk/news/211215-u-volynskomu-seli-samary-vidkryly-pamyatnyk-zhertvam-golokostu>

¹³ Політика і пам'ять. Дніпро – Запоріжжя – Одеса – Харків. Від 1990-х до сьогодні / О. Гайдай та ін. Львів, 2018. 240 с.

¹⁴ Див. напр., деякі вибрані праці за останнє десятиріччя: *Євстаф'єва Т.О.* Трагедія Бабиного Яру крізь призму архівних документів Служби безпеки України // Архіви України. 2011. № 5. С. 137–158; *Бабин Яр: масове убивство і пам'ять про нього* / Матеріали міжнародної наукової конференції 24–25 жовтня 2011 р., м. Київ. Київ, 2012; *Світло в темряві: Розповідь Симона Стерлінга, який пережив Голокост, розказана ним Філіс Стерлінг Якобс* / Пер. з англ. Київ, 2016; *Гауптман М.* Забуті могили. Київ, 2017; *Дойч М.* Історія Міні. Спогади лікаря про Голокост / Пер. з англ. Київ, 2011; *Возрождение памяти: воспоминания свидетелей и жертв Холокоста.* Вып. 4. Днепрпетровск, 2011; *Левін К.* Мандрівка крізь ілюзії / Пер. з англ. Львів, 2007; *Ковба Ж.* Останній рабин Львова Єзекіль Левін. Київ; Львів, 2009.

вбивств євреїв на українських землях і всіх аспектів цієї болючої теми в загальному контексті нацистської окупації України, військових дій, життя на окупованих територіях. Напевно, оперування цифрами є найпростішим способом проілюструвати український вимір Голокосту: вбито, щонайменше, 1,6 мільйона євреїв, майже 60 % від їх довоєнної чисельності, вони становили також біля 60 % від загального числа втрат цивільного населення України під час Другої світової війни, тобто 6 із 10 вбитих були євреями, загалом більше чверті із 6 мільйонів жертв Голокосту загинули на території сучасної України¹⁵. Однак за такою моторошною статистикою дуже просто забути, що кожна цифра – це доля конкретної людини, чиєсь страждання, чиєсь перерване життя. Саме погляд на *велику історію* Голокосту як на сукупність *маленьких історій* конкретних людей може наблизити нас до розуміння речей, які, здається, досягнути неможливо в принципі.

Людство й досі шукає відповіді на питання – хто міг виявитись здатним до руйнації цілих єврейських громад, іноді всього за кілька годин, як можна було взагалі вижити звичайній людині в умовах надзвичайного зла? Намагання відповісти на ці та інші питання призвело до появи в Україні низки дисертаційних досліджень на тему Голокосту¹⁶. Крім дисертацій, стали з'являтися публікації

¹⁵ Підраховано за: Kruglov A. Jewish Losses in Ukraine, 1941–1944 // The Shoah in Ukraine: History, Testimony, Memorialization. Bloomington, 2008. P. 272–290.

¹⁶ Дисертаційні дослідження з проблематики історії Голокосту захищені в часи незалежності України. Подольський А. Нацистський геноцид щодо євреїв України 1941–1944: Автореф. дис... канд. іст. наук. Київ, 1996, 18 с.; Левітас Ф. Євреї України в роки Другої світової війни: Автореф. дис... докт. іст. наук. Київ, 1997, 33 с.; Винокурова Ф. Фонди Державного Архіву Вінницької області як джерело з історії долі євреїв під час румунської окупації 1941–1944 рр: Автореф. дис... канд. іст. наук. Київ, 2003, 19 с.; Гончаренко О. Голокост на території Київщини: загальні тенденції та регіональні особливості (1941–1944): Автореф. дис... канд. іст. наук. Черкаси, 2005, 20 с.; Суровцев О. Голокост у Північній Буковині та Хотинщині в роки Другої світової війни: Автореф. дис... канд. іст. наук. Чернівці, 2006, 20 с.; Сугацька Н. Геноцид проти єврейського населення Півдня України в роки німецько-румунської окупації (1941–1944 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук. Запоріжжя, 2006, 20 с.; Трепачева О. Оккупационный режим и еврейское население Днепропетровщины 1941–1943 гг: Автореф. дис... канд. ист. наук. Днепропетровск, 2010. 20 с.; Радченко Ю. Нацистський геноцид єврейського населення України на території прифронтової зони (1941–1943 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук. Харків, 2012. 35 с.; Михальчук Р. Ідеологічно-правові, соціально-економічні аспекти геноциду євреїв Рівненщини під час нацистської окупації (1941–1944 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук. Острог, 2014. 20 с.; Склокіна І. Офіційна радянська політика пам'яті про нацистську окупацію України (за матеріалами Харківської області), 1943–1985 рр: Автореф. дис... канд. іст. наук. Київ, 2014. 23 с.; Слободинський Д. Порятунк євреїв українцями у роки Другої світової війни: Автореф. дис... канд. іст. наук. Київ, 2015, 17 с.; Медведовська А. Голокост в Україні в суспільній думці кінця ХХ – початку ХХІ століть: Автореф. дис... канд. іст. наук. Дніпро, 2016, 20 с. Також нещодавно відбулися захисти досліджень, які побіжно торкаються проблематики історії Голокосту. Це роботи молодих істориків Богдана Зека, Ірини Моторної, Сергія Іванова.

спогадів тих українських євреїв, що пережили жахливу екстрему німецької окупації на теренах України. В такій мемуарній літературі, крім іншого, знаходимо багато відомостей, що присвячені злочинцям, катам. Ми нікуди не дінемося від цього, таких людей було вдосталь, і це не унікальний український випадок. Скрізь в країнах, окупованих чи підконтрольних Третьому райху, були ті, хто допомогли нацистам у справі масового вбивства євреїв. Проте важливо пам'ятати, що ці спогади¹⁷, як і велика кількість інших свідчень тих, що пережили жахи Голокосту, базуються на власному, переважно трагічному, досвіді та є суб'єктивними, як, зрештою, і будь-які мемуари. Зрозуміло, є й інший, також суб'єктивний, досвід євреїв, що пережили німецьку окупацію, коли вони згадують з шаною українців, що врятували їм життя: таких було вже і не так мало. Хоча не мало було і тих, хто примусово чи добровільно поповнював лави катів. Однак ми не маємо приховувати різні персональні історії та досвід, які б вони важкі та неприємні не були для нас, якщо хочемо знати правду про ті часи. Такий підхід буде особливо важливий для сучасної молодішої генерації українських істориків, гуманітаріїв, що досліджують часи екстремального насильства в новітній історії України.

Таким чином, історія Голокосту в сучасній українській гуманітаристиці стала розглядатись як складова частина історії України середини минулого століття, часів Другої світової війни на українських теренах. Фактично за чверть століття українськими дослідниками була розроблена низка аспектів історії Голокосту: дослідження українського контексту цієї проблематики; регіональні дослідження долі євреїв на теренах України під німецькою та румунською окупацією; історії Праведників народів світу; статистичні дані жертв Голокосту; перші спроби узагальнюючих досліджень; аналіз антиєврейської німецької пропаганда на окупованих українських землях; характер українсько-єврейських взаємин під час окупації; євреї в русі Опору нацистському режимові.

Очевидно, що перед українськими істориками ще ціла низка недосліджених чи зовсім маловивчених аспектів теми Голокосту. Передовсім, нагальними є студії з надто складних питань його історії: співучасті неєврейського місцевого населення в масових розстрілах євреїв, що організовували та здійснювали нацистські окупанти; колаборації з німецькою окупаційною владою праворадикальних українських націоналістичних організацій під час масових екстермінацій українських євреїв. В найближчому майбутньому дослідників також чекають такі важливі наукові теми в рамках вивчення історії Голокосту, як людська поведінка в екстремальних умовах німецької антисемітської пропаганди, персональні долі людей, родин. Все актуальнішою стає мікроісторія, локальні дослідження конкретних місць, відтворення картини зла в маленьких локаціях. Також важливою тематикою є вивчення стану та перспектив розвитку сучасної культури пам'яті про жертви Голокосту в Україні. Студії з цих аспектів історії Голокосту сприятимуть включенню цієї теми в загальний науковий наратив історії України в добу Другої світової війни.

¹⁷ Див., наприклад: Самотній вигнанець. Київ, 2016. 200 с.; Гауптман М. Забуті могили. Київ, 2017. 176 с.

Багатовікове співжиття українців та євреїв на українських землях далеко не завжди вимірювалося трагізмом і конфліктністю, як це було в жакливу добу війни і Голокосту, відносини між двома спільнотами склалися по-різному, часто відбувався продуктивний взаємовплив культур. Такий досвід надихає нас і сьогодні, коли українці і євреї намагаються будувати свою спільну антиімперську ідентичність в сучасній демократичній Україні¹⁸.

Щоб ця перспектива антиімперської ідентичності у нас не зникла, державні українські інституції мають реально діяти разом із партнерами – громадськими професійними організаціями і бути в авангарді процесу формування сталої концепції спільної історичної пам'яті про минуле в сучасному українському суспільстві. Зокрема, це стосується меморіалізації простору Бабиного Яру і створення національного меморіалу у місцині, яка уособлює трагедію євреїв, українців, всіх, хто потрапив під молох нацистських злочинів.

Бабин Яр як місце пам'яті – це яскравий тест для нашої країни (і суспільства, і держави) на здатність врешті-решт по-справжньому взяти на себе відповідальність за пам'ять про минуле, не вибірково, не ситуативно, не політично кон'юнктурну, а справжню, щоб не було соромно перед сучасними і перед прийдешніми поколіннями. Бабин Яр як символ Голокосту, як нагадування про жахливий злочин, як загальноукраїнське місце пам'яті, де знищено близько 100 тисяч жертв впродовж 1941–1943 рр., має бути пріоритетним напрямом у вибудовуванні політики національної пам'яті Української держави. Перші кроки для цього вже зроблені. Інститут історії України НАН України визначений Міністерством культури України базовою, провідною науковою академічною установою для створення концепції Музею вшанування жертв Бабиного Яру та концепції всього меморіального простору Бабиного Яру. При ньому з кінця 2017 р. працює експертна робоча група з провідних істориків України. Наприкінці 2018 р. цією групою було підготовлено концепцію Музею вшанування жертв Бабиного Яру, і вона є доступною для обговорення у відкритих джерелах¹⁹. Зараз фахівці розпочали роботу над науковою концепцією всього меморіального простору Бабиного Яру. Можливо, це і буде початок спільної діяльності держави і суспільства в царині збереження історичної пам'яті і, можливо, це стане запорукою того, що в цю царину життя країни буде закрито вхід опонентам, які проти демократичного розвитку України як європейської держави і мріють про повернення до імперії, до якої ми ніколи не повинні повернутися.

¹⁸ Пегровський-Штерн Й. Анти-імперський вибір: постання українсько-єврейської ідентичності / Пер. з англ. Київ, 2018. 432 с.

¹⁹ Концепція Меморіального музею пам'яті жертв Бабиного Яру [Електронний ресурс] / Авт. кол.: Боряк Г. (голова), Гриневич В., Готор М., Кашеварова Н., Кот С., Крупина В., Левітас Ф., Лисенко О. (заст. голови), Нахманович В. (заст. голови), Пастушенко Т. (секретар), Патриляк І., Подольський А. (заст. голови), Сімперович В., Тяглий М., Яременко В. НАН України. Інститут історії України. Київ, 2018. 73 с. [На правах рукопису].

РЕЦЕПЦІЇ
ТА ОБРАЗИ

Валерій ЗЕМА

МОСКВА І ФЛОРЕНТІЙСЬКА УНІЯ

Смерть великого князя литовського Вітовта дала початок великому переділу у Москві і у самій Литві, де до влади повернувся раніше усунутий Болеслав Свидригайло. Тим часом у Москві, після смерті великого князя Василя Дмитровича (1371–1425), його місце мав посісти малолітній син, регентом якого стала Софія Вітовтівна – єдина донька великого князя литовського. Проти молодого великого князя московського постав дядько Василя Васильовича, син Дмитра Донського Юрій та його діти: Василь Косой, Дмитро Шемяка і Дмитро Красний. З метою зміцнення династичного зв'язку з Литвою, під протекцією якої зростав малолітній княжич, було обрано за наречену Марію Боровську, доньку удільного князя Серпуховсько-Боровського князівства, яке межувало з Литвою і Рязанню. Московське літописне зведення кінця XV ст., описуючи весілля (8 лютого 1434 р.), згадує про те, що Василь Косой прибув на свято підперезаний золотим поясом, який Софія Вітовтівна впізнала і визнала за належний батькові її чоловіка, зірвавши оздобу з князя. Більш докладно подію описує Симеонівський літопис, де згадується, що на пояс звернув увагу Петро Добринський, який побачив підміну, що відбулася на весіллі Дмитра Донського, коли подарований князем Дмитром Костянтиновичем Суздальським оперезувальний золотий ланцюг, оздоблений дорогоцінними каміннями, підмінили менш коштовним. Подія начебто викликала лють Василя Косого і Дмитра Шемяки, які втікли з Москви до батька у Галіч. Дорогою князі пограбували Ярославль. Коли ж Шемяка і Косой прибули у Галіч, то їхній батько вже зібрав війська, аби вирушати проти великого князя¹. Ця

¹ Симеоновская летопись (ПСРЛ). Т. 18. Санкт-Петербург, 1913. С. 172–173. Імовірно, ключовим у історії про золотий пояс на весіллі була історія про його Суздальське походження. Донині опис події про зривання поясу сприймають як правдиву причину подальшого розбрату – довгочасної династичної війни між нащадками Дмитра Донського, що завершилася остаточною звитягою Василя Васильовича. Ще одна оповідь про золотий пояс сягає часів Ярослава Мудрого. Києво-Печерський Патерик розлого оповідає про варяга Шимона, який доставив у Київ золоту корону і пояс. Через те, що Шимонів батько Африкан помер завчасно (перед 1028 р.), Шимон став вигнанцем свого стрия Якуна, якого ототожнюють з ялом Хаконом Ейриксоном і який здобув владу в Норвегії у 1028–1029 рр. Омелян Пріцак припускав, що Шимона вигнали, бо його батько був спільником Олафа, родича Ярослава Мудрого (*Pritsak O. The Origins of Rus'. Cambridge, Mass., 1982, p. 419.*). Шимон повідомив засновників Києво-Печерського монастиря про те, що його батько

історія роздмухувала уява російських істориків і митців у XIX ст., які зображували сцену зривання золотої оздобы з Василя Косого Софією Вітовтівною. Справжня ж історія розбрату відображає те, наскільки важливими були зв'язки з Ордою для московських володарів.

Династичні війни у Москві і Литві

Від часів В. Соловйова вважалося, що саме літвична схема престолонаслідування, коли престол переходив до старшого в роді, яким на той час був батько Василя Косого, Дмитра Шемяки і Дмитра Красного, мала спонукати до боротьби за Москву. Таке уявлення могло спиратися на текст Никонівського літопису – заідеологізованого зведення середини XVI ст. У процесі династичної війни Юрій Дмитрович Галіцький – дядько великого князя Василя Васильовича – двічі захоплював Москву – у 1433 р., а потім у 1434 р., де й помер. Батькову справу продовжив Василь Косой, який уважав себе законним правонаступником на престолі великого князя, однак не отримав підтримки від своїх братів Дмитра Шемяки і Дмитра Красного, які сторонилися претензій на Москву. Лише під тиском обставин, аби запобігти татарським впливам, молодші сини Юрія Дмитровича залучилися до протистояння з Василем Васильовичем. Прибулого до Москви узимку 1436 р. Шемяку, який хотів запросити на своє весілля великого князя, було взято під арешт і вислано до Коломни, попри те, що той сам сприяв реставрації влади Василя Васильовича. Тоді Василь Косой вирушив виправою на родинний Галіч, однак його війська зазнали поразки 14 травня 1436 р., а самого князя-бунтівника було осліплено. Помер він у 1448 р., зрікшись владних претензій на Москву². Врешті між Шемякою і Василем Васильовичем було укладено угоду з визнанням Дмитра Юрійовича «молодшим братом» великого князя. За нею Шемяка мав сприяти правителю Москви і вирушати військом на допомогу до сконання. Про сюзеренний характер відносин «молодших братів» свідчать договори, укладені з ними Василем Васильовичем, у яких наголошувалося на виключному праві великого князя на перемовини з Ордою³.

спорудив велике Розп'яття, яке вшановують латинники. Таке твердження Патерика відповідало тодішнім звичаям католиків, які критикували «обожнення ікон», вважаючи їх лише за Біблію для невігласів. На Розп'ятті Африкан підвисив золотий пояс та поклав золотий вінець. Коли ж Шимона було вигнано, то він забрав з собою корону і пояс. У руських землях він зрікся латинської віри, ставши Симоним. У видінні Симонові з'являлася Богородиця, яка наказувала використовувати золотий пояс як мірило при зведенні храму Успіння Богородиці у Києві. Золота корона мала залишитися у вівтарній частині храму. За наказом Володимира Мономаха син Симона Георгій вирушив до Суздальщини. Як тисяцький він отримав в управління Суздальську землю. Таким чином історія з золотим поясом набуває зв'язку з Суздалем, що могла надати ґрунту для укладача літописної оповіді про розбрат на весіллі.

² Зимин А. Витязь на распутье: Феодальная война в России XV века. Москва, 1991. С. 74.

³ Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей XIV–XVI вв. / Л. Черепнин. Москва; Ленинград, 1950. С. 112.

Тож, коли сталося відоме захоплення татарами прикордонного міста Бельова під орудою Улу Мухаммеда, саме Шемяку було вислано на допомогу поконаним (1441–1442 рр.). Однак, попри значну чисельну перевагу московитів, їхня виправа зазнала поразки унаслідок невдалого атакуючого рейду. Перед тим, як зазначає Е. Кінан, Василь Васильович підтримував добрі стосунки з ханом. Зиму 1432–1433 рр. він провів у таборі Улу Мухаммеда в Криму, а татарські орди, які допомагали ханові опанувати Кримом, сприяли і Василеві, тоді як інші загопи схилялися до союзу з Юрієм Дмитровичем і його співником Свидригайлом, про що повідомляв Симеонівський літопис. Згодом Улу Мухаммед звернувся до Василя Васильовича, коли з Криму його витіснив Кічі-Мухаммед. Щоправда, Шемяка і Дмитро Красний, номінально уклавши мирний договір з Василем Васильовичем, не бажали поліпшення стосунків Москви з Улу Мухаммедом, атакували його. Попри поразку московитів, хан повернув на Казань, де осів. За зауваженням Кінана, у світлі таких повідомлень виглядає зрозумілим те, чому сини хана Якуб і Касим згодом вивільнили великого князя у 1445 р. з полону, надаючи підтримку у здоланні Шемяки і західних сусідів Московії. В останній татарській впливи продовжували залишатися сильними ледь не до кінця XV ст.

Свого часу Д. Островскі вказав на значні впливи практик монгольсько-китайського і татарського світів у формуванні політичної культури й адміністративних засад функціонування Московського князівства. Дослідник показав збіги між адмініструванням московського великокняжого двору і ординським двором⁴. Щоправда, І. Вашарь піддав критиці окремі судження Островскі, зауважуючи, що термін «даруга» («баскак») слугував на позначення не управителя над підкореними землями, а податкового збору з підвладних земель⁵. Разом з тим, Е. Кінан указував, що у 1432 р., ще перед початком династичної війни, князь Юрій Дмитрович вирушив до Орди, де його прийняв Мін-Булат – даруга Москви. Справа була пов'язана з отриманням ярлику на Москву. У 1431 р. митрополит Фотій засвідчив угоду між Василем Васильовичем і Юрієм Дмитровичем, якого ієрарх погрожував відлучити від Церкви. Однак остаточно вирішення питання з отриманням ярлику на Москву доручили Улуг Мухаммедові. Ґрунт для подальшої експансії щодо західних сусідів і зміцнення Москви, як вважав Е. Кінан, удалося сформувати завдяки постачанню коней з Сараю до Московщини⁶. Як можна судити з повідомлення про захоплення Великого Новгороду Іваном III, московські війська, основу яких мали складати комонні відділи, через посуху змогли подолати, зазвичай, заболочені терени.

⁴ Ostrowski D. The Mongol Origins of Muscovite Political Institutions // Slavic Review. Vol. 49, 1990. № 4. P. 525–542; *Ejusdem*, Muscovy and Mongols: Cross-Cultural Influences on the Steppe Frontier, 1304–1589. Cambridge, 1998.

⁵ Vasary I. The Tatar Factor in the Formation of Muscovy's Political Culture // Nomads as Agents of Cultural Change; The Mongols and Their European Predecessors. Hawaii, 2014. P. 252–270.

⁶ Keenan E.L. Muscovy and Kazan: Some introductory Remarks on the Patterns of Steppe Diplomacy // Slavic Review. Vol. 26. 1967. № 4. P. 552.

Попри показний опір латинським впливам, припускаю, що ординська модель у стосунках влади і Церкви визначально вплинула на творення автокефальної московської митрополії. Описувані у літописах, листуванні і антифлорентійських творах події хронологічно належали добі протистояння у Литві і Москві, однак їх нарації постали значно пізніше й слугували апології новоствореної митрополії. Зміст і способи складання цих переважно апокрифічних творів розглядатиметься далі.

Конфлікт у Московії збігся з подібною збройною конфронтацією у Литві, де скривджений і усунутий від влади Болеслав Свидригайло десятиліттями виборював своє право повернення на престол. Урешті, він став великим князем Литви після смерті Вітовта, але невдовзі втратив владу внаслідок заколоту Жигимонта Кейстутовича у 1432 р. З іншого боку, своїм скривдженням правам Свидригайло надав міжнародного розголосу. Саме на ті роки приписують складання епосу про номінацію рязанського єпископа Йони, який начебто мав стати київським митрополитом. Уважається, що це могло статися вже 1431 р., після смерті митрополита Фотія. Однак тоді на його місце було поставлено Герасима – кандидата від Литви і Свидригайла⁷. Зберігся лист, у якому згадується про номінацію Йони на митрополичу катедру (11 березня 1433 р.)⁸. Щоправда, у тексті послання не міститься жодної згадки про його наміри подорожувати до Царгорода, аби отримати посвячення у патріарха, як про це оповідає антифлорентійський епос. Тим часом навесні 1433 р. до Царгорода вирушив смоленський владика Герасим, який отримав там митрополиче свячення. Імовірно, що повідомлення про раніше висвячення Йони у Царгороді могло спиратися на його провізоричну номінацію, яка відбулася задовго перед Ісидором.

Митрополит Герасим, попри московське походження, намагався просувати ідею укладення унії з Римом. Його доля була зв'язаною з литовськими єпархіями: спочатку він був володимиро-берестейським владикою (1415), згодом смоленським⁹. Л. Колянковський зазначав, що Свидригайлова спроба укласти унію збігалася з його військовими виправами, метою яких було просування до Вількомирі (Укмерге) задля відокремлення Жмуди від Вільна, чому мав би сприяти ландмістр Лівонського ордену Керксдорф. Ця виправа поклала край владним претензіям Свидригайла у 1435 р., коли об'єднані русько-лівонські війська вигнанця зазнали поразки від литовсько-жемайтського війська.

Унійні приготування Свидригайла збіглися в часі із синодом у Базелі. Колянковський зауважує: завдяки зібранню 22 березня у Вітебську «князів, шляхти, боярів, лицарів, містян Русі» було укладено й підписано відозву до цього синоду, з чим погоджувався й орден хрестоносців. Однак, як пише дослідник, метою посольства було посилити вплив князя Свидригайла у католицькій Литві, тобто на етнічно литовські землі, втрачені ним унаслідок заколоту Жигимонта Кейстуто-

⁷ Пирлинг П. Россия и папский престол. Москва, 1912. С. 24–30.

⁸ Акты исторические. Т. I. Санкт-Петербург, 1841–1842. С. 70–71.

⁹ Успенский Б. Царь и патриарх: Харизма власти в России. Москва, 1998. С. 415.

вича (бл. 1370–1440, брат Вітовта, великий князь)¹⁰. Інше спостереження висловлював Б. Барвінський, який уважав, що політична боротьба всередині Литви і Корони Польської визначила ставлення політичних зверхників до Базельського синоду і папи Євгенія IV. Оскільки Свидригайло налагодив спілкування з папою, то Жигимонт Кейстутович і Владислав Ягайло почали підтримувати Базельський синод, який намагався усунути понтифіка від влади¹¹. Пізніші хроніки доносять, що проунійна налаштованість митрополита Герасима стала причиною його brutalної страти, яка відбулася 26 липня 1435 р. Проте це радше припущення історіографів доби Контрреформації. Про серйозність проунійних намірів Свидригайла і Герасима може свідчити лист папи (20.10.1434), у якому той запрошував митрополита відвідати апостольську столицю; передовсім понтифік радив отримати згоду місцевого собору для початку перемовин щодо унії. До синоду в Базелі вислано послання від світської руської аристократії із закликом до єдності. Також посли Свидригайла виголосили претензії, оскільки Ягайло порушив батьківську волю, передавши владу у Литві Вітовту, а не своєму молодшому братові. Завдяки укладенню унії з католиками, яку підтримував Свидригайло, постала можливість зближення з Заходом і апеляцій до міжнародної спільноти стосовно порушених прав. Щоправда, через зраду митрополита Герасима, викриту у листуванні з Жигимонтом Кейстутовичем, процес загальмувався. А. Левицький припускав, що укладення унії слугувало би збільшенню ваги князя в очах литовсько-польської католицької еліти¹². Свидригайло повідомляв папі у листі, що Герасим узяв участь у заколоті з князями і боярами, Жигимонтовими посіпаками, уклавши з ними угоду про передання Смоленська і Смоленської землі під владу великого князя литовського¹³.

Наступне пожвавлення унійного процесу припадає на час, коли відбулося висвячення Ісидора, монаха грецького походження з Царгорода, у 1436 р. на київського митрополита. Собор у Ферарі й Флоренції, в якому брав участь митрополит Ісидор, став відповіддю на звиягту ідеї конциліяризму під час Базельського синоду, який намагався усунути папу Євгенія. Повернення Ісидора до Московії після укладення унійної угоди, схваленої більшістю східних представників, мало припадати на 1440–1441 рр. Саме тоді розпочалася чергова війна проти Шемяки. Великий князь Василь Васильович вирушив з виправою на Углич, а до Дмитра Юрійовича долучився поважний спільник – можайський князь Іван Андрійович. Проте цей союз не був довготривалим, бо Іван Андрійович отримав від Василя

¹⁰ Kolankowski L. *Dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego za Jagiellonów*. Warszawa, 1930. S. 201–203.

¹¹ Барвінський Б. Жигимонт Кейстутович великий князь литовсько-руський (1432–1440). Жовква, 1905. С. 62.

¹² Lewicki A. *Unia florencka w Polsce*. Kraków, 1899. S. 10–11.

¹³ Флоря Б. Исследования по истории Церкви: Древнерусское и славянское средневековье. Москва, 2007. С. 354–355.

Васильовича у держання Суздаль, відібраний у Олександра Чорторийського, який згодом вирушив у Псков, де став намісником.

Утеча Чорторийського з Литви до Московії, а потім Пскова (від 1455 р.) сталася через його участь у заколоті проти Жигимонта Кейстутовича, якого було брутально убито. Спонукаючи до заколоту міг Свидригайло, який був дядьком Чорторийського. виправдовуючи замах на литовського правителя, Новгородський літопис пише, що Жигимонт був лютим і немилостивим, він згубив багатьох литовських князів. Оскільки ніхто не хотів бачити його сина наступником у Литві, тому великим князем обрали Казимира Ягелончика¹⁴. Будучи псковським намісником, Чорторийський уславився виправами проти Лівонського ордену, спустошенням прикордонних спірних теренів. Джерела докладно повідомляють про те, що Новгород і Псков прагнули проводити власну політику щодо заколотників. Після того, як у Великому Новгороді було отруєно бунтівника Дмитра Шемяку, його син Іван вирушив до Пскова, де його урочисто приймали посадники, священники і монахи. Пробувши три тижні у місті, Іван Дмитрович виїхав до Литви (1454 р.), де отримав прихисток. Того ж року місто відвідував царгородський митрополит Ігнатій. Псковське літописання відзеркалює і виправу Василя Васильовича проти Великого Новгорода (1456 р.). Тоді псковичі відмовлялися прийти на допомогу сусідам, оскільки раніше не отримували від новгородців допомоги «ані словом, ані ділом». Нагода вивільнитися від московських військ трапилася лише завдяки сплаті значного відкупу – 4500 карбованців¹⁵. Політика Пскова і його намісника Чорторийського добре прослідковується на спільних виправах до прикордонних з Лівонським орденем теренів. Так, повідомляється про сінокосячи на Трійцю 1459 р. на спірних землях Озоличю і Жолочке, де скобарі виправляли рибацтво. Топоніми вказують на балтійську етимологію цих місцевостей (Ažuolynas, Ozolupe, Žalciupys). Під час походу на чолі з Чорторийським було поставлено церкву архистратига Михайла, а схоплених «чухонців» стратили через повішення. Це місце частих зіткнень іменується у літописі «обідним місцем». Суперечки щодо взаємних кривд тривали й надалі. Згодом лівонці спалили церкву, але повернули псковичам раніше забрані з неї образи. Під час візиту Василя Васильовича до Пскова у 1461 р. великий князь заявив, що готовий боронити його як свою вотчину. Псковичі ж благають залишити Чорторийського як намісника, на що московський правитель зажадав його присяги і хрестоцілування. Ображений Олександр Васильович відказав, що він «не слуга великому князю і не буде цілування на них; коли ж псковичі отримають замість соколів воронів, тоді і мене, Чорторийського пригадають»¹⁶. Князь попросився на вічі з псковичами, замість нього Василь Васильович надіслав свого сина Юрія, який не довго затримався у місті. Замість нього скобарі просили зробити намісником Івана Звенигородського.

¹⁴ Новгородская четвертая летопись // ПСРЛ. Т. 4. Ч. 1. Москва, 2000. С. 436.

¹⁵ Псковская летопись // ПСРЛ. Т. 5. Вып. 1. Москва, 2003. С. 54.

¹⁶ Там же. С. 57.

Знаковими у історії протистояння між двома гілками нащадків Дмитра Донського став полон Василя Васильовича татарами, виведення в Орду з наступним звільненням і поверненням до Москви. Це сталося внаслідок бою під Суздалем і нищівної поразки Василя Васильовича, який потрапив до Орди як бранець. Скориставшись нагодою, великий князь тверський Борис вислав до Москви своїх воєвод, які розігнали людей і вивезли залишки товарів з міста. Звільнитися з полону Василь Васильович зміг за значний відкуп. Це призвело до того, що великого князя почали оскаржувати у співпраці з татарами (1445 р.)¹⁷. Літопис Авраамки подавав пряму мову, в якій великому князеві закидалося: «татар любиш і мову їхню любиш надмірно, а християн піддаєш тортурам безмилосердно, золото, срібло і маєтки віддаючи татарам»¹⁸. Новгородський літопис вторив про передачу ординцям міст і волостей на кормління¹⁹. Умова з татарами передбачала, що великий князь осяде в Твері, що суперечило попереднім угодам, поручителем яких був сам Шемяка, а ординці б отримали всю Московщину. У іншій угоді, підтвердженій митрополитом Ісидором, записано застереження: якщо татари «зведуть» тверського князя, то Василь Васильович не мав би приймати «дому Св. Спаса» (тобто Твер) і його вотчини. Порушення угоди під час полону Василя Васильовича у Орді і його обіцянка віддати Московщину татарам у 1445 р. спонукали Бориса до участі у тріумфіраті заколотників.

Дізнавшись про династичний розбрат у Москві, хан Улу Мухаммед запропонував ярлик на Москву Дмитрові Шемяці, про що повідомляє Воскресенський літопис (укладено на початку XVI ст., тобто за сто років після описуваних подій). Під час перемовин посольство хана потрапило в руки московитів, вірних Василеві II. Порушення раніше укладеної угоди означало звільнення Шемяки від її дотримання, внаслідок чого постала коаліція володарів, яка мала протистояти «наведенню татар» на землі Московії. До неї долучилися, крім Шемяки, Іван Можайський та великий князь тверський Борис Олександрович. Цей тріумфірат захопив Москву, а самого великого князя, який на той час перебував з прощєю у Троїцькому монастирі з нагоди початку Великого Посту, було схоплено і осліплено (1446 р.). Коли великого князя схопили, то він благав про прощення і навіть про постриг у монастир²⁰. Оповідь про осліплення Василя у Львовському літописі, укладеному в XVII ст., оздоблено запозиченнями з історії про позбавлення зору Василька Тербовльського, почерпнутими з Повісті врем'яних літ²¹. Відтак Дмитро Шемяка, Іван Можайський і великий князь тверський Борис (на той час осліплений Василь Косой вже помер) зреклись московита на посліплення, бажаючи

¹⁷ Воскресенская летопись // ПСРЛ. Т. 8. Москва, 2001. С. 112–114; Alef G. Muscovy and the Council of Florence // Slavic Review. Vol. 20. 1961. № 3. P. 397.

¹⁸ Летопись Авраамки // ПСРЛ. Т. 16. Москва, 2000. Стп. 189.

¹⁹ Новгородская четвертая летопись. С. 442.

²⁰ Симеоновская летопись // ПСРЛ. Т. 18. Москва, 2007. С. 196.

²¹ Лурье Я.С. Две истории Руси: Ранние и поздние, независимые и официальные летописи об образовании Московского государства. Санкт-Петербург, 1994. С. 84.

у такий «візантійський» спосіб загамувати владні амбіції Василя Васильовича, а також помститись за скаліченого Косого. Згодом великого князя супроводили з дружиною до Угліча. Тоді застрашений його швагер Василь Ярославич перейшов у Литву, де отримав у володіння Брянськ, Стародуб, Гомель і Мстислав. Його рід закоренився у руських землях, а нащадки іменувалися Ярославичами.

Відбулася ще одна знакова подія. Шемяка пообіцяв єпископу Йоні «митрополіче подвір'я» за вивезення дітей великого князя, яких мали долучити до батька, засланою у той час в Угліч. Вивезення дітей Василя Васильовича, як можна припускати, посприяло подальшій кар'єрі владики. Згодом Йона бідкався, що це Шемяка вчинив неправду і увів його у гріх і сором, а сам єпископ намовляв відпустити великого князя і його дітей. Крім того, на вимогу кліриків відбувалася процедура покаяння Василя Васильовича перед церковним собором і Шемякою. Великому князеві надали в уділ Вологду, з нагоди чого він визнав перед своєю старшою братією, що «порушив хресне цілування перед ними і всім православним християнством»²². Великий князь запряг, що він зрекається престолу, тоді як Шемяка мав скласти зброю. Втім, прибувши у Кирило-Білозерський монастир, великий князь московський отримав прощення від ігумена і звільнення від хресного цілування Шемяці²³.

Попри плани передачі Московії татарам, коло прибічників усунутого правителя значно розширилося. Було визнано, що покаяння великого князя відбувалося під тиском, тож не мало сили²⁴. Завдяки новому союзу між Василем Васильовичем і Борисом Тверським стався відхід у власні вотчини Шемяки та Івана Можайського. За таких умов Шемяка почав шукати підтримки у татар і Литви, що викликало показну негативну реакцію у Василя Васильовича: заколотників оскаржувано у «згубі православного християнства». Згодом подібна риторика лягла в основу формування від'ємного ставлення як до унії, так і до митрополита Ісидора, заміненого в Москві Йоною, обрання якого відбувалося на локальному синоді. Літописна оповідь (Симеонівський) датує поставлення Йони 15 грудням 6957 (1448) р. У виборах брали участь єпископ Єфрем Ростовський, Авраамій Суздальський, Варлаам Коломенський, Пітирим Пермський, а ще двоє лише надіслали свої грамоти – архієпископ новгородський і тверський владика²⁵. Обрання Йони на митрополію у пізніших джерелах подається як законна заміна Ісидора, що «зрадив православ'ю». З таким твердженням згоджувалась історіографія нового часу. На різних повідомленнях про можливість подорожі Йони у Цагород перед його поставленням зупинився Сергій Кістерев, схвально ставлячись до цього апокрифу²⁶.

²² Вологодско-Пермская летопись // ПСРЛ. Т. 26. Москва, 2004. С. 204–205; Никаноровская летопись // ПСРЛ. Т. 27. Москва, 2004. С. 112–113.

²³ Новгородская четвертая летопись. С. 463.

²⁴ Зимин А. Витязь на распутье. С. 116.

²⁵ Симеоновская летопись. С. 204.

²⁶ Кистерев С. Источники о пребывании рязанского епископа Ионы в Константинополе // Россия и христианский Восток. Вып. II–III. Москва, 2004. С. 41–68.

Знаковими були виправи московсько-татарських військ на литовські міста Брянськ і Вязьму. Дослідники вважають, що у боротьбі Казимира Ягелончика з Михайлом-Болеславом Жигимонтовичем, який прагнув успадкувати престол після смерті свого батька Жигимонта Кейстутовича, король вдався до війни з Москвою за прикордонну Вязьму (1444–1445 рр.)²⁷. Через незгоду Казимира відмовитися від влади у Литві, князь почав готувати замах. Убивство Казимира Ягелончика мало статися під час полювання. Через невдачу задуму Михайлушко захопив Київ (крім замку) і покликав на допомогу московитів. Літописи Новгородський і Авраамки згадують, що Василь Васильович вирішив двох татарських царевичів воювати з Литвою. Коли вони атакували Брянськ і Вязьму, а також інші міста аж до Смоленська, тоді Казимир Ягелончик у відповідь вислав своє військо на Можайськ, захопивши 5 міст²⁸. За відданість Василеві один з ханських царевичів, Касим, отримав згоду на створення власного автономного ханства на березі Оки (Рязанщина), яке проіснувало понад два століття у складі Московії. Підсумовуючи огляд московсько-ординських стосунків, Е. Кінан зауважував, що укладення союзу з Кримом і Казанню створювало добрі перспективи для експансіоністської політики щодо західних сусідів²⁹.

Прибічники Василя Васильовича вибили Шемяку з Москви, до якої осліплений князь повернувся 17 лютого 1447 р. Клятву вірності було отримано також від Івана Можайського³⁰. Шемяка ж осів у Великому Новгороді, де відмовлялися визнавати Йону за митрополита³¹. На початку 1448 р. Казимир Ягелончик пішов на угоду із Шемякою, однак через неуспіх військових дій свого співника отримав пропозицію власної угоди з Василем Васильовичем, який натомість пообіцяв не підтримувати Михайла Жигимонтовича (31.08.1449), хоча він був кривним правителя Москви: Жигимонт Кейстутович був братом Вітовта, а той, своєю чергою, – дідом Василя Васильовича. До того ж, Литва мала обмежити впливи у Новгороді та Пскові: не приймати оплати від них і спілкування вести лише через Москву, не вступати туди військом. Московський правитель також отримував право покарання новгородців і псковичів. Казимир у свою чергу обіцяв не приймати у Литві Дмитра Шемяку, визнавалась непорушність перебування Смоленська і Смоленської землі у складі Литви³². Щоправда, незабаром договір було порушено, і бунтівний Михайлушко таки втік до Московщини. Однак невдовзі його отруїли. Існує дві версії цієї події: хроніка Биховця повідомляє про отруєн-

²⁷ Biskup M., Górski K. Kazimierz Jagiellończyk: Zbiór studiów o Polsce drugiej połowy XV wieku. Warszawa, 1987. S. 13.

²⁸ Новгородская четвертая летопись. С. 439; Зимин А. Витязь на распутье. Москва, 1991. С. 102.

²⁹ Keenan E.L. Muscovy and Kazan: Some introductory Remarks on the Patterns of Steppe Diplomacy. P. 555.

³⁰ Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей. С. 150–155.

³¹ Акты исторические. Т. I. № 53. С. 101–103.

³² Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей. С. 160–162.

ня в монастирі під час відправи з рук ігумена через святі дари, а Длугош фіксує отримання отрути з рук великого князя (1451). Спливали роки, колишні заколотники і їхні нащадки знайшли прихисток у Литві, осівши на землях Чернігівщини і Сіверщини, але Іван III застерігав у грамоті тверського великого князя Михайла Борисовича, аби той не приймав у себе князів Дмитра Шемяку, Івана Можайського і Василя Ярославича (1462 р.)³³.

Уселенський синод і його рецепція у Москві

Прибувши до руських земель після висвячення, Ісидор (1385–1463, митрополит у 1435–1458 рр., потім кардинал) здійснював об'їзд митрополії, затримуючись подовгу в окремих її Єпархіях. Провівши півроку у Москві після повернення з Царгорода, митрополит вирушив до Новгороду і Пскова, де залишався всю зиму³⁴. Зупинившись у Пскові, він висвятив архімандрита Геласія, передавши у його володіння церковні маєтки.

Уселенський собор розпочався у Ферарі, а згодом його було перенесено до Флоренції через пошесть чуми. Проголошення унії відбулося у березні 1439 р. в щойно перебудованому соборі Санта Марія дель Фйоре. Про перебіг зібрання повідомляє «Повість про восьмий собор», що побутувала у московських літописах та рукописних збірниках. У ній передано промову противника унії Марка Євгеніка Ефеського, в якій той закликає дотримуватися рішень сімох уселенських соборів, відмовитися від «поділу Св. Духа», скасувати освячення євхаристії у формі опірсноків. До тексту вписано Маркове застереження патріархові й імператору Візантії щодо участі у восьмому вселенському синоді³⁵. Можна припускати, що літописні застереження Василя Васильовича митрополитові Ісидорові щодо участі у синоді також відображали цей текст. Відвідини Ісидором Москви зафіксовано у літопису Авраамки, де двом візитам митрополита присвячено дві річні статті, які не можна вважати за правдиві і які мають хронологічну невідповідність. Перша (6949 р.) згадка, крім оповіді про прибуття Ісидора, пише і про «немилість» Василя Васильовича на Великий Новгород, і війну проти земель західних сусідів, якій сприяли на боці Москви псковичі. Вже тоді, за версією літопису, митрополит Ісидор почав називатися *легатом від ребра апостольського сидалища* і поминав папине ім'я у службі (Навряд чи він міг змінювати порядок церковної відправи ще перед укладенням унії з Римом). Наступна літописна стаття (6950 р.) описує повернення Ісидора після Флорентійської унії, коли митрополит відвідав Литву, а потім прибув до Москви. Там Василь Васильович повелів йому правити службу, на якій великий князь почув поминання папи римського

³³ Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей. С. 204.

³⁴ Лурье Я.С. Две истории Руси. С. 105.

³⁵ Новикова О. Формирование и рукописная традиция «Флорентийского цикла» // Очерки феодальной России. Вып. 14. 2010. С. 107–108.

замість царгородського патріарха. Ось чому митрополита було вислано до монастиря, де він залишався під вартою³⁶.

Джерела про сесії собору повідомляють про спроби Марка Ефеського протидіяти ухваленню унії і його численні дискусії щодо тринітарного вчення, в яких він наголошував на необхідності звернутися до ухвал уселенських соборів³⁷. Гостро постала на засіданнях суперечка щодо вчення про Filioque. Про те, що тринітарна тема була актуальною, свідчить твір візантійського імператора Мануїла II, який власноруч уклав трактат про Filioque, подорожуючи Західною Європою у 1399–1403 рр. Тринітарне формулювання, запропоноване на соборі і підписане орієнтальними ієрархами, містить кілька складних трактувань, зрозуміти які можна у світлі змін у вченні про Filioque, які відбувалися за часів схоластики. Тривалі розмови щодо тринітарного вчення вирували і за часів Ліонської унії, яка постала на хвилі окупації Царгорода внаслідок четвертої виправи хрестоносців у 1204 р. Відтоді дискусії з латинниками набули іншого виміру завдяки постанові в Царгороді двох протидіючих угруповань: ісихаста Григорія Палами і Варлаама Калабрійського, конвертита на православ'я, який у дискусії стосовно Filioque наголошував на неможливості надати визначення сходженню Св. Духа.

На соборі 1439 р. обговорювали, зокрема, питання про те, чи може папа бути найвищим учителем Церкви, бо теорія непогрішності зверхника Католицької Церкви впливає з цього вчення. Папу було визнано за наступника Петра на землі; на синоді підтвердили ієрархію столиць у пентархії: на другому місці після Рима має бути царгородський патріарх, далі – александрійський, антіохійський та єрусалимський. Представники ж католиків із Корони Польської, які тоді були прихильниками Базельського собору, зігнорували зібрання у Флоренції. Прибуття Ісидора на собор у Ферарі викликало неабияке зацікавлення італійських гуманістів. Паоло дель Поцо Тосканелі розпитував митрополита про Московію, а папін помічник Флавіо Бйондо (1392–1463) приписував ієрархові непомірну владу в його краї. Бйондо вважав, що Ісидорова влада може поступатися лише імператорові, якому «в Скитії підкоряється незліченна кількість людей». На думку Дж. Броджі, таке враження могло скластися завдяки уявленням про візантійську модель, у якій патріарх користувався широкими правами і повагою людей³⁸. Крім представників Київської митрополії, у засіданнях брали участь вірмени Галичини і Поділля.

Фінальний документ восьмого собору, представлений у трьох мовних варіантах (підписано 6 липня 1439 р.), повідомляє, що учасники Фераро-Флорентійського собору подовгу провадили розшуки щодо тринітарного вчення у святих писаннях і працях учителів Церкви. Документ фіксує наявність різних інтерпретацій сходження Св. Духа від Отця і Сина. Тож подає ці кілька формулювань:

³⁶ Летопись Авраамки // ПСРЛ. Т. 16. Москва, 2000. Стп. 182.

³⁷ Гілл Дж. Флорентійський собор. Львів, 2016. С. 152 і далі.

³⁸ Brogi-Bercoff G. Królestwo Słowian: Historiografia Renesansu i Baroku w krajach słowiańskich. Izabelin, 1998. S. 20.

«греки не кажуть про відлучення Сина від Отця, тоді як латинники стверджують про сходження від Отця і Сина, два початки і два дмухання», «греки вже кажуть про сходження Духа від Отця і Сина, латинники ж сповідують, що початком Св. Духа є Син, як і Отець і все, що має Отець, в рожденні надає Синові, бо він є Отцем. Св. Дух, що сходить від Сина, має його спочатку від Отця». У документі розглядалося і питання опрісного хлібу євхаристії, дозволяючи священникам діяти за уставами власної Церкви. У дусі вчення про чистилище наголошувалось, що очищення гріхів померлих відбувається завдяки літургіям, милостиням та іншими офірами³⁹. На час проведення собору і в перші десятиліття після нього на українських і білоруських землях не постало абиякої антиунійної рукописної пам'ятки. Щоправда, Літопис Авраамки, укладення якого припадає на 1470-ті роки, містить залучення до вступної хронографічної частини, де наведено закиди проти Філіоуе. Укладення цілого літопису, що має певні змістовні збіги з новгородським літописанням, припадало на той час, коли смоленським владикою і номінованим київським митрополитом був Мисаїл, який провадив політику на відновлення унійного процесу, підтримувану литовсько-руською елітою Великого князівства Литовського. Ця хронографічна, вступна частина Літопису Авраамки містить добре знану пам'ятку, яка залучалася до полемічних збірників, – «Повість корисна про латинників», на що вказували ще видавці літопису на початку ХХ ст. Значна частина оповіді про латинників відображала процес запровадження змін до тринітарного вчення, що трапилося на зламі VIII–IX ст. Такі зміни у католицькому віровченні відповідали політиці імператора Карла Великого, який намагався протистояти впливові адопціонізму, поширеному за тих часів серед католиків Іберійського півострова і півдня Галії. Адопціонізм запроваджував нове розуміння у тринітарне вчення, проголошуючи Ісуса не рожденним Сином Божим, а лише всиновленим. Аби протидіяти такому вченню, до католицького богослов'я франків було запроваджено догму про рівне сходження Св. Духа від Отця і Сина, покликану пояснити співвідношення осіб у Трійці. «Повість про латинників» оповідає про подорож монахів з Палестини, які прямували до Рима через Царгород, аби запобігти поширенню нововведень франків. У візантійській столиці Михайла Синкела і його послідовників Теофана і Теодора Граптів взяли під варту як противників іконоклазму і піддали тортурам⁴⁰. Подібний хронографічний вступ з антилатинською «Повістю» вписано і до Никонівського літопису⁴¹.

³⁹ Древне-русский текст грамоты Флорентийского собора 1439 г. Флоренция, 1971.

⁴⁰ Летопись Авраамки, стп. 22 і далі. Ще одна оповідь про Мисаїла інформує про те, як він відвідував Москву з багатьма «містичами», аби забрати викрадений Юргою образ смоленської Богоматері (1456 р.). Московити повернули ікону, намалювавши її копію. Повернули також менші ікони з багатою оздобою. (Див.: Симеоновская летопись. С. 209–10.) Щедрість у передачі церковних скарбів можна пояснити тим, що Йона намагався ствердитися серед епархій Литви, номінальним церковним провідником яких лишався митрополит Ісидор, що вже тривалий час перебував поза межами своєї архієпархії. Вже за кілька років до митрополії прибув новий митрополит Григорій Болгаринович. Аби чинити протидію новому зверхнику,

Московські й новгородські літописи повідомляють, що коли Ісидор повернувся після підписання унії, то він почав називатися легатом, пригадував ім'я папи римського в службі, повелів попам служити у латинських божницях, а капланам у церквах. На відміну від літопису Авраамки, Новгородський літопис чітко розмежовує перше прибуття Ісидора, коли він здійснював об'їзд своєї розлогої митрополії, а також повернення митрополита після укладення унії у Римі. Згадується у літописі і про візит Ісидора до Москви, і про реакцію Василя Васильовича на те, що Ісидор почав поминати папине ім'я в службі, а не патріарха, тоді великий князь повелів йому жити в монастирі під сторожею. Однак митрополит утік до Твері, а потім до Литви. Повідомлення про арешт ієрарха суперечить традиціям візантійського світу та особливостям духовного суду. За легендою, щоб надати судилищу над митрополитом легітимності, було скликано собор із єпископів, архимандритів, ігуменів і ченців. Цей суд, до складу якого входило шестеро владик і який згадується у антифлорентійських нараціях, не мав сили, оскільки позбавити Ісидора його митрополичого сану могли лише рівні йому або ж папа римський відповідно до канонів собору в Сардиці, які у Візантії заперечували як нечинні. Більшість московських антиунійних повідомлень згадують про те, що митрополит утік із ув'язнення. У листі Збігнева Олесницького до папи Миколая V (1442) зазначається, що місцеві князі ув'язнили Ісидора в Литві, примусивши Казимира Ягелончика визнати за митрополита іншого під загрозою звернення до патріарха Царгорода⁴². Однак можна побачити, що невдовзі після повернення Ісидора до Києва він отримав документальне потвердження щодо маєтків собору Софії на спомин душі (05.02.1441), що заперечує версію про негативне ставлення до митрополита у давній столиці⁴³. Яків Лур'є висноджував, що свідченням про апокрифічний характер повідомлення про ув'язнення Ісидора у Москві має служити згадана вище угода між двома великими князями – московським Василем Васильовичем і тверським Борисом Олександровичем (близько 1440 р.). Угода укладалася тоді з благословення митрополита Ісидора, який не розглядався одразу після повернення з синоду як відступник від віри предків⁴⁴.

Йона вдавня до намови інших владик не лише не визнавати Григорія, але й втікати до Московщини. Його послання з'явилося з нагоди проведення у Бересті синоду, який визнав Григорія Болгариновича чинним митрополитом для Київської митрополії. Лист Йони містить уривки з апокрифічної були, врученої Ісидором у Москві 19 березня 1441 р. великому князеві (Див.: Русский феодальный архив / Семенченко Л.Ф., Плигузов А.И. Москва, 1990. С. 949). Постала ціла низка послань до Литви, які мали заперечувати митрополита Григорія (Див.: Русская историческая библиотека. Т. VI. Москва, 1880. Стп. 619–657).

⁴¹ Николов А. Между Рим а Константинопол. София, 2016. С. 50.

⁴² *Parée Fr.* Polska i Litwa na przełomie wieków średnich. Kraków, 1904. S. 25; *Флоря Б.* Исследования по истории Церкви. С. 394.

⁴³ Уставная грамота киевского князя Александра Владимировича церкви Св. Софии в Киеве и митрополиту Киевскому и всея Руси Исидору // Древнерусские княжеские уставы. Москва, 1976. С. 179–181.

⁴⁴ *Лурье Я.С.* Две истории Руси. С. 107; Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей. С. 105.

Літописні нарації, чи псевдолистування, описують прибуття Ісидора до його митрополії та його нововведення. Під час ходи митрополит начебто тримав перед собою латинський хрест, «являючи латинську віру», про що згадується у «Повісті про восьмий собор», укладач якої оповідає про візит митрополита до Тарту (Юр'єва)⁴⁵. Подібна нарація міститься у «Повісті Симеона Суздальського», в якій описується прибуття Ісидора до Москви, де він ніс латинський хрест і поминав у літургії понтифіка, а не патріарха. Згадується у «Повісті» і про ув'язнення у Флоренції єпископа Авраамія, що сталося через Ісидора, який схилив його до підписання акту унії. Згодом Авраамія ув'язнили за намовою ще раз у Смоленську, в якому на той час володарював Юрій Семенович Лугвенович. Уживання у тексті титулу «цар» або «білий цар» щодо Василя Васильовича може вказувати на творення цих пам'яток у час пізніший, ніж середина XV ст., оскільки царями чи царевичами тоді називали ординських ханів або ж їхніх синів.

Певні збіги із цією оповіддю можна побачити у «Посланні митрополита Йони у Литву щодо невизнання митрополита Григорія» (1458–1459). У документі згадано князя Володимира Великого, нового Костянтина; що стосується ходи містом, тут наведено Ригу як місце зустрічі між Сходом і Заходом, саме там «и стретили его с кресты наше великое православие, пошлюю дръжа честь святительскую, а капланове его от божници стретили по-своему, с своими крижи». Згодом митрополит вирушив разом із Григорієм, майбутнім митрополитом-уніатом, у божницю, де «приклякнул по римському», а великий князь взрів «відступництво» Ісидора, наказавши скликати місцевий синод. Митрополит же мав тим часом залишатися у монастирі, з якого потайки втік уночі⁴⁶.

Апокрифічними, пізнішими слід уважати два листи: послання Василя Темного у Царгород патріархові Митрофану, а також візантійському імператорові, які збігаються між собою і нагадують колаж з різних повідомлень. У посланнях міститься оповідь про спізнення Йони на поставлення у Царгороді, якого випередив Ісидор. Таким є послання Василя Васильовича до імператора Костянтина XI Палеолога, що повідомляло про обрання Йони митрополитом⁴⁷. А. Циглер розглядав ці послання (самодатування 1441–1443 рр.) як сумнівні, вважав, що їх укладено у 1460-х роках. Дослідник звернув увагу на збіги між посланням і пізнішим текстом «Слово на латиню» (укладено у 1460–1470-х роках) і посланнями проти Київського митрополита Григорія, які начебто надходили до Литви наприкінці 1450-х років, а також побачив певні хронологічні розбіжності у різних версіях послань. Циглер звертав увагу на те, що у другому посланні Василя

⁴⁵ Новикова О. Формирование и рукописная традиция “Флорентийского цикла” во второй половине XV – первой половине XVII. С. 103.

⁴⁶ Послание митрополита Киевского и всея Руси Ионы в Великое княжество Литовское о непризнании латинского митрополита Григория // Русский феодальный архив XIV – первой трети XVI века / Плигузов А. Москва, 2008. С. 89–91.

⁴⁷ Формулярный извод послания великого князя византийскому императору // Русский феодальный архив. С. 105–107.

Васильовича не мовиться про його перший лист у Царгород⁴⁸. Існують також розбіжності між двома версіями цих послань: неможливість повідомити в Царгород про обрання Йони, що пояснюється складним шляхом до міста, а у другій на перешкоді цьому стали заходи Ісидора і Флорентійського синоду. У обох версіях другого послання зазначається, що імператор і патріарх проголосили Йону наступником Ісидора, що видається суперечливим за ще живого митрополита⁴⁹.

Лист великого князя до патріарха починається великим уривком літописного змісту, що повторює оповідь про пошуки віри. Згадується у посланні і прохання Василя Васильовича про поставлення Йони митрополитом, замість якого прибув Ісидор. Коли київський митрополит заходився вирушати на собор, то його відмовляв від цього великий князь. Однак Ісидор зважився на участь у соборі, тоді Василь Васильович застеріг його, аби митрополит «повернувся з давнім благочестям». Натомість митрополит «приніс» учення *Filioque*, євхаристію облатками і вчення про очищення померлих від гріхів (чистилище). Ісидор повелів носити перед собою латинське різьблене Розп'яття, де обидві ноги прибиті одним цвяхом⁵⁰. Що стосується зображення хрестів у той час, можна побачити суттєві розбіжності між їх формами у латинській і візантійській традиціях. За середніх віків і Ренесансу зміни у зображенні Розп'яття, які розмежовували Схід і Захід, набували динамічного характеру. Зокрема, йдеться про таку трансформацію в зображенні розп'ятого, коли замість чотирьох цвяхів з'явився образ зі ступнями, пробитими одним цвяхом, тож разом цвяхів було три⁵¹. Така зміна викликала дискусії від її появи за часів схоластики на Заході. Іще одна зміна у формі Розп'яття – це зображення Ісуса у стані агонії, що побутувало від часів пізньої античності. Натомість у XIII ст. в Нанії з'явився образ Ісуса із заплученими очима, що суперечило давнішій традиції, але відображало візантійську іконографію: ще кілька століть перед тим, коли папський легат Гумберт Сильва Кандида перебував у Царгороді (1054), він закидав візантійцям, що не міг молитися, звертаючись до «померлої людини». Зміна кількості цвяхів у зображенні Розп'яття започаткувала дискусію у середовищі західних богословів, частина з яких у такому образі вбачала еретичні впливи, оскільки форма розп'ятого нагадувала літеру «Y», що трактувалося як ухил у бік маніхейства⁵². Те, що розбіжності в зображеннях Розп'яття глибоко усвідомлювалися і викликали роздратування серед православ-

⁴⁸ Ziegler A. *Die Union des Konzils von Florenz in der russischen Kirche*. Wurzburg, 1938. S. 102–107; Русская историческая библиотека. Т. VI. № 71. Стп. 575–586; Русский феодальный архив. Москва, 1986. Вып. 1. № 13; Церковь, общество и государство в феодальной России. Москва, 1990.

⁴⁹ Лурье Я.С. Две истории Руси. С. 102.

⁵⁰ Русская историческая библиотека. Т. VI. Стп. 526 і далі. Послание великого князя Московского Василия II Васильевича Константинопольському патріарху» / подгот. А. Турилов, Б. Флоря // Исследования по истории Церкви. С. 454–459.

⁵¹ Lewicki A. *Unia Florencka*. S. 35.

⁵² Grondijs L. *L'iconographie byzantine du crucifie mort sur la croix*. Utrecht, 1947. P. 159–162.

них, видно з тексту Яна Сакрана початку XVI ст. («Elucidarium errorum ritus Ruthenici»).

Вигаданою також слід уважати оповідь у Московському зводі 1479 р., де під 1437 р. уміщено статтю про митрополита Исидора, коли він прибув з Царгорода у Москву. До неї ж додано послання Исидора «в лядську, литовську і німецьку землю» (німецька земля тут – це Лівонський орден). Хо́да митрополита-уніата описується як латинська процесія, на її появу мала вплинути недавня на час укладання літопису подія, яка трапилася у Москві. Тоді з нагоди шлюбу Івана III і Зої Палеолог у по́четі нареченої з Риму прибув папський легат Анатоніо Бонумбре. Про це пише Московське літописне зведення 1479 р.: легат подорожував із нареченою, несучи перед собою хрест. Звістка про це спонукала скликати нараду за участі Івана III, його матері та бояр. Зібрання зійшлося на тому, що досі не було шани латинській вірі у Москві, тому легатові наказано входити до міста, чи навіть наблизитися до нього. Літопис згадує про твердження митрополита Філіпа, що той, хто вихваляє чужу віру, гудить власну. Тож великий князь вислав листа, яким наказував легатові не нести перед ним хрест під час ходи⁵³. Чи відповідало дійсності таке твердження літописної оповіді? П. Пірлінг навів інші спостереження щодо підготовки і обставин шлюбу, якому передували тривалі перемовини, оскільки існувало кілька шлюбних проєктів. Дозвіл на шлюб Зої Палеолог з Іваном III видавався на підставі Флорентійської унії. Було вислано посла, який мав дізнатися про особливості віри. Папа був переконаний у прихильному ставленні великого князя Івана III до унії, бо він не звертався до Царгорода задля затвердження московського митрополита, оскільки патріархом там є ставленник турків. Віталось й те, що Іван III захотів пошлюбити християнку, яка зростала під опікою апостольського престолу⁵⁴.

До переліку творів, що відображають візити у Флоренцію, відносять також «Похвальне слово Борису Олександровичу» (великому князю тверському)⁵⁵. Похвала починається з переказу листа візантійського імператора Йоана великому князю з нагоди проведення вселенського синоду в Італії. Посол князя Фома мав слідкувати, чи узгоджуються рішення синоду з канонами сімох уселенських соборів. Посол вирушив на зібрання, маючи при собі послання від князя. Про участь Фоми у спільній месі на синоді повідомляв грецький його учасник Сильвестр Сиропул, який вороже ставився до укладеної унії⁵⁶.

Серед від'ємних відгуків про собор на білорусько-українських землях зафіксовано лише лист володимиро-берестейського владики Данила, котрого постави-

⁵³ Московский летописный свод конца XV века // ПСРЛ. Т. 25. Москва, 2004. С. 299; Великий А. З літопису християнської України. Т. III. Львів, 1999. С. 125.

⁵⁴ Пирлинг П. Россия и Восток: Царское бракосочетание в Ватикане, Иван III и София Палеолог. Санкт-Петербург, 1892. С. 48–50.

⁵⁵ Памятники литературы Древней Руси, вторая половина XV в. Москва, 1982. С. 270–278.

⁵⁶ Лурье Я.С. Две истории Руси. С. 106.

ли кардинал Ісидор і митрополит Григорій. У ньому відкидається унія і обряди латинників, попри те, що висвячення владики відбувалося в унійному Царгороді. Послання постало на догоду Йоні, який на час укладення листа начебто визнавася за митрополита і на литовсько-польських теренах.

Критичні оповіді про Ісидора перейшли до укладених у XVI ст. Воскресенського і Софійського II літописів, до змісту яких залучено послання Ісидора і папи великому князю, послання Василя Васильовича візантійському імператорові Йоанові. В останньому згадується про подорож Йони до Царгорода, якого патріарх й імператор не схотіли приймати, висвятивши Ісидора. Засуджуючи латинські звичаї, заведені Ісидором, великий князь, начебто, звертався до них про дозвіл поставити митрополита «за нашими звичаями». Наведено в літописі і листа папи Пія II до Казимира Ягелончика з проханням визнати Ісидорового учня Григорія за наступного київського митрополита. Кілька додаткових статей додано до антилатинського корпусу в складі Никонівського зведення, де згадується про подорож Ісидора через Лівонію у 1439 р. У своєму листуванні Іван III піддавав сумніву висвячення Григорія київським митрополитом. Великий князь наводив приписуванні патріарху слова, що у Царгороді «занепало наше православ'я», за велінням султана з храмів познімали хрести і не чути дзвонів. Патріарх, начебто, відмовлявся визнавати Григорія за митрополита, бо й сам «перебував у руках басурманських, у чужій неволі». Згадував Іван Васильович і про листа від Казимира, який пропонував визнати Григорія митрополитом.

Свідченням протидії поширенню впливу Григорія на північно-східні єпархії колись єдиної митрополії була присяга Йоні, надана новгородським архієпископом, що він не прийматиме висвяченого у Римі митрополита, про що писав великий князь Іван III⁵⁷. Насправді ж послідовник Ісидора і прибічник унії митрополит Григорій згодом отримав визнання від патріарха дизуніта Діонісія, який належав до прихильників політики Марка Ефеського. Діонісій спростовував визнання Йони Рязанського за митрополита, зазначаючи, що лише Григорій, висвячений у Царгороді, є «служебником» з патріархом. Патріарх вимагав покласти край тому, що коїлося у Москві (поставлення Йони), бо це «відбувалося проти правил і Божого закону»⁵⁸. Щоправда, на час написання листа митрополитом у Москві став Феодосій, якого обирали без участі новгородців (1462 р.)⁵⁹. Особливий статус новгородського архімандрита підтверджувало завдяки послам республіки, які заявили у Царгороді у 1392 р., що ладні перейти на католицизм, якщо не позбудуться влади київського митрополита⁶⁰. Ще одного листа новгородцям Іван Васильович вислав через погослов про те, що вони хочуть повернутися

⁵⁷ Русская историческая библиотека. Т. VI. Стп. 707 і далі.

⁵⁸ Щанов Я. Восточнославянские и южнорусские рукописи в собраниях ПНР. Москва, 1976. Т. 2. С. 145–147.

⁵⁹ Вологодско-Пермская летопись // ПСРЛ. Т. 26. Москва; Ленинград, 1959. С. 222.

⁶⁰ Lenhoff G., Martin J. Marfa Boretskaia, Posadnitsa of Novgorod: A Reconsideration of Her Legend and Her Life // Slavic Review. Vol. 59. 2000. № 2. P. 361.

на католицтво, відійти від православ'я, прийняти Григорія за митрополита (22 березня 1471 р.). У посланні наводяться розбіжності між обома конфесіями: різниці в трактуванні тринітарного вчення, прийняття євхаристії у формі опрісноків, «постування у суботи наче юдеї», «щоденне скроплювання водою»⁶¹.

Митрополит Йона і творення альтернативної реальності

Задля підтвердження митрополичого статусу Йони було укладено цілу низку послань, які також видаються пізнішими апокрифами. Йона, начебто, вдавався до різних заходів, що мали особистий характер. Зокрема, він звертався до фактичного володаря Київського князівства Олелька Володимировича з благословенням для всієї князівської родини, дружини Анастасії, сестри великого князя Василя Васильовича, яка робила пожертви для Троїце-Сергієвого монастиря, та їхнього сина Семена, нагадуючи про вигнання з Литви митрополита Фотія, якого з князем пов'язувала духовна спорідненість: той був хрещеним батьком княжича⁶². У документі мовиться лише про одного Олелькового сина Семена. Не згадування Михайла можна пояснити тим, що цей апокрифічний документ укладався у 1480-х роках, після страти князя, який наклав головою за участь у «заколоті князів» проти Казимира Ягеллончика. Слід зазначити, що на приблизний час укладання цього листа-фальсифікату (1449–1450) від смерті Фотія минуло двадцять років, протягом яких руськими митрополитами побували Герасим й Ісидор. Автор нагадує про «роздвоєння» у Царгороді через латинників і турків, попри те, що столиця Візантії продовжувала лишатися формально вільною від окупації. Ще однією похибкою, є твердження у листі, що у Царгороді припинили поминання римських пап, попри те, що патріарх Григорій Мамма лишався прибічником унії аж до його смерті в 1459 р., коли відбулася «реставрація» православ'я через впливовість прибічників антилатинської партії, очільником якої на унійному синоді у Флоренції і Ферарі був Марко Євгенік Ефеський. До самої окупації Царгорода турками у 1453 р. Григорій лишався вірним унії.

На лист Йони надійшла і «відповідь» з Литви. Уважається, що 1 січня 1451 р. на з'їзді у Вільнюсі за присутності князя Свидригайла, князя Олександра Володимировича та віленського католицького єпископа Матвія ухвалили документ щодо визнання нового митрополита⁶³. Щоправда, привілей не згадує імені самого митрополита. Замість нього у тексті стоять пропуски. Цей привілей Казимира Ягеллончика має формулярний характер. Тож наразі не відомо, чи слід уважати його за такий, що дійсно стосувався рязанського єпископа. Йоні приписують

⁶¹ Русская историческая библиотека. Т. VI. Стп. 721 і далі.

⁶² Послание митрополита Киевского и всея Руси Ионы киевскому князю Александру Владимировичу // Русский феодальный архив. С. 223–224.

⁶³ Формулярный извод грамоты короля польского и великого князя литовского Казимира IV Ягеллончика и Литовской Рады о признании прав Ионы // Русский феодальный архив. С. 151–152; *Pierling P.* La Russie et le Saint-siège: Études diplomatique. Т. 1. Paris, 1906. Р. 88; *Lewicki A.* Unia Florencka. S. 51.

датований початком 1451 р. лист, у якому він звертався до смоленського намісника Михайла Кезгайловича. Задля вирішення церковних справ московит бажав вислати у Литву посольство у складі старця Йони і намісника Кричевського⁶⁴. Іще один апокрифічний лист (датується, начебто, 1448 р.) з'явився з нагоди поставлення Йони, у якому також затавровано заколотника Дмитра Шемяку. Стверджується, що Йона став митрополитом завдяки собору, який врахував повеління імператора і благословення вселенського патріарха, що сталося понад десять років тому⁶⁵. Таке послання слід розглядати у контексті «відповіді» на лист Казимира Ягеллончика, яким запрошувалося Йону до Литви і Корони⁶⁶. Лист зі змістом, подібним до Йониного послання, скерований супроти митрополита Григорія, нагадував також про відвідини Йоною Києва, згадується і про те, що через підступи «поган» Йона не зміг здійснити другу подорож до Царгорода⁶⁷.

До листування апокрифічного характеру зараховують лист протоієрея Афонських монастирів Пахомія, в якому він звертається до православних володарів. Аналіз формуляра, як зазначав Плігузов, свідчить про апокрифічний характер і цього документа, і листа князя Василя II ченцям та протоієрею. До фальсифікатів дослідник зарахував обіжний лист до трьох східних патріархів, далєбі укладеного грецькою, у якому ті зрікаються рішень Флорентійського собору. Щоправда, для московського читача такий лист міг мати значення офіційного документа на підтвердження слушності позиції московського великого князя⁶⁸. Лист великого князя московського до афонських монахів сповіщає про усунення православного чернецтва зі Святої гори. Тут може йтися про відому оповідь про вигнання монахів, яке сталося після окупації Царгорода внаслідок четвертого хрестового походу й синоду в Ліоні 1274 р. Зміст послання відповідає схемі літописів і антифлорентійському епосу з певними змінами: описує Ісидорове повернення з актами собору, згадує про поминання імені папи на службах, засуджує акт схвалення змін у трактуванні Св. Духа, а також причастя облатками. Оскільки у візантійському християнстві вкоренилося уявлення про непорушність канонів уселенських синодів, то князь засвідчує вірність їх актам, до яких «не можна нічого ані додати, ані відняти»⁶⁹. Наводиться й гадана відповідь монахів великому князеві, в якій засуджено вчення латинників про сходження Св. Духа і від Сина⁷⁰. Іще

⁶⁴ Акты исторические. Т. I. С. 489–490.

⁶⁵ Там же. С. 86–86.

⁶⁶ Русский феодальный архив. С. 223–226; 151.

⁶⁷ Русская историческая библиотека. Т. VI. Стп. 648 і далі.

⁶⁸ *Pligusov A. An Attempt at a Commentary: Two proposed Texts for Future Publication // Histoire Russe / Russian History. Vol. 29. 2002. P. 1–7; Послание от Святныя горы на Русь к благоверному князю Василию Васильевичу по Сидоре еретике / Подгот. А. Турилов, Б. Флоря // Исследования по истории Церкви. С. 462–465.*

⁶⁹ *Послание великого князя московского Василия II Васильевича на Святую гору / Подгот. А. Турилов, Б. Флоря // Исследования по истории Церкви. С. 465, 459–462.*

⁷⁰ *Послание от Святныя горы на Русь к благоверному князю Василию Васильевичу по Сидоре еретике / Подгот. А. Турилов, Б. Флоря // Исследования по истории Церкви. С. 462–465.*

одним апокрифічним листом є «Апологія Марка Євгеніка» – противника унії, який не підкорився її рішенням до самої смерті. За його непохитну позицію папа Євгеній IV бажав покарати ієрарха, але імператор Йоан порятував Марка, вивізнивши його під охороною за межі Флоренції. Під час засідань Марко закидав неточне прочитання текстів Василя Кесарійського, окремі уривки з писань якого мали вказувати на слушність латинського вчення про сходження Св. Духа і від Сина⁷¹. Уникнувши підписання акту унії, Марко почав зорганізовувати групу прибічників, відому під назвою «Св. Синаксис», яка налагодила контакти з гуситами через схожість причастя під обома видами лаїків і кліриків⁷².

Свого часу родина Олельковичів отримала винятковий привілей на створення удільного Київського князівства у складі Литви (1440), існування якого протривало два покоління, завершившись «заколотом князів». Олельковичі чи їхні родичі, як-то Іван Володимирович Більський (1414), Юрій Семенович Лугвенович (1435, 1445, 1459), ставали намісниками у Новгороді. Після заколоту Жигимонта Кейстutowича Олелька було ув'язнено у Кернові (Кярнаве), а його дружину з синами в Утянах (Утена), подалі від руських земель. Хвиля чергової кризи у стосунках між Короною Польською і Литвою здійнялася 1454 р., очільниками двох протидіючих партій тоді були Збігнєв Олесницький і Ян Гаштовт. Уважається, що через загрозу втратити незалежності великого князівства місцева еліта прагнула посадити на престол Литви Семена Олельковича, бо Казимир Ягеллончик від 1447 р. зосередив у одних руках владу над обома країнами. За таких умов реальним правителем Литви став би Гаштовт. У протистоянні з Короною литовська еліта спиралася на військову допомогу колишнього Свидригайлового спільника, Сеїда Ахмеда, однак рейд кримського хана Гаджі-Гірея зупинив просування його військ. Саме невдача першого повстання визначила подальшу долю Олельковичів, бо Семен міг правити Києвом пожиттєво лише як намісник, а не князь, а його діти одержали інші уділи. Псковський III літопис повідомляє про наглу смерть Семена Олельковича у 1470 р. від ран, отриманих при обороні Київської землі від татар, а Літопис Биховця повідомляє, що смерть князя сталася з розпачу від звістки про підкорення Кафи турками. У рукописних кодексах також побутував лист царгородського патріарха Григорія III Мамми до київського князя Олелька Володимировича (27.06.1447) про зміст унійних ухвал і сприяння їх утіленню. Він повідомляв про візит до патріарха княжого посла Стецького, який доставив послання; патріарх намовляв приступити до єдності з латинниками⁷³. Він

⁷¹ Van Sickle J.N. Re-evaluating the the Role of Emperor John VIII // Journal of Ecclesiastical History. Vol. 68. 2017. № 1. P. 52.

⁷² Kappes C. A New Narrative for the Reception of Seven Sacraments into Orthodoxy: Peter Lombard's Sentences in Nicholas Cabasilas and Symeon of Tessaonica and the utilisation of John Scotus by Holy Synaxis // Nova et vetera. Vol. 15. 2017. № 2. P. 492.

⁷³ Послание Григория III Маммы, патриарха Константинопольского, князю Александру (Олельку) Владимировичу / Подгот. А. Турилов, Б. Флоря // Исследования по истории Церкви. С. 465–467.

став відповіддю на послання Олелька Володимировича, який запитував про єдність із латинниками, що свідчить, на думку Б. Флорі, про слабку обізнаність із рішеннями Флорентійського синоду, попри те, що 1441 р. Ісидор відвідав Київ, свідченням чого є привілей надань на Софію Київську⁷⁴.

Ще одна характерна риса для пізніших антифлорентійських фальсифікатів – це те, що «сам великий князь відшукав у святих писаннях» свідчення того, що обирання і поставлення митрополита можуть відбуватися без подорожі до Царгорода, і таких випадків було вже кілька. Ось чому Йоні приписувано таку подорож заради посвячення у 1436–1437 рр., коли він, начебто, не встигнув перед Ісидором отримати свячення. Тоді патріарх заповів, що якщо митрополит помре або «щось інше трапиться», бути Йоні на руській митрополії. Брак визнання спіткав Йону також у Московщині. Не визначав його боярин Василь Кутуз і Пафнутій Боровський, який став напутником Йосифа Волоцького. Йона скаржився великому князеві на відмову Пафнутія⁷⁵. Легенда про поставлення митрополита без згоди Царгорода перейшла до пізнього літописання, зокрема, до Никонорівського і Волзько-Пермського літописів. Про значущість акції на виправдання поставленого місцевого митрополита за участі великого князя і собору владик Московщини свідчить різноплановість джерел, які поставали переважно вже за декілька десятиліть після укладення унії. Один із характерних аргументів у комплексі таких писань на користь рязанського владики Йони – це те, що він завчасно відвідав Царгород, щоб його було поставлено на Київську митрополію. Припускається, що таке відрядження відбулося ще 1436 р., після загибелі митрополита Герасима⁷⁶. Гадана подорож до Царгорода мала засвідчити правочинність обрання Йони на митрополичий престол. Критично до звістки про Йонину мандрівку до Царгорода поставилися Я. Лур'є і А. Циглер. Як згадувалось, існували звістки про попередню номінацію Йони на митрополію, про що свідчать кілька актових джерел, зокрема, грамота 1441–1443 рр. у літописному зводі 1518 р. та в Кирило-Білозерському збірнику № 11/1088, датованому 1490-ми роками. Циглер також звернув увагу на текстові паралелі між грамотою і «Словом избранным от святых писаний иже на латыню»⁷⁷. Оскільки зверхники Новгорода і Твері стояли осторонь обрання Йони, звістки про цю акцію містяться лише в суто московських літописах, а не тверському, новгородському чи псковському⁷⁸.

Повідомлення про Йонину поїздку зустрічаються у Степенній книзі царського родоводу, укладання якої припадає на середину XVI ст. Її укладач спирався на

⁷⁴ Флоря Б. Исследования по истории Церкви. С. 406.

⁷⁵ Голубинский Е.Е. История Церкви. Т. II. Ч. 1. Москва, 1880. С. 490.

⁷⁶ Абеленцева О. Митрополит Иона и установление автокефалии Русской церкви. Москва; Санкт-Петербург, 2009. С. 169.

⁷⁷ Там же. С. 106–107.

⁷⁸ Лурье Я.С. Как установилась автокефалия Русской Церкви в XV в.? // Вспомогательные исторические дисциплины. XVIII Международный конгресс византинистов. Вып. XXIII. Ленинград, 1991. С. 181–191.

Життя Йони у складі Четїї Мінеї, де також згадується про гадану подорож⁷⁹. Життя оповідає про пророцтво митрополита Фотія, який відвідував обитель і побачив, що чернець Йона уві сні тримає руку наче для митрополичого благословення. У шосте літо після смерті Фотія великий князь скликав «святителів Російської землі», на якому вирішено обрати Йону і вирядити його до столиці Візантії (приурочене на 1436–1437 рр.), а передання дітей Василя Васильовича його противнику Шемяці пояснюється підступами диявола. У офіційній Степенній книзі поставлення Йони подається як звитяга митрополита над внутрішньою смутою і над зарубіжними латинниками⁸⁰.

Більш реалістичну версію подій містить духовний заповіт митрополита, де не згадується про подорож у Царгород. Зміст цього тексту розбалансований, тож він мав складатися у різні часи. На думку Я. Лур'є, заповіт Йони нагадує подібний документ, виданий колись митрополитом Кипріяном. Дослідник уважав, що його було укладено вже після смерті митрополита (1461 р.), попри те, що в самому тексті сповіщається про події середини XV ст., що передували остаточному переходу Царгорода під оруду турків. Обрання митрополита поза згодою Царгорода заповіт виправдовує прецедентом, віднайденим у «правилах святих апостолів і богоносних отців». Відтак, Йону обрали митрополитом після обговорення з єпископами, аби протистояти розбратові і запобігти «єресі», а також через довготривалість подорожі до Візантії. Тут же зазначається, що поставлення нового митрополита у Москві слідувало прикладові Царгорода, де зібрання митрополитів обирає з-поміж себе патріарха. Стверджувалося, що до того тричі мало місце поставлення митрополитів без згоди з імперської столиці. У заповіті наголошено, що «через церковний заколот у Царгороді серед імператорів і патріархів, через поєднання з латинниками і поминання у храмі Святої Софії папиного імені, а також прибуття з неправдивим і хибним для Божої Церкви і початкового православ'я християнства богонаданої нам християнської віри, чужим і богопротивним ученням окаянного і злойменного Ісидора, повелінням нашого господина ... Василя Васильовича рукопокладено від боголюбивих єпископів нашої землі митрополитом на Київ і на всю Русь». Про існування ранішої, попередньої, версії заповіту має свідчити твердження, що «нині Костянтин Палеолог і патріарх живуть у православ'ї, вигнавши Ісидора, який упень полатинився». Оскільки ж у Царгороді, як зазначається у заповіті, відбулася віднова православ'я, Йона пропонує вимагати благословення від патріарха. Важливе свідчення заповіту (про що згадував Лур'є) – відсутність згадки про попередній візит Йони до Царгороду. Вчений уважав, що якщо зміст заповіту також апокрифічний і укладався разом з текстом Життя Йони, то повідомлення про подорож до візантійської столиці мало б міститися у тексті тестаменту.

⁷⁹ Лур'є Я.С. Две истории Руси XV века. С. 93–100.

⁸⁰ Книга Степенная царского родословия // ПСРЛ. Т. 21. Ч. 2. Санкт-Петербург, 1913. С. 505–512.

Ще одне джерело, яке мало вплинути на літописні, чи то оповідні звістки про Флорентійську унію, – послання Йони смоленському єпископу Мисаїлові про невизнання Григорія митрополитом київським (1459). Через прибуття Григорія, який був учнем і послідовником Ісидора, московська частина колись єдиної митрополії перебувала під загрозою втрати незалежності, здобутої під орудою великого князя. Дві фрази у цьому зверненні варто вважати ключовими, бо вони повторювались в інших пам'ятках антифлорентійського епосу: по-перше, заперечення Йоною свого відступництва, з покликом на «священні правила»; по-друге, передбачення лихого стосовно восьмого синоду ще перед тим, як митрополит Ісидор відвідав зібрання. Великий князь московський, згідно з листом, відраджував Ісидорові відвідувати восьмий синод, але не дав ради зупинити митрополита. Після повернення митрополит приніс папиного листа з печатками і «царевым клеймом», яким приписувалось згадувати папине ім'я у службі Божій, прийняти зміну в трактуванні Св. Духа, а також евхаристію опрісноків. Після ув'язнення Ісидорові трапилась нагода втекти вночі, тоді як у Москві «віднайшли писання святих Отців», за якими Йону було поставлено на митрополію. Таке трактування набуло поширення у літописних оповідях, тож саме це послання, яке також може бути фальсифікатом, слугувало творенню негативних описів прибуття Ісидора в літописних нараціях. Також до Литви було вислано лист Йони, де містяться закиди щодо поминання папи у відправі, засуджується обожнення облаток замість «одушевлених» просфор, указується на хибне витлумачення вчення про схождение Св. Духа⁸¹.

У змісті «Хождєнія на восьмий собор» і Повісті Симеона Суздальського оповідається про ув'язнення єпископа Авраамія через його відмову підписати акт. За ґратами опинився Симеон, як і тверський посол Фома. Марко Ефеський допоміг Симеонові покинути Венецію, він переховувався у Новгороді⁸². Лур'є вважав, що свідченням того, що «Повість» Симеона постала вже за реставрації Василя Васильовича на престолі Москви, є те, що всупереч «Хождінню», тверський посол Фома згадується як посол московського князя⁸³. Яків Лур'є визначає час написання антиунійного ітинерарія «Повість Симеона Суздальського» 1461–1462 рр., себто часом укладання «Слова избранно иже на латыню». Вірогідно, хронологію цих текстів слід відсунути на пізніший час. Серед сюжетів, що мали вказувати на давню полеміку з латинниками у нарації «Повісті», – відмова Симеона куштувати м'ясо під час його подорожі Європою. Розбіжності між латинниками і православними у постуванні існували віддавна, зокрема, у дотриманні часу Великого посту і тижневих постів. Відмінності у відзначенні Великого посту сягають часів пізньої античності і раннього середньовіччя, коли відбувалося

⁸¹ Формулярный извод послания митрополита Киевского и всея Руси западнорусским митрополитам (Москва, 13.12.1459) // Русский феодальный архив. С. 193–198.

⁸² Павлов А. Критические опыты по истории древнейшей греко-русской полемики против латинян. Санкт-Петербург, 1889. С. 206.

⁸³ Лурье Я.С. Две истории Руси. С. 106.

складання цих практик. Яків Лур'є звертає увагу на те, що великий князь згодився на обрання Йони митрополитом лише у грудні 1448 р., тобто значно пізніше від часу проведення унійного собору в Флоренції; при цьому у церемоніалі виборів не брали безпосередньої участі голови церков двох незалежних на той час земель – Твері та Новгороду. Негативне ставлення до унії, за спостереженням дослідника, творилося Симеоном після його втечі з Італії до Новгороду, де він залишався під опікою архієпископа Євфимія, який отримав свого часу свячення від прихильного унії митрополита Герасима (26 травня 1434 р.). Коли новий митрополит Ісидор прибув до митрополії у 1437 р., до нього виїхав новгородський архієпископ Євфимій. Однак від'ємне ставлення до латинників у Великому Новгороді і Пскові, на думку Лур'є, мало поставати через близьку загрозу від Лівонського ордену, де укладався ітинерарій Симеона про подорож до Італії⁸⁴.

Згадуваний вже твір антилатинського змісту «Слово избрано от святых писаний еже на латыню»⁸⁵ на початку містить розлогу евлогію з глорифікацією східного (московського) християнства, де великого князя Василя Васильовича найменовано «охоронцем благочестя» й великим князем усієї Русі і царем – титулатура, яка утверджувалася вже за часів правління його сина, Івана III. Назагал, пам'ятка підсумовує кілька апокрифічних оповідок про рецепцію Восьмого собору у Московії. «Слово» засуджує ініціаторів його скликання (папу Євгенія та митрополита Ісидора), відкидає опрісноче причастя та Filioque. У зверненні до Ісидора, який збирався вирушити на Восьмий собор, Василь Васильович попереджає, що хотів би побачити справжнє поєднання Церков, себто відмову католиків від догматичних та обрядових розбіжностей (в «Історії Симеона Суздальця» ці слова вкладено в уста Ісидора як обіцянку); великий князь також нагадує про заборону скликати Восьмий собор, яку начебто висловили отці Церкви, що збігається з текстом в «Історії Симеона Суздальця»⁸⁶. Згадується Ісидорове вшанування латинського хреста, а особливим є твердження про вищість християнства Русі та важливість для східних учасників собору прибуття Ісидора як представника «великого царя» Василя Васильовича. Оповідь про долю Ісидора в Москві переривається зіставленням Василя Васильовича з великим князем Володимиром та імператором Костянтином. Апеляції до Володимира властиві іншим текстам антифлорентійського епосу. В «Слові» зазначено, що після повернення Ісидора великий князь «впізнав» у митрополиті єретика, зажадавши його каяття, але Ісидор утік до Рима разом із своїм учнем Григорієм. Великий князь не намагався повернути «зрадливого» митрополита і не застосував, як наголошує укладач, (сумнівного) «апостольського правила», за яким єретика мусили би спалити живцем або закопати в землю. Далі, як і в «Історії Симеона Суздальця» (це інша версія

⁸⁴ Там же. С. 107.

⁸⁵ Слово избрано от святых писаний еже на латыню // Попов А. Историко-литературный обзор древнерусских полемических сочинений против латинян. Москва, 1875. С. 360–395.

⁸⁶ Там же. С. 363.

Повісті Симеона), розвивається тема протиставлення Нового і Старого Завітів із залученням біблійних алюзій: Ісидора уподібнено до диявола, а Василя Васильовича – до царя Йосифа; вказується на еклезіальну місію великого князя, що сприяла наверненню у християнство «агарян» і «юдеїв». Через зіставлення Ісидора з дияволом, якого «справедливо» вигнав побожний володар (хоча трохи вище згадувалося, що Ісидор сам утік), укладач наголошує слушність обрання Йони: Василь Васильович, переймаючись долею Церкви, скликав архієпископів, священників, філософів і «хитрих риторів», аби шукати у священних текстах заборони на скликання Восьмого собору і нагоди обрати митрополита для «землі сяючого благочестя». Незабаром таке підтвердження віднайшлося, і митрополитом було обрано єпископа муромського та рязанського Йону. Після чергової порції глорифікаційної риторики у бік правителя (він «передбачливий», «благочесний» тощо) укладач знову повертається до долі Ісидора. Той, як зазначено, повернувшись до Рима, звернувся до понтифіка з проханням поставити митрополитом Русі свого прибічника Григорія, про що було укладено грамоти до короля, князів і панів. Іще далі наведено один з ідеологічних концептів антифлорентійських писань: латиняни стали призвідниками загибелі імператора, патріархів і Царгорода – ось чому місто впало перед «безбожними агарянами».

Виразно антивізантійською виглядає оповідь про Флорентійську унію у «Степенній книзі», що наслідує оповідки московських літописів. У цьому офіційному зведенні, що формувалося в 1560-х роках, уміщено одразу дві статті про митрополита Ісидора, стисліші, ніж літописні, присвячені подіям уселенського собору. У першому варіанті Василь Васильович застерігає Ісидора, який прибув до Москви, щодо участі у Восьмому соборі⁸⁷. Оповідь про сам собор обмежено повідомленням про те, що Марко Ефеський викляв латинників, а ті, злякавшись, вирішили не продовжувати засідання у Ферарі – «избѣгоша» до Флоренції. На відміну від інших літописних версій, текст статті «Степенної книги» містить інтерполяцію чималого уривка про тортури східних учасників собору, які відкинули унію. За першоджерело для укладача цієї статті, як і в деяких інших випадках, правило Никонівське літописне зведення. З-поміж інших актових документів, які не збереглися у достеменних списках, варто згадати обіжний лист митрополита Ісидора до християн Корони та Литви, Священної Римської імперії та Русі, де також згадується про вимогу перехрещування, що її виголошували католики⁸⁸. Щодо послання патріархові Митрофану з проханням про поставлення митрополита без попереднього благословення кандидата у Царгороді й послання 1441 р., вміщеного в переробленому вигляді у Софійському і Львовському літописах, то їх обидва, на думку Плігузова, можна вважати за протографи «Слова проти латинників»⁸⁹.

⁸⁷ Степенная книга царского родословия // ПСРЛ. Т. 21. Санкт-Петербург, 1913. С. 460–463.

⁸⁸ Плигузов А. От Флорентийской унии к автокефалии русской Церкви // Harvard Ukrainian Studies. Vol. XIX. 1995. P. 526.

⁸⁹ Ibidem. С. 524–525.

Митрополит Григорій і поразка Великого Новгорода

Із переданням Київської митрополії Григорію колишній митрополит Ісидор отримав свячення кардинала й заходився виконувати дипломатичні доручення Рима⁹⁰. Після смерті Йони й поставлення нового московського митрополита Феодосія Бивальцева присягу йому склали тверський владика Геннадій Кожин і великоновгородський архієпископ Йона, які зрікалися митрополита Григорія⁹¹. Для протидії митрополитові-уніату до Литви було вислано троїцького ігумена Васіяна і кирило-білозерського ігумена Касіяна з приписом не визнавати Григорія (квітень–липень 1459 р.)⁹². Наказом папи Пія II (03.09.1458) підтверджено розподіл давньої митрополії на дві частини, що вже сталося *de facto*; із них одна, «верхня», залишалася в межах Московщини та сусідніх єпархій, а інша, *inferiorem* (зосереджувались довкола Києва, єпархії Брянсько-Чернігівська, Смоленська, Полоцька, Туровська, Луцька, Володимирсько-Берестейська, Перемишльська, Холмська і Галицька), містилася у границях польсько-литовської держави. Уважається, що Григорій Болгаринович по смерті Йони прагнув з'єднати митрополію до купи, але після того, як зрікся унії⁹³.

Григорія – колишнього спільника митрополита Ісидора – висвятив у Римі унійний патріарх Григорій Мамма, а 17 січня 1459 р. новий митрополит вирушив до своєї пастви, якою керував до смерті у 1472 р. Сліди унії спорадично зринають у білорусько-українських рукописах: поминання унійного патріарха Григорія Мамми міститься в требниках зламу XV–XVI ст⁹⁴. Уважається, що метою його політики було повернення до Київської митрополії архієпархії Новгорода, що суперечило експансіоністському курсу Москви. Разом із обранням нового митрополита Ніколо Ягубі отримав призначення як нунцій *ad Partes Ruthenorum*. Свідчень цієї місії не зберіглося, поза охоронним привілеєм 17 січня 1459 р. Після смерті Григорія Мамми патріархом Царгорода 20 квітня 1459 р. було визнано Ісидора, який перебував на той час у Римі. Того ж року відбувся синод у Мантуї, який прийняв рішення закликати до хрестової виправи задля звільнення Царгорода. Ініціатива не мала успіху, бо з усіх правителів Європи позитивно відгукнувся на заклик лише Владислав Дракула. Тож папа Пій II вислав листа до султана Мехмеда Фатіха II, в якому оповідав про особливості християнства, прагнучи схилити завойовника Царгорода до хрещення (1461 р.). Через брак зацікавлення у новій хрестовій виправі, з плином часу у Царгороді постала Церква, яка

⁹⁰ Гілл Дж. Флорентійський собор. С. 362–363.

⁹¹ ФИ присяжной грамоты // Русский феодальный архив. С. 201–202; Формулярный извод присяжной и повольной грамоты Геннадия Кожина // Там же. С. 154–155.

⁹² ФИ послания митрополита Ионы // Русский феодальный архив. С. 159–161.

⁹³ Мончак І. Флорентійський екуменізм у Київській Церкві: Унійна ідея в помісній еkleзіяльній традиції. Львів, 2012. С. 199.

⁹⁴ Ваврик М. Флорентійські унійні традиції в Київській митрополії 1458–1472 рр. Літургійне поминання патріарха Григорія Мамми і ставлена грамота митрополита Григорія Болгарина у ватиканському требнику Ілл. 15; *Analecta Ordinis S. Basilii Magni*. 1963. Vol. IV. P. 330–343.

відмовилася від сповідування єдності з апостольською столицею. У листі Івана III згадується про те, що київський митрополит Григорій вислав до Царгорода свого посланця Мануїла, намісника митрополита у Києві. Результати перемовин невідомі, однак у листі царгородського патріарха дизуніта Дионісія (14.02.1467) усім єпархіям колишньої Київської митрополії пропонувалося визнати як митрополита Григорія, за чим стояла литовська рада⁹⁵.

Можна припускати, що гострий антилатинський епос сфальшованих документів чи то повідомлень формувався під впливом «Словеса избранные» (постали у 1470-х роках), – твору, яким виправдано окупацію і приборкання Великого Новгороду за часів Івана III. Наступ на Новгород складався з кількох етапів, що супроводжувався щоразу новою угодою, починаючи від Яжелбицької (1456 р.), якою обходилися елементи незалежності краю. Відповідно до угоди, землі Волоку і Вологди визнавалися новгородськими, однак Василь Темний згодом заповів Вологду своєму синові Андрію Меншому, а син Борис отримав не лише вотчину втікача Івана Можайського, але й Волок, що порушувало досягнуті домовленості⁹⁶. Спроба зблизити Новгород і Москву відбувалася на рівні церковної ієрархії. Відбувався і обмін культів. За відвідин Василем Васильовичем Новгорода (1460 р.) сталося взаємне визнання святих: культ Варлаама Хутенського почав ушановуватися у Москві, а Сергія Радонезького у Новгороді. Наступною була Шелонська битва (1471 р.), ця виправа московитів стала відповіддю на гадану співпрацю новгородців з латинниками.

Поразка Новгорода сталася «през недбалство литовское и короля Казимира». Окупації передувала кампанія, покликана не дати митрополиту Григорію розширити його владу поза землями Литви і Корони. У листі Івана III новгородцям Григорія описано як осоружного. Крім закиду про схильність до латинства, новгородців звинувачено у відступі «від свого государя великого князя з переходом до короля, литовського господаря, [вони] зичать лиха всьому православ'ю»⁹⁷. У «Словесах» наведено закид щодо запрошення Михайла Олельковича, якого «утримували у себе довго, чим чинили шкоду великому князеві». Особлива увага присвячується Марфі Борецькій, яку описують, наче в неї увійшов диявол, вона спілкувалася з Олельковичем, бажаючи вийти заміж за литовського великого князя (Казимир Ягелончик був одружений від 1454 р. з Єлизаветою Габсбург). Зазначається, що Марфа бажала привести короля до Великого Новгорода, аби володіти разом з ним усією Новгородщиною. Більше того, Марфу оскаржувано в тому, що вона хотіла привести у католицтво Великий Новгород, у чому їй мав сприяти чернець Пимен. Його зіставлено з гаданим винуватцем церковного розбрату між Заходом і Сходом Петром Гутнивим, а також папою Формосом і митрополитом Ісидором, який слідував ним. Ісидор, як зазначається, запродався папі за кошти,

⁹⁵ Флоря Б. Исследования по истории Церкви. С. 421.

⁹⁶ Дурье Я.С. Две истории Руси. С. 141–142.

⁹⁷ Новгородская четвертая летопись. С. 501.

а з ним його учень Григорій, – найвірогідніше, йдеться про митрополита Києва на час укладення «Словес».

Такі звинувачення лунали попри те, що Ісак Борецький, чоловік начебто пролитовської Марфи Борецької, був співпричетним до отруєння Дмитра Шемяки за завданням Василя II⁹⁸. Єрмолінський літопис описує, як Ісак підкупив княжого кухарая, аби той додав отрути, привезеної з Москви дияком Стефаном Бородатим, до курятини. Родина Борецьких, судячи з повідомлень наративних джерел, мала визначний вплив у Новгороді. У 1428 р. Ісак Борецький боронив його південні кордони від литовців і змушений був скоритися лише тоді, коли ворог застосував артилерію, зруйнувавши мури міста Порхова. Згодом, коли Іван III отримав владу у Москві, архієпископ Новгорода їздив до нього, аби досягти миру, відтак новгородці почали висилати послів до Казимира Ягелончика, а також утікачів, які осіли на землях Сіверщини, – Івана Можайського і Івана Шемяку⁹⁹.

У часи військової навали Москви новгородці зверталися до Лівонського ордену, однак отримали вимогу повернення загарбаних Псковом земель¹⁰⁰. Для окупації Великого Новгорода Іваном III залучалися татарські загони, тоді новгородці начебто звернулися про допомогу до короля Казимира Ягелончика, однак лівонці відмовили у проїзді посла. Оскільки Іван III вирушив спочатку на Русу, то в самому місті розпочалися суперечки про підтримку Литви чи Москви, що викликало лють у князя, який скарав на горло новгородських зверхників. Наречений владика Теофіл провів з московитами перемовини щодо укладення миру, виплативши їм 8 тис. карбованців, і запевнив, що новгородці не піддаватимуться королю. Після посвячення у Москві Теофіла новгородським архімандритом (15 грудня 1471 р.) великий князь вивільнив новгородських бранців, які перебували там у статусі заручників. При захопленні Новгорода московськими військами, начебто, було знайдено у в'юках договір з Казимиром Ягелончиком, за яким він мав отримувати значні податки. Ф. Папе марно намагався знайти його відповідник у складі Коронної Метрики. До того ж, як пише дослідник, такий договір не надавав би вигоди для Корони і Литви¹⁰¹. Проект договору мав постати в уяві московських або новгородських книжників, прибічників Івана III. «Словеса избранные» починаються майже дослівним переказом послання митрополита Філіпа в Новгород (березень 1471 р.), коли розпочалися дискусії про наступника померлого владика Йони, суперником Теофіла названо Пимена, якого звинувачувано у прихильності до унії, і який був намісником старого архієпископа у Новгороді, коли той відвідував Псков у 1469 р.

⁹⁸ Ермолинская летопись // ПСРЛ. Т. 23. Санкт-Петербург, 1910. С. 155.

⁹⁹ Летопись Авраамки. Стп. 214.

¹⁰⁰ Казакова Н.А. Русско-ливонские и русско-ганзейские отношения. С. 145–146.

¹⁰¹ *Parée Fr.* Polska i Litwa na przełomie wieków średnich. S. 39–40.

Творення антифлорентійського епосу відбулося паралельно з експансією Московії проти Великого Новгороду, що завершилося повним приєднанням цього незалежного краю у 1478 р. Разом з тим, поставала розбудована легендарна історія, що мала створювати апологію митрополита Йони та творення окремої митрополії, метою якої було відкинути Григорія як ставленика Царгорода, який мав би відновити канонічний зв'язок з давнім патріархатом. Завдяки творенню фіктивних послань, множенню сумнівних записів у літописах, поставала альтернативна реальність Київської митрополії. Унійні пошуки 1430–40-х років супроводжувалися династичними війнами, до протистояння залучалися також церковні ієрархи. Знаковим для історії митрополії було висвячення на митрополита Ісидора і його наступна участь у Фераро-Флорентійському синоді, що мало наслідком поєднання східного і західного християнства. Київські митрополити долучилися до унійного процесу вже від часів Григорія Цамблака і Констанцького синоду. Тоді спонука до поєднання постала на хвилі нової течії у католицизмі, яка набула поширення від початку XV ст. разом з прагненням до подолання «схизми Заходу», коли водночас співіснували декілька римських понтифіків. Це передбачало залучення східних церков до спілкування з Римом. Замість опанування простором східного християнства мечем і хрестовими виправами прийшла ідея «олігархічного конциліаризму», яка передбачала більший контроль над папством з боку ширшого католицького кліру.

На цьому тлі постанови значного антифлорентійського епосу покликано маскувати експансіонізм Московщини, що полягав у здійсненні мілітарної агресії у бік своїх західних сусідів. Володимир Соловйов свого часу запровадив ідеологічно заангажоване формулювання щодо підкорених земель, об'єднаних у один політичний і культурний простір у передмонгольський період. Він стверджував, що Москва ставала «собирателем земель», претендуючи на спадщину стародавнього Києва як політичного і релігійного центру. Складні процеси у Москві і Литві, пов'язані з боротьбою за панування у двох великих князівствах, відбувалися на тлі пошуків нових форм функціонування Київської митрополії. Якщо русько-литовська еліта схилилася до спілкування з Римом, то московська митрополія творилася на засадах автокефалії, що поставала на ґрунті ординських традицій, відповідно до яких Церква залишалася автономною одиницею, не сплачуючи податків. Історично Церква мала обов'язок підтримувати стосунки не лише з далеким Царгородом, але й більш близькою і впливовою Ордою. Взаємини між ординцями і православними ієрархами фіксувалися у *ярликах* як щоразу продовжувана угода, за якою Церква покладала на себе обов'язок молитися за чингізидів – живих і вже померлих, сплачуючи їм у такий спосіб свій податок. Такий звичай запроваджено від митрополита Кирила у 1267 р., який першим переїхав з Києва до Володимира на Клязьмі. За серпанком антифлорентійських пам'яток постає прагматична політика, яка призвела до зліквідування унії і творення московської митрополії як автокефалії, що перепідпорядкувала собі

епархії спочатку у межах Московії, а потім і сусідніх теренів. Це автокефальне утворення, яке уникало зносин як з Царгородом, так і з Римом, укладало угоду з безпосереднім опікуном, яким замість Орди ставав великий князь Москви. Тим не менше, засвідчення позірною канонічною зв'язку все ще вважалося важливим. Ось чому постав цілий епос про «непевного» Ісидора і візити Йони до Царгорода, про який відомо з рукописів переважно останньої чверті XV ст. Історія про завчасні візити Йони була визначною для обґрунтування правочинності створення нової митрополії, постанови якої відбувалося за підтримки вузького кола епархій.

Ще один комплекс сфальшованих документів з'явився на хвилі спроб засвідчити зв'язки Йони з литовсько-польською частиною Київської митрополії, де він визнавався повсюдно як митрополит. Нова хвиля фальшування постала як відповідь на появу Григорія Болгариновича, який став новим митрополитом після Ісидора. Повпливали на постанови антифлорентійського епосу виправи і окупація Великого Новгороду, а шлюб із Зоєю Палеолог опредметнив для московських книжників уявлення про католицькі звичаї. На прикладі заколоту Михайла Жигимонтовича добре видно спробу ординсько-московських військ втручатися в конфлікт у Литві. Обмеження самостійності Великого Новгороду відбувалося з апеляцією до загроз православ'ю і застереження католицьких впливів. Вже за кілька десятиліть після падіння «республіки» Іван III висував претензії про утиски православних у Литві, що дало йому підставу розпочати мілітарну кампанію (1500 р.). Можна виділити два чинники, які почали впливати на українсько-білоруські землі від середини XV ст. Це західний конциліаризм, що відкривав двері до спілкування з християнським Сходом, і московський експансіонізм, метою якого було екстенсивне підкорення прилеглих країв під гаданим претекстом оборони православ'я, попри обривання зв'язків з Царгородом.

Дмитро ВИРСЬКИЙ

**КОЗАКИ І ТРИНАДЦЯТИРІЧНА
ВІЙНА В УГОРЩИНІ:
ЗА ВИДАННЯМИ Б. ПАПРОЦЬКОГО
«САД КОРОЛІВСЬКИЙ» ТА «ДІАДОХ»**

Сюжет участі українських козаків у Тринадцятирічній війні (1593–1606 рр.) в Угорщині представлений у вітчизняній історіографії вельми фрагментарно. Краще відомі події 1594–1595 рр., а далі фінальний акт повстання С. Наливайка 1596 р. ніби перегортає цю сторінку і пропонує розпочинати наступний розділ (з фокусом на російській Смуті). А насправді там багато ще параграфів з підписом «далі буде». Відтак, навіть сучасного читача має зацікавити загальна хроніка-репортаж про події цієї ключової для цілої Європи війни, яку залишив по собі *Бартош Папроцький* (1543 – 27.XII.1614), на той час уже досвідчений польський історик і публіцист¹.

Про нього відомо, що то був уродженець давньої Добжинської землі в Мазовії (маєток Папроцька Воля біля м. Серпця). Навчався у Краківському університеті, згодом служив при магнатських дворах. 1572 р., у складі дипломатичної місії галичанина Андрія Тарановського Папроцький відвідав Стамбул. Згодом, вірогідно, взяв участь у поході Стефана Баторія на Гданськ 1577 р.

Зв'язаний із кланом Зборовських, за часів безкоролів'я 1587 р. Папроцький обстоював габсбурзьку кандидатуру на польський престол. Відтак, після поразки австрійської партії в битві під Бичиною 1588 р., він змушений був тікати на територію Священної Римської імперії. Тривалий час прожив у Чехії, Моравії та Сілезії і лише 1610 р. повернувся до Корони Польської (це сталося вже по смерті могутнього ворога «зборовчиків» – канцлера Я. Замойського, помсти якого Папроцький мав підстави побоюватися). Знайшовши свій маєток розореним, він змушений був доживати віку при монастирях у Вонхоцьку та Лондзе. Помер 27 грудня 1614 р. у Львові.

¹ На жаль, сучасної творчої біографії Б. Папроцького фактично не існує. Остання за часом книжка про нього: *Dumanowska B. Bartosz Paprocki herbu Jastrzębiec – renesansowy pisarz spod Sierpca*. Sierpc, 2015. 314 s. Авторка – шкільний вчитель-краєзнавець. Вона, попри розлогість оповідання, багато чого попросту не згадала.

Грунтовні пізнання у «справах українних»² дозволили Папроцькому стати одним з тих, хто забезпечив «інформаційну підтримку» перших контактів Австрії із запорозькими козаками. Причому, на відміну від щоденника Е. Лясоти (1594), його текст був оголошений друком. Мова про твір Папроцького «Ogrod krolewsky...» / «Сад королівський» (Прага, 1599)³. Пізніше, без значних змін (зокрема, у козацьких сюжетах) цю працю перекладено чеською мовою – «Діадох» (Прага, 1602)⁴.

Тут у біографії австрійського імператора Рудольфа II Габсбурга (1552–1612) Папроцький помістив хроніку воєнних подій 1593–1597 рр.⁵, коли Священна ліга на чолі з Австрією протистояла потузі Османської імперії (це, власне, початкова фаза т. зв. Тринадцятирічної війни). Обидва празькі видання – польською (1599) та чеською (1602) мовами – мали розкішний вигляд і були розраховані передусім на «публіку». Додамо, що у випадку «Діадоху» то перша відома чеськомовна характеристика українських козаків.

Утім, дати згаданих видань Папроцького – 1599 і 1602 рр. – не мають нас ввести в оману. Погляди цього історика на козаччину були в цілому сформовані значно раніше, а саме: наприкінці 1570-х років (власне, його опис виправи на Січ С. Зборовського 1579 р. – то давній бестселер українського історичного читання).

Перша згадка козаків на «репортажних» сторінках «Саду королівського» міститься у хроніці 1594 р. (річні «блоки» за 1593–1597 рр. спеціально виділені у тексті). Так, після запису від 11 лютого подана така звістка: «Того ж часу козаки великі шкоди туркам біля Кілії і Білгороду поробили; здобич велику винесли; гармат великих і польних багато забрали; і велику тривогу в землі поганській вчинили» (кн. 1, арк. 44). Вона, напевно, відноситься до морської виправи запорожців під проводом Г. Лободи (згадана Е. Лясотою).

Далі, між записами від 19 лютого і 18 березня, подана інформація про спробу австрійського імператора залучити до війни союзників – московського великого князя⁶, польського короля та семигородського воєводу.

² Ширший огляд українознавчих студій Папроцького див.: *Вирський Д.* Війни українці: хроніки татарського прикордоння України (XVI – середина XVII ст.). Київ, 2016. С. 28–33.

³ Повна назва: *Ogrod krolewsky, w ktorem o początku cesarzow rzymskich, arcyksiążat rakuskich, krolow polskich, czeskich, książat słanskich, ruskich, litewskich, pruskich rozrozdzenia ich krotko opisane naidziesz.* Praha, 1599. Причому рукопис не «вилежувався», у книзі є зауваження, що текст писався 1599 р., власне, бл. 20.08.1599 р. (дата наприкінці передмов).

⁴ *Diadochos id est succession, jinak posloupnost knížat a králův českých, biskupův i arcibiskupův pražských a všech třech stanův slavného království českého, to jest panského, rytířského a městského, krátce sebraná a vydaná skrze.* Praha, 1602. Є сучасне чеське видання тієї частини книги, що стосується війни з турками (Див.: *Bartoloměj Paprocki z Hlohol.* O válce Turecké a jiné příběhy. Výbor z Diadochu. Praha, 1982). Утім, для українського читача доступніші оригінали стародрука, що наразі легкодоступні в Інтернеті.

⁵ У пізнішому чеськомовному «Діадоху» цей матеріал виведений з біографічного блоку і має свою назву «Про війну в Угорщині».

⁶ Папроцький, за польською дипломатичною традицією, не визнає царського титулу московіта. Перед тим, у хроніці 1593 р. він навіть подав запис (арк. 42, після

Посольство до Москви добре знане за описом австрійського посла – сілезця Миколая Варкоча. Але згадки Папроцького про цю дипломатичну місію цікаві оприявленням того, що представлялося публіці. Зокрема, автор «Саду королівського» зауважив, що по приїзду до Москви австрійський дипломат застав там послів татарського (кримського), турецького, перського, польського і датського. Причому турецькому і татарському послам царської аудієнції так і не дали («не слухано»), а ось цесарського посланця зустріли з великою помпою і спочатку «усі» вищі сановники його відвідали, виявивши пошану, а потім і цар його прийняв особисто і вислухав імператорські пропозиції. Далі, після наради зі своїми вельможами, московський володар оголосив, що готовий «дарувати цесарю на війну» (себто надати союзнику у боротьбі з бусурманами) 500 тис. дукатів зараз, а на кожний наступний рік, доки триватимуть військові дії, ще по 400 тис. Цар також обіцяв і свої війська мобілізувати на війну проти спільного ворога, запросив посла на урочистий обід (де подавали страви «на сотні золотих мисок») і показав йому свої «дуже великі і незлічені» скарби.

Австрійського дипломата запросив у гості («на честь») і перський посол. Від імені свого володаря він частував Варкоча «різними перськими фруктами», а потім, коли перейшли до напоїв, «один знаменитий перський пан з довгою сивою бородою», ставши навколішки, подавав австріяку золоту чашу. Крім усіх тих східних приємностей, перс завірив колегу-дипломата, що війну з турками персидський шах не припинить і бажає лише одного – аби й австрійський цесар не йшов на мир з тим супротивником, аби усі турецькі сили не обернулися на Персію.

Варкоч мешкав у Москві майже чотири місяці. Насамкінець йому дали ще «з великою поштивістю» прощальну аудієнцію і надарували подарунків для імператора – кілька сороків соболів. Австрійський дипломат не мав з собою дорогих коштовностей, то віддачувався двома довгими рушницями «особливої роботи», які тією «особливою роботою» справили враження на царя.

У той самий час інший імператорський посланець – «доктор Вакерус»⁷ – прибув із Польщі. Польський король тоді ще не повернувся з поїздки до рідної Швеції, тож поговорити цьому австрійському дипломату вдалося лише з вельможами. Вони мали для австріяка добру новину, що польське військо побито татар, які намірювалися іти на допомогу туркам до Угорщини (імовірно, йдеться про відбиття набігу ще 1593 р.). Вакер звітував перед своїм зверхником також і про те,

запису від 19.11), що «того ж року великий князь московський Іван жадав від папи римського Григорія XIV, аби був міг від нього Титул Королівський дістати. Той святий панотець дозволити йому того не схотів – і то тому, що [московіт] був схизматиком, а до того ж, аби якогось неспокою між поляками і Москвою не учинилося [від того]». Тут все фікція (пропольська) – і царем тоді вже був не Іван, а Федір, і вимоги російської дипломатії були не про визнання королівського титулу, а царського.

⁷ Вакер Йоган-Матіас (Wacker von Wackenfels, 1550–1619) – австрійський дипломат і письменник (писав на філософські та історичні теми). Під час цього посольства австрієць контактував із шляхтичем Валіцьким (приятелем Я. Оришовського), який поінформував його про запорозьке козацтво (Див.: Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. Чернівці, 1996. С. 96–97).

що «багато козаків на допомогу, якщо буде потреба у цесаря, прийде». Щодо іншого, без короля, польські вельможі щось конкретне говорити не схотіли.

Далі (близько початку квітня 1594 р.) маємо згадку про прибуття до Польщі турецького чауша-посланця. Його також, за відсутності короля, приймали польські вельможі на чолі з коронним гетьманом і канцлером Я. Замойським. Турок мав при собі два листи від султана – до короля і до «станів» польських. Другий і розпечатали вельможі. У ньому турецький володар писав, що кримський хан обіцяв прислати на допомогу тукам до Угорщини 200 тис. війська, але не рушає, бо побоюється протидії низових козаків і поляків. Султан вимагав, аби поляки продемонстрували готовність підтримувати мир з Туреччиною і пропустили татар через свої кордони.

Вельможі хотіли спровадити чауша до короля в Швецію, але він заявив, що знає, що і сенат польський вправі вирішити ту справу. Тоді на кінець квітня 1594 р. призначили сейм, де таємно радилися у цій справі, а чауша так і тримали під караулом аж до приїзду короля.

Далі є згадка про велике військо татар як уже присутнє на угорському фронті. Воно рушило в останній день квітня на допомогу туркам в басейні р. Тиса. Тоді ж у цесарському війську на початку травня 1594 р. згадано і «козаків» (можна відчитати і «угорців-козаків») (арк. 48).

Утім, про гучний прорив татар до Угорщини через кордони Речі Посполитої інформація подана при описі подій початку червня (арк. 49)⁸. Папроцький зауважує тут, що турецький султан мобілізував проти християн усі сили зі своїх володінь, у т. ч. і кримці послали йому «велику допомогу».

Поляки «не схотіли» дозволити прохід татар через свої кордони, тож їм довелося прориватися силою. Було кримців - «добрих юнаків» 70 тис.⁹, і як так сталося, що вони таки прорвалися, Папроцький обіцяє оповісти в іншому місці книжки (у розділі про «Герби польські»). Це мала б бути кн. 3 «Саду королівського», де була хроніка польських королів аж до пануючого Сигізмунда III включно. Але, мабуть, натхнення у автора не вистачило, бо там того опису немає (хоча Папроцький пише про те як про вже готовий текст, отже, можливо, наприкінці він мусив скорочувати книжку і той епізод був прибраний¹⁰). До речі, це не єдиний раз, коли історик обіцяє докладніше написати «у Гербах» (див. події 1595 р. з молдовською кампанією Я. Замойського та ін.), отже, напевно, він продовжував розширювати свої «Герби лицарства польського» (1584)¹¹.

⁸ Реально татари перевалили за Карпати на початку липня 1594 р. Червень – то хіба лише початкова фаза татарського рейду.

⁹ Інші джерела пишуть про 40 тис. татар. Отже, цифра 70 тис. – явне перебільшення.

¹⁰ Шансом щось виправити для «Діадоха» (1602) Папроцький не скористався – там такий самий текст (див. розділ «Про війну в Угорщині», стор. 36), хоч саму хроніку продовжено до 1602 р.

¹¹ Відомо, що «Герби» мали продовжувача і поза Папроцьким – Станіслав Барановський довів їх до 1634 р. Цей рукопис уже у XVIII ст. позичав К. Несецькому київський біскуп Ю.-А. Залуський (Див.: *Kilka rysów i pamiątek Ew... go Hellenijusza. Poznań, 1860. S. 355*). У бібліотеці Залуських цей рукопис був під № 178 (загинув 1944 р.).

Сигізмунд Баторій, князь Трансильванії, Волощини і Молдови. Малюнок 1596 р.

Далі є цікавий епізод з історії Закарпаття. Татари після прориву польського кордону стали табором-«кошем» у Хусті. Вони мали намір захопити у полон молодого трансильванського воєводу Сигізмунда Баторія. Той виїхав назустріч татарам, бо зрадники доповіли, що то не ворог, а родич князя, коронний гетьман Речі Посполитої Я. Замойський прийшов і кличе його для приватних перемовин. Лише на під'їзді до татарського табору вірні люди попередили воєводу про реальну загрозу (арк. 57).

Після запису від 25 листопада 1594 р. маємо інформацію про козацькі дії: «Того ж часу козаків 14000 до Волох увійшло; і вони землю дуже спустошили; три рази з волохами битву

сточили і їх побили; так, що господар [молдовський] раз чи два заледве сам-друг [себто лише удвох з кимось] втік; його скарб увесь, що показав один волошин, забрали; місто його столичне Ясси – спалили; над тими козаками гетьманом був Лобода» (арк. 58).

Ця інформація іде за звістками про вступ у війну з турками семигородського воєводи Сигізмунда Баторія. Отже, складається враження про узгодженість козацько-семигородських акцій (зокрема, це також пояснило б і напад саме на молдовського господаря Арона, який вже сам домовлявся про спільні дії з австрійським імператором, а ось з семигородським Баторієм він не дружив і трон у Молдові втратив у травні 1595 р. саме через трансильванця).

Тут таки Папроцький і подає свою етапну для козакознавства розлогу характеристику українського козацтва (арк. 58–59^{*}). Безпосереднім «історіографічним» стимулом для неї став опис козаків («Qui proprie dicuntur Kosacci» / «Ti, які насправді Козаками звуться»), вміщений німецьким істориком-журналістом *Міхаелем Янсоніусом* (Jansonius або Isselt, 1530/40–1597) у його черговому виданні міжнародної квазігазетної хроніки «Mercurii Gallobelgici: sive, Rerum in Gallia et Belgio potissimum: Ungaria quoque, Transylvania, Turcia, Polonia, Germania, Italia, Hispania, Anglia, aliisque Europae Regnis et Provinciis ab anni 1594 mense Julio, usque ad annum 1596 gestarum Nuntii Tomus Tertius» / «Меркурій Галло-Бельгійський або Справи з Галлії та Бельгії переважно, а також ... Польщі ... від липня 1594 р. аж до 1596 р. ...» (Кельн, 1596). Текст подано, як і у Папроцького,

^{*} 59-й аркуш має помилковий № 57.

наприкінці оповідання про 1594 р., у зв'язку із черговим молдовським походом запорожців¹².

З цієї книги-квазигазети М. Янсоніуса широко черпав інформацію і Папроцький, але саме козацький уривок, який, до речі, у «Меркурії» майже дослівно повторює Гейденштейна¹³, він цілком переробив. Причому за інформативністю текст від цього явно виграє.

Академічній науці в Україні характеристика козаків Папроцького відома за перекладом М. Грушевського (з видання «Саду королівського» 1599 р.)¹⁴. Він, до речі, наразі потребує певних стилістичних і термінологічних уточнень.

Розпочинає свою оповідь про козаків Папроцький з географічної локалізації їх місць перебування. Це острови у широких місцях на Дніпрі, «що більше в татарських, аніж Подільських, польському королеві підлеглих, країнах розташовані». Зауважимо: аби винести Запорозжя за кордони Речі Посполитої, у Папроцького був певний інтерес – якраз від 1594 р. австрійський імперський уряд пробував залучити козаків на службу імператору, а оскільки польський король дозволу на вербунок своїх підданих не давав, то, зацікавленим у запорожцях було вигідно вважати їх не підлеглими Короні.

Тут таки слід враховувати і певні контексти козацької війни 1591–1593 рр. Зокрема, убивця К. Косинського кн. О. Вишневецький 23 травня 1593 р. заявляв, що цей козацький ватажок присягнув на вірність московському великому князю, який, мовляв, вже титулується (у листі до тих таки запорожців) «царем запорозьким, черкаським і низовим» (отже, звідси беруть початок думки про козацьку удільну державу, артикульовану по тому і Й. Верещинським?)¹⁵.

Папроцький далі зауважує, що Військо Запорозьке – то явище ще досить свіже, бо на Запорозжя, «ледве не за нашої пам'яті, заїжджати почав люд лицарський, аби з поганими татарами щастя своє випробувати». Причому злочинці-

¹² [Jansonius M.] Mercurii Gallobelgici: sive, Rerum in Gallia et Belgio potissimum: Ungaria quoque, Transylvania, Turcia, Polonia, Germania, Italia, Hispania, Anglia, aliisque Europae Regnis et Provinciis ab anni 1594 mense Julio, usque ad annum 1596 gestarum Nuntii Tomus Tertius: Librorum XI, XII, XIII, XIII et XV comprehendens. Cum Appendice: Ab initio anni 1596 usque ad mensem Junium producta. <...>. Coloniae Agrippinae, 1596. P. 83–84. Імовірно, Папроцький був не єдиний, що зреагував на козацький уривок Янсоніуса. Під його впливом, напевно, постали інформації про козаків 1590-х років і в описі сусідніх щодо Священної римської імперії земель (Див.: *Levinus Hulsius*. Chronologia, hoc est brevis descriptio rerum memorabilium, in provinciis hac adiuncta tabula topographica comprehensis gestarum, usq[ue] ad M.D.III.C. annum praesentem. Noribergae, 1597).

¹³ Reinoldi Heidensteinii Secr. Regii, De bello Moscovitico commentariorum lib. sex. Cracoviae, 1584. P. 12–13. Див. також: *Вирський Д.* Річпосполитська історіографія України (XVI – середина XVII ст.): У 2-х т. Київ, 2008. Т. II (Додатки).

¹⁴ *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. Т. VII. Київ, 1995. С. 292–293.

¹⁵ *Listy Stanisława Żółkiewskiego kanclerza koronnego i hetmana 1584–1620* / Wyd. Jan Tadeusz Lubomirski. Kraków, 1868. S. 27.

вигнанці стали з'їжджатися сюди вже потім. Отже, як бачимо, за Папроцьким, засновники Війська Запорозького – лицарі, а не злодії¹⁶.

Відзначив оповідач і дуже динамічне зростання – із часом – кількості запорожців. Він пише, що «коли їх спочатку було кілька сотень, і то багато здавалось, а наразі їх вже і по кільканадцять тисяч знаходиться» (у пізнішому чеськомовному варіанті з «Діадоху» мова не про «кільканадцять» тисяч, а просто про «тисячі» – мовляв, лік вже не на сотні, а на тисячі). Не виключено, що Папроцький свідомо завищував кількість запорожців, аби більше зацікавити владу імперії¹⁷.

Більшість козаків – то «худі пахолки», себто люд не родовитий, але і їх оповідач уважає за «поштивих», себто людей гідних. Зауважимо, що визначення «худі пахолки» було, напевно, вельми популярне, бо використане також і у Гваньїні видання 1611 р., де в параграфі «Що означає “козак”» міститься твердження: «Слово “козак” є татарським, але козаком називається русь. Це слово тлумачиться так: бідний пахолок, який шукає собі здобичі, але нікому не підлягає, служить за гроші тому, кому хоче (підкреслення наше. – Д.В.)»¹⁸. Утім, не можна тут виключати й прямого запозичення з Папроцького.

Не виключено також, що характеристика «худі пахолки» для запорожців стала популярною у зв'язку із справою Зборовських 1583–1584 рр. Адже відома іронічна характеристика дому останніх як «кухні худопохолків» (лист Криштофа Зборовського до брата Самуеля від 17.07.1583)¹⁹.

Але повернемося до розбору тексту Папроцького. Авторитет низовців як вояків був високий, адже «для виправлення у лицарських справах туди їздять, і з панят руських, подільських та польських до них немало заїжджає, бо між них добре вивчиться можна в порядку і в чуйності лицарській». Тут зауважимо, що

¹⁶ Взагалі ставлення історичного Запорожжя до злодіїв не таке вже просте. Цікавим тут є аргументація у справі вимог видачі Тимошки Анкудінова 1649 р. Б. Хмельницький тоді твердив, що Анкудінов сказався винним у вбивстві, а таких з Війська Запорозького не видають (нехай хоч короля вбив!). А російський посланець переконував гетьмана, що Анкудінов самозванець і крадій (вкрав з казни 100 руб.), а такого можна видавати (Див.: Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в 3 т. Т. 2. Москва, 1953. С. 180–193). Отже, на притулок на Запорожжі могли претендувати не буденні злодюжки, а власне «політичні» вбивці – *ізгой-вигнанці* (практика, добре znana з побуту скандинавів доби вікінгів)?

¹⁷ Нагадаємо, що знаний самозваний гетьман *Станіслав Хлопицький* озвучив 1594 р. австрійському імператору цифру 8–10 тисяч запорожців.

¹⁸ *Гваньїні* О. Хроніка європейської Сарматії. Київ, 2007. С. 748. «Худим пахолком» зве себе С. Наливайко у листі до короля з січня 1596 р. (Див.: *Исторические связи народов СССР и Румынии в XV – начале XVIII в.* Т. 1. С. 220). Можна також згадати означення «чорні пахолики» для окреслення рядового складу запорожців у реєстрі виплати «жолду» за Лівонську війну 1601–1603 рр. (Див.: *Грушевський* М.С. Історія України-Руси. Т. VII. С. 282).

¹⁹ [Rzeczycki A.] Andreae Recicii instigatoris regii V. nob. Accusationis in Christophorum Sborovium actiones tres: De fide publica; De praesciptionibus ante iudicium oppositis; De criminibus. Kraków, 1585.

на Запорозжя фактично перейшов давній образ Русі як військової школи, «гімназії справжньої доблесті», який подибуємо, наприклад, у творчості С. Оріховського-Роксолана (див. «Напучення польському королеві Сигізмунду-Августу»²⁰, а це твір, що уперше побачив друк ще у 1543 р.). Еразм Глічнер (1535–1603) у трактаті «Про виховання дітей» (Краків, 1558) подібно писав про Поділля (див. параграф «Школи подібні Поділлю», де твердилося: «школи або колегії великою мірою подібні жовнірству або козацтву – біля котрої справи пораються на Поділлі або на Україні поштиві і визнані люди»²¹; акцентувалося, що саме козаками тримається у країні оборона від татар; серед героїв козащини називалися Б. Претвич, князь Вишневецький – напевно, Дмитро та «Прокоп» – напевно, брат коронного гетьмана і стольник львівський П. Сенявський, який помер у 1566 р.)²².

Цікавиться Папроцький і термінологією. Він зауважує, що «русаки» звуть їх козаками запорозькими», знає історик й інший термін – «Низові Козаки». Він просто і зрозуміло пояснює походження обох назв: *перша* – від дніпровських Порогів, про які оповідач відає, що їх дев'ять (у «Гербах» Папроцький згадував про 12 порогів²³) і вони обмежують можливості судноплавства по Дніпру для морських суден; *друга* – від того, що запорожці «низько на кінці ріки Дніпра мешкають».

Знає Папроцький і про головну зброю, що забезпечила успіх Війська Запорозького, – то «Стрільба» (вогнепальна зброя). Її у запорожців «багато», і її береже-охороняє постійна сторожа на островах. До речі, це саме новий – «запорозький» – козацький мотив; раніші «подільські» образи – про козаків-вершників-лучників.

Взагалі респектабельність Війська Запорозького Папроцький явно виопукує. Воно *багате* («Коли самі вони супротив татар чи турків на війну йдуть, часами великий достаток мають у своєму Війську, бо з усіх боків до них селяни [осілий люд] возять [припаси]. І вони платять, чим хочуть – кінями, волами і іншими добутками, також і грошима»). До речі, цікаво, що у ранішому описі поїздки С. Зборовського на Запорозжя 1579 р. Папроцький згадував і місцеву «нужду» та «недостатки»²⁴, а тут про це автор воліє мовчати. Далі за текстом йдеться про те, що Запорозжя *грізне* сусідам («І хоча на ґрунтах татарських мешкають, татари їх перемогти не можуть, авжеж ще, аби від них спокій мати, дари їм великі дають. З Москви також – від великого князя московського –

²⁰ Українські гуманісти епохи Відродження. Ч. 1. С. 31.

²¹ Що Україна має бути «школою лицерською», пише М. Пашковський (Задора) в «Трактаті про наступальну війну» (15.12.1612); про те, що «Поділля з Україною школою називано», є у творі В. Кіцького «Діалог про оборону України...» (Доброміль, 1615).

²² Erazm Glicznера Książki o wychowaniu dzieci / wydał W. Wisłocki. Kraków, 1876. S. 89–90.

* Папроцький зазвичай вживає саме цю мовну форму етноніму (замість традиційнішої «русини»).

²³ Paprocki B. Herby rycerstwa polskiego. S. 157.

²⁴ Ibidem. S. 156–167.

упомінки на кожен рік мають, а коли б їм не дано [було], великі шкоди йому в землі [його] чинять»). Воно і *самодостатнє* («Мають лосів, сарн, коней диких досить, звіра чорного (себто ведмедів. – Д.В.), зубрів, риби дуже багато особливої, яку печуть замість хліба, і печінку звірину вживають часом»²⁵).

Зауважив Папроцький і специфічне братство запорожців, коли багатим є передусім спільнота-Військо, а не окрема людина («Скарбів жодних не мають, але, коли кому що хочуть дарувати, візьмуть у когось, хто є найліпший між ними господар – у позичку, і потім йому оддають або сплачують, коли їм перша ж здобич якась дістанеться, яку в рівний поділ пускають, сплачуючи йому те, що Військо заборгувало»). Хоча є у козаків і особиста власність («Кожен своє витрачає яко розуміє»).

Зрештою згадує Папроцький і сезонний характер козакування, коли запорожці «на зиму по містечках і по селах Подільських та Волинських розходяться і на весну чекають. Потім знову сходяться на свій острів і з нього в краї поганські або де їм любо буде йдуть». До речі, обмовка про єдиний (центральный?) «острів» цікава, оскільки у своїх «Гербах» Папроцький досить докладно описав головний осідок запорожців 1579 р. – острів Томаківку, «котрий є так широкий, що можуть на ньому сховатись 20 тисяч чоловік і немало коней. При тому острові є озеро <затока?> велике і дуже рибне»²⁶. Щоправда, з нього (за тим таки оповіданням з «Гербів») Військо на чолі із С. Зборовським якось швидко перебралося на Чортомлик.

Після цієї блискучої козацької піар-визитівки наступний запис про козаків у «Саді королівському» іде після звістки за 24 січня 1595 р. «Того ж часу низові козаки послали до семигородського князя, аби тільки на два місяці службу їм дав; а вони потім своїми власними шаблями живи бути хотіли; і про те пильно старатися, аби Адріанополя змогли дістати» (арк. 61^л).

Тут таки, до речі, слідом іде цікавий запис, що зима того року була дуже холодна, через що усі великі річки «найтяжщі вози» вільно переїздили. Напевно, саме цим пояснюються і тодішні мобільно-далекосяжні заміри козаків.

Згадані козаки (яких «немало прийшло») у цей час і у війську молдовського господаря Арона Тирана. Воно мало кілька успішних зіткнень над Дунаєм з турками і татарами (з тих, що прорвалися 1594 р. до Угорщини) (арк. 61–62).

Польський король, якого австрійський імператор кликав на допомогу християнській справі, 6 лютого 1595 р. скликав сейм у Кракові, де обговорювалося питання, чи тримати і далі мир з Туреччиною, чи навпаки – вступати у війну

²⁵ До речі, в одному описі Хотинської війни 1621 р., зробленому німецьким найманцем, заміну в раціоні його товаришів хліба на таку саму печінку (кінську жарену) подано як чутливе обтяження, спричинене облогою (Див: Записки немецкого офицера о Хотинской войне 1621 г. как исторический источник (пер. Ю.А. Мыцка) // Вопросы германской истории. Русско-германские связи и отношения нового и новейшего времени. Днепропетровск, 1985. С. 131).

²⁶ *Paprocki B. Herby rycerstwa polskiego*. S. 158.

* Цей аркуш має хибний № 62 (LXII).

разом з австрійцями (арк. 62). Річ Посполита офіційно лишилася осторонь конфлікту, але окремі магнати прислали свої приватні підрозділи до імператорського війська. 12 березня на огляді-пописі імперської армії були присутні Себастьян Любомирський з кількома десятками кінних і 200 піхотинців, а також Єронім Язловецький, син брацлавського воєводи Януша Збаразького, син Йордана Спитка та інші (арк. 64).

Далі маємо цікавий опис московського посольства до австрійського імператора, що демонструє ступінь готовності росіян підтримувати союзників у антитурецькій боротьбі. Російські посланці прибули до Праги 16 серпня 1595 р. з великим почтом (загін з 200 слуг і дворян). Делегацію урочисто зустріли і зручно розмістили. 30 серпня відбулася урочиста аудієнція, на якій посла презентували цесарю дари – 150 тис. червоних злотих готівкою, а до того ще цінного хутра на кілька сотень тисяч. Плюс екзотика – 2 кречета та 3 «леопарда» (напевно, це знані з давньоруських часів пардуси-азійські гепарди, приручені для полювання). Далі посла ще якийсь час мешкали у Празі – від'їхали додому вони аж 27 грудня 1595 р. (арк. 74). Цей прояв готовності царя фінансувати антитурецьку боротьбу цікавий для розуміння тодішніх козацьких очікувань від Москви.

В українському контексті заслуговує на увагу також сюжет про кампанію гетьмана коронного Яна Замойського у Молдові. Трансильванський князь очікував, що його самоуправство з поставленням молдовським господарем Стефана Развана викличе невдоволення поляків, і готувався збройно боронити свого ставленика (арк. 65). До того ж на Молдову рушило значне турецько-татарське військо. Відтак, Замойський у вересні 1595 р. під претекстом, що молдавани давні васали польських королів, перейшов з польським військом кордон, дав битву і погромив турецько-татарські сили, вигнав трансильванського ставленика і поставив на господарський престол пропольського Єремію Могилу, якому залишив і допоміжний загін жовнірів (арк. 74).

В описі подій вересня 1595 р. в українському контексті цікава історія про секеєв – фронтирну спільноту в Угорщині і Румунії, близьку за статусом до козаків. Трансильванський князь прийняв їх у своє підданство на пільгових умовах – аби секеї («*dockieru*») виставляли під його прапорами своє допоміжне військо проти турків, а також давали 1 талер на рік від кожного дому плюс певну міру зерна. А ще 1 вола (також від всякого обійстя) за екстраординарних нагод – як-от народження княжого сина (арк. 78). Для українських козаків то була вельми цікава модель стосунків «фронтирна спільнота – зверхник-монарх».

У записках про події жовтня 1595 р. докладніше оповідається про зіткнення коронного польського війська з татарсько-турецькими силами у Молдові (арк. 80–81). За Папроцьким, основним супротивником гетьмана Замойського тут був кримський хан Кази-Гірей. Останній мав доручення від турецького султана з великим військом вторгнутися до Молдови і посадити на господарський престол Тегінського санджак-бея (власне, і ціле воєводство мало втратити васальний статус і перетворитися на частину санджаку).

Татари мали значну чисельну перевагу, «йшли сміливо» та, зрештою, зупинилися на горі, «за півмилі» від польського війська (Папроцький не згадує, але місцем битви стала пам'ятна Цецора). Звідси хан послав повідомити полякам, що він йде з 20 тис. війська до Молдови, аби вибрати затриману за багато років данину, а також поставити, за наказом султана, санджак-бея на молдовський трон. Посланці «просили» поляків «дочекатися» їх володаря з його військом (мовляв, побачите, що вам буде).

Папроцький (як давній клієнт Зборовських) не любив гетьмана Замойського – тому, у його описі, відповідає татарам не командувач, а «поляки»-військо. Вони куртуазно передають ханові, що «радо його очікують і такими стравами почастиють, котрі тільки у Польщі знайдуться – золота і срібла небагато для нього мають, ось лише трохи олова, з якого [також мовляв] і гроші роблять» (прозорий натяк на кулі, що теж є олов'яні).

Далі йде опис битви. 19 жовтня – «ледь сонце зійшло» – кращі авангардні татарські сили вдарили на польський табір. Поляки «з охотою» вибігли і дали їм битву – і так «за короткий час начастували усім чим могли», що татари вже більше «не гарцювали».

Брат кримського хана, зазнавши «невдячну честь у поляків», розділив наступаюче татарське військо на дві частини. Першу спустив з гори – «з трьома тільки хоругвами». Проти них «вискочило кілька польських рот», які дали ворогу битву знову. Між поляками було і трохи піших стрільців, які своїми пострілами покладали чимало татар, а решту розігнали. З польського боку було лише 3 забитих, поранених більше, особливо коні постраждали від стріл. Героєм битви став ротмістр Миколай Зебжидовський зі своєю ротою (про нього Папроцький знов обіцяє «оповісти під Гербами» – нереалізованою частиною його творчого задуму).

Хан і санджак-бей зрозуміли, що зброєю не переможуть. Відтак направили до польського табору нових послів. Їх вирішили вислухати. Тепер листа написав полякам санджак-бей, який удавано дивувався: чому це йому дорогу загородили і, замість іти куди їм треба, заважають виконати султанський наказ.

Турецькому сановнику відповіли, що й поляки тут не просто так, а за наказом свого володаря – польського короля. Останній має від предків своїх давні права на Молдову, яка є його васалом. Отже, оборона молдован не є порушенням миру з Туреччиною.

20 жовтня санджак-бей прислав просити відвідати когось до нього, аби він організував укладання миру між татарами і поляками. На що йому відповіли, що забезпечити Річ Посполиту від татарських нападів мають самі турки (як зверхники над Кримським ханством).

У відповідь турецький вельможа заявив, що вчорашнє зіткнення сталося без його відома – мовляв, то сваволя прямолінійних вояків, які не розібралися у складній ситуації. А султан хоче з Польщею дотримуватися миру.

Після того послано двох поляків у табір санджак-бея. Вони мали з турецьким вельможею тривалу розмову, де обговорили умови примирення. Санджак-

бей заявив, що клейнод – «корогву Волоську» – знак влади над Молдовою султан передав у руки кримському хану, а той вручив йому. Отже, розпорядитися нею у його волі.

Поляки ж представили умови-«кондиції» миру. За ними, по-перше, хан і санджак-бей мали забратися з молдовських земель до 30 жовтня, жодних шкод не чинячи ані в Молдові, ані у кордонах Польської Корони; по-друге, султанську корогу турки мали вручити господарю, якого, «згідно звичаю», подав польський король; по-третє, кримський хан мав направити свого посла до королівського двору, щоб отримати підтвердження «давнього і нового» миру; по-четверте, молдовському господарю, щоб безпечний для сусідів був, дозволялося лише двір свій утримувати та виконувати цивільні адміністративні функції (тут мова про те, аби своєї армії Молдова не мала). Передбачалися також гарантії, згідно «давнього звичаю і постанови», для польського посла до султана на вільний проїзд у супроводі султанського представника-чауша. У разі ж, якщо ці «кондиції» не будуть прийняті, поляки готові дати битву і далі турок і татар у цій землі не терпітимуть.

Утім, «понад надії» польських посланців, бусурманам сподобалися умови, і вони їх відразу підписали. Санджак-бей лише попросив про особисту зустріч із гетьманом коронним – аби особистими переговорами підтвердити силу цієї угоди. Поляки на це згодилися і дали заручників (як гарантію особистої безпеки турка на церемонії у їх таборі). Потому і бусурмани урочисто присягами все те підтвердили – згідно звичаю.

Після цього до гетьманського табору прибув молдовський господар і у присутності турків присягнув «тримати послушенство» польському королю. Санджак-бей дивився на те без втіхи, але мусив погодитись на цю організовану поляками церемонію, задовольнившись знаками пошани до нього від молдован.

Зрештою, санджак-бея з ханом попросили назавтра почати відступ з молдовських земель. Бусурмани мусили це вчинити, хоча мали велике військо – татар було з сім'ями – бо вони збиралися після походу і жити в Молдові – аж 70 тис. Утім, за Папроцьким, у битві з поляками вони тоді вже втратили 12 тис. людей.

Далі є згадки про наслідки жовтневої кампанії 1595 р. 14 листопада до польського королівського двору прибуло молдовське посольство (арк. 81). Тоді ж офіційно оголосили про успіхи польської зброї у Молдові. Папроцький, щоправда, не втрачає нагоди шпильнути гетьмана коронного – мовляв, лише половину слави полякам здобув, а половину бусурманам залишив, а міг би християнам і цілковиту перемогу принести.

За тим у «Саді королівському» йде інформація, що молдовський господар на початку грудня 1595 р. захопив наддунайську Браїлу. Місцеві турки, побачивши, що молдовани беруть місто в облогу, мерщій кинулися переправлятися за Дунай, і в тому поспіху 300 їх потонуло. З того часу, підсумовує Папроцький, Молдовська («Волоська») земля жодних бусурман («поган») у себе не терпить і від їх тиранства і розпусти вільна є (арк. 81).

Довелося новому господарю відбиватися і від семигородців-угорців. Їх князь Сигізмунд Баторій почувався ображеним поляками, відтак дав вигнаному з господарства Стефану Развану частину свого війська (кінноту і піхоту). Поляків на чолі зі старостою генеральним подільським Яном Потоцьким при господарі Єремії Могилі тоді було 900, а Разван привів 7 тис. угорців. Коли війська зішлись, польські перемовники пробували умовити угорців не доводити до битви – мовляв, християнам належить з бусурманами битися, а не між собою. Утім, марно. Угорці відчували себе сильнішими і вигукували образи полякам. Причому молдовани (а їх було 500) готові вже були здатися (на знак цього вони зняли шапки і накрили ними шаблі). Отже, поляки вдарили спочатку на тих зрадників, а потім і угорців розігнали. Развана, який бився мужньо, піймали і стратили (посадили на палю) як порушника присяги (бо його попередній раз відпустили з умовою, що він з бусурманами піде битися, а християн залишить у спокої). Після захоплення Развана переслідування угорців припинили, отже зайвої крові поляки не хотіли (арк. 81–82).

Папа римський не схвалив дій поляків проти семигородців і Развана та укладення нового миру з бусурманами. У грудні 1595 р. до польського двору дійшов папський лист про ті справи. Полякам довелося виправдовуватись (арк. 83).

Тоді ж прибув і посол кримського хана Гранахметаґр з листом, написаним ще на Пруті (після жовтневої Цецорської битви 1595 р.). У ньому чимало місця відведене козакам. Бо з ними (та ще з угорцями), за текстом листа, зрадник довіри султана молдовський господар Арон пустошив турецькі володіння. Хан жадав, аби «козаки за Дністром – люди неспокійні і клопітні – до єдиного знищені були, щоб потім жодних шкод великому султану не чинили», і гетьман коронний пообіцяв йому «козаків зігнати». Королю також доведено до відома, що якщо козаків не усуне, то татари не вважатимуть себе зобов'язаними дотримуватися укладеної мирної угоди.

Крім цього, досить цікаво, що давню традицію мирних стосунків поляків і мусульман у листі пов'язано не лише із султаном Сулейманом Пишним (1520–1566), але також і кримським ханом Девлет-Гіреєм (1551–1577). Як бачимо, татари не втрачали приводу нагадати про «кримську незалежність» у стосунках із Річчю Посполитою.

Посол на аудієнції передав ханські дари королю – коня і стріли. Він також вимагав відсилки польського посланця до хана (а не листа, якого йому вручили). Гнівався татарський вельможа і на те, що, хоча йому й подарували «шати, соболями підбиті», але подарунків (напевно, йдеться про т. зв. данину-упоминкі), про які просив його володар, не дали. Утім, як пише Папроцький, король тим не переймався («не дбав про те») (арк. 83).

Далі вже починається хроніка 1596 р. На її початку (між подіями лютого і перед записом з 4 березня) подана інформація про повстання С. Наливайка: «Того ж року козаки низові з гетьманом Наливайком шкоди великі в Литві і на Волині чинили; але від Станіслава Жолкевського гербу Любич, каштеляна львівського, гетьмана на той час польного, розігнані. Гетьман їх пійманий, стятий,

потім четвертований – засуджений на сеймі Варшавському²⁷» (арк. 85–86). До речі, цікаве ще одне повідомлення у Папроцького з початку 1596 р. – про голод минулого року в Константинополі (арк. 84). Чи не свідчить це, що і в Україні перед Наливайківщиною із харчами було сутужно? (бо, ясна річ, у голодних людей більша схильність до бунтів).

«Початком весни» 1596 р. датована інформація Папроцького про австрійське посольство до польського короля і на сейм Варшавський (себто між 26 березня і 13 травня). Воно переконувало поляків не миритися з турками, а стати поруч із «християнами» у боротьбі із ними. Послів прийняли ласкаво, але жодної офіційної допомоги не надали. Лише як приватні особи деякі магнати послали свої підрозділи на поміч до імператорського війська. Папроцький вираховує тут загони від князя Януша Острозького (який в Угорщині мав маєтності і з них «ставив значні почти» вояцькі); Себастьяна Любомирського (який за цю допомогу отримав від цисаря графський титул); Єроніма Язловецького, сина Юрія, коронного гетьмана; сина князя Януша Збараського; Станіслава Чарнковського; Йордана, сина Спитка Йордана; Орлика і Криштофа Зборовського. Інших чимало шляхтичів пішло на австрійську службу як найманці («служили за гроші») (арк. 89).

Далі є ще одне цікаве спостереження (між звітками з червня 1596 р.) про кліматичні умови України і її сусідів. Власне, мова йде про епізод у Криму. Султан тоді, за свідченням Папроцького, прислав до татар дари і прохання вирушати на угорський фронт. Кримці до того були не дуже охочі, бо кампанія попереднього року не була для них щасливою. Султан також наказав по всіх землях своєї імперії молитися за добру погоду, аби перемінилася засуха, яка їм попередній урожай зернових зіпсувала, і новий врожай був добрий (арк. 89–90)²⁸.

Так само між червневими звітками 1596 р. подав Папроцький переказ султанського листа до одного із своїх полководців (паші угорської Буди). У ньому, зокрема, була і скарга на те, що польський король досі не підтвердив мирну угоду з Туреччиною. Повідомлялося, що володар Речі Посполитої, попри давні союзи, не допускає пропуску через Молдову жодної допомоги з Криму на фронт із Смигороддям; відтак татари, вислані ханом, перебувають на польському кордоні, а далі йти не наважуються. Турки гадали, що ту справу ще можна буде вирішити багатими дарами (арк. 90).

Про ту спробу підкупу польського короля є і далі у тексті «Саду королівського». Як пише Папроцький, коли турки почули, що австрійський імператор прислав на сейм до Варшави посольство і агітує за союз, то також відправили до Речі Посполитої посланця-чауша з обіцянкою великих дарів, якщо поляки пропустять татар через свої кордони до Угорщини. До того ж і кримський хан

²⁷ Мова про сейм вже наступного року (10.02-25.03.1597 р.), страта Наливайка відбулася у Варшаві 11.04.1597 р.

²⁸ Це не дуже допомогло, бо далі маємо запис з кінця серпня 1596 р., що у Константинополі панує голод і пошесті (арк. 93).

прислав свої подарунки на двох верблюдах. Їх король спочатку і брати не хотів, але потім, умовлений послом, прийняв, але пропускати кримців через свою землю відмовився (арк. 91).

Тут таки далі є цікава звістка, що «московський великий князь Федір», як тільки кримський хан вирушив у похід на угорський фронт, здійснив диверсію – послав велике військо ударити на «Орду». Як пише Папроцький, «вздовж і попереку» наробили ті росіяни шкоди у татарській землі, багато людей помордували і додому повернулися (арк. 91). Ця звістка проливає зайве світло на події на московсько-кримському кордоні 1596 р., де росіяни справді були активні (розбудували нові опорні пункти – зокрема, і славний згодом Белгород).

Звертає на себе увагу й інформація про *селянську («хлонську») війну* в австрійських володіннях, котра почалася, за Папроцьким, 30 серпня 1596 р. (перша згадка на арк. 92). Цікаво, що Наливайківщину автор як таку ж «селянську війну» не визначав і жодних спільних рис у цих подіях не знайшов.

Слідом за записом від 25 серпня 1596 р. вміщена інформація, що семигородський князь з військом пішов назустріч туркам (добігав час рішучого зіткнення цілої війни – Керестецької битви 24–26 жовтня 1596 р.). Дома він залишив корпус прикриття, який мав берегти його країну від можливих диверсій бусурман. Основою цих сил стали «низові козаки», яким, як пише Папроцький, князь-воевода довіряв навіть більше, аніж своїм (арк. 95).

Хроніка 1597 р. («від початку і до осені», себто до серпня включно) не містить жодних звісток про козаків. Основний сюжет тут – поборювання селянської війни, про початок якої 1596 р. вже йшлося вище.

У продовженні хроніки війни до 1602 р. з «Діадоху» козаки згадані лише під 1601 р. при описі військових дій у Семигородді (с. 218). Причому без конкретики – просто як одна з формацій з довгого переліку. Зрештою, нічого дивного – у тих кількох випусках «Меркурія Галло-Бельгійського», які писали про той таки хронологічний відтинок і вже не належали перу «козакофіла» Янсоніуса (а ці тексти-репортажі були для Папроцького основним джерелом натхнення), козаки також практично не згадуються (а де все ж згадані, то зовсім без деталей)²⁹.

У підсумку зазначимо, що матеріали з «Саду королівського» і «Діадоху» важливі не лише як малознані вітчизняними істориками факти, але й як яскрава спроба представити українське козацтво у міжнародному контексті – як частину зусиль цілого християнського світу. Для української історіографії оповідання

²⁹ І це прикро, адже відомо, що у липні 1598 р. 7 тис. козаків на прохання архієпископа Максиміліана пішли на угорський фронт, але через польські залоги прорвалася лише частина цього загону (Див.: *Леп'явко С.* Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. С. 130. Посилання на: AGAD, AR V, 1082, s. 327; ВР ЛНБ, ф. 116, 36, с. 117). Добре відомо, і що перед кампанією 1600 р. проти господаря Міхая Хороброго коронний гетьман Я. Замойський відкликав запорожців із господарського війська (фактично, за результатами тієї кампанії козаки отримали офіційне пробачення за Наливайківщину).

Б. Папроцького цікаве також і незвичним ракурсом на Наливайківщину та її наслідки. Адже епізод долі козащини після поразки на Солониці 1596 р. та стра-ти С. Наливайка у Варшаві в українській історіографії, зазвичай, проминають. Переходять відразу до оповідання про пробачення Війська Запорозького 1600 р. (за участь у молдовському поході проти господаря Міхая Витязя). Отже, питання, як вижило банітоване (оголошене поза законом) у Речі Посполитій козацтво, залишається без відповіді (є згадки про життя січовиків на Запорожжі, але на-вряд чи таке буття на околиці задовольняло усіх військових професіоналів). Утім, тепер маємо цікаве джерело про цю сторінку козацької історії, яке дає таку відповідь – козаків урятувала служба в Трансильванії та участь у війнах за зверхність над румунськими князівствами. Принагідно зауважимо також, що такий «історичний поворот» дає непрямі свідчення на користь відомої поголоски, що повстання Наливайка інспірував саме трансильванський князь Сигізмунд Баторій – як таку собі помсту своєму родичу, великому канцлеру і гетьману корон-ному Яну Замојському (за усунення угорських ставлеників з Молдови)³⁰.

Взагалі нові трансильванські сторінки історії козацтва повертають україн-ського читача до минулого колоритного державного утворення доби Великого Кордону християнської і ісламської цивілізацій – Трансильванського (Семиго-родського) воєводства-князівства (1570–1711). Воно, нагадаємо, було зверхником українського Закарпаття – отже, цікавість до нього вітчизняного гранд-нарративу цілком природна (а сучасна недостатня увага – то радянська спадщина, яка не любила позаросійських акцентів історії України).

Ще й давній «культ Баторія», традиційно присутній в українських козако-знавців, у контекстах Тринадцятилітньої війни в Угорщині (1593–1606) може відкрити для себе і нового героя – поза славним королем Стефаном. Мова про небожа того монарха – молодого воєводу князя Сигізмунда Баторія (1572–1613). Цілком може бути, що саме він «відмив» ім'я Баторіїв перед козаками (бо король Стефан, який стратив Івана Підкову, Самійла Зборовського і Янчі Бегера, навряд чи викликав у запорожців лише добрі почуття). Цьому володарю угорців, румун, німців-колоністів і русинів-закарпатців запорожці служили часто і охоче. А поза тим, Сигізмунд Баторій має також у просторі публічної (популярної) історії в Україні потіснити воєводу Міхая Хороброго, активно пропагованого румунами (у т. ч. і через кіно). Бо на тлі трансильванця румунський герой суттєво блідне і виглядає радше епігоном (чимало його подвигів трапилося під трансильван-ськими прапорами – отже, висування на перший план саме Міхая відгонить про-румунськими маніпуляціями).

³⁰ Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностран-ными. Т. 2: (с Римской империей, 1594–1621). Санкт-Петербург, 1852. С. 294, 368–369.

Ярослав ЗАТИЛЮК

У ВИТОКІВ КИЇВСЬКОГО ДИСКУРСУ: ОБРАЗ «UBI GLORIA» ТА УЯВЛЕННЯ ПРО МИНУЛЕ КИЄВА XVI – ПОЧАТКУ XVII ст.

Усталений віддавна образ Києва має подвійну складову – як історична «матір міст» колись могутньої Русі і водночас як її церковна столиця та сакральний центр. При цьому світська та сакральна іпостасі міста повсякчас осмислюються у нерозривній єдності. Так сталося в силу специфіки тривалого формування та утвердження особливих споминів про столичний град: через кілька століть після руйнування Батиєм 1240 р. він поступово став загальним «місцем пам'яті» для всіх, хто вважав себе історичним нащадком давньої Русі. Тут узвичаєно вбачали джерело витоків власних князів, церкви і традиції. В якийсь момент домінантними стали акценти на «сакральній місії» міста, на усвідомлення якої вплинули активне пропагування наявних тут Лаври з мощами святих та інших визначних реліквій. Подібна роль Києва утверджувалась метафорами «Другого Єрусалиму» та «православного Сіону», що стабільно вживалися відносно нього у київських друках XVII–XVIII ст. Все вищезначене в підсумку сформувало відповідний спосіб розмови про давню княжу і церковну столицю, іншими словами, київський дискурс (подекуди його називають «київським текстом»¹). Його «наповненням» стали розповіді про княже і сакральне минуле давньої столиці з одночасним представленням її основних старожитностей – переважно церковних – Софійського і Михайлівського собору, Лаври з її мощами та похованнями тощо.

Реноме Києва та його пам'яток у творах інтелектуалів, описах мандрівників, а, з іншого боку, у текстах для паломників, неодноразово було предметом різного плану дослідницьких студій². Утім, їхні акценти в основному зосереджені на

¹ Див. працю стосовно образу міста в різний час, а також поняття «київський текст», «дискурс» у збірнику: Київ і слов'янські літератури / Упор. Д. Айдачич. Київ; Београд, 2013. Про Київ та його символи у різні історичні періоди див.: Дашкевич Я. Київ у церковно-національній ідеології Русі-України // Дашкевич Я. Україна на перехресті світів: релігієзнавчі й соціокультурні студії. Львів, 2016. С. 105–162.

² Див. зокрема, такі публікації: Боряк Г.В. Іноземні джерела про Київ XIII – середини XVII ст. // Укр. іст. журн. 1981. № 12. С. 31–41; Pritzak O. Kiev and All of Rus': The Fate of Sacral Idea // Harvard Ukrainian Studies. 1986. December. Vol. X. № 3–4. P. 279–301;

функціонуванні щойно згаданих метафор міста та його презентацій у київських друках від 1630-х років до путівників XIX ст. Натомість лише небагатьох дослідників цікавило питання відносно того, як відвідувачі уявляли минуле Русі і Києва до початку його активної реклами лаврським друкованим текстом³. У зв'язку із цим доречно поставити й питання про вплив стереотипів і топосів про Київ, поширених серед європейської книжності, на формування особливостей його представлення у друках могилянської доби та пізнішого часу.

Мета пропонованої публікації – представити витоки самої розмови про Київ до початку його активної «реклами» місцевими церковними елітами як сакрального центру «православного народу руського», розпочатої у друках другої чверті XVII ст. Передбачається розкрити функціонування топосу «*ubi gloria*» («величного міста в руїнах»), на основі якого колишня столиця Русі осмислювалася в європейській книжності доби Ренесансу з початку XVI ст., а також провести «щільний аналіз» (у визначенні К. Гірца) текстів тих європейців, які безпосередньо стикались з «легендою міста» наживо⁴. Так чи інакше, поставлені щойно питання є актуальними для проведення досліджень більш загального плану, зокрема, студіювання історичної культури ранньомодерної доби, міжкультурних комунікацій і взаємовпливів, також тогочасної міської культури тощо.

В силу різних обставин впродовж XVI ст. історична «мати міст руських» остаточно стала задвірком польсько-литовської держави Ягеллонів. В документах і публіцистиці місто позначалося «воротами панства Ягеллонів» – саме так метафорично означувалась його фактична роль «сторожової фортеці», розміщеної неподалік «непередбачуваної та небезпечної Татарії»⁵. Тут майже півтора століття не резидував жоден з київських митрополитів (з 1458 р. Григорій II Бол-

Яковенко Н. Символ «Богохранимого града» у пам'ятках київського кола (1620–1640-і роки) // Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. Київ, 2002. С. 296–330; Ричка В. Київ – другий Єрусалим: з історії політичної думки та ідеології середньовічної Русі. Київ, 2005; Булкина І. «Монах был путеводителем нашим...»: Киев конца XVIII – начала XIX вв. глазами путешественников // Путеводитель как семиотический объект: Сборник статей. Тарту, 2008. С. 240–262; Толочко А.П. Россия «открывает» Украину // Киевская Русь и Малороссия в XIX веке. Киев, 2012. С. 47–135.

³ Питання про історичні уявлення киян XV–XVI ст. безпосередньо розглядаються в кількох студіях, вміщених у збірнику: Русина О. Студії з історії Києва та Київської землі. К., 2005. Посилання на відповідні статті збірника див. у подальших примітках.

⁴ Тут і далі йдеться не про класично «міську легенду», якої Київ не мав аж до XIX ст., а, власне, про комплекс уявлень мешканців міста про минуле Русі та її столиці.

⁵ Подібні позначення Києва зустрічаються у документах Люблінського сейму 1569 р. та інших джерелах (Див.: Яковенко Н. Символ «Богохранимого града»... С. 299–300; Русина О. Київські середньовічні міфи (XV–XVI ст.) // Русина О. Студії з історії Києва та Київської землі. С. 201–202).

гаринович переніс кафедру до «більш спокійного» Новогрудка), а в останні десятиліття XVI ст. в місті фізично не перебував навіть його воєвода (князь Василь-Костянтин Острозький призначав «у своє місце» підвоєвод). Жалюгідне становище Києва, неспівмірне з його статусом в «історичні часи» колись могутньої Русі, знайшло своє метафоричне відображення в поетичному образі «*ubi gloria*», що символізував величне місто в руїнах, під якими приховано «всю» історію.

Сам цей образ з'явився і розвинувся серед європейських гуманістів як поетична епітафія загиблим величними містам давнини, таким як Рим, Троя чи Карфаген. Згодом поетичне оспівування руїн цих міст супроводжувалось представленням їх історії, осмисленої в рамках концепції *Vanitas* – плінності всього буття, що має початок і незалежний від волі людини кінець. Саме в таких установах обмірковувалась доля «величних міст в руїнах» у польській ранньоренесансній поезії, зокрема, у Яна Кохановського (1530–1584) та його сучасників⁶. З часом за подібними риторичними взірцями «моделюється» також представлення Києва.

Відпочатково цей образ утвердився за «*Grandes Urbs*» всієї Русі в польській ренесансній традиції завдяки Яну Длугошу і особливо Матвію Меховському. В трактаті останнього «Про дві Сарматії» 1517 р. Київ представлено в таких словах: «колись величне і яке нині *знаходиться у покритих терном руїнах*, яким загрожує повне зникнення через постійні татарські спустошення. У рік 1241 татари прийшли в Русію і повністю зруйнували *величну столицю руських*. А це місто мало міцні ворота і башти, а на деяких церквах – блискучі позолочені дахи. Був там і митрополит грецького обряду, глава багатьох владик і єпископів від Дунаю – до Молдавії, Валахії, Русії і Московії, але після руйнування він у Києві більше не живе. В місті було більше *трьохсот багатих церков*. І лише деякі з них стоять *до цього дня* в полі *серед терну* в запустінні, як притулок звірам. Дві церкви – св. Марії і св. Михаїла, донині зберегли деякі *полоси позолоти на дахах...* (курсивом виділено місця, що стали топосами у пізніших творах. – Я.З.)»⁷.

Трактат почесного краківського професора, що декларувався як «відкриття для Європи її північних народів»⁸, неодноразово перевидавався різними мовами. Його значне поширення⁹ забезпечило усталення топосу «київських руїн» серед

⁶ *Künstler-Langner D.* Miasto w systemie znakow vanitas: poezja staropolska // *Akta universitatis Nicolai Copernici. Filologia polska.* Т. XXXII. Torun, 1989. S. 3–19.

⁷ *Меховский М.* Трактат о двух Сарматиях. Москва; Ленинград, 1936. С. 49–50.

⁸ Як вказує автор у передмові, «південні краї та приморські народи аж до самої Індії вже відкриті королем Португалії. Тепер же нехай стануть відомими світові всі північні краї і народи, що живуть від Північного океану на схід і відкриті військами польського короля» (*Меховский М.* Трактат о двух Сарматиях. С. 46).

⁹ Про часті перевидання і загалом вирішальний вплив трактату Меховського на формування уявлень європейців про Україну див.: *Наливайко Д.* Україна в рецепції західних гуманістів XV–XVII ст. // *Європейське відродження і українська література XIV–XVIII ст.* К., 1993. С. 21, 23; *Його ж.* Очима заходу: рецепція України в Західній Європі XI–XVIII ст. К., 1998. С. 113–116, 120–125. Тут також наведено історіографію питання.

європейських інтелектуалів наступних поколінь. Насичений риторичний опис Києва з цього трактату надалі стали доповнювати різними байками про лаврські печери і, головне, про зв'язок міста з давньою Троєю¹⁰. Таким сформувалося його представлення у відомих текстах Сигізмунда Герберштейна та Михалона Литвина і вже на їх основі підтримувалось наступними поколіннями інтелектуалів майже століття.

В «Записках про Московію» Сигізмунда Герберштейна, що неодноразово перевидавались в різних країнах від 1551 р., місто описано дуже подібно до Меховіти (і це попри удавану полеміку із ним) – руїни, «котрі свідчать», «рештки церков і запустілих монастирів на горах», а також «печер з давніми гробницями та нетлінними тілами»¹¹. В той же час у трактаті Михалона Литвина розповідь про Київ доповнюється ще одним топосом – описом казкових природних багатств та «троянською легендою», мовляв, тут свого часу знаходилась Троя¹². Як слушно зауважує О. Русина, ототожнення Литвином території Торговиці на Південному Бугу з Троєю з часом територіально стало ототожнюватися з Києвом. Відповідно, досить довго всі наступні автори традиційно коментували у своїх творах легенду про «троянське коріння» міста¹³. Крім того, узвичаєний акцент на руїнах древньої столиці спровокував появу на певному етапі легенди про довжину лаврських печер до Смоленська чи Новгороду¹⁴. В загальному підсумку топоси руїн, з одночасною констатацією втраченої історії та легендами про лаврські печери, визначили спосіб говорити і писати про Київ (іншими словами – дискурс міста) до кінця XVI ст.¹⁵.

¹⁰ Про текстові підстави троянської легенди та її популярність див.: Русина О. Київ – Троя: передісторія та історія міфологеми // Русина О. Студії з історії Києва та Київської землі. С. 240–265.

¹¹ За словами Герберштейна, інформацію про Київ він нібито отримав від Альберта Гастольда, на той час віленського палатина і намісника короля в Литві (*Герберштейн С. Записки о Московии*. М., 1988. С. 59, 61–64, 185). В розділі про Литву опис Києва майже дослівно співпадає з Меховітою, пор.: «Київ, давня столиця Русії. Величність та достовірна царственність цього міста явні його руїнаціями та руїнами його пам'яток. І ще досі на сусідніх горах видні рештки закинутих храмів і монастирів, а крім того, безліч печер в них» (Там само. С. 185).

¹² Див. відповідне місце у Литвина: «Троя колись знаходилась на київській території, в найбільш плодovitих степах і живописних лісах» (*Литвин М. О нравах татар, литовцев и москвитян*. Москва, 1994. С. 95).

¹³ Русина О. Київ – Троя... С. 245–262.

¹⁴ В даному випадку красномовним є пасаж в описі Алессандро Гваньїні, італійця на службі польського короля, де довжина лаврських печер виміряна у 80 кілометрів (Див. відповідний фрагмент опису в: *Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей*. Киев, 1874. Отд. II. С. 12–13).

¹⁵ Доречно згадати про описи Києва в текстах Станіслава Сарніцького та Рейнольда Гейденштейна, котрі споглядали місто з глибин власних кабінетів. У представленні першого (в «Описі Нової Польщі» 1585 р.) «слава колишньої столиці Русі причавлена черевиками солдат», а у риторичі другого (йдеться про 1590-і роки) «ста-

Книжний образ Києва європейських інтелектуалів, базово заснований на епітафії «*ubi gloria*», поступово набував поширення і в текстах вихідців із самої Русі. Найдавнішим прикладом подібного риторичного представлення давньої княжої і церковної столиці можа вважати віршовану поему «Роксоланія» Себастяна Кльоновича 1584 р. У ній Київ асоційовано з минулим усієї Русі, і місто постає в іпостасі «*Grandes Urbs*» останньої: «знайте всі люди, Київ для Чорної Русі є значимим настільки, яким для всіх християн колись став древній Рим»¹⁶. Значимість визначається історичною давністю, а вона ж, як і у попередніх випадках, засвідчується «руїнами», означеними тут як «розсіяні нині сліди славної старовини», а також «лаврськими печерами і древніми гробницями князів у півми підземель». Через кілька десяти років в аналогічний спосіб «місто в руїнах» представлено у виданій у Кракові 1625 р. польськомовній поемі «Лабіринт» Хоми Євлевича (який незабаром стане ректором Київської братської школи). Відмінними у ній є лише риторичні «повороти», в усьому ж іншому Київ так само є спільним місцем для всіх, хто вважає себе спадкоємцем Русі. Як проголошує автор, місто «звідусіль притягує людей до себе... з усієї Русі, уславленої в світі славними ділами»¹⁷.

Як бачимо, до кінця XVI ст. у ренесансній книжності базово сформувався «дискурс» Києва. Його вибудовано на основі символічного «*ubi gloria*», однак сама історія та її «розсіяні сліди» (метафора Кльоновича) вимірюється легендами про печери, Трою, позолоту дахів тощо. Між тим, цей книжний образ доречно співвіднести з описами Києва у тих, хто його «сліди історії» безпосередньо споглядав.

За одне десятиліття, між 1584 і 1594 рр., у давній князівській столиці побували Мартин Груневег, польський купець з Гданська, та Еріх Лясота, дипломат австрійського цісаря Рудольфа II, вихідець з онімеченого моравського шляхетського роду. Обидва гості пройшлися по Лаврі та визначних київських церквах, і їхні описи важливо порівняти між собою, передусім – історичну інформацію про місто та його споруди. Безумовно, усі європейці їхали сюди з уже готовою розповіддю. Але безпосередньо «на місці» до неї мала додаватись якась інформація від самих киян. Спробуємо її з'ясувати, а також означити історичні уявлення і «легенду міста» у версії самих його мешканців в останні десятиліття XVI ст.

ровина Києва може розпочинатися з часу Колхиди та Енея, але це невідомо, оскільки все приховано старовиною і байдужістю істориків» (Див. відповідні фрагменти цих двох описів у: Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. Киев, 1874. Отд. II. С. 14 і 23).

¹⁶ Цит. за виданням: Кленович С. Роксоланія // Українська поезія XVI ст. Київ, 1978. С. 153.

¹⁷ Твір Євлевича «*Labirynt, abo droga zawikłana*» (Краков, 1625) цит. за його україномовним перевиданням в: Аполлонова лютя. Київ, 1982. С. 33–35.

Почнемо з хронологічно давнішого опису. Мартин Груневег, згідно з його щоденником, прибув до Києва 18 жовтня 1584 р. і, як і належить купцеві, зупинився на Подолі, у вірменського торговця¹⁸. За цей день він побачив церкву і монастир св. Яцека Одровонжа¹⁹, за ним «стару і маленьку, до того ж у кількох місцях пошкоджену» церкву Богородиці (Пирогощі). Її «старовинність» визначена лише аналогією з «грецьким куполом». Після цього автор коротко описує діяльність торгових людей Подолу, згадує про замок на Горі (тобто про Замкову гору, де було розміщено хорони воєводи), а потім коментує «троянську легенду» і коротко викладає історію Києва. Її складають дві розповіді – про заснування міста легендарним Києм у 800 році (через що громадян нібито називали «києносцями»), а також про хрещення князя Володимира у 990 р. та будівництво Софійського собору в межах «старого Київського замку».

Весь наступний день купця Мартина був присвячений екскурсії містом. Вона розпочалась з оглядин Святої Софії, «збудованої Володимиром за взірцем константинопольської»²⁰. Ще один (і останній!) «факт» з історії собору, наведений Груневегом, – «святий мученик Ісидор був його архієпископом». Поза ним, вся інша інформація про храм є докладним описом його поточного фізичного стану – зовнішніх галерей, будівельних матеріалів, фресок, мозаїки, побачених ікон (Різдва і Спасителя), «кам'яних глечиків» (голосників) в стінах і різних незвичних речей. Таким є подібний дзеркалу зелений камінь, «довкола якого в народі ходять чутки про можливість побачити в ньому бажані таємниці»²¹.

Наступна відзначена у щоденнику старожитня споруда міста – Золоті ворота. Їх короткий опис супроводжено згадкою двох польських королів, які свого часу вдарили у них мечем, – це Болеслав Хоробрий і Болеслав Сміливий. Меч першого нібито зберігається у Гнезно і названий «щербець». Крім того, Груневег відзначає прикметну особливість цієї споруди – церкву над брамою, як запозичений від греків прояв особливої побожності. Тут же він згадує про напад на Київ «татарського царя» Едигея у 1415 р., який, проте, не взяв замок, оскільки не зумів прорватися через ворота.

Характерна особливість записок Груневега – наявність по тексту схематичних зображень окремих споруд чи деталей. Зокрема, розповідь про «давню столицю русів» супроводжена схематичним планом Верхнього Києва. Між Софійським собором і Золотими воротами тут вміщено позначку, пояснену в тексті як

¹⁸ Нотатки Груневега про Київ цитуються за виданням його рукопису: *Груневег М.* (о. Венцеслав): духовник Марини Мнишек. Записки о торговой поездке в Москву в 1584–1585 гг. / Сост. А.Л. Хорошкевич. Москва, 2013. С. 161–176, 244–245.

¹⁹ На виїзді з Києва, як згадано в щоденнику, Груневег роздивився на «залишений ним слід» (*Груневег М.* Записки о торговой поездке в Москву... С. 164).

²⁰ Вдаючись до цієї традиційної аналогії, Груневег також вживає ще одну паралель: «подобно тому, як епископ Онїас збудував храм у Єгипті за зразком єрусалимського» (*Груневег М.* Записки о торговой поездке в Москву... С. 169, прим. 224–226).

²¹ *Груневег М.* Записки о торговой поездке в Москву... С. 171, прим. 245.

«руїни п'яти зруйнованих храмів прекрасної будови»²². На протилежному боці відзначено «церкву Св. Михайла». Про неї в тексті сказано таке: «вона ще ціла і при ній живе священик... її верхня баня має позолоту». Позолоченість, у його версії, з'явилася після невдалого штурму Едигеем київського замку в 1415 р. Після цього врятовані киянки нібито пожертвували всі свої коштовні прикраси на позолоту церковної бані.

Завершальним пунктом прогулянки по місту стала Києво-Печерська лавра, що «знаходиться півмилі від Києва... і є дуже знаменитою в усій Польщі». Купець відзначає центральну монастирську Богородичну церкву, дзвіницю, «зовсім порожню і розорену кам'яну церкву неподалік»²³, а потім розповідає про своє проходження через печери з мощами. З-поміж усіх його особливу увагу привернуло захоронення велетня²⁴.

Наступного 1585 р. наш герой знову опинився в Києві (при поверненні з Москви до Гданська після вирішення торгових справ). Цього разу у своєму щоденнику він повторно згадує Лавру, а якщо точніше, про мощі двох побратимів, які боролися з язичниками. Їх він порівнює з домініканськими святими Петром і Бенедиктом²⁵.

Маршрут Груневега пролягав через найдавніші храми і лаврські святині, які тоді створювали Києву амплуа «*Grandes Urbs*» Русі. Між тим, текст гданського купця залишає по собі враження, що це старожитності з втраченою історією. Доволі показово, що замість імен фундаторів чи інформації про час заснування того чи іншого храму читаємо різноманітні байки про дивовижне дзеркало в Софійському соборі, про позолоту центральної бані Михайлівського храму з коштовностей киянок, про велетня у лаврських печерах тощо. Груневега, як зазначено у щоденнику, водив по місту місцевий шляхтич вірменин Стефан, по лаврським печерам – хтось із монахів. Всі вони явно мали дуже приблизні уявлення про минуле цих споруд і загалом «всю історію». Груневег згадує хрестителя Русі князя Володимира і про спорудження ним Софійського собору. Можна думати, що «пам'ять» про «апостола Русі» і головних її святих складала історичні знання пересічних киян кінця XVI ст. Їх незначний обсяг виразно ілюструє приписування князеві Володимиру спорудження Софійського собору²⁶.

Як видно з аналізу тексту, нестачу історичної інформації у розповідях своїх гідів Груневег компенсує читанням «Хроніки всього світу» Марціна Бельського

²² Там же. С. 172.

²³ Коментатори московського видання 2013 р. припускають, що йдеться про зруйновану землетрусом у 1230 р. кам'яну Трапезну церкву Києво-Печерського монастиря (Груневег М. Записки о торговой поездке в Москву... Прим. 273 на с. 274). Утім, не можна виключати, що тут згадується про знамениту церкву Спаса на Берестові. Тим більше, що подібний її стан представлено у «Тератургеми» Кальнофойського 1638 р. А на вміщеному у виданні плані монастирська Трапезна не позначена.

²⁴ Груневег М. Записки о торговой поездке в Москву... С. 175–176.

²⁵ Там же. С. 244–245.

²⁶ Детальний коментар відносно цього див. у наступному параграфі статті.

(вперше виданої у 1551 р.). Саме звідси він запозичує інформацію про засновника міста легендарного князя Кия, а також відомості про охрещення Володимира Святославича у 990 р. в Константинополі. Тут же він міг прочитати про містобудівну діяльність князя Володимира після охрещення ним Русі: «Tenże (князь Володимир. – Я.З.) rozmaite rzemieślniki przywiódł był z Grecyjej do Rusi, którzy kościoły kosztownie i ozdobnie robili»²⁷. Це повідомлення, до речі, могло навести Груневега на думку про спорудження хрестителем Русі найбільшого київського храму.

Не варто відкидати можливість, що під враженням «Хроніки» гданський купець міг випустити або «переплавити» до невпізнаності у своєму викладі історичні розповіді самих киян. Принаймні цілком очевидним є те, що Груневег намагався верифікувати почуті легенди з повідомленнями авторитетної тоді друкованої історії. В результаті цього могла постати розповідь про час і обставини позолоти купола Михайлівського собору (її згадано вище). Як сказано у тексті, містяни розповіли байку, що позолота зроблена з жіночих коштовностей після спустошливого набігу татар. «Хроніка» давала змогу пов'язати цю байку з конкретною історичною подією – облогою київського замку ханом Едигеєм у 1415 р.²⁸ Уже пізніше, завдяки літописам, у друках могилянської доби (передусім у польськомовній «Тератургемі» 1638 р.) позолота цього собору буде пояснюватися достовірною згадкою імені його фундатора – київського князя Святополка Ізяславича (1097–1113 рр.).

Але в загальному плані Груневег цілковито слідує канонам опису «*ubi gloria*». Його опис розпочато з традиційного коментування «троянської легенди», мовляв, «руси наївно вважають, що Київ засновано на місці Трої і його розміри сягали більше семи німецьких миль у ширину». Таку «наївну віру» пояснено тим, що «руські чули про могутність Києва, що місто було столицею їх князів, що його часто згадують літописи у зв'язку з війнами та іншими важливими подіями і що ще сьогодні досі видно дорогоцінні творіння церкви Софії та інших зруйнованих споруд»²⁹. В представленні Груневега руси і мешканці Києва не знають своєї історії, інакше не вірили би в троянську легенду. В іншому місці, не шкодуючи емоцій, він називає їх «грубим народом... з грубими забобонами». Так зроблено при згадці почутої від киян легенди про походження т. зв. «борщового торгу»³⁰. Крім того, у його представленні містяни не просто не знають, а і не бережуть власну «давню історію». Такий образ містян – необхідна компонента розповідей про «*ubi gloria*». Ще одна пов'язана з ним складова – зображення

²⁷ Kronika polska Marcina Bielskiego. T. 1–3. Sanok, 1856. S. 77. Про «руські сюжети» та рецепцію «Хроніки» Бельського див.: Карнаухов Д.В. История русских земель в польской хронографии конца XV–XVII в. Новосибирск, 2009. С. 97–123.

²⁸ Kronika polska Marcina Bielskiego. S. 564. Згідно повідомлення, Едигей спалив місто, однак замок не зміг здобути штурмом.

²⁹ Груневег М. Записки о торговой поездке в Москву... С. 161.

³⁰ Там же. С. 161–162.

процесу руйнування давніх споруд. В Груневега і справді опис майже кожної давньої церкви супроводжується ремарками про її руйнування. Зокрема, церква Богородиці Пирогощі в кількох місцях пошкоджена, галереям Софійського собору загрожують дощі, більша частина Золотих воріт зруйнована, а поруч із ними стоять в руїнах до непізнаваності п'ятеро церков і, нарешті, церква Св. Михаїла «ще стоїть цілою» (за змістом фрази, її руйнування – справа часу).

Звернемось тепер до нотаток Еріха Лясоти, посла імператора Священної Римської імперії, який побував у місті у 1594 р. на шляху до запорозьких козаків. Його опис починається з узвичаєної констатації величчя «знаменитої столиці колись великого князівства». Від неї лишилися ті самі свідчення – «руїни» та обширний простір, що його місто мало колись. Якщо вірити запискам, з містом Лясота знайомився цілих три дні (між 7–9 травня)³¹. Причому він рухався маршрутом свого попередника і описав ті самі без виключення «сліди старовини» – Софійський собор та залишки церков довкола нього³², Михайлівський Золотоверхий храм, церкву і площу на Подолі³³, і, на завершення, Києво-Печерський монастир.

Попри те, що Лясота і Груневег – вихідці з різних країн, культурних традицій і навіть соціальних станів, їхні описи київських церковних старожитностей багато в чому перегукуються. Текст Лясоти залишає читача з аналогічним враженням, ніби давні церкви колишньої столиці Русі існують поза історичним часом. Винятком хіба видаються згадки про дві найбільші святині – Софійський собор, що нібито «збудований князем Володимиром за подобою Софії константинопольської», та Києво-Печерську лавру як засновану Антонієм Печерським. А так, в обох недостає історичної інформації про ці та інші київські церкви однаково компенсується різноманітними легендами і байками. Які з них оповідали

³¹ Відповідний фрагмент з описом Києва у рукописі Лясоти неодноразово публікувався. В рамках даного дослідження використано наступні два видання: Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. Отдел II: Известия очевидцев, современников и иностранных писателей. Киев, 1874. С. 16–21; Лясота Е. Щоденник // Жовтень. 1984. № 10. С. 97–111.

³² Груневег, як йшлося вище, говорив про руїни п'яти церков між Софійським собором та Золотими воротами. Лясота, натомість, відзначає лише одну стіну, що лишилася від церкви св. Катерини. Протиріччя обох авторів пояснити складно. Поза тим, цілком очевидним є те, що кількість церков у Груневега явно завищена, що є або непорозумінням, або «риторичним ходом» в рамках образу «ubi gloria». Давньоруські літописи, як відомо, згадують про дві церкви на цьому відтинку – святих Георгія та Ірини. Лясота, натомість, говорить про руїни однієї церкви, і це виглядає більш переконливим. Однак її іменування Катерининською є явно помилковим, або ж в якийсь час відбулася зміна її присвяти, і кияни знали лише її.

³³ У коментарі до україномовного видання подорожніх записок 1984 р. це місце ідентифіковано з Кирилівською церквою (Лясота Е. Щоденник. С. 100. прим. 37). Між тим, Лясота згадує муровану церкву на площі – і під такий опис підпадає церква Богородиці Пирогощі на площі, що теж кам'яна.

кияни, а котрі їм приписували, визначити вкрай складно, і будь-які результати завжди будуть дискусійними. Поза тим, на відміну від Груневега, Еріх Лясота виявився більш уважним до описів давніх київських храмів. Очевидно, його попередник відверто негативно ставився до руських, як до «єретиків» (що і не приховував у своєму тексті). Зафіксувавши цю особливість, спробуємо надалі порівняти описи Софії і Лаври в обох іноземців і намітити ті «місця», що їх гіпотетично можна було би вважати історичними уявленнями самих киян.

У Софійському соборі Лясоті, схоже, розповіли ту ж легенду про магічне дзеркало (у нього вона навіть описана більш повно). Але, на відміну від попередника, він розповідає про горішню келію, «до якої князь Володимир наказав замурувати свою дружину», а також башту, де «Володимир проводив свої наради». Інша виразна особливість: у Лясоти перелічено поховання у соборі. Серед згаданих – гробниці «матері Володимира, «Kniazin Juulza», обезголовленого митрополита «в одному дерев'яному ящику»³⁴, царської дочки в залізному гробі, а також князя Ярослава з дружиною у мармуровому саркофазі, богатиря Іллі Муромця «в іншому приділі (capellen)», художників, які «працювали над будівництвом храму». Дослідники цього тексту слушно зауважили, що останні, як й Ілля Муромець, опинилися в розряді поховань Софійського собору через плутанину з лаврськими. Крім того, загадкова «Kniazin Juulza» – очевидна вказівка імені княгині Ольги: або бабусі князя Володимира Святославича (щоправда, саркофаг з її похованням знаходився у Десятинній церкві), або, як припускає О. Русина, мачухи князя Володимира Ольгердовича (похованої, проте, в Успенському соборі Києво-Печерської лаври)³⁵.

Акцентом на похованнях і мощах святих вирізняється опис Лясотою Києво-Печерської лаври. Зокрема, він називає гробницю Костянтина Івановича Острозького, засновника обителі Антонія Печерського, дванадцятьох греків – будівників Успенського собору, святих Марка, Дениса, Олексія та легендарного богатиря Чобітька (його, до речі, знає і Груневег). Те саме стосується іншого «свідка старовини» міста – Михайлівського Золотоверхого собору. На відміну від Груневега, який намагається «історизувати» байку киян про позолоту купола храму, Лясота згадує про його головну реліквію – мощі святої Варвари, «юної королівської дочки... з дерев'яною короною».

Можна припустити, Груневегу теж розповідали про святих і князівські поховання. Що так могло бути, видно з наявності в обох текстах згадки богатиря Чобітька та двох лаврських святих побратимів (Груневег їх відзначив в описі повторних відвідин Києва 1585 р.)³⁶. Через виразну конфесійну упередженість

³⁴ Йдеться про митрополита Макарія, який загинув від татар у 1490 р., а потім був визнаний святим.

³⁵ Русина О. Київські середньовічні міфи (XV–XVI ст.) // Русина О. Студії з історії Києва та Київської землі. С. 222.

³⁶ Про одночасну згадку цих персонажів Груневегом і Лясотою див. також: Русина О. Київські середньовічні міфи (XV–XVI ст.). С. 217–219.

проти русинів гданський купець міг свідомо випускати інформацію про київські поховання князів та мощі святих.

Таким чином, з обох текстів очевидно, що кияни передусім демонстрували іноземцям давні церкви і монастирі міста. В їхніх розповідях спорадично згадувались конкретні історичні герої (це засвідчують імена хрестителя Русі і лаврських святих) та окремі княжі поховання. Але їх переважна складова – не історичного роду оповідь, а різноманітні легенди про велетня чи магічне дзеркало тощо. Вони виконували роль сумарного представлення міста. Акцент на магічності і святих заснований на уявленнях самих киян про власне місто як «богохранимий град». Подібні позначення відносно нього є вживаними у тогочасних пам'ятках (в т. ч. і місцево створених)³⁷. Водночас це виразно засвідчує відсутність у Києві якогось стрункого наративу про власне і давньоруське минуле. Демонстровані іноземцям Софійський собор, «мати всім руським церквам» (саме так він названий у канцелярії митрополита Фотія у 1420-х роках), Києво-Печерська Лавра, як найперша монаша обитель з мощами святих, та княжі поховання явно не ув'язувались в якусь послідовну оповідь про минуле міста та держави, столицею якої воно було³⁸. Утім, певну готову легендарну біографію Києва мали для себе його відвідувачі, уявляючи його за уже класичним поетичним образом «ubi gloria». Крім того, друковані польські хроніки (зокрема, «Хроніка з усього світу» Марціна Бельського) виступали важливим провідником по колишній столиці Русі, підказуючи в загальних рисах «легенду міста». Її досить тонко вловив Груневег, означивши ключові теми власне київської історії – заснування, хрещення Володимира та спорудження церков.

Тезу про відсутність у Києві на межі XVI–XVII ст. історичного наративу можна було б підважити інформацією про наявність у його найбільшому Києво-Печерському монастирі літописних текстів. Справді, як виглядає, Хлебніковський список Іпатіївського літопису, що репрезентує традицію давньоруського історієписання XII–XIII ст., створено у стінах Лаври в 1560-х роках, і якийсь час він тут знаходився³⁹. Відомі два списки т. зв. Тверського збірника також

³⁷ Яковенко Н. Символ «Богохранимого града»... С. 298; Русина О. Київ як *sancta civitas* у московській ідеології та політичній практиці XIV–XVI ст. // Русина О. Студії з історії Києва та Київської землі. С. 174–179.

³⁸ Про скромність історичних знань тогочасних киян див. також спостереження О. Русиної: Русина О. Київ легендарний // А се его сребро: Збірник праць на пошану М.Ф. Котляра з нагоди його 70-річчя. Київ, 2002. С. 225–238.

³⁹ Клосс Б.М. Предисловие к изданию Ипатьевской летописи 1998 г. // Полное собрание русских летописей. Т. 2: Ипатьевская летопись [изд. 5-е]. Москва, 1998. С. F–N; Шахматов А.А. Предисловие к изданию Ипатьевской летописи 1908 г. // Там же. С. XI–XVI.

пов'язані з Києвом⁴⁰. Крім того, у 1553–1554 рр. дячок Нестерець із Сокаля, що на Волині, переписав зі старого рукопису текст ІІ Касіянівської редакції патерика⁴¹. Остання постанала у 1462 р. і відразу стала важливим читивом з історії монастиря: цьому посприяла зроблена тоді вставка кількох фрагментів з літопису, і це значно «історизувало» традиційний патериковий текст. Поза тим, не видно жодних активностей, що безпосередньо би втілились у створення якихось історичних синтез на базі цих джерел і навіть самого їх читання. Більше того, невдовзі рукопис з текстом Хлебніковського списку літопису опинився у логофета молдавського Вітольда Мароца (причому, за одним із покрайніх записів дізнаємося, що «Витолдъ локофет земли Молдавской сию книгу украл был у отца наместника Устецкого на месте Кросникъ»⁴²); однак з 1620-х роках цей текст повернувся до Києва і став авторитетним серед тамтешніх книжників як «писання Нестора»⁴³. Можна лише з обережністю зробити обмовку щодо тексту Києво-Печерського патерика: базові «факти» з монастирської історії (про засновників, грецьких майстрів і художників, окремих святих), які містив цей текст, вочевидь, оповідав Лясоті котрийсь із монахів-провідників монастиря.

Цілком очевидно, давня руська історія в середовищі київських православних міщан чи духовенства кінця XVI ст. існувала лише у вигляді суми епізодів, включених у коло літургійного року. Пам'яті святих і служби їм, а також пов'язане з ними коло агіографічних текстів (прологи, збірники житій тощо) з календарною періодичністю нагадували віруючим про вибраних персонажів та про деякі знакові події київської минувшини. Завдяки цьому серед широкого загалу підтримувалась «пам'ять» про ключових князів і святих Давньої Русі – княгині Ольги, Володимира Святославича, Бориса і Гліба та знакових печерських святих. Вони асоціювалися з якимось діянням чи подвигом. Найбільше асоціацій, безперечно,

⁴⁰ Один, Строевський, належав київському підчашому Захарію Боженцю (поч. XVII ст.): *Бычков А.Ф.* Предисловие к изданию летописного сборника, именуемого Тверскою летописью // Полное собрание русских летописей, изданное по высочайшему повелению Археографическою комиссиею. Т. 15: Летописный сборник, именуемый Тверскою летописью. Санкт-Петербург, 1863. С. VI; а другий, Забелінський, – ігумену Троїцького Больницького монастиря Феодосію Оранському (1630-і роки): *Клосс Б.М.* Предисловие к изданию Тверской летописи 2000 г. // Полное собрание русских летописей. Т. 15. Рогожский летописец. Тверской сборник [изд. 4-е]. Москва, 2000. С. VIII.

⁴¹ *Абрамович Д.І.* Вступна передмова // Києво-Печерський патерик. Київ, 1991. С. XXI.

⁴² Запис цит. за: *Клосс Б.М.* Предисловие к изданию Ипатьевской летописи 1998 г. – С. G, логофетом Вітольд був у 1610–1620-х рр.: *Пріцак О.* Іпатський літопис та його роль в реставрації української історичної пам'яті // Чому катедри українознавства в Гарварді? Вибір статей на теми нашої культурної політики (1967–1973). Кембрідж, Масс; Нью-Йорк, 1973. С. 42–54.

⁴³ Вітольд Мароц, імовірно, був пов'язаний з родиною Петра Могили, і це, безперечно, результатом мало переміщення рукопису до Києва: *Толочко О.* «Нестор-літописець»: біля джерел однієї історіографічної традиції // Київська старовина. 1996. № 4/5. С. 19, 31 (прим. 35).

пов'язувалось з особою хрестителя Русі. Лише одна його згадка символізувала втрачену Києвом значимість. Тож не дивно, що з іменем Володимира Святославича кияни навіть пов'язували будівництво Софійського собору. Твердження про це не спиралися на конкретні тексти, на якийсь конкретний наратив, швидше навпаки – на аналогії, котрі пов'язували хрестителя Русі з «матір'ю» її церков. Як можна судити із тексту Лясоти, в умовах обмежених історичних знань прив'язка авторитетного і відомого з літургійних «пам'ятей» князя складала основу для уявлень минулого найбільшого київського храму. Адже у тексті Лясоти Володимир постійно «присутній» у Софійському соборі як хреститель Русі, як будівник храму, як «правитель, що проводив у ньому наради», або той, «чия мати похована тут» і т. д. І недарма у дослідників з'явилося припущення, що Лясота сплутав Володимира Святославича (980–1015) з Володимиром Ольгердовичем (1362–1394), однак важко сказати, чи міг розрізнити цих Володимирів провідник німця по храму і місту. Поза тим, щойно у Києві (протягом 1630–1640-х років) було актуалізовано тексти з давньоруської історії, спорудження собору стали впевнено пов'язувати з його сином, князем Ярославом Мудрим (1019–1054).

Так чи інакше, згадані вище князі і святі обмежували коло «історичних знань» киян кінця XVI ст. Всі інші персонажі Давньої Русі не були актуалізовані, й це пояснює, чому тогочасні гості Києва майже нічого не повідомляють з дійсної історії головних київських храмів (наприклад, їх фундаторів чи час заснування). Тут доречно згадати пряму протилежність у нотатках іноземців, які побували у місті через кілька десятиліть після Лясоти, – Гійома де Боплана та Павла Алепського. Тексти останніх, порівняно з попередниками, вирізняються наявністю історичної інформації про час спорудження київських храмів, характеристикою діянь окремих київських князів з одночасним зменшенням кількості різноманітних легенд⁴⁴. Безперечно, це засвідчує виразні зміни обсягу історичних уявлень серед місцевих жителів. З іншого боку, такий контраст є додатковим свідченням відсутності функціонування у місті на межі XVI–XVII ст. якогось історичного наративу.

Його відсутність у Києві, навіть у вигляді зв'язної усної оповіді про власне минуле, репрезентує спільноту, що не має нагальної потреби в історії. На той час достатнім було усвідомлювати її наявність і збереження в образі давніх храмів і монастирів. Це цілком пояснювано в контексті реального значення тогочасного

⁴⁴ Особливо варто відзначити нотатки сирійця Павла Алепського. У них, зокрема, міститься повідомлення «про числа на дверях церков і монастирів», завдяки яким можна вирахувати час хрещення княгині Ольги та візиту в Київ константинопольського патріарха Єремії (1589 р.) (Див. фрагмент щоденника Алепського, опублікований у: Сборник материалов для исторической топографии Киева... С. 72–74). Це важливе свідчення проведення історичної паспортизації київських церков за могилянської доби, а також усталення певного кола історичних сюжетів, що їх розповідали іноземцям (у випадку Алепського – це оповіді про хрещення Русі та історії видних київських святинь).

Києва, що був транзитним прикордонним пунктом. Давньоруське минуле міста, котре могло підтвердити його колишню історичну роль, не було актуалізовано ані в тексті, ні в усній традиції. Цілком очевидно, Київ не потребував оповіді, яка б прославляла його як княжу і церковну столицю. Для його мешканців, з міщан чи монахів, було цілком нормальним заявити про святині і реліквії, показати їх та розповісти про різноманітні унікальні чудотворні властивості.

За кілька десятиліть після Берестейської церковної унії 1596 р. Київ стає оплотом активних противників унії з Римом. Сюди перебираються знані інтелектуали зі Львова та Острога (також із білоруських міст), в Лаврі облаштовується друкарня, на Подолі – школа і, врешті-решт, колегіум, а в Михайлівському (з 1620-х років), а потім Софійському соборах (після легального відновлення у 1632 р.) – резиденція київського митрополита. Від початку посідання кафедри Петром Могилою місто стає повноправною столицею митрополії, її культурним осередком та сакральним центром. Київські церковні еліти у друкованих виданнях послідовно пропагували його амплуа як «Другого Єрусалима» та «православного Сіону». Примірені до міста метафори виражали ідею його визначальної ролі для «православного народу руського», представники якого мають «тягнутися сюди немов залізо до магніту» (як сказано у передмові до польськомовного «Патерикону» Сильвестра Косова 1635 р.), оскільки, як часто нагадували читачам, у колишній княжій столиці зберігаються всі головні церкви та реліквії і, власне, тут відбувалася його (народу) історія. Зрештою, могилянські друки представляли Київ головним «місцем пам'яті» всіх належних до «віри Володимира»⁴⁵. Відповідно, ці ідеї потребували змістового наповнення, якоїсь загальної актуалізації давньоруської історії. В зв'язку з цим у місті створюються великі історичні наративи, а в друкованих виданнях спорадично уміщується історична інформація про київських князів та засновані ними храми⁴⁶. Найбільші київські церкви, які в текстах європейців поставали безликими «слідами старовини», поступово у самому Києві осягаються історично. Власне, за могилянської доби почалася активна «паспортизація» відомостей про київські храми та святині і в загальному підсумку формується «легенда міста» як княжої і церковної столиці давньої Русі, котра впродовж XVII–XVIII ст. стане основою київського дискурсу. Але перебіг останнього, починаючи від питання, як у той час відбувалася «паспортизація» київських церков і святинь, – тема іншої публікації.

⁴⁵ Про винайдення і функціонування київських «місць пам'яті», а також їх роль у становленні різних ранньомодерних ідентичностей див.: *Затилюк Я.В.* От безымянных руин к православному Сиону: «места памяти» Руси-Украины XVII–XVIII вв. // «Места памяти» Руси конца XV – середины XVIII в. Москва, 2019. С. 350–378.

⁴⁶ Передусім йдеться про польськомовні видання «Патерикону» Косова 1635 р. і «Тератургеми» Кальнофойського 1638 р., що справили важливу роль у пропагуванні Києва, його святинь та історії. Про ці твори та їх програмові завдання див.: *Яковенко Н.* Символ «Богохранимого града»... С. 315–317.

Наразі сумарно констатуємо, що протягом XVI ст., а в цілому від середини XIII ст., у Києві не існувало якоїсь історичної візії відносно Русі та її столиці. У ній на той час не було актуальної потреби, тож історичні уявлення тогочасних киян обмежувалися іменами хрестителів Русі та визначних місцевих святих. Тож не дивно, що давньоруське минуле Києва вперше було актуалізовано ренесансними інтелектуалами. Саме вони протягом XVI ст. витворили книжний образ міста, що безпосередньо нав'язувався до топосу «*ubi gloria*» і далі доповнювався іншими легендами та кількома ключовими повідомленнями з історії Русі (зокрема, про Володимирове хрещення). Наразі неможливо сказати, як цей образ могли би інтерпретувати у Києві, і, що найголовніше, чи було це тут комусь тоді під силу. На той час міщани чи «люди церкви» могли запропонувати оглянути давні споруди та послухати незвичні легенди про них. Все це для начитаних європейців ставало підтвердженням їхніх власних стереотипів відносно столиці колись могутньої Русі, що втратила свою історію.

Поза тим, відзначена констатація історії в пам'ятках виявилась заявкою на майбутнє оновлення і прославлення міста. Якщо в кінці XVI ст. давні київські церкви і реліквії «підказували» про втрачену містом історію (для європейців вони виступали «пунктами» в розповіді про місто, нав'язаної до топосу «*ubi gloria*»), то через менш ніж півстоліття нащадки Русі апелюватимуть до них в своїх заявах про «віднайдення» власного минулого і «тривання» традиції. Зусиллями церковних авторів київського кола з оточення митрополита Петра Могили та його наступників давні київські церкви предстануть основними «місцями пам'яті» і водночас чудотворними святинями, що гуртуватимуть довкола себе представників «православного народу руського» Речі Посполитої.

Андрій БОВГИРЯ

**«УКРАЇНА ОБОХ БЕРЕГІВ ДНІПРА»:
УЯВЛЕННЯ ПРО ЄДНІСТЬ ВІТЧИЗНИ
В ІНТЕЛЕКТУАЛЬНІЙ ТРАДИЦІЇ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII–XVIII ст.**

Самійло Величко, перебуваючи в Правобережній Україні в складі військової експедиції, так описував свої враження від побаченого: «...проходя тогочасну иже от Корсуна и Бѣлой Церкви Малоросійскую Украину, потим на Волинь, в Княженіе Руское ж до Лвова, Замостя, Бродов и далѣй странствуя, видѣх многіе гради и замки безлюдніе и пустіе вали, негдись трудами людскими аки гори и холми висипаніе, и тилко звѣрем дивіим прибѣжищем и водвореніем сущіи. ... Поглянувши паки, видѣх пространніе тогочасніе украино-малоросійскіе поля и розлегліе долини, лѣси и обширніе садове и красніе дубрави, рѣки, стави, іезера запустѣліе, мхом тростіем и непотребною лядиною заросліе. И не всуе поляки жалѣючи утрати Украины оная тогочасная, раем свѣта полского в своих унѣверсалах ея наричаху и провозглашаху; понеже оная, пред войною Хмельницкого, бысть аки вторая земля обѣтованная, медом и млеком кипящая. Видѣх же к тому, на розних там мѣстцах, много костей человѣческих, сухих и нагих, тилко небо покров себѣ имущих, и рекох во умѣ – кто суть сія. Тѣх всѣх, еже рѣх, пус-тих и мертвих насмотрѣвшись, поболѣх сердцем и душею, яко красная и всякими благами прежде изобиловавшая земля и отчизна наша украино-малоросійская во область пустинѣ Богом оставленна и населници ея, славніе предки наши, безвѣстни явишася. Аще же и вопрошах о том многих людей старинних, почто бысть тако, из яких причин и чрез кого опустошися тая земля наша? То не еди-ногласно отвѣщеваху ми, еден тако, а другій инако; и немошно мнѣ было совер-шенно з их не единогласних повѣстей информоватися, о паденіи и запустѣніи оная тогочасная отчизни нашея»¹.

Це було написано не раніше 1706 р. Після півстолітнього періоду історії, на-сиченого подіями Хмельниччини, громадянської війни («Руїни»)², настала нова політична реальність. Її наслідком були ліквідація залишків козацького самовря-

¹ Величко С. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке. Киев, 1848. Т. I. С. 4–5.

² Див. докладніше про походження й побутування цього терміну в: Чухліб Т. «Руїна» як історичний та історіографічний термін: проблеми різночитання // Вісник Київсько-го Національного університету ім. Тараса Шевченка. Історія. Вип. 3. Київ, 2013. С. 55–60.

дування на Правобережжі та його реінтеграція до складу Речі Посполитої. Традиція української державності відтепер зосереджувалася на Лівобережжі, де майже до кінця XVIII ст. існували всі її атрибути. Втім, протилежний берег Дніпра продовжував залишатися частиною єдиного «місця пам'яті»³, що акумулював у собі маркери ідентичності етнокультурної спільності в межах Українського Гетьманату. Для козацького літописця початку XVIII ст. Правобережжя продовжувало бути «вічною україно-малоросійською», «тогочасною вітчизною», яку колись населяли «предки наші». Це «місце пам'яті» було пов'язане в тому числі з героїкою війни, що поклати початок державотворенню, з місцями битв, з містами, з міфом «землі обітованої», «медом і молоком киплячої». Але також з людськими стражданнями і мучеництвом «малоросійського народу», що воював за цю землю⁴.

Головним «місцем пам'яті» козацької України залишалася «єдина вітчизна»⁵. З одного боку, це категорія політико-географічна, що нагадувала про втрачену цілісність держави Богдана Хмельницького. З іншого, в ній читається певний ідеал, «золотий вік» України, коли не було міжусобиць, а її сили були консolidовані проти зовнішнього ворога, на захист «прав і вольностей» козацьких, православної віри.

³ Термін запроваджений французьким дослідником П'єром Нора для позначення місць, об'єктів, символів, образів, з якими певна спільнота пов'язує свою історичну пам'ять, ідентичність. Студії про «місця пам'яті» набули популярності в Європі наприкінці XX – початку XXI ст. Найвідомішим, «класичним» виданням лишається праця французьких істориків: Нора П., Озуф М. и др. *Франция – память*. Санкт-Петербург, 1999.

⁴ Крім «Літопису Величка», тема «землі обітованої» присутня також в одному з епізодів короткої редакції «Літопису Грабянки», де територія Гетьманату представлена як «дарована Богом» малоросійському народу в нагороду і розраду за його страждання: «От бач, каждый русине и Украины матки твоей сыне, як Бог тебе любе. Из под лядской неволи освободиша, дал тебе полскую землю в користь яко жидам землю ханаанскую, которой уже обобравши ужитков начатки, даждь славу Богу, а далее при помощи Божей поступай» (Див.: Літопис Г. Грабянки. Літописець короткий / упорядник В. Мойсеєнко. Житомир, 2005. С. 79).

⁵ Про поняття «вітчизна» в інтелектуальній традиції XVII–XVIII ст. див.: *Sysyn E.F. Fatherland in Early Eighteenth-century Ukrainian Political Culture* // *Mazepa and his time. History, culture, society*. Alessandria, 2004. Р. 39–53; *Козум З.* Від Гадяча до Андрусова: осмислення отчизни в українській політичній культурі // *Гадяцька унія 1658 року*. Київ, 2008. С. 228–239; *Таирова-Яковлева Т.* «Отчизна» в представленнях української політичної еліти середини XVII – початку XVIII в. // *Вестник Санкт-Петербургского государственного университета*. Сер. 2. 2010. Вып. 4. С. 66–70; *Багров С.О.* Вітчизна Григорія Грабянки: міркування про поширення поняття козацької вітчизни в Гетьманщині у кінці XVII – першій половині XVIII ст. // *Сіверщина в історії України*. 2013. Вип. 6. С. 188–191; *Його ж.* Уявляючи козацьку вітчизну: територіальний аспект поняття (друга половина XVII – початок XVIII ст.) // *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*. 2015. Т. 169. С. 4–9.

Уявлення про єдність обох берегів Дніпра символізувало також єдність «малоросійського козацького народу», для якого політично розділена Українська держава була спільною територією. Роз'єднання, розкол, за словами авторів історичних наративів Гетьманщини, а також численними актовими документами тієї епохи, мав трагічні наслідки для «вітчизни», призвів до занепаду, запустіння і братовбивства.

Слід зазначити, що в системі територіальних уявлень населення Гетьманату XVII–XVIII ст. існували два рівня – ідеальний і реальний. Відповідно до першого, межі своєї землі приблизно збігалися з територією Київської митрополії. Реальний же рівень був обмежений ареалом, на який поширювалася козацька юрисдикція⁶.

Для авторів другої половини XVII–XVIII ст. уявлення про єдину Українську державу як «місце пам'яті» концентрувалося на території автономії, закріпленої Зборівською угодою 1649 р., тобто на колишніх землях Брацлавського, Подільського, Київського та Чернігівського воєводств, а також Запорожжі. Володіння ж іншими землями – зі спадщини Рюриковичів – розглядалося ними як ідеальна перспектива.

Завданнями даної статті є простежити на основі наративних і актових джерел другої половини XVII–XVIII ст. виникнення і розвиток уявлень про єдину Українську державу в контексті формування колективної пам'яті; з'ясувати, яку колективну ідентичність вони стверджували; формування колективної пам'яті; проаналізувати, як сприймалася втрата єдності Гетьманату сучасниками Руїни і пізнішими авторами XVIII ст., як їм бачилися причини роз'єднання і його винуватці.

Втрата єдності: причини й винуватці

Причини розколу Української Гетьманату в другій половині XVII ст. криються, з одного боку, в розбіжностях серед її військово-політичної еліти – козацької старшини, з іншого, в зацікавленості сусідніх держав підпорядкувати Україну своєму впливу. Смерть Богдана Хмельницького та відсутність реального наступника на гетьманську булаву сприяли зародженню внутрішніх конфліктів та спровокували боротьбу за владу серед його соратників. Обрання гетьманом шістнадцятирічного Юрія Хмельницького і фактичне регентство, а згодом гетьманство Івана Виговського ще більше погіршили ситуацію. Частина старшини на чолі з полтавським полковником Мартином Пушкарем, який бачив себе наступником Богдана Хмельницького, підняла у 1658 р. повстання проти Виговського.

⁶ Когут З. Кордони України: територіальні візії козаків від гетьмана Б. Хмельницького до гетьмана І. Самойловича // Укр. іст. журн. № 3. 2011. С. 50–73; Таирова-Яковлева Т. Представления о границах Украинского Гетманства у казацкой старшины середины XVII века // Canadian-American Slavic Studies. 2015. № 49. Р. 300–304; Бовгира А. Представления о «своей» земле в исторических нарративах Гетманщины второй половины XVII–XVIII в. // Нарративы руси конца XV – середины XVIII в.: в поисках своей истории. Москва, 2018.

Попри те, що воно було придушене, з цього часу протистояння в Гетьманаті набуло перманентного характеру, виявляючись переважно по лінії «схід – захід» / «лівий берег – правий берег». Подальші події ще більше поглибили цей вододіл. У 1659 р. Юрій Хмельницький був повторно обраний гетьманом. Через рік він розірвав союз з Москвою, підписавши Слободищенський трактат з Річчю Посполитою. У відповідь на це царський уряд підтримав на контрольованому ним Лівобережжі обрання на гетьманство Якіма Сомка. У 1663 р., після зречення Юрія Хмельницького, гетьманом на Правобережжі став Павло Тетеря. На лівому ж березі гетьманська булава дісталася Івану Брюховецькому. Андрусівське перемир'я 1667 р. між Польщею і Московським царством закріпило розділ козацької держави: Лівобережжя Дніпра залишилося під московським протекторатом, Правобережжя номінально повернулося під владу Речі Посполитої. У 1668 р. правобережному гетьману Петру Дорошенку вдалося на короткий період стати гетьманом «обох берегів Дніпра», однак через рік у силу обставин він був змушений покинути Лівобережжя, передавши владу своєму наказному гетьманові Дем'яну Многогрішному. Наступ московських військ, відсутність військової допомоги з Чигирина, капітулянтська позиція старшини – все це сприяло посиленню у Многогрішного промосковської орієнтації. У 1672 р. його наступником став Іван Самойлович, якому після відмови Петра Дорошенка від гетьманської булави знову на деякий час вдалося об'єднати державу. Подальші події, військова, соціальна і політична ситуація на обох берегах Дніпра, а також укладення Вічного миру між Московським царством і Річчю Посполитою (1686) остаточно закріпили розділ України⁷.

Смерть Богдана Хмельницького для сучасників, а також авторів козацьких історичних наративів, стала рубіжною – з неї почався період міжусобиць, прямим наслідком яких була втрата державної єдності. Таку зміну епох Величко уособив алегоричними персонажами «Злиденності» і «Біди», котрі раніше розтерзували Польщу в часи Потопу. Нині ж вони прийшли в Україну: «тылко на Украину з Полщи оніє двѣ сестри, Нендза и Беда, присовокупивши себѣ подобных свойственников, привендровали и загостили; а губительными лѣкворами своими напоили народ наш Козако-Рускій, истинній, простодушній и правосердечній»⁸.

Причини втрати єдності і розділ Гетьманату уявлялися як неминуча розплата за гріхи. «Откуда разделение царств и домов падение?» – запитує автор «Літопису Грабянки». Відповідаючи на своє запитання, він звертається до новозавітної традиції: «от похотей бывают брани, от браней разделяются царства и запустевают, глаголет апостол». Далі слідує сюжет про розділ «царства Владимира» на дванад-

⁷ Про події громадянської війни («Руїни») в Україні див.: *Таїрова-Яковлева Т.* Гетьманщина у другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни. Київ, 1998; *Її ж.* Руїна Гетьманщини: від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659–1667 рр.). Київ, 2004; *Горобець В.* «Волимо царя східного...»: Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. Київ, 2007.

⁸ *Величко С.* Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке. Київ, 1851. Т. II. С. 7–8.

цять князівств, подальші міжусобиці, що призвели врешті до розорення, спричиненого монгольським нашествям, а згодом до підпорядкування Русі литовцям і полякам. Прикметно, що зазначений фрагмент на початку повісті «Како подпаде Малая Росия лядскому игу» передую оповіді про розділ Малоросії і її внутрішні конфлікти. Подібні сюжети трапляються також в «Літописі Величка» і «Короткому описі Малоросії»⁹.

Крім метафоричних образів «Біди» і «Злиденності», винних в занепаді і роз'єднанні Гетьманату, автори козацьких літописів називають і конкретних винуватців. Причому їх інтерпретація відрізняється від візії сучасників. Вони зображують розкол козацької України як спільну трагедію єдиного народу, відповідальність за яку несуть обидві протиборчі сторони – «отчизны разорители», від гетьмана Івана Виговського до гетьмана Івана Брюховецького. «Тут зр'єте сини Малоросійскіи нещастье матки вашей и крайную погибель отчизни вашей: егда бо горделиви и високодумни тогдашніи козацкіи властолюбци и междоусобніи ратники, а отчизни вашей разорители и вас самих нещадніи губители, Виговскій и Пушкар Полтавскій исчезнуша, по них зась Хмелниченко и Сомко преидоша; тогда третіи тим подобніи гетмани и губители ваши, Тетера и Бруховецкій, народишася»¹⁰, – писав С. Величко. Їх безвідповідальне правління, особисті амбіції, відмова від компромісу, «незгода» призвели до того, що «приходило нам пустую и мертвую Малую Росию, матку нашу, полными слез оглядати очима...»¹¹.

У втраті єдності, на думку канцеляриста, винні зверхники обох сторін Дніпра. Цей процес почався з правління Івана Виговського, який, нарівні зі своїм опонентом Мартином Пушкарем, сприяв «раздвоению Речи Посполитой Украинской»¹². Саме при них розпочався «внутреннего междоусобия и кровопролития великого огонь»¹³. Особливий трагізм внутрішнього конфлікту посилювався незавершеною війною з Річчю Посполитою, «когда еще ни Украина от Поляков, а ни Поляки от Украины могли в домах своих, милой з покровными своими компаніи ужити, или сладким сном уснути, а ни вожделѣнного покою певними быти»¹⁴.

Цю руйнівну естафету перейняли від них інші гетьмани обох протиборчих таборів. Автор «Літописця Дворецьких» причиною всіх бід також вважав особисті амбіції окремих володарів, відповідальних за занепад Гетьманату і братовбивчу війну: «за лакомством многих и частых гетманов, що сами хотят быти властителями всей Україні»¹⁵.

⁹ *Летопись гадячского полковника Григория Грабянки*. К., 1854. С. 17–18; *Летопись событий в Юго-Западной России в XVII в.* Т. I. С. 19–22; *Короткий опис Малоросії (1340–1776)*. Київ, 2012. С. 30.

¹⁰ *Величко С.* *Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке*. Т. II. С. 38.

¹¹ Там же. С. 468.

¹² Там же. С. 8.

¹³ Там же. Т. I. С. 328.

¹⁴ Там же. С. 327–328.

¹⁵ *Мыцк Ю.* «Летописец» Дворецких – памятник украинского летописания XVII в. // *Летописи и хроники* 1984. Москва, 1984. С. 234.

Таким чином, в наративній традиції головна причина втрати єдності – дії гетьманів і козацької старшини, які за своєю природою і покликанням мусила бути «зичливыми щиро отчизны нашей строителями и опекунами», але нато-мість діяли «безсовестно з немалым отчизне ущербом и народа своего христиан-ского погублением». Внаслідок такої політики «единая матка наша Малая Россия по обоим сторонам Днепра тогда бывшая... пришла в раздраніе и раздвоение», – під-сумовує С. Величко¹⁶.

Сучасники ж Руїни провину за внутрішній розбрат та розкол Гетьманату здебільшого покладали на зовнішніх ворогів. Іноді це деперсоніфікований, аб-страктний «ворог» української єдності. «Не радовались ли и не смеялись ли на-ши окрестные враги, когда мы кровь свою проливали...», – писав лівобереж-ний гетьман Іван Брюховецький в листі до новгородського сотника¹⁷. Один із соратників його правобережного опонента – Петра Дорошенка, наказний геть-ман Яків Лизогуб, звертаючись до жителів лівобережного міста Лубни, проти-ставляє «народу нашему украинскому» «чужестранные народы», котрих і звину-вачує у бідах «вітчизни». Сам Петро Дорошенко причину внутрішнього проти-стояння, що призвело до поділу України, також пояснював дією зовнішніх факто-рів: «Ненавидящий добра душевны неприятель ищет якобы меж православными христианами любовь брацкую незгодую засмутити»¹⁸. Ці зовнішні вороги були цілком конкретними – Московське царство і Польща, які уклали в 1667 р. Андру-сівську угоду, що закріплювала поділ України по Дніпру. Згідно Дорошенка, ці «дві протекції» – Москва і Варшава, «которые в Украину нашу бедную пришли», й винні в розколі¹⁹. Тієї ж думки дотримувався й Іван Брюховецький, котрий у 1668 р. підняв в Лівобережжі повстання проти московських гарнізонів: «поста-новили и присягою подтвердили Украину отчизну нашу милую разоряти, пусто-шити». З іншого його документа випливало, що раніше ворогуючі між собою Москва і Варшава об'єдналися заради спільної мети: «Москали с нами хитро по-ступают, с ляхами мирясь, с обоим рук, се есть московское и ляцкое, нас войско запорожское и весь народ христианский украинский выгубляти и Украину-от-чизну нашу до основания разорити постановили»²⁰. Аби виправдати виступ проти московських воєвод, Брюховецький оголошував Москву не лише ініціа-тором розділу Гетьманату, а й віровідступницею, звинувачуючи її у відході від православ'я: «Сами приняли унию и ересь латинскую. Москва не руским – ла-тинским письмом писати начала»²¹.

¹⁶ Величко С. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке. Т. II. С. 19.

¹⁷ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі – Акты ЮЗР). Санкт-Петербург, 1872. Т. 7. С. 41.

¹⁸ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). Київ; Львів, 2004. С. 424.

¹⁹ Мицик Ю. «З документації Петра Дорошенка» // На пошану 80-річчя професора Теодора Мацьківа: Науковий збірник. Київ, 1999. С. 85–87.

²⁰ Акты ЮЗР. Т. 7. С. 40.

²¹ Там же. С. 61.

У згаданому вище листі до лубенчан наказний гетьман Яків Лизогуб також розглядає Московське царство як головного винуватця поділу Української держави: «разоренья нам желает, чтоб одни одного резали». Він закликає співвітчизників не уповати на чийсь протекцію в домаганнях відновлення єдності: «а понашему плохому разсуждению пусть царь московский и король польский будут себе здоровы, а вам с нами меж собою для чего разнитса? Паче когда они монархами будучи, о успокоению государств своих договариваются меж собою, належит и нам не разнясь и единокупно всем о укреплении своих вольностей и успокоению своей отчизны Украины радется»²².

Своє бачення причин розколу України в листі до правобережного гетьмана Петра Дорошенка виклав в 1667 р. киево-печерський архімандрит Інокентій Гізель. Запоруку її єдності він бачив у князівській владі, коли «народ руский верно работал, а между собой никаких раздоров не имел». Після того, як русичі втратили над собою цю владу, почалися роздробленість, занепад, захоплення руських земель чужинцями. Висловлюючи відверто проросійські настрої, І. Гізель пов'язував майбутнє України з сильною царською протекцією²³.

Загалом причини, які спричинили втрату єдності Гетьманату, в текстах козацьких літописів зводилися переважно до амбіцій «своїх» і підступу «чужих». По суті, мова йшла про відсутність згоди серед козацької еліти, чим і скористався зовнішній супротивник. Загроза «малоросійському козацькому народу», для якого єдина держава виступала головним «місцем пам'яті», сприймалася як загроза колективному «ми».

«Задніпря» – територія конфронтації

Внутрішня нестабільність Гетьманату – «незгода», як одна з причин його розколу, сприяла конструюванню негативного образу «Задніпря», який був інструменталізований по обидва боки Дніпра. Спочатку цей топонім був позбавлений політичних конотацій, його використовували в основному для позначення території протилежного берега. Саме так він представлений в документах часів Б. Хмельницького. Тоді взагалі не було необхідності в політико-географічних категоріях, семантика яких підкреслювала б єдність держави. Вона сприймалася як даність. Однак через кілька десятиліть, в текстах початку XVIII ст., подібні маркери стають актуальними. Наприклад, в «Літописі Величка» вже часто трапляються означення на кшталт: «Хмельницькій Гетман Войска Запорожского и всея Малоросійскія по обоих сторонах Днѣпра сущая Украины»²⁴. Їх метою було підкреслити факт єдності вітчизни в «золотий вік» правління Б. Хмельницького, що контрастував з наступними часами міжусобиць. Для поляків же «Задніпря» того часу – це Лівобережжя, власне, частина Речі Посполитої, яка перебуває в тилу ворога²⁵.

²² Там же. Санкт-Петербург, 1878. Т. 9. С. 183.

²³ Там же. Санкт-Петербург, 1869. Т. 6. С. 229.

²⁴ Величко С. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке. Т. I. С. 80.

²⁵ Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. Киев, 1898. Т. I. Ч. 2. С. 209–214.

Акценти зміщуються в текстах і документах часів «Руїни». Вперше в політичному контексті інший берег Дніпра інтерпретований в універсалі Івана Виговського від 1658 р. У ньому йдеться про необхідність походу на «Задніпря», аби приборкати «бунтовщиков и своевольцев»²⁶. У тому ж році в листі до царя гетьман охарактеризував виступи «за Дніпром» як «домову сваволю»²⁷. Тобто правобережні гетьмани пов'язували втрату єдності Гетьманату ні з чим іншим, як з бунтом і сепаратизмом Лівобережжя.

Кожна зі сторін представляла свій набір аргументів, що доводили правоту і обґрунтованість її претензій на управління ввірених територій, претендуючи при цьому на суверенну владу над обома берегами Дніпра.

Так, згідно з цитованим автором «Літопису Величка» документом, Петро Дорошенко, відстоюючи своє право на владу над усією Гетьманщиною, вдавався до історичних аргументів. Він вважав себе правонаступником Богдана Хмельницького: «Не з моего якого легкомыслия того желалем, але з поведенія славного блаженной памяти антецессора моего, Богдана Хмельницкого, того порядку научилемся, и зичилем жеби, як за его гетманства, так и тепер за моего уряду, абы было едино стадо и един пастир». При цьому «тогочасных гетманов» він звинувачував в нехтуванні «старим правом козацким и порядком украино-малоросійским», що були встановлені не лише при Богдані Хмельницькому, а ще при Петрі Сагайдачному і «иных древнѣйших гетманах козацких». Саме своїх лівобережних опонентів Дорошенко вважав такими, що «многому междоусобствію и кровопролитію начальниками явились»²⁸. В цитованому Величком листі до запорожців від 1676 р. Дорошенко вказував на спадкоємність політики лівобережних лідерів – від Мартина Пушкаря до Івана Самойловича – «заколотников и амбициантов тогочасных»²⁹. Своє ж успадкування влади від Хмельницького і його попередників Петро Дорошенко використовував для доведення власного статусу як «старожитного регименту», «стародревнего сана гетманства», «стародревнего правления»³⁰.

У лівобережних правителів були інші підстави апелювати до єдності держави. В основі їх політичного кредо лежав концепт монарха-протектора, верховну владу якого Україна добровільно визнала на основі спільної з ним православної віри. Свою роль при цьому відіграв і активно формований саме у цей час російською стороною так званий династичний міф³¹. Звідси й означення

²⁶ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича... С. 89.

²⁷ Источники малороссийской истории, собранные и изданные Д.Н. Бантыш-Каменским. Ч. I. Москва, 1858. С. 92.

²⁸ Величко С. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке. Т. II. С. 302–303.

²⁹ Там же. С. 390–391.

³⁰ Акты ЮЗР. Санкт-Петербург, 1882. Т. 12. С. 121, 442.

³¹ Лист Івана Брюховецького до царя (1665): «Полща дедичное панство себе над Малай Росией почитает, а Малай Росия крестом святым от святого предка вашего Царского Величества Владимира просветилась, а не от королей полских» (Акты ЮЗР. Санкт-Петербург, 1867. Т. 5. С. 243).

Лівобережжя в документах як «государской малороссийской страны», «сей пресветлого величества стороны»³², «малороссийской отчины Его Царского Величества, преддверии до Великоросии»³³. З такого підходу саме правобережні гетьмани виглядали порушниками єдності, оскільки «спадщина Богдана» – єдиний Український Гетьманат – має сенс лише під протекторатом православного московського царя, а не польського короля чи будь-якого іншого монарха.

Щоб довести обґрунтованість своїх претензій на об'єднання України під своєю зверхністю, опоненти – кожна зі сторін – працювали над створенням негативного образу «Задніпря» і правителів «іншого берегу». Так, лівобережний гетьман Іван Брюховецький таврував Петра Дорошенка як «бусурманського гетьмана» через його проосманську зовнішню політику³⁴. А імовірний автор «Літописця Дворецьких», київський полковник і соратник Івана Брюховецького Василь Дворецький, характеризував Івана Виговського як «ладского духу гетмана»³⁵. Яким Сомко і Мартин Пушкар – лівобережні лідери – сприймали Виговського як «ляха» і узурпатора. Він же в свою чергу вважав їх зрадниками і бунтівниками. Подібного роду огуди іноді поширювалися і на простих обивателів протилежного берега. Юрій Хмельницький в 1660 р. в інструкції своїм послам до польського короля підкреслював, що жителі Правобережжя більш прихильні до вольностей, ніж «задніпрян», де «чинятся козни московские»³⁶. Його наступник гетьман Павло Тетеря теж був не кращої думки про жителів «тогочасної України». Він не довіряв їм, заявляючи, що, прикинувшись друзями, вони можуть виступити спільно з московським царем, «упрямство которого заразило заднепрцев»³⁷. Він звинувачував лівобережних українців в «чинимых пагубах отчизне матке нашей»³⁸.

А лівобережні гетьмани основний акцент в оцінці жителів іншого берега Дніпра робили на вірності православ'ю і царю. Відтак звинувачували їх у відступі від істинної віри, зраді своєму монарху, а також ідеалам, за які боровся Богдан Хмельницький, оголошували їх «полскими людьми» і прихильниками унії³⁹. Іван Брюховецький, звертаючись до «заднепрских изменников», апелював до їх пра-

³² Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича... С. 619.

³³ Там само. С. 330.

³⁴ У відповідь на подібні звинувачення Дорошенко апелював до історичних аргументів з давньоруського минулого: «еще до владения войскового», – як означив його сам гетьман, коли «наши князи русіи в своем притеснении против неприятелей татар силы употребляли»; а також до недавнього минулого – доби Богдана Хмельницького, який був змушений звернутися до «поганых татар токмо по нужде, когда христиане ляхи главным врагом стали» (Див.: Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича... С. 120).

³⁵ *Мыццк Ю.* «Летописец» Дворецких... С. 230–231.

³⁶ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича... С. 172.

³⁷ Там само. С. 223.

³⁸ Акты ЮЗР. Т. 5. С. 187–188.

³⁹ Там же. Т. 6. С. 121. Див. також: Лист полтавського полковника Григорія Витязенка – гетьману І. Брюховецькому (Там же. С. 54).

вослав'я: «русское имя на себе носите, русью будучи, уклоняетесь к иноверию»⁴⁰. У відповідь з правого берега Дніпра звучали закиди в зраді «прав і вольностей», в добровільній схильності до «московского рабства»⁴¹.

«Задніпря» в очах лівобережних лідерів – «ворожий берег». Це «чигиринская сторона», «изменичыи города»⁴², «чигиринская Украина», заселена «лазутчиками»⁴³, «изменниками-черкасами», «лукавыми людьми тамосторонними», «заднепрскими изменниками»⁴⁴. Полтавський полковник Григорій Витязенко в листі до гетьмана Івана Брюховецкого жалівся на «злых и мерских чигринцов, яко псов украдающихся», маючи на увазі не лише мешканців Чигирини, але й всіх правобережців. Їм він протиставляв «сегосторонних жителей», «малоросиян»⁴⁵.

Конструювання негативного – з обох сторін – образу «Задніпря» мало під собою радше полемічне підґрунтя. Воно не вело – хоча передумови до того були – до появи якихось стійких етнокультурних ідентичностей. «Жителі того берега» (в різних варіаціях) – це лише ситуативний конструкт. Йшлося так чи інакше про історично єдиний народ і територію. А нагромаджений між ними негатив і всі суперечності були результатом різного бачення шляхів і альтернатив відновлення колишньої єдності. Кожен з опонентів – гетьмани Лівобережного і Правобережного Гетьманатів, а також їхні прихильники, – висував власні аргументи, що обґрунтовували претензії на владу на своїй території, а також на верховенство над обома берегами Дніпра в рамках єдиної держави. Без такого верховенства влада будь-якого гетьмана втрачала левову частку легітимності.

Дискурс возз'єднання

Конфронтація між мешканцями обох берегів Дніпра зовсім не виключала їх загального прагнення возз'єднатися, відновити стан речей, який існував раніше, за часів Богдана Хмельницького. Ця єдність була їх головним «місцем пам'яті» і «золотим віком». Щоб «всі у одной купі zostавали и на том порядку были, як старый Хмелницкий учинил был», – писав автор «Літописця Дворецких»⁴⁶. На відновлення «колишньої любові»⁴⁷ висловлював надію і гетьман Дорошенко, щоб «народ обеих сторон Днепра *по-старому* (курсив тут і далі наш. – А.Б.) совокупился»⁴⁸. В іншому його документі звучить схожий тезис: «Обдаровал Господь Бог нашу упадающую Украину и соединились к *первой* згоде и любовного соединения брацкого обе стороны Днепра под стародавний регимент гетманства на-

⁴⁰ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича... С. 302.

⁴¹ Там само. С. 243.

⁴² Акты ЮЗР. Т. 6. С. 131.

⁴³ Там же. Т. 4. С. 96.

⁴⁴ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича... С. 264.

⁴⁵ Акты ЮЗР. Т. 6. С. 53.

⁴⁶ Мыцык Ю. «Літописец» Дворецких... С. 233.

⁴⁷ Акты ЮЗР. Т. 8. С. 188.

⁴⁸ Там же. Т. 7. С. 142.

шого»⁴⁹. Та ж сама риторика простежується і в лівобережних текстах. Іван Брюховецький в одному зі своїх універсалів підкреслює важливість відродження колишньої єдності: «Похотели со своей братиею *давнюю любовь*, от которой мы за неприятельскою войною разлучены были, *обновити* и в братерский союз *вновь* прийти»⁵⁰. Наступник Івана Брюховецького, гетьман Дем'ян Многогрішний сподівався, що Україна невдовзі об'єднається і прийде «*изнову* к своему существу»⁵¹, чи «*в первое* свое достояние»⁵².

Іншою основоположною складовою цього дискурсу була тема злагоди і примирення як основи досягнення загальноукраїнської єдності. У текстах сучасників потреба в ній, з одного боку, зумовлювалася історично на підставі самого прецеденту раніше єдиної держави, з іншого – подолання міжусобиці розглядалося як головна умова подальшого існування обох частин Гетьманату. «Без той стороны мы не существуем как Войско Запорожское, равно как и та сторона без нас», – писав Юрій Хмельницький польському дипломату Станіславу Беневському⁵³. Тієї ж думки притримувався і Петро Дорошенко в листі до брацлавського полковника: «что если бы сия страна (храни Боже) последним чрез междоусобную недружбу имела быти довершена изменением, тогда за кем та сторона может, как ныне еще за нами употреблять *безопасство*»⁵⁴. Найбільш драматично образ роз'єднаної України представлений у вірші зі збірки «Аполонова лютя» чернігівського архієпископа Лазаря Барановича. В ній автор звертається до Бога з благанням про дарування Україні згоди і возз'єднання, через відсутність яких вона тяжко хворіє і гине, а разом з нею страждає і її народ – «русини»⁵⁵.

Ще один важливий компонент цього дискурсу – уявлення про єдиний український народ, політично розділений в силу обставин. Ця спільнота мислилася в категоріях єдиної України – «вітчизни», єдиної держави, яка ще не оформилася і за яку ще треба було поборотися. Гетьманат обох берегів Дніпра постає в текстах як «Україна – батьківщина всіх нас», «вся Україна обопольних народів», «Україна – батьківщина наша», «мати-вітчизна» тощо. Цей спільний простір населяє єдиний «козацький малоросійської народ». Історико-географічний простір і народ взаємопов'язані. Без єдності народу, без припинення міжусобиць і братовбивства не могла відновитися цілісність вітчизни, яка, в свою чергу, виступала гарантом миру і злагоди між тими, хто проживав в її межах. У текстах другої половини XVII ст. поняття «народ» також часто корелюється з політично розді-

⁴⁹ Там же. Т. 8. С. 6.

⁵⁰ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича... С. 353–354

⁵¹ Там само. С. 484.

⁵² Там само. С. 462.

⁵³ Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. Т. III. Киев, 1852. С. 426.

⁵⁴ Акты ЮЗР. Т. 12. С. 227.

⁵⁵ Баранович Л. Суспільно політичні вірші 70–80-х рр. XVII ст. // Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9 т. Київ, 2001. Т. 3. Кн. 2. С. 397.

леною територією. Звідси – народ «задніпрський», «тогосторонний», «тогобочний». Намагаючись підкреслити цю розділеність, а водночас взаємозв'язок народу та займаних ним земель, автори використовували дефініції «обопольные заднепрские народы»⁵⁶, «малороссийская земля обопольных заднепрских народов»⁵⁷ або ж «народ украинский по обеим сторонам Днепра»⁵⁸. У договірних статтях 1692 р. між Кримським ханством та гетьманом Петриком Іваненком зустрічається також незвичне для того часу формулювання, що виражає нерозривний зв'язок народу і його політичної організації: «государство малороссийского народа»⁵⁹.

Територія не була єдиним маркером, що позначав єдність українського народу. У документах «Руїни» можна часто зустріти визначення «єдиний християнський народ» щодо спільноти, яка проживала в Україні по обидва береги Дніпра. Так, в уже згаданому листі Петра Дорошенка до брацлавського полковника особливо акцентується увага на тому, що «желали есмы християнским сердцем, чтоб как сей стороны так и той, всякое безопаство тихомирного жития и целости общаго добра меж нашими обоими хритиянского народу странами как лучше укреплялось»⁶⁰. У його ж інструкції послам до польського короля знаходимо такий конструкт – «русский православный украинский народ»⁶¹. Про «украинский християнский народ, по том и по сем боку Днепра обретаемый», писав також у своєму універсалі 1668 р. гетьман-самозванець Петро Суховій⁶².

В багатьох текстах того періоду лейтмотивом звучить спорідненість «обопольных» народів на основі їх спільного походження: «единокровные братья», «заднепрские братья»⁶³. В універсалах гетьманів-опонентів Івана Брюховецького і Петра Дорошенка спільність віри і походження українців випливає з формул «единоверная и единоутробная братия единой святой восточной церкви», «единого славного народа российскийского племени»⁶⁴, «росийский раздвоенный народ»⁶⁵. Питання єдності народу пов'язане і з поняттям «вітчизна». Наприклад, в своєму універсалі Петро Суховій закликає до єдності всієї України, вважаючи себе невід'ємною частиною «вітчизни» і народу, що її населяє: «Отчего яко милую свою в ней же родихся, отчизну и вас всих единого плоду будучи»⁶⁶.

⁵⁶ Лист І. Гизеля, киевопечерського архімандрита до Дорошенка, від 1667 р., див.: Акты ЮЗР. Т. 6. С. 250.

⁵⁷ Там же. С. 249.

⁵⁸ Універсали Богдана Хмельницького. 1648–1657. Київ, 1998. С. 251.

⁵⁹ Статті вічного миру із ясновельможним його милістю ханом і з усією державою кримською видільного київського та чернігівського князівства і всього запорозького городового війська і народу малоросійського // Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія. Київ, 1927. С. 744.

⁶⁰ Акты ЮЗР. Т. 12. С. 227.

⁶¹ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича... С. 388.

⁶² Величко С. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке. Т. II. С. 86.

⁶³ Акты ЮЗР. Т. 7. С. 60.

⁶⁴ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича... С. 309.

⁶⁵ Там же. С. 120.

⁶⁶ Величко С. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке. Т. II. С. 86.

«Місця пам'яті» єдиної України

Саму козацьку Україну стверджували інші «місця пам'яті». Це, насамперед, місця славних битв, міста-резиденції гетьманів, самі гетьмани, символи їх влади і державності.

Автори козацьких літописів, написаних на рубежі XVII–XVIII ст., мали на меті легітимізувати державу Богдана Хмельницького. Власне, і назви деяких козацьких наративів – «История презельной брани» («Літопис Грабянки»), «Сказание о войне козацкой с поляками» («Літопис Величка») – свідчать про конкретні яскраві сюжети, що закріпилися в історичній пам'яті. Місця основних битв – Пилявці, Корсунь, Збараж, Берестечко, Батіг і ін. – служили віхами / опорними пунктами, навколо яких велось історичне оповідання. Наприклад, в «Літописі Грабянки» кожна з цих битв – важливий епізод *своєї* історії, йому присвячено окреме «сказання» з обов'язковою констатацією його передумов, причин, приводів, розвитку, наслідків. Серед них – «Сказание о первой брани козацкой на Желтой Воде», «Сказание о войне Берестецкой» та ін.

Автори козацьких літописів постійно апелювали до одних і тих же «місць пам'яті». Наприклад, Пилявців, Корсуня, Зборова, де була проявлена особлива звияга. А Берестечко стало символом випробувань і одночасно стимулом для консолідації: «многоплодная зродила против ляхов козацкая матка, аки би и не было Берестечка»⁶⁷. В 1693 р. анонімний автор навіть проводив аналогію з античністю. У нього Хмельницький – «руський Леонід» або Ганнібал, Зборівська битва – Збаразький Ілліон, Корсунська – Корсунські Фермопілли, бій під Пилявцями – Канни Пілявецької та ін.⁶⁸

Основними джерелами козацьких літописів були польські тексти XVI–XVII ст. Зокрема, значна частина «Літопису Грабянки», а також «Літопису Величка» з описом подій Хмельниччини є, по суті, компіляцією твору Самуїла Твардовського «*Wojna Domowa*». При цьому збереглась сюжетна канва й змістовна основа. Як, зокрема, писав С. Величко, «*сене Твардовского в нѣкоторих мѣсцех перемѣнялем, гисторіи еднѣк и дѣйствія военного истности не перемѣнялем*»⁶⁹. Але при цьому були змінені оціночні характеристики й судження. Те, що для Твардовського було символом поразки і ганьби, для козацького автора – «місцем пам'яті», пов'язаним з тріумфом і гордістю, і навпаки. Втім, були і такі історичні наративи, автори яких намагалися не згадувати подій, що не додавали слави в козацький пантеон. Йдеться, наприклад, про деякі віршовані компіляції середини XVIII ст. на основі «Літопису Грабянки»⁷⁰. Їх автори воліли замовчувати сюжети про нев-

⁶⁷ Летопись гадячского полковника Григория Грабянки. С. 106.

⁶⁸ К истории Киево-Могилянской академии. Панегирики и стихи Б. Хмельницкому, И. Подкове и арх. Лазарю Барановичу // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. Кн. 14. Киев, 1900. С. 11–16.

⁶⁹ Величко С. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке. Т. I. С. 6.

⁷⁰ Научно-исследовательский отдел рукописей Российской Государственной библиотеки, ф. 299, № 552, л. 197–198 об.; Плиска М. Сказание о Малой Росіи и бедствях ее

дачі козацького війська, залишаючи в історичній пам'яті лише ряд суцільних перемог і тріумфу.

Важливим «місцем пам'яті» в текстах XVII–XVIII в. виступав Чигирин – гетьманська резиденція. Він символізував «золотий вік» Української держави, очолюваної Богданом, період державної єдності. В такому контексті варто навести цитату з фольклору: «Ти, Чигирине, місто українне, не меншую славу Тепер в собі маєш, коли оглядаєш в руках булаву Зацного Богдана, мудрого гетьмана, доброго молодця, Хмельницького чигиринського давнього запорозця»⁷¹. На переконання авторів козацьких наративів, історія Чигирини акумулювала в собі ряд центральних подій, які зумовили кардинальний поворот в історії України. Наприклад, саме чигиринський підстароста Данило Чаплинський скоїв наїзд на Суботів, родовий маєток Хмельницьких, що стало приводом для масштабної війни. Також в Чигирині Богдан Хмельницький викрав у полковника реєстрових козаків Івана Барабаша королівську грамоту, що давала козакам права і привілеї, а також санкціонувала їх виступ проти шляхти і магнатів. Тут же помер засновник держави Богдан Хмельницький: «Богдан Хмелницкій впаде в недуг, и нѣколикое в нем преживши время, а недокончивши махину военной з Поляками розчатой, докончил в Чигринѣ многотруднаго и многопечалнаго житія своего, оставивши махину войны своим наслѣдникам, Гетманам Козацким, а Украинѣ всей по себѣ осиротѣлой немалій жаль»⁷². Чигирин був резиденцією київського митрополита Йосипа Нелюбовича-Тукальського, який у ньому ж закінчив свій земний шлях. При облозі міста турками, згідно з «Літописом Величка», його «нетленно сущее» тіло було в чудесний спосіб винесене із захопленого міста⁷³. Чигирин – це ще й символ української державності, «старовечное столичное мѣсто украинское и гетманов козарских»⁷⁴, «столица славных старовѣчных и боевых вождей и гетманов»⁷⁵. В ряді документів другої половини XVII ст. Чигирин іменується «столицей» / «стольным градом»⁷⁶. Таким же статусом місто було наділено і в пізніших наративних текстах XVIII ст.

Повертаючись до теми протистояння між двома берегами Дніпра, слід зазначити, що і тут Чигирин виступав важливим «місцем пам'яті», що претендувало на особливу роль у справі відновлення державної єдності. Серед основних аргументів правобережних гетьманів і їх прихильників було володіння Чигирином – «предковичною козацькою столицею». У Чигирині обирали гетьмана, що слугувало підтвердженням його легітимності і давало підстави стверджувати ви-

бывших // Інститут рукопису Національної бібліотеки України, ф. VIII, № 216/199 («Героїчні вірши о славных действиях запорожцев»).

⁷¹ Возняк М. Українські пісні й польські вірші з «Літописця» Єрлича // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. 1931. Т. 151 (*miscellanea*). С. 195–205.

⁷² Величко С. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке. Т. I. С. 88.

⁷³ Там же. Т. II. С. 466.

⁷⁴ Там же. Т. I. С. 455.

⁷⁵ Там же. Т. II. С. 393.

⁷⁶ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича... С. 185.

сокий статус гетьманської влади, заснованої на «стародревнем регименте», «стародревнем гетманском сане»⁷⁷, а також на її спадковості безпосередньо від засновника держави Богдана Хмельницького, чією резиденцією було місто. Інші гетьмани, обрані не в Чигирині, вважалися самозванцями і узурпаторами. У цьому контексті цікавим є контраргумент лівобережного гетьмана Івана Самойловича, спрямований проти Петра Дорошенка: «...а в Переяславе не токмо я, но и Юрий Хмельницкий и Выговский был там подтвержден, но и сам [Богдан] Хмельницкий покойный, будучи гетманом, договаривался с Царским Величеством о задержании целости отчизны нашей. Яко пред часы за давних времен и нынешних царства разные скипетра и державы многие на иные места переносились, так и тут все за часами переменяется. Хотя б в Стародубе то сталося, то добре, токмо бы целость была Украины»⁷⁸. Відтак, для Самойловича легітимність влади гетьмана залежить не від місця обрання або місцезнаходження його резиденції, а від цілісності «вітчизни» і санкції московського царя на її підтримку. У цьому контексті більш значущим для нього є не Чигирин, а Переяслав як символ союзу з московським монархом.

Згодом, за версією С. Величка, Самойлович помстився Чигирину, фактично дозволивши туркам взяти місто після тривалої облоги. У листі до нього запорожців, цитованому літописцем, лівобережний гетьман прямо названий «погубителем Чигирина», а його неприязнь до міста пояснюється особистим конфліктом з правобережним гетьманом Петром Дорошенком: «бо як там мѣла быти ку Чигрину Ваша пріязнь, где древняя ку нему ж злоба вящшую имѣла силу, и ежели прежде на Дорошенка и Чигрин»⁷⁹.

Разом з Чигирином компонентом нового міфу стає Суботів – володіння Богдана Хмельницького, що дісталися йому від батька Михайла Хмельницького, який, в свою чергу, отримав їх від польського короля в нагороду за військову доблесть. Суботів – символ вірності Хмельницького і козаків королю і Речі Посполитій. Руїнування хутора символізувало зрадництво поляків, презирство ними заслуг Богдана Хмельницького перед Короною, що змусило козаків почати війну за свої права: «Чаплинскій одобрал от мене слободку мою Суботовку, моим старанем осаженную на кгрунтах за мои многи пращи и труды, в военных оказіях против неприятели бѣсурмана, з ущербом здоровья и пролитом кровѣ, для общого добра Корони Полской отправоуваніи»⁸⁰. Суботів – місце поховання Богдана Хмельницького і його старшого сина Тимоша. «Могила Богдана» була сплюндрована, за версією «Літопису Грабянки» та «Чернігівського літопису», Стефаном Чарнецьким в 1664 р., який під час військового рейду в Україну захопив і зруйнував Суботів, розкопав поховання гетьмана та його сина і викинув їх останки. Через це Чарнецький став в очах козацьких авторів осквернителем одного з головних «місць пам'яті» Гетьманату. Втім, жодних підтверджень

⁷⁷ Акты ЮЗР. Т. 12. С. 443.

⁷⁸ Там же. С. 594.

⁷⁹ Величко С. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке. Т. II. С. 467–472.

⁸⁰ Там же. Т. I. С. 41.

вчинку Чарнецького не існує у вітчизняних чи польських джерелах. Відтак, сюжет про глумління над останками можна вважати елементом конструювання пантеону «антигероїв». Останній, як і пантеон «героїв», є важливим маркером формування ідентичності та ідеології. Тож, козацькі літописці, що укладали свої твори, щонайменше, за півстоліття після описуваних у них подій, свідомо демонізували польського полководця, приписуючи йому варварський та антихристиянський вчинок.

І для авторів історичних наративів Гетьманщини XVIII ст., і для сучасників подій другої половини XVII ст. держава часів Богдана Хмельницького, що охоплювала обидва береги Дніпра, продовжувала залишатися спільним і головним «місцем пам'яті». Воно символізувало державну єдність і власну землю. В основному з ним були пов'язані уявлення про єдиний народ і його «місця пам'яті» як в ранній новий час, так і в наступні періоди української історії. Втрата єдності державності розглядалася як кінець «золотого віку», відступ від ідеалів гетьманства Б. Хмельницького. Причини подальшого розділу і міжусобиць XVII–XVIII ст. сучасники і нащадки трактували по-різному. Відмінності в підходах зумовили конструювання по обидва боки Дніпра конфронтаційного образу «іншого» – жителя «Задніпря». Гетьмани як Правобережжя, так і Лівобережжя бачили в своїх візаві антагоністів. У полемічній риториці вони вдавалися до різного роду аргументів, включаючи конфесійні. Символічним кордоном розколу виступав Дніпро, що знайшло своє відображення в семантиці категорій протистояння. Дискурс конфронтації за замовчуванням припускав і дискурс возз'єднання. Точкою відліку для обох був «золотий вік» Гетьманату часів правління Богдана Хмельницького. А головною загрозою з позицій обох берегів Дніпра виступав зовнішній фактор – поляки чи росіяни. Він перешкоджав возз'єднанню єдиного «українського / малоросійського / братнього» народу на його власній території. Український народ і його споконвічні землі сприймалися в Гетьманаті в нерозривній єдності. Власне, для цієї спільноти єдина держава виступала основним «місцем пам'яті». Гетьманат же історично конституювали його власні «місця пам'яті», пов'язані переважно з подіями, що відносилися до часу становлення козацької держави і символізували її єдність і героїчне минуле. Вони стали основою національного міфу і опонували «чужим» історичним наративам, в своїх побудовах, однак, нерідко ґрунтуючись на них.

Ярослав ФЕДОРУК

**«YOU HAVE HEARD THIS NEWS
UPON THE MARKET PLACE»:
ВЕРИФІКАЦІЯ НОВИН
В АНГЛІЙСЬКІЙ ПЕРІОДИЦІ
СЕРЕДИНИ XVII ст.**

Періодика XVII ст., що видавалася в Англії, Голландії, Німеччині, Франції, дала вирішальні поштовхи для розвитку журналістики у світі. Вивчення тогочасних газет невід’ємно пов’язане з проблемами рутинного життя редакцій, походження інформативних джерел для публікацій, механізму отримання та відбору інформації тощо. Публікація правдивих, перевірених новин становила одне з найголовніших завдань у редакційній роботі. Поширення інформації впливало на внутрішню і зовнішню політику держав, формувало суспільну думку щодо підтримки урядів різних країн чи протидії їм, як це виразно споглядалося, наприклад, в Англії 1640-х років в епоху протистояння короля і парламенту.

Враховуючи політичний момент, владні структури іноді вдавалися до фальшування інформації з метою дипломатичного або військового впливу на своїх ворогів чи союзників. На початку 1656 р., наприклад, були частими новини про те, що Богдан Хмельницький збирався виступити на допомогу польському королю, що, зрозуміло, впливало на політику Швеції щодо укладення союзу з Україною. Особливо це було на часі після напруження в українсько-шведських відносинах у період після осені 1655 р.¹ Маючи велике поширення у Речі Посполитій, аналогічна інформація доходила до англійських газет від шведських, пруських, голландських агентів, які працювали на державну раду Англії, або й на саму редакцію². Таких прикладів з політичної практики багатьох урядів європейських країн можна навести чимало. Дуже часто поширення неправдивої інформації мало місце й під час військових кампаній³. Причому успіхи у цих інформаційних

¹ Грушевський М. Історія України-Руси. Київ, 1997. Т. IX. Ч. II. С. 1125, 1132.

² Mercurius Politicus. 1656. № 295 (31 Jan. – 7 Febr.). Р. 5935; 306 (17–24 April). Р. 6920; 307 (24 April – 1 May). Р. 6929; 310 (15–22 May). Р. 6977; 313 (5–12 June). Р. 7021. Див.: Федорук Я. Лондонська газета «Mercurius Politicus» 1655–1657 років про Україну і козаків // *Ukrainica Petropolitana*: Сб. научн. трудов. Санкт-Петербург, 2008. Вып. 2. С. 86.

³ Степанков В. Розвідка і контррозвідка Богдана Великого (1648–1657 рр.). 3-є вид., переробл. та розшир. Кам’янець-Подільський, 2008. С. 147–148.

війнах у багатьох випадках були не менш важливими, ніж військові, оскільки вони впливали на дипломатію. Це добре усвідомлювали сучасники подій. Коли у грудні 1655 р. шведські інформатори заповнили Гданськ (на той час вже майже вся Корона Польська піддалася шведам, а саме місто перебувало в облозі), то звідти писали до Лондона, підкреслюючи важливість поширення новин: «Шведські агенти нарешті взяли гору і здається, що в цій війні Меркурій має більший вплив, ніж Марс»⁴. У середині XVII ст. польські збирачі новин (вони компонувалися у великі рукописні книги документів і матеріалів, що отримали умовну назву «*Silva rerum*») писали про це короткими й лапідарними виразами, як-от: «Для новинарів видумані новини», або: «Видумані для новинарів, які питають поради про новини, як на той час було, що там чути»⁵.

Редакції газет не проминали нагоди подати читачам якусь політичну сенсацію, навіть якщо вона не була перевіреною, але справляла сильне враження на публіку. Йдеться про фальшиві відомості стосовно смерті, загибелі у битвах королів та інших правителів або прославлених воєначальників, генералів. У квітневих і травневих новинах 1656 р. з Орлеану подавалася, наприклад, інформація про смерть шведського короля Карла X Густава у битві з поляками «as a cleare Account»⁶. Наступного місяця, у травні 1656 р., новини писали про смерть Стефана Чарнецького, одного з найвидатніших генералів у боротьбі зі шведами за звільнення Речі Посполитої⁷. Наприкінці літа – на початку осені у Лондоні вже згадували про полонення польського короля Яна Казимира, що, зрештою, пізніше спростували⁸.

На такому фальшивому ґрунті неперевіраних чуток деякі країни будували свої політичні проекти. Восени 1656 р. і на початку 1657 р., зокрема, поширені новини про смерть українського гетьмана Богдана Хмельницького⁹ й обрання на його місце генерального писаря Івана Виговського спонукали Карла X Густава до обнадійливих планів щодо укладення шведсько-української угоди, оскільки у нього з Хмельницьким були великі протиріччя стосовно належності західно-українських територій Корони Польської до юрисдикції Війська Запорозького. У новинах з Ельблонга від 24 листопада 1656 р., які так писали про спадкоємство гетьманської влади, містилася надія на досягнення згаданої угоди між Швецією і Україною. Виговський, зазначалося в цьому тексті, «є передбачливішою й поважнішою фігурою, успадковує його (Хмельницького. – Я. Ф.) палату. І оскільки він

⁴ Mercurius Politicus. 1655. № 291 (3–10 Jan.). P. 5878.

⁵ Голінський Мартин. *Silva rerum*: (1648–1665) [= Архів ранньомодерної Української держави, т. 3] / Упоряд. Орест Заяць, Ярослав Федорук. Київ, 2019. Ч. I: (1648–1649). С. 76, 361.

⁶ Mercurius Politicus. 1656. № 308 (1–8 May). P. 6945; 309 (8–15 May). P. 6963. Див. ще: Ibidem. 1655. № 285 (22–29 Nov.). P. [5788].

⁷ Ibidem. 1656. № 312 (29 May – 5 June). P. 7006.

⁸ Ibidem. 1656. № 324 (21–28 Aug.). P. 7203; 325 (28 Aug. – 4 Sept.). P. 7219.

⁹ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. IX. Ч. II. С. 1341.

більше захоплений королем Швеції, відважніший і рішучіший, ніж його попередник, то це зможе, ймовірно, мати деякий ґрунт, що король Швеції дійсно прийме отця Данила, посла від козаків, з такими самими почестями, як надзвичайного посла»¹⁰. У цьому сенсі йшлося, звичайно, про піднесення престижу українського посольства із сподіванням на вірогідні політичні бенефіції, які можна було з цього отримати при укладенні договору з козаками. Для Карла X Густава на той час це було вкрай необхідно з огляду на переговори Речі Посполитої з Москвою, які велися під Вільном, і участь у них імператора Фердинанда III.

Іншим показовим прикладом стосовно друку сенсаційної фальшивої інформації є брюссельські новини від квітня і травня 1655 р., що подавали відомості про похід армії шведського генерала Ганса Христофора Кеніґсмарка з військом на допомогу іспанському королю Філіпові IV – подію, яка цілковито суперечила розвитку тогочасних міжнародних відносин, оскільки усією своєю природою Швеція не могла підтримувати позиції австрійських або іспанських Габсбургів у Європі. Особливо дражливим це мало б відчуватися в Англії, у якої вже на той час вимальовувалися тенденції до війни з Іспанією в союзі з Францією. «...we hardly believe», – писали до Лондона інформатори з Парижа 28 квітня н. ст. 1655 р., повідомляючи про можливість укладення іспансько-шведського союзу¹¹. У дальших публікаціях газети такі новини повністю спростувалися і навіть згадувалося, що їх поширював шведський король з огляду на Москву¹². При цьому жодних пояснень чи коментарів не подавалося, проте логіка такого твердження могла полягати в тому, що Швеція мала б демонструвати Москві свої політичні інтереси в Іспанії, а не в суперечливій Лівонії і Великому князівстві Литовському, як було насправді. Адже протиріччя між московськими царями і Шведським королівством тривали багато десятиліть, а у травні 1656 р. це виявилось в оголошенні війни Швеції царем Олексієм Михайловичем.

Редакції газет поверталися до таких контрверсійних повідомлень з номера в номер, публікуючи нові дані з підтвердженням або спростуванням неоднозначної і сенсаційної інформації, яка не вписувалася в систему розвитку політики в Європі. Історичні події обростали великими чутками, часто створюючи інформаційний хаос, в якому редактори газет намагалися навести відносний порядок друкованим словом.

Інформатори державного секретаря Джона Турло і редактора «Mercurius Politicus» Марчамонта Недгама були свідомі того, що їхні новини значною мірою можуть бути сфабрикованими, перебільшеними або взагалі фантастичними й такими, що не мали нічого спільного з дійсним станом справ. Ці агенти часто супроводжували свої тексти різними коментарями про те, наскільки можна довіряти їхнім листам. «Наші останні листи лише наповнили нас байками та легковаж-

¹⁰ Mercurius Politicus. 1656. № 340 (11–18 Dec.). P. 7448.

¹¹ Ibidem. 1655. № 255 (26 April – 3 May). P. 5295.

¹² Ibidem. P. 5286–5297 [5304–5305]; 1655. № 256 (3–10 May). P. 5311–[5312]; № 257 (10–17 May). P. 5327.

ними історіями стосовно московитів, але невдовзі ми надіємося почути, що вони робитимуть», – писали агенти з Марієнбурга до Лондона у серпні 1656 р.¹³. Повідомлення про політичні події буквально рясніли заувагами інформаторів про їхню правдоподібність або необхідність підтвердження чи спростування листів. З безлічі таких нотаток можна навести бодай лише декілька прикладів: «Стосовно того, що я говорив вам минулого тижня, знову підтвердилося листом...»¹⁴; «Листи з Парижа від 22 червня підтверджують те, що згадувалося в моєму останньому [повідомленні]...»¹⁵; «Ми маємо правдиву інформацію», що татари напали на Москву (січень 1656 р.; у дійсності новина була фальшивою)¹⁶; повідомлення з Гамбурга про перемогу шведів над польським королем під Варшавою «засвідчене всіма листами»¹⁷; «Ми чекаємо (у Гаазі. – Я. Ф.) на підтвердження попередніх новин стосовно нападу московитів на Ліфляндію»¹⁸; «Листи, що прийшли цього дня (до Гамбурга. – Я. Ф.) з Гданська, Кенігсберга і Ельблонга, усі погоджуються», що Москва відійшла від Риги на певну відстань¹⁹ і т. д., і т. п. І ця проблема не зникала й у наступні десятиліття, коли, як і в часи Кромвеля, у 1680 – 1690-х роках англійські видавці газет вживали, наприклад, терміни «last/fresh letters/advice», аби підкреслити вірогідність публікованих новин²⁰. Подібних цитат можна ще наводити дуже багато, однак, думаю, цього вистачатиме для того, аби мати уяву про механізм редакторів і самих інформаторів, що виробився для підтвердження новин та їхньої критичної оцінки.

Понад це, повертаючись із номера в номер до одних і тих самих новин, редакція іноді просто досліджувала їхню вірогідність. Це добре видно на прикладі листів якогось кореспондента газети з Амстердама за квітень 1656 р. Цей інформатор піддавав сумніву новини про велику перемогу польського короля над шведами. При цьому він повідомляв, що якби це було правдою, то польський король одразу послав би листа імператору Фердинандові III шляхом через Вроцлав²¹. До цієї новини газета поверталася ще на інших сторінках, у т. ч. й у повідомленнях з державної ради²². Відповідно наголошувалося, що листи з Вроцлава до Відня подають цю справу по-різному: «So that we are to expect the Truth», –

¹³ Ibidem. 1656. № 324 (21–28 Aug.). P. 7199.

¹⁴ Ibidem. 1650. № 2 (13–20 June). P. 21.

¹⁵ Ibidem. 1650. № 3 (20–27 June). P. 42.

¹⁶ Ibidem. 1656. № 298 (21–28 Febr.). P. 5988–5989.

¹⁷ Ibidem. 1656. № 325 (28 Aug. – 4 Sept.). P. 7218–7219.

¹⁸ Ibidem. 1656. № 326 (4–11 Sept.). P. 7226–7227.

¹⁹ Ibidem. 1656. № 331 (9–16 Oct.). P. 7316; № 334 (29.X – 6.XI). P. 7364.

²⁰ *Panaite V. News in England on the Great Turkish War (1683–1699)*. Brăila, 2018. P. 24–25. Порівн. такі самі прийоми, що застосовувалися в газетах у середині XVII ст.: *Mercurius Politicus*. 1655. № 242 (25 Jan. – 1 Feb.). P. 5095 (новини з Гамбурга від 16 (26) січня); № 253 (12–19 Apr.). P. 5264 (з Венеції від 13 березня); № 286 (29 Nov. – 5 Dec.). P. 5792 (зі Щеціна від 1 (11) листопада).

²¹ *Mercurius Politicus*. 1656. № 304 (3–10 April). P. 6082.

²² Ibidem. P. 6092.

резюмували газети словами агентів, надаючи цій інформації критичного характеру²³.

Особливої точності вимагали новини, які стосувалися міжнародних договорів або підготовки до їхнього укладення. 7 (17) січня 1656 р. у Кенігсберзі було підписано важливий договір між шведським королем і бранденбурзьким курфюрстом Фрідріхом Вільгельмом, який забезпечував Швеції домінуючі позиції у Королівській Пруссії після відречення її міст від вірності Янові Казимиру, а Бранденбургові – перспективи отримати незалежність від Речі Посполитої²⁴. Наприкінці січня у Лондоні ще не було відомостей про точні статті договору, й через це поширювалися різні чутки більшої чи меншої вірогідності, навіть з публікацією приблизних статей²⁵. Отож редакція «*Mercurius Politicus*» публікувала матеріали з великим застереженням для читача стосовно неперевіреної інформації: «У нас поки що немає точної конкретики щодо умов зробленої і укладеної угоди, але кожна людина говорить так, ніби вона її має», – писали в новинах з Кенігсберга 28 січня н. ст. 1656 р.²⁶.

Натомість у справі польсько-шведського примирення «*Mercurius Politicus*» друкував неперевірену інформацію з Гааги про ймовірність підписання угоди між цими країнами у серпні 1656 р., коли договір у дійсності укладався між Річчю Посполитою і Москвою проти Швеції. У цьому випадку підставою для публікації такої новини була лише фраза інформатора «it is here believed by some», яка, зрештою, не була ним перевірена за іншими джерелами²⁷. Однак тут, з усією вірогідністю, відобразилися перебільшені новини про активність французької дипломатії – послів короля Людовіка XIV Шарля д'Авогура і Антуана де Люмбреза, які докладали чимало зусиль у таборах Яна Казимира і Карла X Густава у посередництві для укладення такого миру²⁸. Договір зі Швецією, зрештою, в урядових колах Речі Посполитої обговорювався лише як один із варіантів політичного розвитку, спрямованого на примирення з однією з країн у тогочасному стані війни.

Таких міжнародних договорів на сторінках газет друкувалося чимало, і наведені приклади дуже характеристично ілюструють, як редакція відбирала матеріали для друку й наскільки намагалася критично ставитися до неперевіреної і строкатої інформації.

²³ Ibidem. 1656. № 305 (10–17 April). P. 6098.

²⁴ Kurbrandenburgs Staatsverträge von 1601 bis 1700 / Bearb. T. von Moerner. Berlin, 1867. Dok. 105–107. S. 195–200; Wittrock G. Fördraget i Königsberg och dess förhistoria // Karolinska förbundets årsbok. Stockholm, 1921. S. 37–52.

²⁵ Mercurius Politicus. 1656. № 295 (31 Jan. – 7 Febr.). P. 5946; № 296 (7–14 Febr.). P. 5957–5958; Thurlow J. A Collection of State Papers of John Thurlow / Ed. T. Birch. London, 1742. Vol. IV: (Sept., 1655 – May, 1656). P. 398, 399.

²⁶ Mercurius Politicus. 1656. № 296 (7–14 Febr.). P. 5951.

²⁷ Ibidem. 1656. № 322 (7–14 Aug.). P. 7161.

²⁸ Федорук Я. Віленський договір 1656 року: Східноєвропейська криза і Україна у середині XVII століття. Київ, 2011. С. 280–290.

У цьому сенсі цінувалися листи від учасників подій, особливо від воєначальників, які організовували походи й брали участь у битвах, різного типу реляції очевидців тощо. Про достовірність цієї інформації, як вважалося, можна було судити «з перших рук». Агенти газет епізодично наголошували на правдивості новин, коли вони підтверджувалися різними листами або іншими документами, що доходили до них як додаткова інформація²⁹. У разі, коли міста на тривалий час потрапляли в облогу, як це сталося зі Гданськом під час шведського завоювання Речі Посполитої у 1655 – середині 1656 рр., на правдивість новин взагалі важко було покладатися. Про це до Лондона писали гданські інформатори у квітні 1656 р., наголошуючи, що «довідатися правду від гданчан» – це дуже важка справа, оскільки ціле місто дотримується лояльності Янові Казимиру³⁰.

Однак був ще один бік тієї самої справи – фальшиві новини розповсюджувалися й самими ворогами на території країн, з якими вони мали політичне протистояння. У подібних випадках влада іноді реагувала покараннями для тих, хто поширював неправдиву інформацію політичного змісту. Ця практика була властивою не лише для Західної Європи, а й для Центрально-Східної. «Mercurius Politicus» згадує про випадок, коли лист одного шведського хорунжого (Standard bearer) прибув до Гданська у серпні 1656 р. Автор листа нібито був очевидцем того, що у битві з поляками під Варшавою шведи захопили в полон Яна Казимира, і шведський король Карл X Густав запросив його, полоненого, до себе на обід³¹. Газета знову зверталася за підтвердженням цієї інформації. Пізніше ті самі новини з'явилися в Гамбурзі з Торуня, куди 2 серпня 1656 р. прибув корнет, який під клятвою це свідчив. У листі ж від самого Карла X Густава від 27 липня з-під Варшави нічого про це не згадано, і тому газета додавала: «...ми мусимо сподіватися на визначеність у цьому наступною [поштою]...»³². Нові листи, що прийшли до Гамбурга, спростовували цю новину, а самого корнета було покарано в Ельблонзі за поширення фальшивої інформації³³. На свідчення того, що подібне явище мало місце і в інших частинах континенту, натрапляємо в нотатках казимирського райці Мартина Голінського, який зафіксував випадок притягнення до судової відповідальності у Речі Посполитій за поширення фальшивих новин. У 1664 р. він згадував про якогось Пшездзецького, якого ув'язнили у такій самій справі стосовно неперевіраних і, як виявилось, фальшивих новин³⁴.

Відчуваючи таку відповідальність перед суспільством, деякі англійські газети від самих перших випусків звертали до читача з запевненнями, що робитимуть

²⁹ Mercurius Politicus. 1656. № 323 (14–21 Aug.). P. 7188; 324 (21–28 Aug.). P. 7196; 325 (28 Aug. – 4 Sept.). P. 7218–7219.

³⁰ Ibidem. 1656. № 306 (17–24 April). P. 6919.

³¹ Ibidem. 1656. № 324 (21–28 Aug.). P. 7199.

³² Ibidem. 1656. № 325 (28 Aug. – 4 Sept.). P. 7219.

³³ Ibidem. P. 7219.

³⁴ Федорук Я. Термінати Мартина Голінського: історіографія, джерела та історія рукопису № 189 // *Голінський Мартин. Silva rerum: (1648–1665)*. Ч. I. С. XXXII.

все можливе, аби донести до нього правдиву інформацію. Про це, наприклад, згадувалося у першому числі однієї з найпопулярніших лондонських газет «The Weekly Intelligencer» у липні 1650 р. «...відомість, отримана в одному листі, іноді може варіюватися в іншому...», – зазначав редактор, звертаючись до публіки³⁵.

Для зберігання конфіденційності політичної інформації уряду встановлювали контроль за поштою і монополізацію на поширення інформації. «Mercurius Politicus» не проминав нагоди повідомляти читачів про випадки такого контролю в інших країнах, як-от у Московській державі. Новини з Гданська від 8 квітня 1656 р., наприклад, повідомляли, що багато людей «у країні великого князя московитів... пишуть листи до їхніх друзів» стосовно близької війни Олексія Михайловича зі Швецією (яка дійсно розпочалася наступного місяця) і про справи шведського великого посольства до Москви на чолі з Густавом Бьолке, Олександром Ессеном і Філіпом Крузеншерном. На вимогу патріарха Никона, як згадувалося в цих новинах, більшість із цих листів були перехоплені, а їхні власники перебували у великому страху перед загрозою покарання³⁶.

Не допускаючи свободи слова в Англії та відчуваючи виразну шкоду від вільного й безконтрольного поширення друків, влада накладала цензурні обмеження на видання газет, а то й узагалі їх закривала. У роки протекторату Кромвеля, починаючи від вересня 1655 р., це виявилось у забороні всіх англійських друкованих органів, крім «Mercurius Politicus», заснованого ще у червні 1650 р., і видання тим самим редактором Марчамонтом Недгамом ще одного урядового тижневика, понеділкового «The Publick Intelligencer». Обидві ці газети повною мірою слугували протекторському урядові й діяли під цілковитим контролем державної ради. Цензура, пропаганда і розвідка кромвелівської Англії, що стала головним постачальником новин для газет, становили невід'ємне ціле.

У зв'язку з цим можна цілковито погодитися з думкою, висловленою в науковій літературі, що в Англії станом «на початок 1650-х років розвідка і цензура преси поєднувалися адміністративно»³⁷. М. Недгам був талановитим журналістом, редактором і памфлетистом тієї епохи, який дуже ретельно ставився до друкованого слова. Пристосовуючись до обставин, він змінював свої політичні вподобання, працюючи й засновуючи газети, які підтримували то короля, то парламент, очоливши врешті-решт тижневик «Mercurius Politicus», що слугував інтересам республіки і протекторату Англії упродовж десяти років (1650–1660). Незадовго до того, як перше число газети вийшло друком (6–13 червня ст. ст. 1650 р.), М. Недгам подавав на затвердження державної ради проект, в якому згадувалося, що цей орган влади мав би забезпечувати газети найкращими новинами³⁸.

³⁵ The Weekly Intelligencer. 1650. № 1 (16–23 July). P. 1.

³⁶ Mercurius Politicus. 1656. № 306 (17–24 April). P. 6921.

³⁷ Peacey J. Cromwellian England: A Propaganda State? // History. 2006. Vol. 91. № 2 (302) (April). P. 179, 186.

³⁸ Frank J. Cromwell's Press Agent: A Critical Biography of Marchamont Nedham, 1620–1678. Lanham, MD, 1980. P. 88.

У попередніх дослідженнях вже згадувалося, щонайменше, про один конкретний і засвідчений документально випадок проникнення новин до періодики через державного секретаря Джона Турло³⁹. Порівнюючи газетні відомості з тогочасними посольськими звітами іноземних дипломатів у Лондоні, натрапляємо, зокрема, на реляцію шведського королівського секретаря Йогана Лілієнталя, написану з-під Кракова 19 (29) вересня 1655 р. для шведського посла у Лондоні Крістера Бунде⁴⁰. Останній переклав її англійською мовою і передав безпосередньо Турло для протектора⁴¹. З усією певністю можна припускати, що Турло чи хтось із його служби віддав цей документ у редакцію «*Mercurius Politicus*», де його й було надруковано.

Інший такий приклад стосується новин про наслідки військової акції адмірала Роберта Блейка у Середземному морі у квітні 1655 р., коли англійський флот спалив кораблі піратів Туніса, що збиралися на допомогу Османській імперії проти Венеції⁴². Після цього при дворі Кромвеля почали циркулювати численні новини про переслідування англійських торговців у Порті, конфіскацію їхніх кораблів, всього майна і вбивство посла у Стамбулі Томаса Бендиша⁴³. Згідно з інформацією з Парижа, отриманою в державній раді у Лондоні, савойський посол розповідав про ці переслідування на основі відомостей з Турина. «Але цьому не вірять...», – додавав французький агент у цьому листі для Турло⁴⁴. Шведський посол в Англії Пітер Юліус Койет також писав до Карла X Густава, що такі новини є маловірогідними, а поширюють їх нібито венеційці, аби втягнути Англію у війну проти Порту⁴⁵. Однак таке припущення не мало цілковитої певності при дворі Кромвеля, тому ця відомість перейшла з державної ради до газет, що друкувалися у той самий час. І лише через декілька випусків тижневика новини з Венеції спростовували цю інформацію, до якої редакція знову і знову поверталася⁴⁶.

³⁹ Федорук Я. «*Mercurius Politicus*» про осінню кампанію Богдана Хмельницького 1655 року та її наслідки // *Східний світ*. 2016. № 2/3. С. 108.

⁴⁰ *Mercurius Politicus*. 1655. № 282 (1–8 Nov.). P. 5734–5737.

⁴¹ *Swedish Diplomats at Cromwell's Court, 1655–1656: The Missions of Peter Julius Coyet and Christer Bonde* / Ed. M. Roberts. London, 1988. Doc. XXXI. P. 198.

⁴² Федорук Я. Політика Англії і антиосманська діяльність Данила Калугера у 1655 році // *Український археографічний щорічник*. Нова серія. Київ; Нью-Йорк, 2002. Вип. 7. С. 238–239.

⁴³ *Mercurius Politicus*. 1655. № 264 (28 June – 5 July). P. [5451]; № 265 (5–12 July). P. 5455.

⁴⁴ *Thurloe J. A Collection of State Papers of John Thurloe* / Ed. by T. Birch. London, 1742. Vol. III: (Dec. 1654 – Sept. 1655). P. 589 (новини з Парижа від (27 червня) 7 липня 1655 р.).

⁴⁵ *Swedish Diplomats at Cromwell's Court, 1655–1656...* Doc. 27. P. 91 (депеша з Лондона від 6 (16) липня).

⁴⁶ *Mercurius Politicus*. 1655. № 266 (12–19 July). P. [5483]. Про реакцію газет на ці події див. також: *Raymond J. «A Mercury with a Winged Conscience»: Marchamont Nedham, Monopoly and Censorship* // *Media History*. 1998. Vol. 4. № 1. P. 12.

Згодом М. Недгам розвинув власну мережу інформаторів, і деяких із них вдалося встановити – двох у Шотландії, двох-трьох у Парижі на постійній основі, ще одного у Гаазі, випадкового у Римі, який був католиком, і т. д.⁴⁷

Як і кожен тогочасний редактор періодичного тижневика в Англії, М. Недгам свідомо прийняв виклики інформативної зливи правдивих і фальшивих новин, що циркулювали по всій Європі у найрізноманітніших варіаціях. У цьому сенсі дуже характерним є один специфічний документ, відносно великий у порівнянні з іншими, що його Недгам повністю надрукував в одному з випусків «*Mercurius Politicus*» за травень 1656 р. Для проблематики верифікації новин редакціями газет це джерело має першорядне значення, тому на його характеристиці варто зупинитися докладніше. «Наступним листом з Ельблонга до одного джентльмена у Гданську, – читаємо в редакційному заголовку, – читач може багато дізнатися про стан справ у тих частинах [Європи] і як вони виглядають у тому значному місті Гданську»⁴⁸.

Цей лист уже привертав увагу істориків саме під оглядом недостатнього вивчення в історіографії щоденної і щотижневої процедури видання «*Mercurius Politicus*»⁴⁹. При цьому вільний підхід інформаторів до новин, їхнє довільне тлумачення названо терміном, взятим з цього документа, «*liberal science*», коли, як писав згаданий кореспондент із Ельблонга, фальшиві новини віднаходять і поширюють за кордоном, «аби обманювати і зробити сумнівною правду»⁵⁰. Документ, по суті, є детальним і критичним розглядом інформації, надісланої до його автора в Ельблонзі гданським товаришем – таким самим збирачем новин – у його листі й доданих до нього друкованих текстах. Автор листа стверджує, що його дописувач з Гданська надіслав йому такі новини, що не мали під собою реального ґрунту: про поразки шведів, смерть Карла X Густава, напад Московії на Лівонію та інші. «Подібно, як і брат шведського короля [Адольф Йоган], який [18 лютого 1656 р.] бився з поляками під Голомбом, хоча в той самий час він лежить хворий у Варшаві, – читаємо в документі. – Під Красноством, ти кажеш, що генерал [Роберт] Дуглас і граф Вальдемар були обое вбиті у кривавій битві, хоча один ще живий, а інший помер задовго до цього від гарячої лихоманки. Ти дуже покладаєшся на реляцію Чарнецького, що нібито більше 5000 шведів було вбито, однак в особистому листі Чарнецького до польської королеви»⁵¹ про це немає

⁴⁷ Frank J. Cromwell's Press Agent... P. 88, 90; Raymond J. «A Mercury with a Winged Conscience»... P. 12.

⁴⁸ Mercurius Politicus. 1656. № 310 (15–22 May). P. 6971.

⁴⁹ Raymond J. «A Mercury with a Winged Conscience»... P. 9, 16 (no. 17). Щоправда, неточною тут є атрибуція цього документа, як листа одного з дописувачів Недгама, а не двох кореспондентів з Ельблонга та Гданська, які обмінювалися між собою політичною інформацією.

⁵⁰ Mercurius Politicus. 1656. № 310 (15–22 May). P. 6972.

⁵¹ Витяг з цього листа від 18 березня 1656 р. див.: Lettres de Pierre des Noyers secrétaire de la reine de Pologne Marie-Louise de Gonzague princesse de Mantoue et de Nevers, pour servir à l'histoire de Pologne et de Suède de 1655 à 1659. Berlin, 1859. Doc. XXXVI. P. 107–109.

найменшої згадки. Також, що перед Замостям було страчено чотири штурми у той час, як було кинуто декілька вогняних куль і після цього це місце негайно покинули. [...]». У досить категоричній формі полемічного стилю автор листа додає: «Я не звинувачую тебе, якого я знав, як цінителя правди, але я гадаю, що ти почув ці новини на ринку, де ти також отримав великі друковані листи»⁵².

Аналізуючи цей документ з погляду правдивості інформації, слід мати на увазі, що автор не в усьому правильно поправляв свідчення свого гданського кореспондента. Найперше, що спадає на думку у зв'язку з цим, – це тенденція першої половини 1656 р., коли після повернення Яна Казимира з сілезької еміграції та укладення Тишовецької конфедерації наприкінці грудня 1655 р. шведська, дійсно почала терпіти деякі поразки від польсько-литовського війська, яке відроджувалося після подій попереднього року⁵³. У травні ж 1656 р. напад Олексія Михайловича на шведську Лівонію був уже вирішеною справою, і це сталося саме тоді, коли вийшло друком це число газети, – московський цар оголосив війну Швеції 17 (27) травня 1656 р. і одразу виступив до Динабурга й Риги з численною армією⁵⁴. Отож, не дивно, що станом на той час, коли до Нєдгама дійшли матеріали для цієї газети, у Гданську вже говорили про похід Москви проти шведського короля на Лівонію як про доконаний факт.

Брат шведського короля Адольф Йоган, дійсно, не брав участі у битві під Голомбом, оскільки напередодні впав з коня, зламавши ногу, і його було відправлено до Варшави саме тоді, коли шведська армія здійснювала марш назустріч силам Чарнецького⁵⁵. Слід тут віддати належне інформативній обізнаності ельблонзького кореспондента зі шпальт «*Mercurius Politicus*». Згадуючи про лист Стефана Чарнецького до королеви Людвіки Марії з описом битви, він не довірився свідченню про те, що Адольфа Йогана тоді було поранено, а мав набагато достовірніші джерела, аби спростувати відомість головного учасника з польського боку⁵⁶. Проте шлезвіг-гольштинський граф Вальдемар Християн (син данського короля Християна IV), дійсно, був важко поранений під Голомбом і не помер

⁵² *Mercurius Politicus*. 1656. № 310 (15–22 May). P. 6971–6972.

⁵³ *Kersten A. Stefan Czarniecki: 1599–1665*. Lublin, 2005. 293–330.

⁵⁴ *Кобзарєва Е.И.* Дипломатическая борьба России за выход к Балтийскому морю в 1655–1661 годах. Москва, 1998. С. 110–111. Виступ царя з Москви в похід відбувся 15 (25) травня 1656 р. (Див.: *Соловьев С.М.* Сочинения: В 18 кн. Москва, 1990. Кн. V: История России с древнейших времен. Т. 9–10. С. 632).

⁵⁵ Збережено лист Адольфа Йогана від 8 (18) лютого 1656 р. з Варшави, який він писав у день самої битви (Див.: *Kersten A. Stefan Czarniecki: 1599–1665*. S. 308). У літературі трапляється помилкова згадка, що його було поранено під Голомбом (Див.: *Teodorczyk J.* Wyprawa zimowa Czarnieckiego 1–20 II 1656 r. Bitwa pod Gołębim // *Wojna polsko-szwedzka 1655–1660* / Red. J. Wimmer. Warszawa, 1973. S. 293; *Idem.* Czarnieckis vinterfälttåg januari – februari 1656. Slaget vid Gołab // *Polens krig med Sverige 1655–1660. Krighistoriska studier* / Red. A. Stade, J. Wimmer. Kristianstad, 1973. S. 246).

⁵⁶ Це місце в листі Чарнецького від 18 березня 1656 р. див.: *Lettres de Pierre des Noyers...* Doc. XXXVI. P. 107; *Kubala L.* Wojna szwedzka w roku 1655 i 1656. Lwów, 1913. S. 277.

задовго перед битвою під Красноставом, як надруковано в газеті. Він пішов з життя невдовзі після Голомба – у Любліні, який шведи захопили, просуваючись далі до Замостя⁵⁷.

Полемічна, іронічна і категорична манера листа, звичайно, імпонувала М. Недгамові, який і сам був добрим полемістом, для видання, розрахованого на широку публіку. Симпатії автора шведам, зокрема, під час їхньої облоги Гданська, і його в'їдлива критика мешканців цього міста були риторикою, що сприятливим ґрунтом накладалася на позицію Англії в міжнародних відносинах до шведської війни у Речі Посполитій⁵⁸. Це були ті зовнішні атрибути документа, які підживлювали його цінність для газети на додаток до критичних оцінок стосовно правдивості новин, з чим редакція стикалася у щоденній праці. Полемічний стиль автора листа, як і його іронічна форма за змістом, що йшла в руслі англійської політики в цілому, ідеологічно доповнювали вартість документа, що наочно показував читачеві, як можна протидіяти поширенню в Європі фальшивої політичної інформації.

Дотичним у науці питанням до того, як редактори газет здійснювали верифікацію новин для їхньої публікації, є також пошук документальних підстав публікованих у газетах матеріалів. На прикладі згаданого листа Стефана Чарнецького до польської королеви від 18 березня 1656 р. з описом битви під Голомбом ми бачили, що підстави публікованих новин розширюють дослідницькі можливості не лише стосовно вивчення рутинної праці редакцій газет. Цей момент дає також змогу розглянути, як самі автори листів оцінювали наявну в текстах інформацію, у даному разі – кореспондент з Ельблонга. Про важливість вивчення такої малознаної проблематики вже писалося в історіографії⁵⁹, а праця у цьому напрямі відкриває нові шляхи у дослідженні поширення новин у Європі середини XVII ст.

У підсумку можна констатувати, що редакції англійських тижневиків дуже відповідально ставилися до відсіювання фальшивих новин, що поступали до них великими потоками. Цього не завжди вдавалося досягнути, і не лише з причини недогляду редакторів. Інформаційний простір Європи був настільки строкатим, що здійснити верифікацію новин було вкрай важко. До того ж, самі правителі держав або воєначальники поширювали завідомо неправдиву інформацію з метою впливу на дипломатію під час укладення міжнародних угод чи на переможне завершення військових кампаній. Редакції тижневиків, однак, загалом намагали-

⁵⁷ *Fridericia J.A. Valdemar Christian, Greve til Slesvig og Holsten, 1622–1656* // *Dansk biografisk Lexikon*. Kjøbenhavn, 1904. Bd. XVIII. S. 201; *Kersten A. Stefan Czarniecki: 1599–1665*. S. 310.

⁵⁸ *Федорук Я.* Англійсько-шведські відносини у 1654–1656 роках і політика Карла X Густава у Речі Посполитій // *Український археографічний щорічник*. Київ, 2012. Вип. 16/17. С. 187–221.

⁵⁹ *Його ж.* Англійські газети про Україну на початку московсько-польської війни 1654 р. // *Укр. іст. журн.* 2017. № 5. С. 96.

ся ретельно досліджувати донесення агентів з Європи, надаючи перевагу достовірним свідченням очевидців або безпосередніх учасників подій. Важливим фактором достовірності інформації було також її підтвердження одразу в декількох листах чи інших джерелах, що доходили до агентів. Сенсаційність новин, хоч і була бажаною для видань, розрахованих на широкий загал, редактори газет часто обіцяли підтвердити або спростувати – і, дійсно, найближчі числа тижневиків раз у раз поверталися до них. Особливої точності у цьому сенсі вимагали, наприклад, повідомлення про укладення договорів між різними країнами, інші дипломатичні акти тощо.

Обмежені цензурою, газети виконували й пропагандистську функцію, як це виразно видно з найвпливовішим тижневиком в епоху республіки і протекторату Кромвеля «Mercurius Politicus». Головним джерелом інформації для нього були агенти державної ради, хоча редакція намагалася розвивати й мережу власних інформаторів.

Олена ДЗЮБА

«СТАТИСТИЧНІ ПОВІДОМЛЕННЯ ПРО МАЛОРОСІЮ АБО УКРАЇНУ» А.Л. ШЛЕЦЕРА

Відомий німецький історик і вчений, один із авторів норманської теорії походження державності на Русі, автор досліджень про давньоруське літописання А.Л. Шлецер мав зацікавленість і до пізнішої історії України. Загалом, як писав Б. Крупницький, «саме німецька література XVIII ст. дуже чисельна і нова, відповідаючи вимогам тогочасної наукової моди, або потребам зацікавлених читачів і самих авторів, згадує не раз Україну поруч з Росією»¹. У своїй праці він коротко інформує про внесок німецьких вчених в трактування української історії. Це Г. Міллер, А. Шлецер, Й. Енгель, К. Гаммерсдорфер, Д. Вагнер і Й. Шпітлер. Згадує праці Шлецера, видані під псевдонімом І. Й. Гайгольд, таким було прізвище його діда по матері. Перша з них присвячена діяльності імператриці Катерини II², яку Шлецер сприймав як продовжувачку справ Петра I. У цій праці були опубліковані укази про реорганізацію Сенату і Колегій, заснування Академії мистецтв, скликання законодавчої комісії та Наказ комісії, який Шлецер переклав німецькою мовою³. Це видання було доповнено додатками у двох частинах⁴. У другій з них вміщені різні законодавчі акти, укази Петра I, статистичні матеріали про торгівлю, російську армію і флот⁵. Серед них і «Статистичні повідомлення про Малоросію або Україну».

Б. Крупницький, який поділив німецьких істориків, що писали про Україну, на дві групи – «централістів і автономістів», Шлецера вважав представником «обласної історії», для якого українська історія сприймалася невід'ємно від загально-російської: «це територія, край, територіальна історія». Він писав, що Шлецер ставить Україну «поряд з іншими російськими провінціями як Новгород, Псков,

¹ Крупницький Б. Німеччина й Україна в XVIII стол. // Україна. Українознавство і французьке культурне життя. Париж, 1953. Ч. 10. С. 844.

² Haigold I.J. Neuverändertes Russland oder Leben Katharina der Zweiten, Keiserin von Russland. Aus authentischen Nachrichten beschreiben. Erster Theil. Riga; Mitau, 1767.

³ Белковец Л.П. Россия в немецкой исторической журналистике XVIII в. Г.Ф. Миллер и А.Ф. Бюшинг. Томск, 1988. С. 182.

⁴ Haigold I.J. Beilagen zum Nueveränderten Russland. Erster Theil. Riga; Mitau, 1769; Zweiter Theil. Riga; Leipzig, 1770.

⁵ Белковец Л.П. Россия в немецкой исторической журналистике... С. 182.

Казань, Сибір, які мають свої власні літописи й свою власну історію. Теж саме можна сказати й про Ліфляндію»⁶. Цю ж точку зору, з посиланням на працю Б. Крупницького, поділяє і Д. Наливайко. Він пише, що «наукові інтереси Шлецера перебували далеко за межами «козацької України», і у згаданій праці «він дотримується офіційної імперської версії щодо процесів і подій тогочасної української історії, твердячи, що Б. Хмельницький навіки приєднав Україну до Росії»⁷. Все ж «Статистичні повідомлення про Малоросію або Україну» Шлецера знайомили європейського читача з історією, адміністративним устроєм, системою управління та оподаткування, соціальною структурою, чисельністю козацтва та загалом населення Гетьманщини. При цьому наведені дані стосувалися переважно часів правління Малоросійської колегії, але сам текст містить багато іншої – пізнішої та різноманітнішої – інформації. Й розпочинається з публікації так званих Березневих статей 1654 р.

Зацікавленість історією України Шлецер виніс під час свого перебування у Петербурзі, куди він приїхав у листопаді 1761 р. на запрошення німця за походженням історика Г. Міллера, який писав, що «выписал себе из Геттингена адъюнкта, которому мог дать нужное направление и показать пользование моим обширным собранием известий»⁸. Міллер бажав мати помічника, якого можна було б залучити до вивчення російської історії, а також сподівався, що Шлецер стане вчителем і вихователем його дітей. В 1762 р. Шлецера призначили ад'юнктом, тобто помічником Міллера, а президент Академії і гетьман К. Розумовський «взял его в домашние наставники к своим детям»⁹. Міллер намагався схилити Шлецера до досліджень російської історії, але для цього, як він був переконаний, необхідно добре вивчити мову і постійно жити в Росії.

Перебування Шлецера в Петербурзі, співпраця з Міллером могли вплинути на його інтерес до історії «Малоросії або України». Міллер був автором розвідок про походження козаків та про запорозьких козаків¹⁰, а відповідно збирав різноманітні матеріали до історії козацтва (вони відклалися в його «портфелях» в архіві Колегії іноземних справ, яким вчений відав з 1766 р.¹¹). Імовірно, не останню

⁶ Крупницький Б. Німеччина й Україна в XVIII стол. С. 846.

⁷ Наливайко Д. Очима Заходу: Рецепція України в Західній Європі XI–XVIII ст. Київ, 1998. С. 433.

⁸ Пекарский П. История императорской академии наук в Петербурге. Т. I. Санкт-Петербург, 1870. С. 388.

⁹ Там же. С. 379.

¹⁰ Статті «Про походження козаків» та «Відомості про запорозьких козаків» Міллер опублікував у своєму виданні «Sammlung der russischen Geschichte» (St. Petersburg, 1760. Bd. IV, V). «Відомості про запорозьких козаків» були надруковані також в «Ежемесячних сочинениях» за травень 1769 р. (Див.: Пекарский П. История императорской академии наук... С. 413). Це праця князя С. Мишецького, який в середині XVIII ст. перебував на «Новій Січі» і написав «Історію про козаків запорозьких» (Див.: Крупницький Б. Німеччина й Україна в XVIII стол. С. 845).

¹¹ Пекарский П. История императорской академии наук... С. 714–715.

роль відіграли і безпосередні його контакти з домом гетьмана К. Розумовського та його оточенням. Шлецер залишив цікавий спогад про високу майстерність придворної капели, більша частина співаків якої була вихідцями з України, писав, що «українці становлять музичний народ у Росії, так само, як богемиці в Німеччині»¹². А щодо природи Лівобережної України, описаної у праці німецького вченого Г.Ф. Юнкера, який під час російсько-турецької війни в 1735–1736 рр. перебував при штабі Б.Х. Мініха і уклав «Обстоятельное описание состояния земель между Днепром и Доном», зазначав, що це «одна із кращих і найшасливіших країн на землі»¹³.

У 1764 р. Шлецер одержав посаду ординарного професора Академії із забор'язанням займатися російською історією. В 1765 р. за дозволом Академії він виїхав в німецькі землі з метою своїх наукових пошуків та встановлення контактів петербурзького академічного середовища із зарубіжними вченими. В Росію повернувся в 1766 р., але вже наступного року назавжди залишив Петербург. Став професором Геттінгенського університету, викладав філософію, історію, статистику, підтримував дослідження історії слов'янських народів. В 1772–1783 рр. Шлецер читав в університеті курс історії північних країн Європи, зокрема, Росії і Польщі, в якому багато уваги приділяв Київській Русі¹⁴. Він вважається найвидатнішим представником геттінгенської статистичної школи. Писав, що «історія, це статистика в русі, а статистика – нерухома історія. Основа статистики – це люди, області, продукти, гроші, які знаходяться в обігу, вони складають суть державного устрою. Поеднання цих складових здійснюється адміністрацією»¹⁵. Можна сказати, що на цих засадах побудовані і його «Статистичні повідомлення про Малоросію або Україну». Наведений тут матеріал давав європейському читачеві уявлення про особливості управління краєм, відмінне від загальноімперського, що мало місце до ліквідації гетьманства.

Свою публікацію Шлецер розбиває на 14 параграфів і розпочинає виклад з прийняття Військом Запорозьким підданства російському царю Олексію Михайловичу. В преамбулі автор пише, що «3 березня 7162 (17 лютого 1654 р.) за царя Олексія Михайловича гетьман Б.Хмельницький разом з усім військом запорозьким, старшиною і жителями, через те, що поляки обмежували їх свободу і грецьку релігію», піддався під зверхність російської влади. Він зазначає, що переговори мали місце ще за царя Михайла Федоровича та патріарха Філарета. Далі пише, що в ході переговорів, які вели послы гетьмана Б.Хмельницького військовий суддя Самійло Богданович і переяславський полковник Павло Тетеря з боярином і намісником казанським князем Олексієм Микитовичем Трубецьким, боярином і намісником тверським Василем Васильовичем Бутурліним,

¹² Корній Л. Історія української музики. Ч. 2: (друга половина XVIII ст.). Київ; Харків; Нью-Йорк, 1998. С. 58.

¹³ Белковец Л.П. Россия в немецкой исторической журналистике... С. 164.

¹⁴ Наливайко Д. Очима Заходу... С. 433.

¹⁵ URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Шлецер_Август

окольнічим і намісником каширським Петром Петровичем Головіним, думним дяком Алмазом Івановим, були укладені «немину́че капітуляційні пункти, “статті”, які схвалив і підтвердив сам цар 27 березня 7162 (13 березня 1654 р.)»¹⁶.

Вчений викладає в стислому вигляді зміст 20 статей 1654 р. В першій мова йде про вільне обрання нацією з власного народу гетьмана, полковників, сотників та іншу старшину, які представляються царю для затвердження. У другій статті йдеться про те, що юрисдикція надається шляхті, козакам, жителям великих міст, без втручання царських воевод: винятком є надходження скарг, тоді справа має бути передана для ревізії царським воеводам. У наступній статті зазначено чисельність «запорозького чи малоросійського війська в 60 тис. осіб, які (NB) одержуватимуть платню лише в тому випадку, коли будуть нести царську військову службу поза межами своїх національних кордонів». При цьому Шлецер робить примітку, що пізніше цей пункт звужився, оскільки «перші запорозькі посередники нічого не почули від царських уповноважених, тому їх військо буде змушене утримувати себе з національних доходів»¹⁷. Далі мова йде про платню полковникам, осавулам, суддям, сотникам. Зазначається, що маєтності шляхти беруться під захист, коли вони служать у війську. Захищаються закладені і орендовані маєтності та зберігаються посади. Воеводи, які знають права козаків, конституються нацією і зможуть збирати доходи в казну. Місто Чигирин з навколишніми поселеннями передається як алод на булаву, чи гетьманський командний штаб. З царської казни заготовляють і репарують артилерію, а також купується порох та свинець. Люди і коні утримуються зимою в українських поселеннях. В одному з пунктів застережені права козацьких вдів і сиріт, їх маєтності не обкладається податком до того часу, поки діти самі не зможуть самостійно нести службу. Царськими грамотами, власноручно підписаними і з печатками, підтверджуються маєтності церков, монастирів, шляхти і козаків, а також маєтності київського митрополита. Царські воеводи мають бути лише у Києві та Чернігові. Передбачалося, що платити царю в казну будуть подібно до того, як платять турецькій адміністрації в Угорщині, Молдові і Валахії через спеціально призначену для цього людину. Щодо регулювання зовнішніх відносин, то тут у Шлецера залишилося лише питання: «як ставитися до прибулих іноземних послів?»¹⁸ Далі є пункт, де сказано, що збіднілих козаків мають забезпечувати рибою і дичиною. Йшлося про утримання залоги з 400 козаків у Кодаку біля витоків Дніпра, який був побудований польським королем Владиславом. Передбачалося надати козакам домініум над річкою Самарою і Трахтемирівський монастир. Останнім

¹⁶ Оригінал договірних статей Б. Хмельницького невідомий. Збереглися окремі матеріали обговорень гетьманських послів і царських урядників, чернетки, переклади (Див.: Акты и документы, относящиеся к истории Южной и Западной России. Т. 10. Санкт-Петербург, 1878. С. 417; *Haigold I.J.* Beilagen zum Nueveränderten Russland. Zweiter Theil. S. 423).

¹⁷ *Haigold I.J.* Beilagen zum Nueveränderten Russland. Zweiter Theil. S. 424.

¹⁸ Ibid. S. 425.

пунктом є прохання надіслати царські війська під Смоленськ для захисту від Польщі¹⁹.

Перелік статей закінчується фразою: «Pacta Conventa (угода), яка внаслідок пізніших різних зловживань, як і через невірність деяких гетьманів, час від часу частково підтверджувалась, частково звужувалася»²⁰. Вжитий Шлецером термін дає підстави вважати, що договір Б. Хмельницького вважався основоположним, яким регулювалися відносини Війська Запорозького з московським царем. В третьому параграфі Шлецер подає перелік гетьманів від Б. Хмельницького до Івана Скоропадського, з вказівкою, коли вони були підтверджені царями (за винятком Б. Хмельницького). Так, Ю. Хмельницький підтверджувався 31 грудня 1659 р., І. Брюховецький – 10 серпня 1663 р., Дем'ян Ігнатов (Многогрішний) – 29 січня 1669 р., Іван Самойлович – 11 травня 1672 р. Про нього автор пише, що «в 1687 р. через його зраду грамотою царів Івана та Петра Олексійовичів та Софії Олексіївни у нього було відібрано національний прапор і команду, і він сам себе позбавив звання»²¹. Далі йдеться про обрання 14 липня 1689 р. гетьманом Івана Мазепи і додається, що з ним були укладені нові Pacta Conventa. Іван Скоропадський «конфірмований» у лютому 1711 р.* За його гетьманування робляться спроби прямого втручання російської влади в порядок функціонування українських інституцій. При цьому німецький вчений зазначає, що «царською грамотою від 17 листопада 1720 р. було вперше створено Генеральну військову канцелярію на чолі з генеральним писарем»**. Про Данила Апостола зазначено лише, що при ньому в статтях зовсім нічого не змінилося.

У четвертому параграфі йдеться про утворення в 1722 р. «в Україні Міністерської (Малоросійської) колегії, яку на початку очолив бригадир Вельямінов: в ній великоросійські члени сиділи справа, малоросійські зліва. Іменним указом від 16 червня 1750 р. Міністерська канцелярія була знову ліквідована»²². Далі Шлецер подає дані про надходження в царську казну прибутку з України в перші роки діяльності Малоросійської колегії (за 1722–1725 рр.) в рублях і збіжжі, в четвертях і четвериках: «В 1722 р. прибуток в рублях становив 45,527 руб., 14 коп., 36 талера та 16,785 четвертей; 1723 р. – 85,854 руб. 49 коп., 72 талера і 27,524

¹⁹ Опубліковані Шлецером статті в скороченому варіанті, за винятком відносин з іноземними послами, співпадають з опублікованими в «Актах и документах, относящихся к истории Южной и Западной России». Т. 10. Санкт-Петербург, 1878. С. 438–442.

²⁰ Haigold I.J. Beilagen zum Nueveränderten Russland. Zweiter Theil. S. 426.

²¹ Ibid.

* Іван Скоропадський був обраний 6 листопада 1708 р. А жалована грамота «на употребление гетманских клейнодов» була видана Петром I в 1710 р. (Див.: Гуржій О. Гетьман Іван Скоропадський. Київ, 1998. С. 32).

** В грамоті мова йде про упорядкування діяльності, а не запровадження Генеральної Військової канцелярії. Це було викликано доносом, нібито канцеляристи під час хвороби гетьмана на подагру підробляли його підпис (Див.: Гуржій О. Гетьман Іван Скоропадський. С. 69).

²² Haigold I.J. Beilagen zum Nueveränderten Russland. Zweiter Theil. S. 427.

четвертей та 7 з половиною четвериків; 1724 р – 141,343 руб, 89 коп., 72 талера і 40,693 четвертей та 6 четвериків; 1725 р. – 118,552 руб., 91 коп. і 36,774 четвертей хліба та 2 четверики»²³. Наступний параграф містить дані про обрання гетьманом К. Розумовського. А. Шлецер наводить грамоту імператриці Єлизавети Сенату від 5 травня 1747 р. з дозволом обрати нового гетьмана за тим зразком, як був обраний І. Скоропадський, і грамоту нації про це від 15 грудня 1749 р., а також грамоту від 16 грудня цього ж року про відправлення для обрання гетьмана графа І. Гендрикова. Вчений пише, що підтверджувальна грамота графу Кирилу Григоровичу Розумовському була дана 22 травня 1751 р.

Далі наводиться звернення козацької старшини безпосередньо до імператриці від 28 вересня 1748 р. з проханням дозволити перенести резиденцію гетьмана із «Глухова, який згорів до тла в кінці травня 1748 р. разом з усіма канцеляріями та будинками, і відбудова якого буде дорого коштувати, до Батурина». На цю супліку «грамотою імперської колегії від 31 липня 1750 р. було дано дозвіл відбудувати місто Батурин як гетьманську резиденцію»²⁴.

Автор приділяє велику увагу податковій системі Гетьманщини. Він наводить дані про збір «збіжжя та грошових прибутків в казну, про що йдеться в одній особливій статті гетьмана Б. Хмельницького від 26 лютого 1654 р.: конституювати міських старост, бурмистрів, міських радників, лавників, або ж засідателів, від яких має одержувати прибутки поставлений царем служитель»²⁵. Шлецер зазначає, що всі «податки в Малій Росії виключно лягають на посполитих, або селян і складаються з таких: 1) млинові з усього зерна, що мелеться в сільських (громадських) млинах за винятком шляхетських і козацьких; 2) збори горілчані та спиртові, з усієї горілки та спирту, які споживаються в селах; 3) мито з чужинецьких купців, які прибувають в Малоросію; 4) забезпечення шести полків кавалерії, що знаходяться, раціями і порціями; 5) данина медом і тютюном, яка була накладена гетьманом Скоропадським, але грамотою від 13 листопада 1722 р. знову відновлена²⁶; 6) з мостів і гатей; 7) з розкольніцьких слобод; 8) мито з кожного ввезеного і вивезеного товару за тарифом, з яких гетьман отримує щорічно 50 тис. руб.»²⁷.

Окремим параграфом виділені гетьманські надходження. До них Шлецер відніс: а) мито з усіх ввезених і вивезених товарів, яке становить два відсотки від вартості: що «це мито після запровадження єдиного російського тарифу в 1754 р. (ліквідація евекти та індукти. – О. Д.), перейшло в казну, натомість теперішньому

²³ Ibid.

²⁴ Ibid. S. 428.

²⁵ Ibid.

²⁶ Малоросійська колегія наполягала на поширенні медової і тютюнової десятини, яка мала місце за часів гетьмана І. Скоропадського локальний характер, на всю Гетьманщину, з чим мусила погодитися генеральна старшина (Див.: *Горобець В. Приєднання Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра І*. Київ, 1998. С. 251–252).

²⁷ *Haigold I.J. Beilagen zum Nueveränderten Russland. Zweiter Theil*. S. 428–429.

гетьману була встановлена з казни щорічна сума в 50 тис. руб. як його еквівалент»; в) податок з удільних володінь, що приблизно складаються з 10 тис. селянських дворів, до цього в нові часи додані як спадкові міста Батурин і Почеп; с) прибуток з оренди, який «зрадник Мазепа самовільно запровадив і який був цілком ліквідований указом Петра I в 1708 р.»²⁸.

Далі Шлецер зазначає надходження, які мають міста, що «адмініструються міщанами, а не козаками». Це: «1) вагові і мірні; 2) гужові і візницькі; 3) млинові гроші; 4) акцизи від спирту, пива, солоду, хмілью, напоїв з яких продаються в шинках; 5) льохових зборів; 6) з перевозу через річки»²⁹. Вчений описує також такі статті надходжень до Військового скарбу, як збори «1) з горілчаного казана (показанщина) і кухля (покуховний); 2) з дьогтю; 3) горілчаних винниць; 4) з мірки збіжжя; 5) мостів і перевозів; 6) щорічних надходжень з ратушних сіл і свійського приплоду; 7) ярмарків; 8) збіжжя з кожного полку»³⁰.

Шлецер зазначає, що «країною править гетьман, який зі свого народу вільно та одногослосно обирається і підтверджується царем. Ознаками гетьманської честі є, крім власноручно підписаного царем підтверджувального універсалу, 1) булава; 2) національний прапор; 3) бунчук*; 4) національна печатка; 5) литаври. І на останок гетьман має право тримати свою власну артилерію»³¹.

З оточення гетьмана він виділяє бунчукових товаришів, називає їх ад'ютантами: «Вони рангом трохи нижче полковників, та все ж навіть мають компетенцію прибути на раду при обранні гетьмана. Без високого підтвердження гетьмана чисельність їх не може самостійно конституюватися, вони власне є гвардією бунчука як штандарт малоросійської нації»³². Далі Шлецер дає визначення, що таке генеральна старшина. Це «генеральний обозний, або головнокомандуючий; генеральний суддя, або верховний суддя; генеральний осаул, або генерал гетьманської гвардії, генеральний підскарбій, або генеральний казначей; генеральний писар; генеральний бунчужний, або генерал бунчука; генеральний хорунжий або генерал національного стягу». В примітці він зазначив, що етимологічно інститут генеральної старшини є наближеним до сенату³³. До гетьманської гвардії і придворного війська, як пише далі Шлецер, належить полк жолдаків, який не має сталої кількості людей, може складатися з однієї команди; і 3 полки компанійців. Ці обидві гвардії одержують певну платню з національної скарбниці.

Основне національне військо складається з 10 полків, з яких жоден не має точної кількості людей, оскільки це залежить від кількості козацьких дворів в певному полку на час останньої ревізії, пише Шлецер. Кожен цей двір, зазначає

²⁸ Ibid. S. 429.

²⁹ Ibid. S. 430.

³⁰ Ibid. S. 430.

* В примітці Шлецер вказує, що слово бунчук є, власне, тюркського походження.

³¹ Haigold I.J. Beilagen zum Nueveränderten Russland. Zweiter Theil. S. 431.

³² Ibid.

³³ Ibid.

він далі, у разі потреби мусить спорядити кінних козаків на військову службу. В мирний час, як образно висловлюється вчений, «вони живуть зі своєї землі і плуга», але під час війни утримуються казною³⁴.

Шлецер подає перелік 10 полків з вказівкою на полкове місто, зазначаючи при цьому, що найбільшим є Стародубський полк, який складається з 12 тис. козацьких дворів. Інші полки налічують 4, 3, 2, а то й менше тисячі дворів. При цьому він наголошує, що не впевнений у правильному порядку переліку полків, крім двох перших (а це Ніжинський і Стародубський). Вчений пише про полкову старшину, яка представлена полковником, обозним, суддею, писарем, сотником, осаулом і хорунжим. За ними слідують «як унтер офіцери, значкові товариші»³⁵.

А. Шлецер характеризує систему врядування, пише, що «гетьман править нацією через Генеральну старшину і особливу канцелярію, яка називається Генеральна військова канцелярія». Далі він повторює сюжет про вже згадане «заснування грамотою Петра I Генеральної канцелярії в 1720 р., що було обумовлено, – на його думку, – хворобою гетьмана Скоропадського на хірагру (подагру), якою скористалися для підлогу деякі люди». Далі Шлецер пише, що нація складається з «трьох класів – шляхти, козаків і посполитих чи селян». Першим двом класам виносять вирок у полкових судах за польським статутом, останньому в магістратах за магдебурзьким правом. Апеляційне право належить Генеральній Військовій канцелярії, далі гетьману, або ж наостанок особисто царю³⁶. Шлецер пише, що «земля кожного посполитого числиться за власником поселення, а козак не числиться ні за ким, забов'язаний нести військову службу і користується правом шляхтича. Коли козак свій двір по праву шляхтича продасть, передасть в оренду, або заставить і втратить можливість природним чином нести військову службу, то опинеться в бідності, як оброчний посполитий, який не може продати свій, наданий власником, земельний наділ»³⁷.

Не оминає німецький вчений і духовного стану, пише, що «він не змішаний ні з гетьманом, ні з усіма вищезгаданими, але остерігається всього земного». Київський митрополит конституюється Москвою і з митрополичими маєтностями та монастирями підтверджується царем.

До влади гетьмана, пише далі Шлецер, належить, крім права життя і смерті, ще й те, що він підтверджує універсалами генеральну старшину, полковників, іншу старшину, обрану вільними голосами. Однак він мусить про обраних генеральних старшин і полковників доповідати царю. Останнім записом у публікації Шлецера є дані про кількість населення Гетьманщини на 1726 р. у 10 полках: козаків, посполитих, козацьких і посполитих вдів, попів, дячків, протекціоністів (protectionaren, імовірно, маються на увазі підпомічники) і т. д.: «Київський 12,229; Переяславський 17,929; Лубенський 28,760; Гадячський 16,448; Миргород-

³⁴ Ibid. S. 432.

³⁵ Ibid. S. 432–433.

³⁶ Ibid. S. 434. Шлецер обійшов увагою міщан, саме вони судилися магдебурзьким правом.

³⁷ Ibid.

ський 15,823; Полтавський 18,529; Ніжинський 32,178; Прилуцький 26,051; Стародубський 29,571; Чернігівський 22,297. Всього 219,815». Шлецер зазначає, що в цих дворах чи родинях проживало як мінімум 5 чоловік, тоді все населення України складало мільйон жителів³⁸. На цьому опис закінчується.

Постає питання, якими джерелами користувався Шлецер, укладаючи свою працю. В примітці до матеріалу про право гетьмана обирати генеральну старшину та полковників автор зазначає, що «ці повідомлення стосуються 1760 р. і що в майбутньому має бути продовження малоросійських повідомлень. Можливо тим часом буде надруковано “Малоросійську хроніку”, яка лежить у бібліотеці академії наук. Вона продовжена до новітніх часів і містить різні дуже цікаві документи. Але поки цього не сталося, мусять мої читачі одержати небагато витягів з цих документів»³⁹. Мова йде про «Короткий літопис Малоросії», який був за наказом президента академії і гетьмана К. Розумовського переписаний у 1753 р. в двох примірниках⁴⁰. Один зберігався в бібліотеці Академії, про нього згадує Шлецер у примітці, інший – у К. Розумовського, а потім у його онуки Варвари Репніної, яка передала його історику М. Маркевичу, автору «Истории Малороссии»⁴¹. Шлецер користувався доповненнями до «Короткого опису Малоросії», виданого В. Рубаном в 1773 р.

Перебуваючи у Петербурзі та в домі гетьмана, він зробив для себе його копію й надав її своєму учневі, відомому німецькому вченому Й. Енгелю, який використав текст при написанні своєї праці «Історія України та українських козаків» (Галле, 1796). Енгель в огляді джерел дякував Шлецеру за наданий «Летописец краткий, принадлежащий к истории украинской о владевших в ней прежних гетьманах и т. д.», зазначав, що виклад подій в ньому закінчується 1734 р.⁴² Це стало підставою для твердження, що Шлецер, готуючи свій статистичний опис, користувався «Коротким описом Малоросії». Про це писав Б. Крупницький⁴³, а також Д. Наливайко. Але прямих текстуальних запозичень з літопису у Шлецера немає, зате є документи, можливо, взяті з власного архіву К. Розумовського. Про архів гетьмана писав М. Маркевич, що йому від брата М. А. Маркевича надійшла «кипа бумаг, состоящая из тридцати семи номеров: в них заключаются акты гетманские, доклады, инструкции, грамоты и пр. копии, современные подлинникам. Из архива графа К. Разумовского»⁴⁴. З архіву гетьмана Шлецер міг використати грамоту імператриці Єлизавети на обрання гетьмана, свідчення про

³⁸ Ibid. S. 436.

³⁹ Ibid. S. 435

⁴⁰ Короткий опис Малоросії (1340–1776) / Підгот. до друку, вступ. стаття А. Бовгирі. Київ, 2012. С. 13. В Бібліотеці Російської академії наук, як пише А. Бовгиря, зберігається рукопис «Короткого літопису Малоросії», який належав К. Розумовському, разом з документами 1734–1750-х років (Див. Там само. С. 13).

⁴¹ Маркевич Н. История Малороссии. Т. 5. Москва, 1843. С. 93.

⁴² Енгель Й.Х. Історія України та українських козаків / Пер. з нім. Харків, 2014. С. 29.

⁴³ Крупницький Б. Німеччина й Україна в XVIII стол. С. 846.

⁴⁴ Маркевич Н. История Малороссии. Т. 5. С. 93.

перенесення гетьманської резиденції з Глухова в Батурин, документи про обрання гетьманом К. Розумовського, ліквідацію індукти та евекти в 1754 р.* Також грамота Петра I щодо упорядкування Генеральної військової канцелярії, згадана Шлецером, опублікована М. Маркевичем як документ «из архива графа К. Розумовского»⁴⁵.

Імовірно, Шлецер користувався і архівом Колегії іноземних справ, яким з 1766 р. видав Г. Міллер. Зокрема, щодо цього можуть свідчити дані про підтверджувальні царські грамоти на обрання гетьманів, надходження до царської казни прибутків з Гетьманщини за часів Малоросійської колегії, чисельність козацтва та ін. І текст Березневих статей Шлецер, без сумніву, також взяв з архіву Колегії іноземних справ.

Публікацію Шлецера використав його учень Й. Енгель. Він не згадував про неї у своєму огляді літератури та джерел, але у покликах у нього є відсилки на це видання. Так, Енгель запозичив дані про прибутки Малоросійської колегії в рублях та збіжжі за 1722–1725 роки⁴⁶. Дослівно з публікації Шлецера взято матеріал про соціальну структуру, податкову систему Гетьманщини, кількість дворів козаків, посполитих, попів, дяків, підпомічників в 10 полках на 1726 р.⁴⁷ Видання Енгеля стало джерелом для Д. М. Бантиша-Каменського, коли він пише про діяльність Малоросійської колегії. Зокрема, він наводить такі ж, як у Шлецера, дані про доходи за 1724 р. – 140 тис. руб. і 40 тис. четвертей борошна, при цьому покликається на архів Колегії іноземних справ⁴⁸. Але вже за 1725 р. пише про зменшення доходів: «Малороссийская коллегия уменьшила в 1725 году рвение свое в собирании государственных доходов и ограничила оные сто восемнадцатью тысячами рублей и тридцатью шестью тысячами четвертей муки»⁴⁹, зазначаючи, що взяв ці дані у Енгеля⁵⁰.

Загалом матеріал, опублікований Шлецером, без сумніву цікавий для дослідників історії Гетьманщини першої половини XVIII ст. Він дає підстави для порівняльного аналізу, демонструє погляд іноземця на особливості політико-автономного управління, соціальної структури Гетьманату в складі Російської імперії практично до ліквідації гетьманства.

* Цю інформацію Шлецер міг взяти з архіву гетьмана. К. Розумовський протестував проти ліквідації цих мит, і Генеральна військова канцелярія підготувала для Колегії іноземних справ меморандум, де було викладено статті прибутку і витрат, що надходили до військового скарбу, серед них і прибутки гетьманські (Див.: Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 269, оп. 1, спр. 4412). Як компенсацію уряд прийняв рішення виплачувати гетьману 50 тис. руб. щорічно (Див.: *Романовський В.О.* До історії бюджетного права Гетьманщини за Кирила Розумовського // Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія. Київ, 1927. С. 782.

⁴⁵ *Маркевич Н.* История Малороссии. Т. 4. Москва, 1842. С. 360.

⁴⁶ *Енгель Й.Х.* История Украины та украинских козаков. С. 416.

⁴⁷ Там само. С. 409–412, 416.

⁴⁸ *Бантыш-Каменский Д.Н.* История Малой России. Ч. III. От измены Мазепы до уничтожения гетьманства. Москва, 1830. С. 164.

⁴⁹ Там же. С. 166.

⁵⁰ Там же.

Олена БАЧИНСЬКА

**УЯВЛЕННЯ ЄВРОПИ ПРО
ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНУ СИТУАЦІЮ
В УКРАЇНІ 1708-1709 рр.
ЧЕРЕЗ НОВИНИ ФРАНКОМОВНОГО
ВИДАННЯ «АМСТЕРДАМ»**

Суспільно важлива та актуальна інформація у вигляді «Новин» впливає на життя усіх людей, їхні емоції та ключові рішення. З появою можливостей розповсюдження інформації через друковані засоби «Новини» стали невід'ємною частиною періодичних видань, що оперативно (порівняно з попереднім періодом) доносили відомості різного характеру. За авторитетним довідником «Словник газет 1600–1789» поява їх перших взірців припадає на першу третину XVII ст. Франкомовні видання відкривають такий тип періодики в Європі, який з «легкої руки» видавців першої «Французької газети» («La Gazette Française») з'явився у 30 містах, причому лідером серед них залишались франкомовні видання¹. Водночас наявність цензури у Франції й інших державах Старого Світу змусила журналістів звернути увагу на можливість розміщення своїх публікацій у виданнях Голландії, яка відігравала провідну роль у Генеральних Штатах З'єднаних провінцій², країні «вільних думок» після Нідерландської революції та перемоги Реформації. Тут проживало і друкувалось чимало талановитих вчених і новаторів, які не погоджувались з цензурою та пануванням схоластичного світогляду: картографи та філософи, письменники та митці. Економічне зростання, урбанізація й інші процеси зумовили попит на оперативну інформацію, споживачами якої стали жителі міст. Це стало причиною того, що вже в кінці XVII – першій половині XVIII ст. розпочинається масова поява періодики, серед активних центрів її друку були голландські міста Лейден, Гаага, Амстердам, Роттердам.

У цьому virі з'явилось видання, яке відоме нам як «Amsterdam». Перші випуски його побачили світ навесні 1690 р. під назвою «Gazette d'Amsterdam». Розповсюджувалось видання в Амстердамі, Гаазі, Роттердамі та інших містах. З 1703 р. номери виходили у вівторок і п'ятницю. Кожен номер поділявся на дві

¹ Dictionnaire des journaux 1600–1789 / sous la direction de Jean Sgard. Paris, 1991. Vol. 1.

² Мелещенко О.К., Черняков Б.І. Журналістика Франції // Наукові записки Інституту журналістики. Київ, 2003. Т. 10 (січ.-бер.). С. 159–212.

частини. Перша частина містила новини за географією надходження повідомлень, друга – «Продовження новин “Амстердама”» («Suite des nouvelles d’Amsterdam») – надавала інформацію переважно у вигляді листів. «Амстердам» разом з іншими періодичними виданнями висвітлювали військово-політичні, економічні новини Європи, найважливіші питання повсякдення (народження, смертність, епідемії, пожежі тощо), інколи сторінки особистого життя монархів.

Початок XVIII ст. був ознаменований важливими, якщо не епохальними за значенням подіями – Північною війною 1700–1721 рр. та боротьбою за іспанський спадок 1701–1714 рр., в яких була задіяна більшість країн Європи. Події Великої Північної війни 1700–1721 рр. привертала увагу всієї тогочасної еліти та пересічних громадян, які так чи інакше долучались до основних воюючих сторін – Швеції або Московської держави (з 1721 р. – Російська імперія). Війна безпосередньо торкалась питань виживання під час бойових дій та епідемій, що ширилися серед населення територій Речі Посполитої, Швеції, Данії, Росії та інших держав. Українські землі виявилися поділеними між різними воюючими сторонами: у складі Речі Посполитої перебували Правобережна Україна, Волинь, Галичина; у складі Московської держави – Лівобережна Україна (Гетьманщина), Слободжанщина та Запорозька Січ.

Новини «Амстердама» подають читачу досить достовірну картину подій Північної війни. Навіть враховуючи те, що інформація до видавця видання надходила не завжди оперативно, повідомлення публікувались з запізненням не більше ніж на один-два тижні. На сторінках газети поступово з’являються основні учасники військових дій: керманичі держав і територій – Карл XII, Петро I, Станіслав Лещинський, Август II, Іван Мазепа, Ференц II Ракоці, політичні діячі та керівники військових підрозділів – Б. Шереметьєв, О. Меншиков, К. Піпер, А. Левенгаупт, А. Сенявський, М. Вишневецький, М. Сапега, І. Скоропадський³. Для нас важливою є вміщена на сторінках «Амстердама» інформація щодо української складової воєнних подій, адже саме вона створює уявлення про Україну-Гетьманщину початку XVIII ст. для європейського читача.

Військово-політична кампанія 1708–1709 рр. становить одну з ключових подій Великої Північної війни. Її розв’язання влітку 1709 р. під Полтавою ознаменувало перелом у самому воєнному протистоянні та призвело до складних і трагічних наслідків для України-Гетьманщини. Початком розвитку подій стало рішення шведського короля Карла XII здійснити похід на Московське царство. Він мав відбутися через територію Литви та Білорусі в напрямі на Смоленськ і на Москву. Спочатку похід відбувався вдало для шведів, однак після кількох невдач у серпні–вересні 1708 р. Карл XII відмовився від попереднього плану. Він вирішив повернути в Україну, сподіваючись забезпечити свою армію провіантом та зміцнити її козацькими полками й військом польського короля, свого союзника Станіслава Лещинського. Шведський король також покладав надії на

³ *Мацьків Т.* Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687–1709. – Вид. 2-е, доп. Київ–Полтава, 1995. URL: <http://litopys.org.ua/coss4/mazk.htm>

допомогу кримського хана та османського султана. Похід через Україну розпочинається з початком 1708 р.

Походу шведського короля Карла XII і військовим операціям в контексті Північної війни присвячені новини в кожному випуску «Амстердама». Про події з українською складовою повідомляють з Польщі (Pologne), Саксонії (Saxe), Німеччини (Allemagne) – Варшава, Лейпциг, Гамбург, а також з місць, де квартирували війська шведської армії. Всього у 31 номері за 1708 р. 43 повідомлення містять новини про українські події. Вже починаючи з перших номерів 1708 р., на сторінках видання з'являється інформація про наміри Карла XII розпочати похід на російські землі: «усі погоджуються в одному, що наміри короля Швеції полягають в тому, щоб продовжувати переслідувати московитів, як тільки дозволять погодні умови, з тим, щоб атакувати міста з їхніми складами»⁴, і для організації походу король мав намір деякий час залишатися на кордонах з Російською державою⁵. Зі свого боку російська армія відступала «в міру того як шведи просуваються вперед, але їх війська здійснюють багато руйнувань при відступі, не шкодуючи церкви і монастирі»⁶. Російське керівництво мало провести «велику раду щодо походу шведської армії. Пишуть, що московське військо перейде за Дніпро, щоб укріпитися там й очікувати підходу шведів»⁷.

Від 13 січня 1708 р. з Гамбурга починають надходити повідомлення про гетьмана І. Мазепу, який планував зимувати у Батурині, своїй резиденції. Гетьман виступає гравцем міжнародної політики, адже, як повідомляє видання «Амстердам», до нього прибуває посланець Османської імперії⁸. Важлива інформація про наміри гетьмана з'являється вже в березні 1708 р. З одного боку, новини повідомляють 10 березня, що гетьман направився «в Київ з усіма своїми силами, щоб з'єднатися з 15000 драгунів, які були зібрані в Московії»⁹, а з іншого – 31 березня з'являється інформація, що І. Мазепа «відправився в Київ з 30 тисячами козаків, щоб приєднатися до шведів, армії Корони або до армії царя, виходячи з власних міркувань»¹⁰. Як відомо, активні таємні переговори гетьмана І. Мазепи з польським королем Станіславом Лещинським розпочалися у вересні 1707 р., а таємна союзна угода якщо і була, то підписана на початку 1708 р. Не всі сучасні

⁴ Тут і далі цит. за: Історія України в книжкових пам'ятках кінця XVII–XVIII ст. З колекції Наукової бібліотеки ОНУ імені І.І. Мечникова. Одеса, 2015. 422 с.: Амстердам. № VII. 24 січня 1708 р.: Німеччина. З Гамбурга, від 17 січня (с. 54).

⁵ Амстердам. № XXV. 27 березня 1708 р.: З Риги, від 10 березня; З Варшави, від 10 березня (с. 64–65).

⁶ Амстердам. № II. 6 січня 1708 р.: Німеччина. З Лейпцига, від 26 грудня (с. 47).

⁷ Амстердам. № XV. 21 лютого 1708 р.: З Гамбурга, від 14 лютого (с. 58–59).

⁸ Амстердам. № XXV. 27 березня 1708 р.: З Риги, від 10 березня; З Варшави, від 10 березня (с. 64–65).

⁹ Амстердам. № XXV. 27 березня 1708 р.: З Риги, від 10 березня; З Варшави, від 10 березня (с. 64–65).

¹⁰ Амстердам. № XXXI. 17 квітня 1708 р.: З Варшави, від 31 березня (с. 67–68).

історики підтримують думку про наявність такої угоди, апелюючи до існування лише одностороннього універсалу короля про такий союз.

До другої половини березня король Карл XII стояв табором у Сморгоні, а потім перейшов в Радашковичі, де залишався декілька місяців. Його армія очікувала сприятливих погодних умов, щоб мати продовольство та фураж. Тут Карл XII дізнався про повстання Кіндрата Булавіна на Дону, що відволікало увагу Петра I та сили російської армії. У Сморгоні він зустрічався з королем Станіславом Лещинським, через якого, як вважають сучасні дослідники, продовжив переговори з гетьманом І. Мазепою¹¹. Разом з тим, як відомо з вітчизняних джерел, українською стороною така акція утаємничувалась до останнього моменту¹², а припущення про можливість приєднання І. Мазепи до Карла XII, про що повідомлялось Петру I у скарзі генерального писаря В. Кочубея та полковника І. Іскри у липні, довело старшин до страти.

Надалі протягом квітня «Амстердам» інформував про те, що гетьман І. Мазепа діє разом з російськими підрозділами. Так, зокрема, знов фігурує цифра у 30 тисяч козаків, що є досить сумнівною: «Цар отримав термінове повідомлення від гетьмана Мазепи з інформацією, що він знаходиться в 6 л'є від Києва з 30000 козаків, які мали приєднатися до 15000 драгунів московитів, знову набраних, щоб міцно закріпитися у південних провінціях Польщі, щоб таким чином відволікти увагу від шведів»¹³.

В травні 1708 р. повідомлення «Амстердама» містять досить важливу інформацію, що опосередковано розкриває причину переходу гетьмана Івана Мазепи на бік шведського короля: «Гетьман Мазепа знов направив кур'єра великому гетьману коронному (йдеться про А.-М. Сенявського. – О. Б.) з проханням відправити своїх представників скоріше в Україну, щоб могли оволодіти нею та фортецею Біла Церква та завершити там усі справи з козаками»¹⁴. Далі в липні вже відверто повідомляється про співпрацю гетьмана України та польського короля Станіслава Лещинського: «Згідно з листами із Польщі великий гетьман коронний наполегливо не бажає примиритися з королем Станіславом. Він навіть вважав за краще відправити кількох депутатів до гетьмана Мазепи, щоб попросити допомоги 10000 козаків, які вже прибули на Волинь»¹⁵. Імовірно, мова йде про переговори щодо Правобережної України, яка з 1704 р. перебувала під владою гетьмана І. Мазепи, а за планами Петра I мала перейти знов до складу

¹¹ Смолій В.А., Степанков В.С. Згасання державної ідеї // Історія українського козацтва: Нариси у 2 т. Київ, 2006. Т. 1. С. 270–271; Чухліб Т.В. Секрети українського полівасалітету. Хмельницький – Дорошенко – Мазепа. К., 2011. С. 186–221.

¹² Там само.

¹³ Амстердам. № XXXI. 17 квітня 1708 р.: Німеччина. З Лейпцига, від 7 квітня (с. 68–69); Амстердам. № XXXIV. 24 квітня 1708 р.: Продовження новин «Амстердама» (с. 70); Амстердам. № XXXV. 1 травня 1708 р.: Німеччина. З Гамбурга, від 27 квітня (с. 72–73).

¹⁴ Амстердам. № XLI. 22 травня 1708 р.: З Варшави, від 5 травня (с. 76–77).

¹⁵ Амстердам. № LV. 10 липня 1708 р.: Продовження новин «Амстердама»: Витяг з листів з Саксонії від 4 липня (с. 81).

Речі Посполитої. Так, у січні 1708 р. російський цар пообіцяв полякам, що Правобережна Україна до них повернеться, коли король Швеції завершить похід в Росію, і в травні писав гетьману І. Мазепі, «что естли он усмотрит, что не может произойти какой из того опасности и в Малороссийском народе смятения, то б оной Белоцерковской уезд... Поляком... отдал для их удовольства»¹⁶. Саме в цей час відбуваються допити В. Кочубея й І. Іскри за скаргу на гетьмана І. Мазепу про його прихильність до шведського короля Карла XII.

Одночасно з такими повідомленнями про наміри гетьмана України «Амстердам» інформує про можливі переговори між Карлом XII та Петром І: «в деяких інших листах пишут, что є значна імовірність миру між королем Швеції та царем. Про це навіть зазначається в основних статтях: знаючи (за умов. – О. Б.), що цар поверне усі місця, що він завоював, та що він передасть шведам територію Орешек; у свою чергу, король Швеції буде використовувати свій вплив, щоб поляки відмовились від своїх претензій на Новгород, Архангельськ, Смоленськ і Київ»¹⁷. Як засвідчує наведений уривок, опасіння І. Мазепи щодо Правобережної України мали під собою цілком реальний ґрунт.

Втаємниченість намірів гетьмана зберігається навіть у вересні 1708 р., коли «Амстердам» продовжує інформувати про його дії на боці Петра І: «у повідомленнях з Польщі, отриманих як звичайно, підтверджується, що гетьман Мазепа разом з козацьким військом рушив походом на Могильов, щоб переслідувати шведську армію»¹⁸.

Найяскравіші повідомлення маємо з осені 1708 р. Йдеться про ситуацію, що складалась в армії шведського короля, а також перехід Івана Мазепи на його бік. Так, на початку листопада у повідомленнях йдеться про очікування на генерала А. Левенгаупта з обозом для армії Карла XII: «Його Високість чекав на нього з великим нетерпінням, тому що його війська були значно виснажені з часу переходу вищезазначеної річки. Московіти продовжують руйнувати свою власну країну, щоб позбавити своїх ворогів будь-якого засобу для існування»¹⁹. Але, як відомо, 9 вересня 1708 р. відбувся бій між шведською та російською арміями поблизу Раєвки, на шляху між Могильовом та Смоленськом, він завершився поразкою для шведів і втратою значної кількості людей та продовольства. Цей бій мав наслідком обговорення подальшого просування шведської армії на Москву. Російська армія відійшла до Смоленська, спалила за орієнтовним напрямом просування Карла XII міста Вітебськ, Оршу, Дуброво, Гірки та інші. Переслідуючи росіян, шведи в такому випадку могли йти через випалені села та міста, що

¹⁶ Таирова-Яковлева Т.Г. Мазепа – гетман: в поисках исторической объективности // Новая и новейшая история. 2003. № 4. URL: <http://vivovoco.astronet.ru/VV/PAPERS/HISTORY/MAZEPA>

¹⁷ Амстердам. № LXIII. 7 серпня 1708 р.: Німеччина. З Лейпцига, від 28 липня (с. 84).

¹⁸ Амстердам. № LXXIX. 2 жовтня 1708 р.: Німеччина. З Гамбурга, від 28 вересня (с. 87).

¹⁹ Амстердам. № LXXXIX. 6 листопада 1708 р.: Німеччина. З Лейпцига, від 27 жовтня (с. 88).

унеможливлювало отримання фуражу та продовольства. Повернути назад було неетичним, тому залишався так званий Сіверський шлях на Москву через Україну. Як вважав Карл XII та голова його похідної канцелярії К. Піппер, якщо обрати цей шлях, тоді російська армія не буде винищувати вже села і міста, а козаки можуть перейти на бік шведів. Тому, не чекаючи корпусу генерала А. Левенгаупта, 14 вересня Карл XII вирішив йти в Україну.

Про це досить красномовно повідомляє «Амстердам» в новинах із Гамбурга 2 листопада 1709 р.: «...король Швеції більше не може залишатися там, де він був, і вирішив рухатися в Україну, яка є країною, що багата на продовольство»²⁰. Майже теж саме читаємо в новинах 6 листопада із Саксонії: «За останніми листами із Могильова повідомляється, що король Швеції був змушений відкласти грандіозний план, що замислив проти столиці Московії. Його Високість бачив, що його армія буде піддаватися загибелі від голоду, через те, що московіти зруйнували усю свою країну, вирішивши рухатися вправо на територію України»²¹.

Далі в новинах є детальний опис бою поблизу Лісної 28 вересня 1708 р., в якому корпус А. Левенгаупта був розбитий російськими військами на чолі з Петром I, а отже шведами був втрачений обоз з запасами продовольства, на який розраховував Карл XII й артилерія²². Змальований жахливий стан шведської армії та її ставлення до українського населення: «Він (шведський король. – О. Б.) пройшов поблизу міста Стародуб другого числа цього місяця. Авангард його армії підпалив усі села, що були покинуті жителями, але шведи заплатили за продовольство селянам, які залишились у себе вдома: вони повідомили, що не будуть чинити ніяких кривд, за умови, що жителі не залишать свої домівки. Армія була дуже стурбована голодом, їй не вистачало хліба протягом декількох днів: вона проведе декілька місяців в Україні, щоб відновитися»²³. Армія Карла XII, дійсно, була виснажена через брак боєприпасів та продовольства, планувала зайняти Стародуб, щоб забезпечити себе усім необхідним. Проте загін під командуванням генерала А. Лагеркруна через незнання місцевості не зміг зайняти місто. Цим скористалась російська армія і увійшла до Стародуба першою. За повідомленнями інформаторів «Амстердама», в місті Мглин між місцевими жителями та шведами теж сталися криваві сутички²⁴.

Нарешті в передостанньому номері «Амстердама» за грудень 1708 р. повідомляється, що «козаки уклали угоду з королем Швеції, щоб до нього приєднати

²⁰ Амстердам. № LXXXIX. 6 листопада 1708 р.: 3 Гамбурга, від 2 листопада (с. 89).

²¹ Амстердам. № LXXXIX. 6 листопада 1708 р.: Продовження новин «Амстердама»: Витяг з листів із Саксонії від 31 жовтня (с. 89).

²² Амстердам. № XCI. 13 листопада 1708 р.: Німеччина. 3 Гамбурга, від 9 листопада (с. 90–91).

²³ Амстердам. № LXXXIX. 6 листопада 1708 р.: Продовження новин «Амстердама»: Витяг з листів із Саксонії від 31 жовтня (с. 89).

²⁴ Амстердам. № XCVI. 30 листопада 1708 р.: Німеччина. 3 Лейпцига, від 21 листопада (с. 92).

декілька тисяч чоловік та надати продовольство для армії»²⁵. Дійсно, 23–24 жовтня І. Мазепа виїхав з Батурина в Гірки (близько 11 км від міста Новгород-Сіверського), де знаходився шведський табір. Разом з ним, за різними даними, було від півтори до п'яти тисяч козаків. 28 жовтня з гетьманом зустрівся Карл XII. Про саму угоду та її зміст історики мають суперечливі дані, так як документ в оригінальному варіанті не зберігся.

Новини «Амстердама» 1709 р. розпочинаються повідомленнями 4 січня з табору Петра I на річці Десні про події 13–16 листопада 1708 р. Так, зокрема, інформатор зазначив, що «гетьман І. Мазепа, 70 років, що командував козаками, зібрав їх під виглядом нападу на шведів», а потім оголосив своїм старшинам, що уклав з Карлом XII угоду. Однак, як зазначив в подальшому інформатор, з гетьманом була всього тисяча козаків, і на його підтримку сильно вплинула трагедія в Батурині: «Місто Батурин, який був резиденцією генерала (гетьмана І. Мазепи. – О. Б.), був захоплений князем Меншиковим зі шпагою в руках. У місті було 6 тисяч козаків, багато з яких були вбиті». Далі в тексті повідомляється про те, що разом з І. Мазепою на бік шведів перейшли три полковники – миргородський, прилуцький та лубенський (як відомо – це Данило Апостол, Дмитро Горленко та Дмитро Зеленський), іншими козаками було обрано нового гетьмана – Івана Скоропадського, який приєднався до російської армії²⁶. Крім того, інший російський інформатор повідомляє, що обрання відбулось зі збереженням звичаїв і що є перебільшенням вважати, що Івана Скоропадського змусив прийняти посаду Петро I, а частина козаків не підтримує цей вибір. Про це читач новин дізнається лише в квітні 1709 р.²⁷

Загалом більшість повідомлень січня-лютого 1709 р. стосуються переходу гетьмана Івана Мазепи на бік шведського війська, «Батуринської трагедії» та знищення інших українських міст. Так, в новинах від 11 січня 1709 р. зі Львову, де йдеться про події 30 грудня 1708 р., читаємо: «...місто Батурин було підданно пограбуванню та спалено», а муляж фігури гетьмана «повішано перед поглядами всієї армії»²⁸. На сторінках «Амстердама» від 8 січня красномовно проводиться думка про те, що, незважаючи на спалення та катування його сторонників, Іван Мазепа «все ще має досить значну владу серед нації козаків, і він зараз займається збиранням чисельного війська»²⁹. Нові новини від 22 січня з Лейпцига повідомляли, що «шведська армія поповнена 10 тисячею козаків, і що Мазепа

²⁵ Амстердам. № СІІІ. 25 грудня 1708 р.: Продовження новин «Амстердама»: Витяг з листів із Саксонії від 18 грудня (с. 96).

²⁶ Тут і далі повідомлення з: Amsterdam. Du vendredi 4 Janvier 1709. Suite des nouvelles d'Amsterdam: Extrait de quelques lettres du Camp de S. M. Czarienne, près de Riviere de Desna, du 13. 16. Novembre.

²⁷ Amsterdam. Du mardi 2 Avril. Suite des nouvelles d'Amsterdam: Du Quartier general de l'Armée de S. M. Czarienne à Sumy le 1. Fevrier

²⁸ Amsterdam. Du vendredi 11 Janvier 1709: Pologne. De Leopold le 30 Decembre.

²⁹ Amsterdam. Du mardi 8 Janvier 1709: De Leipsig le 29 Decembre.

пообіцяв ще більше підкріплення на весну»³⁰. Протягом січня «Амстердам» постійно інформує своїх читачів про плани та бойові дії двох армій, а також про знищення не лише Батурина, але й «перетворення на попіл» інших невеликих містечок. Зокрема, були підірвані укріплення міста Бишів, залишеного козаками під загрозою розброєння російською армією³¹. Вже з кінця січня 1709 р. «Амстердам» інформує про суперечки, що киникли між Карлом XII та Іваном Мазепою, зокрема, через невдоволення шведського монарха малочисельністю козацького війська, яке зміг мобілізувати гетьман, та його обіцянки сприяти участі в бойових діях проти російської армії татарських загонів³². Новини лютого-березня 1709 р. містять відомості з шведського та російського таборів щодо чисельності їх військ, ситуації з квартируванням, харчуванням та підготовкою для подальших бойових дій. Частково вони відбулись ще у січні 1709 р. Зокрема, йдеться про оборону сотенного містечка Веприк, захоплення його шведськими силами та їхні втрати. Ця оборона згодом стала частиною російської історіографічної традиції про непідтримку населенням І. Мазепи.

У повідомленнях із табору російської армії вперше на сторінках видання з'являється генеральний писар гетьмана – Пилип Орлик. У цих повідомленнях простежується ворожа налаштованість до українського зверхника. Так, російський розвідник вважав, що у І. Мазепи настільки малочисельні сили, що він мусив ставити на чолі козацьких підрозділів шведських офіцерів. З проханням щодо цього П. Орлик начебто був відправлений до керівника похідної канцелярії короля Швеції Карла XII графа Карла Піпера. В цьому ж повідомленні збереглися цікаві алегорії та метафори щодо образу Івана Мазепи. Так, генерал Брюс (імовірно, Яків. – О. Б.) організував яскравий фейерверк на святкуванні Нового року і, щоб догодити царю Петру І, презентував клітку з великим птахом, що своїм співом приваблював інших маленьких пташок. Одночасно в повітрі відтворювалась фраза російською мовою, що натякала на перехід гетьмана до Карла XII: «Можливо, Ви намагаєтесь привабити нас, але ніхто з нас не прийде до Вас». За це генерал отримав подарунок – 10 тисяч рублів³³.

Починаючи з травня 1709 р., «Амстердам» пропонує новини з театру війни в кожному номері від двох різних інформаторів та центрів. Так, наприклад, маємо інформацію з Варшави та з табору польського короля Станіслава Лещинського під Високим (тепер у Берестейській області Білорусі). Вона надійшла із запізненням на місяць, повідомляючи читача про те, що шведський король звільнив значну кількість полонених з російської армії без викупу та будь-яких вимог. Крім того, видання повідомило, що в березні більшість запорозьких та донських

³⁰ Amsterdam. Du mardi 22 Janvier 1709: De Leipsig le 12 Janvier.

³¹ Amsterdam. Du vendredi 18 Janvier 1709: Pologne. De Minsk le 16 Decembre.

³² Amsterdam. Du mardi 29 Janvier 1709. Pologne. Extrait d'une lettre de Leopold du 1 Janvier; Suite des nouvelles d'Amsterdam: De Dresde le 20 Janvier.

³³ Amsterdam. Du vendredi 8 Mars 1709. Suite des nouvelles d'Amsterdam: Du Camp de S. M. Crarienne à Sumy le 20 Janvier.

козаків підтримали гетьмана І. Мазепу, «і ті, хто жили за Дніпром також схильні наслідувати їх приклад»³⁴. Повідомлення з російської армії традиційно фокусувалися на персоні Івана Мазепи, зокрема, на діях його найближчого оточення – генерального осавула Михайла Гамалії та Андрія Горленка, сина прилуцького полковника Дмитра Горленка (Hamaley, & le fils du Colonel Prilucki Hamaley, & le fils du Colonel Prilucki), яких начебто було захоплено. Наступна інформація доводить, що разом з гетьманом перебували сердюцькі та компанійські полки (Mrs. Serducki & Compagnewski, Colonels Cosaques, ques avoient embrassé le le parti du General Mazeppa)³⁵.

Протягом червня–липня «Амстердам» публікував новини за квітень–травень 1709 р., зокрема, зі Львова, Кракова, Данцига, Кенігсберга, Тарновиці, з місць дислокації польських та шведських військ. Здебільшого це були повідомлення про трагедії під містечками Келеберда та Переволочна³⁶, фортецями Старий та Новий Кодак під час карального походу та зруйнування Чортомлицької Старої Січі російськими частинами під командуванням полковника П. Яковлева («P. S. Il vient d'arriver un Expèrs dépêché par le Colonel Jakowlef, qui a été détaché pour sommer Secza (Bourg des Cosaques Zaparogiens Rebelles) avec avis que n'ayant pûies persuader de se soûmettie, il avoit été obligé d'employer la force des Armes....»; «Que la Rebellion de Zaporg a été affoupie par la reduction de Kaydack & de Siecza, qui ont été pris d'assaut par un Corps de Moscovites»³⁷).

Цікавим є те, що майже в усіх зазначених вище випусках «Амстердама» за травень–червень 1709 р. європейці дізнавались політичні та дипломатичні новини щодо того, на боці якої зі сторін вигідно вступити у війну Османській імперії та Кримському ханству та ролі в цьому виборі гетьмана Івана Мазепи.

Найбільш знаковою подією 1709 р. була битва під Полтавою, і «Амстердам» повідомляв про неї досить детально, але з певним запізненням. Якщо битва відбулася 27 червня (8 липня) 1709 р., то одна з її перших згадок з'явилась лише в новинах від 30 липня. В уривках листів з Польщі коротко йшлося «про битву між шведами та московитами під Полтавою в Україні: останні кажуть, що вони одержали перемогу»³⁸. Майже дослівно це повторили новини з Відня в номері від 9 серпня 1709 р.³⁹ В наступному випуску зазначалося, що досі не отримано

³⁴ Amsterdam. Du vendredi 31 May 1709: Pologne. Du Quartier Roi Stanislas à Visoko le 14 Avril.

³⁵ Amsterdam. Du vendredi 7 juin 1709: Pologne. Du Quartier General de l'Armée, Moscovie à Pultawa, le 3 Auril.

³⁶ Amsterdam. Du vendredi 21 Juin 1709: Du Quartier de L Armée de la Couronne près de Czarny-Ostrog dans le Palatinat, le 14 May; Du vendredi 5 juillet 1709: De Tarnowitz, sur la frontier de Silesie, le 20. Juin.

³⁷ Amsterdam. Du vendredi 19 juillet 1709: Extrait d'une lettre écrite da Quartier General de l'Armée de S. M. Czarienne, près de Poltova, le 30. May; Du vendredi 23 juillet 1709: Extrait d'une lettre de Leopold du 19 Juin.

³⁸ Amsterdam. Du mardi 30 juillet 1709: Extrait des lettres de Saxe du 24, de ce mois.

³⁹ Amsterdam. Du vendredi 9 Aout 1709: Allemagne. De Vienne le 27 Juillet.

жодних спростувань повідомлень щодо результату битви під Полтавою, хоча, як правило, шведи оперативно заперечували інформацію росіян⁴⁰.

В цьому ж номері вміщені досить важливі для європейців новини Берліна про те, що Карл XII не помер, а зміг переправитися через Дніпро. В повідомленні міститься лист Петра I, в якому йдеться не лише про перемогу під Полтавою 27 червня, а й про те, що Карл XII врятувався, а частина його армії під командуванням генерала А. Левенгаупта склала зброю, і про подальшу долю цих полонених потрібно вести перемовини. Поряд з цим читаємо коротке, однак важливе речення: «Генерал Мазепа знайшов можливість втекти». Додаткове висвітлення цих подій подано в цьому ж номері як витяг з листів з Саксонії від 14 серпня⁴¹. В подальшому новини інформують читача про долю короля, гетьмана та інших учасників битви.

Таким чином, на сторінках франкомовного видання «Амстердам» розвиток військово-політичних подій 1708–1709 рр. в Україні висвітлювався з урахуванням загальновійськової ситуації та європейської політики періоду Великої Північної війни. Інформація про наміри І. Мазепи з'являється у повідомленнях за півроку до його вирішального кроку – переходу на бік шведського короля Карла XII. Це може свідчити про обізнаність джерела інформації, адже така акція утаємничувалась навіть від найближчого оточення гетьмана. Все зазначене свідчить про те, що європейські читачі мали змогу вчасно й об'єктивно формувати уявлення про українські справи та дії керівництва Швеції, Речі Посполитої і Московської держави.

⁴⁰ Amsterdam. Du mardi 20 Aout 1709: De Dresde le 11 Juin.

⁴¹ Amsterdam. Du mardi 20 Aout 1709. Suite des nouvelles d'Amsterdam: Extrait d'une lettre de Berlin du 13; Extrait des lettres de SAXE du 14. Août.

Георгій ПАПАКІН

**ІВАН МАЗЕПА НА СТОРІНКАХ
«ПИСЕМ И БУМАГ ИМПЕРАТОРА
ПЕТРА ВЕЛИКОГО»
(ДО ПРОБЛЕМИ АКТУАЛІЗАЦІЇ
АРХЕОГРАФІЧНОЇ ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ)**

Джерельна база історії України ранньомодерної та модерної епох складається з багатьох фрагментів. Вона втратила цілісність за відомих історичних обставин. Певна частина залишилася в Україні, і можна стверджувати, що вона далека від абсолютної повноти. Інша, значно більша – розкидана по архівах та бібліотечних зібраннях різних держав, насамперед, Росії, Польщі, Швеції, Туреччини. Особливо це стосується мазепинського періоду ранньомодерної доби (1687–1709), адже із зрозумілих причин джерельна база того часу ще менш збережена.

Як відомо, гетьманський архів у Батурині був частково знищений, а частково вивезений організатором розгрому тодішньої столиці Війська Запорозького світлішим князем Меншіковим. Ці джерельні скарби згодом опинилися у Санкт-Петербурзі, де на частину з них чекало нове нищення. Долю цієї частини архіву Івана Мазепи дослідила російська науковиця Т. Таїрова-Яковлева, яка оприлюднила частину з таких регестів¹. Зокрема, за зауваженням російських дослідників, під час т. зв. «разборки» гетьманського архіву за особистим указом царя у 1710 р. «документы, относящиеся к делам внутреннего управления Украинского гетманства, и дипломатическая переписка И. С. Мазепы были уничтожены без выписок. Из писем русских высших сановников и военачальников, а также из иностранных документов сделали выписки, уничтожив большинство оригиналов»². Було також констатовано, що вивезений Меншіковим «Батуринський архів» – збірка виключно вхідної документації гетьманської канцелярії за 1690–1708 рр. Копії жодного вихідного документа там не залишилося. Наявні у згада-

¹ Батуринский архив и другие документы по истории Украинского гетманства 1690–1709. Санкт-Петербург, 2014. 480 с.; Гетман Иван Мазепа. Документы из архивных собраний Санкт-Петербурга. Вып. 1: 1687–1705 гг. / Сост. Т.Г. Таирова-Яковлева. Санкт-Петербург, 2007. 255 с.

² Базарова Т.А., Таирова-Яковлева Т.Г. Батуринский архив гетмана И.С. Мазепы // Батуринский архив и другие документы по истории Украинского гетманства 1690–1709. Санкт-Петербург, 2014. С. 10–11.

них публікаціях Т. Таїровові-Яковлевої гетьманські листи до Меншікова й універсали походять з інших зібрань – архіву самого царського фаворита, Київської казенної палати, що зберігається в тому ж архіві Санкт-Петербурзького відділення Інституту російської історії РАН, та інших петербурзьких архівних сховищ³.

Ті найважливіші документи, що возив із собою Іван Мазепа після укладання союзу зі шведами, було пограбовано кримськими татарами під час втечі з Карлом до Бендер. Імовірно, частина з них зникла, а решта – потрапила до архіву Кримського ханату⁴. Своєю чергою, той архів спіткала аналогічна доля: його було знищено / вивезено після завоювання Криму Росією в 1783 р.⁵

Українські історики та археографи зробили помітний внесок у реконструкцію Батуринського (мазепинського) гетьманського архіву саме у частині відновлення вихідної його складової. Відомі дослідники цієї доби зібрали й оприлюднили значну кількість універсалів, листів, угод періоду правління Івана Мазепи. Йдеться про вагомий доробок історика В. Станіславського з публікації епістолярної спадщини гетьмана (перший збірник з 85 невідомих документів, фундаментальне двотомне видання листів гетьмана – разом 539 епістолярій за 1687–1700 рр.)⁶, великий однотомник «Доба гетьмана Івана Мазепи», впорядкований С. Павленком⁷. Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України видане два томи гетьманських універсалів, що охоплюють весь період його правління⁸. Значна кількість невідомих і маловідомих гетьманських документів у XX – на початку XXI ст. була оприлюднена на шпальтах української наукової преси такими знаними дослідниками, як В. Кордт, Ю. Мицик, С. Павленко, І. Ситий та ін.

Разом з тим очевидно, що такі публікації, попри свою значущість, відтворюють далеко не все археографічне тло означеної теми. Для всебічного висвітлення мазепиної доби української історії потрібно використати весь наявний археографічний потенціал. Варто звернути увагу на таке не дуже актуалізоване джерело, як великий російський видавничий проект «Письма и бумаги императора Петра Великого», що здійснюється вже більше 130 років (з 1887 р.). На сьогодні це 13 то-

³ Гетман Иван Мазепа. Документы из архивных собраний Санкт-Петербурга. Вып. 1. С. 3.

⁴ Возняк М. Бендерська комісія по смерті Мазепи // Мазепа: 36. статей: У 2 т. Т. 1. Варшава, 1938. С. 106–133; Семенова Л.Е. Княжества Валахия и Молдавия: конец XIV – начало XIX в. Очерк внешнеполитической истории. Москва, 2006. С. 278.

⁵ Папакін Г. Джерела кримської історії: до концепції «Кримського дипломатарію» // Наш Крим. Вип. 1: Збірка статей за матеріалами Першої міжнародної наукової конференції «Крим в історії України». Київ, 2015. С. 200–201.

⁶ З епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи / Упорядн. В. Станіславський. Київ, 1996. 194 с.; Листи Івана Мазепи / Упорядн. В. Станіславський. Т. 1: 1687–1691. Київ, 2002. 480 с.; Т. 2: 1691–1700. Київ, 2010. 754 с.

⁷ Доба гетьмана Івана Мазепи у документах / Упорядн. С. Павленко. Київ, 2007. 1144 с.

⁸ Універсали Івана Мазепи (1687–1709) / Упорядн. І. Бутич. Київ; Львів, 2002. – 780 с.; Універсали Івана Мазепи (1687–1709) / Упорядн. І. Бутич, В. Риневич. Ч. II. Київ; Львів, 2006. – 800 с.

мів (20 випусків), що охопили 1688–1713 рр. Останній том вийшов друком 2003 р.⁹ На сьогодні проект не завершений, і невідомо, коли його буде виконано взагалі. За період реалізації змінювалися не лише керівники проекту, колективи упорядників. Істотного корегування зазнали навіть принципи публікації писемної спадщини московського царя, добору документів для збірника, відтворення текстів. Попри це, результатом такого археографічного проекту, що, очевидно, не має аналогів у світі, стала повноцінна, хоча й одностороння, джерельна база практично всіх подій, що відбувалися наприкінці XVII – на початку XVIII ст.

Праця є великою корпусною публікацією всіх документів, написаних і підписаних московським царем (до періоду заснування імперії видання хронологічно ще не дійшло, отож його назва на сьогодні – явний анахронізм). Проект було започатковано з нагоди святкування 200-річчя від дня народження Петра за завданням тодішнього імператора Александра II спеціальною комісією під головуванням міністра народної освіти графа Д. Толстого, яка діяла у 1872–1909 рр. Потім цю естафету було перехоплено спеціальною комісією Імператорської Санкт-Петербурзької академії наук / Російської академії наук / АН СРСР / РАН. Відтоді і до останнього часу проект здійснювався як академічний.

Дотичні джерела виявлялися в усіх російських державних, відомчих та приватних архівах, частково в закордонних архівосховищах, для чого комісія звернулася до інших держав з проханням надіслати копії документів, підписаних Петром I. Велика група дипломатичних і наукових агентів самостійно шукала такі джерела за кордоном. Фактично всю роботу з добору і публікації документів вів академік ІСПАН А. Ф. Бичков (перші чотири томи), після його смерті в 1899 р. – його син, член-кореспондент тієї ж академії І. А. Бичков (томи п'ятий–сьомий). За радянських часів видання готувалося під керівництвом відомих істориків А. І. Андреева, Б. Б. Кафенгауза, Л. Г. Безкровного, А. А. Преображенського.

Характерною особливістю видання стала повна публікація автентичних документів московського царя з розлогими примітками, основна частина яких складалася з листування інших осіб. Повністю (особливо в перших томах, підготовлених імперськими археографами) подавалися такі листи, де йшлося про обставини та події, що спричинили появу царських документів, на які відповідав цар, і листи-відповіді на його доручення. В такий спосіб видання умістило в основній частині власноручні царські документи, а в примітках – численні листи царських кореспондентів переважно з Московського архіву міністерства закордонних справ (Центрального державного архіву давніх актів СРСР / Російського державного архіву давніх актів), а також Державного архіву Російської імперії (нині Державний архів Російської Федерації), архівів Морського міністерства, Санкт-Петербурзького артилерійського музею тощо. Праця має потужну систему довідкових покажчиків (список опублікованих та відомих, але не знайдених листів, хронологічний, іменний, географічний і предметний). Таким чином, було відтворено

⁹ Письма и бумаги императора Петра Великого. Т. 13. Вып. 2: (14 июня – декабрь 1713 г.). Москва, 2003. 680 с.

широке історичне тло кінця XVII – початку XVIII ст. Маємо фіксацію вчинків, планів, намірів, думок Петра, його найближчого оточення, численних кореспондентів царя. На жаль, починаючи з десятого тому, радянські археографи практично припинили таку практику, вміщуючи лишень окремі документи, що надходили до царя, переважно фрагментарно, у скороченому вигляді, а коментарі було присвячено виключно роз'ясненню змісту й обставинам вказівок царя.

Добір документів для публікації задля забезпечення максимальної повноти видання практично не мав тематичних або ідеологічних обмежень. Саме це вигідно вирізняє його від останніх російських археографічних публікацій, присвячених Великій Північній війні. Наприклад, збірник документів, випущений 2009 р. до 300-річчя Полтавської битви, майже 70 % документів подає фрагментарно, причому навіть ті, які вже було цілком оприлюднено у «Письмах и бумагах»¹⁰.

Публікувалися державні акти, міжнародні угоди, офіційні листи іноземним володарям або підлеглим, інструкції й настанови, а також особисті нотатки, приватні листи, словники, різноманітні переліки, малюнки тощо. Тому в цілому видання здатне досить об'єктивно окреслити повне джерельне поле з означеної теми. Тим більше воно надає можливості для проведення змістовного аналізу позиції, планів, ідей й навіть настроїв самого автора листів, грамот, угод та інших державних актів. І хоча це точка зору досить однобічна, з їхніх рядків постає картина, що відрізняється від міфів російської / радянської історіографії.

Очевидно, що видання, попри свій величезний обсяг, містить не всі документи, створені або підписані Петром. Частину з них не виявлено, про що упорядники згадували у відповідних місцях. Інша частина була їм просто невідома, як от важливий за своїм змістом лист-інструкція царя Івану Мазепі від 20 вересня 1707 р., німецькомовну копію якого було знайдено українським істориком В. Кордтом наприкінці 1920-х років у Стокгольмському архіві¹¹.

Для нашої теми вагомим є той факт, що, на відміну від усіх згаданих публікацій, «Письма и бумаги» надають виняткову можливість у рамках одного видання побачити листи московського царя й відповіді Івана Мазепи, або ж навпаки – реакцію Петра на звернення гетьмана. Якщо додати до цього згадування очільника Війська Запорозького в інших листах царя та його оточення, то матимемо досить повну картину не лише діалогу московського суверена з його українським підданим. Зі сторінок археографічного видання постають реальні свідчення ролі Івана Мазепи у становленні Російської імперії, формуванні самого Петра І як державного і політичного діяча.

Уперше ім'я Івана Мазепи на сторінках «Писем и бумаг» з'явилося 1697 р. у контексті підготовки відсічі походу кримської орди під керівництвом самого хана та турецького загону на дніпровську фортецю Тавань. Тоді белгородський вое-

¹⁰ Северная война 1700–1721 гг.: Сборник документов. Т. 1: 1700–1709. Москва, 2009. 528 с.

¹¹ Кордт В. Матеріали з Стокгольмського архіву до історії України половини XVII – початку XVIII ст. // Український археографічний збірник. Т. 3. Київ, 1930. С. 28–29.

вода кн. Я. Долгоруков та Іван Мазепа виступили на допомогу її гарнізону і сприяли відходу кримців. Про дії гетьмана проти татар повідомляв до далекого Амстердаму рідний дядько Петра Л. Нарішкін – один з фактичних регентів за від'їздом царя у «Велике посольство»¹². Присутня постать гетьмана також в інших листах Нарішкіна, в яких йшлося про події в регіоні Чорного та Азовського морів. Очевидно, що козацька армія та її регіментар були одним з гарантів збереження status quo в цьому регіоні за досить тривалого періоду між завоюванням Азову та підписанням миру з Оттоманською Портою (1696–1700). Такі заслуги Івана Мазепи були відзначені наданням йому 8 лютого 1700 р. другого за ліком Ордену св. Андрія Первозванного «за многие ево в воинских трудах знатные и усерднорядетельные верные службы, которые он с его, великого государя, Малороссийскими регименту своего ратными людьми против его, великого государя, неприятелей, салтана Турскаго и хана Крымскаго, через 13 лет воинские многие храбрые победы чинил»¹³. Прикметно, що першим кавалером ордену був «ближний боярин» Ф. Головін, керівник московської дипломатії. Таким способом, через нагороду новоствореним орденом, очільника Війська Запорозького навіть формально було введено до найближчого оточення царя. Сам Петр та його фаворит Меншіков стали кавалерами ордену св. Андрія Первозванного пізніше, у 1703 р.

Надалі постать гетьмана з'являється в зв'язку з підготовкою війни проти Швеції у 1700 р. Ф. Головін у березні того року повідомляв Петру, серед відомостей про міжнародні події та перемовини, що особисто зустрівся з гетьманом перед від'їздом того з Москви, вже після отримання ордену. Обговорювали в основному польську проблему (скоріш за все, ситуацію у Правобережній Україні). Разом з тим йшлося про позицію Мазепи стосовно майбутньої шведської війни: «С гетманом при самом отъезде видевся, сказывал о поляках; гораздо рад, и способы из себя кладет и нас нудит на Шведа, только бы обождать, что с Турки будет»¹⁴.

Очевидно, що український володар ішов у фарватері московської політики, активно підіграючи агресивним задумам Петра. Як і цар, гетьман уважав, що настав слушний час «как теперь есть, нашей стороне давшихя войны против для отискания своего»¹⁵. Разом з тим Мазепа закликав до обережності, щоб уникнути війни на два фронти, не починати військових дій на Півночі раніше підписання миру з Туреччиною.

Утім, роль Івана Мазепи у підготовці Великої Північної війни могла бути значно більшою, ніж це оприлюднене в «Письмах и бумагах». Зокрема, Т. Таїрова-Яковлева повідомляє, що другий раунд переговорів Петра та послів дан-

¹² Письма и бумаги императора Петра Великого. Т. 1: (1688–1701). Санкт-Петербург, 1887. С. 659.

¹³ Там же. С. 798.

¹⁴ Там же. С. 335.

¹⁵ Листи Івана Мазепи. Т. 2: 1691–1700. С. 636–637.

ського короля 8 лютого 1700 р. проводили не у Кремлі, а на гетьманському подвір'ї у Москві¹⁶. Мазепу спеціально було викликано на початку січня до царської столиці¹⁷. Отже, можна припустити, що гетьман не тільки був присутнім при переговорах, наслідком яких став початок військових дій, але і брав у них активну участь.

У цій ситуації варто розглядати гетьмана Війська Запорозького як ще одного союзника московського царя в антишведському Північному альянсі. На той час гетьман був залежним від нього («подданным нашим», як називав його цар у офіційному листуванні), але зберігав певні ознаки суверенного володаря держави, пов'язаної з Московським царством угодою про підданство. У цьому сенсі його можна порівняти з герцогом Курляндським, залежним від Речі Посполитої, герцогом Голштинським, який перебував у війську Карла XII, кримським ханом, молдавським та волоцьким господарями, підлеглими Оттоманській Порті. Різниця полягала лише в тому, що сам цар і всі московські можновладці з часом практично перестали рахувалися з таким спеціальним статусом володаря України. Вони ставилися до гетьмана як до одного зі своїх призначених воєвод чи намісників.

Підтримуючи прагнення царя до нападу на Швецію, Іван Мазепа, як і всі учасники розпочатої Великої Північної війни, природно, не міг досягти всієї її наслідки. Насправді 1700 р. важко було уявити будь-кому, що розпочата на північних кордонах Московського царства війна триватиме більше 20 років, і козаки довго накладатимуть головами у Балтії, Польщі, Литві та Білорусії задля чужих імперських амбіцій. І що зрештою війна не омине України: долю двох імперій та Гетьманату було вирішено під Полтавою.

Поза сумнівом, в очах царя надзвичайно високим був військовий авторитет гетьмана. Інакше б він після своєї ганебної втечі напередодні Нарвської поразки не згадав Мазепу і козаків у листі до московського резидента у Варшаві від 30 листопада 1700 р. Доручивши послу переконувати Августа у дієздатності та чисельності московського війська, у можливості Московського царства продовжувати війну, виконати свої зобов'язання, цар писав про концентрацію своєї армії на північному кордоні: «... генералу Репнину с 12000 пехоты быть в Новгороде, а гетману Черкаскому с 8000 конных и с 10000 пехотных быть в Пскове, и которые всегда будут готовы к походу...»¹⁸. Прикметно, що за цим підрахунком основну частину (більше половини) царського війська, здатного продовжувати війну, складали українські козаки.

Чи дійсно Петр уважав їх своєю останньою надією, чи просто хотів переконати польського короля в наявності в своєму розпорядженні значних військових контингентів? Адже у «Письма и бумагах» міститься багато негативних

¹⁶ Таирова-Яковлева Т.Г. Иван Мазепа и Российская империя. История «предательства». Москва, 2011. С. 141.

¹⁷ Гетман Иван Мазепа. Документы из архивных собраний Санкт-Петербурга. Вып. 1. С. 14.

¹⁸ Письма и бумаги... Т. 1. С. 408–410.

висловів царя щодо козаків. Він уважав їх нестійким, погано озброєним, мало дисциплінованим військом, незвичним до регулярного бою, здатним розбігтися при першій нагоді. 1702 р. для кампанії в Прибалтиці цар вимагав надіслати найкраще військо: «говорено самому гетману, чтоб прислал добрых и ис кампании лутчих, которые б не бежали»¹⁹. На початку 1707 р. Петро дорікав Івану Мазепі: «в прошлой компании которые казаки были регименту вашего, и у тех почитай что ни у кого сабли не видали, кроме пищалей и сайдакові...»²⁰. Кращої думки цар був лише щодо сердюків та компанійців – найманої гвардії гетьмана. При тому цар постійно думав про те, що козаки можуть «зрадити». Він писав Б. Шереметеву ще восени 1700 р.: «Черкаское непостоянство ведомо, а беречься от них всегда надобно...»²¹. Відповідним було ставлення царських командирів до козаків. Як приклад, згадаємо наведений у джерелах факт. Ліфляндський дворянин І. Р. фон Паткуль, з 1704 р. – генерал-лейтенант царської служби, на загал людина жорстока і деспотична, відкрито знущався над ними. Наприкінці року Іван Мазепа, перебуваючи в Москві, скаржився Ф. Головіну, а той 22 лютого 1705 р. відписав Г. Долгорукому про такий інцидент: «...господин гетман и кавалер приносил великую жалобу о казаках, которых господин Паткуль, обобрав лошади, от себя отпустил такою дорогою, что почитай что в руки неприятельские их отдал, а лошади взял к себе»²².

В обставинах осені 1700 р. все ж варто визнати, що українські козаки та їхній очільник залишалися останньою надією царя. Як засвідчують документи, оприлюднені у новітньому російському збірнику документів про початковий етап Північної війни, саме на них покладалась оборона Пскова – одного з найімовірніших об'єктів наступу шведів у листопаді 1700 р. Псковський воевода В. Бухвостов отримав указ з Посольського приказу про те, що козаки мали залишитися на зимових квартирах у Пскові та псковському повіті: «А гетману с черкасы, как возвратится, велеть быть во Пскове, и во Псковском уезде быть в пристойных местах, и имети им опасение от неприятельских людей. И без ево великого государя указу ево, гетмана, изо Пскова не отпускать»²³. Йшлося про наказного гетьмана І. Обідовського, а не про Івана Мазепу, який залишався в Україні.

Як би там не було, гетьманські війська становили важливу складову антишведських сил. Тому в травні 1701 р. цар повідомляв короля Августа, що «велено подданному нашему, войска Запорожского обоих сторон Днепра гетману и славного чина святого апостола Андрея кавалеру, Ивану Степановичю Мазепе, с на-

¹⁹ Письма и бумаги императора Петра Великого. Т. 2: (1702–1703). Санкт-Петербург, 1889. С. 26.

²⁰ Письма и бумаги императора Петра Великого. Т. 5: (январь – июнь 1707). Санкт-Петербург, 1907. С. 57.

²¹ Письма и бумаги... Т. 1. С. 359.

²² Письма и бумаги императора Петра Великого. Т. 3: (1704–1705). Санкт-Петербург, 1893. С. 750.

²³ Северная война 1700–1721 гг. Т. 1. С. 79.

шими царського величества войски Запорозжескими и регименту ево с ратными людьми» пройти через володіння польського короля до Лівонії, де точилася так звана «мала війна» зі шведами. Від Августа вимагалось надання всього сприяння і постачання цього війська²⁴. Причому характерно, що цар ужив тут і постійно використовував повний титул гетьмана «обоих сторон Днепра», не дивлячись на те, що за московсько-польськими угодами Правобережна Україна відносилася до Речі Посполитої. Очевидно, що Август не був у захваті від такого козацького походу через власну територію, але інтереси спільної боротьби зі шведами примушували його змиритися з цим фактом.

Правобережжя довгий час залишалось дражливым питанням у стосунках Августа, Петра та Івана Мазепи. Московський цар був байдужим до проблеми об'єднання обох частин України, розірваної навпіл ще 1667 р. за московсько-польською угодою. Він переймався лише проблемою стратегічного значення Правобережної України для майбутньої війни з Туреччиною, чому «ни при сложившихся в настоящее время обстоятельствах, ни после окончания войны со шведами мы не сможем отдать Украину полякам»²⁵.

Натомість гетьман прагнув до воз'єднання українських земель. Він намагався за допомогою дипломатичних і військових маневрів поширити свою владу на правий берег Дніпра, утримати там адміністративний полковий устрій. У цьому Мазепа повністю продовжував лінію свого попередника Івана Самойловича. Повстання 1702–1704 років під проводом наказного гетьмана С. Самуся, правобережних полковників С. Палія (Гурка), З. Іскри та А. Абазина проти поляків було використано гетьманом, попри офіційні вказівки царя перекрити кордон по Дніпру, не пропускати козаків на підвладну Варшаві територію, сприяти поверненню центру повстання – Білої Церкви – полякам. Утім, і цар сам у листі гетьману від 20 вересня 1707 р. пропонував усіляко затягувати справу і заспокоювати польську сторону обіцянками²⁶.

Так, за повідомленням царського посла у Варшаві кн. Г. Долгорукова від 18 грудня 1702 р., поляків дуже налякали чутки про просування 20-тисячного українського війська з Лівобережжя на допомогу повстанцям. Посол мав спростовувати їх, запевняти, що Іван Мазепа не йде на Правобережжя²⁷. Насправді ж гетьман лише вичікував слушної хвилини (вона настала влітку 1704 р.), щоб де-факто забрати Правобережну Україну під свій регімент. Тоді він отримав від царя указ «со всем казачьим войском в нужном случае против противных его королевскому величеству поляков по желанию ево в Польшу вступить, и огнем и мечем поступать и их к послушанию приводит»²⁸. Наступного року царський указ

²⁴ Письма и бумаги... Т. 1. С. 450.

²⁵ Кордт В. Матеріали з Стокгольмського архіву до історії України половини XVII – початку XVIII ст. С. 28–29.

²⁶ Там само.

²⁷ Листи Івана Мазепи. Т. 2. С. 426.

²⁸ Письма и бумаги... Т. 3. С. 60.

вимагав від нього ввести на територію Речі Посполитої 30 тис. козаків, збирати «контрибуції» з прихильників Станіслава Лещинського, а тим, хто виїхав на коронацію прошведського короля, загрожувати «не точию кантрибуциями, но и конечным разорением» (ці слова вписано самим царем)²⁹. Стосовно зібраної контрибуції виникла певна колізія: гетьман писав Петру, що збирав її активно і спрямував «на войско». Очевидно, йшлося про козацьке військо, адже цар став наполягати, що зібрані гроші «прислати ему в казну надлежит»³⁰.

Видання засвідчує, що протягом 1698–1708 рр. гетьман писав до Москви досить часто, порушуючи багато поточних і засадничих питань³¹. Царським боярам це не дуже подобалося, і найближчий родич Петра Л. Нарішкін навіть повідомляв тому: «... к [г]етману отпишу, чтобы об одном деле не писал много»³². Очевидно, що більша частина з цих листів адресувалася безпосередньо московському володарю. Так, окремі сліди існування царських указів, ініційованих зверненнями з України, знаходимо у ділових помітках до оприлюднених В. Станіславським листах Мазепи³³. Але жодного листа-відповіді або указу Петра до гетьмана за період до 1701 р. не збереглося.

Натомість опубліковані статті гетьмана царю та резолюції на них останнього від літа 1703 р. Іван Мазепа подав Петру цілий перелік проблем, що бентежили українців. Серед них – оборона турецького кордону, взаємини з Січчю Запорозькою, статус прикордонних міст тощо. Значне місце у цьому переліку посіли питання взаємин козацької старшини з московськими адміністраторами – отже, втручання останніх в гетьманські повноваження. Так, полковник стародубський Михайло Миклашевський, який 1703 р. був наказним гетьманом – командувачем козацьким військом у Ліфляндії, потрапив під підозру. За деякими чутками, він розпочав переговори з польськими прибічниками Карла XII (питання наявності в нього повноважень залишимо відкритим). І хоча саме Мазепу називали джерелом такої інформації, той пропонував не відсилати полковника на слідство до Москви, а провести його у Батурині, потримати під вартою, в якості покарання перевести зі стародубського полковництва до Глухова (той колись був глухівським городовим отаманом). Гетьмана хвилював насамперед власний авторитет у старшинському середовищі: «... чтоб таковым поступком иных полковников не ожесточить сердца и не привесть в отчаяние, наипаче в нынешнее времяна. Как при моем гетманстве никаких еще ссылок не бывало...»³⁴. Таке прохання могло означати спробу Мазепи вивести з-під царської підозри свого довіреного агента. Зрештою це вдалося. 1705 р. Миклашевського було відновлено на посаді старо-

²⁹ Там же. С. 364–365.

³⁰ Там же. С. 419.

³¹ Наприклад, у збірнику В. Станіславського зафіксовано до двох десятків листів на рік, які гетьман надсилав до московських царів наприкінці XVII ст. (Листи Івана Мазепи. Т. 2.).

³² Письма и бумаги... Т. 1. С. 560.

³³ Листи Івана Мазепи. Т. 2. С. 558.

³⁴ Письма и бумаги... Т. 2. С. 196.

дубського полковника, а наступного року він загинув під Несвіжем у битві зі шведськими військами.

Оцінюючи назагал весь комплекс порушених у «статтях» Івана Мазепи проблем і відповіді царя, можна дійти висновку, що гетьман мав на той момент значний вплив на рішення Петра стосовно України. Так, цар рахувався з думкою Мазепи щодо призначення й звільнення полкової старшини. Той навіть міг вплинути на добір командного складу московських військ на своїй території. Цар довіряв йому проводити на власний розсуд переговори з турецьким прикордонним керівництвом, запорозькою вольницею тощо. Основне резюме резолюцій Петра: «А поступати ... ему, гетману, как он восхощет; сие царское величество на ево волю полагает»³⁵. У січні 1705 р. цар писав послу в Стамбулі П. Толстому, що потребує порад Івана Мазепи стосовно прибулого турецького дипломата Мустафи-аги³⁶. Той намагався відвідати балтійський театр військових дій, побувати у Нарві. Натомість майже рік його протримали у Новгороді, а відпустили без традиційного подарунку. Отже, гетьман відігравав у дипломатичній службі Московського царства доволі значну роль, яку не можна звести лише до «інформирования центрального правительства о состоянии турецко-татарских дел» та виконання «других ответственных поручений» царя, як то стверджує російський історик К. Кочегаров³⁷.

До повноважень українського володаря в структурі московської дипломатії належали також контакти з християнськими господарями Молдови та Валахії. Привертає увагу згадування Івана Мазепи у листі царю керівника московської дипломатії, датованому кінцем лютого або початком березня 1700 р. Перед своїм від'їздом з Москви гетьман передав Ф. Головіну царське доручення щодо валаського посланця: «Когда я с ним прощался, говорил, чтоб отпустишь ты, милостивой государь, повелел Волоского (а не Мултынского) посланца; что мы поверая, отпуск готовить велели против прежних таких отпусков. Изволишь, государь, приказать о сем отписать?» З наведеного можна зробити висновок, що у проблемах зносин з дунайськими князівствами Мазепа для царя був більшим авторитетом, ніж «ближний боярин» і керівник дипломатичної служби Ф. Головін. Адже саме через гетьмана тому було передано директиву про нагородження і відправку на батьківщину валаського посла Г. Кастріота, котрий перебував у Москві ще з 1698 р. Метою приїзду валаського делегата, як і молдовського С. Константинова, було з'ясування перспектив переорієнтації дунайських князівств на Москву. Очевидно, що ніякої певної відповіді цим посланникам не надали. Петр І підтвердив слова Мазепи: «Отпусти с ласкою, для лица»³⁸.

³⁵ Там же. С. 201.

³⁶ Письма и бумаги... Т. 3. С. 220.

³⁷ Кочегаров К. Роль Ивана Мазепы в русско-турецких отношениях первой половины 1708 г.: поездка Згуры Стилевича к сераскеру Юсуфу-паше // Україна в Центрально-Східній Європі. Вып. 9–10. Київ, 2010. С. 173.

³⁸ Письма и бумаги... Т. 1. С. 336.

Зносини дунайських князівств з Московським царством стали відомі Стамбулу. Виникла серйозна криза у взаєминах Молдови та Валахії з верховним сюзереном – турецьким султаном. У 1703 р. її вдалося тимчасово розв'язати. Саме від Івана Мазепи отримав цар важливу інформацію про долю обох володарів. З почуттям великого полегшення гетьман доповідав, що молдовського господаря Константина Дуку після утримання в Стамбулі було відновлено на посаді. Насправді ж третій раз (він був господарем у 1693–1695 та 1700–1703 рр.) Дуці не вдалося утриматися на троні. Не допомогли йому і гроші тестя Константина Бринковяну, володаря Валахії, які він роздавав службовим особам в Стамбулі.

Стосовно самого валаського господаря Мазепа повідомив, що «со всем и з советники ево Силистрийской паша в тысячном числе прислал Турков и, взяв, послал в Адрианополь». Проте вже невдовзі їх усіх було відпущено³⁹. Характерний факт: московський посол у Стамбулі П. Толстой зміг підтвердити відомості лише щодо молдовського господаря, які, зрештою, виявилися неправдивими. Про переслідування і виправдання валаського володаря йому не було відомо.

Кілька документів, оприлюднених у «Письмах и бумагах», свідчать про важливу роль гетьмана у підтриманні зв'язків зі східними церковними керманічами. Наприклад, листування ієрусалимського патріарха Досіфея з царем у 1702–1704 рр. йшло через Івана Мазепу – він отримував і пересилав до Москви шифровані повідомлення патріарха, який називав його «славнейший гетман»⁴⁰. Досіфей посідав чільне місце серед інформаторів Петра у володіннях Оттоманської Порти.

Проте незабаром ситуація докорінно змінилася. Цар використовував у Лифляндії і в самій Польщі гетьмана та українських козаків надто активно, навіть попри власний страх імовірного руху шведів на Київ. Так, у жовтні 1705 р. Петр І надав Іванові Мазепі спеціальні «статьи» – інструкцію щодо дій упродовж зими. На території Польщі мали лишитися до 25 тис. козацького війська з 20–25 гарматами, з «добрым наказным, которому приказать по указу стать на станции и збирать провиант на зиму». З іншою частиною війська гетьману належало відступити до українського кордону («рубежу малоросийскому»), але залишитися на польській території, не наближаючись до нього ближче ніж на 100 верст. «По нынешнему расположению изволишь приказать стать на квартирах зимовых наказному с нарочитыми козаками в воеводстве Белском, и в земле Хелминский, и в земле Лвовской, и Замосее; к тому ж провиант збирать, естли в сих недостатков будет, с Волыни из всего воеводства»⁴¹.

Участь козаків у військових діях призводила до значних утрат у їхніх лавах. Навесні 1706 р. вся московська армія здійснила масований відхід (de-facto втечу) з території Речі Посполитої через загрозу шведського наступу. Царю вдалося вивести з-під удару значну частину війська. Втім, для козаків цей відступ відбувся не зовсім удало. 19 квітня 1706 р. під Клецьком шведи розбили чотирьохтисяч-

³⁹ Письма и бумаги... Т. 2. С. 605.

⁴⁰ Там же. С. 341–346.

⁴¹ Там же. Т. 3. С. 468–469.

ний загін думного дворянина С. Неплюєва разом з козаками й сердюками під проводом Данила Апостола, полковника миргородського. Ті намагалися деблокувати фортецю Ляховичі, де гарнізоном стояв переяславський полковник І. Мирович. Загинуло 100 вершників, до 800 піхотинців та українських сердюків, утрачено чотири гармати, чотири прапори. Про долю Апостола, чотирьох комонних і трьох піхотних полковників не було відомостей. Іван Мазепа писав наближеній особі царя Г. Головіну 23 квітня 1706 р.: «...наши, не выдержавши и силам неприятельским не постоявши, иные в розсипку поишли, а инные, также пораженные, мужественную восприяли смерть, утративши и чотыре арматы, якие з собою мели, о чом от погрому того злополучного прибегаючи, извествуют»⁴². 1 травня капітулювала фортеця Ляховичи, і туди приїхав сам Карл XII. У цитованому листі Іван Мазепа просив Петра дати йому дозвіл звернутися до шведів у справі звільнення переяславського полковника та всіх полонених козаків. Очевидно, такого дозволу не надходило, адже І. Мирович помер у шведському полоні того самого року.

Назагал кампанія 1706 р. виявилася дуже важкою для українських козаків. Іван Мазепа у листі до Петра 22 травня 1706 р. з Гомеля просив царського дозволу на розпуск полків до наступного року: «...быле бы войска все регименту моего, целорочною военною службою утруждении, знужнелыи, опешалыи, изнищалыи, з которых едны по-за Вислою были, другии при войсках Всероссийских от Кгородна ишли, трети въ Клецкому погроме располошены zostали, а четвертыи тыи, якие в Менкску при мне обретаются, до домов своих повернули...»⁴³.

Натомість Петр нав'язав гетьману нове завдання: зміцнення фортифікації Києва в очікуванні руху шведів углиб України. Опубліковані «пункти» Івана Мазепи від 19 серпня 1706 р., у відповідях на які мало бути сформульоване царське бачення стратегії захисту та підпорядкованості самого гетьмана. Наводимо їх повністю, оскільки вони дають вичерпне уявлення про стосунки обох володарів на той момент:

«1. По отходе вашего царского величества и войск ваших монарших с Киева что мею тут чинити, як долго бавитися, и если в Киев неисходно zostавати с войсками ренменту моего до указанного времени или надлежащее дело фортификации Печерской розпорядивши и на квартири войску розделивши, а дозор иному кому вручивши, самому до Батурина отъехать? Также де кто будетъ из офицеров до той фортификации Печерской для досмотру приставленный, которого бы в деле настоящем мощно было спрашивать?

Ответ: Первое надлежит все выразпорядити для фортеции и потом разве на время съездити в Батурин, понеже в отлучении гетманском не так будете порядочно и споро; ради же разпорядку Печерской фортеции остовляется подполковник госп. Гейсон.

⁴² Письма и бумаги императора Петра Великого. Т. 4: (1706). Санкт-Петербург, 1900. С. 857.

⁴³ Там же. С. 861.

2. Войска Великорусския пехотныя и конныя якие меють при боку моему заставати для бережения Украины и свойй целости?

Ответ: Теже, которие и през сего были, а вместо взятого Нечаев или Протопопов полк.

3. Если яковые дела нужны приключаться, которых без имянного вашего царского величества указу управляти и повершати нельзя будете, куда мею и до кого писати в таковых случаях, указ ваш монарший себе просячи?

Ответ: До господина Головкина»⁴⁴.

Відповіді царя засвідчували, по-перше, що той не збирався виділяти жодних додаткових військових контингентів для захисту України. Її оборона, як і будівництво Печерської фортеці, покладалися виключно на гетьмана. По-друге, статус комунікації з Петром знижувався: відповідальною особою за це замість самого царя став Г. Головкін, який замінив на посаді керівника дипломатичної служби Московського царства померлого влітку 1706 р. Ф. Головіна.

За таких обставин, як видно з опублікованих у виданні документів, уже 1705 р. Івану Мазепі довелося переконувати царя у власній відданості, чого раніше не спостерігалось. У відомому листі від 13 жовтня 1705 р. гетьман, у найкращих традиціях барокової культури, барвисто описував спокушання, що витерпів від «враждебнейших недоброхотов, ненавидящих вашему величеству добра, покушающимися своими злохитрими прелестми искусити, а найпаче преминити мою, никогда же премененную к вашему величеству подданскую верность и отторгнути меня с Войском Запорожским от высокодержавной вашего величества руки». Він вів мову про чотири спокуси: від польського короля Яна Собеського, кримського хана, повсталих донців і, нарешті, від «короля Шведцкого и от псевдокороля Полского, беззаконно ныне в Варшаве коронованого, Лещинского, устремилосся на мою душу и непреборимую подданскую верность искушение...»⁴⁵. Мазепа переконував Петра у повній відданості, проте, очевидно, все ж таки поступово втрачав довіру царя. Вже не бачимо висловлених тим надій на поради досвідченого гетьмана, а в листах останнього, здебільшого переданих через Г. Головкина, надалі містяться лише звіти про виконання доручень самодержця і окреслення проблем, що турбували українського володаря.

Поза сумнівом, саме події Великої Північної війни викликали таку поступову перемену в стосунках двох володарів. З одного боку, Петро I сповна використав надану шведським королем відстрочку в сім років, зміцнив і переозброїв московську армію, набув також державного досвіду, сформував коло відданих виконавців – фахівців у військових, дипломатичних і державних справах. Він зміг залучити на свою службу військовиків, дипломатів та інженерів з усієї Європи. Ці найманці разом з підданими царя фактично ввели Московське царство в європейський простір, і Петро уже не потребував порад гетьмана. Московському володарю стали потрібні слухняні виконавці, а не радники. Цар став ще

⁴⁴ Там же. С. 352.

⁴⁵ Там же. Т. 3. С. 1012–1013.

більш зневажливо висловлюватися і на адресу гетьманського війська, вважаючи його лише допоміжною силою. У листі Івану Мазепі від 24 січня 1707 р. цар віддав такий наказ: «Чтоб заране к походу изготовитца и чтоб по самой первой траве в мае под Киевом стать, как для совершения начатой фортеции, а паче для обороны от неприятеля своих краев, о котором сказывают, что конечно намерен в первых числах мая итти к нашим краем, чего для належит вящее приготовление в войсках иметь. И понеже ваша милость можете знать, что войско Малороссийское не регулярное и в поле против неприятеля стать не может, того для советую вам довольно число лопаток и заступов велеть взять с собою, також и добрую полковую артиллерию, дабы возможно у Днепра (ежели неприятель будет) в удобных местех шанцами или окопами укрепитца и тем возбранить неприятелю ход в свою землю. Також дабы и в украинских городех от Полского рубежа добрую осторожность иметь и палисадами и протчим укрепить»⁴⁶. І надалі він всіляко наголошував у своїх вказівках гетьману, що для захисту Київа жодних додаткових сил не виділятиметься. У настановах від 25 квітня 1707 р. йшлося про те, що козаки мали «Печерской монастырь укрепить, хотя и не так, как надлежит быть совершенная фортеция, но так, дабы можно было сей год, при приходе неприятеля, удержать...». Сам Київ віддавався на поталу шведам: «Во время неприятельского приходу, осадя и угьрави Печерской монастырь, уступить за Днепър, а старой Киеф оставит пуст». А крім того, 5 тис. добірного козацького війська мали йти на Люблін, чим істотно зменшувався оборонний потенціал України⁴⁷.

Виснаження Гетьманщини внаслідок московсько-шведської війни було надзвичайним. Крім військової служби, яку справляли козаки власним коштом поза межами своєї держави, практично не отримуючи належної компенсації від царя, це виснаження обумовлювалося також різноманітними повинностями на користь московського війська та держави, від самого війська та поборів на його утримання. Про це все писав гетьман Петру, але у відповідь отримав малообнадійливу царську грамоту від 24 червня 1707 р. У ній йшлося про можливу винагороду за перенесені страждання після завершення війни: «И сею нашею милостивою грамотою вас, верного подданного нашего гетмана и кавалера, и все войско Запорожское и народ Малороссийский обнадеживаем своею царского величества неотменною милостию, что мы, великий государь, наше царское величество, как напред сего тебя, нашего верного подданного, и все войско Запорожское и народ Малороссийский к своей особой милости и признанию и при правах и привилегиях ваших содержали, так оная наша царского величества милость и впредь наипаче от вас отъемлема за ваши к нам усерднорядетельные непрестанные службы и верности не будет, и по окончанию сия войны те понесенные трудности и убытки нашею царского величества милостию за ваши к нам верные службы награждены будут»⁴⁸.

⁴⁶ Там же. Т. 5. С. 41–42.

⁴⁷ Там же. С. 189–190.

⁴⁸ Там же. С. 332–335.

Наприкінці літа 1707 р., коли остаточно з'ясувалося, що шведи з Саксонії просуваються у східному напрямі, Петро I заборонив традиційний розпуск козацьких полків на зимовий період. У вересні він наполягав на тому, що найголовнішим є завершення зведення Печерської фортеці: «Однако не изволь во учреждении оной крепости плошита, дабы оная совсем ко осадному времени была готова. Також изволь некоторую часть Малороссийских войск купно с Великороссийскими во оной гварнизонном определить на зимовье»⁴⁹. Будівництво Печерської (Успенської) фортеці було завершено наприкінці 1707 р., з приводу чого у листопаді гетьману була надіслана соболина шуба, коштовні подарунки іншим старшинам. Для озброєння її гарнізону Мазепі у грудні 1707 р. безоплатно передано 1000 фузей, шпаг та іншої зброї. Крім того, обговорювалася необхідність виділити у розпорядження Івана Мазепа московський корпус у складі чотирьох піхотних полків і певної кількості кінноти від Меншикова⁵⁰. Проте до реалізації таких планів не дійшло. Навіть у квітні 1708 р. московський гарнізон у Києві налічував лише 2 тис. солдатів. Прибуло ще тисяча новонабраних, але всі вони фактично були без зброї. Все це засвідчувало повне нехтування царем своїх зобов'язань із захисту України.

Козацьке військо, що на початку Великої Північної війни розглядалося як союзна армія під проводом власних командирів, лише в оперативному сенсі підпорядкована московським воєначальникам, у цей період остаточно перетворилося на допоміжний іррегулярний контингент. На українських командувачів, навіть на самого гетьмана московські фельдмаршали і генерали практично вже не звертали уваги, на власний розсуд використовуючи козаків. Це з усією очевидністю випливає з царських наказів, інструкцій, листів, оприлюднених у «Письмах и бумагах».

З іншого боку, Іван Мазепа, вочевидь, побачив, що у державі, що розбудовувалася царем, уже не було місця Гетьманщині з її автономією, та й самому гетьману. Звісно, що такі думки не потрапили до опублікованих документів. Вони не висловлювалися ані самому царю, ані його приближеному оточенню. Проте деякі наміри гетьмана прослідковуються і зі сторінок «Писем и бумаг». Так, у листуванні стосовно «зради» стародубського полковника М. Миклашевського у 1703 р. міститься виклад польських обіцянок (насправді мрій козацької старшини) : «...если у Поляков состоится мир со Шведами, то Поляки приблизятся к границам Московской державы и заставят Петра уступить Польше Украину; тогда Украинская вольность будет такова же, какова Польская и Литовская: сколько сенаторов из Короны и Литвы, столько же будет и из Украины, и все казаки вольностью и шляхетским достоинством одарены будут»⁵¹.

⁴⁹ Письма и бумаги императора Петра Великого. Т. 6: (июль – декабрь 1707). Санкт-Петербург, 1912. С. 106–107.

⁵⁰ Там же. С. 589, 596.

⁵¹ Там же. Т. 5. С. 575.

Навесні 1708 р. розгорнулася справа з доносом генерального писаря В. Кочубея та полковника полтавського І. Іскри на гетьмана. Серед іншого, в тексті доносу знайшли своє віддзеркалення реальні сподівання і плани козацької старшини, самого володаря булави. Іван Мазепа вміло використав на свою користь цей донос, апелюючи до царя (через Г. Головкина) такими аргументами: «прося о прислании оных (Кочубея й Искри. – Г. П.) к нему в войско, а не в Киеву, для обличения их воровства и потом корания, какое ваше величество над ними учинить укажете, чтоб то народ Малоросийский видел, потому де, что в народе Малоросийском, а особливе в посполстве, от его единомышленников разсеваются многие плевелы, будто его, Кочубея, и Искру из Смоленска до Петербурка провадили и будто на него, гетмана, ваш великий гнев, и ныне де обозного войскового генерального челядника, в Киев едучаго, в одном малом местечке Оленовце за то толко, что просил подводы, старшина тамошня была и из местечка, отнявши лошадей, выгнали с таковыми выговорами: “полно уже вашего, гетманчики, панства, приедет де на вашу всех погибель Кочубей”. Также де всюда в простом народе безумные повести оглашаютца, будто Кочубей в великой милости вашей здесь, а Искра будто послан гетманом города какого добывать, а когда де добудет, отпущен де будет на гетманство; такое де смущение и мятеж от плевелосеятелей единомышленников Кочубеевых потамест не может искоренить»⁵². Того разу Мазепі знову вдалося виправдатися перед царем. Користуючись нагодою, він поздоровляв Петра з днем ангела 30 червня 1708 р., як завжди, улесливо-бароково бажаючи тому перемоги у війні, метафорично використовуючи ім'я самодержця: «...дабы той камень вери оружие вашего царского величества на поражение полчищ неприятельских изострил и горделиваго Шведскаго Голиафа обезглавил, а православную вашего царского величества августейшую монархию непоколебимым основанием утвердил...»⁵³. Проте назагал ситуація в їхніх стосунках перетворювалася на кризову.

Навіть найближчі до царя особи повідомляли про зростаюче в Україні невдоволення війною. 26 травня 1708 р. Меншіков повідомляв Петру: «...писал ко мне Шидловской, что он имеет некоторые подозрения на казаков гетманского regimentу, которые на него, гетмана, и на старшин приносят многие нарекания в недовольстве денежной изычайной им плате, и чтоб и оные, яко лехкомышленные, какова зла не мыслили; о чем я гетману напред сего писал, чтоб он такие нарекания под сей случай утушил надлежащею им платою»⁵⁴. Звичайно, справа полягала не лише у платні, а в загальній ситуації суспільного опору політиці царя та його представників. Гетьман відчував такі настрої суспільства і повинен був на них реагувати.

⁵² Письма и бумаги императора Петра Великого. Т. 7: (январь – июнь 1708). Вып. 2. Москва; Ленинград, 1946. С. 715–716.

⁵³ Там же. С. 880.

⁵⁴ Там же. С. 748–749.

Останньою краплиною став намір царя перетворити всю Україну на пустку, щоб шведи не могли скористатися її ресурсами. Коли остаточно визначився напрям просування шведів, цар віддав генерал-майору М. Іфланту, командирі каральної бригади з 4-х драгунських полків, наказ щодо застосування тактики «випаленої землі» і здійснення терору стосовно місцевого населення: «Ежели же неприятель пойдет на Украину, то иттить у него передом и везда правиянт и фураж, також хлеб стоячей на поле и в гумнах или в житницах по деревням (кроме толко городоф), (чего сами не могут употребить), полской и свой, жечь не жалея и строения перед оным и по бокам, также мосты портить, леса зарубать и на болших переправах держать по возможности. Все мелницы також жечь, а жителей всех высылатъ в леса с пожитками и скотом в леса. Також, чтоб жернов не оставлявали, брали с собою или разбивали. А ежели где поупряметца вытить в леса, то и деревни жечь. И о сем наперед сказать. Також и то сказать везде: ежели хто повезет к непъриятелю что ни есть, хотя за денги, тот будетъ повешен, також равно и тот, которой ведает, а не скажет. Також деревъни, из которых повезут, жечь же»⁵⁵.

Притому козацькі полки практично виводилися з України – частина з них перебувала в Білорусі, частина дислокувалася в Польщі, а це один корпус Іван Мазепа мав терміново надіслати на допомогу литовському підскарбію Людвіку-Константину Потею, прихильнику московської орієнтації⁵⁶. Щоправда, вже у листі від 16 серпня 1708 р. цар наказував гетьману «стоять между Киевом и Черниговом» в очікуванні з'ясування напрямку подальшого руху шведів⁵⁷. Остаточний маршрут Карла в Україну визначився після 17 вересня 1708 р. Одразу гетьману через Г. Головкина було дано вказівку відкласти похід на Білу Церкву, з усіма наявними силами приєднатися до московської бригади М. Іфланта, разом з нею перешкоджати шведам і нищити українські села: «...и где не может удержать, напереди все велел жечь»⁵⁸. Нарешті, гетьману було видано урочисту грамоту від 20 вересня 1708 р. з усілякими обіцянками допомоги у боротьбі зі шведами: «...указали мы, великий государь, всем Великороссийским и Малороссийским войскам с фельтмаршалком и кавалером Борисом Петровичем Шереметевым и протчими генералами иттить на оборону Украины с поспешением. И обнадеживаем тебя, верного подданного нашего, и все войско Запорожское и народ Малороссийской милостию нашею, что мы, великий государь, наше царское величество, никогда оного во всех неприятельских наступлениях не оставим»⁵⁹. Ця грамота стала відповіддю на звернення Івана Мазепи з конкретними проханнями щодо організації оборони України (зміцнення Батуринської фортеці, опрацюван-

⁵⁵ Письма и бумаги императора Петра Великого. Т. 8: (июль – декабрь 1708). Вып. 1. Москва; Ленинград, 1948. С. 72–73.

⁵⁶ Там же. С. 82–83.

⁵⁷ Там же. С. 87.

⁵⁸ Там же. С. 152.

⁵⁹ Там же. С. 154.

ня тактики стосовно Правобережної України, посилення найманого війська то-що)⁶⁰. Насправді було виконано лише останній пункт прохання – щодо видання царської грамоти.

Проте справжня ціна московського захисту зрозуміла з листа фельдмаршала Б. Шереметєва царю від 1 жовтня 1708 р.: «Из местечка Мглина черкасы выбежали вон. И я указ к Рену (генерал К. Ренне. – Г. П.) послал, дабы, пушки и порох ис того местечка вывезши, оное зжеч, понеже оное близко швецкого лагару и удержать ево невозможно. Также на будных заводах было хлеба с 4000 чети, постанной от пехоты афицер зжег же, понеже ис тех мест невозможно ни по какой мере того хлеба к нам припровадить было, а к неприятелю способно, и ожидали по ведомости к тем местам от неприятеля войска»⁶¹.

Оточення царя не було певним у настроях козацької старшини, тому Г. Головкін 16 жовтня 1708 р. писав Петру I з Погару про повернення стольника Ф. Протасьєва, посланого до гетьмана: «...которой сего дня к нам возвратился и рассказывает, что гетман зело болен, а о шатостях в малороссийском народе он, гетман, ему объявлял, что толко онде происходят от гультияства, и то малые, а старшина вся при нем верны, и в том он не опасаетца. А что, государ, князь Дмитрею Голицину велели мы итти в середину Украины для надежды и постраху малороссийскому народу, и то он, гетман, принял за благо и хотел послать немедленно наказного в случение к нему, князь Дмитрею. И понеже он, гетман, писал к нам чрез письмо, желая, дабы ради сущей его болезни от похода свободна учинить, того ради за благо разсудили мы послать к нему указ, чтоб он, ради слабости здравия своего, был при обозах, оставя при себе несколько войск по своему усмотрению за Десною, а лехкое войско, компанцев и сердюков и протчих, послал с наказным и веле им стать между Стародуба и Чернигова и чинить под. неприятеля партии»⁶².

Утім, Петр не бачив користі від козаків у бою зі шведами, наголошуючи Г. Головкіну, що гетьмана не варто допускати до війська, «разве б с охотниками или с малыи числом людей, понеже оные в сие время не будут ни месеца, розбегутца. А довольно б, чтоб гетьман уберегал внутреннего зла, а против Шведов, хотя б и много оных было, почитай ползы нет»⁶³.

Іван Мазепа ухилився від виконання указів царя під приводом тяжкої хвороби. У цій ситуації Петр почав думати про заміну володаря булави. Він писав 20 жовтня 1708 р. графу Г. Головкіну: «И кой час я приеду (а буде нужда, хотя и до меня), чтоб или тебе или князю Григорью к гетману ехать и предъуготовить, ежели воля Божия какая с оным определитца, чтоб, не мешкав, другово, для чего

⁶⁰ Письма и бумаги императора Петра Великого. Т. 8: (июль – декабрь 1708). Вып. 2. Москва; Ленинград, 1951. С. 710–713.

⁶¹ Там же. С. 726.

⁶² Там же. С. 798–799.

⁶³ Там же. Т. 8. Вып. 1. С. 194.

нехудо, чтоб Скуропацкой недалеко был»⁶⁴. Отже, для царя стародубський полковник Іван Скоропадський мав стати очевидним спадкоємцем ще живого гетьмана.

Інформацію про перехід гетьмана і Війська Запорозького на бік шведів цар отримав 27 жовтня. Першою його реакцією стала спроба локалізації цієї події, обмеження кола імовірних причинників Івана Мазепи. Цар писав Меншікову: «И ныне надлежит трудитца, как бы тому злу забежать и дабы не допустить войску казацкому, при Десне бывшему, переправливаться за реку по прелести гетманской. Того ради пошли немедленно к тем местам, где они, несколько полков драгун, которые бы то им помешали. А полковником и старшине вели, сколько возможно, ласкаво приывать и говорить им, чтоб они тотчас ехали сюди для обраний нового гетмана. И буде полковник Миргородский (Д. Апостол. – Г. П.) где в близости обретаецца, то прикажи ево сыскав к нам прислати, обнадежа ево милостию нашею, потому что он великий неприятель был Мазепе»⁶⁵. Того самого дня цар підписав перше звернення до «верных подданных Малороссийского народа духовным и мирским, а особливо Войска Запорожского генеральной старшине». Проте цар поки ще прямо не написав про «зраду» гетьмана, а лише про те, «что гетман Мазепа безвестно пропал»⁶⁶. Лише наступного дня у черговому зверненні до «малороссийского народа» Петро I офіційно оголосив про те, що Іван Мазепа перейшов на бік шведів.

На сторінках «Писем и бумаг» докладно висвітлено ті маніфести, звернення, укази, які московський володар випускав проти колишнього «верного подданного нашего». З них видно, як поступово збільшувалася кількість «провин» гетьмана і звинувачень у «зраді», аж до «Іудіного гріха». Проте думка про Боже покарання пролунала вже у листі до адмірала Ф. Апраксіна від 30 жовтня 1708 р.: «И тако надежда в Бозе, что он себе зло вящее исходатолствовал (чему пособит кровь Самойлова), неже тому, кому хотел»⁶⁷. Отже, Петро пригадував гетьману участь у поваленні попередника, Івана Самойловича, і криваву розправу над сином того, забуваючи, що Григорію Самойловичу відрубали голову у Севську за вироком московських достойників. У ненависті до колишнього найближчого радника цар дійшов до того, що в указі від 6 листопада 1708 р. оголосив гетьмана головним ініціатором шведського походу в Україну: «...был он (Карл XII. – Г. П.) в такое состояние приведен, что намерен был бежать для спасения своего паки назад в Польшу, на Волынь, как все полоняники и перебесчики из войска его сказывали, ежели б от проклятого изменника Мазепы от того бегу не удержан и в Украине обнадеживанием его не оставлен»⁶⁸.

З кінця жовтня 1708 р. на сторінках «Писем и бумаг» гетьман фігурує лише в одній іпостасі – особистого ворога царя, якого мала наздогнати помста монарха.

⁶⁴ Там же. С. 227.

⁶⁵ Там же. С. 237.

⁶⁶ Там же. С. 239.

⁶⁷ Там же. С. 254.

⁶⁸ Там же. С. 279.

Така помста чекала на захисників гетьманської столиці Батурина, про що Петр писав своєму фаворитові: «...Батурин в знак изменникам (понеже боронились) другим на приклад зажечь весь»⁶⁹. Не уникли помсти родичі гетьманських прибічників: «Припало мне на ум, что в Прилуках гетманских единомышленников, которые ныне при нем, многих есть жены и дети. Чего для изволь туды нарочно кого нибудь послать з драгуны и взять их за караул»⁷⁰. Конкретно йшлося про родини генерального писаря П. Орлика, гетьманського господаря Цурки, шептаківського старости Бистрицького та ін.

Поразка шведського та українського військ під Полтавою 27 червня, наступна капітуляція шведської армії під Переволочною 29 червня 1709 р. поставили крапку в історії Шведської балтійської імперії та Українського Гетьманату. Натомість Московське царство вийшло на прямий шлях до Російської імперії, або «Ариентальского цесарства» (Орієнтального цесарства, або Східної імперії), як пізніше назвав її сам Петр в одному з міжнародних документів.

Просування цим шляхом не примусило царя забути про помсту Івану Мазепі. Уже 28 червня Г. Головкін писав послу у Стамбулі П. Толстому: «...а сам король Швецкой толко в малых людех, а слышнл, что в трестах человеках, переправся Днепр, ушед и войска наши леккие за ним пошли. А про Мазепу сказывают, что он с ним же ушел. [...] ...дабы посланы были от Порты указы к хану Крымскому, к Юсуп-паше и к волоскому и мутьянскому господарем. И ежели Швецкой король и изменник Мазепа будут в их области, дабы они короля, яко сущаго неприятеля царского величества, в землю владения своего не пускали и не принимали, а изменника Мазепу приказали поимать и за караул посадить»⁷¹. Аналогічні вказівки надіслав сам цар кн. Д. Голіцину в Київ, щоб той ініціював листа від гетьмана Івана Скоропадського сілістрійському паші Юсупу, погрожуючи, що прийняття втікачів розцінюватиметься як порушення мирної угоди⁷².

1 липня 1709 р. генерал-майору Г. Волконському, відправленому наздогін Карлу, було надано таку інструкцію за підписом Меншікова: «Ежели при нем, короле, будет изменник Мазепа и ево, взяв, вестъ за крепким караулом, и смотреть того, что он каким способом сам себя не умертвил»⁷³. Але тому не вдалося знайти втікачів. Цар був у великому гніві. Він писав 19 липня 1709 р. кн. Г. Волконському, недвозначно погрожуючи за ще одну невдачу розстрілом: «Понеже сам ты ведаеш, для какова ты великова дела послан, и велено стоятъ вам у Бога (р. Буг. – Г. П.) и стеречь, понеже неприятель конечно намерен в Венгры пробитца, чего для под потеряннем живота надлежит стеречь неприятеля. А ныне,

⁶⁹ Там же. С. 274.

⁷⁰ Там же. С. 274.

⁷¹ Письма и бумаги императора Петра Великого. Т. 9. Вып. 2. Москва; Ленинград, 1950. С. 998.

⁷² Письма и бумаги императора Петра Великого. Т. 9: (январь – декабрь 1709 г.). Вып. 1. Москва; Ленинград, 1950. С. 242.

⁷³ Там же. Т. 9. Вып. 2. С. 1008–1009.

как мы слышим, вы у Переволочны обретаесь. И ежели то правда, то уже пример имеете Мильфельзена, которой третьово дни за такое ж дело разстрелян. И ныне, ежели хочеш сего избыть, надлежит исполнить указ, вам данной»⁷⁴.

Видачі Івана Мазепи цар вимагав і від австрійського цісаря, на випадок, якби Карл спробував пройти через Волощину в Угорщину. 8 липня 1709 р. Петр писав імператору: «...ежели Мазепа будет в области вашего цесарского величества, то просим ваше величество дружелюбно братский, дабы оного повелели поймать и за караул отдать, яко изменника, нам же о том известие учинить...»⁷⁵.

Мазепа уник царського покарання, оскільки помер на чужині 21 вересня 1709 р., за два місяці після Полтавської поразки. Це мало б засмутити Петра, який завжди намагався доводити свою помсту до кінця. Тому дуже дивним видається відсутність у збірнику жодної згадки про смерть українського гетьмана у Бендерах. Лише в одному царському листі від 10 жовтня з посиланням на полонених стверджувалося, що гетьман разом з Карлом все ще знаходилися в Бендерах⁷⁶. Отже, на той момент цар ще не знав про його смерть. У наступних документах Петра ім'я гетьмана-«зрадника» зрідка з'являлося виключно в негативній конотації. Але, вочевидь, цар змирився з тим, що Мазепі таки вдалося уникнути його фізичної помсти.

Отже, документи, опубліковані у 1–9 томах «Писем и бумаг императора Петра Великого», засвідчують, що впродовж мінімум 10 років Іван Мазепа належав до числа найближчих і найдовірених до царя осіб. Його неодноразово відзначав Петр своїми нагородами, радився з ним. У питаннях великої політики, а не лише зносин з Туреччиною і Кримом, авторитет гетьмана на перших порах був надзвичайно високим. Переламним пунктом стала Велика Північна війна. Гетьман як союзник царя спочатку підтримував її, але згодом стало очевидним, що історичні долі Московського царства і Гетьманщини почали швидко розходитися. Перша під проводом Петра рухалася у бік абсолютистської імперії зі східним деспотизмом («Ариентальское цесарство»), друга відчайдушно, але марно намагалася відстояти свою волю, права і привілеї. Їх спочатку під приводом війни, а потім загалом *de facto* було скасовано. Тим більше незручним для Петра ставав авторитетний Іван Мазепа, поради якого цар уже не потребував. Край цьому конфліктові поклали спроба гетьмана змінити верховного сюзерена та його смерть на чужині. Оприлюднені у фундаментальному виданні документи повинні ввійти до широкого наукового обігу. Їхнє нове і неупереджене прочитання засвідчує значний джерельний потенціал.

⁷⁴ Там же. Т. 9. Вып. 1. С. 307.

⁷⁵ Там же. С. 248.

⁷⁶ Там же. С. 410.

Татьяна ТАИРОВА-ЯКОВЛЕВА

ИВАН МАЗЕПА – ДИПЛОМАТ: ЖАН БАЛЮЗ ГЛАЗАМИ ГЕТМАНА

Посол Франции Жан Балюз, посетивший Украину в 1704 г., оставил самые яркие из сохранившихся до наших дней воспоминания о батуринском дворе эпохи Ивана Мазепы. Батурин поразил француза восточной роскошью и западной просвещенностью одновременно. Сам гетман, по словам Балюза, пересыпал свою речь латинскими цитатами, разговаривал по-немецки со своими врачами и по-итальянски со своими архитекторами. Описание француза разошлось на цитаты и штампы и стало приводиться как в научных, так и в популярных работах о Мазепе.

Первыми это ценнейшее для историков Украины сообщение ввели в научный оборот историки-эмигранты. Причем, некоторые из них, видимо, пришли к нему своим собственным путем.

Полностью письмо Балюза было впервые опубликовано в работе И. Борщака и Р. Мартеля, изданой в 1931 г.¹ Причем там подчеркивалось, что письмо нашел «Ілько Борщак у рукописному відділі паризької Національної Бібліотеки», в фонде Балюзов. Указывался и шифр – vol. CCCL².

Примерно в то же самое время письмом Балюза пользовался и Б. Кентрижинський, ссылаясь на *Bibliothèque Nationale Paris* (без указания шифра)³.

Наконец, письмо было полностью опубликовано Т. Мацкивым⁴, причем, он указывал уточненный по сравнению с Р. Мартелем шифр – том CCCLI. Мацкив писал, что письмо не имеет даты, и относил его к концу 1704 г.⁵

В дальнейшем публикациями Мартеля и Мацкива пользовались очень многие историки. Приведу лишь академическое издание НАН Украины к юбилею И. Мазепы⁶, в котором записки Балюза характеризуются как «найповніші свідчення».

¹ Цитируется по репринту: *Борщак І., Мартель Р.* Іван Мазепа. Київ, 1991. С. 36–38.

² Там само. С. 38.

³ Цитируется по украинскому переводу: *Кентрижинський Б.* Мазепа. Київ, 2013. С. 57–58, 98, 197.

⁴ Опубликовано в: *Мацків Т.* Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687–1709. Київ; Полтава, 1995. С. 104–106.

⁵ Там само. С. 104.

⁶ Гетьман. Т. II. Київ, 2009. С. 181–183.

Несмотря на такую популярность данного источника в многочисленной «мазепиниане», практически никто из историков не задумывался, кем был Жан Балюз, а также о том, как особенности его образования, воспитания и той миссии, с которой он попал в Батурин, могли повлиять на его впечатления и описания.

Единственным, кто приводил некоторые, заметим, неточные сведения о Балюзе, был Т. Мацкив. Он сообщал, что 18 сентября 1702 г. французский король писал Петру, извещая, что высылает к нему Жана де Балюза. Ученый ошибочно писал, что француз прибыл в Москву в конце 1703 г. Всю эту историю он изображал следующим образом: миссия Балюза состояла в том, чтобы убедить царя подписать с Францией торговый союз, взять французского короля в качестве посредника для мирных переговоров с шведским королем, с условием, что царь получит добытую Ливонию. За это царь должен был выступить против Австрии. Царь не согласился на французское предложение и через своего канцлера Головкина ответил, что отказ англичанам и голландцам означал бы большой ущерб для российской казны. Но царь соглашался переложить хорошие условия французским купцам для ведения торговли в Черном и Азовском морях. А если они очень хорошо себя проявят, заменит ими англичан и голландцев. На обратном пути Балюз заехал в Батурин с надеждой выведать планы царя.

Попробуем уточнить и расширить эти сведения. Следует начать с того, что на самом деле перед Балюзом были поставлены гораздо более широкие задачи, чем торговый договор. Иоганн Рейнгольд фон Паткуль, человек, с нелегкой руки которого началась Северная война, уверял Августа II, что Петр разочаровался в англичанах и голландцах и хотел бы заключить союз с французским королем. Французы, с одной стороны, надеялись помочь России в Венгрии, а с другой – опасались союза поляков и шведов. Балюз получил от Людовика XIV инструкцию и верительную грамоту к царю и должен был отправиться в Москву. Он выехал 8 декабря 1702 г. Инструкция короля датирована 28 сентября 1702 г. Она уполномочивала Балюза заключить договор между Россией и Францией на основании «вечного союза». 23 ноября 1702 г. из французской казны было выдано денежное содержание на эту миссию. Балюз имел статус чрезвычайного посланника⁷.

У француза имелось и какое-то особо секретное задание. По крайней мере, он сам упоминал о двух тайных статьях инструкции, «о которых мне запрещено касаться до тех пор, пока уполномоченные царя не заведут о них речь»⁸.

С самого начала миссия Балюза вызывала серьезные опасения у европейских союзников Петра. 28 февраля 1703 Г.Ф. Долгоруков писал Головину о своей аудиенции у польского короля Станислава Августа. Он сообщал, что англичане волнуются, «будто при дворе царского величества обретаецца присланный от французского короля посланник Балус, который всегда был при бывшем

⁷ Сборник Императорского русского исторического общества. Т. XXXIV. Санкт-Петербург, 1881. С. XII–XIII.

⁸ Там же. С. 24.

посланнике в Польше господине Героне», и считают, что он противен англичанам. Долгоруков уверял, что такого человека в Москве нет⁹.

Из доклада И.А. Толстого, мы знаем, что Балюз прибыл в Москву 13 марта 1703 г. (а не в конце года, как считал Мацкив). Появление Балюза обеспокоило голландцев, которые уверяли, что он шпион¹⁰.

Из личного донесения Балюза королю мы знаем, что канцлер Ф.А. Головин приехал к нему через два часа после прибытия в Москву, «в посольский дом». Он объяснил отсутствие официального приема тем, что «царские экипажи уже были отправлены к армии и сам монарх тоже приготовлялся к отъезду». Исправляя ситуацию, Головин «в тот же день прислал мне в гостинец разные ликеры и заливную рыбу». На следующий день Балюза пригласили на встречу у Головина с царем. Хотя эта встреча была объявлена как частная, француз потребовал царские сани. «Настоятельность моих требований, продолжавшихся два часа, заставила подать мне большие золоченые сани, обитые бархатом, заложенные серыми в яблоках лошадьми и покрытые из малинового бархота на соболе полостью с золотою бахрамою». Балюза встретил Головин, царь был уже там. Через час, сразу после переговоров, Петр уехал в действующую армию. Головин утверждал, «что его монарх ставит дружбу вашего величества выше дружбы всех прочих своих союзников, и охотно вступит в твердый и прочный союз с вами». Балюз упрашивал «написать все статьи предполагаемого предложения и передать их» ему, но Головин отвечал, что не может пойти на это, не разорвав, союза с теми, к кому «должен относиться с осторожностью». Как француз ни убеждал, что это «может быть совершено с соблюдением непроницаемой тайны», Петр, наоборот, требовал предложений от Людовика. Результатом переговоров стало соглашение, что Балюз сообщит королю «об искреннем желании этого двора заключить» с Францией «трактат союза». Ему так же было предложено просить «ваше величество выслать мне условия такого трактата»¹¹.

После этого Петр уехал, а Балюз оставался в Москве¹². Несколько раз Головин писал к нему, спрашивая, не получил ли он предложения по вечному миру, «а также и трактат торговый». Балюз к этому времени узнал, что московскому послу в Копенгагене поступило от Людовика XIV предложение об установлении дружественных отношений, «изъятии торговли в его государстве из рук англичан и голландцев для передачи ее французам» и избрании Людовика посредником между Россией и Швецией. Ответ Петра был кратким – он давал согласие на первый пункт и объяснял, что сразу от услуг голландцев и англичан отказаться не может, но обещает французам в гаванях хороший прием с перспективой отказа в их пользу. Балюз суетился, сообщал французскому двору, что россиянам никак не удавалось организовать обмен пленными со шведами. Он

⁹ Письма и бумаги императора Петра Великого. Т. 2. Санкт-Петербург, 1889. С. 459–460.

¹⁰ Там же. С. 655.

¹¹ Сборник Императорского русского исторического общества. Т. XXXIV. С. 23–26.

¹² Письма и бумаги императора Петра Великого. Т. 2. С. 512.

считал, что если бы Франции удалось тому посодействовать, то это открыло бы перспективы дальнейшего сотрудничества. Предлагал подарить россиянам рисунки главных кораблей французского флота. В свою очередь Петр предложил Франции торговать через Азов, если французы получают от Порты разрешение основать рядом торговую факторию¹³. Балюзу, скорее всего, мешало отсутствие царя, продолжавшаяся война и сложности переписки с Парижем.

В данном случае не могу согласиться с выдающимся историком М.С. Соловьевым, что перспектив у этих переговоров не было априори. «Россия Петра и Франция Людовика XIV – что могло быть противоположнее?» – задавая этот вопрос, Соловьев считал, что французу не мог понравиться «простосердечный запрос первого русского министра Головина: "...Объявите подлинно, чем король удовольствует царское величество за вступление в союз с ним"». Поэтому «Балюз поспешил убраться из России»¹⁴. Позволю себе предположить, что Головин вовсе не был так наивен как дипломат, как о нем отзывался Соловьев. А провал миссии Балюза был, скорее, вызван тем, что в обеих столицах предпочли договариваться без использования его услуг. Петр решил, что будет лучше, если переговоры будут вестись во Франции, и в 1705 г. из Гааги в Париж отправил А. А. Матвеева.

В ноябре 1703 г. царь вернулся в Москву, и Головин сразу же спросил Балюза о новостях. Русский дипломат был удивлен, узнав, что Людовик решил, что намерения царя изменились, и приказал «испросить прощальную аудиенцию и возвратиться в Польшу». Петр не спешил отпускать француза. Он был с ним в театре, затем заставил ждать, пока съездит в Воронеж. Балюз получил записку, выражавшую «желание царя, чтобы я остался еще на некоторое время при его дворе для занятия делами, весьма полезными для обоих государств»¹⁵.

Наконец просьба об отпуске была удовлетворена. В грамоте королю от 23 февраля 1704 г. говорилось: «присланного вашего величества чрезвычайного посланника господина де Балюза мы прошедшего месяца 1703-го восприяли благоприятно; и на данной ему аудиенции восприяли вашего величества с ним присланную верующую грамоту любительно... обнадеживание дружбы и желательство ко установлению древния благия пересылки... коль высоко мы дружбу и приязнь вашего величества почитаем, донесет пространнее» Балюз, которого с грамотой отпускаем¹⁶. Официальный «отпуск» посла состоялся 24 февраля 1704 г. «на загородном дворе боярина Федора Алексеевича Головина. Великий государь изволил свою царского величества грамоту посланнику отдать сам и поздравление х королю приказывал»¹⁷.

¹³ Сборник Императорского русского исторического общества. Т. XXXIV. С. 23–32.

¹⁴ Соловьев С.М. История России с древнейших времен. Кн. VIII. Т. 15. Москва, 1993. С. 57.

¹⁵ Сборник Императорского русского исторического общества. Т. XXXIV. С. 35–36.

¹⁶ Письма и бумаги императора Петра Великого. Т. 3. Санкт-Петербург, 1893. С. 35.

¹⁷ Письма и бумаги императора Петра Великого. Т. 2. С. 593.

Петр повторил предложение «об установлении торговли с Францией чрез Средиземное море, Константинопольский пролив, Азовское море и Азов», считая ее более выгодной, чем торговля через Архангельск. На подносе подали «три стакана, наполненные вином», их выпили Головин, Балюз и царь. «Царь провозгласил тост, обратясь ко мне, за здоровье вашего величества». После этого Балюз нанес прощальный визит Головину. Тот «дал мне паспорт, письмо к Мазепе и экипажи»¹⁸.

За посланником был прислан «возок боярской». Он выехал из России в марте 1704 г.¹⁹ Сам Балюз сообщал, что с Украины через Польшу его отправила с проводником госпожа Синявская «без ведома своего мужа»²⁰. Это любопытный момент, так как супруга Синявского Елизавета была страстной поклонницей Лещинского и Карла XII и всеми способами старалась повлиять на своего мужа, чтобы он перестал поддерживать Петра и Августа II.

В материалах Батуринского архива сохранилась выписка из письма Ф.А. Головина Мазепе от 1 марта 1704 г. «О принятии отпущенного с Москвы королевского величества французского чрезвычайного посланника Дебалюза и об отпуске со удовольствием до цесарской границы, и о письме о том же к Палею»²¹.

Итак, Жан Балюз приехал к Мазепе разочарованный в своей миссии, имея какие-то тайные контакты со сторонницей Лещинского и надеясь раскрыть тайные помыслы гетмана. Вероятно, он рассчитывал хотя бы здесь получить ценные сведения, с которыми мог бы вернуться к французскому двору. Балюз, оставивший яркое описание гетмана и его двора, не мог и представить, что по итогам его визита гетман составил подробное и весьма негативное сообщение Петру, презрительно высмеивая француза и раскрывая его истинные планы.

Надо отметить, что особенно в конце жизни Мазепа отличался мрачным юмором и известной долей циничности. В письмах к канцлеру Федору Головину, одному из его любимых адресатов, Мазепа зачастую позволял себе далекие от дипломатической вежливости пассажи: «ворон ворону глаз не выколет»²², «мужик черен как ворона, а хитер, что чорт»²³. Про своего генерального обозного (первое после гетмана лицо в Гетманщине), если верить Орлику, он сказал: «чорт лысый Ломѣковский»²⁴.

¹⁸ Сборник Императорского русского исторического общества. Т. XXXIV. С. 37.

¹⁹ Письма и бумаги императора Петра Великого. Т. 2. С. 593.

²⁰ Сборник Императорского русского исторического общества. Т. XXXIV. С. 33.

²¹ Батуринский архив и другие документы по истории Украинского гетманства 1690–1709 гг. Санкт-Петербург, 2014. № 163. С. 106.

²² Гетман И. Мазепа. Вып. 1. № 285. С. 132–133.

²³ РГАДА. Малороссийские дела, ф. 124, оп. 1, № 6, л. 8.

²⁴ Там же, ф. 6, № 153, л. 30. Цитируется по оригиналу письма Ф. Орлика. В известных публикациях использовался перевод этого документа. Оригинал в настоящее время готовится к публикации.

Письмо Головину, содержавшее отчет о приезде Балюза, было написано Мазепой 26 марта 1704 г.²⁵ Гетман сообщал: «О послѣ французком вашей велможности ознаймую, иж Замешкал тут через три днѣ перекладаючися з саней на возы, котори як на прїездѣ честно от мене принят и во всем удоволствован, так честно и отпущен». Он уточнил, что Балюз направлялся в Варшаву: «А тракт свѣй, яко вижу, и як сам говорил мнѣ просто до Варшавы имѣет»²⁶.

Во время приема, так восхитившего Балюза, Мазепа напоил его и расспросил («загрѣвши тут у мене голову, говорил мнѣ»). Француз хотя и отметил в своем знаменитом письме, что гетман больше любил слушать, чем говорить, не догадывался, как внимательно Мазепа слушал. Между тем, гетман сообщил Головину относительно Балюза: «не вѣдаю от кого он будто на Москвѣ довѣдovsky, що писано до великого царя нашего его царского величества в грамотѣ солтана турецкого». Далее по пьянке француз разболтал, что, по его сведениям, турки прислали своего посла с требованиями Таванского полуострова «и жебы кораблѣ з Чорного моря были спроважены». В противном случае, мол, «то и покой не покоем». Имелась ли в этих сведениях доля правды, мы не можем сказать, но Мазепа решил убедить Балюза, что его сведения ошибочны («многими раціями збивал ему тое, виговоруючи тое, же тот посол виправлен для потверження миру и о самих тилко Каменном Затоне»), что в султанском послании речь шла исключительно о «прїязни братерской», а о Тамани и запрете кораблям быть в Черном море «хтось то мовилем омитне твоей милости донесл»²⁷.

Тут следует отметить, что Мазепа был в курсе всех планов Посольского приказа, так как даже письма к П. А. Толстому, послу России в Константинополе, посылались Головиным через него²⁸. Сохранился даже указ Петра Мазепе, чтобы тот осуществлял пересылку писем Толстого из Константинополя в Москву²⁹. В свою очередь Ф. А. Головин пересылал ему копии официальных турецких предложений, а также донесений Толстого³⁰.

В Москве считали гетмана главным авторитетом в вопросах Османской империи. Толстой, касаясь планов Порты, прямо заявлял Головину 29 января 1708 года: «тамошних дел состояние лутче может быть ведомо гетману и ковалеру господину Мазепе»³¹.

Вот и в письме от 26 марта 1704 г. Мазепа сообщал, что «от посла его царского првѣтлого влчтва у Порти зостаючого един гречанин з писмом до мене, в котором он посел жадает мене абым яко наискорѣ оног з писмами нужными

²⁵ Там же, ф. 124, оп. 3, № 1341.

²⁶ Там же, л. 3 об.

²⁷ Там же, л. 3 об.–4.

²⁸ Письма и бумаги императора Петра Великого. Т. 3. № 761. С. 219; Гетман И. Мазепа. № 54. С. 33.

²⁹ Гетман И. Мазепа. Вып. 1. № 39. С. 24–25.

³⁰ Там же. № 108. С. 55; № 116. С. 62.

³¹ Письма и бумаги императора Петра Великого. Т. 6. Санкт-Петербург, 1912. С. 500.

пропустил к Москвѣ, я теды имало его неударжуючи тогож часу отпустил в предлежащую дорогу»³².

Сообщая весьма ценные сведения, добытые от Балюза, Мазепа передавал также комплементарные отзывы француза о Петре: «Особу монаршую велми хвалил так з дѣл воених, яко и для управлених, премудрих в своем царствѣ». Не упустил он и случая доставить удовольствие своему приятелю, Головину, сообщая, что Балюз «велми хвалился и вашей велможности любовних афектов», оценивая «високий розум» канцлера³³.

Замечательный эпизод встречи Мазепы с французским послом, знакомым ему по юным годам, дает прекрасную иллюстрацию того, как современники недооценивали и не могли полностью понять Мазепу – талантливого, хитрого, прагматичного и немного циничного дипломата, прошедшего долгую и сложную школу, не доверявшего никому и стремившегося получить возможно более широкую картину происходящего.

³² РГАДА, ф. 124, оп. 3, № 1341, л. 1.

³³ Там же л. 4.

Ольга КОВАЛЕВСЬКА

**«МАЗЕПИНСЬКІ РІЧНИЦІ»
ЯК ВІХИ ФОРМУВАННЯ УЯВНОЇ
ІКОНОГРАФІЇ ІВАНА МАЗЕПИ
XX – ПОЧАТКУ XXI ст.**

Автентична іконографія представників козацької старшини є доволі скромною у порівнянні з уявною, створеною протягом XIX – початку XXI ст. Уявна іконографія Івана Мазепи складається з різних типів портретів, а також з жанрових полотен, які можуть бути віднесені до історичного, батального, побутового живопису. Традиційні погрудні, поясні та повнозростові «портрети» обраного періоду, по-перше, наслідували певні образи, створені невдовзі по смерті гетьмана художниками, які його ніколи не бачили; по-друге, репрезентували образи, які нічого спільного не мали з реалістичним виглядом цієї історичної постаті і часто зображували інших осіб, інтерпретували цілком вигадані зображення; по-третє, пропонували увазі суспільства створені на основі авторитетних іконографічних джерел сучасні інтерпретації постаті Мазепи як видатної людини свого часу; по-четверте, являли собою цілком авторське його бачення, яке не мало під собою жодного історичного підґрунтя. Сюжетні картини, незалежно від того, до якого жанру живопису вони могли відноситися, завжди були проявом творчої уяви мистців, рідко ґрунтувалися на конкретних історичних джерелах, іноді навіть зображували те, чого в дійсності ніколи не було.

В умовах Російської імперії, потім за радянської влади та в незалежній Україні відзначення річниць і ювілеїв, пов'язаних як із біографією та діяльністю самого гетьмана, так і з подіями Великої Північної війни, обумовлювали сплески громадського, наукового та мистецького інтересу до постаті Івана Мазепи. Зокрема, такі ювілейні дати стали суттєвим стимулом для розвитку його уявної іконографії в творах живопису, графіки, а також скульптури в Україні та за її межами. Зокрема, йдеться про 1909 рік, десятиліття між 1929 та 1939 роками, 1959 та кілька років поспіль, про 2008–2009 роки і нарешті про 2019 рік.

На початку XX ст., у 1909 р. на тих українських землях, які входили до складу Російської імперії, гучно святкували 200-річчя перемоги російської армії під Полтавою. Той факт, що ця битва призвела до збройного протистояння всередині українського соціуму і обернулася для нього політичною катастрофою, відверто замовчувався. Натомість повсякчасно нагадувалося про героїчний захист

спільної «вітчизни», про необхідність пам'яті про славне минуле «великих предків» та про вірнопідданські настрої «малоросів». Не обійшлося й без нарікань на дії «підлих зрадників», тобто Мазепу та його оточення, які, скориставшись ситуацією, прагнули «відірвати» Гетьманщину від Москви і підпорядкувати її новому протектору.

Водночас на іншій частині українських земель, які входили до складу Австро-Угорської імперії, у Львові, національно свідомо українська інтелігенція відзначала 270 річницю з дня народження Івана Мазепи і 200-ту річницю з дня його смерті. Саме для цього подвійного ювілею українським художником Осипом Куриласом¹ було спеціально створено портрет Івана Мазепи, який на сьогодні перетворився на одне з найбільш поширених зображень цього гетьмана (іл. 1).

Так збіглося, що за кілька років перед тим у середовищі української інтелігенції, до якого належали В. Доманицький, Г. Хоткевич, В. Липинський та інші, жваво обговорювалося питання видання та перевидання праці М. Аркаса «Історія України-Русі». Зокрема, йшлося про ґрунтовніший підхід до ілюстрування книги. В листуванні, яке пов'язувало автора, редактора, численних істориків та художників, відбулося й питання пошуку для книги оригінальних портретів Івана Мазепи. Гнат Хоткевич, описуючи один з наявних у нього портретів (нібито із замку в Підгірцях*), у листі до Василя Доманицького з цього приводу писав: «Взагалі всі портрети – кожний є цілком відмінний від усіх останніх; а сей відмінний від усіх їх разом; тому установити, який же з них є дійсний Мазепа, – на се треба студій»². Така ситуація спонукала В. Доманицького не лише до залучення для роботи над виданням цієї праці відомих істориків, зокрема, В. Липинського, але й до співпраці з професійними художниками. Одним із таких виявився Осип Курилас. З усіх ілюстрацій, які він мав виконати до другого видання праці М. Аркаса, усі зацікавлені цією справою особи найбільше опікувалися портретом І. Мазепи. Сам художник теж, очевидно, переживав і в листі до В. Доманицького від 19 квітня 1909 р. писав: «Портрет Мазепи вже давно є готов до репродукції і вже на накладці»³.

Не маючи достатньо коштів на перевидання «Історії України-Русі», ініціатори цієї справи заробляли як могли, у тому числі, планували продавати зображення, створене О. Куриласом, у вигляді листівок. Така акція переслідувала одразу дві мети: збір коштів на книгу М. Аркаса та поширення в українському сере-

¹ Ковалевська О.О. Іконографія Івана Мазепи в образотворчому мистецтві ХХ – початку ХХІ ст. К., 2013. С. 102–103.

* Йшлося про портрет, який пізніше було визнано за такий, що зображував цілком іншу особу, імовірно, Станіслава Реверу Потоцького. Однак Г. Хоткевич того ще не знав і вважав своїм зобов'язанням виконати копію того портрета, яку в 1909 р. опублікував на сторінках свого «Альбому історичних діячів».

² «Історія України-Русі» у листуванні Миколи Аркаса з Василем Доманицьким. 1906–1909 роки / Упоряд., вступ та коментарі І. Старовойтенко. К., 2009. С. 321.

³ Там само. С. 302.

довищі Галичини портрета І. Мазепи, відзначення ювілею якого (270 років з дня народження та 200 років з дня смерті) мало «перебити» гучне святкування 200-річчя Полтавської битви.

Богдан Лепкий у листі до Ярослава Веселовського* писав, що слід подати на сторінках львівської газети «Діло» інформацію про те, що наприкінці травня у продажу з'явиться «портрет Мазепи з оригіналу, який зготував артист-маляр О. Курилас. Добродій Курилас завдав собі багато праці – перестудіював всілякі портрети Мазепи, вибрав з них те, що вони мали спільного, доповнив студіями історичними і власною артистичною уявою і викликав перед нами постать великого гетьмана, котрий з-за гробу повинен заговорити до нас, як живий. Буде се дуже гарна і тривка пам'ятка сьогорічного ювілята, тому не повинно бути хати, щоб не появився портрет Мазепи»⁴. Цей текст майже слово в слово було надруковано в числі 101 видання за 1909 р., про що повідомляв на сторінках своєї статті, присвяченої цьому портретові, Б. Барвінський⁵.

Б. Лепкий явно був задоволений з появи цього зображення, про що він щиро писав у листі до Б. Барвінського від 28 травня 1909 р.: «Безперечно, дуже гарною пам'яткою мазепинського ювілею, який у нас отсе починають святкувати, буде портрет гетьмана Мазепи, що якраз вийшов з друку і продається в книгарні товариства ім. Шевченка, Ринок 10, Львів.

Є це образ доволі великий (55 x 38 см), а викінчений так, як досі жодна наша репродукція [...] Гетьман представлений в синім, багато гаптованім жупані і кіреї, підбитій соболями. На голові соболева шапка з червоним верхом. При боці шабля з багато прикрашеною рукояттю. Борода зголена, над губами малий темний вус. Чоло високе, пооране гадками, ніс прямий, злегка скаблучений, око бистре, пронизливе, що тягне до себе якоюсь непереможною силою...»⁶.

Як виявилось, не всі були у такому захваті від портрета, написаного О. Куриласом. Проблема відсутності достовірного зображення українського гетьмана сприймалася окремими представниками тогочасних українських наукових та мистецьких кіл дуже хворобливо. Тому поява новоствореного портрета викликала жвавий інтерес та дискусію, перш за все щодо його історичності. Б. Барвінський, який присвятив твору О. Куриласа окрему статтю, піддав його досить критичному аналізу і зазначив: прикро, що художник сам не подав до портрета жодного опису, де міг би вказати, які саме іконографічні джерела він

* Цікаво, що цей лист поданий упорядником без дати та місця, але порівняння його змісту з листом О. Куриласа до В. Доманицького, листом Б. Лепкого до Б. Барвінського від 28 травня, а також із повідомленнями у пресі за 1909 рік, дає можливість говорити про те, що він був написаний не пізніше квітня того року і, очевидно, з Кракова.

⁴ Журавлі повертаються...: З епістолярної спадщини Богдана Лепкого / Упоряд., авт. передм., прим. і коментарів В. Качкан. Львів, 2001. С. 312.

⁵ Барвінський Б. Портрет Мазепи кисти артиста Осипа Куриласа // Історичні припинки: Розвідки, замітки, матеріали до історії України-Руси. Т. II. Львів, 1909. С. 22.

⁶ Журавлі повертаються... С. 312.

використав, бо для такого портрета це вельми важливо. Прискіпливо проаналізувавши твір, дослідник дійшов висновку, що за іконографічну основу обличчя було взято зображення з літопису С. Величка, поданого в книзі М. Аркаса, а один з портретів нібито Мазепи, який на той час зберігався в Краківському національному музеї, було використано як взірць для створення одягу портретованого. Деякі спільні риси Б. Барвінський знайшов між портретом пензля О. Куриласа та зображенням з Успенського собору Києво-Печерської лаври⁷. Закінчуючи свій аналіз твору, дослідник наголосив, що «під зглядом артистичним він має велику вартість, одначе годі вважати его вірним під історичним зглядом»⁸. Водночас, на переконання автора статті, незважаючи на висловлені ним критичні зауваження щодо цього портрета, він повинен бути у кожній українській родині. Останнє речення цієї розвідки підкреслювало не тільки значення самої постаті українського гетьмана в українській історії, але й потребу наявності його зображення для виховання національної свідомості кожного українця.

Саме ця принципова позиція Б. Барвінського згодом зумовила неабияку популярність цього портрета, що знайшло своє відображення у численних наслідуваннях. Щоб пересвідчитися у цьому, достатнім буде звернути увагу на візуальний ряд, який яскраво ілюструє зазначений висновок. Серед авторів полотен, які подавали власне трактування образу, створеного О. Куриласом, були М. Окопний (Дрогобич, 1983)⁹, С. Панич (Луганськ, 1992)¹⁰, В. Залізний (с. Сваричівка Чернігівської обл., 1994)¹¹, Ф. Глушук (с. Старостинці Вінницької обл., 1994)¹².

Через 20 років після появи портрета І. Мазепи, написаного Осипом Куриласом, у 1929 р., під час відзначення чергової річниці з дня народження та з дня смерті гетьмана, досі невизначений львівський художник виконав олівцеву копію твору відомого майстра і опублікував його окремою відбиткою у друкарні «Піллер-Неуманна»¹³. Незважаючи на те, що жодних гучних відзначень в умовах перебування частини українських земель під владою Другої Речі Посполитої, так само як і на теренах іншої частини України, де у той час активно насаджувався радянський лад, не могло бути, все ж таки протягом 1920–1930-х років з'явилася низка живописних та графічних творів, які відтворювали образ Мазепи.

Серед виявлених зображень гетьмана першої половини 1930-х років найбільше запитань викликав портрет пензля О. Боровика¹⁴, створений спеціально для виставки, що була влаштована у Станіславі (нині – Івано-Франківськ)

⁷ К портрету гетмана И.С. Мазепы // Киевская старина. 1887. № 1. С. 188.

⁸ Барвінський Б. Портрет Мазепи кисти артиста Осипа Куриласа. С. 28.

⁹ Ковалевська О.О. Іконографія... С. 108.

¹⁰ Там само. С. 114.

¹¹ Там само. С. 115.

¹² Там само. С. 116–117.

¹³ Оригінал малюнка нині зберігається у фондах Бібліотеки Народової у Варшаві. Ілюстрацію див.: Ковалевська О.О. Іконографія... С. 194.

¹⁴ Ковалевська О.О. Іконографія... С. 104.

з нагоди чергового ювілею*. Перша проблема, пов'язана з цим портретом, полягала у тому, що не вдалося розшукати жодної інформації про самого художника, а отже і про його твір. Друга проблема полягала у тому, що довго не вдавалося встановити іконографічне джерело, яке використав автор для створення образу українського правителя. Пізніше ним виявився портрет каштеляна Анджея Потоцького, засновника міста Станіслава (відомий також завдяки творчому опрацюванню В. Чернявського, 2007 р.).

Серед графічних творів згаданого часу були портрети І. Мазепи, виконані В. Дядинюком (1929–1932)¹⁵, В. Масютиним (1933)¹⁶ та С. Луциком (1938)¹⁷ (іл. 2). Ці твори спеціально не аналізуються, бо їх поява не була спровокована підготовкою до відзначення конкретного ювілейного заходу. Однак кожен з них вартий уваги з мистецької точки зору, бо має у своїй основі реальне іконографічне джерело, тобто давню гравюру або малюнок авторства як українських, так і західноєвропейських майстрів XVII–XVIII ст., що з'явилися ще за життя гетьмана.

Наступним ювілейним «Мазепинським» роком виявився 1959 р. В радянській Україні перед тим відсвяткували 300-річчя так званого возз'єднання України з Росією, а означеного року знов гучно відзначили «славу російської зброї» у зв'язку з 250-літтям Полтавської битви. Саме цій події були присвячені численні наукові збірники, публікації та низка історичних полотен. У той же час українці діаспори відзначили 320-ту річницю з дня народження та 250-ту річницю з дня смерті І. Мазепи. Заходи були не лише пафосними та патріотично забарвленими, але й результативними, бо призвели до появи значної кількості наукових досліджень, присвячених гетьманові та його добі, низки театральних постановок, організованих мистецьких виставок та величезної кількості творів в живописі, графіці та скульптурі. Завдяки цьому від другої половини XX ст. процес пропонування нових інтерпретацій образу українського гетьмана у середовищі діаспорних мистців не лише набув нових обертів, а й почав впливати на мистців радянської України, які намагалися своєю творчістю протистояти тогочасному режиму і відмовлялися від популяризації засобами мистецтва тих оцінок та ярликів, які були закріплені офіційною історіографією.

Кілька портретів І. Мазепи, створених у 1959–1960 рр. українськими мистцями поза межами України, привертають увагу своїм особливим авторським баченням цієї постаті, що не виключає їхню певну композиційну подібність або неподібність. Чітко визначити іконографічні джерела, якими скористалися

* Серед істориків XIX – першої половини XX ст. не було єдності щодо дати народження І. Мазепи. Такою вважали 1629, 1632, 1639 і навіть 1644 р. Саме тому відзначення його річниць проходило в різний час. Нині датою народження І. Мазепи фахівцями однозначно визнано 20 березня 1639 р., а датою смерті – ніч з 21 на 22 вересня 1709 р.

¹⁵ Ковалевська О.О. Іконографія... С. 194–195.

¹⁶ Там само. С. 196–197.

¹⁷ Там само. С. 198.

художники під час своєї творчої праці, неможливо. З цієї причини не можна вважати ці портрети історичними, хоча вони були покликані відобразити відому історичну постать. Це стосується робіт А. Стебельської¹⁸, М. Левицького¹⁹, Б. Крюкова²⁰, М. Бідняка²¹. Усіх їх піддав рішучій критиці Р. Млиновецький, назвавши «фантастичними» та зазначавши, що «наша преса власне в рамках “Мазепинського року” видрукувала цілу хмару таких “портретів” немов бажаючи збільшити існуючий хаос і цілковито забити памороки читачам»²² (іл. 3).

Авторами інших виконаних у різних графічних техніках більш вдалих портретів гетьмана Мазепи були І. Кейван²³, який закінчив Краківську та Варшавську академії мистецтв, а з 1944 р., перебуваючи в еміграції, організував і деякий час очолював Українську Спілку образотворчих мистецтв у Канаді; О. Булавицький²⁴, котрий був учнем Ф. Кричевського; В. Цимбал²⁵ (іл. 4), який після закінчення Української Студії пластичного мистецтва у Празі працював в Аргентині та Бразилії, був автором графічних портретів Тараса Шевченка, В'ячеслава Липинського, Данила Skoropadського, Богдана Хмельницького.

Відзначення «мазепинського року» позначилося й на книжковій графіці. Саме 1959 р. вийшла друком ілюстрована книжка для дітей, присвячена 250-й річниці з дня смерті І. Мазепи, – «Гетьман Іван Мазепа». Кожна ілюстрація, автором якої був М. Бідняк (іл. 5), супроводжувалася окремими чотирьохрядками, тексти яких писав Л. Ромен, а передмову до усього видання склав відомий історик В. Луців²⁶.

Святкування мазепинських річниць у 1959 р. позначилося також на розвитку малих графічних форм, тобто на створенні поштового блоку марок «Гетьман І. Мазепа, 1709-1959» підпільної пошти України. Основним зображенням цієї серії став портрет, створений В. Дядинюком ще наприкінці 1929-х – на початку 1930-х років (іл. 6). Марки було випущено номіналами в 10, 45 та 50 центів (іл. 7). Того ж року поштовий блок під назвою «Мазепинський рік» було випущено пластовою поштою у США. Марка представляла герб І. Мазепи «Курч» та дві літери його ініціалів: «І. М.».

Не залишилися осторонь згаданої події, тобто ювілею з дня народження та смерті І. Мазепи, й мистці в галузі скульптури. На початку 1960-х років з'явився перший проект пам'ятника гетьману, автором якого був відомий український

¹⁸ Там само. С. 105.

¹⁹ Там само. С. 105-106.

²⁰ Там само. С. 107.

²¹ Там само. С. 201.

²² Млиновецький Р. Гетьман Мазепа в світлі фактів і в дзеркалі «історій». 2-е вид. Кн. 2. 1959. 138 с.: 10 порт., 1 картина [на правах рукопису]. С. 117.

²³ Ковалевська О.О. Іконографія... С. 202-203.

²⁴ Там само. С. 204.

²⁵ Там само. С. 205.

²⁶ Життя гетьмана Мазепи / Мал. М. Бідняка, текст Л. Ромен, передм. В. Луціва. Торонто, 1959. 23 с.: іл. Ілюстрації з книги див.: Ковалевська О.О. Іконографія... С. 232-239.

скульптор, член «Об'єднання Мистців Українців в Америці» Ярослав Паладій*, який мешкав у США. Проект не був реалізований через фінансові проблеми української діаспори в Америці. Однак сам макет пам'ятника спочатку було представлено на мистецькій виставці «Об'єднання...» в Нью-Йорку у 1964 р., а потім перенесено до українського музею при консисторії Української православної церкви у Баунд Бруці (штат Нью Джерсі)**. Фото цього макету вперше опубліковано ще у 1966 р. (іл. 8)²⁷, а згодом це зображення використанно на обкладинці каталогу посмертної виставки Ярослава Паладія, що відкрилася 15 січня 1984 р. в Нью-Йорку.

Наслідком відзначення ювілейного «мазепинського» 1959 р. стала й низка творів станкового, монументального живопису та пластичного мистецтва, які з'явилися протягом 1960-1970-х років. Серед найбільш значних з них слід згадати полотно Н. Сомко-Макаренка «Гетьман Іван Мазепа в храмі св. Софії в Києві» (1940–1960-ті рр.)²⁸, картину П. Андрусіва «Зустріч гетьмана Івана Мазепи з Костем Гордієнком» (1968)²⁹, вітраж Л. Молодожанина для церкви Володимира й Ольги (м. Вінніпег, Канада)³⁰, а також стінопис собору Покрова Пресвятої

* Паладій Ярослав (21.04.1910 – 19.01.1977) – український художник. Народився у вчительській родині в селі Кострижівка Заставнівського повіту на Буковині, яка на той час входила до складу Австро-Угорщини. Після закінчення школи (вже в умовах румунської окупації) 1922 р. вступив до гімназії, яку закінчив 1929 р. Фахову освіту отримав в Академії мистецтв у Бухаресті, здобувши у 1938 р. диплом скульптора. У 1941 р. виїхав до Німеччини, де працював на фабриці парцеляни. Протягом 1942–1944 рр. працював вчителем малювання у промислово-торгівельній школі в Городенці на Галичині. Там вступив до українського товариства «Пробій» і створював декорації для українського театру. У 1944 р. виїхав до Австрії, де опинився в таборі для переселенців Лексенфельд неподалік Зальцбурга. Там він заснував майстерню і брав участь у художніх виставках як член українських та австрійських мистецьких товариств. У 1949 р. виїхав до США. Саме там митець створив проект пам'ятника Мазепі, бронзові горельєфи «Князь Ігор на коні», «Битва козаків у степу з москалями», скульптуру «Мислитель», написав аквареллю твір «Коні на вигоні» тощо. Протягом 1970–1972 рр. працював над створенням «Абетки з історії України», що стала вершиною його творчості. Після несподіваної хвороби помер і був похований на цвинтарі у Баунд Бруці, штат Нью-Джерсі. (Докладніше див.: *Белінський В. Ярослав Паладій. Сторінки життя і творчості. Скан статті був наданий автором; Ковалевська О.О. Іконографія... С. 336).*

** Інформація зі статті Михайла Островецького «Мистець сумирної музи». Текст статті наданий завідувачем експозицією «Буковинська діаспора» (м. Чернівці) В. Белінським. Принагідно дякую пану Белінському за надання необхідної інформації про життя та творчість Я. Паладія та можливість відвідати експозицію музею.

²⁷ Ковалевська О.О. Іконографія... С. 336.

²⁸ Там само. С. 146.

²⁹ Там само. С. 147.

³⁰ Там само. С. 337.

Богородиці і св. Апостола Андрія Первозваного (м. Мюнхен, Німеччина), виконаний С. Гординським, з портретами гетьмана І. Мазепи³¹ (іл. 9).

У той час, як за межами України мазепинські ювілеї створювали відповідну творчу атмосферу, в якій народжувалися оригінальні твори мистецтва, присвячені цьому діячеві, на теренах радянської України майже нічого цікавого не з'явилося. Виключенням хіба що можна вважати полотно Ф. Гуменюка під назвою «Сивий гетьман»³². За презентацію цієї картини на виставці нонконформістів у Москві у 1976 р. художник зазнав репресій з боку КДБ СРСР, а саме полотно довелося кілька років переховувати поза межами України, аби його не знищили.

З набуттям Україною незалежності ситуація в мистецтві змінилася, а тому виникла потреба у створенні зображень гетьмана, який цілими поколіннями борців за самостійність України вважався її своєрідним символом. Саме так виникла ціла низка унікальних портретів І. Мазепи, написаних українськими художниками. Серед них були такі, які намагалися продовжувати традиції історичного портрета XVII–XVIII ст. і наслідувати певні іконографічні джерела (портрети авторства Є. Путрі³³, М. Підгорного³⁴ (іл. 10), В. Кравченка³⁵, С. Панича³⁶, І. Литвина³⁷, Б. Плаксія³⁸, Л. Дундученка³⁹, П. Мороза⁴⁰ та ін.). Були й такі, які можна було б назвати «портретами-роздумами». Вони стали результатом осмислення мистцями не лише драматизму чи величі самої постаті І. Мазепи та його ролі в історії України, але й історичної долі усього народу. До таких варто віднести роботи пензля Л. Воєдила⁴¹, Ф. Гуменюка⁴², В. Завгороднього⁴³, М. Кристопчука⁴⁴, В. Франчука⁴⁵, О. Івахненка⁴⁶.

Як виявилось, до початку 1990-х років окремих графічних творів, присвячених І. Мазепі, створено не було. Інтерес, який виник у художників до цієї постаті після 1991 р., був пов'язаний з введенням національної валюти. У твор-

³¹ Там само. С. 150–151.

³² Там само. С. 148–149.

³³ Там само. С. 108–109.

³⁴ Там само. С. 112–113.

³⁵ Там само. С. 129.

³⁶ Там само. С. 114–115.

³⁷ Там само. С. 121–122.

³⁸ Там само. С. 130–131.

³⁹ Там само. С. 123–124.

⁴⁰ Там само. С. 139.

⁴¹ Там само. С. 110.

⁴² Там само. С. 111.

⁴³ Там само. С. 120.

⁴⁴ Там само. С. 122–123.

⁴⁵ Там само. С. 125.

⁴⁶ Там само. С. 134–135.

чому конкурсі, який був проведений серед графіків, перемогу дістав образ, створений українським графіком В. Лопатою⁴⁷ (іл. 11). Але це окрема тема.

Початок 2000-х років позначився черговим сплеском інтересу до постаті, І. Мазепи, що обумовлювалося збігом одразу кількох обставин. Перш за все, саме на той час прийшлися зйомки фільму Ю. Ілленка «Молитва за гетьмана Мазепу», художником якого був С. Якутович. Працюючи над фільмом, відомий графік створив величезну кількість ескізів та малюнків, які з часом були об'єднані під назвою «Мазепіана. Незавершений проект». Цим творам вже приділялася увага і мистецтвознавцями, і істориками, тому варто зупинитися лише на одному графічному портреті гетьмана, що став головною складовою багатьох інших композицій мистця. Йдеться про портрет з серії «Козаки» під назвою «Іван Мазепа-Колединський»⁴⁸. Протягом 1990-х та на початку 2000-х років С. Якутович неодноразово звертався до постаті Мазепи, але кожного разу це був образ літнього чоловіка з майже демонічним поглядом, у гротескно-вичурному одязі, вписаний у бароковий антураж. Натомість портрет 2004 р. (іл. 12) вперше представив людину середнього віку, з вольовими рисами обличчя, рішучого і готового до дій. Через те, що цей образ вийшов вдалішим та зрозумілішим, у подальшому художник продовжував його використовувати і в окремих станкових творах, і у книжковій графіці, ілюструючи книги, присвячені постаті гетьмана. Навіть у згаданому фільмі, де, за задумом режисера, Мазепа з'являвся у трьох різних іпостасях – юнака при польському дворі, чоловіка середнього віку на початку своєї політичної кар'єри та старого гетьмана наприкінці життя, головного героя підбирали саме під запропоноване художником бачення. Нині це одна з найбільш поширених сучасних інтерпретацій образу гетьмана, який наважився на кардинальні політичні кроки, спрямовані на зміну політичного підпорядкування Гетьманщини.

Ситуація з відзначенням 300-ліття військово-політичної акції під керівництвом І. Мазепи у 2008–2009 рр. та 300-річчя Полтавської битви у 2009 р. знову продемонструвала існування в українському суспільстві різних підходів та поглядів щодо розуміння місця і ролі Мазепи у подіях початку XVIII ст. Однак саме в образотворчому мистецькому сегменті переорієнтація на сприйняття гетьмана як видатного історичного діяча, уся політика якого була спрямована на забезпечення самостійності підпорядкованої йому території, відстоювання прав і вольностей Війська Запорозького, відбулася швидше, про що свідчить і та кількість творів живопису, графіки, скульптури та декоративно-ужиткового мистецтва, що їх було створено упродовж 2008–2009 рр.

Оскільки 300-та річниця військово-політичного виступу І. Мазепи співпала з аналогічною річницею Батуринської трагедії 1708 р., то більшість творів українських мистців були представлені публіці в межах Третьої Всеукраїнської виставки «Україна від Трипілля до сьогодення», яка була присвячена Батурину та

⁴⁷ Там само. С. 210–211.

⁴⁸ Там само. С. 216–217.

його історії. На цій виставці, крім творів відомих українських мистців, були представлені праці молодшої генерації українських художників. Саме до останніх належать полотна Н. Мелесь («Батурин», 2007)⁴⁹, Н. Кашкарової («Сон», 2007)⁵⁰, О. Омельченка («Іван Мазепа – Будівничий», 2007)⁵¹, А. Дудченка («Мазепа», 2007)⁵², М. Шевченка («Мазепина гра», 2007)⁵³, О. Ковтун («Покрова», 2008)⁵⁴ (іл. 13) та інші. Жодна зі загаданих картин не відтворювала реалістичний його образ. Натомість він усюди був присутній і доволі однозначно прочитувався завдяки відтворенню у композиції творів окремих елементів, які опосередковано вказували на нього: обличчя літнього сивочолого чоловіка з довгими сивими вусами; булава як символ гетьманської влади; зображення батуринських храмів; шерек портретів політичних партнерів Мазеви (Карла XII, Петра I, турецького султана, кримського хана тощо); постаті його попередників та наступників на гетьманському уряді; родинний герб Мазеп; образ останнього кохання Мазеви, тобто Мотрі Кочубей тощо.

Не можна оминати увагою й кількох сюжетних полотен, чиї автори прагнули відтворити конкретні події з життя Мазеви. Зокрема, І. Синєпольським було написано полотно «Вінчання Мазевиного небожа Івана Обідовського з Ганною Кочубей у Троїцькому соборі Батурина в 1698 р.»⁵⁵ (іл. 14). У композиції твору доволі чітко вгадуються постаті подружжя Кочубеїв, хоч для образу Любові Федорівни художник використав доволі відомий портрет, який часто пов'язують з матір'ю Мазеви. Власне, мистець скористався давнім портретом саме для відтворення одягу дружини генерального судді. Для образу самого Кочубея за основу було взято поширені зображення гетьманського кума, датовані XVIII-XIX ст. Образ самого Мазеви був відтворений за тим іконографічним типом, який розробив В. Лопата, працюючи над портретом гетьмана для банкнот національної валюти. Загалом в картині помітні численні історичні невідповідності, хоч твір вийшов атмосферним і таким, що передає урочистість події.

Доволі цікавою слід вважати картину пензля О. Гуйди-Полтавець «Клятва І. Мазеви на вірність Україні»⁵⁶. Вона не відповідає жодним історичним реаліям, однак є логічною в контексті рішення гетьмана про зміну протектора та перехід на бік шведського короля під час війни. В композиції картини відтворено кілька символічних постатей та предметів, які усі разом мали вказувати на важливість і доленосність подій 1708 р. Цю ж тему продовжувала й картина І. Синєполь-

⁴⁹ Там само. С. 174-175.

⁵⁰ Там само. С. 175-176.

⁵¹ Там само. С. 176.

⁵² Там само. С. 177.

⁵³ Там само. С. 178.

⁵⁴ Там само. С. 183.

⁵⁵ Там само. С. 181.

⁵⁶ Там само. С. 189.

ського «Рубікон гетьмана Івана Мазепи»⁵⁷, яка за сюжетом була більш історично вірогідною. Художник відобразив момент, коли Мазепа, вийшовши з Батури-ської фортеці, на березі Десни розкриває власному почету свій дійсний намір та маршрут руху назустріч війську Карла XII, а не Петра I. Сам же момент зустрічі українського гетьмана зі шведським королем неподалік села Гірки відобразив на своєму полотні «І. Мазепа та Карл XII» А. Копайгоренко, хоч примітивна манера виконання твору, маса історичних помилок та невідповідностей зменшили вар-тість цього полотна навіть як історичної ілюстрації.

Відзначення у 2008 р. 300-річчя мазепинської акції спричинило появу не лише значної кількості живописних творів, але й цікавого книжкового ілюстрованого видання для дітей, яке було оздоблено низкою малюнків, виконаних у стилістиці графічного шаржу та політичної карикатури. Цей проект, з одного боку, наслідував традиції видання 1959 р., про яке вже згадувалося вище, а, з іншого – був абсолютно сучасним. Обидві книги поєднувало те, що по-перше, вони були створені в ювілейні «мазепинські» роки (перша – до 320-ї річниці з дня його народження та 250-ї річниці з дня смерті, а друга – до 370-річчя з дня народження та 300-ліття воєнно-політичного виступу гетьмана 1708 р.); по-друге, ці проекти призначалися для дітей, а тому являли собою своєрідні «комікси», які лише частково супроводжувалися невеличким текстом (у першому випадку – віршами, у другому – прозою); по-третє, були виконані у графічних техніках (перший в дво- або триколових літографіях, а другий – техніці олівцевого малюнка); по-четверте, створювалися у співпраці з науковцями (у першому виданні до-помогу надавав В. Луців*, у другому – О. Ковалевська).

Відрізняло проекти те, що у першому автором малюнків був М. Бідняк, уні-кальний художник, який малював вустами та ногами, а тексти писав Левко Ромен. У другому автором малюнків та текстів була одна й та сама людина – Ю. Журавель, більш знаний в Україні як лідер рок-групи «ОТ VINTA». Перша книжка – «Життя гетьмана Мазепи» побачила світ у видавництві «Ластівка» у Торонто (Канада), а друга – «Мазепа. Крок до правди» – у Києві. До того ж книжка талановитого рок-музиканта, художника та педагога Ю. Журавля мала спеціальну мету: стати винагородою учасникам творчого конкурсу «Хто для мене Іван Мазепа?», який проводився у 2008 р. серед учнів середніх шкіл Громадським рухом «Не будь байдужим!».

М. Бідняк створив 12 ілюстрацій, які відображали основні віхи біографії І. Мазепи: навчання у Києво-Могилянській академії, участь у битвах з татарами, навчання в Європі, службу при королівському дворі Яна Казимира, сутичку із Я.Х. Пасеком, службу у гетьмана П. Дорошенка та інші. Завершувався цикл зобра-женням смерті гетьмана, який встиг перед тим виголосити свою настанову

⁵⁷ Там само. С. 180.

* Луців Василь-Орест Миколайович (1920–2005) – славіст, меценат, видавець, голова об'єднання українських педагогів Канади, дійсний член НТШ та УВАН в Америці, дійсний член Польського наукового інституту в Нью-Йорку.

соратникам і нащадкам: «Мій заповіт – Москві не піддаватись, ...а з ворогом за волю всім змагатись, надіючись на волю Божу!»⁵⁸.

Малюнки Ю. Журавля, попри певну прив'язку до біографії, торкалися й більш широких проблем: становища українців під протекцією Московської держави (іл. 15), ситуації, у якій опинилася Гетьманщина під час Великої Північної війни, тобто «між молотом та ковадлом», коли будь-яке рішення несло українцям смерть та розруху, знищення гетьманської столиці – Батурина, жахливої долі захисників фортеці та мирних мешканців, вимушеної еміграції та смерті І. Мазепи на чужині. Закінчувалася книжка життєстверджуючим висновком, що, незважаючи на зусилля офіційної пропаганди «північного сусіда», українці нині «не ті, що були раніше». Вони ретельніше вивчають свою історію, а, отже, здатні протистояти фальсифікаціям власного минулого та неправді щодо діяльності окремих її представників, зокрема, Мазепи. Підкріплювався цей висновок відповідною ілюстрацією з символічним змістом.

Упродовж 2008–2009 рр. було створено кілька меморіальних поштових конвертів з портретом І. Мазепи та поштовий блок, присвячений українсько-шведським воєнно-політичним союзам XVII–XVIII ст. Однак нового образу І. Мазепи вони не представили.

Що стосується пам'ятників українському гетьманові, то перші з них були встановлені ще на світанку української незалежності, тобто на початку 1990-х років у США, Австрії та Україні. Це було обумовлено не стільки якимись ювілейними датами, скільки наближенням та самим фактом проголошення незалежності, боротьба за яку багато десятиліть ототожнювалася з постаттю Мазепи. На початку 2000-х років, у зв'язку з відзначенням 370-річчя з дня народження гетьмана, а також 300-річчя його антимосковського виступу, з'явилося одразу кілька проектів пам'ятників, пам'ятних знаків та меморіальних дошок. Історія реалізації цих проектів склалася по-різному. До таких, що до сьогодні так і залишаються нереалізованими, слід віднести меморіальну дошку, яка була розроблена скульптором І. Гречаником для Староакадемічного корпусу Києво-Могилянської академії у 2008 р.⁵⁹ Проектом залишився і планований пам'ятник І. Мазепі для міста Києва, автором якого був відомий український мистець А. Куш⁶⁰. За задумом автора, це мала бути кінна скульптура. Для створення портретного образу Мазепи скульптор використав гравюру В. Масютина 1933 р. та її пізнішу інтерпретацію 1959 р. Нереалізованим залишився проект оригінальної скульптурної композиції «Шахівниця», авторами якої були В. Наконечний та О. Козолуп⁶¹. Їх задум вибудовувався на необхідності врахування двох обставин: візуалізації трьох реальних «гравців», які зійшлися на полі битви під Полтавою у червні 1709 р. (Карла XII, Петра I та Мазепи), й утилітарного використання бронзової

⁵⁸ Життя гетьмана Мазепи. С. 15.

⁵⁹ Ковалевська О.О. Іконографія... С. 353–354.

⁶⁰ Там само. С. 351.

⁶¹ Там само. С. 354.

фігури Петра І, що була встановлена перед будинком музею «Поле Полтавської битви» ще за радянських часів і мала виконувати зовсім іншу ідеологічну функцію. Задум скульптора та архітектора якнайкраще відповідав історичним реаліям Великої Північної війни та потребам молодої Української держави щодо вписування своєї історії у загальносвітовий контекст. Однак смерть одного з авторів та зміна політичного курсу у 2010 р. не дозволили втілити цей проект у життя. Макет композиції, виконаний митцями, нині зберігається у фондах музею.

Непроста доля спіткала й два інші пам'ятники, які, попри усі перешкоди, таки було встановлено. Перш за все, слід згадати про скульптурну композицію «Гетьмани. Молитва за Україну», авторами якої стали Богдан та Микола Мазури⁶². Основна композиція, яка складалася з фігур п'яти гетьманів, чий життя та діяльність були пов'язані з Батурином, була встановлена у 2009 р. Її урочисто відкрили 22 січня на День Соборності України у присутності президента В. Ющенка. Натомість подальші політичні події та відсутність необхідного фінансування для завершення робіт призвели до того, що остаточний свій вигляд пам'ятник набув лише через кілька років, коли над постатями гетьманів з'явилася фігура Богородиці (іл. 16). Постаць гетьмана Мазепи у цій композиції була розташована по центру. Портретних рис вона не відображала, однак цілком узгоджувалася з функцією, яку покликана була виконувати – репрезентувати постаць видатного державного діяча, мецената, символ борця за самостійність.

Не менш довготривалою виявилася й історія встановлення пам'ятника Івану Мазепі у Полтаві⁶³. Авторами цього проекту є скульптори Микола та Назар Білики. Бронзова фігура гетьмана та постамент для неї були виготовлені виробничим об'єднанням «Художник» ще у 2009 р. Однак тривалі громадські обговорення щодо доцільності цього пам'ятника у Полтаві, де війська Карла XII та його союзника Мазепи зазнали поразки, а також зміна політичної ситуації від початку 2010 р. у зв'язку з приходом до влади В. Януковича, відтермінували його встановлення на певний час. Ухвалення остаточного рішення щодо цього та урочисте відкриття пам'ятника, виготовленого на замовлення полтавської «Просвіти», відбулися лише навесні 2016 р. Пам'ятник було відкрито у присутності президента П. Порошенка 7 травня (іл. 17). Фігура гетьмана, його одяг викликають чимало запитань, однак з мистецького погляду цей пам'ятник варто віднести до одного з найкращих, які були встановлені гетьману в Україні. Іконографічною основою образу Мазепи стала листівка 1959 р., а також олійний портрет з неї, виконаний на полотні і подарований свого часу В. Ющенкові.

Реалізованими проектами пам'ятників та пам'ятних знаків стали деперсоніфікований обеліск на подвір'ї Києво-Могилянської академії у Києві авторства молодшої скульпторки О. Гаврилової, пам'ятник гетьману неподалік будівлі колегіуму у Чернігові авторства Г. Єршова та В. Павленка, а також пам'ятний знак на честь зустрічі короля Карла XII та гетьмана Мазепи, встановлений на межі

⁶² Там само. С. 348–349.

⁶³ Там само. С. 347–348.

сіл Гірки та Детярівка Новгород-Сіверського району Чернігівської області. Формально автором проекту пам'ятного знаку є В. Артюшкова. Однак ігнорування краєзнавцями необхідності наукових консультацій з фахівцями призвели до того, що на гранітній стелі поруч із портретом шведського короля було вигравіровано не портрет Мазепи, а зображення Великого гетьмана Литовського Казимира Яна Павла Сапєги⁶⁴.

Значний громадський, науковий та художній інтерес до постаті Івана Мазепи, який був викликаний ювілейними датами початку 2000-х років, не залишив осторонь й сферу декоративно-ужиткового мистецтва. У 2009 р. з'явився унікальний gobelen, створений Н. Литовченко, в композиції якого було використано відображений на українській валюті образ І. Мазепи авторства В. Лопати⁶⁵.

Багатим на мазепинські річниці став 2019 р. Цього року виповнилося 380 років з дня народження Івана Мазепи та 310 років від дня його смерті. З цього приводу були заплановані й проведені численні наукові та громадські заходи. Відтак, рік приніс нові здобутки у новітній уявній іконографії Івана Мазепи. Зокрема, 20 березня, в день його народження, в київському Музеї гетьманства було погашено ювілейний поштовий конверт з серії «Козацька пошта». Для художнього оформлення цього конверту було використано зображення гетьмана, виконане А. Пилухом (іл. 18). В його основу було покладено переосмислений графічний образ М. Бернігерота. 29 березня на одному з чергових заходів, присвячених річниці Мазепи, свій оновлений образ гетьмана представила й Н. Павлусенко. Портрет гетьмана, створений художницею ще 2012 р., зазнав суттєвих змін. В основу нового образу мисткиня також поклала згадану вище гравюру. Водночас вона скористалася свідченнями шведського канцлера Цедергельма про певну подібність Мазепи до Еріка Дальберга, поєднавши цю інформацію з власними напрацюваннями, а також моделюванням зовнішності гетьмана істориками та рекомендаціями реконструкторів історичного одягу (іл. 19). З тим же самим іконографічним джерелом, тобто з гравюрою німецького гравера початку XVIII ст., працював й молодий художник М. Койдан, який планує подати власне бачення образу Мазепи в традиціях західноєвропейської гравюри XVII-XVIII ст. Створити образ Івана Мазепи в повний зріст запланували й у музеї «Становлення української нації»^{*}. З метою використання автентичних іконографічних джерел працівники установи зверталися за консультаціями до науковців. Відтак, можна сподіватися, що якщо надані рекомендації не були проігноровані, суспільство отримає ще один сучасний образ гетьмана.

Таким чином, стає очевидним, що відзначення «мазепинських річниць» було і залишається чудовим стимулом для розвитку не лише науки, а й для націо-

⁶⁴ Там само. С. 352–353.

⁶⁵ Там само. С. 385–386.

^{*} Раніше воскові фігури Івана Мазепи та кількох інших гетьманів і старшин було встановлено в експозиції гетьманського будинку на Цитаделі Батуринської фортеці (Національний заповідник «Гетьманська столиця», м. Батурин).

нального мистецтва, представники якого продовжують доповнювати існуючу уявно-історичну іконографію Івана Мазепи. Ювілеї та річниці спонукають науковців та мистців досліджувати добу, продовжувати вивчати біографію цієї історичної постаті, а також шукати нові мистецькі засоби її репрезентації. Характерною рисою останніх років стають консультації представників мистецького середовища з істориками та мистецтвознавцями, що призводить до поширення в суспільстві адекватних візуальних образів українського гетьмана, створених на підставі автентичних іконографічних портретів та фахової наукової літератури. Водночас залишається простір для появи таких творів, які не відповідають історичним фактам з біографії Мазепи, однак є затребуваними музейними працівниками, освітянами і навіть пересічними українцями, які саме в такий спосіб вперше знайомляться з козацькою добою та її представниками. Не можуть підпадати критиці й ті мистецькі твори, які, будучи тематично чи сюжетно пов'язані з реальною історичною постаттю, залишаються метафоричними, алегоричними чи символічними за змістом. Їхня роль у формуванні сучасної візуальної мазепіани полягає зовсім в іншому і тому має право на існування.

1. Осип Курилас.
Портрет Івана Мазепи, 1909 р.

2. Степан Луцик.
Іван Мазепа, 1938 р.

3. Аріадна Стебельська.
Гетьман Мазепа, 1959 р.

4. Віктор Цимбал.
Гетьман І.Мазепа, 1960 р.

5. Микола Бідняк. Ілюстрація «Заповіт Мазепи»
з книги «Життя гетьмана Мазепи», 1959 р.

6. Василь Дядинок. Портрет Івана Мазепи, 1929-1932 рр.

7. Марка з поштового блоку «Гетьман 1709-1959 Мазепа» підпільної пошти України, 1959 р.

8. Ярослав Паладій. Проект пам'ятника гетьману Івану Мазепі, поч. 1960-х років.

9. Святослав Гординський. Фрагмент зі стінопису «Київська митрополія», 1979 р.

10. Микола Підгорний. Портрет гетьмана Івана Мазепи, 1992 р.

11. Василь Лопата. Портрет Івана Мазепи, 1995 р.

12. Сергій Якутович. Іван Мазепа-Колединський, 2004 р.

13. Ольга Ковтун. Покрова, 2008 р.

14. Ігор Синєпольський. Вінчання Мазепиного небожа Івана Обидовського з Ганною Кочубей у Троїцькому соборі Батурина в 1698 р., 2008 р.

15. Юрій Журавель.
Ілюстрація «Обрання на гетьманство. Коломацькі статті», 2008 р.

16. Микола та Богдан Мазури.
«Гетьмани. Молитва за Україну»,
2009 р. Фото Андрія Тичини.

17. Микола та Назар Білики, Віктор Шевченко. Іван Мазепа, 2009 р. (2016 р.). Фото Ольги Ковалевської.

18. Андрій Пилих.
Портрет Івана Мазепи, 2019 р.

19. Наталія Павлусенко.
Портрет Івана Мазепи, 2019 р.

Юрій ШАПОВАЛ

ІВАН ЛИСЯК-РУДНИЦЬКИЙ ПРО ФЕНОМЕН РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ

Беручи участь у XII Міжнародному історичному конгресі, що відбувся у Відні з 29 серпня до 5 вересня 1965 р, Іван Лисяк-Рудницький коментував доповідь професора Ратгерського університету Роберта Канна, а також виступи кількох істориків з країн тодішнього «східного блоку». Він артикулював кілька загальних тез, що виразно відбили його ставлення до тодішніх радянських союзних республік.

Підхопивши не до кінця розвинену професором Канном тезу про контрасти між американським і радянським федералізмом, Лисяк-Рудницький висловив думку про те, що радянські союзні республіки водночас і менше, і більше, ніж штати американської унії. Радянські республіки творять адміністративні одиниці Союзу, але вони не мають сфери компетенцій, що в ній можуть діяти незалежно від втручання московського центру. Навіть ті скромні права, що їм належать, *de facto* нівелюються тотальним партійним контролем.

Проте Лисяк-Рудницький не був би самим собою, якби зупинився лише на цій констатації. Він стверджував, що реальний зміст радянського федералізму – це багатонаціональний склад СРСР: радянські республіки – хоч повністю підпорядковані контролеві Москви, у принципі являють собою окремі національні держави. На думку Лисяка-Рудницького, «за менш чи більш фіктивними конституційними лаштунками криються живі нації, з їхніми власними традиціями, культурними індивідуальностями та політичними спрямуваннями, які сьогодні приглушені, але не зникнули. Таким чином бачимо, що радянський федералізм виконує подвійну функцію: з одного боку, він служить конституційним оформленням панування Москви над неросійськими націями Союзу; з іншого – сам факт існування окремих республік, що організовані за національними прикметами, стверджує відрубність неросійських народів, скріплює їхню самосвідомість, сприяє їхній кристалізації в модерні нації»¹.

Природу, витоки УРСР Лисяк-Рудницький однозначно шукав в Українській революції 1917–1921 рр. У таких своїх розвідках, як «Роля України в новітній історії», «Радянська Україна з історичної перспективи», «Напрями української політичної думки» та інших, він обстоював тезу про те, що УРСР можна най-

¹ Лисяк-Рудницький І. Довкола Міжнародного історичного конгресу у Відні // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: В 2 т. Т. 2. Пер. з англ. Київ, 1994. С. 426–427.

краще зрозуміти, якщо розглядати її як утілення компромісу між українським націоналізмом і російським централізмом. Звісно, компроміс не в сенсі формальної угоди, а як вияв фактичної рівноваги антагоністичних суспільних сил. Жодна з них не була достатньо міцною, щоб утвердитися повністю. Український визвольний рух виявився заслабкий, щоб створити самостійну державу. З іншого боку, більшовики на чолі з Володимиром Леніним змушені були зробити поступки неросійським національностям. І це стало одним з вирішальних чинників перемоги більшовиків над їхніми російськими суперниками.

«У Росії, – підкреслював Лисяк-Рудницький, – перемога більшовиків сталася над їхніми внутрішніми противниками. Чи це комусь подобається, чи ні, але Радянська Росія є законним спадкоємцем традиційної російської державности. З цього погляду становище України скорше нагадує “народні демократії”, створені після другої світової війни. Радянський режим накинено країні ззовні; слабкі місцеві комуністичні сили, – що між ними етнічні українці становили тільки меншість, – ніколи не були б спроможні здобути владу на Україні без зовнішньої інтервенції. “Українська Радянська Соціалістична Республіка” являє собою компроміс між фактом відновленого російського панування та тими здобутками української революції, що їх уже не можна було викреслити»².

Ще одна виразно сформульована теза: «Дуже сумнівно, чи з’явилась би колись Українська Радянська Соціалістична Республіка, якби не було незалежної демократичної Української Народної Республіки»³.

«Найщасливішими» в історії УРСР Лисяк-Рудницький називає 1920-ті роки. В умовах нової економічної політики промислове виробництво більш-менш повернулося до передреволюційного рівня, а ще нескोलективізоване селянство зажило порівняно заможнo. За оцінкою Лисяка-Рудницького, це був також час, коли Радянська Україна мала справжню автономію в культурних справах, реальні досягнення у сферах освіти, науки, літератури, мистецтва. Міста швидко втрачали свій колишній зрусіфікований вигляд. Лисяк-Рудницький стверджує, що «до 1930 р[оку] Україна наближалася до стану повністю розвиненої, культурно зрілої нації»⁴.

Все змінили 1930-ті роки. Голод, терор, який знищив дві верстви української громадської й інтелектуальної еліти. Йдеться про дореволюційну народницько-ліберальну інтелігенцію (вона пристосувалася до радянських умов і в 1920-ті роки відігравала активну роль у культурному житті). Друга верства – це українське комуністичне керівництво, яке правило Україною упродовж перших десяти років її існування. Лисяк-Рудницький переконаний, що одним з результатів сталінської політики було те, що вона «зупинила чи навіть відкинула назад процес

² Лисяк-Рудницький І. Роля України в новітній історії // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: В 2 т. Т. 1. Пер. з англ. Київ, 1994. С. 165.

³ Лисяк-Рудницький І. Напрями української політичної думки // Там само. Т. 2. С. 73.

⁴ Лисяк-Рудницький І. Радянська Україна з історичної перспективи // Там само. Т. 2. С. 461.

формування української нації. Це виразилося в повороті до двомовності... та відновленні дореволюційної дихотомії між російськомовними містами та промисловими центрами й україномовними селами та містечками. Українську культурну діяльність зведено до підпорядкованого й виразно провінційного рівня, тоді як усі престижніші форми інтелектуальної роботи були спрямовані у «все-союзне», тобто російське русло»⁵.

Торкаючись подій передвоєнних, воєнних і повоєнних, Лисяк-Рудницький завжди виокремлював те, що заведено називати «соборністю України», те, що він сам називав зустріччю між «сьогобічними» і «потойбічними» українцями⁶. Він надавав величезного значення включенню до УРСР території Західної України, земель, що перед тим перебували під владою Польщі, Румунії та Чехословаччини. Визнаючи, що це супроводжується «велетенськими стражданнями людності цих земель», він підкреслював, що вперше від XVII ст. політична єдність України існує не як постулат, а як факт. «Звісна річ, – писав Лисяк-Рудницький, – це єдність під чужим ярмом. Але у спільних переживаннях, стражданнях і боротьбі виковується новий всеукраїнський тип, що буде носієм завтрашнього дня нації»⁷.

Уважно стежив Лисяк-Рудницький за тим, що в УРСР називали «національною політикою». І тут слід згадати його публікацію 1978 р. під назвою «Русифікація чи малоросіянізація?». Власне, цей текст народився як реакція на статтю економіста, публіциста, громадського діяча Всеволода Голубничого «Тези про русифікацію». І хоча Голубничий роком раніше пішов з життя, Лисяк-Рудницький вважав за потрібне висловитися щодо проблеми русифікації, себто курсу Москви на зникнення української нації в УРСР, про яку писав його колега і приятель.

Голубничий, за його власним зізнанням, схильний розуміти під русифікацією головним чином і переважно мовне питання. Лисяк-Рудницький в такому підході вбачає відгомін народницького світогляду XIX ст., який ототожнював націю з етносом та його найбільш помітною прикметою – мовою. Тим часом етнос і нація – це дві різні, хоча й пов'язані суспільні категорії.

Лисяк-Рудницький повертає проблему в іншу площину, стверджуючи, що надійний ключ до розуміння русифікації дає досвід російської імперської політики щодо України. Ця політика полягала у відмові українцям у статусі нації. Українців трактували як племінний «малоросійський» різновид єдиної російської нації. Придушувалися прояви «українського сепаратизму», особливо у сферах політичної думки й культури, приборювалося все, що сприяло перетворенню українського етносу в націю. «...Асиміляція, – зауважує Лисяк-Рудницький, – до якої прямувала російська політика, була передусім асиміляцією на державній, або імперській площині. Зате не вважалося небезпечним, що українське селянство

⁵ Там само. С. 461–462.

⁶ Лисяк-Рудницький І. Українська Національна Рада й ідея соборності // Там само. Т. 2. С. 276.

⁷ Там само.

продовжувало балакати своєю мовою... та зберігало різні риси традиційного народного побуту, – як довго це не виходило за межі фолкльорної етнічності»⁸.

Для Лисяка-Рудницького не було сумніву, що УРСР є своєрідною нео-Малоросією, де українці повинні залишатись півнацією, регіональним різновидом єдиного імперського комплексу. І для цього українців як етнічну одиницю зовсім не треба знищувати, не потрібні ніякі геноциди. Українець, що як і за царату, є добрим патріотом «єдиної батьківщини», не страждає від сегрегації чи дискримінації, може навіть зробити блискучу кар'єру в СРСР, на союзному рівні. «Ідеться про те, – пише Лисяк-Рудницький, – щоб Україна назавжди залишалася в стані народу, який, згідно з класичною формулою В'ячеслава Липинського, вічно національно “відроджується”, але ніколи не може народитися»⁹.

Самому Івану Лисяку-Рудницькому доводилося неодноразово зустрічатися з тими, про кого він писав. Себто, тими, кого влаштовувала роль успішних у кар'єрі малоросів. Достатньо згадати дуже точно і, до слова, доброзичливо описаного Лисяком-Рудницьким директора Інституту історії АН УРСР Кузьму Дубину. З ним була зустріч на Міжнародному історичному конгресі у Відні у 1965 р. і Дубина виступав, за словами Лисяка-Рудницького, «у ролі лояльного оборонця системи»¹⁰.

У 1967 р. Лисяк-Рудницький зустрічався з Віталієм Коротичем, який справляв враження цілком західного інтелектуала, якщо не враховувати, якого змісту звіти про свої візити до США писав Коротич після повернення в УРСР. У 1969 р. Лисяк-Рудницький контактував з проректором Київського університету Глібом Цветковим, який дав надію на можливість налагодження контактів між еміграційними науковцями і науковцями в УРСР.

Для Лисяка-Рудницького було вкрай важливо наживо побачити Радянську Україну, зокрема, мати фаховий діалог з підрадянськими науковцями, для яких, за його словами, «закордонні подорожі, особисті зустрічі й контакти з чужоземцями, а навіть користування чужомовною літературою... не стали... щоденним хлібом»¹¹.

На кінець 1960-х років Лисяк-Рудницький вже уславився не лише своїми, без перебільшення, сміливими закидами на адресу української еміграції, над організованим, зокрема, політичним життям якої, за його оцінкою, «тяжить, мов прокляття, неподолана спадщина тоталітарного націоналізму міжвоєнної й воєнної доби»¹². Він вже був одним з ініціаторів і підписантів заяви 35 професорів американських вузів, що 2 листопада 1967 р. була надіслана на адресу найвищого партійно-державного керівництва у Москву та Київ.

⁸ Лисяк-Рудницький І. Русифікація чи малоросіянізація? // Там само. Т. 2. С. 473.

⁹ Там само. С. 474.

¹⁰ Лисяк-Рудницький І. Довкола Міжнародного історичного конгресу у Відні. С. 428.

¹¹ Там само.

¹² Лисяк-Рудницький І. В обороні інтелекту // Там само. Т. 2. С. 428.

Заява, яку Лисяк-Рудницький вважав певною політичною платформою, була, по суті, своєрідною декларацією прав і свобод для українців в межах Радянського Союзу. На восьми машинописних сторінках було викладено пропозиції, що стосувалися державно-правових, культурно-освітніх, соціально-економічних аспектів. З-поміж інших пропозицій виділялись такі: надати права громадянства УРСР, встановити дипломатичні відносини УРСР з зарубіжними країнами, зробити українську мову державною.

Вимоги ніби утопічні, але насправді реальні в разі, якби комунізм в Україні впав не внаслідок повстання, а внаслідок еволюції, якби Україна незалежна постала з України, комунізованої перед тим. Саме в цьому були переконані реалітетники – еміграційні інтелектуали, до яких належав і Лисяк-Рудницький.

Звісно, автори «Заяви 35-ти» ніякої формальної відповіді на своє послання від радянських керівників не отримали. Однак лінія так званих реалітетників несподівано продовжилася в ідеї налагодження контактів американських і радянських вчених. З 24 по 31 серпня 1970 р. Іван Лисяк-Рудницький перебував в Києві, а з 1 по 6 вересня у Львові. Він безперешкодно приїхав до України після XIII Міжнародного конгресу істориків у Москві. У Києві він повечеряв в родині викладачки Київського університету і письменниці Раїси Іванченко, вів переговори з керівництвом університету і міністром освіти Катериною Колосовою, а також з керівництвом Інституту історії АН УРСР. У Львові відвідав свого дядька, професора Михайла Рудницького, зустрівся з Зіновією Франко і двома викладачами Львівського університету.

Проте обміну і бажаного діалогу між «сьогобічними» і «потойбічними» науковцями не сталося. Реалії УРСР взяли гору над прагненнями реалітетників. Комітет державної безпеки УРСР вбачав у Лисяку-Рудницькому особу, що може працювати на американські спецслужби. «Враховуючи вищевикладене, – писав до ЦК Компартії України тодішній Голова КГБ Віталій Федорчук, – вважаємо, що вищим навчальним закладам України йти на встановлення офіційних контактів з представниками української націоналістичної еміграції було би недоцільно. Такі зв'язки із вченими-українцями США можуть бути розцінені в еміграції як офіційне визнання їх на Україні»¹³.

Ось так Лисяк-Рудницький був записаний до лав «української націоналістичної еміграції», а в лютому 1971 р. він і Всеволод Голубничий отримали лист цілком хамського змісту від проректора Київського університету Ю. Петренка. Останній пропонував у справі організації подорожі для читання лекцій в Україні науковцями США і Канади і для організації зустрічей «звернутися до “Інтуристу”», який займається організацією перебування іноземних туристів в нашій країні»¹⁴.

¹³ Галузевий державний архів Служби безпеки України, Київ, ф. 16, оп. 1, спр. 1003–0071, арк. 48.

¹⁴ The Archives of The University of Alberta, box 37, file 797.

Отже, не допомогли домовленості з міністром освіти УРСР Колосовою, з проректором Глібом Цветковим і навіть з працівником Представництва УРСР при ООН Іваном Хмелем. Всі вони не встояли перед чекістом Федорчуком, який в ту пору збирав компромат проти партійного лідера Петра Шелеста і вишукував український націоналізм в УРСР. З іншого боку – від української еміграції – в авторів і підписантів «Заяви 35-ти» полетіли критичні стріли. Їх або відверто лаяли і таврували, або журили за те, що вони припустилися політичної наївності¹⁵.

Та Лисяк-Рудницький не був би собою, якби звертав особливу увагу на спроби «повчати» його і його однодумців. Мине десять років, і у 60-ту річницю УНР і приходу більшовиків до влади він напише в одному з листів: «Мій погляд такий: аргумент щодо “неактуальности” справи (з уваги на теперішній курс в СРСР та УРСР) – нестійкий. Культурні суспільства зафіксують досвід свого минулого, незалежно від актуальности чи неактуальности даних епізодів. Уважаю, що на всякий випадок треба зберегти пам'ять про нашу ініціативу, яка – в цьому я переконаний – була одним з найрозумніших політичних починів в історії української еміграції. А втім політичний курс в СРСР може змінитися, як він уже не раз мінявся в минулому. Україна, що пережила сталінський режим, переживе теж брежнєвський (який як-не-як не дорівнює сталінському теророві). Передбачаю, що при будь-якому зменшенні тиску згори, той рух, що так помітно проявився в УРСР в 1960-х рр., знову підійме голову й то зі збільшеною силою. Тоді концепція, що лежала в основі “Заяви 35-ох”, відразу стане знов актуальною, а вже тоді матиме не тільки академічно-історичне, але й зовсім практичне значення»¹⁶.

І тут слід підтвердити думку Ярослава Грицака: відродження масового опозиційного руху в Україні у 1987–1991 рр. показало, що як би наївно не виглядали акції групи українських інтелектуалів зі США у 1965–1971 рр., на довшу мету саме вони, а не їхні опоненти, мали рацію¹⁷.

«Я належу до тієї течії серед еміграції, що вважає духовний зв'язок з батьківщиною справою життєвою; такі контакти потрібні, як з уваги на збереження еміграції перед асиміляцією, так і з уваги на збагачення культурного життя України через зв'язки з зовнішнім світом... Ми залишаємося при цьому собою, з нашими власними поглядами. Приходимо на Україну не на те, щоб учити, але щоб учитися. І ми рахуємося з нашим становищем гостей, – але якщо питають нас про нашу думку, ми її будемо відкрито казати»¹⁸, – це запис зі щоденника Івана Лисяка-Рудницького, зроблений у Києві 28 серпня 1970 р.

¹⁵ Докладніше див.: *Грицак Я. «...Холодну війну розхолодити...»* (3 історії спроб нав'язання контактів між українськими інтелектуалами зі США та УРСР у 1965–1971 рр.) // *Марра Mundi: Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя*. Львів; Київ; Нью-Йорк, 1996. С. 888–890.

¹⁶ Цит. за: *Грицак Я. «...Холодну війну розхолодити...»*. С. 902.

¹⁷ Там само.

¹⁸ *Лисяк-Рудницький І. Щоденники*. Київ, 2019. С. 580.

Шкода, що за п'ять років до кінця (здавалося, безкінечної) доби Володимира Щербицького і початку кінця УРСР несподівано перервалося життя Лисяка-Рудницького.

Шкода, що він зовсім трохи не дожив до того моменту, коли почали збуватися такі його слова: «...Номінальна державність Української РСР, кажучи мовою сучасної політичної реальності, є абсолютним міфом, створеним задля вигоди правителів. Але міф, який увійшов у свідомість народу, стає прихованою силою. Хитрі маніпулятори можуть одного дня опинитися у становищі чарівника, нездатного впоратися з духом, якого самі викликали»¹⁹.

¹⁹ Лисяк-Рудницький І. Радянська Україна з історичної перспективи. С. 460–461.

AD FONTES

Олексій ТОЛОЧКО

ВОЛОДИМИР МОНОМАХ І ЛІТОПИС

Перелік пережитих на полюванні небезпек, складений Володимиром Мономахом, безсумнівно, достовірний. Це – відомий фрагмент його Повчання: «тура ма . ѿ . метала на розѣхъ и с конемъ . шлень ма шдинъ боль . а . ѿ . лоси шдинъ ногами топталъ . а другъи рогома боль . вепрь ми на бедръ мечъ ѿталъ . медвѣдь ми у колѣна подъякла оукусиль . лютии звѣрь скочиль ко мнѣ на бедры . и конь со мною поверже . и Бѣ неврежена ма съблюде»¹.

Проте, нещодавно Б.А. Успенський вказав на досить близьку до цього переліку паралель із Другого послання до Коринфян апостола Павла, де той описує біди і нещастя, що випали на його долю (II Кор. XI: 23–27): «Ѡ Иудей пать краты и четьри десате развъ ѳдиноа приахъ. Три краты палицами быенъ быхъ, ѳдиноу каменъемъ побиша ма; три краты лодиа испровърже са съ мноу, ношь и днѣ въ глоубинѣ сътворихъ. Поутъмъ шьствыа множицею, бѣды в рѣкахъ, бѣды Ѡ разбойникъ, бѣды Ѡ рожения, бѣды Ѡ языкъ, бѣды в градѣ, бѣды въ поустыни, бѣды в мори, бѣды в лъжибратии»².

Як зазначає Б.А. Успенський, «в обох випадках ми маємо перерахування подій – свого роду реєстр – із точним зазначенням того, скільки разів трапилася та чи інша подія. Ця формальна характеристика, що об'єднує дані тексти, не типова для автобіографічного оповідання, і ми в праві припускати, що Повчання Мономаха виказує тут вплив Послання до Коринфян»³.

Мономах був першим, хто здійснював спробу автобіографічного оповідання, тому опора на зразки не тільки імовірна, але й очікувана⁴. Крім структурної подібності, є й змістовна: обидва автори перераховують не просто важкі моменти життя, але саме ті випадки, коли смерть могла спіткати їх, але відступила. Ще раніше І.М. Данилевський вказав, що змістовна подібність виявляється також

¹ ПСРЛ 1: 251.

² Б.А. Успенський цитує за текстом Христинопольського апостола (середина XII ст.): «Ѡ Иудей пать краты и четьри десате развъ ѳдиноа приахъ. Три краты палицами быенъ быхъ, ѳдиноу каменъемъ побиша ма; три краты лодиа испровърже са съ мноу, ношь и днѣ въ глоубинѣ сътворихъ. Поутъмъ шьствыа множицею, бѣды в рѣкахъ, бѣды Ѡ разбойникъ, бѣды Ѡ рожения, бѣды Ѡ языкъ, бѣды в градѣ, бѣды въ поустыни, бѣды в мори, бѣды в лъжибратии».

³ Успенский Б.А. Владимир Мономах и апостол Павел // Вереница литер. К 60-летию В.М. Живова. Москва, 2006. С. 43–45.

⁴ Успенский Б.А. Владимир Мономах и апостол Павел... С. 43.

між каталогом Мономаха та апокрифічним Заповітом Іуди, де перераховуються його мисливські трофеї⁵.

Подібність організації трьох каталогів така, що навряд чи можна сумніватися у їх спорідненості. Можна, втім, продовжити пошуки паралелей.

Ще одна відшуковується зовсім неподалік від Повчання, у Повісті временних літ. Під 1074 р. Повість временних літ містить велику похвалу померлому того року Феодосію Печерському. Серед приєднаних до похвали біографій «муж чюднѣ^х» Печерського монастиря, імовірно, найобширніша – затворника Ісаакія. Колись багатий купець із Торопця на мирське ім'я Чернь, він був пострижений Антонієм і відразу ж почав практикувати крайні форми аскези: затворився в печері й не виходив із неї сім років. Подібний подвиг не міг не викликати заздрощів: у печері Ісаакія почав спокушати диявол і обманним чином змусив таки поклонитися йому. Після цього Ісаакій перебував «розслабленим» три роки, але одужав і «нача оуродство творити», вважаючи, що якщо не в затворі, то «хода в манастирьѣ» все таки зможе поквитатися з дияволом. Серед випробувань, які вдалося подолати Ісаакію, знаходимо наступний каталог: [...] другоици бо [с]трашахуть и въ шбразѣ медвѣжи . швогда же люты^м звѣремь шво вѣломъ . шво змиѣ полозаху к нему . шво ли жабы [и] мѣши . и всакъ гадъ . [и] не могоша ѣму ничтоже створити . и рѣша ѣму . Исакиѣ побѣди^т ѣси на^с»⁶.

Імовірно, усі переліки, а особливо в мисливських оповіданнях, в чомусь схожі один на одний⁷, і не було б причин зближувати цей конкретний з Повчанням⁸,

⁵ Данилевский И.Н. Повесть временных лет. Герменевтические основы изучения летописных текстов. Москва, 2004. С. 114–115: «И дасть ми Господь благодать въ всѣх дѣлѣх моих на поли ж и в дому. Вѣдя, яко спостигох ланию, емь ю створи х обѣд отцю моему. Серны имах спостизая. И все, еже бѣаше на нали имах. Кобылу дивию спостизая и имь укроти. Лва убивах, изях козли из зуб ему. Мечку, емь за ногу, свергох с берега. И всяк звѣрь, иже ся обрати на мя, растергях, аки пса. Дивияго вепря гнав и варив его, и текох, и разстих его. Рысь в Хевроне вѣскочи на пса, имь за опашь, вергох и. И разбися в придѣлѣ Газы вола дивѣяго, ядуща ниву: имь за рога и обертѣв крутом и разразив, повергох и убих и».

⁶ ПСРЛ 1: 197. У Іпатіївській версії: «а другоици страшахуть и во шбразѣ . медвѣжи швогда же лютомъ . звѣремь . швогда же (лютомъ звѣремь) . воломъ . шво ли змиа ползаху к нему шво ли жабы . и мыши . и всакъ гадъ . и не возмогаша ему ничто же створити . и рекоша ему Исакии побѣдилъ ны еси» (ПСРЛ 2: 188). Згодом (імовірно, вже у XV ст.) цей фрагмент було включено до Києво-Печерського патерика як слово «О преподобнѣмъ Исакии Печерницѣ» (Абрамович Д.І. Києво-Печерський патерик. Вступ, текст, примітки. Київ, 1930. С. 188–189).

⁷ Ось, наприклад, ще одна – несподівана – паралель до Повчання Мономаха з Анабазису Ксенофонта. Описуючи характер Кіра, Ксенофонт зазначає, що той був умілим воїном, «великим любителем коней, прекрасно вмів з ними упоратися» (пор.: «конь дики^х своима рукама свазалъ ѣсмь . въ пуша^х . ї . и . ї . живы^х конь»), але також і хоробрим мисливцем, доказом чого став наступний випадок: одного разу, коли на нього напала ведмедиця, він не злякався і, хоча був зкинтий з коня і поранений, через що у нього навіть залишилися рубці, він все ж, врешті-решт, убив звіра (Анабазис, IX, 6)».

якби не примітна обставина: тут перераховані декілька тварин, згаданих також і Мономахом (в Заповіті Іуди, наприклад, збігається тільки вепр). Ведмідь і віл (у Мономаха – тур) були б показові. Але найбільш характерний збіг – загадковий «лютий звір». Цій (чи то реальній, чи то міфічній) тварині присвячена вже спеціальна література, але звір продовжує уникати позитивної ідентифікації⁹. Стаття 1074 р. єдина в ПВЛ, що згадує «лютого звіра».

На відміну від Послання апостола Павла або Заповіту Іуди, чия першість щодо Повчання безспірна, в нашому випадку неочевидно, який з текстів міг бути джерелом іншого. Перш за все, тому, що обидві пам'ятки – ПВЛ і Повчання – практично сучасні. Остаточне оформлення Повчання О.О. Гіппіус відносить до часу близько 1117 р.¹⁰ Втім, розподіляючи хронологічно фрагменти автобіографічної частини Повчання, дослідник зазначає: «Пристаюючи до розповіді про своє життя, Мономах збирається описати свої “путі і лови”». Можна не сумніватися, що опис “ловів”, як і опис “путей”, читався в ПВМ1 (тобто, початковому ядрі Повчання. – О.Т.) – адже саме цей епізод безпосередньо пов'язує “Повчання” із “Заповітом Іуди» як його літературним взірцем¹¹.

Цей вихідний варіант Повчання дослідник датує 1099/1000 або 1000/1001 рр.¹² У такому випадку, хронологічна першість безспірно залишається за Повчанням і запозичення ідеї потрібно припускати з боку автора ПВЛ. Це був би перший документований випадок знайомства з Повчанням, і досить ранній¹³. Щоправда, не обов'язково припускати знайомство літописця саме із початковою редакцією

⁸ Мотив спокушання святого дияволом в образі тварин відомий у агіографії. Ось досить близький до нашого випадок із Життя Варлаама та Іоасафа: «иногда же в различныхъ звърии преобращася лица прихожаше на нь скрежеч^а зубы. и люто свараа просканье и тутонъ. и пото^м въ змии преобразуася. и въ аспида и в василиска» (Цит. за: Словарь древнерусского языка XI–XIV вв. Т. 4. Москва, 1991. С. 157).

⁹ Огляд гіпотез див.: Сумникова Т.А. О словосочетании лютый зверь в некоторых памятниках восточнославянской письменности // Балто-славянские исследования. 1984. Москва, 1986; Лихачева О.П. Лев – лютый зверь // Труды Отдела древнерусской литературы. Т. 43. Санкт-Петербург, 1993. С. 129–137; 3 праць останнього часу див.: Успенский Ф.Б. «Лютый зверь»: история и предыстория // Успенский Ф.Б. Люди, тексты и вещи. Из истории культуры средневековой Скандинавии. Изд. 2-е. Москва, 2018. С. 14–47.

¹⁰ Гиппиус А.А. Сочинения Владимира Мономаха. Опыт текстологической реконструкции. I // Русский язык в научном освещении. № 3 (6). 2003. С. 91.

¹¹ Гиппиус А.А. Сочинения Владимира Мономаха. Опыт текстологической реконструкции. II // Русский язык в научном освещении. № 2 (8). 2004. С. 144.

¹² Гиппиус А.А. Сочинения Владимира Мономаха. Опыт текстологической реконструкции. I. С. 91–92.

¹³ Досі найбільш раннім чи навіть єдиним відлунням фрагмента Повчання про мисливські подвиги Мономаха вважали фрагмент Галицько-Волинського літопису із описом полювань волинського князя Володимира Васильковича (Див.: Толочко П.П. Наследие киевских книжников в Волынской летописи // Толочко П.П. Київ і Русь. Вибрані твори 1998–2008 рр. Київ, 2008. С. 271).

Повчання: часовий розрив між завершенням ПВЛ (1116 р.) і Повчання (після 1116 р.) настільки незначний, що автору літопису міг бути доступним остаточний варіант Повчання.

Запозичення із Повчання до літопису видається природним. Сильвестр, автор ПВЛ, був ігуменом Видубицького монастиря, що належав Мономаху, і в колофоні до літопису підкреслював свою близькість до київського князя, а невдовзі після завершення роботи над літописом Сильвестра було призначено єпископом в отчину Мономаха Переяславль. Така людина цілком могла бути знайомою із літературними працями свого покровителя. В такому випадку, дата закінчення літопису (вересень 1115 – серпень 1116 р.) є *terminus ante quem* для Повчання.

У комплект «зібрання творів» Мономаха входять, як відомо, крім Повчання, ще молитва князя, а також його лист до Олега Святославича. Поштовхом до написання листа став трагічний випадок: у сутичці із Олегом загинув Мономахів син Ізяслав. Як стверджує Володимир, він вирішив написати Олегу примирливого листа за намовою іншого свого сина – Мстислава.

Ці події описано також у літописі, у статті 1096 р. Виявляється, що відтворюючи перебіг подій, що стали приводом до Мономахового листа, Сильвестр вже був ознайомлений із його змістом. Сильвестр не тільки знає, що лист було спровоковано наполяганням Мстислава (пор.: літопис: «и азъ пошлю молитса з дружиною своєю къ шѣю своему . и смирю та со шѣмъ мои»¹⁴; лист Мономаха: «да се ти написа^х зане принуди ма сѣъ твои югоже єси хрстиль [...] прислалъ ко мнѣ мужъ свои и грамоту . река ладимъса и смѣри^хса»; «азъ члѣв^б грѣшенъ єсмь паче всѣ^х члѣв^б послуша^х сѣа свого . написа^х ти грамоту»¹⁵), але й цитує лист Мономаха. У листі до Олега Мономах висловлює, з сучасного погляду, дику, але екстраординарну навіть для своїх часів думку: він не жалкує за сином, адже той загинув у бою (також навіяно Мстиславом: «братцю моему судъ пришелъ . а вѣ ему не будевѣ местника . но възложилѣ на Ба»). Цю фразу Мономаха до Олега: «дивно ли вже мужъ оумерлъ в полку ти лѣпше суть измерли и роди наши»¹⁶. Сильвестр вкладає в уста Мстислава як звернення до Олега: «аще и бр^ата моего ѓбилъ [еси] то єсть недивно в рате^х бо и цѣи и мужи погыбають»¹⁷.

«Зібрання творів» Мономаха міститься в тому літописі – Лаврентіївському списку, де збереглася також і приписка Видубицького ігумена Сильвестра. Перед цим колофоном в Лавр. втрачено текст (збережений у списках Іпатіївської групи) за 1110–1115 рр. Імовірно, як це часто трапляється, останні аркуші рукопису, з якого переписувався Лавр. або його предок, були відокремлені від блоку рукопису. Обсяг втраченого літописного тексту – 8 аркушів (у форматі Іпат., 98–105зв.); обсяг «зібрання творів» – 7, 5 аркушів (у форматі Лавр., 78–85). Отже, маємо справу із двома стандартними зошитами по 8 аркушів. Один із них (із

¹⁴ ПСРЛ 1: 237.

¹⁵ ПСРЛ 1: 252–253.

¹⁶ ПСРЛ 1: 254.

¹⁷ ПСРЛ 1: 238.

літописним текстом) було згодом втрачено, інший (із Мономаховими трудами) виявився помилково вставленим у текст статті 1096 р.¹⁸ Чи не були, в такому випадку, труди Мономаха відпочатковою приналежністю літопису і чи не читалися одразу ж слідом за завершенням Повісті временних літ? Перегуки між Повчанням та листом до Олега і літописним текстом можуть служити аргументом на користь такого припущення.

¹⁸ Чому людина, яка шукала місце для цього зошита, могла вирішити, що він має читатися в контексті подій 1096 р., можна вгадати: лист Мономаха до Олега своїм змістом підказував, що в ньому йдеться про ті ж таки події, що й у літописі під 1096 р. Крім того, Повчання вставлено безпосередньо перед фразою «Се же хоцю сказати яже слышал...», що нагадує фразу самого Мономаха «А се вы повѣдаю...».

Вадим АРІСТОВ

ЯК НЕ ХОДИВ НА ГАЛИЧ КНЯЗЬ ІЗЯСЛАВ У 1250-Х РОКАХ¹

У всіх спеціальних працях, присвячених історії Галичини XIII ст., вказано, що у середині 1250-х років князю Данилові Романовичу довелося боротися за Галич із князем Ізяславом, якого підтримали татари. Але звідки це відомо? У статті 1255 р. «Галицько-Волинського літопису» (ГВЛ) міститься повідомлення про підготовку й похід Ізяслава на Галич²: *Изаслав же проси оу нихъ помощи . ити на Галичъ . шни же реко[ша] емоу . како идеши в Галичъ . а Данило князь лють есть . шже ѿиметь ти животь то кто та избавить . онъ же не послуша ихъ . но собравъ около себе иде в Галичъ*

У тексті не уточнено, хто такий Ізяслав, що доволі дивно, адже у попередньому викладі про нього нічого не сказано. В історіографії цього князя ототожують з Ізяславом Володимировичем з клану чернігівських князів³ (його неодноразово згадано у статтях ГВЛ за першу третину XIII ст.)⁴, або вважають сином Мстислава Романовича, київського князя, загиблого на Калці⁵. Втім, Ізяслав

¹ Щиро вдячний Катерині Кириченко за обговорення ключових ідей цієї статті в ході підготовки спільного виступу на семінарі у секторі досліджень історії Київської Русі та за допомогу у підготовці допоміжних матеріалів до тексту. За цінні поради і критику висловлюю щиро вдячність голові семінару Олексію Толочку, а також іншим його учасникам: Володимиру Ричці, Вадиму Ставиському, Ярославу Затилюку та Віталію Штефану.

² Тут і далі посилання на стовпці (стп) у виданні: Полное собрание русских летописей (ПСРЛ). Т. 2. СПб., 1908 (далі – Іпат). Стп. 829. Для спрощення орієнтації у сучасних виданнях джерела вказуємо річну статтю за хронологією Іпатіївського списку (Іпат), яка є пізньою, штучною і відсутньою у другому головному списку пам'ятки – Хлебниковському (далі – Хл).

³ Він був сином Володимира Ігоровича, котрий обіймав галицький стіл на початку XIII ст. і був сином новгород-сіверського князя Ігоря Святославича, «усланеного» невдалим походом у степ 1185 р.

⁴ Єдина відома нам спеціальна стаття про цього князя: Котляр М.Ф. Загадковий Ізяслав з Галицько-Волинського літопису // Укр. іст. журн. № 10. Київ, 1991. С. 95–102. Тут же див. історіографію питання. Також див.: Галицько-Волинський літопис: Дослідження. Текст. Коментар / За ред. М.Ф. Котляра. Київ, 2002. С. 286–288.

⁵ Грушевський М.С. Історія Руси-України: В 11 т., 12 кн. Т. 3. Київ, 1993. С. 85; Па-шутто В.Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. Москва, 1950. С. 282.

Мстиславич відомий лише з пізнього Софійського Першого літопису (XV ст.) – з розповіді про взяття Києва у 1235 р. половцями і князем Ізяславом (найвірогідніше, Ізяславом Володимировичем), яка є переробкою аналогічного повідомлення Новгородського Першого літопису (НПЛ)⁶. В цьому оригінальному повідомленні НПЛ Ізяслав, на відміну від інших князів, не має патроніму. Тож, слід гадати, укладач Софійського Першого літопису «виправив» цю недоладність і, з не відомих нам міркувань, надав Ізяславу патронім.

Однак, незважаючи на дискусії з приводу походження князя, традиційно ніхто не сумнівається у реальності його походу на Галич у середині 1250-х років.

Похід Ізяслава на Галич: перегляд історії

Ілюзія контексту. Саме по собі повідомлення про похід Ізяслава на Галич малоінформативне: ми не дізнаємося з нього, ким були помічники князя, які події передували походу і чим він закінчився. Природно, що це повідомлення розглядають не в ізоляції, а у контексті навколишнього тексту ГВЛ. Але звичайно це роблять некритично, приймаючи за умовчанням, що перед нами – лінійний виклад подій, як у «нормальній» хроніці або анналах. Тобто ніби кожне наступне повідомлення хронологічно, а часто й логічно, впливає з попереднього, утворюючи безперервну оповідь. Такий погляд утверджують переклади, які з необхідності «вирівнюють» і раціоналізують текст, створюючи ілюзію зв'язності і логічності.

Читаючи текст ГВЛ лінійно і буквально, історіографія одержує відповіді на більшість питань про похід Ізяслава. Виявляється, що він просив допомоги у монгольського воєначальника Куремси⁷, оскільки попереднє повідомлення сповіщає про похід Куремси під Кременець. Захопивши Галич власними силами, Ізяслав був обложений князем Романом Даниловичем і здався. Такий сценарій нібито впливає з наступного повідомлення – про облогу Романом неназваного персонажа у неназваному пункті. Але оскільки перед тим мова про Ізяслава і Галич, значить, анонімний персонаж – Ізяслав, якого обложили у Галичі.

Утім, буквально прочитання джерела не має достатніх підстав і породжує фатальні суперечності. Головна причина тому – засаднича нелінійність наративу у «галицькій» частині ГВЛ (див. далі). Натомість доцільно запропонувати іншу інтерпретацію змісту й походження тексту. Вона веде за собою повний перегляд історії, вміщеної на відрізку хроніки, до якого входить розповідь про Ізяслава. Наведемо повністю цей відрізок⁸, розділивши його для зручності на окремі пункти.

1) *В та же льмъ . или преже или потомъ . приѣхаша Татаръ . ко Бакотъ . и приложиса Милъти к нимъ . Данилови же пошедишу на воину . на Литвою на Новъгородокъ бывишу раскалью . посла сѣа си Лва на Бакотоу посла Левъ дворьского переѣ*

⁶ ПСРЛ. Т. 5. Ленинград, 1925. С. 210. Пор.: Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. Москва; Ленинград, 1950. С. 73–74, 284.

⁷ Котляр М.Ф. Загадковий Ізяслав з Галицько-Волинського літопису. С. 102.

⁸ Іпат: 828–831.

собою . изъѣхавше яша . Милѣя [и – Хл] баскака . и приведе Левъ . Мѣлѣя шѣю си . и быѣ паки Бакота . королева шѣа его . потом же сдоумавъ . со сѣмъ и ѿпоусти и . а пороучникъ быѣ Левъ . яко вѣрноу емоу быти . и паки приѣхавши^м Татаромъ и створи лѣсть и предасть ю паки Татаромъ Бакотоу

2) Потом же Коуремьса приде ко Креманицю . и воева . школо Креманица . Андрѣви же на двое боудущоу . швогда взъывающоуса королевѣ есмъ . швогда же татарьскымъ . держащоу неправдоу во срѣци . Бѣ предасть в роучи и^х шномоу же рекишоу . Батыева грамота оу мене есть . шнѣм же болма възъярившимся на нь і оубьенъ быѣ . и срѣце его взѣрѣзаша . и не оустѣвшие ничто оу Креманица . и възвратишася во страны своя .

3) Изяслав же проси оу нихъ помощи . ити на Галичъ . шни же реко[ша] емоу . како идеши в Галичъ . а Данило князь лютъ есть . шже ѿиметь ти животъ то кто та избавить . онъ же не послуша ихъ . но собравъ около себе иде в Галичъ .

4) Данило же слышавъ то скорбенъ бѣ^х . яко в невидѣньи се быѣ посла сѣа своего Романа . и бояры свои всѣ на нь . Лва бо прежде ѿрадилъ бѣ королевѣ . а самъ ѣхъ проводить вои свои^х . ѣдоущоу же емоу . до Гроубешева . и оуби вепревѣ шестъ . а самъ же оуби и^х рогатиною . ѣ . а три . штрочи его . и вдасть маса воемъ на поуть . а самъ помолився стѣмоу Николѣ и ре^х воемъ своемъ . аще сами боудутъ Татарове . да не внидетъ оужасъ во срѣце ваше . шнем же рекишмъ . Бѣ боуди помощникъ ти . створимъ повелѣная т(в)оя .

5) поем же Романъ воя иде днѣ и ноцѣ . и внезапоу нападшимъ на нь . шномоу же не возмогшоу . коуда оутечи . и възбѣже на комары цркѣвая . идеже безаконьи Оугръ възбѣгли . бѣахоу . стоящоу же около его кнѣзю Роману . жажею водною . измиращи имъ . четвертьи днѣ сниде . кнѣзъ же . приведе и шѣю си .

6) слышав же Левъ . яко Федоръ посланъ ѿ него ко Солеми . и поима со собою слоуги своя . гна по немъ . самъ же оутече . а людие [Хл додає: его] поима [Хл додає: поехалъ бѣ въ оугры]

Аналіз даного відрізки ГВЛ виявляє його складну будову: є підстави вважати, що пункти 2) і 3) були вставками, а пункт 5) зазнав редагування.

Переміщення окремих повідомлень або уривків у невластиві місця ГВЛ, вставки, що розривають зв'язну оповідь, редагування, що спричиняє двошаровість тексту, – все це є загальною особливістю цього твору. Перестановки, вставки і накладання текстуальних шарів відзначено в багатьох місцях на всій протяжності хроніки⁹. Отже, у нашому випадку гіпотези про редагування є легітимним інструментом пояснення текстуальних фактів. Це слід обов'язково брати до уваги в усіх подальших спостереженнях над джерелом, зокрема, над тим відрізком, якому присвячено цю статтю.

⁹ Толочко О.П. Хронологічний роздум у Галицько-Волинському літопису // Ruthenica. Т. 13. Київ, 2016. С. 181–183; Ричка В., Толочко О. «Князи Болоховські» // Там само. С. 89–94; Арістов В., Кириченко К. «Овогда ж писати в передняя, овогда же вступати в задняя»: про техніку створення давньоруських історичних творів // Ruthenica. Т. 14. Київ, 2017. С. 224–232.

Хто такий Ізяслав? Фрагмент про підготовку походу Ізяслава на Галич (пункт 3) наведеного відрізка ГВЛ виглядає неприродно на фоні навколишнього тексту. Він містить декілька «аномалій», що спонукають вважати його вставкою. По-перше, незрозумілою є особа Ізяслава. З ГВЛ достовірно відомі два князя з таким ім'ям: Ізяслав Володимирович з династії чернігівських князів (17 згадок на проміжку 1207–1235 рр., стп 723–775) та маргінальний Ізяслав Новогрудський (стаття 1235 р., стп 776; 1256 р., стп 831)¹⁰. Ізяслав Володимирович у 1230-х роках активно боровся за Галич у союзі з половцями та Михайлом Всеволодовичем чернігівським. Розміщення епізоду з Ізяславом в аналізованому місці ГВЛ є вкрай дивним: ще до монгольських завоювань цей князь зникає зі сторінок джерел¹¹, а через 20 років зненацька з'являється знову у колишньому амплуа борця за Галич, після чого не менш раптово зникає. Замість історичного пояснення, яке зазвичай обирають дослідники, варто обрати текстологічне: цей уривок стосувався 1230-х років, але потрапив не на своє місце у хроніці.

Запропоновану інтерпретацію підсилюють спостереження над лексикою і фразеологією уривку про Ізяслава. Зокрема, подана тут характеристика Данила як «лютого князя» знаходить собі єдину паралель у статті 1229 р. (стп 757): «**Даниль лють зъло естъ нась не хоцеть отоити прочь не приемь града**». Ця аналогія стилістично зближує наш фрагмент із викладом подій за другу чверть XIII ст. і вказує на той відрізок ГВЛ, де варто шукати місце повідомленню про Ізяслава.

Галич у 1250-х роках. Після завоювання Русі монголами і встановлення верховної ординської влади над Галичиною центр цієї землі занепадає. Він перестає бути привабливим трофеєм у міжкнязівських конфліктах. Натомість нащадки Романа Мстиславича у другій половині XIII ст. переносять свою увагу на Волинь¹². Мотив боротьби за Галич у повідомленні про Ізяслава явно вибивається з цього контексту.

Місто Галич згадується у ГВЛ 105 разів. Після оповіді про поїздку Данила в Орду (стаття 1250 р., стп 808) Галич майже зникає зі сторінок джерела. Запекла боротьба за Галич залишається в минулому. Подальших згадок міста усього п'ять. І три з них припадають на фрагмент про похід Ізяслава. Така щільність згадок Галича спостерігається тільки в описі домонгольських подій, що веде до думки про чужорідність цього тексту в даному місці.

Дві інші згадки Галича за другу половину XIII ст. мають зовсім інший характер. Останнє повідомлення про Галич (1272 р., стп 870) – це запис про початок

¹⁰ М. Котляр ототожнив його з Ізяславом Володимировичем (Див.: Котляр М.Ф. Загадковий Ізяслав з Галицько-Волинського літопису. С. 101).

¹¹ Остання згадка Ізяслава Володимировича міститься під 1236 р. (Іпат: 775). Див. далі.

¹² У зв'язку з хворобою і смертю Володимира Васильковича ГВЛ розповідає про намагання Лева Даниловича і його сина Юрія отримати хоча б пограничні городи Володимирської землі (зокрема, Берестя) і про заздрість Лева Мстиславу, котрому Володимир заповів свій стіл.

княжіння Лева: «*Левъ нача княжити в Галичѣ и в Холмѣ . по братѣ по своемъ . по Шварнѣ*». Його доповнює непряма згадка наприкінці хроніки. Володимир Василькович докоряв «ненаситному» Леву: «*и мала тѣ . рци своя земля . шже Берестѣя хочешъ . а самъ . держа княжения три . Галичкое . Перемышльское . Бельзское . да нѣтоу ти сыти*» (1288 р., стп 913).

Інше повідомлення про Галич у другій частині ГВЛ міститься у розлогій розповіді про Войшелка (1262 р., стп 859): «*иде Воишелкъ . до Галича к князю Данилу князоу и Василкови хотя прияти мнискии чинъ тогда же (и – Хл) Вошелкъ хрѣти Юрья Льовича . тоже потомъ иде в Полониноу...*». До цього повідомлення в історіографії склалося справедливо скептичне ставлення¹³. Описуючи період після монгольського завоювання, ГВЛ постійно відзначає перебування Данила у своїй резиденції в Холмі. На цьому тлі візит Войшелка до Галича виглядає аномально. Здебільшого вважають, що автор оповіді про Войшелка припустився помилки. Проте, видається більш вірогідним, що згадка Галича є вставкою до основного тексту. Видалення слів «до Галича» покращує текст: у ньому йшлося про візит литовського князя просто до Данила і Василька без уточнення місця.

Звернімо увагу: поряд у тексті стоїть ремарка про те, що Войшелк став хрещеним батьком Юрія Львовича. Вона введена у текст зворотом «тогда же» і розриває послідовну розповідь про шлях Войшелка до чернецтва, а тому також видається вставною. Оригінальний текст і вставні фрагменти (жирним у квадратних дужках) можна уявити таким чином:

иде Воишелкъ . [до Галича] к Данилови князоу и Василкови хотя прияти мнискии чинъ [тогда же (и) Вошелкъ хрѣти Юрья Льовича] . то же потомъ иде в Полониноу...

Щоб стати хрещеним батьком Юрія, Войшелк мав прийти до Галича, який для редактора кінця XIII ст. міцно асоціювався з Левом Даниловичем. З повідомленням про хрещення Юрія Львовича варто пов'язувати згадку Галича у цьому фрагменті ГВЛ. Слід відзначити, що це місце редаговано саме так, ніби Данило й Василько теж перебували у Галичі, а не тільки Лев і маленький Юрій. Текст мав створити враження, що уся Данилова родина зібралася в Галичі. Після запусіння в результаті встановлення монгольської влади над цією землею Галич «актуа-

¹³ Генсьорський А.І. Галицько-Волинський літопис: процес складання; редакції і редактор. Київ, 1958. С. 57–58; Пашуто В.Т. Образование Литовского государства. Москва, 1959. С. 39–40; Огицкий Д.П. Великий князь Войшелк (страница из истории Православия в Литве) // Богословские труды. Сб. 24. Москва, 1983. С. 173; Толочко П.П. Литовский князь Войшелк в русских летописях // Ruthenica. Т. 5. Київ, 2006. С. 119–120; Вілкул Т.Л. Галицько-Волинський літопис про постриження литовського князя Войшелка // Укр. іст. журн. № 4. Київ, 2007. С. 26–27; Кибинь А.С. Литовский князь и индийский царевич: в поисках сходства (история о Войшелке) // Studia Slavica et Balcanica Petropolitana. № 2. Санкт-Петербург, 2011. С. 18, 24.

лізується» лише наприкінці XIII – початку XIV ст. – зі зміцненням позиції Лева Даниловича та створенням Галицької митрополії¹⁴.

Помічники Ізяслава. Хто була та неназвана сторона, в якій Ізяслав просив допомоги у поході на Галич? За традиційним тлумаченням, це татари, оскільки попередній текст присвячено русько-татарським взаєминам. Однак у світлі нашої гіпотези такий погляд втрачає очевидність. Якщо фрагмент про Ізяслава стосувався історії 1230-х років, то князь мав би звертатися не до татар, а радше до половців. Слід зазначити, що у «галицькій» частині ГВЛ поняття «помощь» не вживається щодо татар. Тільки у «волинській» частині Лев Данилович просить у татар «помочь» (1280 р., стп 881). Натомість половецька «помощь» у «галицькій» частині – річ цілком нормальна.

Цікавою паралеллю є повідомлення статті 1236 р. (стп 775) про похід Ізяслава з половцями на Галицьку землю. Це є водночас остання достовірна згадка князя Ізяслава Володимировича. У цьому повідомленні знаходимо ті самі мотиви, що й у нашому уривку: участь Ізяслава у боротьбі за Галич; союз Ізяслава з половцями; небажання половців воювати проти Данила:

1236 р. (стп 775)	1255 р. (стп 829)
<i>Михаилови же стоящоу на Подъгораи . хотацію снати с Кондратомъ . и шжидающю Половецъ со Изславомъ . Половци же придоша в землю Галичькоюу . не восхотѣша ити на Данила . вземшию всю землю Галичькоюу возвратишася</i>	<i>Изслав же проси оу нихъ помощи . ити на Галичь . шни же реко[ша] емоу . како идеши в Галичь . а Данило князь лютъ есть . шже шиметь ти животь то кто та избавить . онъ же не послуша ихъ . но собравъ около себе иде в Галичь</i>

В контексті цих подій середини 1230-х років переміщений фрагмент про похід Ізяслава на Галич виглядає найбільш доречним. Саме тут він має отримати нову хронологічну прописку. Не лишається й сумнівів у тому, що перед нами не якийсь загадковий князь, а добре відомий джерелам Ізяслав Володимирович.

На жаль, не вдається точно визначити, звідки цей фрагмент міг би «випасати». Він механічно не «стикується» з жодним місцем ГВЛ¹⁵. Але такого «місця стику» могло й не бути. Уривок про похід Ізяслава видається не розширенням наведеного вище повідомлення 1236 р., а паралельним текстом – однією з тих

¹⁴ Лев міг бути зацікавленим у розташуванні резиденції митрополита «Малої Русі» в його землі, а не у Володимирі – найдавнішій єпископській кафедрі регіону. Можна припустити, що на момент організації митрополії ані Лев, ані Юрій, не контролювали Володимир, а Мстислав Данилович ще був живий.

¹⁵ Доброю аналогією може бути уривок про те, як польський князь Болеслав заступався перед Данилом за якихось князів. Через те, що уривок потрапив у не належне місце тексту, в історіографії цих князів помилково ототожнили з болоховськими (Див.: Ричка В., Толочко О. «Князи Болоховьсци». С. 90–92.

чернеток-заготовок, які автор «галицької» частини створив у процесі роботи, але не зміг або не встиг інтегрувати у свій твір (див. нижче).

«Кременецька рать»

Перед переміщеною історією про Ізяслава у тексті ГВЛ розміщено розповідь про спробу татарського воєначальника Куремси здобути Кременець за сприяння зрадника Андрія – пункт 2), який теж є підстави вважати чужорідним на цьому відрізку хроніки. «Кременецький казус» – це окремий завершений сюжет, ніяк не пов'язаний зі змістом ані попереднього (про Мілея і Бакоту), ані подальшого (про Ізяслава і Галич) тексту. Водночас на стилістичному рівні пункт 2) перегукується з кількома фрагментами «галицької частини» ГВЛ, що мають ознаки вставок¹⁶.

З кременецьким сюжетом пов'язана вступна фраза наступної оповіді ГВЛ на «татарську тему» – про похід Данила Романовича і його синів на болоховців і «татарських людей»: *«По рати же Кременецькою Коуремьсинь . Даниль възъвиже рать . противоу Татаро^м»* (1257 р., стп 838). Наявна послідовність статей «галицької частини» ГВЛ створює враження, що було дві «Куремсині раті»: похід під Кременець та пізніший похід на Волинь (під час якого згорів Холм). Після першої «раті» Данило нібито здійснив контрудар – кампанію проти «татарських людей». У свою чергу Куремса вдарив у відповідь – це й була друга «рать».

Проте, ця складна схема має слабку основу. Вона має сенс лише в тому випадку, якщо «Кременецький казус» стоїть на своєму місці та є органічною частиною викладу. Але якщо це вставка, а вся композиція цього відрізка хроніки є наслідком редакторського втручання, то послідовність сюжетів і їхній смисловий зв'язок рушаються. Іншими словами, оповідь про Куремсу і Кременець могла стосуватися тієї «Куремсиної раті», що описана далі.

¹⁶ У цьому тексті вжито рідкісне для ГВЛ дієслово «възъивати(ся)» («възъивающуюся»). Воно відсутнє у «волинській частині», а у «галицькій» трапляється ще тільки один раз – це відступ про литовське поганство у статті 1258 р. (стп 839). Крім того, у пункті 2) присутня характерна конструкція «овогда...овогда». Вона вживається у ГВЛ ще у двох статтях: 1235 р. (стп 777) та 1254 р. (стп 820). У другому випадку йдеться про явну вставку. Це «роздум» про хронологію та завдання історіографа (Див.: *Толочко О.П.* Хронологічний роздум у Галицько-Волинському літопису // *Ruthenica*. Т. 13. Київ, 2016. С. 181–183). Конструкція з подвійним або потрійним «овогда» відома у слов'янських текстах, але, як видається, «галицький» автор запозичив її безпосередньо з «Історії Юдейської війни» Йосифа Флавія – одного зі своїх головних стилістичних взірців. (Див.: «История иудейской войны» Йосифа Флавия: Древнерусский перевод. Т. 1. Москва, 2004: 109, 367в; 166, 394б; 333, 452б–452в. *Мещерский Н.А.* История иудейской войны Йосифа Флавия в древнерусском переводе. Москва; Ленинград, 1958. С. 211, 262, 403). Детальніше про вставки, марковані конструкцією «овогда...овогда», див.: *Арістов В., Кириченко К.* «Овогда ж писати в передняя, овогда же вступати в задняя»: про техніку створення давньоруських історичних творів // *Ruthenica*. Т. 14. Київ, 2017. С. 224–232.

Варто зауважити, що хроніст ніде не згадує про «першу» і «другу» рать Куремси, не уточнює, що він приходив двічі. Якби Куремса здійснив два окремі походи, очікувалося б відповідне зауваження у тексті. Саме так зроблено на початку оповіді про похід Батия – зазначено, що це той самий народ, з яким руські князі билися раніше на Калці: *«Придоша безбожнии Измалтанъ преже бивъше-са со князи Роускими на Калкохъ»*¹⁷. У «волинській» частині ГВЛ автор не дає сплутати різні походи татар на чолі з Телебугою на Угорщину та Польщу: *«хотащю поити . шканьномуу и безаконьномуу . Телебоузь на Ляхъ . и собрав-шоу емоу силоу многоу . забъвшю емоу казни Бйъ . еже сбыса над нимъ . во Оугръхъ . ш немже передъ сказахомъ»*¹⁸. Отже, автор «галицької» частини ГВЛ знав тільки одну «Куремсину рать».

Оповідь про волинську кампанію Куремси не пропонує цілісної картини подій у їхній послідовності та логічному зв'язку, натомість подає декілька пасажів про окремі епізоди кампанії. Спершу читаємо про напад татар на місто Володимир (тоді як Куремса стояв за Стиром) і сутичку з людьми князя Василька Романовича. Далі йде пасаж про чудо, коли Куремса підійшов під Луцьк: сильний вітер повернув камені татарських катапульта («пороків») проти них самих. Якби цей текст опинився в іншому місці хроніки, можна було б легко подумати, що Куремса в різний час здійснив два окремих походи: на Володимир і на Луцьк. Цей епізод логічно завершений, подібний за обсягом до «Кременецького казусу» і має аналогічний зачин:

«[Потом же] Коуремьсть стоящю оу Лоучка...»;

«[Потом же] Коуремьса приде ко Кременицю...».

Різниця тільки в тому, що, на відміну від «чуда під Луцьком», цей епізод відірвався від добірки текстів про єдину «Куремсину рать» і потрапив у невласний контекст.

Припускати два походи Куремси недоцільно й з точки зору реальної історії. Пройти до головних міст Волині, а потім назад у бік степу, і при цьому обминути Кременець, було малоймовірним. Хроніст зазначає, що Куремса послав свої заго-ни до Володимира, але сам не переходив Стира. Кременець якраз розташований на схід від Стира і добре підходить під одне з тих загадкових *«мьсть Куремси-ныхъ»*, в яких, за словами автора, стояв монгольський воєначальник. Окремому нападу на Кременець бракує мотивації. Натомість він цілком укладається в контекст єдиної волинської кампанії Куремси. У такому разі, в реальній історії, похід Данила на «татарських людей» мав відбутися після відходу Куремси з Волині, після єдиної «Куремсиної раті».

Слід зазначити, що в оригінальному зачині оповіді про кампанію Данила проти «татарських людей» уточнення «Кременецької» могло бути відсутнім: *«По рати же [Кременецької] Коуремьсинь»*. У світлі наведених вище міркувань воно видається припискою редактора. Він створив відому нам композицію тексту

¹⁷ Іпат: 778.

¹⁸ Іпат: 892.

на цьому відрізку ГВЛ і виділив «Кременецький казус» в окремому «рать» Куремси. В такому разі доречно було уточнити, що цей похід Данила відбувся саме після «Кременецької раті». Таким чином, перед нами слід роботи редактора, котрий упорядковував успадковані від свого попередника матеріали.

Численні розриви, втрати і перестановки тексту в «галицькій» частині ГВЛ можуть пояснюватися тим, що роботу над нею не було завершено. Її редактор, що працював близько 1290 р., отримав текст не у вигляді цілісного кодексу, а окремих зошитів і аркушів, ще не зібраних під спільною палітуркою. Останні сегменти «галицької» частини, вірогідно, не були організовані у послідовний виклад. Це радше були самостійні тематичні блоки і повідомлення, записані на окремих зошитах та аркушах, – чернетки, які ще тільки належало злити в єдину оповідь.

На аналізованому відрізку ГВЛ пункти 2) і 3) видаються саме такими чернетковими чи просто додатковими текстами, які помилково потрапили на нинішні місця. При цьому пункт 2), про Куремсу і Кременець, справді, стосувався подій 1250-х років, натомість пункт 3), про Ізяслава і Галич, – 1230-х. Але яким чином ці фрагменти не просто потрапили у невластивий їм контекст, а й опинилися поряд один з одним? У спільній роботі з Катериною Кириченко ми запропонували пояснення: ці тексти розміщувалися по обох боках невеликого аркуша-чернетки¹⁹. Вони добре вписуються до лінгвістичного портрету «галицької» частини ГВЛ і, вочевидь, належать тому самому книжнику, котрий писав її «основний текст».

Можна припускати, що фрагмент про Ізяслава було написано раніше, до того, як зворотний бік аркуша було використано для повідомлення про «Кременецький казус». Робота над історією бакотського зрадника Мілея могла спонукати автора пригадати і записати аналогічний епізод про Андрія. Саме тому аркуш було вставлено до (останнього зошиту?) рукопису «галицької» частини поряд з описом боротьби за Бакоту. Саме там його, напевно, знайшов редактор і легко визначив місце в «основному тексті» для повідомлень про Андрія та Ізяслава, що містилися з обох боків аркуша²⁰. Слід гадати, він вважав, що ці повідомлення мали бути органічною частиною оповіді. Однак насправді вони стосувалися різних подій: походу Куремси на Волинь у середині – другій половині 1250-х років та боротьби за Галич у 1230-х роках.

У наявному тексті «Кременецький казус» починається зворотом «*потом же*», що створює ілюзію продовження попереднього викладу. Проте, в оригінальному варіанті цього звороту, найвірогідніше, не було: «*[потом же] Коуремьса приде ко Креманицю...*». Він не потрібен самостійному повідомленню, написаному на окремому аркуші. Натомість він доречний, коли таке повідомлення вставляють в «ос-

¹⁹ Арістов В., Кириченко К. «Овогда ж писати в передняя, овогда же вступати в задняя»... С. 229–230.

²⁰ Можлива логіка редактора: два епізоди про зрадників мали б розташовуватися поряд.

новний текст». Аналогічні звороти у ГВЛ могли бути в багатьох випадках додатками редактора з метою надання тексту більшої зв'язності. Про це яскраво свідчить ремарка на початку розповіді про Бакоту і Мілея: *«В та же лѣта . или преже или потомъ»*. У цьому випадку редактор сумнівався у послідовності подій. Але частіше він сміливо розставляв з'єднувальні звороти. За допомогою двох коротких слів *«потом же»* чужорідні тексти комфортно вливалися в оповідь.

Галич у фіктивній облозі

Найяскравішим епізодом боротьби Ізяслава за Галич у 1250-х роках вважається²¹ облога Галича Романом Даниловичем (за нашою розбивкою – пункт 5), під час якої Ізяслав піднявся на хори тієї церкви, де колись рятувалися угри (*«и възбѣже на комары црѣвая . идеже безаконьи Оугръ възбѣгли . бѣахоу»*), а потім був змушений здатися на милість переможця. Однак біда в тому, що таке прочитання тексту впливає винятково з упередження, що Ізяслав справді воював за Галич у 1250-х роках. У цьому фрагменті немає імені Ізяслава, отже противником Романа міг бути й хтось інший. Ремарка про угрів, що нібито засвідчує перебування Романа під Галичем, при ближчому розгляді виявляється пізнішою вставкою редактора, відповідального й за переміщення фрагменту про Ізяслава.

У «галицькій» частині ГВЛ угри ніколи не характеризуються як «безаконьнии». Взагалі це слово вжито у ГВЛ усього 15 разів, переважно у «волинській» частині, і тільки 4 рази у «галицькій» (стп 759, 779, 795, 830). Ця аномальна характеристика угрів наводить на думку, що ремарка є вставкою автора «волинської» частини, який редагував «галицьку».

У наступному реченні помітне неузгодження однини і множини: *«стоящую же около его кнѣзю Романоу . жажею водною . измираючи имѣ»*. Це дозволяє припустити, що друга частина фрази, яка містить множину, стосувалася попередньої ремарки про угрів. Тобто спочатку це могла бути єдина глоса *«и възбѣже на комары црѣвая»*²² *идеже безаконьи Оугръ възбѣгли . бѣахоу жажею водною . измираючи имѣ»*²³. При внесенні до основного тексту в ході переписування її було розбито на дві частини.

²¹ Галицько-Волинський літопис: Дослідження. Текст. Коментар. С. 290.

²² «Комари» згадуються лише у «галицькій» частині, усього п'ять разів. Двічі – в описі архітектури Холма. Решта три випадки дають сталу формулу «возбегати на комары»: «побѣдившоу же Мьстиславоу . поиде к Галичю . бившимъ же са имѣ ш врата градная . и възбѣгоша же на комары црѣвныя» (стп 738, 1219 р. взяття Галича); «людем же . оузбѣгшимъ и на црѣвъ . и на комарѣ црѣвныя» (стп 786, 1240 р. облога Києва); «и възбѣже на комары црѣвая» (стп 830, 1255 р.).

²³ «измирати (изнемогати) жажею водною (голодом)» – поширений книжний зворот. Подібних зворотів у ГВЛ ще три, і вони належать до «галицької частини»: «изнемогахоу жажею водною . не бѣ бо воды в нѣ» (стп 738, 1219 р. облога Галича); «Соудиславъ . изнемогахоу голодомъ в градѣ» (771, 1234 облога Галича); «а мы за нь терпимъ . и голодомъ измирае» (стп 837, 1257 р. облога Відня). Усі ці звороти наслідують стилістику хронографічних творів та попередньої руської історіогра-

Згадка угрів у сюжеті про Романа відсилає до статті 1219 р. (стп 738), що розповідає про облогу Галича, де перебував угорський гарнізон, князем Мстиславом Мстиславичем. Між двома статтями спостерігається пряма текстувальна залежність (курсивом).

1255 (стп 830)	1219 (стп 738)
<p>поем же Романъ воя иде днѣ и нощѣ . и внезапоу нападшимъ на нѣ . шномоу же не возмогшоу . коуда оутечи . [и възбѣже на комары црѣвая . идеже безаконѣ Оугрѣ возбѣгли . бѣахоу] . стоящоу же около его кнѣзю Роману . [жажею водною . измиращи имѣ] . четвертыи днѣ сниде . кнѣзь же . приведе и шѣю си</p>	<p>и побѣдившоу же Мьстиславоу . поиде к Галичю . бившимъ же са имъ ш врата градная . и възбѣгоша же на комары црѣвныя . и ини же оужи возвлачишася . а фарѣ ихъ поимаша . бѣ бо градъ створенъ на црѣви . шнѣм же стрѣляющимъ . и камение мещющимъ на гражанты . изнемогахоу жажею водною . не бѣ бо воды в нѣ^х . и приѣхавшоу же Мьстиславоу и вдашася емоу . и сведени бѣша со црѣви</p>

Розповідь зі статті 1219 р. – це перший і єдиний опис облоги Галича в ГВЛ. І це пояснює появу глоси про «комари» та угрів у статті 1255 р.²⁴ У пункті 5) редактор «галицької» частини зіткнувся з текстом без вказівок на місце дії. Але оскільки вище він вставив уривок про Ізяслава і Галич у цей відрізок хроніки, то, напевно, вважав, що ці події мали відбуватися у Галичі. Це викликало в нього асоціацію з описом облоги Галича Мстиславом Мстиславичем. Слова оригінального тексту «не возмогшоу . коуда оутечи» та «четвертыи днѣ сниде» могли викликати аналогії з уграми, які не мали куди тікати і закріпилися на «комарах» церкви²⁵. Таким чином, редактор «добудував» текст попередника і надав подіям чітку адресу – Галич.

Редакторські вставки не набагато покращили текст пункту 5), він загалом дефектний. Незрозуміло, куди саме прийшов Роман після того, як «иде днѣ и

фії, пор., наприклад з «Історії Іудейської війни» Йосифа Флавія: «(самаряне) **изнемогша жажею**» («История иудейской войны» Иосифа Флавия: Древнерусский перевод. Т. 1. 417в 33) з ПВЛ «и людье **изнемогахоу жажею водною** и предашася» (988 р.).

²⁴ Про походження мотиву оборони з церковних «комар» див.: Толочко А.П. Взятие Киева монголами: источники летописного описания // Palaeoslavica. Vol. 22/2. 2014. Р. 113–115.

²⁵ «Волинський» автор, вірогідно, зрозумів дієслово «сниде» як «спустився [з високого місця чи будівлі]». Втім, у «галицькій» частині ГВЛ «снити» має також значення «вийти / залишити [місто чи країну]». Див. «приде вѣсть Данилоу . во Холѣмѣ боудущоу емоу . яко Ростиславъ сошелъ естъ на Литвоу со всеми боары . и сноузникы» (Іпат: 777); «вѣсть прия . яко сошли соуть и землѣ Роуское . безбожнии» (Іпат: 788).

нощъ». Передбачалося б, що далі стоятиме назва пункту прибуття князя. Натомість читаємо туманну фразу про напад однієї сторони на іншу: «и внезапно **нападшимъ** на нь (Хл: **ня**)». Перед і після цієї фрази явно бракує тексту. Тут двічі вжито множину, тоді як у навколишньому тексті дійові особи представлені в однині (Роман і його анонімний супротивник).

Так само недостатньо інформації після слів «не возмогшоу . коуда оутечи». Подальший текст повідомляє: «стоящоу же **около его** кнзю Романоу». Можна подумати, що «его» означає противника Романа. Однак у ГВЛ конструкції з «около» стосуються не осіб, а населених пунктів, коли йдеться про бойові дії «около» того чи іншого міста:

*и тако придоша к **городоу** . и сташа **школо его** (1274 р., стп 873);*

*вза оу него **Тоуриискъ** . на рѣцѣ . на Немнѣ и села **школо него** поима (1276 р., стп 874–875).*

У нашому випадку логічніше припускати, що «его» означало місто, укріплення або монастир, але назву пропущено.

Тож, як можна помітити, весь пункт 5) створює враження систематичної втрати тексту. Він увесь зітканий з уривчастих фраз:

поем же Романъ воя иде днѣ и нощъ...

и внезапно нападшимъ на нь...

шномоу же не возмогшоу коуда оутечи...

стоящоу же около его кнзю Романоу...

четвертыи днѣ сниде...

кнзъ же приведе и шѣю си.

Таку дивну структуру можна пояснити певним дефектом рукопису. Але важливіше інше: «неповнота» оповіді внаслідок механічної втрати тексту могла посприяти внесенню вставки-уточнення про угрів, адже редактору здавалося, що описані тут події відбувалися у Галичі.

Пошук оригінальної структури

Вилучення пунктів 2) і 3) примушує перечитати наступні частини аналізованого нами відрізка ГВЛ. Кінець пункту 1) знаходить безпосереднє продовження в початку пункту 4): «и створи льсть . и предасть ю наky Татаромъ Бакотоу» + «Данило же слышавъ то скорбенъ бѣ^ѣ». Стає зрозумілою причина скорботи Данила: це не похід Ізяслава на Галич, а повторна втрата Бакоти. Також отримує пояснення ремарка про Лева у пункті 4): «посла сѣа своего Романа . и бояры свои всть на нь . **Лва бо преже ѿрадилъ бѣ королеви**». Вона має сенс, якщо перед цим розповідалося про Лева: і справді у пункті 1) Данилові доручення виконував саме він. Ремарка повинна була прояснити, чому князь відправив іншого сина – Романа.

Але проти кого і куди Данило посилав Романа? Звичайно вважають, що проти Ізяслава на Галич. Але визнання пунктів 2) і 3) вставками примушує переглянути це уявлення. Зокрема, виявляється, що пункти 4)–6) є органічним продовженням історії про Бакоту, що починається у пункті 1). Отже, саме до

Бакоти Данило мав відправляти Романа. Своєю чергою, загадковий суперник Данила і Романа, позначений тільки вказівними займенниками у пунктах 4)–6), вірогідно, є Мілеєм. Саме він у попередньому тексті виступає єдиним антагоністом Данила і його синів.

Варто відзначити, що в цьому місці існує важливе різночитання: «Милѣя баскака» (Іпат) або «Милѣя и баскака» (Хл). Вважаємо, що перевагу слід віддати читанню Хл²⁶. Баскак – це посадова особа, яку призначав хан, причому не з числа місцевої еліти. Людина зі слов'янським ім'ям Мілей, вірогідно, мала місцеве походження і навряд чи могла стати баскаком. Баскак не міг спершу бути людиною Данила, а потім «приложитися» до татар. Баскака не можна було привести до князя і віддати під княжий суд, оскільки він відповідав безпосередньо перед ханом²⁷. Отже, якщо Лев і міг захопити баскака разом з Мілеєм, то привести до Данила міг тільки останнього²⁸.

Узяті разом, пункти 1), 4), 5) і 6) утворюють добре структурований зв'язний наратив. Спочатку, після першої втрати Бакоти і зради Мілея, Данило відправляє туди сина Лева. Бакоту повертають, Мілея приводять до Данила, але потім відпускають назад (Лев поручається за нього). Після цього Данило відряджає Лева до Угорщини, до короля. Але Мілей зраджує вдруге. Тоді засмучений князь посилає іншого сина, Романа, залагодити ситуацію. Роману вдається знову взяти в полон Мілея і привести до батька.

Сюжет завершується пунктом 6), який варто розуміти таким чином, що Мілей встиг послати якогось Федора у «Солі», але Лев (прямуючи до Угорщини) спробував його перехопити. В історіографії існує проблема тлумачення топоніму «Солі» (його прямо згадано в ГВЛ тільки один раз): австрійський Зальцбург чи Стара Сіль у Галичині?²⁹ На користь першого варіанту могло би свідчити вживання у ГВЛ прикметника «сольський» у значенні зальцбурзький: «*пискоупъ . Жалошь . Поурьскыи . рекомъи Сольскыи*»³⁰. Проте немає певності, що «соль-

²⁶ Див.: Грушевський М.С. Історія України-Руси. Т. 3. С. 84–85.

²⁷ Див. огляд джерел та інтерпретацій посади баскака: Маслова С.А. Баскаческая организация на Руси: время существования и функции // Древняя Русь: вопросы медиевистики. №1. Москва, 2013. С. 27–40.

²⁸ М. Грушевський вважав «бакотський інцидент» першим походом Куремси (Грушевський М.С. Хронологія подій Галицько-Волинської літописи // Записки Наукового Товариства ім. Т.Г. Шевченка. Т. 41. Львів, 1901. С. 48–49). Однак на це немає підстав: поза вставним фрагментом про напад на Кременець Куремсу тут не згадано, лише просто «татари». Інша річ, що події в Бакоті, коли разом з бунтівним Мілеєм було затримано баскака, могли бути приводом раптового («без вѣсти приеха») походу Куремси. Навіть якщо затримання монгольського чиновника не було свідомим актом непокори монголам, а лише прикриттям непорозумінням, цього все одно було достатньо для каральної акції.

²⁹ Галицько-Волинський літопис: Дослідження. Текст. Коментар. С. 290.

³⁰ ПСРЛ. Т. 2: 814. Див.: Мартынюк А. «Немци же дивящися оружию татарскому»: с кем и когда встречался Даниил Романович в Пожони? // Colloquia Russica. Серія I. Т. 5. Краков; Братислава, 2015. С. 151.

ський» був для руського хроніста чимось більшим за прізвисько і що за цим стояли які-небудь знання про Зальцбург. До того ж, австрійське місто значно гірше вписується у географічний і політичний контексти повідомлень про події, що розгорталися у Галицькій землі. Тому другий варіант видається більш прийнятним³¹.

Таким чином, якщо вилучити пункти 2) і 3) як вставки, аналізований відрізок тексту перетворюється на зв'язну історію про боротьбу Данила за Бакоту. У ГВЛ міститься серія сюжетів про Бакоту, які засвідчують увагу автора до цього міста. Перша згадка пов'язана з описом ситуації після монгольського походу 1240–1241 рр. на південну Русь. Бояри почали брати під свій контроль міста і території, тобто прямо порушували владну монополію князя. Зокрема, «Доброслав же вокнажилъся бѣ . и Соудычъ поповѣ вноукѣ . и грабаше всю землю . и вѣше³² во Бакоту . все Понизье приа . безъ княжа повеления»³². У цьому повідомленні Бакота представлена як центр Пониззя, володіння яким означає контроль над усім краєм.

Князю вдалося повернути Бакоту. Втім, невдовзі Кирилові, печатнику Данила, довелося захищати її від князя Ростислава Михайловича – на той момент головного конкурента Данила у боротьбі за Галичину³³. Вираженням перемоги Данила і встановлення порядку стала поїздка князя до Бакоти: «Данилъ же хота оуставити землю . и еха до Бакотѣ и Калиоуса»³⁴. Відрізок тексту, до якого було зроблено вставки про Кременець і Галич, видається останнім з «бакотських» сюжетів ГВЛ³⁵.

На основі викладених спостережень можна запропонувати приблизну реконструкцію складу аналізованого відрізка ГВЛ, яким його створював автор «галицької» частини.

1)	приѣхаша Татарѣ . ко Бакотѣ . и приложиса Милѣи к нимѣ . Данилови же пошедшоу на воину . на Литвоу на Новѣгородокѣ . бывшю раскалью . посла сѣа си Лва на Бакотоу посла Левѣ дворяского переѣ собою . изѣѣхавше яша . Милѣя и баскака . и приведе Левѣ . Мѣлѣа шѣю си . и быѣ паки Бакота . королева шѣа его
----	--

³¹ Стара Сіль – галицьке містечко, відоме з першої половини XV ст. (нім. Salzburg), коли йому було надано Магдебурзьке право. Слід враховувати й насиченість Галицької землі топонімами з коренем «соль».

³² Іпат: 789.

³³ Іпат: 791–792.

³⁴ Іпат: 793.

³⁵ Увага хроніки до Бакоти, вочевидь, впливала з тієї ролі, яку це місто насправді відігравало у першій половині – середині XIII ст. Як показали археологічні дослідження, ця «столиця Пониззя» була великим давньоруським містом, що займав важливе стратегічне значення на дністровському водному шляху (Див.: Винокур І.С., Горішній П.А. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя. Кам'янець-Подільський, 1994. 362 с.).

	. потом же сдоумавъ . со сѣмъ и ѿпусти и . а пороучникъ бы ^ѣ Левъ . яко вѣрноу емоу быти . и паки приѣхавши Татаромъ и створи льсть . и предасть ю паки Татаромъ Бакотоу
4) – 6)	Данило же слышавъ то скорбенъ бы ^ѣ . яко в невидѣньи се бы ^ѣ посла сѣа своего Романа . и бояры свои всѣ на нь . Лва бо преже ѿрадилъ бѣ королеви . а самъ ѣха проводить вои свои ^ѣ . ѣдоущоу же емоу . до Гроубешева . и оуби вепревъ шесть . а самъ же оуби и ^ѣ рогатиною . ї . а три . штрочи его . и вдасть маса воємъ на поуть . а самъ помоливса сѣмоу Николѣ и ре ^ѣ воємъ своемъ . аще сами боудоуть Татарове . да не внидетъ оужасъ во срѣце ваше . шнем же рекшимъ. Бѣ боуди помощникъ ти . створимъ повелѣная т(в)оя поем же Романъ во иде дѣнь и ночь . [...] и внезапоу нападшимъ на нѣ [...] шномоу же не возмогшоу . коуда оутечи . [...] стоящоу же около его кнѣзю Роману . [...] четвертый дѣнь сниде . [...] кнѣзь же . приведе и шѣю си [...] слышав же Левъ . яко Федоръ посланъ ѿ него ко Солеми . и поима со собою слоуги своя . гна по немъ . самъ же оутече . а людне (Хл. дод.: его) поима (Хлебн. дод.: поехалъ бѣ въ оутры)

Більш галицька історія

Близько 1290 р., під час створення архетипу Іпат-Хл, «галицька» частина ГВЛ зазнала редагувань. Вона не існувала у вигляді цілісного кодексу, тож редактору довелося зводити докупи зошити і аркуші і складати в єдину послідовність окремі фрагменти тексту. При цьому він міг доповнювати текст власними дописками, які повинні були надати розрізненим уривкам більшої зв'язності. У такий спосіб до статті 1255 р. було інтегровано два тексти, що містилися з обох боків невеликого аркуша і стосувалися різних подій: підготовки Ізяслава Володимировича до походу на Галич у 1230-х роках та нападу Куремси на Кременець в рамках його походу на Волинь.

Укладач архетипу Іпат-Хл знайшов цим текстам місце на власний розсуд – всередині історії про Бакоту. При цьому він подав уривок про Ізяслава і Галич як органічну частину історії 1250-х років. До дефектного повідомлення про похід Романа Даниловича редактор вставив глосу про угрів, оскільки вирішив, що дія відбувалася у Галичі. При переписуванні у новий кодекс (архетип Іпат-Хл) сюжет про Кременець, уривок про Ізяслава та глоса про угрів увійшли до основного тексту. В єдиному оповіданні було злито два різні епізоди русько-татарських взаємин 1250-х років (бакотський і кременецький) та епізод боротьби за Галич у 1230-х роках.

У результаті розлога історія про Бакоту звузилася до пункту 1), а її решта, пункти 4)–6), перетворилася на історію про Галич. Замість прикордонного конфлікту за Бакоту розгорнулася картина потужного протистояння, за участі бага-

тьох персонажів (Мілей, Андрій, Куремса, Ізяслав), що відбувалося на трьох різних «локаціях». Спершу – інцидент зі зрадником у Бакоті, потім – аналогічна історія в Кременці, і нарешті – захист Галича від підступного Ізяслава. Це уявлення подій знайшло втілення у ремарці редактора про «беззаконних угрів». Водночас ця ремарка, сприйнята за автентичний елемент оповіді, переконала дослідників у тому, що ГВЛ розповідає про боротьбу за Галич у 1250-х роках.

Текст, який історики сприймають за цілісну послідовну оповідь, є результатом редакторської роботи і не відповідає оригінальній композиції твору. Образ і логіка подій, що випливають з наявного тексту, – це інтерпретація книжника кінця XIII ст. Завдяки його старанням у ГВЛ з'явилося чотири згадки Галича за другу половину XIII ст. (у сюжетах про Ізяслава і Войшелка), які не мали під собою фактичного підґрунтя. Історія середини XIII ст. стала більш «галицькою». Але якщо винести ці згадки за дужки, виявиться, що після ультиматуму монголів «віддати Галич» це місто надовго зникає з історії волинського княжого клану.

Тетяна ЛЮТА,
Олена РУСИНА

НА ІСТОРИЧНИХ ПЕРЕХРЕСТЯХ: ПРОВЕНАНС ЧАСОВНИКА 1565 р. ІЗ КОЛЕКЦІЇ СЕРЖА ЛИФАРЯ

Наприкінці 1990-х років Музей історії міста Києва (далі: МІК) отримав першу частину особистого зібрання славетного танцівника й балетмейстера Сержа Лифаря (1904–1986). Уродженець Києва, він заповів рідному місту свою унікальну колекцію, до складу якої входив, зокрема, Часовник (Часослов) 1565 р. – друга після Апостола книга, надрукована у Москві Іваном Федоровим і Петром Мстиславцем.

Цей Часовник мав два видання. Робота над першим тривала від 8 серпня до 29 вересня (173 арк. 8°, без пагінації, 13 рядків на полосі, шрифт висотою 84 мм, друк двома фарбами у два прогони). Єдиний відомий (на жаль, неповний) примірник цього Часовника зберігається у Королівській бібліотеці Альберта І (Брюсель, Бельгія). Друге видання здійснювалося паралельно з першим, 2 вересня – 29 жовтня; у ньому нараховується 172 аркуші і воно має низку текстуальних відмінностей¹. Нині відомо п'ять його примірників: два у Великобританії (у Кембриджі й Бібліотеці Ламбетського палацу (Лондон)), один у Данії (Копенгаген, Королівська бібліотека) і два у Російській Федерації, у Санкт-Петербурзі (у Російській національній бібліотеці (колишній Публічній) і в Санкт-Петербурзькому державному університеті). Отриманий київським музеєм раритет є шостим екземпляром Часовника другого видання 1565 р.²

¹ Каратаев И.П. Описание славяно-русских книг, напечатанных кирилловскими буквами. 1491–1730. Вып. 1. Санкт-Петербург, 1878. № 62. С. 133–134; *Его же*. Описание славяно-русских книг, напечатанных кирилловскими буквами. Т. 1. Санкт-Петербург, 1883. № 70. С. 156–157; URL: <http://www.raruss.ru/slavonic/slav3/1572-chasovnik-fedorov>. У другому виданні було усунуто деякі поліграфічні хиби першого, включно з друкарськими помилками; що ж до текстуальних відмінностей, то їх пов'язують із намаганням акцентувати єдиновладдя у Московській державі (Див.: Коляда Г.И. Работа Ивана Федорова над текстами Апостола и Часовника и вопрос о его уходе в Литву // Труды Отдела древнерусской литературы. Т. 17. Москва; Ленинград, 1961. С. 240–241).

² Докладний опис цього примірника див.: Люта Т. Московський “Часовник” Івана Федорова та Петра Мстиславця 1565 р. із зібрання Музею історії м. Києва // Український археографічний щорічник. Нова серія. Вип. 21/22. (= Український археографічний збірник. Том 24/25). Київ, 2018. С. 929–932.

Цей примірник має пізню, XIX ст., картонну палітурку, обтягнуту червоною шкірою, з золотим тисненням на бинтовому корінці: HORAE³ / MOSKAU 1565. На першій сторінці форзацу, на паперовій підклейці – написи олівцем, лише частково зрозумілі (втім, вони явно вказують на якесь бібліотечне зібрання, що до нього колись належала книга):

RNЭЭ motto

Tchaslów. Moskau, Iv. Fedorov + P. Mctislavzev, 1565

NB 79280 Hol[z]schrank⁴

На другій сторінці форзацу міститься фіолетовий чорнильний відбиток печатки Сержа Лифаря: у лавровому вінку, зав'язаному стрічкою, з лірою вгорі напис Lifar. На звороті останньої сторінки подано шифри МІК: KB-57309, СпКн-142, Кн-7723.

Відзначимо, що разом із архівом та бібліотекою Сержа Лифаря до МІК потрапив відбиток його статті «Дягилев – библиофил»⁵, в якій він зазначив, що це унікальне видання перейшло до нього у складі збірки С.П. Дягілева (1872–1929): «До сих пор считали, что до нашего времени дошли только два экземпляра Часовника (один в Российской государственной публичной библиотеке, а другой в Королевской библиотеке в Брюсселе). В настоящей статье я впервые сообщаю в печати, что в моем собрании имеется третий экземпляр этого редкого издания. Считаю нужным указать, что ленинградский экземпляр не имеет первого листа. Дягилевский экземпляр моего собрания – полный и совершенно исключительной сохранности. К сожалению, он в шагреновом переплете XIX века. Часовник этот приобретен Дягилевым в 1927 году в Риме у антиквара, не знавшего о степени редкости этой книги».

Про Дягілева як колекціонера Лифар писав наступне: «Собирает Сергей Павлович книги дилетантски – что попадает под руку, но и тут сказалась счастливейшая волшебная палочка, данная судьбою Дягилеву для открывания кладов, – «попадались под руку» ему ценнейшие и редчайшие вещи: полный и прекрасной сохранности «Часослов» русского первопечатника Ивана Федорова (дефектный экземпляр, без первых страниц, хранится в качестве книжной святыни в Петербургской Публичной библиотеке), «Апостол», два экземпляра сожженного при Екатерине II издания книги А. Н. Радищева «Путешествие из Петербурга в Москву» и прочее»⁶.

Відзначимо, що московський Апостол 1564 р. із колекції Дягілева теж перейшов до Лифаря, котрий виставив його на продаж на аукціоні в Монако у 1975 р.;

³ Часовник (лат.).

⁴ Дерев'яна шафа (нім.).

⁵ Лифарь С. Дягилев – библиофил // Временник Общества друзей русской книги. Т. IV. Париж, 1938. С. 183–194.

⁶ Лифарь С. Дягилев и с Дягилевым. Париж, 1939. С. 25.

він був придбаний Британською бібліотекою, де й зберігається донині⁷. Ще один першодрук із тієї ж колекції опинився за океаном. Йдеться про книгу, яку Лифар характеризував як «первую грамматику, о которой даже не было никаких указаний в литературе». Це – унікальна львівська Азбука 1574 р., яку нерідко вважають першою датованою книгою, що була надрукована на українських теренах. За браком оригінального найменування її звать також граматикою або букварем. Як свідчать наявні у ній записи, ця книга ще у XVI–XVII ст. потрапила до Італії. Там, вочевидь, її придбав граф Григорій Строганов, з чиєї римської бібліотеки вона перейшла до Дягілева (1927 р.), а після його смерті (1929 р.) – до його секретаря й помічника Бориса Кохно. Той продав її колекціонеру Б. Кілгуру, котрий у 1953 р. подарував книгу Гарварду⁸. За два роки Азбуку факсимільно надрукував Р. Якобсон, спричинивши цим справжню наукову сенсацію⁹; у 1960–1970-х роках аналогічні видання постали у СРСР.

Гарвардський примірник Азбуки залишався єдиним у всьому світі до 1982 р., коли ще один пощастило придбати куратору Британської бібліотеки Крістін Томас¹⁰. Він дійшов до нашого часу у складі конволюту, що його другою частиною є Азбука Василя Бурцова-Протопопова московського друку 1637 р. Англійській дослідниці вдалося з'ясувати, хто залишив у ній запис російською мовою 1640 р., й, відтак, додати нові факти до біографії сера Джона Гебдона (котрий у запису називав себе «Ивашка Иванов сын Гебдон»)¹¹.

Що ж до Дягілевського Часовника, то нещодавно вказівкою Лифаря на його римське походження зацікавилася мистецтвознавець В. Халпахчян¹². Вона ак-

⁷ Див., зокрема: *Bogatyrev S. Something New about the 1564 Apostol from the Diaghilev-Lifar Collection // The Journeys of Ivan Fedorov: New Perspectives on Early Cyrillic Printing (= Canadian-American Slavic Studies. 2017. Vol. 51. Issue 2–3). P. 399–403.* Загалом до Британської бібліотеки потрапило понад 70 одиниць Дягілевської колекції (докладніше див.: *Rogatchevskaia E. «A Beautiful, Tremendous Russian Book, and Other Things Too»: An Overview of Rare Russian Books from the Diaghilev-Lifar Collection in the British Library // The Journeys of Ivan Fedorov. P. 376–397).*

⁸ *Немировский Е.Л. Начало книгопечатания на Украине. Иван Федоров. Москва, 1974. С. 73; Мудрова Н.А. Библиофильские традиции Строгановых в XVIII – начале XX вв. (краткий обзор) // Уральский сборник. История. Культура. Религия. Вып. 1. Екатеринбург, 1997. С. 113–114.*

⁹ *Jakobson R. Ivan Fedorov's Primer of 1574: Facsimile Edition // Harvard Library Bulletin. Vol. 9 (1955). № 1. P. 5–45.*

¹⁰ Див. його опис: *Thomas C. Two East Slavonic Primers: Lvov, 1574 and Moscow, 1637 // British Library Journal. 1984. № 1. P. 32, 35–38.*

¹¹ *Ibidem. P. 40–45. Порівн.: Гурлянд И.Я. Иван Гебдон, комиссариус и резидент. Ярославль, 1903. До речі, Азбука Бурцова-Протопопова 1637 р. була і в колекції С. Лифаря, у складі якої вона потрапила до МІК (нині це одиниця зберігання KB-57310, СпКн-141, Кн-7722). Вона також походить з колекції Дягілева, котрий докладно описав її в одній зі своїх так званих «фішок» (облікових карток).*

¹² Див. її доповідь 2012 р. на сайті www.academia.edu: *Халпахчян В.О. Римская библиотека графа Г.С. Строганова (1829–1910). Інформацією про цю публікацію завдячуємо Оксані Лобко.*

центувала зв'язок Івана Федорова з «именитими людьми» Строгановими, котрі, згідно з однією з гіпотез¹³, і замовили Часовник задля потреб церков, які будувалися ними на Приураллі. Зберігся опис бібліотеки Строганових 1578 р., яка на той час на чверть складалася з друкованих Часовників (48 з 208 книжок)¹⁴. На зламі XIX–XX ст. в Італії мешкав один із найвідоміших представників цього роду – згаданий вище колекціонер Григорій Сергійович Строганов (1829–1910). У Римі на віа Систина він збудував розкішний будинок, знаний як Palazzo Stroganoff, в якому розміщувалися художня збірка та бібліотека графа. Було зауважено, що на знаних у Римі примірниках книг Івана Федорова помітні сліди перебування в Україні. Тож В. Халпахчян припустила, що вони потрапляли до Palazzo Stroganoff з Немирова на Брацлавщині, який Строганов отримав у посаг за своєю дружиною графінею М.Б. Потоцькою. Там постійно жила їх дочка – Марія Григорівна, у заміжжі Щербатова. Звідти на віа Систина надходили ящики з книжками, картинами, документами тощо. Це, зокрема, засвідчують документи, які збереглися у Державному архіві Вінницької області (ДАВО, ф. 863, оп. 1, спр. 106).

По смерті Строганова його дочка стала власницею римського палаццо й колекції батька. А за десять років до віа Систина докотилися хвилі революційної бурі, яка вирувала на теренах Російської імперії. У січні 1920 р. у Немирові було розстріляно М.Г. Щербатову разом із її сином та дочкою. Вціліла й зуміла дістатися Рима її невістка Олена Петрівна Щербатова, уроджена Столипін (дочка прем'єр-міністра Петра Аркадійовича Столипін). Вдова із двома маленькими доньками, без будь-яких засобів до існування, вона почала розпродаж безцінної Строгановської колекції. У 1923 р. Олена Щербатова вийшла заміж за князя Вадима Волконського. Той був завзятим картярем і врешті-решт програв Palazzo Stroganoff. Знаменита бібліотека була розпорошена і припинила своє існування – саме тоді, коли формувалася Дягілевська колекція.

Оцінюючи факти, викладені В. Халпахчян при обґрунтуванні теорії походження Часовника з Palazzo Stroganoff, варто, передовсім, зауважити, що зі Строгановими пов'язували перше видання Часовника (хоча й ця ідея не здобула під-

¹³ Коляда Г.И. Работа Ивана Федорова над текстами Апостола и Часовника и вопрос о его уходе в Литву. С. 238–239.

¹⁴ Уперше ці дані наведено у статті: Богданова Н.Г. Книжные богатства Строгановых в 1578 г. // *Sertum bibliologicum* в честь президента Русского библиологического общества проф. А.И. Малеина. Петроград, 1922. С. 281, 283. Утім, невідомо, про які саме Часовники йшлося. І якщо А. Зьорнова без коливань потрактовувала їх як Федорівські першодруки (Зьорнова А.С. Начало книгопечатания в Москве и на Украине. Москва, 1947. С. 41–42), то Є. Немировський не виключав, що це могли бути Часовники, випущені у 1570-х роках Петром Мстиславцем, або ж якесь незначне науковцям московське видання (Немировский Е.Л. Первая государственная типография в Москве. Москва, 1964. Користуємось електронною версією книги на сайті www.faruss.ru).

тримки фахівців¹⁵) – а, як ми нині знаємо, у колекції Дягілева був примірник другого видання¹⁶. Звісно, ця книга могла потрапити до Строганових і без будь-якого зв'язку з їхнім гаданим «замовленням» державній друкарні – згадаймо хоча б наведену вище гіпотезу про Строгановське походження Дягілевської Азбуки, уперше висловлену у 1955 р.¹⁷ Однак, поза сумнівом, з історії Часовника слід виключити немирівську ланку: від часів Івана IV Грозного ця книга мала західно-європейську «прописку».

І справа тут навіть не у наявних на форзаці нотаток німецькою мовою. Куди важливішим є зміст латиномовних написів на аркуші паперу, вклеєному перед текстом Часовника¹⁸. Їх було зроблено трьома почерками; відповідно до цього подаємо їх текст і переклад¹⁹.

1) 73. Psalterium ad usum Ecclesiae Graecae aliis etiam precationibus permixtum. Liberis Cyrillicis Moscovitis et servis usitatis.

Переклад:

73. Псалтир для використання в грецькій церкві з іншими молитвами перемішаний. Серед книжників кириличних московитських і служників загально-живаний.

2) 1574 ad 29 marto (mense?) Gasparo Hebrz

Переклад:

1574, 29 (місяця) березня. Гаспаро Гебрц

3) Hunc librum dono dedit Casparus Hoyerus amico suo Domino Michaeli Zernowitzkowiо

Anno domini 1574 Mense 29 Martii

Erat missus ad Sacram Caesariam Majestatem Constantinus Scobeltzin Sobakinsin ab principe Muscoviae.

Переклад:

Цю книгу в дар надав Каспар Гепер другові своєму, пану Михайлові Зерновицькому

Року Божого 1574, 29 березня

¹⁵ Ще в 1960-х роках Є. Немировський відзначав, що вона не витримує критики; припущення, що «Часовники видавалися на приватне замовлення», у новітніх дослідженнях називають не інакше, як фантастичними (Див.: *Вознесенский А.В.* К вопросу о формате московских Часовников Ивана Федорова и Петра Тимофеева Мстиславца // *Очерки феодальной России. Вып. 15.* Москва; Санкт-Петербург, 2012. С. 193. Прим. 1).

¹⁶ До речі, у книзі Немировського, якою послуговувалася дослідниця, автор припустився помилки, переплутавши видання Часовника (Див.: *Немировский Е.Л.* Иван Федоров. Москва, 1985. С. 110).

¹⁷ *Jakobson R.* Ivan Fedorov's Primer of 1574. P. 40–42.

¹⁸ Цей аркуш розміром 200×120 мм підрізаний і заброшурований у корінець при виготовленні палітурки. Він має горизонтальний і вертикальний згини, а також діагональну складку у верхній правій частині, яка утворилася під час брошурування.

¹⁹ Дякуємо за допомогу у перекладі з латини Людмилі Савчинській-Шевченко.

Був посланий до Священної Цесарської Величності Костянтин Скобельцин, Собакін син, правителем Московії.

Перший запис засвідчує факт каталогізації книги в якомусь бібліотечному зібранні. Другий є частковим наслідуванням третього, дарчого, зробленого каліграфічним почерком 29 березня 1574 р.

Усі три дійові особи цього невеликого історичного документа піддаються ідентифікації – ба більше: ми можемо сказати, де всі вони були і що робили у березні 1574 р. Перший, Костянтин Скобельцин, син Івана Собаки Скобельцина, походив з Новгородчини²⁰. У серпні 1573 р. він був відряджений царем Іваном Грозним до володаря Священної Римської імперії – імператора Максиміліана II. Йшлося про відновлення дружніх міждержавних стосунків, які існували за часів Івана III і Василя III, та пошук шляхів розв'язання поточних політичних проблем (безкоролів'я у Речі Посполитій²¹, османська агресія тощо).

У цій непростій мандрівці, що її «хроніка»²² дивом вціліла у фондах Посольського приказу, його супроводжував «толмач государской Кашпир немчин» – другий фігурант запису у Часослові Каспар Хопер (Caspar Hoerper). У московських джерелах він згадується як «Кашпир Гепер»²³, а у записках Генріха фон Штадена його названо «Каспаром з Віттенберга» (близько 1567 р. Штадену було наказано непомітно перевірити, «чи вірно перекладає товмач») ²⁴. З коментарів до новітнього видання записок²⁵ ми дізнаємося, що Каспар перейшов у православ'я; це негативно оцінювалось його компатріотами, однак, вочевидь, укріплювало позиції Хопера як «найзнаменитішого» й «найулюбленішого» перекладача Івана Грозного. У 1578 р. із Каспаром стикався данський посланець Якоб Ульфельдт, котрого товмач інструктував стосовно дипломатичного церемоніалу при московському дворі²⁶.

²⁰ Богуславский В.В. Славянская энциклопедия. Киевская Русь – Московия. Москва, 2005. Т. 2. С. 379–380.

²¹ Відзначимо, що складовою цієї проблеми було питання про долю Києва, який «резервував» для себе Іван Грозний задля свого «царского именованья» (Флоря Б.Н. Русско-польские отношения и политическое развитие Восточной Европы во второй половине XVI – начале XVII в. Москва, 1978. С. 58, 108, 114).

²² Маємо на увазі звіт гінця, поданий царю після завершення його дипломатичної місії. Він зберігся у складі «датских дел», тоді як синхронні документи стосовно відносин з Імперією («цесарские дела») до нашого часу не дійшли. Текст пам'ятки надруковано й відкоментовано: Лурье Я.С., Казакова Н.А. Статейный список Константина Скобельцына (1573–1574 гг.) // Археографический ежегодник за 1979 г. Москва, 1981. С. 308–315.

²³ Ерусалимский К.Ю., Шварц И. Миссия Ждана Квашнина в Священной Римской империи: К истории российско-имперских отношений XVI века // Studia Slavica et Balcanica Petropolitana / Петербургские славянские и балканские исследования. 2018. № 1. С. 74, 92.

²⁴ Штаден Г. Записки о Московии. Т. 1. Москва, 2008. С. 104, 105.

²⁵ Там же. Т. 2. Москва, 2009. С. 192.

²⁶ Ульфельдт Я. Путешествие в Россию. Москва, 2002. С. 320, 427.

Скобельцин, котрий вирушив з Новгорода 11 серпня 1573 р., 4 вересня зустрівся з «Кашпиром толмачем» і «цесаревым человеком» Магнусом Павлусом²⁷ на території васального щодо Московії Лівонського королівства. Піддаючись намовлянням німців, Костянтин з міркувань безпеки та «для государьского дела» залишив там свій супровід і дорогу поклажу («рухлядь»²⁸), що їх мали доправити до Риги Магнус та якийсь «Индрик Бушман». Утім, коли Скобельцин потрапив до Риги (7 вересня), на нього чекало розчарування: зустріч із Магнусом відтерміновувалась і мала відбутись у Данії, теренами якої їздили до Відня, оминаючи небезпечні обшири Речі Посполитої. Тож Костянтин «на корабль сел сам-друг с Кашпиром с толмачем сентября в 10 день».

У Данії царський гонець прожив 4 місяці – від 20 вересня 1573 р. до 20 січня 1574 р. Туди привезли Костянтинові «рухляди», «коробья да чемодан», однак його людей «сослали на Русь», а «сумки з деньгами взял с собою цесарев человек Павлус и проехал к цесарю прямо, не заезжая к Костянтину в Датскую землю». Згодом, звітуючи про свою поїздку, Скобельцин написав про аудієнцію у данського короля Фридриха II, але не згадав про прикрий інцидент, що трапився з ним у Копенгагені після цієї події. До нього завітав королівський корабельний капітан Юрген Буш, в якому дослідники вбачають того самого «Индрика Бушмана», котрий відповідав за доставку «рухляди» Скобельцина. Зустріч завершилася скандалом і образами на адресу Костянтина, Каспара й самого московського царя. За скаргою Скобельцина Буша ув'язнили у копенгагенській Блакитній вежі, і Фридрих II запропонував дипломату самому вирішити, як буде страчено кривдника. Однак Костянтина розчулили благання дружини й дітей капітана, і він попросив короля помилувати зухвальця.

Цікаво, що цей епізод, в якому лунало царське ім'я, так налякав Каспара Хопера, що він повністю від нього дистанціювався, відмовившись перекладати під час переговорів і звернувшись до міської ради Копенгагена по документ, який би засвідчив цей факт²⁹. Гадають, що тоді його мусив тимчасово заступити товмач

²⁷ Див. щодо нього: *Ерусалимский К.Ю., Шварц И.* Миссия Ждана Квашнина в Священной Римской империи. С. 78–79, 97–99. Збереглась видана у 1573 р. у Новгороді грамота, в якій Іван Грозний просив данського короля забезпечити безперешкодний проїзд теренами його держави Скобельцина й Магнуса, які прямували до Відня „для великих дел своих общих, что всему христьянству к прибытку и к соединенью» (Русская историческая библиотека. Т. 16: Русские акты Копенгагенского государственного архива, извлеченные Ю.Н. Щербачевым. Санкт-Петербург, 1897. № 30. Стб. 111–112).

²⁸ Без сумніву, йшлося, передовсім, про розкішне посольське вбрання, яке мало унаочнювати багатство і велич володарів Московії. Див.: *Юзефович Л.А.* «Как в посольских обычаях ведется ...»: Русский посольский обычай конца XV – начала XVII в. Москва, 1988. С. 37–38.

²⁹ Його чернетка опублікована: *Щербачев Ю.Н.* Копенгагенские акты, относящиеся к российской истории. Вып. 2: 1570–1575 // Чтения в имп. Обществе истории и древностей российских при Московском университете. 1916. Кн. 2. С. 99–102.

Фридриха II Хенрік Олуфсен³⁰; наступного року, між іншим, він побував у Росії у складі посольства Е. Ейзенберга й знову зустрівся з Хопером, котрий майже не залишав йому можливостей продемонструвати свій перекладацький хист³¹.

Що ж до Скобельцина, то в лютому 1574 р. він нарешті зустрівся з Магнусом Павлусом. Це сталося на шляху до цесарського двору, у «Ческой земле». Той повернувши «сумки Костянтиновы», у яких виявилось лише 150 з 400 єфимків, а разом «утаил две пищали долгие, да корд [невеликий меч], да рубашку, да портки, да полотно». Магнус супроводжував Костянтина до Відня, куди вони вїхали 22 лютого.

7 березня Скобельцин був на прийомі у Максиміліана і «здоровье государское сказал и грамоты цесарю подал». Той з порозумінням поставився до бажання Івана IV «учинити любовь» між державами. 7 травня Скобельцину передали від цесаря «чепь золоту» і грамоту для Івана Грозного. Однак він відмовився від'їжджати без традиційної для московитів прощальної аудієнції (не побачивши наостанок «цесарских очей»). Більше того – при перекладі грамоти Каспаром Хопером з'ясувалося, що «на подписи на грамоте царского имени не написано»: володар Московії титулувався у документі тільки великим князем і самодержцем.

Саме у цей момент на авансцену виходить третій фігурант запису у Часослові – друг Хопера Михайло Зерновицький. Без сумніву, саме він фігурує у статейному списку Скобельцина як «цесарев дворянин» Михайло Чернович³², «которой у цесаря толмачил». Костянтин викликав Михайла і «ему учал о том говорить, что он от цесаря толмачил и Костянтину имя царское говорил, как государю нашему, царю и великому князю, пригож, а на грамоте написано не так, как он Костянтину сказывал цесарево слово». Тож, вів далі Скобельцин, «мне ее взяти непригоже; да и то не ведетца, что мне, великого государя, царя и великого князя гонцу, не видел цесаревых очей, да ехать ко государю своему».

Чернович клявся «великою клятвою», що його переклад був точним, і обіцяв Костянтину доповісти цесарю, «что в грамоте написано и что ты говорил». Звісно, перед Скобельциним розігрувався спектакль. Насправді йшлося не про випадковість чи «труднощі перекладу»: відомо, з якими проблемами стикалася

³⁰ Див. докладніше: Лунд К.-Х., Иванова О.В. Хенрик Олуфсен – датский переводчик XVI в. // Вестник Московского университета. Серия 9: Филология. 2012. № 5. С. 104–105.

³¹ Там же. С. 106.

³² Щодо варіантів написання прізвища Чернович (включно з Zernovich і Zarnoujgio) див.: Wright D.G. The First Venetian Love Letter? The Testament of Zorzi Cernovich // Electronic Journal of Oriental Studies. 2006. № 2. P. 1, fn. 1; Fichtner P.S. Terror and Toleration: The Habsburg Empire Confronts Islam, 1526–1850. Chicago, 2008. P. 118, 188. Варіант Черновицький / Зерновицький є русифікованою формою цього прізвища.

московська дипломатія на шляху утвердження у зовнішніх зносинах царського статусу свого володаря³³.

Як би там не було, Скобельцин домігся нової аудієнції, під час якої Максиміліан пообіцяв «грамоту <...> взяти и написати, как подобает брату нашему царю и великому князю». Одначе невдовзі з'ясувалося, що з цією багатостраждальною грамотою до Москви «цесарь отпускает своих людей» – «Клемфента немчина да и Павлуса Магнуса»³⁴. Бажання Костянтина скласти їм компанію не зустріло підтримки при дворі імператора – мовляв, «цесарские, де, люди едут возле литовского рубежа – тебе, дей, туды не проехать». Відтак, Скобельцин повернувся на батьківщину з тим, що йому «цесарь изустно приказывал», а разом і з зібраною у Європі інформацією.

Серед «тамошних вестей», які він «проведал и то себе записал», були звістки про союзників цесаря – скажімо, про королеву Англії Єлизавету: «Ангилейская королевна с цесарем в дружбе. А в Шкотцкой земле короля нет, ни королевь: королева Шкотцкая [Марія Стюарт] изымана, а у Ангилейской королевны сидит, а которого она князя взяла себе в короля место и, землею его излюбя, посадили на королевство, и того она же велела убить. А прижила с ним сына, а ныне пяти лет, и того ныне берегут приятели – ждут его, каков вырастет, пригодится ли на королевство»³⁵.

Скобельцин згадав мимохідь про «войну великую за веру», яка точилась у Франції; однак актуальнішою за інформацію про французького короля була звістка, що «брата его [Генріха Валуа] цесарь пропустил на Литовское королевство». При цьому, за твердженням дипломата, «во всех землях – в Датцкой и в Неметцкой, и в Чешьской, и в Муравской, и в Цысарской державе» – вже стало відомо, що «францовского королевича на Литовском королевстве добре не любят; могли бы, деи, видети Литовское королевство за московским государем или сына государьского на Литовском королевстве».

Цікавою є й Костянтинова згадка про збідніння «цысарской» скарбниці – мовляв, «людей приезжих и всяких государских детей у него живет много на

³³ Утім, питання титулатури були болючими не тільки для Івана Грозного; про їх дражливість свідчить, наприклад, поведінка посланця Сигізмунда Августа М. Гедройца, котрий, побачивши, що його володаря названо в царській грамоті тільки великим князем литовським, викинув її на другому ямі від Москви (1551 р.). Див.: Бачинский А., Ерусалимский К., Кочекская Н., Моисеев М. Дипломатическая переписка Ивана Грозного: проблемы авторства, хранения и бытования // Российская история. 2018. № 2. С. 112.

³⁴ Дещо інакше вирішили аналогічну проблему двома роками пізніше, коли до імператора прибуло посольство князя Сугорського: тоді царський титул вписали в готовий документ, відмовившись його переробляти (Бойцов М.А. Различные взгляды на посольство Ивана IV к императору Максимилиану II в 1576 г. // Средневековая Европа: Восток и Запад. Москва, 2015. С. 357–360).

³⁵ Див. коментар: Рогожин Н.М. Диалог вероисповеданий в дипломатии средневековой Руси // Древняя Русь: Вопросы медиевистики. 2000. № 1. С. 44.

ноуке и на послуге у него, и у него казны им расходитца много». У цьому зв'язку варто нагадати, що при дворі Максиміліана II виховувались і діставали освіту сини Костянтина-Василя Острозького – Януш і Костянтин.

Так завершилася місія Скобельцина, для якої йому, вочевидь, забракло дипломатичного хисту. «Цесарские люди», які прибули до Москви у грудні 1574 р., поскаржилися Івану Грозному на поведінку його гінця. Царю подали лист від Максиміліана, а також лист і «челобитье» Магнуса Павлуса (котрий, нагадаємо, «відзначився» тим, що фактично пограбував Скобельцина³⁶). Опріч відмови узяти грамоту від імператора, Костянтину інкримінувалося те, що він «про цесаря невежливо говорил: на языке, де, у него сладко, а у сердца горко», та ще й не боявся можливих наслідків своєї поведінки, кажучи людям з оточення Максиміліана: «Я, де, плюну на вашу жалобу»³⁷. Ця розмова відбувалася, вочевидь, у неформальній атмосфері, у резиденції царського гінця. На це вказує ще одна, дещо комічна, скарга, зрозуміла в контексті московського дипломатичного етикету, згідно з яким посланці мусили носити за кордоном національне вбрання. Скобельцина звинуватили в тому, що він «пьяным обычаем плате свое с себя скинул» і, вдягнувши натомість «угорское платье <...> да и колпак угорской», «в Вене в городе по всем улицам бегал». Костянтин ці звинувачення заперечував, пояснюючи, що носив такий одяг лише на своєму «подворье»³⁸. Відтак, інформація явно походила від осіб, яких приймав у себе Скобельцин.

До них, безумовно, належав товмач Михайло Чернович (Черновицький), котрого, як знаємо, Костянтин викликав задля роз'яснень з приводу «непригожей» грамоти Максиміліана. Однак той, без сумніву, з'являвся на «подворье» Скобельцина і в менш критичні моменти. Неофіційний характер їх спілкування унаочнює ще один «проступок» царського гінця: він «тому Черновицкому, которой брата своего имеет у турского салтана, тому все рассказывал про господарство Московское – сколь велико, сколь широко».

³⁶ Утім, за версією Магнуса, саме Костянтин був винний у крадіжці й наклепі.

³⁷ Лурье Я.С., Казакова Н.А. Статейный список Константина Скобельцина. С. 310; Кочековская Н.А. А был ли авантюрист? Казус Константина Скобельцина (публікація без пагінації на сайті www.academia.edu, яка, вочевидь, є доповіддю авторки на конференції «Російська авантюра» (Москва, 21–23 вересня 2017 р.). Зауважимо, що з незрозумілих причин оголосивши Скобельцина авантюристом (можливо, тільки для того, щоб потім це спростувати), Н. Кочековська фіналізує свою публікацію доволі розпливчастим висновком: «Може бути констатована висока вірогідність впливу на розглянуту колізію авантюризму антиосманського дискурсу другої половини XVI ст.»

³⁸ Юзефович Л.А. «Как в посольских обычаях ведется ...» С. 37–38. Принагідно відзначимо як безпідставні твердження Н. Кочековської, що Юзефович приписує ці закиди царю, а не Максиміліану.

Ця фраза змальовує Черновицького як особу, котра не варта довіри через близький зв'язок з Портуєю³⁹. Однак насправді Михайло був одним із найвідданіших слуг Максиміліана, чиї інтереси він захищав ще перед тим, як той став імператором. Венеційський купець, який володів багатьма мовами⁴⁰, Черновицький уперше потрапив до Відня у почті папського нунція Дельфіно і був завербований як інформатор Максиміліаном (1556 р.). Того зацікавили неабиякі здібності Михайла, котрий постійно мешкав у Константинополі. З 1558 р. він став працювати перекладачем у байла (представника Венеції при Османському дворі), і це суттєво розширило його комунікативні можливості. Збереглася величезна кількість доповідних записок, скерованих Габсбургам Черновицьким. Однак у 1563 р. його бурхливій діяльності було покладено край: викритий байлом, Михайло покинув Константинополь і перебрався до Відня. Там він віддано служив Максиміліанові до самої своєї смерті⁴¹.

Відтак, стає зрозумілим, з яким дипломатичним «важковаговиком» довелося зустрітись молодосвідченому Костянтиніві Скобельцину. Фактично той ледь його не знищив. Щоправда, складно сказати, чи відбулося насправді покарання Скобельцина, якого вимагали у Відні й про яке «звітував» Іван Грозний, пишучи, що піддав гінця опалі. Джерела повідомляють, що у наступному десятилітті Костянтин продовжував служити царю – був так званим «осадным головой» на півночі країни, у Себежі. Потім були призначення в Івангород (1590 р.), Ям (1591 р.) і Копор'є (там він служив у 1593 р. разом із сином Дмитром). Здається, він був

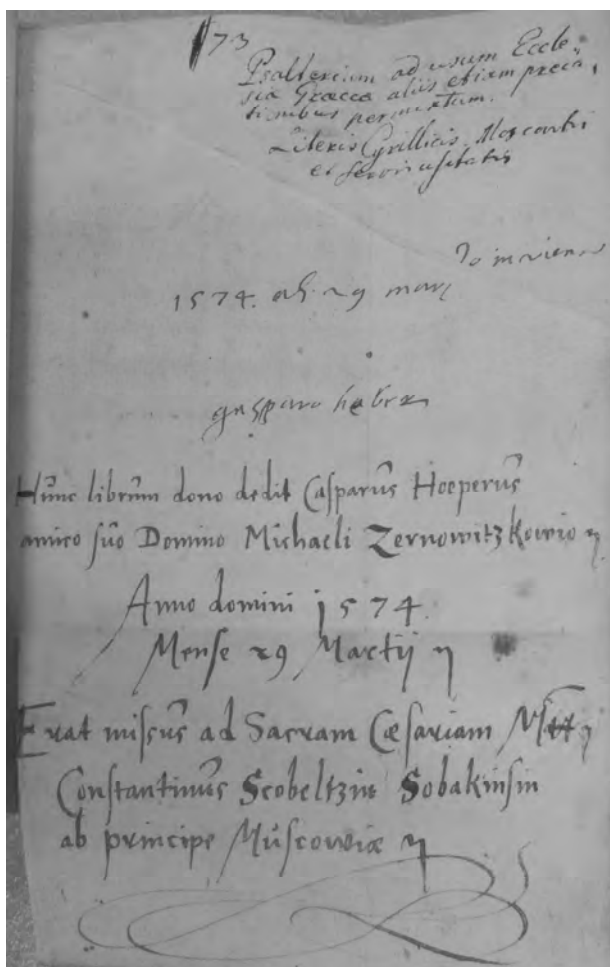
³⁹ Верифікувати її біографічний аспект нам не вдалося; окрім самого Михайла, об'єктом наукових студій була лише його дружина Йованка, яка разом із ним перебралася з Константинополя до Відня (див.: Römer C. Bemerkungen zum Schicksal von Jovanka Černović (1563–1566) // Frauen, Bilder und Gelehrte. Studien zu Gesellschaft und Künsten im Osmanischen Reich: Festschrift Hans Georg Majer / Hrsg. von S. Prätor, C. K. Neumann. B. 1. Istanbul, 2002. S. 139–157). Не виключено, що ця інформація не відповідала дійсності, служачи цілям компрометації Скобельцина. Принагідно наголосимо, що московськими володарями не схвалювалися й розповіді в дусі «широка страна моя родная». Утім, саме зі слів одного з дипломатів, Дмитра Герасимова, було створено першу гравіровану мапу Росії (див.: Старков В.Ф. Описание карты 1525 г. // Отечественные архивы. 1994. № 4. С. 8–15).

⁴⁰ Окрім латини, італійської, німецької та російської, він знав також турецьку, албанську, арабську й перську (Portugal, the Persian Gulf and Safavid Persia / Ed. by R. Matthee, J. Flores. Leuven, 2011. P. 234).

⁴¹ Винавер В. Један потомак Црнојевића // Историски записи. 1953. Т. 4. № 1. С. 211–219; Žontar J. Michael Černović, Geheimagent Ferdinands I. und Maximilians II., und seine Berichterstattung // Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs. B. 24 (1971). S. 169–222; Lesure M. Michel Černović «explorator secretus» a Constantinople (1556–1563) // Turcica: revue d'études turques. Т. 15 (1983). P. 127–154. За допомоги в ознайомленні з цією літературою та фахові консультації висловлюємо щирю подяку Клаудії Рьомер (Віденський університет), Александару Узелацу (Інститут історії, Белград) і Недіму Захировичу (Ляйпцізький університет).

набагато вправнішим військовим, аніж дипломатом і царедворцем. І вже напевно можна сказати, що він надовго пережив свого віденського візаві – поліглоту Михайла Черновича (Черновицького), котрий пішов із життя невдовзі після їх зустрічі, у 1576 р. (як, до речі, й імператор Максиміліан II). Ми, звісно, ніколи не дізнаємося, що саме спадало їм на думку, коли вони згадували цей відтинок своїх біографій. Нам же залишилася унікальна пам'ятка: дорогоцінний Федоровський першодрук, подарований Черновицькому товмачем, який супроводжував Скобельцина до Відня⁴².

У цій ошатній книзі, як у шматочку бурштину, застиг той час, коли всі троє, незалежно від їхнього статусу й життєвого досвіду, були коліщатками у складному механізмі налагодження відносин між Московським царством і Священною Римською імперією.

⁴² Цікаво, що за 9 років у Відні побував сам Іван Федоров, котрий пропонував си-ну Максиміліана Рудольфу II власний проект розбірної багатоствольної гармати (1583 р.).

Андрій БЛАНУЦА

ДОКУМЕНТ ПРО МАЄТКОВІ СТАТКИ УКРАЇНСЬКОГО КНЯЗЯ XVI ст.

Дедалі частіше увагу істориків привертають питання, пов'язані з матеріальним аспектом повсякденного життя українського соціуму на різних історичних періодах, у тому числі й у ранній новий час. Вочевидь, що введення до наукового обігу новознайдеих документів зазначеної спрямованості відкриє можливості детальніше розглянути й дослідити особливості антропологічної й матеріальної складових функціонування моделі ранньомодерного суспільства.

Працюючи над джерелами щодо української шляхти XV–XVI ст. у польських архівосховищах, вдалося віднайти, на нашу думку, вельми цікавий й важливий документ, який проливає світло на маєткові статки одного з відомих представників князівської родини Сангушків – Романа Федоровича Сангушка, брацлавського і вінницького воєводи, двірного гетьмана Великого князівства Литовського, старости житомирського та державці річицького¹. Документ зберігається у фонді «Архів Сангушків. Рукописи» Державного архіву у Кракові².

У документі викладено перелік (реєстр) кривд та матеріальних збитків, заподіяних підданим несухойжських маєтностей Р.Ф. Сангушка іншими його підданими, а саме – ковельських володінь. Як свідчать записи, результатом силового конфлікту стало насильницьке відчуження матеріальних статків несухойжських підданих князя (це одяг, речі особистого ужитку, господарський реманент). Основним же здобутком грабіжників став урожай. Його різновид та оцінка дає інформацію про вартість зернових культур. Уявлення про вартість одягу та речей також отримуємо від вказаної у документі вартості збитків, заподіяних одними підданими князя іншим.

Документ також проливає світло на таке поширене у ранньомодерному суспільстві соціальне явище, як шляхетські наїзди. В історіографії існують різні підходи до тлумачення цього соціального феномена. З одного боку, наїздам приписується загальноєвропейський характер, адже їх можна трактувати, як позаправовий спосіб задоволення економічних інтересів шляхти, що виник через неефективність правової і судової системи Речі Посполитої та слабкість центральної

¹ Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. Волинь і Центральна Україна. Вид. 2-е, перегл. і випр. Київ, 2008. С. 109, 111, 112, 114, 120, 123, 329.

² Archiwóm Państwowy w Krakowie, Archiwóm Sanguszków, rkps 16, k. 1–4.

влади³. Також наїзди мали здебільшого характер символічної демонстрації конфлікту й відображали стан суспільної свідомості ранньомодерного соціуму⁴.

Наїзди заторкували усі сфери тогочасного життя, а їхніми учасниками, виконавцями чи потерпілими були й князі, й шляхта, а також їхні піддані, слуги та селяни. Зокрема, частка кримінальних справ про наїзди, які розглядалися тогочасними судами (городський суд), складала понад третину від усіх справ⁵, а збитки від них важко оцінити й підрахувати у грошовому еквіваленті.

Засвічена у такий спосіб соціальна та економічна практика шляхетських наїздів є вельми показовою. Вона сигналізувала про те, що у період XVI–XVII ст. це явище набувало реального значення надправового регулятора перерозподілу шляхетської земельної власності. Причому, у даному випадку саме встановлене право сильного виступало достатньо вагомим аргументом, принаймні для місцевої шляхетської корпорації. Адже йшлося не про тривіальний наїзд-грабунок, по завершенні якого його призвідці зникали із захопленням добром, а, по суті, засвідчення у такий спосіб чуття «респектабельного» нового власника, який статечно порядкує своїм добром і впевнений не лише у власній правоті, а й незворотності економічних наслідків розбійної авантюри. Словом, це означало таке набуття шляхтичем-наїзником власності, яке за реальними економічними, правовими і політичними наслідками кореспондувалося із юридично коректно оформленими поземельним угодами. Це був зухвалий виклик шляхетському суспільству з його любов'ю до публічних закликань шанувати право. Схоже, що реакція шляхетського загалу на даний виклик була млявою, принаймні на повітовому рівні.

Документ складено на папері, якість збереження якого місцями незадовільна, що може загрожувати його втратою. Тому введення його до наукового обігу є актуальним і необхідним. Водночас, цей документ матиме важливе значення для дослідження матеріальної культури українського соціуму раннього нового часу.

1558. Rejestr spisania kriwd i szkod, kotoryis starostie Żitomirskomu kniaziu Romanu Fiedorowiczu Sanguszkowicza i poddanym jego.

То ест которого списанья реистры, которые старосте житомирскому кн(я)зю Роману Федоровичу Санкгушковича и подданым его несухоежскимъ, роготенскимъ, грабовскимъ, березенскимъ, краховицкимъ деют от подданных его к(о)ролевской м(и)л(ости) ковелскихъ и волости Ковелское от села Облян, Лагодовля, от Викуны и Лушков.

³ Блануца А.В. Соціально-станова зумовленість шляхетських наїздів на Волині у другій половині XVI ст. // Укр. іст. журн. 2003. №4. С. 110.

⁴ Сас П.М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.). Київ, 1998. С. 46.

⁵ Підраховано за матеріалами: Кременецький земський суд. Описи актових книг XVI–XVII ст. Вип. I. Кн. 1–2: (1568–1598 рр.). Київ, 1959.

Напервей за держаня п(а)на Семашкова року сорок шостого м(е)с(я)ца сент(ября) 24 дня.

Подстаростий его ковельский Олексей и с поддаными на имя с Каспоромъ Шаковичем а Федцом и з Иванцем Онацковичи, зъ Яковцем Логвиновичомъ, десятникомъ Вереблем, з опгждем обянским зъ Федоромъ Колядкою, з Михайломъ Ласком, зо многими людми, з волостью Ковельскою приехавши, моцно кгвалтомъ грани вырубили, копцы пороскоповали, почонши от врочища от Сурпаточина по тым местцам берег водлуг и в много потоку на полехъ сполныхъ и в Татарского болота, и Воротенской грани аж до петы границы остатне се вырубили.

По томъ року 50 м(е)с(я)ца июля 28 дня.

За вряду пана Лащова, старосты ковельского, подданный г(о)с(по)д(а)рьский з Лагодобля на имя Каспор Иванович, Федко Онацкович з братом своим Иванкомъ а Яков Логвиновичъ, а з Веремей, десятникъ, а Андрей Облянский и подстаростим ковельским з Русановским, з волостью Ковельскою, наехавши моцно кгвалтомъ на власный кгрунтъ, землю Дороготишгскую, через границу Упеленскую стерегли жита три копцы, которого жыта 30 коп пожато. [К. 2]

Иван Войналович з Дороготина жаловал, иж тот же подстаростий ковенский Русановский за тым же наеханемъ кгвалтовнымъ с тыми поддаными г(о)с(по)д(а)рьскими лагодевскими и обянскими того ж дня, наехавши и кгвалтовне на поле подле Двокатого болота и пешного брода жита сеяня Мартина Ковалевича осмъ мац пожали, а иншое потоптали на том же поли, которого могло быти нажати семдесят копъ жита. В тот же час и сеножатеи покосили на косном болоте сена побрали и повозили.

Тот же Иван Войналович а Мартин Ковалевич, а Сидор Сенкович жалуют, иж року 52 подстаростий ковенский Мартин Кгвоздецкий и з многими поддаными г(о)с(по)д(а)рьскими обянцы, з Андреем а Федец Колядка, з лагодевцы, Яковец Логвинович, Каспор Иванович, Федець а Иванец Опачковичи, а Веремей, десятникъ, з многими его помочниками своими, волостю Ковельскою, наехавши моцно кгвалтомъ через границу и на врочище подле Двоичатого болота сеяня ярицы три мацы на 20 коп пожали, а грядки потоптали сеяня на три мацы, которое грядки могло бы ся пожати семдесят коп, а овса корец насеяня потоптали, которого овса могло бы ся пожати 25 коп, а проса пожали на 26 копъ.

Села Дороготеньского Андрей Васкович, Сенко а Назар жалуют, иж того ж дня за тым же наеханем ихъ кгвалтовнымъ Андрей Облянский, Федец Колядка, а Яков Логвинович, Ониско з Воли Лагодевское, Веремей, десятникъ, наехавши моцно кгвалтомъ под Довгимъ Островом под Яновищи того Андрееву жону а девок двоих, Оришку а Христину, збили, сермяги три з них зняли, которыи стояли, одна 15 гр(ошей), а другая новая сермяга 20 гр(ошей), а третья осмнадцать гр(ошей), серпы 3 по грошу. Сенкову [К. 3] жону, а Назарову так же збили и сермяги две з них зняли, которыи стояли, а так же простицы две, одна синя а с черцомъ новая стояла 17 гр(ошей), а другая чирвоная сетчатая стояла

8 гр(ошей), серпов два по грошу, возов три, один воз купленъ за осмъ грошей, а другой за 10 гр(ошей), а третий воз за 9 гр(ошей), хомыт ремяный з гужи ремяными, который куплен за 6 гр(ошей), другой хомыт за 4 гр(ошей) куплен, третий хомыт ремяный и гуж ку поля ремяная купленъ за 5 гр(ошей), ряден кождое по 4 гр(оши) стояло. Проса было взяли на возы, ино на tych новинах проса 30 копъ жатого побрали и с тыми возы в тот час взяли и проса тыми ж конми повозили, ино кони с Ковля поворочали. А с тог(о) ничего не вернено.

Федор Сенкович жалует, в тот же час за тым же наеханемъ кгвалтовным обленцы под Довгимъ Островомъ на двох нивах проса пожали на 20 копъ 5 гр(ошей).

Андрей Почапович жалует, иж тыи ж кгоревцы и облянцы того ж дня за тым же кгвалтовным наеханем жона его Соня, а девка Сеня Аневинца его Химка з девка Стеца жали проса на вровичи у Дворчатого болота – от наеханя все ихъ побито, поведавши их мородерство над ними кгвалтовне починили им, кгвалтовали, сермягъ 3 з них зняли, кожда по 8 гр(ошей) стояли, постол 4, кожда стояла по 10 гр(ошей), розбитыхъ серповъ 4 по грошу, рядно за 3 гр(оши), хомыт ремяный и гужи ремяныи, кождый за 5 гр(ошей) куплен, и проса 20 коп пожали и побрали [К. 4] [...] наеханемъ кгвалтовным того ж подстаростого ковелского Гвоздецкого и подданных г(о)с(по)д(а)рьскихъ tych тохледовцов Яковъ Логвинович, Федец а Иванец Ивацкевичи на властномъ кгрунте дороготенском проса жатого 12 коп взяли и в болоте Мартина Ковалевица збили, а брата его Лазаря они збили, того побрали, сермягъ 2 взяли, которые стояли по 8 гр(ошей), кос 2, за кождую дано по полсема гр(ошей), сокеру, за которую дано 7 гр(ошей), колеса купленыи два взяли, за которые дано за одное 13 гр(ошей), а другое 8 гр(ошей).

А мати их в тот час писано Лагодевя ино где на дорозе знали пославши Веремей, десятникъ, а на речъ кожух бараний тушковый, за 20 гр(ошей) куплен.

С усем Петрило Полукунович жалует, иж тым же наеханемъ того ж часу и дня тыи ж подданные облятинци и лагоденскиеи у Ковлю наехавши кгвалтомъ проса двое коп пожали, з сына его сермягу зняли, куплена за 22 гр(оши), а з братанича Тихона сермягу зняли, за 18 гр(ошей), куплена.

Ермох а Курило жалуют, иж того ж дня тымъ гвалтовным наеханемъ подданных г(о)с(по)д(а)рьскихъ обляпцов и лагодевцов в тот же час проса 10 копъ жатого взяли, а жонок его на том коvine позбивали, которые просо жали на имя Верку, Овдотю, Уल्याну, Ганку, Омилю, а Наума, и сермягъ шест взяли, кожда стояла по 13 гр(ошей), серповъ 6 по грошу, серпъ толстой зник, которые стояла по 10 гр(ошей), коней з возы двое, одна сверепа стояла полкопы гр(ошей).

Ростислав СОССА

ПОЛІТИКО-АДМІНІСТРАТИВНЕ РОЗМЕЖУВАННЯ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ НА КАРТАХ СЕРЕДИНИ XVII – ПОЧАТКУ XVIII ст.

Новий етап картографування території України на основі інструментальних знімів у середині XVII ст. започаткував французький військовий інженер, архітектор і картограф Гійом Ле Вассер де Боплан (1600–1673), автор відомого «Опису України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансильванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн» (1651). На основі власних спостережень і знімів Г. Боплан створив Генеральну (1648, 1660) та Спеціальну (1650) карти України, які найдокладніше і найточніше на той час відобразили її територію та на століття стали основними картографічними джерелами для показу на картах українських земель.

З кінця 1630 р. по березень 1647 р. Г. Боплан служив як військовий інженер в південно-східних воєводствах Речі Посполитої. Польові геодезичні та картографічні роботи він виконав в умовах політичної стабільності – до початку національно-визвольної боротьби українського народу проти Польщі. Відповідно на картах зафіксовано географічну та політичну ситуацію на українських землях до створення козацької держави Богдана Хмельницького.

Г. Боплан постійно доопрацьовує карти, про що свідчать різні їх варіанти. Існуючі примірники Генеральної та Спеціальної карт були пробними відбитками, виданими в обмеженій кількості, тому вже з часу їх створення вони стали раритетними. На жаль, основні наклади цих карт так і не вийшли у світ.

Генеральна карта України уперше видана у Гданську 1648 р. (масштаб близько 1:1 800 000, південна орієнтація, 42 × 54,5 см) під назвою «Загальний план Диких полів, простіше кажучи України. З належними провінціями» («*Delineatio Generalis. Camporum desertorum vulgo Ukraina. Cum adjacentibus Provinciis*») (гравер В. Гондій)¹. Удруге вона виходить у світ 1660 р. в Руані (Франція, гравер Ж. Тутен) під назвою «Карта України разом з належними до неї провінціями від

¹ Першим варіантом Генеральної карти України була рукописна карта «Українська географічна карта» Г. Боплана 1639 р. («*Tabula Geographica Ukrainica*») масштабом близько 1:1 550 000, яка міститься в рукописному атласі Ф. Гетканта.

кордонів Московії до границь Трансильванії» («Carte d'Ukraine Contenant plusieurs Provinces comprises entre les Confins de Moscovie et les Limites de Transilvanie»). Це видання було дещо біднішим за змістом і рівнем виконання порівняно з першим. Дослідниця картографічної спадщини Г. Боплана М. Г. Вавричин розрізняє п'ять варіантів Генеральної карти України гданського видання 1648 р. та шість варіантів французького видання 1660 р.²

Зображення адміністративно-територіального поділу на варіантах двох видань Генеральної карти України майже однакове. Показано Брацлавське («Palatinatus Braclaviensis»), Київське («Palatinatus Kioviensis») і Подільське («Podolia») воєводства, частини Волинського («Volyniæ Pars») та Руського («Russiæ Pars») воєводств, а також Сіверського («Severiæ Ducatus») князівства та Чернігівської («Terra Czernichoviensis») землі. Без означення території дано підпис «Покуття» («Rosouche»). На півночі територія України межує з Великим князівством Литовським, на сході – з Московською державою, на південному заході – з Молдовою (Волощиною), на півдні – назви суміжних держав (Османська імперія та Кримське ханство) не підписано (тут виділено та підписано «Буджак»).

На гданському виданні кордони й межі показані невиразним лінійним штриховим знаком із дуже коротких штрихів, а в окремих місцях адміністративні межі відображені крапками. Проте говорити про використання двох умовних позначень складно, скоріше, маємо справу з неякісним кресленням. У руанському виданні також на окремих ділянках штрихи, якими зображені кордони та межі, настільки короткі, що наближаються до крапок.

Кордони й адміністративні межі вздовж річок Г. Боплан у більшості випадків не показував лінійним умовним позначенням. Тому в умовах відсутності примірників карти з розфарбованими вручну кантами кордонів і меж для аналізу показаного на Генеральній карті України адміністративно-територіального поділу українських земель довелося залучати Спеціальну карту, яка містить практично аналогічне розмежування. Аналіз проводився по гданському примірнику Генеральної карти, що зберігається в Національній бібліотеці в Парижі³, оскільки в руанському виданні у багатьох місцях зустрічаються банальні пропуски і неточності у відображенні ланок кордонів і меж. Наприклад, взагалі відсутні межі між Подільським і Брацлавським та між Волинським і Руським воєводствами, неправильно показані початок і кінець кордону з Московською державою вздовж Муравського шляху тощо.

Насамперед привертає увагу неправомірне збільшення території Брацлавського воєводства на півдні до Дністровського лиману (брід Маяк – сучасне с. Маяки Біляївського району Одеської області) і включення до неї навіть частини території на правому березі Дністра. Так само Київське воєводство показане

² Вавричин М.Г. До історії створення Г. Бопланом карт України // Боплан і Україна: 36. наук. праць. Львів, 1998. С. 90.

³ Pernal A.B., Essar D.F. A Description of Ukraine. Guillaume le Vasseur sieur de Beauplan: Introduction, translation, and notes. Cambridge, Mass., 1993. 245 p., 29 maps.

в пониззі Дніпра до гирла Інгульця. Ґ. Боплан виділяє окремо Сіверське князівство та Чернігівську землю, хоча, як відомо, Чернігово-Сіверщина за Деулінським перемир'ям 1618 р. повернулася від Московської держави до складу Речі Посполитої, а 1635 р. рішенням сейму було створено Чернігівське воєводство з поділом на два повіти – Чернігівський і Новгород-Сіверський⁴. На карті у південно-східній частині Волинського воєводства помилково показано ділянку воєводської межі, яка проходить наступним чином: по річці Тетерів вгору по течії від місця примикання до неї з півдня межі між Київським і Волинським воєводствами до Чуднова, далі на захід до річки Случ південніше Звягеля (нині Новоград-Волинський) і вгору по течії Случа, не доходячи до Баранівки, потім на південний захід до річки Горинь і вгору по її течії, далі за Ямполем межа повертає на південь до Збаража. Помилковість нанесення цієї ділянки межі підтверджує той факт, що вона відсутня на пізнішому виданні Спеціальної карти України.

Уже традиційно для карт території України XVI–XVII ст. відсутнє Белзьке воєводство, очевидно, у цьому міг проявитися вплив радзивілівської карти Великого князівства Литовського. Невірно відображена межа між Руським і Подільським воєводствами, яка у дійсності проходила по лівій притоці Дністра Стрипі, південніше міста Бучач повертала на схід до річки Збруч і далі по Збручу на північ (не доходячи до Волочиська). Ґ. Боплан помилково показує цю межу від Дністра на північ по річці Коропець до містечка Монастириська і далі дещо на північний схід до межі з Волинським воєводством (тристороння точка стику Руського, Подільського та Волинського воєводств показана північніше Тернополя, залишаючи останній у складі Подільського воєводства). Тому міста і містечки Руського воєводства Монастириська, Бучач, Чортків, Вишнівчик, Тербовля, Микулинці, Тернопіль, Скалат тощо на карті виявились у складі Подільського воєводства. Є також питання щодо віднесення низки населених пунктів до складу інших воєводств. Наприклад, у складі Волинського воєводства показані Житомир і Бердичів.

Основна картографічна праця Ґ. Боплана «*Delineatio specialis et accurata Ucrainae. Cum suis Palatinatibus ac Districtibq, Provincysq*» («Спеціальний і докладний план України разом з належними до неї воєводствами, округами та провінціями») – Спеціальна карта України масштабу близько 1:450 000 – складається із 8 аркушів розміром 41,5×45 см кожен (загальний розмір 83×216 см). Вона вигравірована і надрукована 1650 р. у Гданську В. Гондієм (південна орієнтація). Це одна з перших середньомасштабних військових топографічних карт великої території в Європі, на якій, крім річок, шляхів, лісів, гір, зображено велику кількість населених пунктів (усього 26 умовних позначень). М. Ґ. Вавричин розрізняє чотири варіанти Спеціальної карти⁵.

⁴ Верменич Я.В. Адміністративно-територіальний устрій України: еволюція, сучасний стан, проблеми реформування. У 2 ч. Київ, 2009. Ч. 1. С. 224.

⁵ Вавричин М.Ґ. До історії створення Ґ. Бопланом карт України.

Адміністративно-територіальний устрій українських земель на Спеціальній карті України загалом відповідає поділу, показаному на Генеральній карті. З огляду на чотирикратне збільшення масштабу і відповідно більшу детальність і докладність картографічного зображення географічної ситуації, Спеціальна карта подає повнішу інформацію про проходження держаних кордонів і адміністративних меж. Єдиним виявленим істотним розходженням на двох картах є проходження державного кордону між Польщею та Московською державою у межиріччі Псел – Ворскла – Мерло. На Генеральній карті у межиріччі Псел – Ворскла кордон проходить від річки Псел по її лівій притоці річці Вільшанка, далі можна визначити два варіанти проходження кордону у зв'язку з різночитаннями, що викликані відсутністю умовного позначення вздовж течії річок. Перший варіант – кордон проходить через вододіл між басейнами річок Псел і Ворскла до долини річки Борімля⁶ і по ній до Ворскли, дещо вверху по течії Ворскли кордон повертає на південний схід по лівій притоці Ворскли Рябина. Другим варіантом є проходження кордону від витoku Вільшанки до витoku річки Олешня, правої притоки Ворскли, далі по руслу Олешні до Ворскли і вгору по течії Ворскли до впадіння Рябини. Кордон проходить по річці Рябина до її витoku і потім до річки Мерло, по якій спускається вниз по течії до впадіння річки Мерчик, далі кордон проходить по Мерчику до Муравського шляху. На Спеціальній карті кордон від верхів'я Вільшанки іде до верхів'я Олешні, потім по руслу Олешні спускається до Ворскли і далі вниз по течії до впадіння до Ворскли річки Мерло, пізніше проходить вгору по течії Мерло до впадіння до неї Мерчика і по останньому до Муравського шляху.

Таким чином, на Спеціальній карті України порівняно з Генеральною картою дещо зменшено територію Київського воєводства (а отже, й територію Речі Посполитої), насамперед у межиріччі Ворскли і нижньої течії Мерло, за рахунок проходження кордону по цих річках до їх злиття, а не по річці Рябина і далі до Мерло. Поясненням цього факту можуть бути територіальні зміни у межиріччі верхів'я Сули – Псел – Ворскла – Мерло, що відбувалися тут у першій половині XVII ст. За Деулінським перемир'ям 1618 р., у цьому районі територія Московської держави була приєднана до Речі Посполитої, а в 1634 р. більша частина цієї території, включно з містечком Охтирка, була повернута Московії⁷. Проте на Спеціальній карті у межиріччі верхів'я Сули, течій Псла і Ворскли проходження польсько-московського кордону, правдоподібно, показане станом на 1618–1634 рр. (тобто, відповідало тут найбільшому поширенню на схід території Речі Посполи-

⁶ На Спеціальній карті кордон у даному місці проходить, можливо (оскільки важко ідентифікувати позначення умовного знаку вздовж річки на тлі малюнку лісу), по річці Буймир (Buymir Rz.), яка показана як права притока Ворскли. У дійсності Буймир є лівою притокою Олешні, що впадає до Ворскли. Очевидною тут є помилка Г. Боплана у відображенні річки Буймир. Якщо зберегти географічну конфігурацію кордону, то останній повинен був би проходити по річці Борімля (Боромля).

⁷ Див.: Атлас історії України / Упоряд. Д.В. Ісаєв. Київ, 2012. С. 52–53.

тої), а в межиріччі Ворскли і нижньої течії Мерло територію Польської держави, швидше за все, показано станом після 1634 р.

На карті підписані Київське, Подільське і Брацлавське воєводства. На території Волинського воєводства відповідно до географічного положення по відношенню до річки Горинь розміщено написи «Волинь по той бік» і «Волинь по цей бік». У південній частині Київського воєводства Г. Боплан підписав назви територій «Дике поле по цей бік Дніпра» (правобережжя Дніпра) і «Дике поле той бік Дніпра» (лівобережжя Дніпра). Центри воєводств (головне місто воєводства) виділені прапором з роздвоєним на кінці полотнищем (умовний знак, аналогічний позначенню на радзивіллвській карті Великого князівства Литовського). Закономірно у Волинському та Київському воєводствах центрами показані відповідно Луцьк і Київ. Проте у Брацлавському воєводстві Г. Боплан показує два центри – Брацлав (центр воєводства до 1598 р.) і Вінницю (центр воєводства з 1598 р.), а в Подільському – жодного (Кам'янець позначений лише як місто, в якому є суд для розгляду шляхетських справ). Зовсім заплутаною є ситуація щодо позначення центрів воєводств у західній частині Спеціальної карти, де розміщено назву «Частина Червоної Русі» (аркуші 4,8), відсутні Белзьке воєводство та межі інших польських воєводств. Як воєводські центри показані Холм, Люблін, Перемишль. Умовний знак прапорця біля Львова по репродукції примірника карти, що зберігається в Національній бібліотеці в Парижі, важко ідентифікувати – швидше за все, він без роздвоєного на кінці полотнища. Не виділений як центр воєводства Белз⁸.

На карті добре прослідковуються розмежування воєводств та нанесені кордони, хоча по річках умовні позначення також не наносились. Чітко читається межа між Чернігівським і Київським воєводствами на ділянці Ніжин – Недригайлів. Із Спеціальної карти (аркуш 5) видно, що у межиріччі Остра і Ромен на Генеральній карті населені пункти Івангород, Кальчинівка та Голінка замість Чернігівського воєводства показані у складі Київського. З неточностей на карті можна відмітити зображення штриховим знаком у північно-західному напрямі від Сосниці межі підписаного на карті Сіверського князівства з Чернігівською землею (підписана на Генеральній карті) – тут слід було показати річку Убідь, по якій, судячи по гданському виданню Генеральної карти, Г. Боплан розмежовував ці неіснуючі територіальні одиниці. Також відсутня межа Волинського воєводства північніше Володимира, де вона повертає на північний схід від Західного Бугу. Як уже зазначали вище, на Спеціальній карті не показана ділянка воєводської межі у південно-східній частині Волинського воєводства, яка помилково показана

⁸ Аналіз Спеціальної карти України проводився за її факсимільним виданням, підготовленим Львівським відділенням Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, яким було продовжено серію «Пам'ятки картографії України», започатковану В. Кордтом у 1899 р. При аналізі також було використано репринт примірника карти, що зберігається у Національній бібліотеці в Парижі (*Pernal A.B., Essar D.F. A Description of Ukraine...*).

на Генеральній карті України. Перелічені при описі Генеральної карти України неточності щодо відображення адміністративних меж воєводств і відповідно неправильного показу населених пунктів у складі тих чи інших воєводств мають місце і на Спеціальній карті.

Політико-адміністративні зміни на українських землях в періоди існування та розпаду козацької держави Богдана Хмельницького, розподілу українських земель між Річчю Посполитою, Московською державою та Османською імперією не знайшли свого відображення на тогочасних картах. Це пояснюється як відсутністю відповідних картографічних інституцій або особистостей у створюваній державі, так і постійною калейдоскопічною зміною державних кордонів.

В європейській картографії у другій половині XVII і в першій половині XVIII ст. для укладання карт території України широко використовувались найдокладніші боплановські карти. Одночасно зазначимо велике значення карт Г. Боплана для популяризації назви «Україна». Саме після появи цих карт в європейській картографії поширились географічна назва «Україна» і термін «Україна – земля, чи край, козаків».

Карта України, власне, трьох воєводств (Подільського, Київського і Брацлавського), «*Typus Generalis Vkrainæ five Palatinatum Podoliæ, Kioviensis et Bracslavienſis terras nova delineatione exhibens*» у масштабі близько 1:1 800 000 (північна орієнтація), як переробка Генеральної карти України Г. Боплана, вміщувалась з 1658 р. в атласах Я. Янсона та його спадкоємців («*Nieuwen Atlas*», «*Atlas Maior*»).

Перероблену Я. Янсоном карту репродукував у 1680 р. англійський видавець і книгар М. Пітт (1641–1696) у першому томі «*The English Atlas*» (1680–1683). Розфарбований вручну примірник цієї карти з колекції Т. Неводнічанського є показовим прикладом, як відсутність умовних позначень кордонів і меж вздовж річок може привести при розфарбуванні територій до спотворення у відображенні політико-адміністративних одиниць. На цьому примірнику карти частина Руського воєводства південніше Дністра помилково показана іншим кольором, ніж територія воєводства. Виступ Брацлавського воєводства на правому березі у пониззі Дністра, що і так не відповідав історичним реаліям, чомусь пофарбований одним кольором з Буджаком, який взагалі не оконтурений межею. Міжріччя нижньої течії Південного Бугу та Інгульця, що відносилось до Османської імперії, показано частиною Київського воєводства. Територія останнього також збільшена у північно-східній частині за рахунок перенесення межі з Чернігівським воєводством з річки Остер на Десну, а також за рахунок території Московської держави у верхів'ях Сули. Різним фоном відображено Сіверське князівство і Чернігівську землю (розмежовані по Десні)⁹.

Схожість умовних позначень кордонів і меж з шляхами сполучень на карті Я. Янсона – М. Пітта призводила до ситуацій, коли іноді при розфарбуванні кантів відмивки кордону шляхи сприймали за кордони чи межі. Так, на примірнику цієї

⁹ *Imago Poloniae...* S. 200–201.

карти з колекції Б. Кравціва північніше Криму помилково пофарбовано Муравський шлях відмивкою кордону¹⁰.

У 1690 р. карту «*Typus Generalis Vkrainæ...*» з власною видавничою приміткою видали амстердамські видавці Ґ. Вальк і П. Шенк I¹¹. При цьому на карті було додано межі воєводств вздовж річок, а у випадку нижньої течії Дніпра – по його фарватеру, що значно унаочнило зображення адміністративно-територіальних одиниць. Особливістю карти є відображення кордонів і меж з допомогою трьох видів умовних позначень. Зовнішні межі трьох основних воєводств (Подільського, Київського і Брацлавського), включно з випадками, коли ці межі були державним кордоном, показані потовщеними штрихами. Межі цих воєводств між собою, межі інших воєводств, а також кордон між Московською державою і Кримським ханством позначені штрихами, що чергуються з крапками. Штриховим лінійним знаком з крапок виділено кордон між Сіверським князівством і Московією й територію біля Аккермана (Білгород-Дністровського). Єдиною відміною у показі державних кордонів й адміністративних меж від боплановських карт є зображення кордону між Польщею та Московською державою у верхів'ях Ворскли і Псла, тобто там, де ми вище зазначали розходження Генеральної та Спеціальної карт. На цій карті кордон від місця впадіння річки Ворожба до Псла йде на схід до Муравського шляху й далі по ньому на південь, збільшуючи таким чином територію Речі Посполитої. На Спеціальній карті кордон від гирла Ворожби переважно йшов на південь і потім по річках Мерло і Мерчик – на схід до Муравського шляху.

На основі восьмиаркушевої Спеціальної карти України Ґ. Боплана та із використанням Генеральної карти України, радзивіллівської карти Великого князівства Литовського та інших картографічних джерел французький королівський географ Ніколя І Сансон д'Аббевілл-батько (1600–1667) створив п'ять одноаркушевих карт українських воєводств у масштабі приблизно 1:870 000, які включені в його атлас «*Cartes générales de toutes les parties du monde*» в 1665 р. Атлас підготовлено до друку в Парижі разом з видавцем П. Мар'єтом II; орієнтування всіх карт було змінено з південного на північне. П'ять карт частин України (Чорна Русь¹², Волинське, Київське, Подільське та Брацлавське воєводства) вміщувались і в наступних виданнях атласу Сансонів та їх спадкоємців (1674, 1730, 1769), а окремі карти виходили і в інші роки. Загалом карти не відзначаються картографічною досконалістю та достовірністю, часто містять помилки щодо відображення річок, місцеположення населених пунктів. На всіх картах державні кордони

¹⁰ Seegel S. Ukraine under Western Eyes. The Bohdan and Neonila Krawciw Ucrainica Map Collection. Cambridge, Massachusetts, 2011. P. 82–83.

¹¹ Pernal A.B., Essar D.F. A Description of Ukraine... Map 3. A. 1. k.

¹² На карті Н. Сансона Червона Русь помилково названа Чорною Руссю. За дослідженнями К. Козіци четвертий варіант цієї карти, що був виданий у 1701 р. спадкоємцями Сансона, має вже назву «Червона Русь» (слово «Noire» виправлено на «Rouge»).

й адміністративні межі показані одним умовним позначенням – пунктирною лінією з крапок.

Карта «Червона (Чорна) Русь з поділом на її воєводства» («Russie noire. Divisée en ses Palatinats &c») відображає, власне, територію Руського та Белзького воєводств (останнє до цього на картах не показували і не підписували). Як відомо, Руське воєводство було єдиним серед воєводств на українських землях, яке поділялося на землі (Холмська, Перемиська (Перемишльська), Сяноцька, Львівська, Галицька). Н. Сансон на карті розміщує три назви: Холмське воєводство, Белзьке воєводство, Львівське (названо за назвою його центра) воєводство. Проте адміністративної межі між першими двома воєводствами не позначено. Не коректно у східній частині проведено межу між Руським (Львівським) і Белзьким воєводствами. У складі Белзького воєводства помилково показані міста й містечка Броди, Олесько, Підгірці, Підкамінь, Кам'янка. У Львівському воєводстві проведені межі трьох адміністративно-територіальних одиниць нижчого рангу. Їх можна індефікувати як Перемисько-Сяноцьку землю (ці землі показано разом), Львівську та Галицьку землі, хоча правильність проведення їх меж викликає справедливі нарікання. За Г. Бопланом неправильно показано межу між Руським і Подільським воєводствами: фактично територія Теребовлянського повіту Галицької землі показана у складі Подільського воєводства. Помилковим також є виділення між Львівською та Галицькою землями умовним знаком межі невеликої території навколо містечок Бережани та Козова як окремої адміністративної одиниці. На Галицькій землі розміщено вже традиційний підпис «Покуття». Слід також відзначити грубі помилки на карті у відображенні географічної ситуації, особливо в її західній частині, яка не була відображена на бопланівських картах, й лише схематично частина цієї території була показана на радзивіллівській карті. Так, Дністер витікає з озера, на березі якого розміщене містечко Комарно, а Самбір показаний значно південніше міста Стрий, і до того ж на протокі річки Стрий. Таких жахливих помилок у цій частині карти багато.

Карту Волинського воєводства – «Верхня Волинь, або Луцьке воєводство» («Haute Volhynie, ou Palatinat de Lusuc») – Н. Сансон назвав Луцьким за назвою його центра. Карта показує всю територію воєводства. Порівняно з Генеральною та Спеціальною картами України, істотно покращено (уточнено) зображення гідрографії та населених пунктів, збільшено їх навантаження. Внесено зміни у зображення східної межі воєводства, яка тепер проходить від села Кухарі до села Левків по річці Тетерів, а потім повертає на село Котельня і далі на південь до межі з Брацлавським воєводством (на картах Г. Боплана ця межа проходила значно східніше Тетерева). З першого видання Генеральної карти України Н. Сансон переносить помилкову ділянку неіснуючої адміністративної межі, що починається на заході південніше витоку Горині, іде далі вздовж Горині до містечка Ізяслав, повертає від Ізяслава на північний схід до Острожка на річці Случ і далі по Случу на північ (у Г. Боплана ця межа від міста Звягель на Случі повертала на схід).

Карти Н. Сансона «Нижня Волинь або Київське воєводство» («*Basse Volhyne, ou Palatinat de Kiow*»), яка відображає територію воєводства на півдні до фортеці Кодак, «Верхнє Поділля або Кам'янецьке воєводство» («*Havte Podolie, ou Palatinat de Kamieniec*») та «Нижнє Поділля або Брацлавське воєводство» («*Basse Podolie, ou Palatinat de Braclaw*») загалом відповідають Спеціальній карті Г. Боплана і не містять жодної докладнішої інформації щодо адміністративно-територіального устрою.

Сини і спадкоємці Н. Сансона і видавали також карту Червоної (Чорної) Русі, Волині та Поділля у масштабі близько 1:2 000 000, яка вміщувалась в атласах «*Carte générales de la géographie ancienne et nouvelle ...*» (1675, 1676 pp.) і в інших атласах (1692, 1706, 1718, 1730 pp.). Карта була створена шляхом зменшення та доопрацювання Спеціальної карти України¹³.

Голландський картограф і видавець Й. Блау (бл. 1597/98–1673), син і спадкоємець В. Я. Блау, на основі Спеціальної карти Г. Боплана створив близько 1670 р. одноаркушеві карти трьох українських воєводств (Подільського, Брацлавського та Київського) і Покуття. Ці карти неодноразово видавались у голландських атласах аж до другої половини XVIII ст. Виділяють чотири варіанти карт цієї серії: перші два варіанти були видані Й. Блау близько 1670 р., третій варіант карт видав П. Морт'є близько 1710 р. і четвертий варіант – Й. Ковенс і К. Морт'є приблизно у 1725 р.¹⁴.

Карти воєводств Й. Блау були досить докладними копіями відповідних аркушів бопланівської Спеціальної карти, укладеними у різних масштабах. Карта «Частина України, що по народному називається Подільським воєводством» («*Ukrainæ pars, qvæ Podolia vulgo dicitur*») створена у масштабі приблизно 1:420 000, карта «Частина України, що по народному називається Брацлавським воєводством» («*Ukrainæ pars qvæ Barclavia (!) vulgo dicitur*») – у масштабі приблизно 1:460 000 і карта «Частина України, що по народному називається Київським воєводством» («*Ukrainæ pars, qvæ Kiovia vulgo dicitur*») – у масштабі близько 1:900 000¹⁵. Четверта карта «Частина України, що по-народному називається Покуттям» («*Ukrainæ pars qvæ Pokutia vulgo dicitur*») зображує історико-географічну область Покуття, яка ніколи не була окремою адміністративно-територіальною одиницею (масштаб бл. 1:320 000). Карти українських воєводств Й. Блау настільки тонко передавали зміст і дух Спеціальної карти, що деякі дослідники історії картографії України вважали їх оригінальними картами Г. Боплана (В. Ляскоронський, Б. Кравців).

¹³ Див. матеріали каталогу виставки стародавніх карт території України з колекції доктора Т. Неводнічанського, які підготував К. Козица.

¹⁴ *Imago Poloniae. ...* S. 207–209.

¹⁵ Ради справедливості зазначимо, що на карті Київського воєводства Й. Блау некоректно розміщено підпис назви Московського князівства (*Moscoviæ Pars*) – частина назви («*Pars*») підписана, власне, на території Київського воєводства.

Окремо слід зазначити, що карти регіонів України Сансонів і Й. Блау видавалися довший час й без жодних змін політико-адміністративного устрою на українських землях. Хоча під час Української національної революції 1648–1676 рр. політична карта території сучасної України суттєво змінилась і характеризувалась постійними модифікаціями. Утворення Української козацької держави Б. Хмельницького, що офіційно йменувалась Військо Запорозьке, ознаменувалось упровадженням нового полково-сотенного адміністративно-територіального (військово-адміністративного) устрою, який замінював польський адміністративно-територіальний устрій. Проте громадянські війни другої половини 1650-х – першої половини 1660-х років (не без участі сусідніх держав) призвели до втрати Україною державного суверенітету і поділу її земель між сусідніми державами.

Постійні війни на українських територіях поміж Польщею, Московією та Туреччиною призводили до калейдоскопічних змін на політичній карті. Уже за умовами Андрусівського перемир'я 30 січня 1667 р. між Московським царством і Річчю Посполитою лінію московсько-польського кордону було помітно змінено. Лівобережна Україна відійшла до Московського царства, а Правобережна Україна – до Речі Посполитої. Київ з довколишньою місцевістю на правому березі Дніпра від гирла річки Ірпінь до містечка Стайки передавався на два роки московському цареві. Територія Запорозжя мала залишатися під подвійним московсько-польським протекторатом. За Бучацьким мирним договором 1672 р. між Османською імперією та Річчю Посполитою Західне Поділля перейшло до складу Туреччини (створено Кам'янецький ейялет, який проіснував протягом 1672–1699 рр.), а правобережна південно-західна частина Київщини і Східне Поділля були передані під управління васала султана – гетьмана Д. Дорошенка. Наступний Журавненський мирний договір 1676 р. між Річчю Посполитою та Османською імперією закріплював за останньою більшу частину території Правобережної України. Бахчисарайський мирний договір 1681 р. між Османською імперією та Кримським ханством, з одного боку, і Московською державою – з іншого боку, визнавав входження Лівобережної України та Запорозжя до складу Московського царства. Також до останнього відійшли, крім Києва і містечок Васильків, Трипілля, Дідівщина, Стайки з прилеглими селами, територія межиріччя Ірпеня і Тетерева, включно з містечком Радомисль (нині Радомишль). Під зверхністю Туреччини залишалися Поділля та південь Київщини. «Вічний мир» 1686 р. між Московською державою та Річчю Посполитою підтверджував домовленості Андрусівського перемир'я 1667 р. щодо розподілу сфер впливу над Україною. За Московським царством відтепер остаточно закріплюється Київ з навколишніми землями (без території межиріччя Ірпеня і Тетерева, що повернулась до складу Речі Посполитої) та Запорозжя.

Ради хронологічної послідовності зазначимо, що політичний і адміністративно-територіальний устрій українських земель у складі Речі Посполитої до Андрусівського перемир'я 1667 р. показано також на далеко не бездоганих картах Речі

Посполитої паризького картографа і видавця П. Дюваля (1619–1683), що укладені у масштабах близько 1:2 700 000 і близько 1:3 700 000¹⁶.

Проте ще довго після захоплення Лівобережної України Московською державою в західноєвропейській картографії ці землі відображалися як територія Речі Посполитої з відповідним адміністративно-територіальним поділом, у чому, насамперед, значною мірою проявлявся вплив бопланівських карт і відсутність у той же час достовірних якісних карт українських земель з актуальним політичним розмежуванням. У другій половині XVII – на початку XVIII ст. в Європі видано десятки і десятки карт території України, на яких не показано політичних змін, зумовлених спочатку появою козацької держави у перші місяці виступу Б. Хмельницького, а потім складними процесами постійно змінюваних територіальних розмежувань між Річчю Посполитою, Московією та Османською імперією. Західноєвропейські картографи, яким була недоступною інформація про політико-територіальні зміни на історичних теренах України, ще довго показували попередні державні кордони й адміністративно-територіальні розмежування.

Це демонструють дрібномасштабні карти Речі Посполитої голландського гравера і видавця Х. Алларда (1625–1691) масштабу бл. 1:4 200 000¹⁷ та німецького художника і гравера Я. Сандрарта (1630–1708) масштабу бл. 1:4 000 000¹⁸, які створені на основі бопланівської карти Речі Посполитої 1651 р. «Nova totius Regni Poloniae Magniq Ducatus Lithuaniae cum suis Palatinatibus ac Confiniis» масштабу бл. 1:12 500 000¹⁹, та пізніші їх переробки Я. де Рама, Н. Шевальє, К. Данкертса III. На картах за Г. Бопланом у складі Речі Посполитої показано Лівобережну Україну, окремо подано Чернігівське та Новгород-Сіверське князівства. Карта Речі Посполитої амстердамського гравера та видавця К. Данкертса III (1664–1717) «Regni Poloniae et Ducatus Lithuaniae, Volinia, Podoliae, Ucraniae, Prussiae et Curlandiae» масштабу бл. 1:2 500 000²⁰, що створена приблизно у 1700 р. на основі карти Х. Алларда та передає Лівобережну Україну у складі Польщі, була навіть двічі перевидана без змін Р. І і Ж. Оттенсами після 1726 р. та Й. Карміном після 1793 р.

¹⁶ Див. Вавричин М.Г. Україна на стародавніх картах. Середина XVII – друга половина XVIII ст. Київ, 2009. С. 56–59; *Imago Poloniae...* S. 37, 39–40.

¹⁷ Перший варіант карти Речі Посполитої Х. Алларда у масштабі близько 1:4 200 000 датується бл. 1655 р., третій і четвертий варіанти карти без змін картографічного зображення були видані іншими видавцями бл. 1685 р. і в 1705 р., в їх заголовках згадувались Волинь, Поділля й Україна (Див.: *Imago Poloniae...* S. 33, 35).

¹⁸ Карти Речі Посполитої Я. Сандрарта, порівняно з картами Х. Алларда, створені у де-що більшому масштабі – близько 1:4 000 000, проте обсяг навантаження елементами географічної основи є суттєво більшим. К. Козиця виділяє сім варіантів карти Я. Сандрарта – від бл. 1675 р. до 1698 р. На картах вносились окремі доповнення, які не стосувались адміністративно-територіального устрою (Див.: *Imago Poloniae...* S. 33–34).

¹⁹ Див. Вавричин М.Г. Україна на стародавніх картах... С. 8–9; *Imago Poloniae...* S. 31.

²⁰ *Imago Poloniae...* S. 35–36.

Володимир ПРИШЛЯК

**«ПОЧОМУ ОНИ ПРУТСЯ В КОЗАТСТВО»:
ДОНЕСЕННЯ ГЕНЕРАЛЬНОГО
ХОРУНЖОГО ЯКИМА ГОРЛЕНКА
ГЕТЬМАНУ ДАНИЛУ АПОСТОЛУ 1732 р.**

Козацька старшина, як нова генерація соціальної чи станової еліти, зайняла своє особливе місце «під сонцем» у суспільстві, передовсім, внаслідок визвольної боротьби в Україні середини XVII ст. Формування цієї окремої соціальної групи в середовищі козацького стану, який, за висловом Михайла Грушевського, «предендував на право польського стану військовослужбовців, тобто шляхти»¹, у новопосталому Гетьманаті було тривалим і неоднозначним суспільним процесом. Як і для козацтва взагалі, так і для старшини своєрідними «донорами» стали різні прошарки суспільства та станові групи «городової України». Козацька старшина, «як найсильніший і найенергійніший елемент»², стала певним віддзеркаленням усіх тих суттєвих соціальних зрушень. Означені процеси відбувалися в українському ранньомодерному суспільстві упродовж тривалого часу (з середини XVII й до кінця XVIII ст.), допоки козацька автономія майже остаточно не розчинилася у російському імперському просторі.

Процес відокремлення козацької старшини в особливу групу зі своїми інтересами та привілеями розпочався ще до виступу на Запорозжжі взимку 1648 р. та особливо посилювався у XVIII ст. Саме козацька старшина стала основою формування нової елітарної групи³.

Генеральна старшина – верхівка адміністративного апарату, вище військове і цивільне керівництво Війська Запорозького на формально виборних посадах, яке здійснювало управління усім козацьким військом та його окремими службами (артилерією, військовим вишколом, діловодством тощо)⁴. Найвищі військові чини зосередили у своїх руках також управління органами державної влади і прак-

¹ Грушевський М.С. Очерк истории украинского народа. 2-е изд. Киев, 1991. С. 201.

² Джиджора І. З новітньої української історіографії. Критична студія // Записки НТШ. Львів, 1906. Т. LXXI. Кн. III. С. 156.

³ Okinshevich L. Ukrainian Society and Government 1648–1781. Munich, 1978. P. 46.

⁴ Панащенко В.В. Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII–XVIII ст.). Київ, 1995. С. 3.

тично перетворилися на державну адміністрацію, фактично – уряд, своєрідний кабінет міністрів та водночас генеральний штаб Гетьманату.

У часах першого ліквідаційного періоду (між Мазепою і Розумовським), який, за влучним виразом М. Грушевського, був розділений «короткою передишкою часів Апостола»⁵, так звану «вищу групу» гетьманського уряду складали, передовсім, Данило Апостол (гетьман), Яків Лизогуб (генеральний обозний), Михайло Турковський («писар войсковий Енералний»), Михайло Забіла і Андрій Кандиба (генеральні судді), Андрій Маркович та росіянин Іван М'якінін (генеральні підскарбії). До цієї вищої категорії генеральної старшини за своєю впливовістю цілком справедливо і сміливо можна віднести і десять полковників, які беззастережно і повноправно головували відповідно у десяти полках Гетьманату. «Нищу групу» гетьманського уряду становили: Іван Мануйлович і Федір Лисенко – генеральні осавули та Іван Борозна – генеральний бунчужний. Уряд генерального хорунжого надовго, від 1729 р. і аж 20 лютого 1741 р., надійно обійняв Іоаким (Яким) Горленко (1686–1758).

Генеральний хорунжий, як представник «нищої групи» козацького генералітету, відповідав за гетьманські клейноди. Йдеться, зокрема, про головний прапор – військову хоругву козацького війська, яку під час урочистих церемоній несли попереду гетьмана. Він брав участь у засіданнях Генерального військового суду, а також вів слідства на місцях. Його позицію визначали як нижчу від полковника і часто з цієї посади призначали на полковницький уряд⁶.

Усі представники розгалуженої родини Горленків виростили на теренах Прилуцького полку Війська Запорозького. Найперших з Горленків – Лазаря (Лазор Горьленко) і Яцька (Яцько Горленко), як реєстрових козаків Прилуцької сотні, записано у зборівському «Реєстрі Війська Запорозького» 1649 р.⁷

Засновник цього козацько-старшинського роду – Лазар, син Федора Горленка (1629–†1687) був довголітнім, із перервами, полковником Прилуцького полку з 1658 р. – часів Івана Виговського, та упродовж майже усієї Руїни. Соратник гетьмана Івана Самойловича Лазар Горленко загинув страшною мученицькою смертю у 1687 р. Тоді козаки Прилуцького полку, які перебували у Кримському поході, дізнавшись про арешт Самойловича на Коломаці, вчинили бунт і спалили живцем свого полковника. Через десять років, 15 вересня 1697 р., його останки перевезли до родинного склепу Горленків у Густинському монастирі біля Прилук.

⁵ Грушевський М. Передмова // Джиджора І. Україна в першій половині XVIII віку. Розвідки і замітки. Київ, 1930. С. V. Див. також: Пришляк В. «Коротка передишка часів Апостола»: Гетьманщина у 1727–1734 роках // Україна крізь віки: Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України, професора Валерія Смоля. Київ, 2010. С. 568–569.

⁶ Горобець В. Влада та соціум Гетьманату. Дослідження з політичної і соціальної історії ранньомодерної України. Київ, 2009. С. 42–45.

⁷ Реєстр Війська Запорозького 1649 року. Транслітерація тексту / Підгот. до друку О.В. Тодійчук та ін. Київ, 1995. С. 441.

Полковником Прилуцького полку обрали його сина – Дмитра Горленка (1660–1731). Чоловік став не лише одним із найзаможніших українських полковників, але й увійшов до числа найближчих довірників і соратників Мазепи, який супроводжував гетьмана в еміграцію⁸.

Його син – бунчуковий товариш Андрій Дмитрович (1680–1756) 8 вересня 1709 р. одружився з донькою миргородського полковника, а згодом гетьмана Данила Апостола – Марією (1688–1754)⁹. Разом із батьком і тестем Андрій підтримував Мазепу і прийняв підданство Шведського королівства, але вже навесні 1709 р. повернувся під російську владу¹⁰. Від шлюбу Андрія Горленка та Марії Апостол народилося п'ять синів і три доньки. Найвідоміший з них – Яким, церковний діяч, письменник, єпископ Іоасаф Білгородський (1705–1754)¹¹. Був онуком гетьмана Д. Апостола та рідним дядьком класика української літератури Григорія Квітки-Основ'яненка, який написав біографію духівника. Гетьман Данило Апостол 11 лютого 1729 р. підписав у Глухові універсал своєму зятеві, який утверджував володіння бунчукового товариша¹². 18 листопада того ж таки 1729 р. гетьман своїм наказом зобов'язав війта села Давидівки Яблунівської сотні Лубенського полку простежити виконання посполитими «послушництва і повинностей» А. Горленку¹³. А 1732 р. йому надано паспорт для проїзду до Москви та Санкт-Петербурга¹⁴.

Батько майбутнього генерального хорунжого Якіма Горленка – Іван, син Лазаря Горленка (1655 – ?), був рідним старшим братом вірного мазепинця Дмитра Горленка. Мати – Ганна Кудар (бл. 1665 – ?) походила зі звичайної козацької родини¹⁵.

Онук Лазаря – Яким Горленко зробив доволі стрімку кар'єру, з погляду представника козацької старшини Гетьманату. 1715 р. службу розпочав у ранзі значного військового товариша. На 1723 р. вже був писарем Прилуцької полкової

⁸ Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. Київ, 2004. С. 43–47.

⁹ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК України), ф. 51: Генеральна військова канцелярія, оп. 3, спр. 4900, арк. 11 зв.

¹⁰ Там само, спр. 43 а, арк. 42–47.

¹¹ Записка Иосафа Горленка, епископа Белгородского, и старинные заметки о роде Горленков / сообщ. В. П. Горленко // Чтения в Историческом обществе Нестор-летописца. Киев, 1882. Кн. VI. Отд. 3. С. 83–106; Святитель Иосаф Горленко, епископ белгородский и обоянский (1705–1754). Материалы для биографии, собранные и изданные кн. Н.Д. Жеваковым. Киев, 1907. Т. 1; Киев, 1909. Т. 2.

¹² Чернігівський обласний історичний музей ім. В.В. Тарновського, фонди (далі – ЧОІМ), інв. № АЛ–501/14–12/4, арк. 1–2.

¹³ ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 43 а, арк. 139.

¹⁴ Там само, спр. 4263, арк. 1–7.

¹⁵ Модзалевский В.Л. Горленки // Малороссийский родословник: В 4 т. Киев, 1908. Т. I: А–Д. С. 304.

канцелярії¹⁶. У 1725 р. піднісся до звання бунчукового товариша. Того ж року ходив з козаками у Сулацький похід низового корпусу на південно-західну частину Передкавказзя¹⁷. Наступного 1726 р. вже командував полком бунчукового товариства під час повернення із Сулаку¹⁸.

З приходом до влади гетьмана Данила Апостола генеральним хорунжим від 16 грудня 1728 р. став Яким Гречаний¹⁹. Його бачимо на цій посаді в січні–березні 1729 р.²⁰ Згодом, наприкінці 1729 р. чи наступного 1730 р., на уряді генерального хорунжого зафіксований вже Яким Горленко (малоймовірно, що це той ж таки Яким Гречаний – ?)²¹.

Документ, вірогідно, 1730 р., що нині зберігається у відділі рукописів Бібліотеки Польської академії знань та Польської академії наук у Кракові, зокрема, у фамільному фонді Крижановських в Черповодах, у головних рескриптах українських гетьманів та урядників, містить оригінальний список – так зване «виденіє» генеральної старшини, полковників та бунчукових товаришів того часу. Цей реєстр, який склав військовий канцелярист Генеральної військової канцелярії Данило Городецький під орудою генерального писаря Михайла Турковського, очолював генеральний обозний Яків Лизогуб. Далі йшов генеральний суддя Михайло Забіла, генеральний підскарбій Андрій Маркович, генеральні осавули Іван Мануйлович і Федір Лисенко. Замикали цей список генеральний хорунжий Яким Горленко і генеральний бунчужний Іван Борозна. В оригіналі «*ВИДЕНІЯ*»²²:

¹⁶ Приватні листи XVIII ст. / Підгот. до вид. В.А. Передрієнко. Київ, 1987. № 22. С. 36. (Пам'ятки української мови. Серія приватних листів).

¹⁷ Дубровський В. Про Гилянський похід 1725 року // Ювілейний збірник на пошану акад. Михайла Сергіївича Грушевського з нагоди шістдесятої річниці життя та сорокових роковин наукової діяльності. Київ, 1928. Т. I. С. 227–233.

¹⁸ Заруба В. М. Козацька старшина Гетьманської України (1648–1782): персональний склад та родинні зв'язки. Дніпропетровськ, 2016. С. 112.

¹⁹ Сборник РИО. Санкт-Петербург, 1893. Т. 84: Протоколы, журналы и указы Верховного Тайного Совета / изд. под ред. Н.Ф. Дубровина. Т. VI (июль–декабрь 1728 г.). № 271. С. 705; Окиншевич Л. Генеральна старшина на Лівобережній Україні XVII–XVIII вв. // Праці Комісії для виучування історії західно-руського та українського права. Київ, 1926. Вип. II. С. 101; Кривошея В.В. Козацька старшина Гетьманщини. Енциклопедія. Київ, 2010. С. 296.

²⁰ ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр 3062, арк. 2–4 зв.

²¹ Окремі дослідники ідентифікують Якима Гречаного і Якима Горленка однією особою (Див.: Кривошея І. Горленко (Гречаний) Яким Іванович // Неурядова старшина Української козацької держави (XVII–XVIII ст.): У 2 т. Біла Церква, 2016. Т. 2: Довідник. С. 463). Інші, навпаки, їх розрізняють (Див.: Заруба В.М. Гречаний [Гречка] Яким Мануйлович // Козацька старшина Гетьманської України (1648–1782): персональний склад та родинні зв'язки. С. 115).

²² Biblioteka Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk w Krakowie, Oddział rękopisów. Księgozbiór Krzyżanowskich w Czerpowodach. Sygn. 269 (Krz.): Akta kozackie z lat 1596–1723. Str. 1; копія – Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі – ЦДІАЛ України), ф. 309: НТШ, оп. 1, спр. 2496, арк. 1. Копія.

«Енералніє Старшина

Обозній Яковъ Лизогуб
Судіа Михайло Забѣла
Подскарбій Андрей Марковичъ
Асауль Іванъ Мануйловичъ
Другій Асауль Федор Лисенко
Хоружій Якимъ Горленко
Бунчучній Іванъ Бороздна»²³.

У такому ж складі 18 червня 1730 р. генеральна старшина подала прохання гетьманові про призначення рангових маєтностей²⁴. Того ж року з'явилися гетьманські універсали про надання маєтностей на уряди генеральній старшині й, зокрема, особисто Якиму Горленку²⁵. У 1731 р. генеральний хорунжий звертався листовно із Прилук до гетьмана стосовно поради у справі скарги срібнянського сотника Антона Троцини на дружину покійного прилуцького полкового судді Івана Марковича. Вона придбала млин на р. Удай під Переволочною у батька Троцини, який хотів знищити купчу. Федір Маркович – значний товариш військовий Прилуцького полку, вступившись за невістку, протестував²⁶. Підпис генерального хорунжого «рукою власною» поруч з іншими представниками генеральної старшини стоїть під гетьманським розпорядженням від 9 червня 1732 р., стосовно видачі жалування полковим і сотенним служителям, а також виділення їм грошей на канцелярські потреби.²⁷ Документ, датований 31 грудня 1732 р. свідчить, що «на чин Хоружого Енерального» як рангова маєтність визначалося с. Товкачівка Прилуцької сотні із 199 дворами²⁸.

У службовій ієрархії Російської імперії генерального хорунжого Колегія іноземних справ у 1733 р. прирівнювала до чину полковника – «имеет быть в рангах

²³ Опубл.: Пришляк В. Генеральна старшина за гетьмана Данила Апостола: обозний Яків Лизогуб // Кризь століття: Студії на пошану Миколи Крикуна з нагоди 80-річчя. Львів, 2012. Додаток: [1730 р., Глухів.]: Перелік генеральної старшини, полковників та бунчукових товаришів Гетьманщини. С. 591.

²⁴ Окинишев Л. Центральні установи України-Гетьманщини XVII–XVIII ст. Київ, 1930. Ч. II: Рада старшин. Додатки-матеріали. XIII. С. 313.

²⁵ Научно-исследовательский отдел рукописей Российской государственной библиотеки, ф. 159: Коллекция Н.А. Маркевича, № 409, л. 1; № 413, л. 2.

²⁶ Там же, № 39, л. 1–2.

²⁷ Научно-исторический архив Санкт-Петербургского института истории Российской академии наук, колл. № 150: Черниговское губернское правление, ед. хр. № II/21, л. 5; Пришляк В.В. Украинское гетманство в годы правления Даниила Апостола: обзор архивных коллекций документов и материалов Санкт-Петербурга // *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana* / Петербургские славянские и балканские исследования. Санкт-Петербург, 2013. № 2 (14). Июль–Декабрь. С. 142–143.

²⁸ ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр 4167, арк. 3, 18.

Полковничьих»²⁹. Яким Горленко замінив на цьому уряді Якова Лизогуба, який став генеральним обозним³⁰, згодом Якіма Гречаного і вдержався на посаді аж до лютого 1741 р. З цього приводу відомий універсал гетьмана Данила Апостола генеральному хорунжому Якиму Горленку від 24 вересня 1733 р. про обов'язкову присутність на засіданнях в Генеральному військовому суді замість відсутнього генерального обозного Якова Лизогуба³¹. Раніше, 16 квітня 1730 р., гетьман Д. Апостол підписав універсал генеральному хорунжому Я. Горленку про стягнення грошей з військового товариства Стародубського і Київського полків, яке воно заборгувало в Низовому поході³². Дбаючи про свою генеральну старшину, указом від 5 вересня 1733 р. гетьман звільнив генерального хорунжого від сплати до Військового скарбу річного окладу і «осипщини»³³ (податкового збору, чиншу осипного, що збирався осипною мукою за помел збіжжя) з його рангового села Товкачівки Прилуцької полкової сотні Прилуцького полку³⁴.

За Правління гетьманського уряду в 1737–1741 рр., у розпал російсько-турецької війни 1735–1739 рр., Я. Горленка призначали наказним гетьманом³⁵. Під його командою 1736 р. старшини і козаки відбули військовий похід до сотенного містечка Царичанки Полтавського полку³⁶. 18 травня 1737 р. генеральний хорунжий Я. Горленко доповідав про кількість полкової старшини, сотників і козаків у Лубенському, Гадяцькому, Полтавському і Прилуцькому полках³⁷. Оскільки попередній досвід генерального хорунжого передбачав участь у засіданнях

²⁹ Архив внешней политики Российской империи Историко-документального департамента МИД Российской Федерации, ф. 124: Малороссийские дела, оп. 124/II. 1733 г., д. 7: Справка Коллегии иностранных дел для Кабинета е. и. в. в каком военном ранге можно считать гетмана Апостола и всех его служащих, 17 декабря 1733 г., л. 1 об. Копія. Див. також: *Пришляк В.* Матеріали Архіву зовнішньої політики Російської імперії до історії Гетьманщини часів Данила Апостола // *Архіви України*. 2013. № 1 (283): січень–лютий. С. 153–154.

³⁰ *Пришляк В.* Інститут гетьмана та вища козацька старшина в умовах політичних трансформацій першої половини XVIII ст. // *Український Гетьманат: нариси історії національного державотворення XVII–XVIII ст.: У 2 кн.* Кн. 1. Київ, 2018. С. 210–220; *Його ж.* Генеральна старшина першого ліквідаційного періоду // *Історія Української держави: Гетьманат ранньомодерної доби.* Київ, 2018. С. 126–132.

³¹ ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 4362, арк. 6. Чернетка.

³² Там само, спр. 3538, арк. 2. Чернетка.

³³ *Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717–1767 гг.)* / ред. А. Лазаревский. Киев, 1893. Ч. 1: (1717–1725 гг.). С. 138; *Тимченко Є.* Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст. / упоряд. В.В. Німчук, Г.І. Лиса. Київ; Нью Йорк, 2003. Кн. 2: О–Я. С. 52.

³⁴ ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 127, арк. 31. Чернетка.

³⁵ ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 5344, арк. 3; спр. 5506, арк. 2–12; *Репан О.* Іржа на лезі: Лівобережне козацтво і російсько-турецька війна 1735–1739 років. Київ, 2009. С. 84, 176, 177, 191.

³⁶ ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 6665, арк. 13.

³⁷ Там само, спр. 5909, арк. 7.

Генерального військового суду та ведення слідства на місцях, йому двічі була надана можливість обіймати уряд генерального судді. Уперше на якихось два тижні: 20 лютого – 5 березня 1741 р.; вдруге – набагато довше, аж на 13 років – від травня 1745 р. до 1758 р.

У лютому 1750 р. він, вже як генеральний суддя, йшов за гетьманською булавою – брав безпосередню участь в церемонії обрання, чи то радше призначення, гетьманом Кирила Розумовського у Глухові³⁸.

У шлюбі Яким Горленко так само побував двічі. Уперше – з Марією Канієвською-Оболонською. Їхній син Петро Горленко (1709–1788) згодом, у 1767–1772 рр., став наказним прилуцьким полковником. Удруге Яким Горленко одружився з донькою козака Маврою (Марією) Кирпич. У них народилися семеро дітей: Анастасія (в заміжжі – Шишкевич), Марія (Кандиба), Ганна (Милорадович), Олена (Сандурська), Степан (? – після 1784), Єфросинія (Милорадович) і Зиновія (Маркевич-Чарниш)³⁹.

Донесення генерального хорунжого до гетьмана від 24 березня 1732 р. стосується малодослідженої проблеми соціальної ієрархії Гетьманату (див. *Документ*) і є фактично відповіддю на лист гетьмана Д. Апостола генеральному хорунжому Я. Горленку, який порушував, власне, питання незаконного перепису селян в козаки. Того ж таки 1732 р. гетьман з деякою тривогою писав генеральному хорунжому: «Зъ певного донесеня вѣстно намъ учинилось, что п. полковникъ Прилуцкій, мимо тамошней полковой старшины, природныхъ мужиковъ, которыхъ отцы и дѣды посполитую отбывали тяглость и сами они въ мужицкомъ пребывали званіи, кого похощетъ, вписываетъ в козацкий компуть (реестръ), имѣя себѣ совѣтника своего полкового писаря (Галенковского), который въ дворы его полковника, край конюшни, полковою канцелярією править, так, что старшина тамошня никогда ни о чемъ не вѣдаетъ... И хотя старшина многократно указывала полковому писарю, что по просьбѣ о возвращеніи въ козачество неправильно записанныхъ въ крестьяне, слѣдуетъ о козацествѣ такихъ просителей публично спрашивать свидѣтелей, а не такъ какъ у п. полковника Прилуцкаго дѣлается, что какъ слышатъ (чуютъ) у кого деньги, то хотя и не слѣдуетъ, но писарь – по пристрастію – «производитъ» ихъ въ козаки, а п. полковникъ «поставляетъ»... И много они напринимали такимъ образомъ мужиковъ въ козаки изъ разныхъ селъ, но мало кого по справедливости, а больше все – ради денегъ»⁴⁰.

Прилуцький полковник Гнат (Ігнатій) Галаган (1714–1739) – за наказом Петра І, один із руйнівників Чортомлицької Запорозької Січі у травні 1709 р. «за

³⁸ Герасименко Н. Обрання Кирила Розумовського гетьманом Лівобережної України. Додаток: Журналъ какимъ образомъ произошло обранья гетмана войскъ Малоросійскихъ обоихъ сторонъ Днепра 1750 году «17» д[ня] // Записки НТШ. Львів, 1999. Т. ССXXXVIII: Праці Історично-філософської секції. – С. 558.

³⁹ Модзалевский В. Л. Горленки. С. 306–308.

⁴⁰ Цит. за: Лазаревский А. Описание Старой Малороссии: материалы для истории заселения, землевладения и управления: В 3 т. Киев, 1902. Т. 3: Полк Прилуцкий. С. 44.

відступництво» запорожців на чолі з кошовим-мазепинцем Костем Гордієнком, був мало- чи взагалі неграмотним. Про неосвіченість полковника красномовно свідчить відсутність його власноручного підпису на донесенні гетьмана 1729 р. з автографами козацької старшини до Петра II про необхідність перенесення гетьманської резиденції з Глухова до Батурина: «Полковникъ Прилуцкій Ігнатій Галаганъ, вомѣсто его полковой прилуцкій писаръ Федоръ Галенковскій по его веленію подписался»⁴¹. Крім того, йому вряди-годи, але загалом слушно, приписували несправедливість й некоректне поводження у стосунках із полчанами і найближчим оточенням. Прилуцький полковий писар Федір Галенковський свого часу навіть подав супліку зі скаргою на полковника за невиплату грошей, відібрання полкової печатки та образи⁴². Хоча, як свідчать пізніші події, зокрема, 1732 р., саме полковий писар був у доволі тісній фінансовій спілці зі своїм полковником. Якраз Ф. Галенковський за наказом Г. Галагана послухав вписував («производил») у козаки за хабарі селян чужих маєтностей⁴³.

Відтак, віддавна не довіряючи прилуцькому полковнику й бажаючи отримати точні відомості, гетьман Д. Апостол доручив генеральному хорунжому провести слідство стосовно усіх тих нововписаних до компуту Прилуцького полку селян – чи були їхні діди і батьки на козацькій службі, де і в яких походах побували й т. п.? Унаслідок слідства Я. Горленка виявилось, що Галаган більше ста чоловік неправомірно вписав у козацькі компути, причому деякі із «нововписаних» вказали, в яку ціну обійшлося їм їхнє козацтво. Наприклад, селянин с. Дальні Сорочинці Миргородської сотні Мажола свідчив, що, бажаючи записатися в козаки, він «положив» панові прилуцькому полковнику спершу 4 руб., а як «принято у значок», дав йому ще 3 руб.; пану писарю, як прийнято в «козацтво», дав 1 руб., а як «принято у значок», дав другого рубля. Харченко зі с. Смош Прилуцької полкової сотні свідчив, що дав панові полковнику 3 руб. 50 коп., полковому писарю – три «деревѣ великихъ» і 1 руб. грошей, полковому сотнику – три копи грошей, сотенному писарю – полтину (російська монетна, вагова та грошово-лічильна одиниця для позначення 50 коп. = половини рубля) і т. п.⁴⁴

У донесенні Я. Горленка згадуються «нововписані козаки» із «дівичьких» мешканців – із сотенного містечка Дівича Ніжинського полку⁴⁵. Цікаво, що переписуючи з такою легкістю селян чужих маєтностей й навіть з інших полків у козаки, Г. Галаган у своїх маєтностях поступав інакше. Наприклад, у 1723 р. два

⁴¹ Российский государственный архив древних актов, ф. 248: Сенат и сенатские учреждения, оп. 41, д. 3568, л. 179; опубл.: Пришляк В. «Что за прежнихъ гетмановъ резиденція гетманская была в Батѳринѳ»: спроба віднови гетьманської столиці за Данила Апостола // Сіверянський літопис. 2014. № 6 (120): листопад–грудень. Документи. № 1. С. 97.

⁴² ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 4641, арк. 2.

⁴³ Лазаревский А. Описание Старой Малороссии... Т. 3. С. 44–45.

⁴⁴ Там же.

⁴⁵ ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 4293, арк. 1.

козаки із с. Дегтярі Варвинської сотні Прилуцького полку Манджуренко і Грищенко змушені були дати полковникові підписку такого змісту: «хотя покойные отцы наши, а по них и мы, козацко, а не посполито служащи, до сихъ временъ воинскую повинность отбывали, однако, теперь до крайнего убожества и скудости пришедшии не могучи впредъ козацкой службы отбывать, продали мы его милости п. Игнатию Ив. Галагану дворовое мѣсто, на которомъ хаты наши построены, гдѣ мы оставаясь жить, обязываемся полковнику посполито, а не козацко служить и всякія повинности отбывать, а не повинны уже будемъ въ будущіе времена “до козацкого чину отзываться”»⁴⁶. У містечку Вереміївці Чигрин-Дубровської сотні Лубенського полку захланний полковник переписав у селянство мало не половину козачого населення. Уже будучи абшитованим, Г. Галаган продовжував заставляти місцевих козаків підписуватися у його підданство. Надсилав своїх «курінчиків»⁴⁷ зі зброєю в руках для розорення козацьких дворів, які в хатах у переддень зимових холодів знімали вікна і двері, виганяли непоступливих власників, забирали худобу, деревину й возили до його двору⁴⁸. На ці факти нелюдського ставлення до підданих свого часу скаржився місцевий сотник Олександр Бутовський⁴⁹.

Загалом слідство пройшло успішно, оскільки полковник Гнат Галаган перебував у поході з козаками на спорудженні Української лінії⁵⁰ і таким чином не міг ставити перепони під час розслідування Якіма Горленка про його нахабне хабарництво.

Отже, певна соціальна мобільність проявилася в цей період намаганням селян-посполитих поліпшити своє становище і місце у тогочасному суспільстві за рахунок незаконного переходу до козацького стану. Ці зміни у приналежності до іншої, за соціальною ієрархією – явно вищої та більш повноправної верстви, здійснювалися через нелегітимне вписування колишніх селян як козаків у компути – іменні козацькі реєстри. Достовірність їхніх документів і свідчень «ново-

⁴⁶ Цит. за: Лазаревский А. Описание Старой Малороссии... Т. 3. С. 45.

⁴⁷ Курінчики – категорія рядових козаків у Гетьманщині. Їх закріплювали за гетьманами, генеральною та полковою старшиною для виконання різноманітних особистих доручень, військових справ, а також для праці в їхніх маєтках. За це старшина нерідко звільняла курінчиків від участі у військових походах. Кількість їх точно не визначалась, а тому цілком залежала від побажань і потреб козацької верхівки (Див.: Гуржій О.І., Чухліб Т.В. Гетьманська Україна. Київ, 1999. С. 106; Горобець В. Малі соціальні та соціо професійні групи Гетьманату: «курінчики», «стрільці», «протекціянти», «дворяни» etc. // Соціум: Альманах соціальної історії. Київ, 2008. Вип. 8. С. 187–194).

⁴⁸ Лазаревский А. Описание Старой Малороссии... Т. 3. С. 45–46.

⁴⁹ Лазаревский А. Материалы для истории общественного и частного быта в Малороссии XVIII в. // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. Киев, 1896. Кн. XI. Отд. 3. С. 152.

⁵⁰ Рігельман О.І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі / Упоряд. П.М. Сас, В.О. Щербак. Київ, 1994. С. 638.

уписних козаків» інколи не витримувала жодної критики. Втікаючи від «посполитої повинності», селяни, справді, прагнули (у листі-донесенні генерального хорунжого дослівно – «перлися козакувати»⁵¹), аби поповнити відносно вільну соціальну верству. В листі-донесенні до гетьмана генеральний хорунжий зазначав про свою вимогу від полкових ревізорів організації перевірки тих селян, щоби «таких новоуписних сотнѣ полковой казалеѣмъ пригласити и допросити в них почому они прутся в козатство»⁵². Він також вів мову про спробу вияснити на сотенному рівні ціну не зовсім законного внесення до козацького реєстру: «что за уписное платили ли они кому, или по дружбѣ»⁵³? Лист-донесення 1732 р. проливає більше світла на соціум, соціальну мозаїку та суспільні взаємини козацького Гетьманату в умовах політичних трансформацій першого ліквідаційного періоду.

Публікація тексту донесення здійснюється зі збереженням усіх особливостей українського скоропису першої половини XVIII ст. дипломатичним методом передачі документів, тобто за принципом «літера в літеру» (відсутня у сучасному українському алфавіті літера «ѣ», зазвичай, передається в публікації документів як «в»). Збережено написання букв: «є», «ѣ», «ѧ», «Ѧ», «Ѣ», за винятком часткового регулювання великих і малих літер, а також дотримання норм сучасної пунктуації. У квадратних дужках розшифровано скорочення та пропущені літери, виносні літери позначені курсивом, титла над скороченими словами збережено.

ДОКУМЕНТ

1732, 24 березня. – Донесення генерального хорунжого Яким Горленка гетьману Данилу Апостолу про наслідки розслідування станової належності нововписаних козаків Прилуцького полку.

[1] Марта 24 1732 году

Исневелможній Млѣцъ Пнѣ Гетманъ и Каваллер,
мой милостивѣишій Пнѣ и Добродѣю

Получилъ ѧ вельце висоцєповажній указъ Исневелможности вѣшей, в котромъ повелено мнѣ з присутствіємъ старшины полковой Прилуцкой сочинитъ обстоятельное слѣдствіе о новоуписних козаках в полку Прилуцкомъ, по ѧких они свѣдѣлѣствах принимани в козатство, и ѧ приводѧ указъ Исневелможности вѣшей во исполненіе, приналъ и себе ж в присутствіе обозного Полкового да

⁵¹ ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 4293, арк. 1 зв.

⁵² Там само.

⁵³ Там само.

двохъ Полковихъ ассауловъ, а другихъ судю, хоружихъ и сотника не опрѣдѣляемъ для того, чтобъ въ судѣ Полковомъ не учинилась остановка и объявляемъ оной Пѣну Полковниковъ Прилуцкому і такимъ требованіемъ, чтобъ Пѣнь Полковникъ всѣхъ тихъ новоуписныхъ велѣлъ мнѣ и слѣдствію явить реєстръ, по якому требованію прислалъ до мене черезъ писара полкового, в которомъ тилко показано з сотнѣ Полковой десѣт члѣвкъ, та осмъ члѣвкъ дѣвицкихъ, о которыхъ писалъ до Ишневелможности вѣщей еще в тридцѣатомъ году, требуя о нихъ резолюціи, або мы никого тогда не явили, и потому я требовалемъ в сотника Полкового, чтобъ объявилъ мнѣ реєстрѣмъ коликое число в сотнѣ его новоуписныхъ имѣется, то и сотникъ прислалъ

[1 зв.] реєстръ за своєю рѣкою десѣт тилко з разныхъ селъ и сказкою своєю показалъ, что о десѣти тилко имѣеть ѿ Полковника писменніе указы, а о другихъ словесное ѿ Полковника приказане, чтобъ отказоват ѿт посполитой повинности, и потому я такихъ новоуписныхъ сотнѣ полковой казалемъ пригласити и допросити в нихъ почому они прутся в козацтво, а когда ревѣзіа была, для чого тогда не являлєс до ревѣзоровъ, то оніе говорятъ єдни дома не были, а другіе кажутъ, что еще тогда не мали за що вписуватисѣ, такихъ козаковъ од осмнадцѣти показалось пѣтдесѣт безъ двоухъ, инніе жъ предъ мною являли свѣдителей, а другіе и жадного о себѣ не показали свѣдѣтельства, толко повѣдають не велено уже быт посполитими, ибо якъ сказка сотника полкового являєтъ словесно объ нихъ заказувано, а в компут не писано, и потому они своихъ владѣльцовъ не слушаютъ, о которыхъ я справлясь з ревѣзѣальною книгою, в которой оніе написани между посполитими, сочинилемъ о нихъ именній реєстръ, подъ всякимъ прописавший свѣдѣтельство, которыхъ почому претсѣ козаковати и онихъ тутъ же до високой уваги и разсмотрѣніа Ишневелможности вѣщей посилаю, а когда онихъ новоуписныхъ спросилемъ, что за уписное платили ли они кому или по дружбѣ

[2] якой онимъ не велено бытъ посполитими, то значала поколе еще о томъ не провѣдали, старшина, якіе вѣзали датокъ, почали были казати, которіе тутъ же реєстромъ объявлены, а другимъ якъ заказано, такъ и перестали являти, говорячи тоє что за ласку насъ попринимали, чому весма вѣритъ невозможно, где я, прикончивши полковую сотню написалемъ и в другіи сотнѣ до сотниковъ чтобъ такихъ новоуписныхъ прислали и слѣдствію, однакъ сее слѣдствіе в скорости незвозможно весма сочинити, понеже и в єдной сотнѣ ѿт марта 9 д[ня] до сего марта 22 д[ня] в силу прикончилемъ, что донѣвши Ишневелможности вѣщей млстивому себѣ на[все]гда Рейментарскому полѣцаюс респектовъ и застаю.

Ишневелможности вѣщей Пѣна моего милостивого
и всенадежного Добродѣяа низайший слѣга
Єя Императорского величества Войска
Запорожскаго хоружий Єнералний Йкимъ Горлєнко.

На звороті:

[2 зв.] Єѣ Императорского величества Войска Запорожскаго обоихъ сторонъ Днѣпра Гетману и ордина Святого Алексѣя Нѣвскаго Кавалерѣ, Искневелможному Его мѣсти Пѣу Пѣу Даниїлу Апостолу, мѣстивому моемѣ Патронѣ и Добродѣевѣ.

ЦДІАК України, ф. 51: Генеральна військова канцелярія, оп. 3, спр. 4293: Донесення генерального хорунжого Я. Горленка від 24 березня 1732 р. про наслідки розслідування станової належності нововписаних козаків Прилуцького полку, арк. 1–2 зв. Рукопис.

Василь КОНОНЕНКО

«ЛІТОПИС ВЕЛИЧКА»: ГІПОТЕЗИ ДО ДОСЛІДЖЕННЯ ТЕКСТУ

Українці доби козаччини створили великі історичні твори – «Літопис Самовидця», дві редакції «Літопису Граб'янки» та «Літопис Величка». Останній нарадив своїм обсягом й масштабом висвітлення подій викликав і викликає повагу в любителів української, і не лише української, минувшини.

Величкову об'ємну працю вперше було опубліковано Київською археографічною комісією у 1848–1864 рр.¹ У 1920-х роки Академія наук УРСР планувала перевидати цей наратив козацького історіописання. Через протидію офіційної влади вдалося видати лише перший том цього твору². На жаль, подальшої вдалої спроби радянської едичії «Літопису Величка» не було здійснено. Водночас 1991 р. з'явився його переклад на сучасну українську мову, щоправда, з тексту, виданого у XIX ст.³ Така незадовільна ситуація з найбільшим твором козацького історіописання призвела до формування міжнародної дослідницької групи, яка має за мету глибше вивчити джерела, пов'язані з «Літописом Величка», та видати цей історичний текст⁴.

На сьогоднішній день Величків твір зберігся у вигляді оригіналу та копії 1770-х років. У копії присутні відомості про гетьмана Сагайдачного та битву під

¹ Величко С. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке. Т. I–III. К., 1848–1864. Оригінал цього гранднративу козацького історіописання зберігається у Російській національній бібліотеці (Отдел рукописи Российской национальной библиотеки (далі – ОР РНБ), Погод. 2020/1–3), копія в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (далі – НБУВ. ІР), ф. VIII, спр. 154).

² Величко С. Сказаніє о войне козацкой з поляками. К., 1926.

³ Величко С. Літопис. Т. I–II. Київ, 1991.

⁴ «Літопис Величка» досліджувало не одне покоління вчених. Серед останніх праць див.: Бовгиря А. Історіописання та суспільна свідомість Гетьманщини XVII–XVIII ст. // Дисциплінарні виміри української історіографії. Київ, 2015. С. 9–62; Еє же. Літопис Самійла Величка: до питання про нове академічне видання // Укр. іст. журн. 2012. № 2. С. 190–198; Таирова-Яковлева Т. К вопросу о структуре и источниковедческой базе Летописи Самойла Величко // Славяноведение. 2019. № 2. С. 11–24; Багро С. Поняття вітчизни в козацькій політичній риторичі (друга половина XVII – початок XVIII ст.): Дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2019; Автор цієї статті своїм зацікавленням «Літописом Величка» завдячує дослідникам, праці яких названо вище.

Хотином⁵. Віднайдення цієї важливої інформації вселяє у дослідників сподівання, що в усьому тексті може виявитися багато нових відомостей. Втім, з попереднього аналізу оригіналу та копії виходить, що копіїст 1770-х років лише в окремих випадках доповнював оригінал. У тексті навіть малозрозумілі слова рідко мінялися на більш поширений варіант («сего свѣтнаго» – «сего свѣтлаго»; «заслужених – заслуженнѣиших»)⁶. Певні зміни, враховуючи тодішню ситуацію, були пов'язані з русифікацією («на Україну Малоросійскую – на Украину Малоросійскую, мѣсце – мѣсце, аби – что бы; особенную – особую, тѣди з – итогда зъ, «Предмова до чителника» – «Предисловие до чителника»)⁷. В основному своєму тексті копіїст нерідко залишав без змін навіть ті слова, які, зазвичай, писалися під впливом російської мови у 1760–1770-х роках по-іншому; тобто текст переважно переписувався дослівно. Також можна натрапити на уточнення змісту. Скажімо, «неублаганная смерть ѡтнявши ѡт насъ, и от вас всего Войска Запорозского, милого и добраго вожда и гетмана нашего Богдана Хмелницкого» (у даному випадку дописано «и добраго»)⁸. У деяких випадках дописувалися невеликі сюжети, як, наприклад, про прихід до влади Івана Брюховецького⁹.

У цій статті висунемо кілька гіпотез щодо формування ідентичностей у Гетьманщині у 1710-х та у 1770-х рр.¹⁰ «Місця пам'яті» ж у нашому дослідженні розглядаються як основний складник, який відігравав ключову роль у формуванні тогочасних ідентичностей. Іншими словами, свідомість тодішньої еліти для сучасного науковця постає через призми ідентичностей, важливими складовими яких були «місця пам'яті»; останні добре представлені у джерелах. Важливо, що тодішні «місця пам'яті» фактично співпадають зі складовими концепції ієрархічної ранньомодерної нації¹¹.

На початок XVIII ст. козацька Україна на політичній мапі Східної Європи існувала як автономія під владою православного московського царя. На цій території продовжила функціонування Києво-Могилянська академія, а на рубежі XVII–XVIII ст. відкрився Чернігівський колегіум. На початку XVIII ст. у цих закладах навчалося близько 1000 «спудеїв». Як на ті часи, це була значна цифра,

⁵ НБУВ. ІР, ф. VIII, спр. 154, арк. 1–6. Публікація цих фрагментів: Таирова-Яковлева Т. К вопросу о структуре и источниковедческой базе Летописи Салойло Величко // Славяноведение. 2019. № 2. С. 20–24.

⁶ Див.: ОР РНБ, Погод. 2020/1–3, арк. 191; НБУВ. ІР, ф. VIII, спр. 154, арк. 201.

⁷ Див.: ОР РНБ, Погод. 2020/1–3, арк. 165, 191, 191 зв., 192; НБУВ. ІР, ф. VIII, спр. 154, арк. 200, 200 зв., 201, 257.

⁸ Див.: ОР РНБ, Погод. 2020/1–3, арк. 191 зв.; НБУВ. ІР, ф. VIII, спр. 154, арк. 201.

⁹ НБУВ. ІР, ф. VIII, спр. 154, арк. 272 зв.

¹⁰ Ми погоджуємося з Зеноном Когутом про перспективність дослідження козацької історії через призму поняття «ідентичність». (Див.: Когут З. Коріння ідентичності: Студії з ранньомодерної та модерної історії України. Київ, 2004. Також див. інтерв'ю історика в «Україні модерній». URL: <http://uamoderna.com/jittepis-istory/zenon-kohut> (Доступ: 10.10.2019).

¹¹ Див.: Сміт Е.Д. Культурні основи націй. Ієрархія, заповіт і республіка. Київ, 2009.

особливо якщо враховувати невелику кількість населення (бл. 1–1,2 млн) та територію (бл. 90 км²) Лівобережної Гетьманщини.

Велика кількість освічених людей на такій невеликій території, безумовно, сприяла виникненню нових ідей, написанню творів різних жанрів, у тому числі й історичних. Власна Вітчизна для їх авторів уявлялася окремішною державою, хоч, зазвичай, залежною від сильних сусідніх монархів. Поступове формування «місць пам'яті» Гетьманщини було збурене подіями 1708–1709 рр., коли Мазепа перейшов на бік шведського короля Карла XII. Під час зимової «війни маніфестів» гетьман та його однодумці готували універсали, в яких переконували українців мужньо боротися «з московською тиранією» за «отчизну», «права та вольності», і тим самим створювали «місця пам'яті». Ці маніфести активно переписувалися канцеляристами (більшість з них пішли за І. Мазепою) та за можливості поширювалися. «Мазепинці», які опинилися на території Османської імперії після Полтавської битви (1709 р.), намагалися краще аргументувати свої політичні цінності. В історіографії прийнято вважати, що емігрантські лідери патріотично виражали свої політичні інтереси, водночас старшина під булавою І. Скоропадського пристосовувалася до умов виживання у новостворюваній імперії. Цікаво перевірити, як співвідносилися «місця пам'яті», які артикулювали українські емігранти на чолі з Пилипом Орликом, та Самійло Величко, як колишній канцелярист та «літописець». Адже вони майже одночасно створювали свої твори, були однолітками; Величко послуговувався творами Орлика¹².

Перша українська політична еміграція залишила після себе небагато історичних свідчень¹³. Втім, з іншого боку, їх достатньо для створення детальної картини інтелектуального та культурного життя емігрантів. За джерелами можна реконструювати такі «місця пам'яті»:

1. Територія, міста, річки. Для прикладу, територія «Отчизни», Київ, Запорозька Січ, Дніпро.
2. Герої. Скажімо, безіменні «войовничі козари», Богдан Хмельницький.
3. Політичний устрій. Приміром, «права та вольності», інституції козацьких рад, гетьмана, підскарбія тощо.

¹² Їх біографії див.: *Крупницький Б.* Гетьман Пилип Орлик (1672–1742). Огляд його політичної діяльності. Варшава, 1938; *Тацирова-Яковлева Т.* К биографии автора казацкой летописи Самойло Величко // Петербургские славянские и балканские исследования. 2017. С. 76–88; *Її ж.* Книги з бібліотеки Самійла Величка, канцеляриста Війська Запорозького // *Укр. іст. журн.* 2017. № 5. С. 103 та ін.

¹³ Відомі тексти Бендерської комісії, «Договори та постанови» та пов'язані з ними документи, інші програми та проекти, великий епістолярій П. Орлика тощо. Значна частина джерел міститься у примітках до нашої статті: *Кононенко В.* Конструювання пам'яті про «права та вольності» у текстах української еміграції 1709–1714 рр. // *Україна в Центрально-Східній Європі.* Вип. 18. Київ, 2018. С. 239–273.

4. Візуальні «місця пам'яті» – клейноди (булава, бунчук, печатка, «гармати» тощо), письмові «договори та постанови», художні образи на суспільно-політичну тематику тощо.

Цікаво, що автори програмних документів нібито відчували, що їхні тексти будуть мати вплив на пам'ять прийдешніх поколінь. Скажімо, «Виписки з покірного меморіала до святого маєстату шведського короля» від 26 вересня 1709 р. закінчуються тим, що старшина колективно підсумовувала свої прохання не лише «для пам'яті», але й для вирішення питань поточної політики¹⁴. У «Договорах та постановах» взагалі йшлося: «Нехай станеться на в'єкопомную Войска Запорожского и всего Народу Малороссийского славу и паматку»¹⁵.

Отчизна та її кордони як «місця пам'яті»

Автори «Договорів та постанов» й інших документів у перші роки еміграції жодного разу не спробували пов'язати свою «проєвропейську» антиабсолютистську активність з «місцями пам'яті» Європи¹⁶. Це можна пояснити тим, що на той час актуальним було питання кордонів Гетьманщини у межах Зборівського договору. Втім, уже у маніфесті від 4 квітня 1712 р. гетьман Пилип Орлик звертався до європейських християнських правителів з поясненням, що протекція Османської імперії над Україною потрібна для протиставлення Московській державі, і вона не буде порушувати європейський баланс на користь мусульманського світу. У «Виводі прав України» свою державу Орлик представляв у кордонах Зборівського миру, як визнаних усією Європою¹⁷. Документ завершувався тим, що висловлювалася думка про необхідність існування незалежної України задля відновлення рівноваги сил в Європі¹⁸. Турецька ж протекція над Українською державою виставлялася як вельми вигідна для європейської політичної стабільності.

У «Виписках...» від 26 вересня 1709 р. старшиною порушується питання, яким бачив І. Мазепа устрій Української держави під шведською протекцією, з яким політичним устроєм, як цей лад закріплювався на правовому рівні?¹⁹ У «Договорах та постановах» від 5 квітня 1710 р. концепція Вітчизни переплетена с концепцією «прав и вольностей». Коли «права та вольності» були понівечені

¹⁴ Витяги з покірного меморіала Війська Запорозького до святого Королівського Маєстату Швеції від 26 вересня 1709 р. // «Пакти і конституції» Української козацької держави (до 300-річчя укладення). Львів, 2011. С. 354.

¹⁵ Договори и постановленя правъ и волностей войсковыхъ // Там само. С. 76–77. Преамбула.

¹⁶ Цікаво, що І. Скоропадський використовував європейську риторичку (Див.: Источники малороссийской истории, собр. Д. Бантышем-Каменским, изд. О. Бодянским. Ч. II: 1691–1722. Москва, 1859. С. 203).

¹⁷ Вивід прав України // Орлик П. Конституція, маніфести та літературна спадщина: Вибрані твори. Київ, 2006. С. 136.

¹⁸ Там само. С. 140.

¹⁹ Витяги з покірного меморіала Війська Запорозького до святого Королівського Маєстату Швеції від 26 вересня 1709 р. С. 354.

московською стороною, то Іван Мазепа виступив за «цѣлост Отчизны, правъ и волностей войсковыхъ», щоб «зоставити тую ж *Отчизну*, милую Матку п[а]шу, и Войско Запорожское городовое и пизовое, не тылко в ненарушимых, лечь и в разширенных и розмноженных волностях, квѣтнучую, и избылующую»²⁰. Яскравим свідченням синтезу концепцій вітчизни і «прав та вольностей» стало формулювання «правъ и волностей *отчистыхъ*»²¹. У маніфесті до європейських урядів від 4 квітня 1712 р. також представлено зв'язок між Вітчизною й «правами та вольностями»²².

У «Літописі Величка» Україна репрезентована як європейська держава, як «отчизна» одного з європейських народів. Кордони Вітчизни хоч і репрезентувалися у різних контекстах, водночас кордони відповідно до Зборівської угоди представлені як основні. У Величка «права та вольності» також пов'язані з Вітчизною²³. Можна висунути гіпотезу, що подальше вивчення цих «місць пам'яті» на основі укладених конкордансів покаже їхню подібність.

Київ як «місце пам'яті»

У текстах мігрантів Київ «став» столичним містом козацької України. До цього часу сучасна нам українська столиця представлялася центром Давньої Русі чи місцем перебування митрополита, чи репрезентувалася, у першу чергу, Києво-Печерською лаврою або фортецю з значним гарнізоном російських військ. Для гетьманської адміністрації Київ був передусім центром Київського полку. Більше того, на початку XVIII ст. полкову канцелярію цього полку було перенесено у Козелець, тобто в рамках козацької політичної системи статус Києва було ще понижено.

У «Договорах та постановах» давньому місту над Дніпром присвячено окремий пункт: «Городъ столечный Кіевъ и инныя українскіе города з маїстратами своїми, во всѣхъ правах и привилеяхъ слүшне наданых непоручимо жебы захованы были, повагою сего акту елекціалного постановляється и подтвержене оных своего часу гетманской власти поручається». Зате в латинській версії документа (зроблений чи відредагований між 5 квітня та 10 травня 1710 р.) з Києвом пов'язувалася і Давня Русь: «стольний град Русі – Київ»²⁴. Втім, у «Скороченому викладі

²⁰ Договори и постановлена правъ и волностей войсковыхъ С. 76–77. Преамбула.

²¹ Там само.

²² Маніфест гетьмана Пилипа Орлика з 4 квітня 1712 р. // Орлик П. Конституція, маніфести та літературна спадщина. С. 124. Втім, у «Виводі прав України» не йшла мова про Батьківщину, однак (якщо це автентичний документ) це можна пояснити стилем документа, який мав довести права Гетьманщини на самостійне існування.

²³ Якщо термінологічні дослідження варто проводити на основі вивчення оригіналу та копії «Літопису Величка», то згадки про події, країни тощо можна робити з посиленням на український переклад вперше виданого у XIX ст. твору (Див.: Величко С. Літопис. Т. 1. С. 46, 61, 209 і т. д.).

²⁴ Див.: «Metropolis Urbs Rossiae, Kiiovia, caeteraeque Ucrainae civitates in omnibus suis legibus ac privilegiis aequo iure collatis, inviolatae ac intactae ut conserventur, auctori-

договорів між гетьманом та Військом Запорозьким» повторювалося формулювання україномовних «Договорів та постанов»²⁵.

Нове бачення Києва у козацькій Україні представлено у листі П. Орлика до великого візира від 10 травня 1712 р., в якому стверджувалося, що Київ не може бути від'єднаним від України, а Україна від Києва²⁶. У такому творі, як «Релация про Київ» (датується приблизно 1712 р.), йде мова про те, що українські козаки мають виключне право на Київ та Україну обох сторін Дніпра. Це аргументувалося «поєднанням» тодішнього козацтва з давніми хозарами²⁷. Відтак, Москва не мала жодних підстав для претензій на Київ²⁸. У меморіалі П. Орлика татарському хану (бл. 1713 р.) мовилося: якщо турецький султан визнає право за гетьманом над усією Україною (з Києвом), то останній зможе поновити контроль над цією територією²⁹.

Таким чином, мігранти, передусім П. Орлик (імовірно, зі своїм генеральним писарем Іваном Максимовичем), представляли Київ як козацьке «місце пам'яті», котре увійшло в українську історичну пам'ять та ідентичність. У Величка також можна знайти риси представлення Києва (поряд з Чигирином) як «столичного» міста Гетьманщини³⁰. Порівняння емігрантського представлення Києва як «місця

tate huius Actus Electoralis statuitur et confirmandum hoc suo tempore Ducali potestati committitur» (Див.: *Pacta et Constitutiones legum libertatumque Exercitus Zaporovien-sis inter illustrissimum dominum dominum Philippum Orlik, neoelectum Ducem Exer-citus Zaporoviensis, et inter generales, colonellos, nec non eudem Exercitus Zaporo-viensis, publico utriusque partis laudo Conventa ac in libera electione formali iuramento ab eodem illustrissimo Duce Corroborata Anno Domini 1710, Aprilis 5, ad Benderam // Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII, польского Станислава Лещинского, генерального писаря Филиппа Орлика и киевского воеводы Иосифа Потоцкого, на латинском и польском языках // Чтения в Императорском обще-стве истории и древностей Российских при Московском университете. Москва, 1847. Кн. 1. С. 14. П. 13).*

²⁵ Див.: «Civitas [Ciuitas] metropolitan Kiioviae [Kijouiae], ceteraeque...» (Див.: *Contenta Pactorum inter Ducem et Exercitus Zaporoviensem conventorum, in Compedium brevi stylo collecta // «Пакти і конституції» Української козацької держави... С. 170–171. П. 13).*

²⁶ «Nec Kiioviam sine Ukraina, nec Ukrainam sine Kiiovia unquam posse esse» (Див.: *Copia Literarum a Duce Orlik ad Supremum Visirium, X mart., 1712 // Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII, польского Станислава Лещинского, генерального писаря Филиппа Орлика и киевского воеводы Иосифа Потоцкого, на латинском и польском языках. С. 59).*

²⁷ Центральний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК України), ф. 2236, оп. 1, спр. 71, арк. 5–6.

²⁸ Див.: «inuste Moscus praetendit metropolim Ucrainae urbem Kijoviam, eamque ab Ucraina separare conatus» (Див.: ЦДІАК України, ф. 2236, оп. 1, спр. 71, арк. 5–6).

²⁹ Российский государственный архив древних актов, ф. 124, оп. 1, 1713 г., л. 1–9 об.

³⁰ Див.: *Величко С. Літопис. Т. 1. С. 35, 37, 63, 86, 92, 93 і т. д.*

пам'яті» потенційно може допомогти в аналізі місця сучасної столиці України у Величковому творі.

Дніпро як «місце пам'яті»

Рада 5 квітня 1710 р. сталася «з послами *от* Войска Запорожского Низового у Днѣпру застаючого»³¹. Для еліти Запорожжя на річці могла бути лише одна твердиня – Січ Запорозька, а московські «фортецы на Днѣпрѣ» повинні бути знищенні. Якщо «помянутое Войско Запорожское тых кгрунтовъ своих и Днѣпра *от* насилства московского неочистить и не уволнитъ», то П. Орлик мав старатися досягти цього шляхом мирних переговорів³². У листах орликівців та запорожців пониззя Дніпра також фігурувало як місце проживання низовиків. П. Орлик і після 1714 р. активно використовував річку Дніпро як «місце пам'яті»: в його переписці з правителями та вельможами тодішньої Європи він постійно нагадував, що є гетьманом войовничого (хоч і пригніченого на той момент) народу, а в пониззі Дніпра жили його козаки, з допомогою яких він планував реалізувати той чи інший проект³³. Для С. Величка річка Дніпро також була ключовим «місцем пам'яті», яке об'єднувало Правобережну Україну з Лівобережжям та було своєрідною «віссю», на яку нанизувалися козацькими канцеляристами тодішня історія³⁴. Подальше вивчення Дніпра як «місця пам'яті» в емігрантських та Величковому творі стане корисним для кращого розуміння цієї тематики.

Богдан Хмельницький

У багатьох джерелах українського походження другої половини XVII – початку XVIII ст. Хмельницький – звичайний керівник повстання проти поляків (і навіть у деяких випадках – негативний персонаж). У текстах «війни маніфестів» 1708–1709 рр. «Богом даний гетьман» очолює список правителів, таких як Виговський, Дорошенко. Хмельницький же для емігрантів – видатний (чи можна навіть сказати, «національний») герой, з якого брали приклад І. Мазепа та П. Орлик.

У Бендерах до авторитету Хмельницького звернулися 26 вересня 1709 р. у «Виписках...», де закликали Карла XII затвердити західний кордон по річку Случ, як це було за Богом даного гетьмана, згідно з умовами Зборівського договору³⁵. Про лідера повстання 1648 р. у «Договорах та постановах» від 5 квітня читаємо, що сам Бог «воздвигнулъ ревностного православія св[я]того, Отчизны правъ и волностей войсковыхъ войсковыхъ стародавнихъ оборонцу, валечного Гетмана,

³¹ Договори и постановлена правъ и волностей войсковыхъ. С. 84–85. Преамбула.

³² Там само. П. 4.

³³ Научно-исследовательский отдел Российской государственной библиотеки, ф 204, картон 37, д. 6, л. 8–9 об.

³⁴ Див.: Величко С. Літопис. Т. 1. С. 31, 37, 38, 40, 58, 60, 64 і т. д.

³⁵ Витяги з покірного меморіала Війська Запорозького до святого королівського маєстату Швеції. С. 353.

славної пам'яті Богдана Хмельницького»³⁶. У Бендерській конституції «славної пам'яті Богдан Хмельницький» згадується неодноразово. Він піднімає народ з колін, заключає союз зі шведським королем Карлом X, при ньому московський цар не насмілюється порушувати цілісність Вітчизни, її «права та вольності». Як написано у маніфесті від 4 квітня 1712 р., лише «після смерті блаженної пам'яті самого гетьмана Богдана Хмельницького Московська імперія, використовуючи самі різноманітні методи, порушила права та вольності козацького народу»³⁷.

Отож, «Богом даний гетьман» став ідеальним героєм омріяної емігрантами ідеальної Гетьманщини. Цікаво, що у «проросійській» українській автономії Б. Хмельницький у творі колишнього канцеляриста С. Величка також фігурує як ключовий герой. У творі колишнього козацького канцеляриста очільник повстання проти «ляхів» зображується як правитель європейського масштабу³⁸.

Таким чином, на друге десятиліття XVIII ст. еліти Гетьманщини функціонують у досить складних умовах. Чільні представники центральної адміністрації, старшини, гетьманського двору часів Мазепи перебували в еміграції. Вони мали можливість вільно висловлювати свої політичні погляди. Водночас колишній канцелярист створив твір у підросійській Гетьманщині і потенційно міг уникати багатьох «складних» політичних тем. Втім, приклад С. Величка свідчить про інше. Його твір містить ті ж «місця пам'яті», що й Орликові (та інших мігрантів) тексти. Цьому сприяли однакові політичні цінності і риторика, за допомогою якої перші вербалізувалися (уявлення про території, за яку вони боролися, важливі міста, ріки, історичних героїв, Вітчизну, «права та вольності» тощо)³⁹. Подібність «місць пам'яті» може стати підґрунтям для висунення ряду гіпотез. Основна з них – ці автори користувалися однаковими творами, а тому й продукували подібні «місця пам'яті», і зовнішні політичні обставини мало впливали на їхні тексти. Якщо ж тексти Орлика та Величка подібні, то можна їх паралельно вивчати і доповнювати одні студії іншими⁴⁰.

Вивчення «літописних» та дотичних до них джерел дозволяє висунути гіпотезу, що «місця пам'яті» та ідентичності їх більш схожі, ніж багатьма вченими вважалося до сьогодні.

³⁶ Договори и постановления правъ и волностей войсковыхъ. С. 78–79. Преамбула.

³⁷ Орлик П. Конституція, маніфести та літературна спадщина. С. 120.

³⁸ Див.: Величко С. Літопис. Т. 1. С. 27, 27, 29, 31, 31 і т.д.

³⁹ Також можна припустити, що не міг не відіграти роль у цьому процесі й обмін незадоволеними людьми між Лівобережжям й Правобережжям, Запорожжям та Бендерами (Див.: Научно-исследовательский отдел Российской государственной библиотеки, ф. 204, картон № 37, д. 11, л. 1–1 зв.).

⁴⁰ Прикметно, що С. Величко навіть мав у своїй бібліотеці усі 2 відомих на сьогодні панегірики, опубліковані П. Орликом. З 12 книжок з бібліотеки Величка, котрі знаходяться в Російському державному архіві давніх актів, дві належали перу П. Орлика (Див.: Таїрова-Яковлева Т. Книги з бібліотеки С. Величка, канцеляриста Війська Запорозького. С. 105).

Якщо початок XVIII ст. для представників української еліти видавався багатообіцяючим для їхньої автономії, то 1770-ті роки були для значної частини тодішнього покоління старшини-шляхти часом ліквідації звичного їм устрою життя. Справді, початок останньої третини XVIII ст. в адміністративному житті Гетьманщини став завершальним. З іншого боку, цей регіон продовжив своє життя в інтелектуальному плані, вже без автономних інституцій; почалося функціонування «Гетьманщини після Гетьманщини». На початковому етапі цього культурного та інтелектуального явища і було створено велику за обсягом копію «Літопису Величка». За сучасними дослідженнями, замовником цього твору був Григорій Полетика, який 1773 р. завершив свою петербурзьку кар'єру. Цей представник української політичної еліти був великим любителем історії й сам долучився до написання історичних праць про свій рідний край⁴¹.

Період ліквідації Гетьманщини породжує ряд цікавих питань. Чому вихідці, які навчалися за кордоном і поверталися додому, не створили «вагомого» інтелектуального продукту за зразком центральноєвропейських та західноєвропейських країн? Чому українська аристократія не замовляла написання історичних творів та друкування уже написаних? Чому такі інтелектуали, як Г. Полетика, не написали самостійних великих за об'ємом історичних творів?

У відповідь на ці питання можна висунути гіпотезу. Рукопис на той час сам по собі був сакральною цінністю, для його хоча б часткової зміни необхідні були значимі чинники та аргументи⁴². Рукопис Величка у цілому задовольняв потреби Г. Полетики як історичний твір, який відстоював політичні та юридичні інтереси тодішньої української еліти. Відтак, при створенні копії не було причин для глибших історичних досліджень.

Отож, хоча в історіографії існує тенденція щодо представлення політико-правової діяльності українських емігрантів (передусім, П. Орлика) як нового етапу в розвитку суспільної думки, це далеко не в усьому підтверджується. На прикладі «Літопису Величка» ми бачимо, що на минуле емігранти і колишній канцелярист дивилися крізь однакові світоглядні призми, здебільшого схожими

⁴¹ Див.: Лазаревский А. Отрывки из семейного архива Полетик // Киевская старина. № 4. 1891. С. 97–116; Когут З. Шляхетська демократія в часи самодержавства: політичні погляди Григорія Полетики (1723/25–1784) // Когут З. Коріння ідентичності: Студії з ранньомодерної та модерної історії України. С. 102–116. Основні твори Г. Полетики: «Історична звітка, на якій основі Мала Росія була під час польського володіння поділена та форми її управління», «Збірник прав та привілеїв малоросійського шляхетства», «Записка, що Мала Росія не завойована, а добровільно приєдналася до Росії».

⁴² Прикладом цього є переписування пропущеного сюжету у київській копії. Коли переписувач пропустив абзац, він перекреслював написане і починав писати з початку (Див.: НБУВ. ІР, ф. VIII, спр. 154, арк. 316–316 зв.)

були «місця пам'яті» Гетьманщини, подібною була ідентичність Величка та Орлика. Це все було реальністю, незважаючи на проживання у різних політичних середовищах: якщо Орлик міг без особливої цензури виявляти на письмі свої думки, то Величко мусив зважати на умови життя у підросійській Україні. Студії над Величковими «місцями пам'яті» можна за необхідності кращого їх вивчення умістити у контекст емігрантської версії того чи іншого сюжету. Більш артикульовані емігрантські «місця пам'яті» стануть у нагоді для відтворення тих чи інших поглядів самого колишнього канцеляриста.

Копія «Ліпотису Величка» укладалася у 1770-х роках, коли для еліти було актуальним питання здобуття російського дворянства, а незмінний текст рукопису якнайбільше міг прислужитися цій меті. Тому цей текст є ідеальним об'єктом для дослідження феномену «сакралізації» рукопису на ґрунті козацького історієписання. Для цього надзвичайно корисним стане укладення конкордансу до літописних текстів.

Віктор ДАНИЛЕНКО

**«...РІЗНИЦЯ МІЖ МАЛОРОСАМИ
І РОСІЯНАМИ ДУЖЕ РІЗКА»:
ІЗ СПАДЩИНИ МОЛОДОГО
ВОЛОДИМИРА ВЕРНАДСЬКОГО**

Записки історико-краєзнавчого характеру молодого Володимира Вернадського – це результат його поїздки у Новомосковський повіт Катеринославської губернії у 1884 і 1885 рр. Вони унікальні за своїм характером і змістом. Їм притаманні глибокі спостереження. Автор подає широку панораму народного українського життя, глибоко аналізує процеси, які відбувалися в середовищі певних груп населення, – етносоціальні, психологічні, соціально-побутові, етнографічні... В цих записках відтворено зміни в житті конкретного українського регіону, а на його прикладі фактично відображаються зміни в історії всієї тогочасної підросійської України.

Розповідаючи про подорож Дніпром, щодо якого В. Вернадський вживає народно-поетичні назви Дніпро Славутній, Славний, Славутич, Славута, він детально зупиняється на описі місця поховання Т. Г. Шевченка, при цьому акцентує тему пошанування його як великого поета. «Біля Канева, – занотовує автор, – на одному із цілого ряду пагорбів, що інколи надзвичайно нагадують дюни, похований Тарас Шевченко. Публіка всіх класів висипала на палубу, деякі з біноклями; розпочалися суперечки, де власне похований Шевченко. Селяни зняли шапки, багато їх хрестилось. Я згадав тоді, що Шевченко шанується народом, який створив легенду, що завдяки йому звільнений від кріпосної залежності; його багато віршів перейшли в народ. На могилі немає ніякого пам'ятника, старий дерев'яний хрест розвалився, а новий поставити російський уряд не дозволив».

Автор описує південний край як малозаселені в минулому козацькі терени, де Дніпром снували чайки, а в Запорожжя стікалися «принижені, забиті або розбійники». Де серед люду були всі рівні. Де погано жилося більшості тутешнього населення. І де «корінне населення ще до цих пір зберегло пам'ять про запорожців, залишилися цілими ще їх церкви з особливою архітектурою». Новомосковськ – Самара (старовинна назва, від річки Самари) був певний час місцем Січі запорожців у XVIII ст. Пізніше ці місця опустіли. «Наприкінці XVIII століття, незабаром після знищення Запорозької Січі, майже вся площа Новомосковського повіту виявилась у володінні чотирьох осіб – Кота, Рябого, Дикого Попа і Ковпака,

кожен з яких володів десятками тисяч десятин. Населення було дуже слабким, дешевизна землі – надзвичайна». В. Вернадський розповідає, як заселялись ці землі, збільшувалася і кількість населення, як багато було переселенців з Полтавської губернії, якою багатою була тут земля, і які багаті врожаї вона давала.

Українців молодий В. Вернадський характеризує як людей «мало говірливих» і вживає щодо них поширене у XIX ст. в Російській імперії найменування «хохли». Користується він також і терміном «малороси», не вкладаючи в нього негативного змісту, а відтворюючи лише особність, відмінність від московитів, великоросів. На цей час імперська Росія уже утвердилася в суспільній свідомості як нова батьківщина всіх підданих царя, а Малоросія була опущена з центрального, основного місця руської історії до рівня локальної батьківщини, або просто місця народження місцевого населення. Зміст же нарису засвідчує, що саме малороси, українці становили основу місцевого населення.

Цікавою є розповідь про курінного отамана запорожців, полкового й військового писаря Антона Андрійовича Головатого (1744–1797), пізніше кошового отамана Чорноморського козачого війська. Його хутір був розташований у свій час на землях Новомосковщини. А. Головатого, пише В. Вернадський, прозвали так за його величезну голову¹. Він був «важливою особою на Запорозжжі... Це ніби-то був якийсь важливий, дуже освічений прибулець із Західної Європи, який утік і переховувався на Запорозжжі. Коли він був на прийомі Катерини II на початку її царювання в числі запорозьких провідників, то вразив ніби-то всіх, хто обідав у палаці, своїм знанням мов, яких він знав близько 20, абсолютно вільно на всіх спілкуючись. Коли Січ загинула, він пішов із цих місць, але попередньо заховав свої незчисленні багатства в річку Кільчень, відвівши для цього на певний час її русло; він поклав ніби-то закляття на захований скарб, убив робітників, які працювали на відведенні Кільчени і зник. У скарб Головатого вірять; розповідають, що дійсно на цьому місці в річці є щось тверде – камінь або цегляна будова. Розпочати відкриття скарбу власник цих місць, старик-поміщик, боїться, оскільки існує повір'я, що хто відкриє скарб, той помре того ж року»².

Спостерігаючи за життям людей і розвитком краю, В. Вернадський передбачив, як швидко зміниться його обличчя. Ще 20–30 років тому, писав він, тут було мало поселень і весь степ ділився на ділянки, які так і називалися – «степом». Був степ поміщика Тимковського, степ Магденок, степ Кашенок і т. ін. Однак кількість населення в краї швидко збільшувалася, вздовж рік виникла маса нових поселень. «Багатий край з бідним населенням», – так характеризує В. Вернадський Катеринославщину. «Земля, яка досягає аршина і більше чистого чорнозему, давала і дає прекрасні врожаї, якби не маса ворогів, які поїдають запаси тих, хто сів, якби не низький рівень знань, не низький ступінь культури. Земля тут хороша, є ще ніколи, споконвіків не орані місця – цілина...». Однак, вважав

¹ Источник. Документы русской истории. 2001. № 4 (52). С. 37.

² Там же.

учений, «унаслідок збільшення населення цілини скоро не залишиться... Поклади кам'яного вугілля і гірничозаводська промисловість займуть своє місце»³.

Порушені сюжети продовжує нарис про село Вільне, датований 10 липня 1885 р. На думку І. Мочалова, відомого дослідника спадщини академіка, вказана дата – це початок роботи над його текстом, і поки важко встановити, чи було його повністю написано В. Вернадським у липні–серпні під час перебування на Катеринославщині, чи робота продовжувалась і була завершена після повернення молодого вченого у Петербург.

Село Вільне також розташоване в Новомосковському повіті, на березі р. Самари, й належало брату чоловіка сестри В. Вернадського Андрію Олександровичу Короленку – земському діячеві Новомосковського повіту, дворянину.

Описуючи Вільне, молодий вчений зазначає, що «досі тут дуже багато пам'яті про Запорожжя, досі ще багато споминів про старовину, про порядки і справи, які були в Росії до 1861 р.»⁴. Село Вільне було живим пам'ятником тієї старовини. Це був український край, підкреслює молодий дослідник, з українським населенням, українською мовою і культурою, традиціями і звичаями, побутом.

За текстами Вернадського можна прослідкувати, як знищувалася українська сутність запорозького козацтва, як козацькі землі після ліквідації Катериною II Запорозької Січі переходили, передавалися царською волею російським багатіям, вірним російському трону, передусім російським поміщикам, генералам. Як російські поміщики переселяли сюди зі своїх маєтків у Росії цілі села. У Вільному було багато переселенців з Рязанської губернії, у селі Жданівка – з Курської губернії. В Херсонську губернію було переселено чимало селян з-під Белгорода. Але оскільки українців було значно більше, то росіяни помалу розчинялися в українському середовищі. В. Вернадський називає такі поселення – «охохлившись села».

Автор прослідковує процес інтеграції російських селян в українське середовище, їх асиміляцію в мовному і побутовому сенсі. Він фіксує істотну різницю між українцями і росіянами в побуті, мові, звичаях, засвідчує відмінності у традиційному вбранні, зауважує, що шлюби між українцями і росіянами були рідкістю. Дітей від таких шлюбів називали «перевертні». Російські селяни навчилися від малоросів курити тютюн. Вони переймали від українських селян культуру землеробства, зокрема, відмовилися від сохи й почали користуватися плугами, орати волами. Спосіб володіння землею, пише В. Вернадський, був незрозумілий селянам, вони не бачили суті общинного володіння землею, слова «община» в них просто не існувало.

В. Вернадський наводить багато прикладів того, як переселені російські селяни адаптувалися до нових умов, сприймаючи звичаї, мову, культуру місцевого українського населення. Він розповідає не тільки про Вільне, а й про інші переселені в Україну російські села – Ждановку Новомосковського повіту, Сергіївку Павлоградського повіту, Васи́линське Херсонської губернії, Гінцевку і Шмаковку

³ Там же. С. 39.

⁴ Там же. С. 39.

біля Кривого Рогу. «Жданівці переселені з Курської губернії поміщиком Дановим, – писав молодий дослідник, – їх менше, ніж жителів села Вільного, і вони майже вже забули по-російськи (я їх навіть сприймав за малоросів по розмові). Подібне ж російське село, яке майже зовсім охохлячилося, є в Павлоградському повіті (здається, Сергіївка).

По дорозі із Харкова я їхав із однією бабцею з Херсонської губернії. Виявилося, що вона потрапила туди з-під Белгорода Курської губернії. Їхній поміщик продав усе село без землі, до 100 дворів, херсонському поміщику Василюському; вони були поселені в Херсонську губернію й утворили село Василюське, по-іншому Аннушкіно (Аннушківка). Продаж цей здійснювався в середині 1850-х років. Переселені в Херсонську губернію напівобрусіли хохли Белгорода зовсім знову охохлилися... Біля Кривого Рогу село Гінцевка складається майже все з російських селян, а в селі Маківці більша частина росіяни, переселені сюди поміщиком. Тут хати – малоросійські мазанки, костюм уже не російський..., говорять швидше малоросійською, ніж російською...»⁵.

Наведені В. Вернадським факти переконують, що основна маса населення Півдня України фактично до кінця XIX ст. була українською, що домінуючою тут були українська мова і українська культура. Поширення українофільства, пише В. Вернадський, викликало те, що в Києві, в Полтавській губернії, особливо в Миргородському, Кобеляцькому повітах, розмовною мовою навіть гостин і балів була мова «малоросійська»: «Один давній мій знайомий, небагатий поміщик Олександрійського повіту, говорив мені, що він був здивований у Києві, коли почув баришень і кавалерів, які розмовляли по малоросійськи. В інших повітах Полтавської губернії, за словами тамтешнього поміщика, навіть інститутки, які приїжджали з Пітера, виучуються по-малоросійськи, оскільки інакше над ними сміються etc»⁶. У місцевому Кривому Розі, зауважує В. Вернадський, крім російських купців, інші міщани «говорять тільки чисто по малоросійськи. Жителі ж сіл російської мови зовсім не знали»⁷.

З нарису постає, що росіяни і українці йшли не від єдиного, цілого до розмежування, а, навпаки, обставини примушували їх творити щось єдине. Це не був один народ. Це були різні народи, різні культури, різні соціально-психологічні типи, яких силою намагалися перетворювати на однорідну зросійщену масу.

В. Вернадський жив уже тоді, коли у Росії інтенсивно розвивалася промисловість, прогресували урбанізаційні процеси, коли імперія активно колонізувала Подніпров'я і Південь України. Тож мову і культуру українців на питомо українських землях гнобили, витісняли й забороняли. «...У містах серед приміських селян і міщан малоросійська мова витісняється – або в крайньому разі з нею поряд існує – якоюсь змішаною мовою, в яку увійшло багато як російських, так і українських слів; нею говорять, між іншим, і росіяни, які довго прожили тут,

⁵ Там же. С. 41.

⁶ Там же.

⁷ Там же.

забувають майже свою рідну мову». Це дало підстави В. Вернадському твердити, що ця мішана мова ближче до російської і є не що інше, як «історична російська мова». Однак він не називає чомусь мову попереднього періоду, коли російська мова розчинялася в українській мові, що нею говорила більшість населення, «історичною українською мовою». А з огляду на матеріали, наведені вченим, така версія може бути обгрунтованою.

З нарису постає молекулярна картина русифікації місцевого українського населення, розкривається механізм насадження російської мови шляхом запровадження російськомовної школи, російської системи управління. Показано вироблення комплексу вищості російської мови і відсталості української – «мужицької».

В. Вернадський дає глибоку характеристику сільськогосподарського виробництва, описує соціальні відносини у селі, стосунки між безземельними селянами і поміщиками. І хоча це було вже пореформене село, в ньому багато рис лишилося з кріпацьких часів. Поміщики нещадно били селян, морили їх голодом, насилували, влаштовували у себе гареми або борделі («пригощаючи “дівками” особливо приємних їм гостей»). Все це вело, зауважує В. Вернадський, до загострення стосунків між селянами і поміщиками, селянських заворушень.

Цікавими є спостереження про стосунки росіян і українців – представників різних соціальних верств. Молодий дослідник зазначає: ставлення української інтелігенції і простих людей до росіян було різним. Малоросійська інтелігенція, очевидно, прагнула мати такі ж привілеї, як і великороси, тому частина її швидко асимілювалась. «Серед зросійщеної малоросійської інтелігенції панує погляд, що це один і той самий народ, – пише В. Вернадський. – Більшість поміщиків, принаймні тутешньої губернії, говорить малоросійською погано, але і російською говорить із сильним малоросійським акцентом і вживає багато слів, не зрозумілих для росіянина»⁸.

Водночас він звертає увагу й на існування українофільства в середовищі інтелігенції. Зі спостережень В.Вернадського стає очевидним, що зберігачем, охоронцем малоросійства–українства був простий люд, національно консервативний і глибоко відданий віковим традиціям, тому, потряпляючи у широке поле його впливу, росіяни значною мірою асимілювалися, «охохлювалися».

Вернадський зазначає, що для населення краю Росія – це щось інше, це не своє, Росія – десь там і «тут не так, як в Росії». Таке розуміння інакшості Малоросії-України і Росії було властивим і для інтелігенції, і для купців, і для селян. «...Різниця між малоросами і росіянами дуже різка»⁹, – підсумовує він власні спостереження.

Виразно відображаючи етнічну різницю двох народів, В. Вернадський повторює по суті, свідомо чи несвідомо, твердження козацьких літописів початку XVIII ст. та «Історії Русів» про те, що Великоросія з Малоросією – різні землі, населені різними народами, які мають різне походження.

⁸ Там же. С. 40.

⁹ Там же. С. 41.

Особливою професійністю відзначені природознавчі аспекти дослідження. Молодий учений висвітлює питання, пов'язані з еволюцією природи, проблемами взаємовідносин природи і людини, а також роллю живих організмів у геологічних процесах.

Пропонований тут читачеві текст подається за виданням «Источник. Документы русской истории» (2001. № 4. С. 35–46), де був опублікований під назвою «“Богатый край с бедным населением”». Из рукописного наследия раннего В.И. Вернадского» доктором філософських наук Інаром Мочаловим. У власній короткій передмові до нотаток І. Мочалов вказує, що текст, датований 1884 р., В. Вернадський не завершив, а згодом загубився і його початок. Те, що залишилось від рукописного оригіналу, зберігається нині в Архіві Російської академії наук (ф. 518, оп. 1, спр. 338, арк. 242–248).

Другий текст, 1885 р., має більшою мірою дослідницький, краєзнавчий, характер і присвячений селу Вільне. Цей текст, повним обсягом близько одного друкованого аркуша, зберігається також в Архіві РАН (ф. 518, оп. 1, д. 222, л. 1–8; спр. 338, арк. 176–191). У публікації І. Мочалов відтворює фрагменти цього тексту, які мають переважно етнографічний та побутовий характер, вилучивши, безперечно, цікаві, але більш вузькоспеціальні розділи (грунтознавчий, географічний, геологічний, мінералогічний, агрономічний).

При републікації тексту нами збережено внесені І. Мочаловим в текст деякі відсутні слова, що, вочевидь, були пропущені автором. Їх виділено квадратними дужками.

Нотатки молодого В. Вернадського – цікаве дослідження природничого, соціологічного, психологічного, історичного, етнологічного характеру. З усіх цих сфер людських знань уважний дослідник віднайде тут немало корисного своїй науці матеріалу.

[Историко-краеведческие записки]

На пароходе давка. Целая масса пассажиров, забравшихся с вечера в каюты и на палубу, давно проснулась, давно без толку и с лишней суетливостью бросалась от одной кассы к другой. Публика самая разношерстная; какие-то, вечно прячущиеся, помещики в 1-м классе, евреи во 2-м и масса хохлов, более бедных евреев – в 3-м. Шум и гам стоял невообразимый; больше отправлялись крестьяне вниз по Днепру, на заработки в южные степные губернии. Пришла «страда», рабочая пора, своей земли нет или мало – и они идут вниз. В последние годы много потянулось их на юг, в Екатеринославскую губернию, где так неожиданно, так легендарно открываются руды за рудами, богатства за богатствами. Интерес к горному делу коснулся там всех слоев населения.

Среди наносных, лишенных почти полезных ископаемых остатков, слоев выступают в бассейне Днепра азойские образования, заходят они далеко внутрь Екатеринославской, Херсонской губерний. Здесь в настоящее время, вследствие

медленной деятельности, невидимо идущей на Земле, образуется теперь гигантская складка, здесь через многие десятки тысяч лет будут высокие горы, а теперь только чистая, чудная степь. В Бахмутском уезде Екатеринославской губернии в конце 1870-х годов открылись богатые залежи соли, последовали открытия залежей каменного угля, богатых залежей железной руды около Кривого Рога, солей ртути, находимой лишь в очень немногих местах земного шара. Открыты залежи марганцевой руды, свинцовых солей, содержащих серебро, медные [примеси]. Носятся слухи о нахождении солей цинка или других минералов. В самые отдаленные уголки Екатеринославской губернии проникали слухи об этих открытиях, и не раз меня расспрашивали в Новомосковском уезде, когда я рыл землю, чтобы ближе ознакомиться со строением чернозема.

Рассказывают легенды, как в Кривом Роге была найдена руда в огороде крестьянина, как, не зная, что там такое, он продал огород нашедшему [руду] и потом не мог уже ничего сделать и с горя повесился. Внимательнее стали присматриваться к земле, но ничего нет. А надо найти, так как и в этих чудных местах она дает недостаточно, чтобы прокормиться теми десятинами, которыми владеет крестьянская семья. (Я дальше еще коснусь развития этого горного дела на юге России, так как оно, вероятно, сильно изменит строй тамошней жизни, еще полной остатков давно минувшей старины).

Днепр пустынен. Редко, редко около того или другого берега встретится лодка рыбаков, иногда тянется плот, еще реже попадает пароход. Пароходы здесь наперечет. Крутые высокие правые берега покрыты остатками лесов, на них иногда кое-где дюны, а левые, пустынные, песчаные, покрыты кое-где ивняком, да более или [менее] мелкой порослью. Мне в первый раз пришлось увидеть наши реки, в первый раз проплыл я много, видел много верст [их] течения; я ясно увидел эту разницу в правом и левом берегах, и невольно пришло мне на мысль чудное объяснение Бэра. Каждая река в своем течении дает нам указание на вращение Земли и форма их берегов зависит от этого вращения.

Пароход плыл быстро. Палящий зной сменился сильным порывистым ветром. На верхних палубах сидело немного народа, многие из крестьян сошли в ближайших окрестностях. Интересны рассказы, слышанные не раз, про разные мошенничества, делаемые евреями-шинкарями, евреями-торговцами. Их рассказывали громко, не стесняясь присутствием массы евреев, старающихся не слышать их.

В общем разговор не клеился и не раз наступало молчание; летний зной, малоразговорчивость хохлов; только евреи вечно сновали, да дети кружились-вертелись, начинали игры.

Днепр на меня произвел сильное впечатление. Берега некрасивы, они пустынные; но что-то такое манило, тянуло к нему. Особенно хорош он лунною ночью. Пароход шел быстро, я долго стоял на палубе, смотря на волны, образуемые пароходом; мне нравились их шелест, мне был приятен их правильный удар о берега через математически точный промежуток времени после отхода парохода.

Все кругом спало, казалось, сама жизнь прекратилась или временно уснула; тихо поднималась Луна, никто не решался беспокоить сна старца-реки, едва вздрагивавшего во сне легкой мелкой зыбью; только один человек заставил его проснуться, он дерзко шел, ничего не боясь, – он, да те ночные животные, мелкие, мало заметные. Он уменьшил их число.

Немного лет тому назад, когда так же тихо катились воды Днепра, думалось мне, другие были здесь люди, другие сцены видел тот же самый Днепр Славутний. Не было тогда пароходов, еще меньше селений было около него, только лодки, чайки от времени до времени перерезывали Днепр; прячась в порослях его низких берегов, бежали вниз, в Запорожье, приниженные, забытые или разбойники. Здесь никому не было дела до того, кто и что он сделал, здесь были все равны, все равно беглецы или от преследования или от притеснения. И правые и виноватые были правыми. Тогда видел Днепр не раз кровавые сечи; немало трупов убийств, трупов людской глупости, людской жадности, людских, не ведомых ему, подвигов мужества и самопожертвования нес он вниз на пищу целым стаям мелких и больших хищников. Тогда плохо жилось большинству здешнего населения, да и теперь немногим лучше. Да много видел, много знал Днепр. Но было время – и его не было, было время – здесь было море, здесь не раз оно подымалось, исчезало и, может быть, снова когда-нибудь явится...

Около Канева на одном [из] целого ряда холмов, иногда чрезвычайно напоминающих дюны, погребен Тарас Шевченко. Публика всех классов высыпала на палубу, [некоторые] с биноклями; пошли споры, где собственно похоронен Шевченко. Крестьяне сняли шапки, многие крестились. Я вспомнил тогда, что Шевченко почитается народом, который создал легенду, будто благодаря ему он освобожден от крепостной зависимости; его многие стихотворения перешли в народ. На могиле нет никакого памятника, старый деревянный крест развалился, а нового поставить русское правительство не позволило.

II.

Новомосковский уезд Екатеринославской губернии находится на месте старых Запорожских владений. Его коренное население еще до сих пор сохранило память о запорожцах, остались целы еще их церкви с особой, говорят, архитектурой.

Новомосковск – Самарь Запорожцев была местом их Сечи в XVIII столетии после измены Мазепы. Затем, вернувшись назад при Елизавете, эти места застали Запорожцы почти пустыми. Только кое-где приютились хутора у рек, да в том или другом месте среди вольной степи были хаты. По рекам Орели, Кильчени тянулись леса, остатки которых еще и теперь сохранились на Орели; балки заросли кустарником, травы в степи достигали выше человеческого роста. В конце XVIII столетия, вскоре после уничтожения Запорожской Сечи, почти вся площадь Новомосковского уезда оказалась во владении четырех лиц – Кота, Рябого, Дикого Попа и Колпака, владевших каждый десятками тысяч десятин. Население

было очень слабое, дешевизна земли – чрезвычайная. Еще теперь сохранились легенды об этом времени.

Рассказывают, что Колпак был должен Коту 1000 рублей ассигнациями и, не имея возможности заплатить их, предложил Коту столько земли, сколько тот объездит в день (или несколько дней, не помню) на лошади; Кот отправился, но езда среди девственной, роскошной растительности была так затруднительна, так часто встречались дикие звери, ютившиеся в этих местах, что Кот вернулся назад, обругав Колпака, отказался от денег и от земли. «Не треба міні ні землі, ні грошей, бо тут такі міста, що хлопці панських містечек не знайдуть», – сказал будто бы он.

Петр Рябый купил несколько тысяч десятин у Дикого Попа за бочку дегтю, несколько пудов гала да котелок медяков.

Самой замечательной личностью был, говорят, здесь Дикий Поп. Это был будто бы настоящий поп, но поп из Запорожья, неведомо кем в попы поставленный, неизвестно, где учился и откуда пришел в Сечь. Дикий Поп отличался порывами дикого нрава, перед ним все склонялось в этих местах, он владел несметными богатствами. Это был кудесник, хотя постройку чуть не десятка старых церквей в уезде приписывают ему – это все он строил, по завету за тот или другой свой проступок. Дикий Поп исчез, неизвестно как. Говорят, что у одного из помещиков (Алексеева) хранится его портрет, где он представлен действительно в одежде священника.

Раньше Дикого Попа в этих местах, где теперь имение Кащенко, был хутор Головатого, так прозванного за свою громадной величины голову. Головатый был важным лицом в Запорожье и про него также рассказывают здесь разные легенды. Это будто бы был какой-то важный, очень образованный пришелец из Западной Европы, бежавший и укрывшийся в Запорожье. Когда он был [на приёме] у Екатерины II в начале ее царствования в числе запорожских главарей, то поразил будто бы всех, обедавших во Дворце, своим знанием языков, которых он знал до 20, совершенно свободно на всех объяснясь. Когда Сечь погибла, он ушел из этих мест, но предварительно скрыл свои несметные богатства в реку Кильчень, отведя для этого на время ее русло; он положил будто бы завет на скрытый клад, убил работавших над отведением Кильчени рабочих и исчез. В клад Головатого верят; рассказывают, что действительно на этом месте в реке есть что-то твердое – камень или кирпичная постройка. Приступить к открытию клада владелец этих мест, старик-помещик, боится, так как существует поверье, что кто откроет клад, тот умрет в тот же год.

Еще лет 20–30 назад здесь было мало селений и вся степь делилась на участки, называемые здесь степью; так, есть степь [помещика] Тимковского, степь Магденков, степь Кащенко и т. д. Теперь масса сел ютится около рек; реки, как, например, Чаплынка, на протяжении многих верст запружены в отдельные пруды – ставки, целый ряд Гребней разделяет течение реки, где растет очереть, необходимая в хозяйстве, где вода иногда горьковато-соленая, водится прудовая рыба,

как карп, прудовые моллюски иногда тысячами выносимые на сушу после сильных южных ливней.

Население за последние годы увеличилось и все увеличивается; здесь есть и переселенцы из Полтавской губернии, так как в недавнее время начались попытки устроить здесь род фермерства.

Богатый край с бедным населением. Земля, достигающая до аршина и более чистого чернозема, давала и дает прекрасные урожаи, если бы не масса врагов, поедающих запасы прежде посеявших, если бы не низкая степень знания, не низкая степень культуры. Земля здесь хороша, есть еще никогда, с испокон веков непаханные места – целина, покрытая тонконогом да ковылем, или молочаями в местах, где пасется скот. Такие целины находятся только на помещичьих землях; у крестьян все запахано и они всюду здесь снимают обществами или поодиночке земли помещиков. Вследствие увеличения населения целины скоро не останутся. Еще несколько лет – и эти земли будут запаханы. Вообще очень скоро изменится здесь характер хозяйства: навоз, который теперь в виде кирпичей идет на отопление, пойдет на удобрение, залежи каменного угля и горнозаводская промышленность займут свое место. Так, поговаривают об устройстве содовых заводов в Бахмутском уезде, так как без обработки на месте каменной соли, она не имеет достаточно сбыта для еды как приправа.

Хозяйство здесь на самом низком уровне. Сеют пшеницу, ячмень, овес, рожь, сеют маслянистые растения: лен для семени, горчицу, сурепицу. Земля родит хорошо, исключая льна. Лен, как известно, сильно истощает почву и потому его сеют на целине после двух-трехлетней обработки ее под пшеницу или другое хлебное растение. Большой доход, который дают маслянистые растения, заставляет крупных землевладельцев браться за эти посевы; некоторые начинают в меньшем количестве сеять пшеницу, недавно еще царившую в этих местах безусловно. Конкуренция с Америкой и Австралией, размножение целого ряда животных заставляют уменьшать эти запашки. Борьба ведется здесь с этими животными рьяная. Главными врагами здесь являются: суслик и кузька. Кроме них есть целый ряд менее страшных – хомяк, гессенская муха, неведомые моли, поедающие горчицу, и т. д. На каждое растение есть свой враг, свой любитель, особенно поражающий потому, что на него раньше никто не обращал внимания, и он является как *dues ex machina*. Мне в первый раз пришлось видеть эту борьбу и она составляет *question du jour* этих мест; это один из самых важных здесь вопросов – такой, от решения которого зависит благосостояние миллионов семей.

Овражки [суслики] появились здесь давно, если только не здешние аборигены. Это маленький хорошенький зверек, очень похожий на морскую свинку, немного ее длиннее. Живут целыми колониями, целыми племенами, вырывают громадные норки, достигающие до сажени иногда глубиной и одним этим рытьем уже приносящие большой вред. Они портят чернозем, перемешивают его с подпочвой – лессом, и состав, свойства нашего чернозема изменяются вследствие их деятельности. Нет ни одного разреза чернозема, где бы он представлялся нам

равномерно черным, среди него торчат куски лесса, заполняющие отверстия ходов овражков; иногда чернозем коричневатый; очень часто в тех местах, где много этих норок, он на поверхности глинисто-белый и не имеет даже своего обычного *habitus*'а.

10 июля 1885

ВОЛЬНОЕ

Поездка к Андрею Короленко дала мне многое. Вольное расположено на берегу р. Самары. Еще до сих пор здесь очень много памяти о Запорожье, еще до сих пор много преданий о старине, о порядках и делах, бывших в России до 1861 года. Само село Вольное есть живой памятник этой старины.

После разорения Сечи 40 000 десятин земли по Самаре до самого Павлограда получил в дар один из генералов Екатерины II – Фалеев; часть имения после перешла к его зятю Родзянке, затем перешла к генералу Калиновскому и, наконец, к Андрею Короленко и крестьянам. Родзянко выселил сюда из своего имения в Рязанской губернии – крестьян и таким образом попала среди малороссов целая деревня русских крестьян. Еще до сих пор сохранили они свой говор, свои обычаи, свой костюм. Мужчины уже все говорят и по русски и по малороссийски, женщины же иные по малороссийски не говорят. Русский язык мужиков довольно чист, но встречаются нередко чисто малороссийские слова: так вместо «нет» – «нема», «небо покрылось тучами» – «захмарило» и т. п. Самый акцент иных слов не русский. Дело в том, что в Вольном, одном из самых древних поселков Ново-московского уезда, живут как русские, так и малороссы; живут они отдельно в разных концах деревни и стали друг с другом чаще смешиваться; хотя браки между хохлушкой и русским или обратно и до сих пор не часты.

Встретился мне один такой крестьянин – Роман; одетый в свитку, шаровары, рубаху с вышитым воротом, в мерлушковой шапке. По словам ехавшего со мной крестьянина села Вольного (русского) – это хохол или, как он выразился, вернее, «переверть» – его мать хохлушка, отец русский, а дед даже старовер. Дело в том, что сюда были переселены староверы, но теперь уже все перешли в православие, хотя благочестием не отличаются: очень многие ходят в церковь только исповедаться да приобщаться, и русские иной раз подсмеиваются над хохлами. – Вот, – говорят они, – зовут хохлы своего попа – батюшкой: «батюшка да батюшка», а по нашему, какой он батюшка, – просто поп. Все уже теперь курят табак, что переняли от малороссов. У всех теперь плуга, пашут волами; последние сохи вывелись всего-навсего лет 10. Я не мог никак добиться, какой у них способ владения землей; ни более интеллигентные лица здесь, которых я расспрашивал, ни крестьяне не понимают способа общинного владения землей; и малороссы и русские села Вольного составляют одно общество; землю переделывают через лет 6, иначе, по словам моего возницы, это было бы несправедливо. По-видимому, здесь общинное владение землей, но слова «община» крестьяне ни русские, ни хохлы здесь не понимают, его у них нет.

Костюм [русских] женщин резко отличается от костюма хохлушек. На голове они носят особый головной убор, высокий, двурогий; носят его только бабы; однако у иных вместо него род кокошника в блестках; у баб существует какая-то правильность в ношении того или другого головного убора, так что последний убор носят, кажется, вдовы. Их остальной костюм также чрезвычайно оригинален. Переселенные сюда из Рязанской губернии в начале этого, или, кажется даже, в конце прошлого столетия, у них сохранился тот костюм, какой носили в Рязанской губернии; тогда и здесь, окруженные чуждым им населением, они сохранили его вполне чистым.

Хаты великороссы строят те же мазанки, что и малороссы (хотя кругом Вольного – леса); только их мазанки более грязные. По словам солдат, хотя у «русских» хаты грязнее, зато едят они лучше, чем хохлы.

Уже не раз в моих немногочисленных поездках приходится мне наталкиваться на значение крепостного права для этнографического распределения народностей на матушке, на Руси. Так, [и] деревня Сапино в Макарьевском уезде Нижегородской губернии из потомков белоруссов, так и село Вольное, так и Ждановка, другой русский поселок в Новомосковском уезде. Ждановцы переселены из Курской губернии помещиком Ждановым; их меньше, чем жителей села Вольного и они почти уже забыли по русски. Подобное же русское село, почти совсем охолодившееся, есть в Павлоградском уезде (кажется, Сергеевка).

По дороге из Харькова я ехал с одной бабой из Херсонской губернии. Оказалось, что она попала туда из-под Белгорода Курской губернии. Их помещик продал всю деревню без земли, до 100 дворов, херсонскому помещику Василинскому; они были поселены в Херсонской губернии и образовали село Василинское, иначе Аннушкино (Аннушковка). Продажа эта совершилась в середине 1850-х годов. Переселенные в Херсонскую губернию полуобрусевшие хохлы Белгорода, совсем опять охолодились. Значение этих переселений понятно, и мне кажется очень и очень интересным и важным собирание подобных фактов, встречающихся, повидимому, чуть не на каждом шагу. Они совершались и после запрещения продавать крестьян без земли, как случай с Василинским; тут только много лет спустя узнали крестьяне, что купля совершена незаконно.

В этом году мне впервые пришлось столкнуться ближе с некоторыми фактами об отношениях русских к малороссам. Среди обрусевшей малороссийской интеллигенции господствует взгляд на то, что это один и тот же народ; большинство помещиков, по крайней мере здешней губернии, говорит по малороссийски плохо, но и по русски говорит с сильным малороссийским акцентом и употребляет многие слова, непонятные для русского. С другой стороны, все больше и больше распространяющееся украинофильство вызывает то, что в Киеве, в Полтавской губернии (особенно [в] уездах Миргородском и Кобелянском) разговорным языком даже гостиных и балов становится язык малороссийский. Один старый мой знакомый, небогатый помещик Александровского уезда, говорил мне, что он был удивлен в Киеве, когда услышал барышень и кавалеров,

разговаривающих по малороссийски. В иных уездах Полтавской губернии, по словам тамошнего помещика, даже приезжающие из Питера институтки выучиваются по малороссийски, так как иначе над ними смеются etc.

С другой стороны, бесспорно, что в городах среди пригородных крестьян и мещан малороссийский язык вытесняется – или по крайней мере с ним наряду существует – каким-то смешанным языком, в который вошло много как русских, так и малороссийских слов; им говорят, впрочем, и русские, долго прожившие здесь, забывая почти свой родной язык. Язык этот гораздо ближе к русскому и есть ни что иное, как исторический русский язык. Разговаривая с панами, эти крестьяне и мещане непременно стараются говорить по русски; иногда в пылу разговора, забывшись, [собеседник] произнесет малороссийскую фразу, но сейчас же ее переводит; однако тут же друг с другом **ИЛИ** с одетым в крестьянский костюм заговорит по малороссийски.

Жители деревень, однако, по русски совсем не знают. Постоянные столкновения с русскими должны были показать, что есть какое-то различие между теми и другими. Но различие это, по-видимому, очень смутно. Мне пришлось разговаривать об этом с многими. Вот крестьянин (чиншевик) Волынской губернии, возвращающийся после 22-летней ссылки за участие в восстании 1863 года; он считает малороссов совсем особым народом от русских, и Поляков и Украину считает совсем отдельной страной. Вот баба из Херсонской губернии, которая говорит, что она не русская, но и не малороссиянка – она хохлушка; а жителей Черниговского уезда, где ей случилось быть, она называет малороссами; память о казаках она также не сохранила и считает казаков Черниговской губернии – приписанными к Донскому казачьему войску и что при большой войне они должны идти [воевать]; исторических преданий у нее тоже не было: так, она нашла какой-то памятник Мазепе (sic) в Полтаве, расспрашивала меня, как это он в мужицком, нашем костюме, **так** как раз ему памятник – он был должно быть какой-нибудь князь. Однако в случае, как в Вольном, разница между малороссами и русскими очень резка.

<...> В [окрестных] лесах много памяти о Запорожье. До тех пор, как ушли запорожцы, рассказывал мне мой возница, – русский из Вольного, пока их не прогнала из этих мест Екатерина, они здесь имели много шаяк. Главный их притон был на земле Елецкого [уезда], там был их городок; до сих пор сохранились там следы его и даже [уцелел] подземный вход в погреб, очень глубокий; несколько человек лазило туда, да побоялось дальше лезть, и что там такое – не знают.

Озера называют в память атаманов; так, есть Ризаковское озеро, в память атамана Ризака; есть озеро Лиман; запорожских хуторов в лесу было много; в реке много их кладов. Мне кажется, что тут спутались предания о запорожцах и о ватажках гайдамаков, которые действительно прятались в этих лесах.

<...> Я хочу проехать по Самаре возможно больше и вообще у А.А. [Короленко] мне даются такие условия, каких я не смогу найти нигде ни в каком другом месте – а местность, бесспорно, крайне интересная.

<...> Вопрос о неурожае составляет question du jour в Екатеринославской губернии. Очень интересны и важны сведения, какие можно собрать на месте. Особенно плохо пришлось уездам Александровскому, Верхнеднепровскому, Екатеринославскому и т. п. Если не поможет земство и правительство, будет голод; в Александровском уезде в иных местах продают скот; [делается это] так, что, беря на прокормление на зиму две коровы, весной оставляешь одну себе, а другую только возвращаешь хозяину; по словам помещика Кириллова, занимающегося овцеводством, он часть (лучшую) из своих овец перегоняет в другое имение свое в Полтавской губернии, а другую продает, хотя цены страшно упали – нечем кормить. И другие помещики гонят скот в губернии Таврическую, Полтавскую, где травы хоть несколько лучше.

Положение крестьян этих мест ужасное. Повидимому, неурожай захватил огромный участок земли, так как имеются сведения о плохом урожае (засухе) из губерний Херсонской, Харьковской, Саратовской, Тамбовской и т.п. Жалуются и комиссионеры по оптовой продаже хлеба и шерсти – упала торговля и т.п. Рабочие руки стоят чрезвычайно низко; пришедшие сюда на работу издалека, прохарчившись, идут на работу за 25 коп. в день, идут иногда только из-за того, чтобы их кормили; хотя, повидимому, это известие не проникло в массу, так как иногда к помещикам рабочие отказываются идти на работу менее, как за 2 рубля, «бо так было торік».

В общем отношения помещиков к рабочим крайне плохи. Обе стороны ненавидят друг друга до того, что я собственными ушами слышал следующее пожелание моего родственника и здешнего помещика, человека еще молодого (С.): «На них бы, скотов, нужен голод, еще теперь мало, а вот будет хороший голод, тогда пойдут на работу дешево. Вот тогда можно работать». На мое невольное вырвавшееся возражение, что подобное пожелание из-за своих личных выгод бедствия сотням, есть крайний цинизм и мерзость, он обозвал меня «красным» и т. п. В урожайные годы, например года 3 [тому назад], бывает так; придут рабочие наниматься, найдут помещики, надо им 1000 человек, а есть 300; те не хотят меньше 3 руб., помещик не соглашается; рабочие играют в карты и т. п.; наконец, он соглашается на 3 руб., так как хлеб осыпается, пропадает, но очень часто и тогда рабочие, покуда у них хватает провизии, не идут на работу. «Під переду кінчемо у карты, тогда поїдемо».

И, несмотря на все беснования помещика, [на работу] не идут.

Несмотря на то, что многим помещикам крайне плохо придется вследствие этого неурожая, им все-таки не придется так плохо, как крестьянам: голод им не угрожает. И, несмотря на это, могут раздаваться голоса, подобные вышеприведенному! Они не составляют общего тона – правда, нет! Но они не единичны! И очень вероятно, многие из молчащих или сожалеющих о пейзажах, так же в душе думают, подобно вышеприведенному отзыву. Очень обычно мнение, и оно господствует, что помещикам придется хуже, так как у них потребности шире крестьянских, и я слышал, как такой отзыв сразу прекратил всякие рассуждения

о бедствии, угрожающем массе населения, он показался крайне веским. И все с ним согласились. Какие тут *рассуждения* о потребностях, этом коньке, за который хватаются теперь все, желающие продолжать жить, как жили, и закрыть глаза на причины и цену подобного житья, когда, с одной стороны, голод, а с другой – откладывание поездки в Петербург, покупки нового платья и т.п. Хороши сравнения!

Раздаются, однако, и другие голоса: голод будет у крестьян – начнутся разбои, поджоги и снова подымется аграрное движение, нагнавшее такого страха года два тому назад и до сих пор вполне не утихшее. Надо озаботиться принять меры против голода. Здесь также соображения чисто эгоистические, но все-таки они несравненно лучше первых. И они имеют много шансов вероятия. Небольшие волнения были в Котовке еще осенью 1884 года, поджоги – явление далеко не редкое. Наконец, есть и голоса более гуманные – лиц, на которых здесь косо посматривают, как на красных... Представление о «красном» здесь удивительно странное. Единственная мерка – это своя личная матерьяльная выгода.

Сильно развито, например, здесь битье помещиками крестьян. Бьют не только дворян, но и крестьян из деревень. И всякий, кто не следует этому правилу, всякий, кто решится громко высказывать свое негодование против подобной меры, есть красный, есть доктринер, идеалист, утопист... Я никогда не верил в возможность подобных фактов, если бы мне не пришлось убедиться в этом и слышаться столько, что иногда какая-то грусть, злоба душили меня, не давали мне долгое время покою. Я удивлялся, как это безнаказанно сходит с рук. Что бы не быть голословным, приведу несколько фактов.

Повар-старик отходит от места по болезни, помещик (С.А. [Короленко]) призывает его к себе в контору и при расчете вырывает у него часть бороды и кровянит лицо. С этим помещиком в прошлом году случился, однако, казус, к сожалению, его не образумивший. Он хотел побить одного из своих дворовых, тот выхватил нож и бегал за помещиком, ища его по саду и крича: «Я ж тебе вбью, я тебе вбью!» Несмотря на это, этот человек служит у него до сих пор, тот только его не бьет. Помещики бьют подчиненных, а старосты, прикащики лупят своих, и идет здесь битье, едва ли далеко ушедшее от времен, казалось канувших в Лету. Не только бьют кулаками, но, бывает, секут прикащики подростков. Управляющий одного помещика говорит прислуживающей дивчине, провинившейся в чем-то: «А так-то: пойдем только на степь, – здорово выпорем». Бедная, боялась этого как огня, так как вечером она должна была идти на работу в степь. Другие помещики устраивают у себя род гаремов или публичных домов и угощают «девками» особенно приятных им гостей...

Комментарии излишни. Факты эти, в которых мне пришлось убедиться, должны сделаться достоянием истории и *они* много объясняют в тех волнениях, какие теперь не улеглись здесь, и в том, что неминуемо произойдет здесь. Я, помню, не верил, когда читал в «Громаді за 1878 год описание подобного рода фактов и считал их партийными средствами борьбы. Теперь убедился...

Приток рабочих сюда должен сократиться. Неурожаи, падение цен на хлеб – а теперь новая, обыкновенно тяжело ложащаяся на рабочий класс, вещь – введе-

ние машин, которые вводятся отчасти от того, как говорят сами помещики, чтобы быть в меньшей зависимости от рабочих.

<...> Новомосковский уезд, который я перерезал по разным направлениям от Орели [– притока Днепра –] до Самары и до Днепра, поражает своим однообразием: все та же степь, крайне печального вида в этом году, те же балки, те же полузаросшие очеретом, иногда до 2–3 сажень высотой – речонки да ставки, нет хороших обнажений, и кроме лесса да чернозема никакой не видишь породы.

Однообразна и тот же вид носит и южная часть Полтавской губернии, уезд Константиноградский, который я прорезал от Нехворощи до Малой Перещепиной; совсем ТОТ же вид [имеет] и Кобелянский, насколько он виден с железной дороги.

<...> По дороге между Полтавой и Кременчугом очень большая площадь земли занята солонцами, покрывающими землю белым налетом, точно снегом. Здесь недалеко протекает р. Псел, куда ездят купаться в грязи солонцеватой, обладающей какими-то целебными свойствами. Ничего **УСТРОЕННОГО ЗДЕСЬ** нет, [приезжающие] помещаются в хатах, у местных помещиков; приезжают из Кременчуга, Киева, Полтавы и т.п. Это купание началось лет 18 назад, но энергичного предпринимателя до сих пор не нашлось; удобств больным никаких. Целебная грязь и вода в Пселе встречаются далеко не всегда, а местами.

<...> В Херсонском уезде степь еще более печальна, так как здесь пришлось еще хуже; хлебов почти нет, сена [нет] также, и степь эта чрезвычайно уныла; торчат сухие низкие травы, грустно чернеет, черная как смоль, земля...

Удивительна картина степи, такой обнаженной, какова она теперь, лунной ночью; отблески от Луны самые разнообразные; вон белеет полоска, точно снегом покрытая, или это отблеск воды, но на деле это отражение лунного света от низких стебельков полегшего хлеба; одно и то же поле имеет совсем иной цвет, если смотреть на него с разных сторон, точно лучи света, на него падающие, поляризованы, что, конечно, и есть на самом деле.

Кстати, об отражении. Никогда раньше не случилось мне заметить то совсем особое отражение, какое дает в колеблющейся воде Млечный путь. Теперь, сидя ночью на пароходе на Днепре, в Кременчуге, в тихий день безлунный, я впервые видел это. Это какой-то совсем особый отблеск, точно мерцание фосфоричного, слабо опалесцирующего тела, притом какой-то неправильной полосой, расплывающейся в стороны, скользящей по водной поверхности; там, где была вершина валика зыби, она там исчезала совершенно, и когда проходила через это место вершина волны, он вновь появлялся с тем же своим блеском, туманным, неясным; точно тонкая пленка беловатого дыма волною двигалась по воде, упорно следуя одному и тому же, раз выбранному пути.

<...> Изгибы отложений, сами по себе интересные, представляли для меня непреодолимое затруднение; они сильно путали меня, и я перед ними оказался в положении лисицы, видящей виноград, да не знающей, как достать его. Дело в том, что перенести их на бумагу я не мог, так как рисовать не умею, фото-

графического прибора со мной также не было. С другой стороны, я не знаком со способами измерения таких складок, не знаком с механизмом их образования.

<...> Отчего происходят все эти складки, что была за причина, их образовавшая? Теперь я не могу никак решить этот вопрос, но, без сомнения, этот вопрос может быть решен. Я теперь не в состоянии даже высказывать какие бы то ни было предположения, так как это будет парением в небесах, до такой степени малы мои фактические познания по этому коренному вопросу планетной жизни. Я прихожу к убеждению о необходимости мне точно ознакомиться с этим вопросом хотя бы по работам Гейма и Пфаффа, известным мне по изложению. С ними я смогу вполне справиться только по ознакомлении с механикой, и таким образом все меня приводит к необходимости изучения механики и высшей математики. Если бы по складкам удалось определить направление и силу давлений, здесь происходивших, это, может быть, было бы достаточно для приблизительного определения их последовательности, времени происхождения этих давлений, их причины. Сбирать подобные данные на всей поверхности земной площади крайне важно для познания структуры Земли, для связывания теллурических явлений с общекосмическими, так как именно подобные пертурбационные явления мы имеем, повидимому, возможность наблюдать в выступлениях водорода, кальция etc. на Солнце, в полосах, замеченных Скиапарелли на Марсе и т.п.

<...> Происхождение минерала можно большей частью изучать по тем или другим его свойствам – микроскопическому ли строению или по физическим [свойствам], по наружной форме. Разными способами можно получить одно и то же вещество, но не всегда оно бывает идентично с полученным другими способами, идентично по своей морфологической форме. На это указывает, между прочим, различие формы одного и того же вещества, получается ли оно сублимацией или из раствора, различие формы минералов разных месторождений, наконец, недавние наблюдения над различием формы органических соединений, – все указывает на влияние внешних различных условий на различия формы...

Обыкновенно упускаемое из виду такое оставление следов реакции в форме полученного вещества может в будущем послужить для выяснения химических процессов жизни, процессов жизни Земли и планетных миров, равно как жизни организмов. Теперь синтезом получено много природных веществ, но мы не можем решить, тот ли способ получения этих веществ был в природе, какой мы употребили. Для этого надо лишь еще более уточнить наши методы исследования и очень может быть, [что] такой способ даст исследование в поляризованном актиническом и тепловом поле и т.п. Мне кажется, что этот коренной вопрос общей морфологии материи может быть решен, а с ним вместе дается и для познания нашей Земли новое могучее средство.

<...> Вообще здешняя страна много может дать для изучения динамической геологии. Не менее важны и те химические процессы, какие нам здесь видны на каждом шагу.

Геннадій БОРЯК

**“ЗНИЩЕНО ШЛЯХОМ СПАЛЕННЯ...”:
НЕВІДОМИЙ ДОКУМЕНТ З ІСТОРІЇ
АРХІВОЦИДУ (АКТ ЗНИЩЕННЯ
УРЯДОВОГО АРХІВУ УКРАЇНИ
У ЛИПНІ 1941 р.)**

“[...] не сумели обойтись без документа,
за который придется потом отвечать:
«Сколько раз я вам говорил, – делайте, что хотите,
но не оставляйте документов, не оставляйте следов»”
Йосип Сталін, 1930

“Отаку неприглядну картину треба намалювати,
точну, правдиву й чесну, і подати уряду, щоб після війни
почати по-новому підходити до свого культурного господарства.
Скільки загинуло у війні? [...] Непошана до старовини, до свого минулого,
до історії народу є ознакою нікчемності правителів,
шкідлива і ворожа інтересам народу. **Однаково, свідомо, чи несвідомо** [...]”
Олександр Довженко, 1942

“Состав материалов, хранящийся в партархиве ЦК КП(б)У, очень небольшой,
большинство фондов уничтожены при эвакуации в 1941-м году [...].
Грубое соотношение оставшихся материалов к уничтоженным
выражается следующими цифрами: 1/10 часть [...]”
*Доповідна записка консультанта
Сектора філіалів ІМЕЛ і місцевих партійних архівів, 1945*

Увазі читача пропонується публікація документа, що засвідчує знищення в Києві влітку 1941 р. працівниками апарату Управління справами Раднаркому УРСР значного масиву урядового архіву з документами за 1921–1940 рр. Того, що залишався у відомчому архіві і не був переданий, як ми кажемо сьогодні, на державне зберігання.

Документ є абсолютно унікальним – і за змістом, і за формою, і за своєю долею. Він має лаконічну назву “Акт” (далі – Акт) і датований 3 липня 1941 р., тобто з’явився на дванадцятий день німецько-радянської війни.

Передусім, він жодним чином не повинен був зберегтися. У цьому автора переконують багаторічні студії з історії українських архівів. Десятки тисяч подібних документів періоду *архівної катастрофи літа – осені 1941 р.*¹ були беззастережно знищені невдовзі після їхнього створення (про них залишилися лише згадки).

Акт, що публікується, є одним з перших відомих на сьогодні (і збережених!) документів, що засвідчують початок другого етапу архівоциду в Україні. Перша хвиля вакханалії нищення архівів, нагадаю, пов'язана з винищенням документальних свідчень про Голодомор². За подібними свідченнями злочинів більшовиків азартно полювали німці, адже їх можна було ефективно використати в антирадянській пропаганді³. Цей же документ, на відміну від багатьох інших, не був знищений і не потрапив до рук окупаційних властей – він був дбайливо евакуйований і благополучно повернувся до Києва разом із жалюгідними залишками довоєнного урядового архіву, точніше – фрагментами архіву Управління справами РНК УРСР⁴. До його створення причетні досвідчені чиновники вищої ланки

¹ За аналогією з метафорою Дмитра Самоквасова щодо *архівного нестроєння*, пропонується дефініція “*архівна катастрофа*” для окреслення короткого періоду історії архівної справи за часів німецько-радянської війни 1941–1945 рр.: саме на цей період підготовки і проведення евакуації (від початку липня до кінця жовтня 1941 р.) припадає лівова частка усіх архівних втрат за всю історію Другої світової війни. Причому, втрат не від рук німецьких окупантів. За обережними оцінками, це – від чверті до половини тодішнього документального масиву українського сегменту Державного архівного фонду СРСР (на думку автора, цифра 25 %, подана у 1-й книзі Національного реєстру втрачених і переміщених архівних фондів, є заниженою і базується лише на одному параметрі – кількості втрачених архівних фондів, а не на обсягах документів (Див.: Національний реєстр втрачених і переміщених архівних фондів. Кн.1: Архівні фонди, втрачені під час Другої світової війни. Київ, 2007. С. 2).

² Див.: Боряк Г.В. “Архівоцид” в Україні 1934–1941 рр. як наслідок Голодомору: організація, перебіг і масштаби винищення документів владних інституцій. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0009222>; Його ж. “Архівоцид” в Україні 1934–1960-х рр. як наслідок Голодомору // Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947) / Матеріали Міжнародної наукової конференції. Київ, 20–21 листопада 2013 р. Київ, 2013. С. 13–18.

³ Див.: *Grimsted Patricia Kennedy. Trophies of War and Empire: The Archival Heritage of Ukraine, World War II, and the International Politics of Restitution.* Cambridge, MA: Harvard University Press, 2001. Р. 196–197; Музей-архів переходної доби: Пофондовий путівник / Уклала О. Бєлая. Державний комітет архівів України. Державний архів Київської області. Київ, 2002. 102 с. (Серія “Архівні зібрання України: Спеціальні довідники”).

⁴ Частина урядового архіву перебувала на державному зберіганні. Обсяг архівного фонду РНК УРСР станом на початок 1941 р. становив 6707 од. зб. (ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 2214, арк. 5–13). Утримувати більшим (принаймні за кількістю справ) був масив документів у тій частині урядового архіву, що перебувала на відомчому зберіганні в Управлінні справами РНК УРСР. Саме він з часом мав би поповнити архівний фонд РНК УРСР у державному архіві (у 1941 р. це був Центральний державний історичний архів УРСР, згодом – Центральний державний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР). Саме про цей масив документів, так і не переданих до державного архіву, передусім і йдеться у цій публікації.

апарату уряду (недосвідченим просто не довірили б таку важливу справу), – це завідувач Загального відділу Секретаріату РНК УРСР, вісім ідентифікованих його помічників, ще кілька помічників, прізвища яких не вдалося встановити, секретар Загального відділу, завідувач Експедицією. Можливо, саме професійний рівень досвідчених апаратчиків і спричинився до збереження документа⁵...

Акт 1941 р. є унікальним також і тому, що він ніколи не мав грифу “ТАЄМНО”. Можна припустити, що в екстремальних умовах і в надзвичайно короткому часі функціонування документа питання про надання йому відповідного статусу просто не ставилося. Крім того, його важко назвати типовим навіть для своєї доби – очевидно, подібних масштабних акцій нищення документів не було з часів макулатурних кампаній (на типовому акті гриф був би проставлений ледь не автоматично, принаймні якби мова йшла про сферу управління НКВС, у віданні якого вже кілька років поспіль перебували державні архіви).

Унікальність Акта й у тому, що за відсутності довоєнних інвентарів (вони не збереглися, значна їхня частина була спалена радянською адміністрацією під час відступу в одному з архівосховищ у Феодосіївській церкві на Печерську)⁶ це – єдиний документ, що розкриває структуру і склад поточного архіву уряду станом на початок 40-х років із значними ретроспективними сегментами за 1920-ті роки. Усі інші збережені до сьогодні документи про знищення є вкрай лаконічними; здебільшого вони засвідчують лише факти спалення архівів⁷.

⁵ Порівн. виноску 25.

⁶ У довідці директора Головного історичного архіву ім. Антоновича Володимира Міяковського від 29 листопада 1941 р. зазначено: “У Третньому відділі (установи після 1917 р.) під час пожежі Феодосіївського архівосховища у вересні місяці загинули: 1. **Увесь довідковий апарат:** а) усі описи фондів (понад 3500); б) топографічні покажчики до усіх архівосховищ; в) картотека фондів; г) список фондів; д) справи (формуляри) фондів; приблизно до 3000 [...]” (ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 1, арк. 314).

⁷ Див. нижче про групу остаточних актів про утилізацію (ЦДАВО України, ф. 2, оп. 7, спр. 407). Вкрай короткі відомості містять і довідки різних центральних відомств, складені під час інвентаризації “архівного майна” в евакуації (жовтень 1941 р.) зокрема, “всі архівні матеріали [РАТАУ], за винятком часткових бухгалтерських документів... залишилися в Києві і очевидно знищені співробітниками РАТАУ, які залишалися в Києві до останнього дня”; “архіви і матеріали Товариства культурних зв’язків з закордоном спалені усі ще в Києві”; “Архів Головліту УРСР знищений шляхом спалення”. З довідки Наркомосу УРСР від 26 жовтня 1941 р.: “1. Основні документи (1 мішок) передано РНК УРСР для відправки [в евакуацію]. Місцезнаходження невідомо. 2. Оперативна документація, фінансові документи за 1941 рік та плани роботи, евакодокументи і бюджет на 1941 рік (5 мішків) знаходяться в м. Старобільську і повинні бути передані Держплану УРСР. 3. Архіви за попередні роки, особисті справи на вчителів і працівників органів народної освіти знищено (спалено) в м. Києві” (ЦДАВО України, ф. 2, оп. 7, спр. 410, арк. 1–6). Можна припустити, що стан архівних фондів інших наркоматів був не кращим.

Унікальність документа, що публікується нижче, полягає і в тому, що він, як мінімум, на три дні випередив сумнозвісну загальносоюзну “архівну” директиву від 6 липня 1941 р. – ключову для, так би мовити, “остаточного розв’язання архівного питання”. Йдеться про таємну Інструкцію Головархіву СРСР “[Про порядок розвантаження від матеріалів, що не підлягають зберіганню, в архівах установ, розташованих на території, оголошеній на воєнному стані]”⁸. Цією інструкцією рекомендувалося задля “швидкого розвантаження” архівів (передусім – відомих) від «максимально великої кількості матеріалів», що не евакуюються та не підлягають зберіганню, негайно забезпечити створення і функціонування в установах і організаціях експертних комісій. Експертам надавалося право на власний розсуд **“правильно вирішувати питання”** (!) і визначати, які матеріали знищувати. При цьому у тих випадках, коли матеріали, на думку експертів, надалі не використовуватимуться “в оперативно-довідкових цілях”, дозволялося порушувати терміни зберігання, передбачені нормативними переліками, і знищувати документи з поточного діловодства, термін зберігання яких ще не витік. Правда, при цьому, крім оперативних цілей, розпливчасто рекомендувалося врахувати “науково-історичну цінність” документів, втім, жодні критерії для цього не зазначалися. Формально саме цей документ спричинив масштабні заходи із знищення архівів у липні–вересні 1941 р.

Інструкція передбачала складання на матеріали, що підлягають знищенню, акта в двох примірниках, з короткою характеристикою, зазначенням обсягу і часу утворення документальних матеріалів, наявності інвентарних описів. Ані коротких характеристик, ані інвентарних описів на знищені справи виявити не вдалося. Цілком очевидно, що за браком часу і спеціалістів облікові документи у повному обсязі не могли бути складеними під час короткотривалої операції знищення.

Зрозуміло, архівна інструкція від 6 липня узгоджувалась із сумнозвісною “тактикою випаленої землі”, про яку йшлося у постановах РНК СРСР та ЦК ВКП(б) від 27, 29 та 30 червня 1941 р. Також про це говорилося у промові Сталіна 3 липня, у пізніших документах⁹. До речі, дві з трьох червневих партійно-урядових постанов щодо тактики випаленої землі досі тримаються в таємниці, принаймні

⁸ Інструкція 6 липня була затверджена заступником наркома внутрішніх справ СРСР В. Чернишовим. Точну назву документа встановити не вдалося; її реконструйовано. Зміст та передбачені нею невідкладні заходи викладено у циркулярі від 23 липня 1941 р. за підписом начальника Архівного управління НКВС УРСР М. Шклярова, розісланому начальникам архівних відділів НКВС УРСР і державних архівів. Відпуск цього циркуляру див.: ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 2128, арк. 14 і зв. Саму ж інструкцію від 6 липня 1941 р. в архівному фонді Архівного управління УРСР не виявлено (!). Тобто, один із ключових документів першорядної ваги про “розвантаження архівів”, що надійшов від безпосереднього керівництва в Москві до центрального архівного відомства в Києві, в архівному фонді останнього виявився парадоксально відсутнім. Знову мотузка в хаті повішеного?..

⁹ Див.: Радянська тактика “випаленої землі” 1941 року. URL: <http://www.territoryterror.org.ua/uk/history/1939-1945/first-soviets/burned-out-land/>

для широкої публіки вони недоступні. Так, в офіційному 12-томному виданні Міністерства оборони РФ «Великая Отечественная война 1941–1945 годов» у документальному додатку серед документів вищого керівництва СРСР початку війни їм не знайшлося місця¹⁰. Про Постанову ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 27 червня 1941 р. «Про порядок вивезення і розміщення людських контингентів і цінного майна» можна дізнатися лише із згадки¹¹ у Директиві РНК СРСР і ЦК ВКП(б) партійним і радянським організаціям прифронтових областей від 29 червня 1941 р.¹² Тут вперше прозвучала та сама теза про цінне майно, що згодом її озвучив Сталін у зверненні по радіо 3 липня: у випадку вимушеного відступу радянських військ “усе цінне майно, у тому числі кольорові метали, хліб і паливо, що його неможливо вивезти, **має бути безумовно знищено**”. Також ішлося про підриви мостів, псування телефонного і телеграфного зв’язку, підпал лісів, складів, обозів. Про необхідність знищення усього майна йшлося і в пізніших документах, зокрема, у проекті Директиви РНК СРСР і ЦК ВКП(б) партійним і радянським організаціям прифронтових областей 18 липня 1941 р.¹³ та інших документах вищого керівництва.

Про те, що питання долі урядових архівів перебувало в центрі уваги вищого керівництва СРСР і особисто контролювалося Сталіним, свідчить епізод з архівом Раднаркому Білорусі, який не встигли ані вивезти, ані спалити. У записці першого секретаря ЦК КП(б) Білорусі П. Пономаренка на ім’я Й. Сталіна від 18 серпня 1941 р. є яскравий пасаж: “Архів Раднаркому БРСР і низки наркоматів залишився в Мінську і не знищений. Сталося це через злочинну розгубленість, проявлену працівниками і головою РНК БРСР. Один одному доручали вивезти або спалити і не простежили. Зараз справа розслідується. Мною був висланий загін 27.VI.1941 р. для знищення, але пробратися в Мінськ уже не міг”¹⁴.

Повертаючися до директивних документів початку липня, слід зауважити одну досить дивну обставину: московську інструкцію від 6 липня, що нібито мала б бути оперативно поширена по усіх регіонах у вигляді циркуляра, у Києві чомусь не поспішали розсилати на місця. Письмовий офіційний циркуляр архівного відомства з відповідними роз’ясненнями, як уже згадувалося, був виданий із двотижневим запізненням – лише 23 липня (!). Як з’ясувалося, у багатьох випадках інструкції спізнилися. Водночас усні розпорядження щодо евакуації і знищення архівів почали надходити по лінії керівництва НКВС одразу після 6 липня.

¹⁰ Див. Великая Отечественная война 1941–1945 годов: В 12 т. Т. 10: Государство, общество и война. Москва, 2014. С. 711–714.

¹¹ Там же. С. 713.

¹² Опубл.: Там же. С. 712–714.

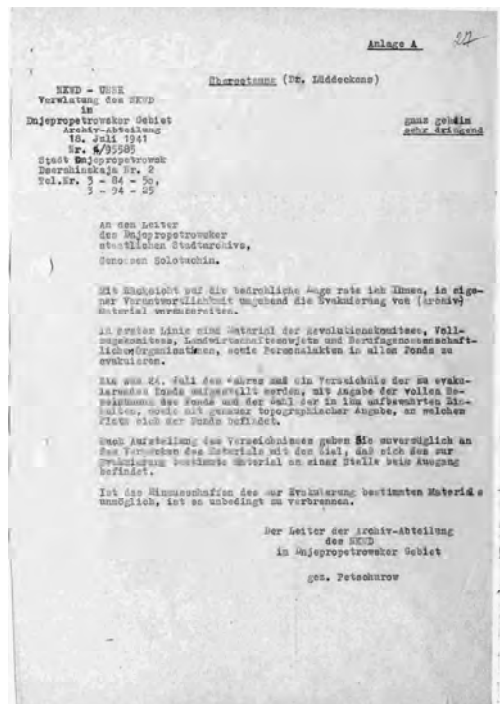
¹³ Там же. С. 719–721.

¹⁴ Там же. С. 723.

Так, 7 липня таке розпорядження отримав начальник архівного відділу НКВС по Вінницькій області Нікітін. Він мав “підготувати найцінніші документальні матеріали відділу секретних фондів до евакуації, усі ж інші документальні матеріали запропоновано було спалити протягом 24 годин”. Намагаючися “вибити” додатковий транспорт для евакуації, керівник архівного відділу аргументував: “відведеного місця у вагоні недостатньо, оскільки в архіві є значна кількість документів, що мають історичне значення, що можуть бути використані в науково-дослідних, народно-господарських та інших цілях”. Нарешті, наводив він останній аргумент, “спалити ж матеріали не було фізичних можливостей”¹⁵.

9 липня в.о. начальника архівного відділу НКВС по Одеській області писав до Архівного управління НКВС УРСР про архіви, які не вдалося вивезти: “мені в усній формі начальник УНКВС та його заступник пропонують знищити [...]. Я здивований, що від Вас досі немає жодних вказівок [...]. Терміново чекаю на Ваші вказівки”¹⁶. Професійні архівісти нерідко самотужки, на власний розсуд і ризик намагалися врятувати архіви від вогню і сподівалися на бодай якийсь захист і допомогу з боку архівного керівництва в Києві. Здебільшого марно.

Отже, найчастіше чиновники на місцях керувалися усними, в окремих випадках – телеграфними розпорядженнями щодо архівів. Жодного оригіналу таких інструкцій на сьогодні не збереглося. Єдиним максимально наближеним до оригіналу зразком документа, що надходив до місцевих архівів, є директива архівного відділу Управління НКВС по Дніпропетровській області Дніпропетровському міському державному архіву від 18 липня 1941 р. “Цілком таємно” та “Терміново”. Документ зберігся у точній ні-

¹⁵ Державний архів Вінницької області, ф. Р-649, оп.8, спр. 8, арк. 2. Замість відведеного місця для евакуації в одну вантажівку, Нікітіну вдалося вивезти 12 (!) вантажних автомобілей. Зазначені дані вперше наведені у публікації Сергія Гальчака (Гальчак С. Державний архів Вінницької області в період нацистської окупації // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвідомчий наук. зб. Вип. 5. Київ, 2002. С.86–94).

¹⁶ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 2314, арк. 21. Документ представлений на онлайнній виставці “Архіви і війна”. URL: <http://tsdavo.gov.ua/vystavky/arhivny-i-vijna/#!gallery-98-3732>).

мецькомовній копії, виготовленій для власних потреб співробітниками Айнзац-штабу Розенберга із знайденого в Дніпропетровську оригіналу. Відповідно до інструкції, евакуації підлягали в першу чергу архіви ревкомів, виконкомів, сільрад, профспілок, а також особові документи усіх фондів. Завершує інструкцію зловісна вказівка: **“якщо вивезти призначені до евакуації документи неможливо, їх треба безумовно спалити”**¹⁷.

Не можна обійти увагою ще один документ – директиву Архівного управління НКВС УРСР від 21 липня 1941 р., що надійшла на запит начальника архівного відділу НКВС по Дніпропетровській області. Вона містить не просто хаотичні, але абсурдно суперечливі і безглузді інструкції. З одного боку, вимагалось “забезпечити архівосховища додатковими **протипожежними заходами** [...], обладнати додаткові виходи; переобладнати глухі решітки вікон на стулкові в інтервалі 2–3 просвітів; за наявності заліза оббити двері і внутрішні віконниці залізом; поповнити архівосховища протипожежним інвентарем, вогнегасниками, ящиками з піском і т. д.”; з іншого – у випадку необхідності документальні матеріали **“особливо важливого значення евакуювати, решту – знищити”**¹⁸.

Загалом, в умовах блискавичного наступу військ Вермахту багато архівів на місцях опинилися безпорадними і не встигли здійснити евакуаційні заходи. На щастя, не завжди встигали і спалити. Зволікання Києва з інструкціями, затримка письмових розпоряджень у два-три тижні стали елементами загалом бездарної і трагічної за наслідками евакуації архівів. Майже чотири місяці тривали спроби вищого керівництва архівної галузі і низових виконавців виконати неможливе завдання: з одного боку, “зачистити” архіви, аби не передати в руки ворога документальний компромат, з іншого – зберегти те, що вважалось цінним, бодай частково забезпечити собі документальну базу для здійснення управлінських функцій і вивезти на Схід хоча б базові для роботи уряду документи¹⁹.

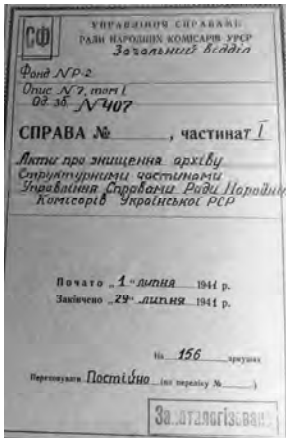
Повертаючись до документа, що публікується, варто зазначити: його унікальність полягає ще й в тому, що він разом із блоком супровідних актів розкриває механізми і хронологію спецоперації із знищення ключових для України урядових архівів.

¹⁷ ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 21, арк. 27. Документ був виявлений Патрицією Кеннеді Грімстед у 1989 р. і став першим у серії знахідок, що розкрили для дослідниці масштабну картину “самознищення” українських архівів (*Grimsted Patricia Kennedy*. Op. cit. P. 188).

¹⁸ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 2314, арк. 19 і зв. (відпуск).

¹⁹ Діяльність в евакуації новоствореного архіву, що зберігав архівний фонд РНК УРСР, а також уряду УРСР, що опинився на Сході із рештками поточного архіву РНК, становить окрему сторінку цієї історії і тут не розглядається. Порівн. наприклад.: *Мишчак І.* Діяльність архівних установ України в роки Великої Вітчизняної війни // *Історія України: Маловідомі імена, події, факти: 36 статей. Вип. 26.* Київ, 2004. С. 96–108; *Григорчук Н.В.* Створення Центрального державного архіву Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР // *Архіви України.* 2016. № 5–6. С. 216–237 та ін.

Парадоксально, але цей ЦІЛКОМ НЕТАЄМНИЙ документ від моменту виявлення в 1966 р. і до сьогодні не просто перебував на відкритому зберіганні, він мав цілком адекватний заголовок, винесений на обкладинку справи № 406 (“Акт про знищення архіву Управління справами Ради Народних Комісарів Української РСР (за 1921–1939 рр.)”). Назва справи належно зафіксована у машинописному описі № 7 архівного фонду № 2, “Кабінет Міністрів України”. Дослідники, що вивчали міжвоєнну добу, а також початковий період німецько-радянської

війни, ніяк не могли оминати цей документ під кричущим заголовком, він перебував просто “на поверхні” їхніх пошуків. Його могли бачити автори спеціальних публікацій, присвячених історії архівної справи цієї доби²⁰, історії урядового архіву²¹, історії ЦДАВО²², втім, усі одноставно соромилися використати або бодай згадати його у своїх студіях! Припускаю: розгубилися і не знали, що з цим робити. Пригадується сумний жарт про мотузку в хаті повішеного із “Дон Кіхота”: ні слова...

В усякому разі, аркуш використання у справі не залишився недоторканим: перші автографи дослідників датовані 1981 (невстановлена особа) та 1989 рр. (підпис колишнього очільника Головархіву УРСР Олександра Мітюкова, який планував після виходу у відставку повернутися до перевидання монографії про історію архівної справи).

²⁰ Див.: Мітюков О.Г. Радянське архівне будівництво на Україні (1917–1973). Київ, 1975; Мищак І.М. Архівна справа в Україні середини 1940-х – середини 1960-х років. Історичний нарис. Київ, 2006.

²¹ Див.: Яковлева Л.В. До питання про відновлення втраченої під час Великої вітчизняної війни частини фонду Ради Народних Комісарів // Архіви України. 1988. № 5. С. 6–12. Цікаво, що автор (на той час – директор ЦДАЖР УРСР) стримано наголосила, що документи за 1932–1943 рр. з архіву уряду та інших центральних органів “свого часу на державне зберігання не надійшли і під час війни майже всі загинули” (Там само. С. 6–7). Це визнання можна вважати глухим натяком на Акт 1941 р. Грандіозний проект реконструкції довоєнного складу архівного фонду Раднаркому УРСР тривав від 1974 р. За півтора десятиліття результатом роботи стали 20 тис. документів, що у вигляді копій поповнили фонд Раднаркому. Наскільки відомо автору, проект не було завершено, і наприкінці 80-х років минулого століття він був фактично згорнутий.

²² Григорчук Н.В. Створення Центрального державного архіву Жовтневої революції... С. 216–237.

Нагадаю, про трагедію *самознищення* архівів у 1941 р. неодноразово писалося у новітній літературі²³. Зрештою, ці факти стали хрестоматійними і увійшли до підручника²⁴. Але відповідні документи ніколи не оприлюднювалися.

У 2008 р. про цей документ повідомила мене директорка ЦДАВО України Наталя Маковська. Відтоді ідея оприлюднення Акта не полишала мене.

Акт, що публікується нижче, надрукований на друкарській машинці (перший примірник машинопису; невідомо, чи були ще копії), має 5 аркушів. Стара перекреслена архівна пагінація олівцем у правому верхньому куті кожного аркуша (арк. 28–32) засвідчує попереднє перебування документа у складі іншої архівної справи, звідки документ вилучили та створили з нього окрему одиницю зберігання. Відповідно, зазначеним аркушам надали нову пагінацію: 1–5.

Документ, імовірно, було виявлено під час опрацювання розсипу у відомчому архіві Секретаріату Ради Міністрів УСРС у 1966 р. Принаймні саме цим часом датована машинописна чистова копія (також перший примірник). Копія не відтворює жодних позначок і поміток, але має засвідчувальний запис: «Верно: Л. Зимарев. 27 июня 1966 г.»²⁵. Шестисторінкова копія долучена до справи і продовжує пагінацію оригіналу від аркуша 6-го до 11-го.

²³ Див.: *Грімстед Патриція Кеннеді, Боряк Геннадій* Доля українських культурних цінностей під час Другої світової війни: винищення архівів, бібліотек, музеїв. 2-ге вид. Львів, 1992. С. 12–18. Детальний огляд публікацій про евакуацію і знищення архівів у перші місяці війни наведений у монографії Патриції Кеннеді Грімстед: *Grimsted Patricia Kennedy*. Op. cit. Р. 183–198. Широкий історіографічний і джерельний контекст проблеми представляє К. Климова у вступній статті до першої книги Національного реєстру втрачених і переміщених архівних фондів: *Климова К. Передмова // Національний реєстр втрачених і переміщених архівних фондів. Кн. 1: Архівні фонди, втрачені під час Другої світової війни. Київ, 2007. С. 7–11 і далі. Втім, важко не погодитися із твердженням Патриції Грімстед: «повна документальна історія цього [архівного] винищення в Україні ще має бути написана» (*Grimsted Patricia Kennedy*. Op. cit. Р. 196).*

²⁴ *Дубик М.* Архіви УРСР у роки Другої світової війни // Нариси історії архівної справи в Україні. Київ, 2002. С. 445–447. Першість в оприлюдненні страхітливих даних про масштаби *самознищення* архівів (на мою думку, цей термін доволі точно окреслює сутність і мету акції знищення архівів тими, хто, по суті, їх створював: аби не завдати більшої шкоди...), напевно, належить представнику старшого покоління російських архівістів Всеволоду Цапліну (1924–2003), директору Центрального державного архіву народного господарства СРСР (нині – Центрального державний архів економіки, РДАЕ) у 1977–1990 рр. Його монографія «Архивы, война и оккупация», завершена у далекому 1968 р., стала занадто викривальною і сміливою, аби бути опублікованою. Саме тому блискуча праця видатного архівіста досі залишається в рукопису; вона зберігається в його особовому фонді у ЦДАЕ (ф. 777, оп. 1, спр. 35–37).

²⁵ Показово, що підпис Л. Зимарева, працівника апарату в 1966 р., відповідального за урядовий архів, зустрічається в документах, пов'язаних з діяльністю апарату уряду на чверть століття раніше: він бере активну участь в евакуаційних заходах, зокрема, 16 серпня 1941 р. засвідчує перебування в Харкові матеріалів довідкового бюро Управління

На першому аркуші перед назвою документа – помітка олівцем: “Нач.[ало]”; на п’ятому – тим самим почерком помітка “Оконч.[ание]”.

Загалом у документі зафіксовано 72 позиції на окремі групи документів, що відклалися у певних структурних підрозділах Управління справами РНК УРСР. Кожна позиція містить назву підрозділу, хронологію та обсяг справ. Тобто, йдеться про відомчий архів уряду, який не був переданий до державного архіву і на час знищення фактично “комплектувався”, тобто перебував на стадії приймання справ від структурних підрозділів Управління справами. Про це свідчать, зокрема, й облікові документи, зосереджені в останній, 72-й позиції (тут згадані акти про передавання документів до архіву від 22 серпня, 6 вересня 1940, 15–30 січня 1941 рр.; частково їх вдалося ідентифікувати²⁶).

Документ має сліди інтенсивної облікової роботи: списки звірялися (опрацьовувалися?), як мінімум, тричі, що засвідчено відповідними позначками. Пердусім при цифрах з правого боку на усіх без винятку 72-х позиціях акуратно проставлені дрібні стандартні подвійні позначки чорнилом. На частині позицій (7-ми) на перших двох аркушах при цифрах з лівого боку проставлені подібні одинарні помітки чорнилом; вже з другого аркуша їх чомусь перестали проставляти. Натомість 47 із 72-х позицій мають впевнені позначки олівцем, які чітко корелюються з помітками ручкою “Утиль” на правому березі з підписами виконавців, експертів або інших осіб. Отже, пряма кореляція 47-ми позначок з висновком “Утиль” має однозначно свідчити про їхнє знищення, це чітка ознака того, що “смертний вирок” стосовно цих масивів документів був виконаний.

Операція знищення відомчого архіву Управління справами РНК УРСР проводилася 3–4 липня 1941 р., як уже зазначалося, досвідченими працівниками апарату, причому спеціалістами вищого ешелону Секретаріату РНК. Формально санкція на знищення (імовірно, у вигляді усного розпорядження) була надана завідувачем Секретаріату РНК С. Сулимою.

Крім членів комісії – завідувача Загальним відділом Секретаріату Ф. Злобіна, його помічників Д. Веселкова і М. Толокнова, а також секретаря Загального відділу М. Ямпольської, в експертизі брали участь, як засвідчують підписи при помітках «Утиль», завідувач Експедицією О. Худобець, помічники завідувача Секретаріату РНК Глущенко, А. Емдін, Канар’ян, Кашперський, Чихман, Фурман, Шевченко, Якір, ще кілька неідентифікованих осіб, загалом – бл. двох десятків працівників. Значення і мету того, що вони роблять, вони добре усвідомлювали,

ня справами, відповідно до опису (ЦДАВО України, ф. 2, оп. 7, спр. 405, арк. 3). Не виключено, що саме він долучився до збереження облікових документів щодо долі урядового архіву. Ще раніше, у вересні 1938 р. Л. Зимарев засвідчує своїм підписом копію Протоколу № 1 засідання урядової комісії з приймання будинку Управління справами РНК УРСР у Києві по вул. Кірова, 23 (ЦДАВО, ф. 2, оп. 7, спр. 70, арк. 8). Отже, як мінімум, можна впевнено говорити про його багаторічний досвід роботи в апараті Управління справами уряду України.

²⁶ Акти від 15–30 січня 1941 р.: ЦДАВО України, ф. 2, оп. 7, спр. 409, арк. 31–33; акт від 6 вересня 1941 р.: там само, арк. 15.

можливо, дискутували між собою, адже частину справ (імовірно, під час остаточної експертизи) викреслювали із списків “документів-смертників”, окремі ж рятівні позначки (номери врятованих справ) потім знову закреслювали і повертали їх до категорії “утиль”. Словом, навіть поверхове знайомство з текстом засвідчує інтенсивну експертну роботу членів комісії. Вся операція (за документами) тривала не більше п’яти днів; крайні дати, що зустрічаються серед облікових документів, це 2–6 липня 1941 р.

Важко сказати, чи цими днями обмежився процес фізичного спалення 8 тис. справ. Але якщо рахувати пересічний обсяг справи до 100 арк., то мова могла йти про достатньо великий масив – від 500 тис. до 1 млн аркушів документів, а це становитиме, як мінімум, 100 погонних метрів архівних полиць)²⁷.

Непросто відповісти й на запитання, чим, крім загальних вказівок начальства і наявних нормативних документів (номенклатура, переліки із термінами зберігання тощо), керувалися члени комісії, експерти та інші учасники операції? Якою була логіка експертів? Як мінімум, треба було евакуювати або беззастережно знищити особові документи, передусім на комуністів, інших активістів, агентуру, підпільників-диверсантів та інших категорій громадян і їхніх родин, що опинялися під загрозою під час німецької окупації. Зрозуміло, треба було також подбати про документацію, за сучасною термінологією, військово-промислового комплексу, по суті – майже усіх промислових, гідротехнічних та інших подібних об’єктів. Але далі можна довго дискутувати, марно шукаючи логіку у діях експертів. За браком вихідних даних (щодо змісту справ) не будемо цього робити.

Як же виглядав масив документів, приречених на знищення? Доволі чітке уявлення про нього дає структурування переліку окремих сегментів архіву за структурними підрозділами – групами та секторами Управління справами (див. табл. 1, 3), а також за хронологією справ (табл. 2, 4). Загалом в Акті зафіксовано **22 716** одиниць зберігання. Більше третини з них (8764 од. зб.) мають позначки, що однозначно вирішили їхню долю: “Утиль” (табл. 1). Якщо вирахувати з цієї кількості 164 справи (табл. 5)²⁸, внесені остаточною експертизою до переліку тих, що не підлягають утилізації, то загальна кількість безумовно знищених справ становитиме **8 600 одиниць**. Приблизно чверть переліку – 25 позицій – не має позначок “утиль”, що однозначно засвідчили б знищення цього масиву документів²⁹. Але сумарний обсяг цього масиву майже вдвічі перевищує категорію зни-

²⁷ Обрахунки автора. Вони є вкрай умовними і аж ніяк не відбивають реальну картину, хіба допомагають наблизитися до розуміння загальних контурів тих масивів документів, про які йдеться.

²⁸ Це позиції №№ 32, 37, 38, 39, 47, 51, 58, 59, 60, 61, 63, 66, 67, 71 з документами передвоєнної доби, переважно 1938–1940 рр., але трапляються справи 1934, 1937 та інших років. Очевидно, вони були потрібні для оперативної роботи певних підрозділів апарату.

²⁹ Водночас категорично визначати долю документів лише за цими позначками немає підстав. Відповідно до Акта від 3 липня, матеріали позицій №№ 31, 32 і 59 (сільгоспсектор, 1928–1939 рр.) мали б залишитися, адже вони не мають позначки про остаточну утилізацію. Натомість на них виявлено остаточний акт про знищення

щених документів. Таких справ нараховується **13 952** одиниці, а разом із врятованими 164-ма – **14 116** (табл. 3). Ці, а також «врятовані» справи мають, очевидно, скласти предмет спеціального подальшого, без перебільшення, – віртуозного дослідження: їх треба спробувати ідентифікувати серед тих, що є в наявності на сьогодні в урядовому архіві. З огляду на повну відсутність довоєного довідкового апарату, який розривав би склад фондів на рівні одиниць зберігання³⁰, це може бути непростим завданням.

Табл. 1

Структурні підрозділи Управління справами РНК УРСР, архіви яких були знищені відповідно до Акта 3 липня 1941 р.

Назва підрозділу	Хронологія справ	Обсяг
Загальний секретаріат Управління справами РНК УРСР	1929, 1933–1939	333
Експедиція Управління справами РНК УРСР	1937, 1938	65
Реєстратура Управління справами РНК УРСР	1937–1939	54
Сектор заготівель	1938, 1939	272
Сектор інформації	1928–1938	1769
Сектор капітального будівництва	1939	70
Сектор культури	1934, 1939	787
Сектор охорони здоров'я	1938, 1939	108
Сектор промисловості	1929–1938	1275
Сільгоспсектор (Сектор сільського господарства)	1938–1939	487
Сектор торгівлі (Сектор торгівлі і цін)	1932–1939	715
Сектор транспорту і зв'язку (Сектор перевезень, транспорту і зв'язку)	1934–1939	323
Сектор фінансів	1938, 1939	221
Юрсектор (Правовий сектор)	1934–1937, 1939	216
Юрбюро	1922, 1927, 1929, 1931–1935	283
Комісія оргнабору робочої сили при РНК УРСР	1933–1939	521
Паливна група (Сектор палива)	1933–1939	668
Бухгалтерія	1923–1936	475
Група трудових книжок	1939, 1940	122
РАЗОМ:		8764/8600*

від 4 липня 1941 р. (ЦДАВО України, ф. 2, оп. 7, спр. 407, арк. 109, акт. № 8). Аналогічною є ситуація з позицією № 56, на матеріали якої також є акт про знищення (там само, арк. 101, акт № 16).

³⁰ Див. виноску 6.

* Із загальної кількості призначених до знищення 164 справи були залишені під час останньої перед спаленням експертизи (див. табл. 5).

Табл. 2

**Хронологія справ, знищених відповідно до
Акту 3 липня 1941 р.**

Справи із сумарною хронологією	
<i>Роки</i>	<i>Обсяги</i>
1923–1930	81
1929–1936	136
1929–1937	1060
1928, 1930–1936	856
1932–1937	504
1933–1934	250
1933–1938	542
1934–1936	102
1934–1937	123
1935–1936	29
1937–1938	960
РАЗОМ:	4643
Справи за окремі роки	
<i>Роки</i>	<i>Обсяги</i>
1922	1
1927	1
1929	1
1931	59
1932	61
1933	92
1934	941
1935	138
1936	77
1937	289
1938	1177
1939	1234
1940	50
РАЗОМ:	4121
ЗАГАЛЬНИЙ ОБСЯГ	8764/8600*

* Із загальної кількості призначених до знищення 164 справи були залишені під час останньої перед спаленням експертизи (див. табл. 5).

Табл. 3

**Структурні підрозділи Управління справами РНК УРСР,
архіви яких не мають позначок про знищення
відповідно до Акта 3 липня 1941 р.***

Назва підрозділу	Хронологія справ	Обсяг
Секретаріат Голови РНК УРСР	1922–1925, 1927–1934	877
РНК УРСР і Економрада (протоколи і матеріали засідань)	1921–1937	10492
у тому числі – Матеріали з промисловості	1925–1933	395
Сільгоспсектор (сектор сільського господарства)	1928, 1930, 1932–1937	883
Укрконцеском	1921–1930	495
Комісія з українізації	1924–1930	173
Експертні ради при РНК	1931, 1932–1937	117
Комітет сприяння Дніпробуду	1926–1932	176
Комісія виконання при РНК	1931–1933	196
Сектор друку і видавництва	1939	51
Сектор комунального господарства	1939	97
РАЗОМ:		13 952/14 116**

Табл. 4

**Хронологія справ, що не мають позначок про знищення
в Акті 3 липня 1941 р.**

Справи із сумарною хронологією	
<i>Роки</i>	<i>Обсяги</i>
1921–1923	52
1921–1930	495
1922–1934	877
1926–1932	176
1924–1930	173
1924–1932	92
1925–1933	395
1928–1937	883

* До таблиці не включені дані з останньої позиції Акта – “Матеріали із здавання й приймання архівних справ (акти від 22-го серпня, 6 вересня 1940 року та від 15–30 січня 1941 р.)”. Вони також не були знищені і на сьогодні зберігаються в архіві уряду: ЦДАВО, ф. 2, оп. 7, спр. 409, арк. 15 (6 вересня 1940 р.), арк. 31–33 (15–30 січня 1941 р.).

** До загальної кількості, ймовірно, залишених справ треба додати 164 справи, не знищені в результаті останньої перед спаленням експертизи (див. табл. 5).

1931–1933	196
1931–1937	117
РАЗОМ:	3456
Справи за окремі роки	
<i>Роки</i>	<i>Обсяги</i>
1925	1328
1927	1692
1928	1781
1929	1336
1930	1250
1931	1373
1932	1284
1934	59
1935	83
1936	73
1937	56
1938	33
1939	148
РАЗОМ:	10 496
ЗАГАЛЬНИЙ ОБСЯГ	13 952/14 116*

Табл. 5

Справи окремих структурних підрозділів Управління справами РНК УРСР, призначені до знищення, але не утилізовані відповідно до Акта 3 липня 1941 р.

Назва підрозділу	Хронологія справ	Обсяг
Сектор заготівель	1939	2
Сектор культури	1939	14
Сектор охорони здоров'я	1938, 1939	11
Сільгоспсектор (Сектор сільського господарства)	1938, 1939	39
Сектор торгівлі (Сектор торгівлі і цін)	1932–1939	68
Комісія оргнабору робочої сили при РНК УРСР	1934–1939	16
Група трудових книжок	1939, 1940	14
РАЗОМ:		164

* До загальної кількості, ймовірно, залишених справ треба додати 164 справи, не знищені в результаті останньої перед спаленням експертизи (див. табл. 5).

У загальних рисах, умовно “врятований” архів являв собою значний масив протоколів засідань уряду і матеріалів Економічної ради (1921–1937), Експертної ради “з промисловості” (1925–1933). Врятовано від утилізації (принаймні 3 липня 1941 р.) архіви Укрконцескому за 1921–1930 рр., Комісії з українізації (1924–1930) та Комісії виконання РНК (1931–1933) (?!)³¹, Сектору друку і видавництва (1939); документи Комітету сприяння Дніпробуду (1926–1932) та деякі інші категорії і групи.

Водночас беззастережно знищено архіви більшості структурних підрозділів Управління справами за 1922–1940 рр.: Секретаріату Голови РНК УСРР за 1922–1925, 1927–1934 рр.; Загального секретаріату Управління справами за 1929, 1933–1939; Експедиції (1937–1938) та Реєстратури Управління справами за 1937–1939 рр., секторів (заготівель, капітального будівництва, комунального господарства, промисловості, фінансоів, друку і видавництва, охорони здоров’я переважно за останні роки, 1938–1939; торгівлі, транспорту і зв’язку, 1932–1939; культури, 1934, 1939; оргнабору робочої сили, сектору палива 1933–1939). Утилізовано архіви Юридичного бюро (1922–1935), Правового сектору (1934–1937, 1939); зрозуміло – групи трудових книжок за 1939–1940 рр. Знищено картки реєстрації кореспонденції – ключ до архіву Управління справами за 1937–1938 рр. – обсягом бл. 2,4 тис. карток. Знищено пізніші документи сільськогосподарського сектору за 1938–1939 рр., натомість абсолютно алогічно не було утилізовано аналогічні документи за попередні роки (1928, 1930, 1932–1937).

Хронологія знищених і не знищених справ представлена у табл. 3 і 4 відповідно. Якщо не рахувати величезний масив справ з сумарними хронологічними показниками (понад 7 тис. од.), то, серед знищених справ бл. 5000 мають документи 1931–1939 рр. 3-поміж них найбільше було утилізовано справ за **1938** (понад 2 тис. одиниць) та **1939 рр.** (бл. 1,3 тис. одиниць). У цій групі документи зазначених двох років дають 3300 одиниць з 4900, тобто **бл. 70 % загального масиву знищених справ**. Водночас, зрозуміло, саме вони могли придатися у процесах управління економікою та іншими сферами життя в УСРР.

Паралельно із знищенням відомчого архіву Секретаріату, за розпорядженням керуючого справами РНК М. Нижника усі без винятку групи і сектори Управління справами і Секретаріату РНК провели тотальне знищення всіх

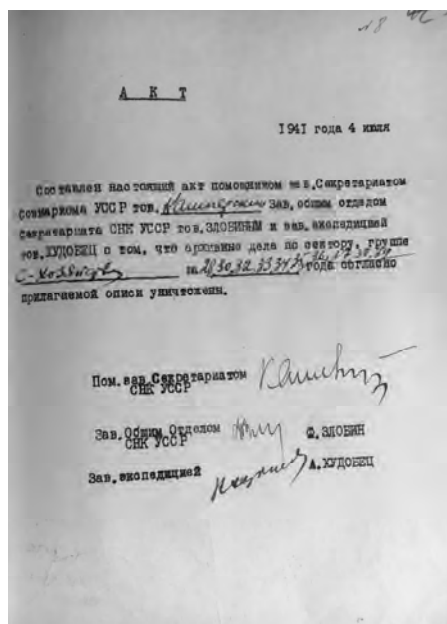
³¹ Йдеться про архів постійної комісії з контролю за виконанням, створеної при РНК УСРР Постановою ВУЦВК та РНК УСРР від 4 лютого 1931 р. (Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України № 3, 15 березня 1931 р. с. 62–63, № 34). У преамбулі постанови декларовано: “перевірка виконання і зв’язане з цим зміцнення радянської дисципліни є одне з найважливіших завдань керівництва справою будівництва соціалізму”. Дивно, але і цей архів з документами десятилітньої давності потрапив до числа перших пріоритетів, спалити які не піднялася рука чиновників апарату.

документів поточного діловодства за 1940 і 1941 рр. (включно до 1 липня), не переданих до відомчого архіву уряду³².

Частково збереглася ще одна категорія документів – це остаточні акти про знищення архівів структурних підрозділів з урядового архіву, що чітко кореспондуються з відповідними позиціями Акта³³. По суті, це документи про безпосереднє “виконання вироків”, зафіксованих у загальному Акті 3 липня. Вони являють собою стандартні машинописні бланки (розмножені гектографічним способом), куди вписувалися прізвища помічників завідувача Секретаріату РНК (за окремими помічниками були закріплені певні структурні підрозділи). Дві інших особи залишалися в усіх актах незмінними: завідувач Загальним відділом Ф. Злобін і завідувач Експедицією О. Худобець. Також у порожні місця бланків вписувалася назва структурного підрозділу і роки знищених документів. Кількість справ при цьому не зазначалася. Знищення відбувалося згідно з описом, але жодних описів виявити не вдалося, відтак переліків знищених справ немає.

На сьогодні виявлено лише частину таких актів (18 одиниць), що відповідають 38-ми позиціям Акта 3 липня 1941 р. Для 19-ти позицій (це приблизно третина загального переліку) відповідників немає. Неповноту збережених документів засвідчує також і їхня нумерація: №№ 1–17, [...], 33 (бракує, як мінімум, 14-ти актів). Усі наявні акти датовані 4–6 липня 1941 р., – саме в ці дні виконувалися “смертні вироки” документам урядового архіву. Так, акт № 1 відповідає поз. 48, 68; № 3 – поз. 38, 69; № 5 – поз. 50, 66; № 6 – поз. 40, 49; № 7 – поз. 39, 58; № 8 – поз. 31, 32, 59; № 9 – поз. 44; № 10 – поз. 52–55; № 11 – поз. 33, 46; № 13 – поз. 37, 47, 61; № 14 – поз. 3–5; № 15 – поз. 20; № 16 – поз. 56; № 17 – поз. 6–13; № 33 – поз. 62.

Для актів № 2, 4, 12 відповідників знайти не вдалося. Зрозуміло, що до Акта 3 липня 1941 р. потрапили не всі групи знищених урядових документів. Тут немає, наприклад, матеріалів “по сектору, групі територіальній за 1938, 1939 роки”, куди входили “усі протоколи і постанови усіх облвиконкомів і виконкомів облрад” (акт № 2); архіву Комітету у справах фізкультури при РНК УРСР, Наркомсоцзабезу за 1938, 1939 рр. (акт № 4). Імовірно, склалися й інші зведені акти, подібні до Акта 3 липня 1941 р. Первинна архівна пагінація із значно

³² Див.: ЦДАВО України, ф. 2, оп. 7, спр. 407, арк. 3–5.

³³ Там само, арк. 99–116.

більшими цифрами на аркушах Акта 3 липня нагадує нам про те, що первинні справи про знищення урядових архівів були значно грубшими. Принаймні таку можливість не можна виключати. Адже в архіві уряду мали б концентруватися акти на знищення архівів наркоматів та інших центральних відомств, які не були евакуйовані.

Отже, в умовах обмеженого часу рішення щодо долі тих чи інших документів приймалися блискавично. Погодимось: у цій ситуації без санкції Кремля ліквідувати оперативне ядро урядового архіву в Києві, та ще й у такі короткі терміни, було б просто неможливим.

Дана публікація має вважатися лише першим кроком в оприлюдненні і дослідженні публікованого документа. Попереду – копітка робота з ідентифікації масиву справ, первісно призначених до знищення і внесених до Акта, але згодом не знищених; варто продовжити пошуки опису на зазначені в акті справи, спробувати зрозуміти мотиви або бодай знайти елементарну логіку в діях експертів при визначенні долі відібраних саме для евакуації, а не знищення, справ; продовжити кореляцію між окремими сегментами урядового архіву тощо.

Безумовно, це – лише один епізод з архівної трагедії 1941 р.

Безумовно, він означав зачистку архівів, зачистку історичної пам'яті про міжвоєнну добу. Зачистка розпочалася за тиждень до того, як війська Вермахту досягли оборонних рубежів Києва на Ірпіні. Очевидно, вже тоді було зрозуміло, що в умовах катастрофи на фронтах і провального браку транспортних засобів провести повноцінну евакуацію не вдасться (за обережними оцінками, вдалося вивезти на Схід не більше 5–6 % фондів державних і до 10 % – партійних архівів)³⁴. Тому тотальна зачистка архівів – це все, що залишалося, аби не дати в руки німців документальні інструменти для управління окупованими територіями (адміністративні архіви), ускладнити відбудову промислових, транспортних і гідротехнічних об'єктів (економічні архіви), зберегти агентурну мережу диверсантів-підпільників, не допустити репресій проти активістів (особові архіви). Для ретельного відбору і аналізу не було часу. Можна шукати логіку і пояснення, можна звинувачувати або виправдовувати організаторів і виконавців спецоперації, але факт залишається фактом: було здійснено ще один крок на шляху *демонізації* та *денаціоналізації* України, ще один крок до *деформації джерельної бази*

³⁴ Ці “незручні” дані, як зазначалося вище (див. виноску 24), чи не вперше були оприлюднені у монографії Всеволода Цапліна (1924–2003) “Архивы, война и оккупация” (1968), згодом були підтверджені і уточнені іншими дослідниками (Див.: *Grimsted Patricia Kennedy*. Op. cit. P. 189–190). Автор також послуговувався рукописом іншої, неопублікованої свого часу, статті Патриції Кеннеді Грімстед “Маловідомі документи про евакуацію, збереженість та нищення українських архівів на початку Другої світової війни” (1993). Рукопис зберігається в архіві автора. Свого часу український переклад статті готувався до публікації в “Архівах України”. Частину матеріалів Патриція Грімстед використала у монографії “Trophies of War and Empire” (2001). Наведені факти сама дослідниця називає “задокументованими в шокуючих деталях” (Ibid, p. 193).

- ^г- 6^а. Дела с материалами бухгалтерии УД СНК УССР за 1923, 1924, 1925, 1926, 1927, 1928, 1929, 1930 гг. – 81 дело.
- 7^а. Дела с материалами бухгалтерии УД СНК УССР за 1931 год – 54 дела.
- 8^а. Дела с материалами бухгалтерии УД СНК УССР за 1932 год – 52 дела^г. //
- ^д-9^а. Дела с материалами бухгалтерии УД СНК УССР за 1933 год – 52 дела.
- 10^а. Дела с материалами бухгалтерии УД СНК УССР за 1934 год – 85 дел.
- 11^а. Дела с материалами бухгалтерии УД СНК УССР за 1935 год – 74 дела.
- 12^а. ^еДела с материалами бухгалтерии УД СНК УССР за 1936 год – 77 дела^д.
- 13^а. Протоколы и материалы заседаний СНК УССР за 1924–25–26–27–28–29–30–31–32 гг. – 92 дела.
- 14^а. Дела с материалами комиссии по украинизации за 1924–25–26–27–28–29–30 гг. – 173 дела.
- 15^а. Протоколы заседаний СНК УССР и Экономсовета за 1925 год – 69 дел.
- Материалы по промышленности за 1925–27–28–29–30–31–32–33 гг. – 395 дел.
- 16^а. Дела с материалами комитета содействия Днепрострою за 1926, 27, 28, 29, 30, 31, 32 гг. – 176 дел.
- 17^а. Протоколы заседаний СНК УССР и материалы к ним за 1926 год – 1259 дел.
- 18^а. Протоколы заседаний СНК УССР и Экономсовета и материалы к ним за 1927 год – 1692 дела.
- 19^а. Протоколы заседаний СНК УССР и к ним материалы за 1928 год – 1781 дело.
- ^е- 20^а. Дела с материалами сектора информации за 1928–1930–31–32–33–34–35–36 гг. 856 дел.
- 21^а. Дела с материалами сектора информации за 1937 и 1938 гг. – 913 дел^е.
- 22^а. Дела с материалами заседаний СНК УССР за 1929 г. – 1336 дел.
- 23^а. Дела с материалами заседаний СНК УССР за 1930 г. – 1250 дел.
- 24^а. Протоколы заседаний СНК УССР за 1931 год – 1373 дела. //
- 25^а. Протоколы заседаний СНК УССР и Экономсовета за 1932 год – 1284 дела.

^г На правому березі помітка чорнилом: Утиль [Підпис: Канарьян]; на лівому навпроти цієї позиції – відповідна помітка олівцем.

^{г-г} На правому березі помітка чорнилом: Утиль [Підпис нерозбірливий]; на лівому навпроти кожної позиції – відповідна помітка олівцем.

^{д-д} На правому березі помітка чорнилом: Утиль [Підпис нерозбірливий]; на лівому навпроти кожної з чотирьох позицій – відповідні помітки олівцем.

^е На правому березі навпроти цієї позиції прочерк олівцем; але на лівому – стандартна помітка олівцем, що в усіх інших випадках засвідчує факт утилізації.

^{е-е} На правому березі помітка чорнилом: Утиль [Підпис нерозбірливий]; на лівому навпроти обох позицій – відповідні помітки олівцем.

- 26^a. Протоколы заседаний СНК УССР и Экономсовета за 1934 год – 59 дел.
- 27^a. Протоколы заседаний СНК УССР и Экономсовета за 1935 год – 83 дела.
- 28^a. Протоколы заседаний СНК УССР за 1936 год – 73 дела.
- 29^a. Протоколы заседаний СНК УССР и Экономсовета за 1937 год – 56 дел.
- 30^a. Протоколы заседаний СНК УССР за 1938 год – 33 дела.
- 31^a. Дела с материалами сельхозсектора за 1928, 1930, 1932, 1933, 1934, 1935 и 1936, 1937 гг. – 883 дела.
- 32^a. Дела с материалами сельхозсектора за 1938 год – 226 дел^{*}.
- 33^a. Дела с материалами сектора промышленности за 1929, 1930, 1931, 1932, 1933, 1934, 1935, 1936 и 1937 гг. – 1060 дел³.
- 34^a. Дела с материалами сектора культуры за 1934 год – 694 делаⁱ.
- 35^a. Экспертные совещания при СНК УССР за 1931, 1932, 1933, 1934 и 1935, 1936, 1937 гг. – 117 дел.
- 36^a. Дела с материалами комиссии исполнения при СНК УССР за 1931, 1932, 1933 гг. 196 дел.
- 37^a. Дела с материалами сектора торговли СНК УССР за 1932 год, 1933, 1934, 1935, 1936, 1937 гг. – 504 делаⁱ.
- 38^a. Дела с материалами топливной группы УД СНК УССР за 1933, 1934, 1935, 1936, 1937 и 1938 гг. – 542 делаⁱⁱ.
- 39^a. Дела с материалами комиссии оргнабора рабочей силы при СНК УССР за 1933–34 гг. – 250 дел, за 1935 г. – 1936 г. – 29 дел, за 1937 гг. – 82 дела, за 1938 г. – 93 дела^к.

^{*} Далі дописано чорнилом: В утиль, кроме дел: 86, 88, 110, 111, 112, 113, 114, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 146, 169, 209 (16) 4/VII–41 [Підписи: Чихман, Кашперский]. На лівому березі навпроти цієї позиції – стандартна помітка олівцем.

³ Далі помітка чорнилом: Утиль [Підпис: Шевченко]; на лівому навпроти цієї позиції – відповідна позначка олівцем.

ⁱ Далі дописано чорнилом: Кроме 544, 571, 572, 582, 583, 585, 587, 589, 60[7?] [остання цифра правлена], 605, 615, 634, 635, 639, 642, 651, 676, 687, 687, 693, 694 = 21. 3/VII [Підпис: Злобин]; на лівому навпроти цієї позиції – відповідна позначка олівцем.

ⁱ Далі дописано чорнилом: № 1, 2, 3, 4, 5, 14, 15, 17, 18, 19, 20, 26, 27, 40, 45, 46, 47, 48, 49, 51, 57, 59, 61, 67, 70, 73, 84, 88, 89, 95, 96, 123, 130, 145, 146, 147, 157, 185, 215, 216, 219, 249, 254, 327, 336 [закреслено олівцем], 337, 354, 355, 371, 394, 414 [закреслено олівцем], 417 [закреслено олівцем], 422, 423, 464, [480], 48[...], [486] [три останні номери ретельно закреслені чорнилом, далі – підсумок:] [=] 52. [Підпис: Якир]; На лівому березі навпроти цієї позиції – відповідна позначка олівцем.

ⁱⁱ На двох машинописних рядках цієї позиції – напис зеленим чорнилом: Утиль [Підпис: Эмдин]; на лівому березі – відповідна позначка олівцем.

^к Далі дописано чорнилом: Утиль, кроме №№ 8 [закреслено чорнилом], 17, 28, 180, 243, 244 за 1934, №№ 24 [закреслено чорнилом], 25, 27, 29 (1935–36), 11 (1937), 13, 81, 82,

- 40^а. Дела с материалами сектора транспорта и связи за 1934–1935–1936 и 1937 гг. – 123 дела^п.
- 41^а. Карточки по регистрации корреспонденции УД СНК УССР за 1937 год – 2101 карточка^м. //
- 42^а. Карточки по регистрации корреспонденции за 1939 год – 283 карточки^п.
- 43^а. Дела с материалами Секретариата Председателя СНК УССР за 1922, 1923, 1924, 1925, 1927, 1928, 1929, 1930, 1931, 1932, 1933, 1934 гг. – 877 дел.
- 44^а. Дела с материалами общего Секретариата УД СНК УССР за 1929, 1933, 1934, 1935, 1936 гг. – 136 дел, за 1937 год – 73 дела^о.
- 45^а. Дела с материалами Общего Секретариата УД СНК УССР за 1938 год – 87 дел^п.
- 46^а. Дела с материалами сектора промышленности за 1938 год – 215 дел^р.
- 47^а. Дела с материалами сектора торговли за 1938 год – 99 дел^с.
- 48^а. Дела с материалами сектора финансов за 1938 год – 133 дела^т.
- 49^а. Дела с материалами сектора транспорта и связи за 1938 год – 98 дел^у.
- 50^а. Дела с материалами сектора заготовок за 1938 год – 136 дел^ф.

83, 88 (1938). [Підпис: [Якир?]]; на лівому березі навпроти цієї позиції – відповідна позначка олівцем.

^п Далі помітка чорнилом: Утиль. [Підпис: [Фурман], підпис ідентифікований за іншими документами, див.: ЦДАВО, ф. 2, оп. 7, спр. 407]; на лівому березі навпроти цієї позиції – відповідна позначка олівцем.

^м Далі помітка чорнилом: Утиль. [Підпис: Худобец]; на лівому березі навпроти цієї позиції – відповідна позначка олівцем.

^п Далі помітка чорнилом: Утиль. [Підпис: Худобец]; на лівому березі навпроти цієї позиції – відповідна позначка олівцем.

^о Далі помітка чорнилом: Утиль. [Підпис: Злобин]; на лівому березі навпроти цієї позиції – відповідна позначка олівцем.

^п Далі помітка чорнилом: Утиль. [Підпис: Злобин]; на лівому березі навпроти цієї позиції – відповідна позначка олівцем.

^р Далі помітка чорнилом: Утиль. [Підпис: Шевченко]; на лівому березі навпроти цієї позиції – відповідна позначка олівцем.

^с Далі дописано чорнилом: Утиль крім 7, 19, 20, 21, 22, 23, 32, 33, 80. [Підпис олівцем на правому березі: [Якир]]; на лівому березі навпроти цієї позиції – відповідна позначка олівцем. Під першими шістьма номерами позначки олівцем, ймовірно, належать Якіру.

^т Далі помітка чорнилом: Утиль. [Підпис: [Худобец]]; на лівому березі навпроти цієї позиції – відповідна позначка олівцем.

^у Далі помітка червоним олівцем: Утиль. [Підпис: Фурман]; на лівому березі навпроти цієї позиції – відповідна позначка олівцем.

^ф Далі помітка чорнилом: Утиль. [Підпис: Глущенко]; на лівому березі навпроти цієї позиції – відповідна позначка олівцем.

51^а. Дела с материалами сектора здравоохранения за 1938 год – 60 дел^х.

^ц 52^а. Дела с материалами регистратуры за 1937 год – 24 дела.

53^а. Дела с материалами экспедиции за 1937 год – 18 дел.

54^а. Дела с материалами регистратуры за 1938 год – 30 дел.

55^а. Дела с материалами экспедиции за 1937–1938 гг. – 47 дел^ц.

56^а. Дела с материалами сектора коммунального хозяйства за 1939 год – 97 дел.

57^а. Дела с материалами Общего Секретариата за 1939 год – 37 дел^ч.

58^а. Дела с материалами комиссии оргнабора рабочей силы при СНК УССР за 1939 год – 67 дел^ш.

59^а. Дела с материалами сектора сельского хозяйства за 1939 год – 261 дело^ш. //

60^а. Дела с материалами сектора культуры за 1939 год – 93 дела^ю.

61^а. Дела с материалами сектора торговли и цен за 1939 год – 112 дел^я.

62^а. Дела с материалами сектора капитального строительства за 1939 год – 70 дел^{аа}.

63^а. Дела с материалами группы трудовых книжек за 1939 год – 72 дела^{бб}.

64^а. Дела с материалами сектора печати и издательства за 1939 год – 51 дело.

65^а. Дела с материалами сектора перевозок, транспорта и связи за 1939 год – 102 дела^{бб}.

^х Далі дописано чорнилом: Утиль, крім 16, 17, 30, 45, 46, 47, 48, 51, 52, 60. [Підпис нерозбірливий]; на лівому березі навпроти цієї позиції – відповідна позначка олівцем.

^{ц-ц} На правому березі навпроти чотирьох позицій – позначка чорнилом: Утиль. [Підпис: Худобець]; на лівому березі навпроти усіх позицій – відповідні позначки олівцем.

^ч Далі помітка чорнилом: Утиль. [Підпис: Злобин]; на лівому березі навпроти цієї позиції – відповідна позначка олівцем.

^ш Далі дописано чорнилом: Утиль крім №№ 16, 63. [Підпис [Якир?]]; на лівому березі навпроти цієї позиції – відповідна позначка олівцем.

^ш Далі дописано чорнилом: утиль крім дел: 124, 125, 126, 127, 137, 138, 139, 144, 145, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 179, 80, 181, 182, 183, 184, 187, 197 (23). [Підписи: Кашперський, Чихман]; на лівому березі навпроти цієї позиції – відповідна позначка олівцем.

^ю Далі дописано чорнилом: крім 9, 10, 11, 27, 28, 29, 48, 49, 51, 52, 53, 54, 60, 87, – 14 утиль. [Підпис нерозбірливий]; на лівому березі навпроти цієї позиції – відповідна позначка олівцем.

^я Далі дописано чорнилом: утиль крім № 8, 18, 19, 20, 21, 31, 32 (7) [Підпис: Якир]; на лівому березі навпроти цієї позиції – відповідна позначка олівцем.

^{аа} Далі позначка чорнилом: Утиль [Підпис: Веселков]; на лівому березі навпроти цієї позиції – відповідна позначка олівцем.

^{бб} Далі дописано хімічним олівцем: утиль крім дел за пор.[ядковими] №№ 47, 48, 50, 51, 53, 57, 58, 59, 62, 72 = 10 [сума дописана чорнилом] (всього десять дел). [Підпис: Худобець]; на лівому березі навпроти цієї позиції – відповідна позначка олівцем.

66^а. Дела с материалами сектора заготовок за 1939 год – 136 дел^{гг}.

67^а. Дела с материалами сектора здравоохранения за 1939 год – 48 дел^{гг}.

68^а. Дела с материалами сектора финансов за 1939 год – 88 дел^{лд}.

69^а. Дела с материалами сектора топлива за 1939 год – 126 дел^{ее}.

70^а. Дела с материалами Правового сектора за 1939 год – 22 дела^{ее}.

71^а. Дела с материалами группы трудовых книжек за 1940 год – 50 дел^{жж}.

72^а. Материалы по сдаче и приемке архивных дел (акты от 22-го августа, 6 сентября 1940 года и от 15–30 января 1941 г.).

Настоящий акт представить на утверждение Управляющему Делами СНК УССР.

Опись дел на перечисленные в настоящем акте дела оставить на хранение при делах СНК УССР.

Члены комиссии:

Веселков [Підпис]

Злобин [Підпис]

Толокнов³³

Ямпольская [Худобец]^{ии}

ЦДАВО України, ф. 2, Кабінет міністрів України, оп. 7, спр. 406, арк. 1–5.

Оригінал. Машинопис.

^{ав} Далі позначка чорнилом: (утиль. [Підпис нерозбірливий]); на лівому березі навпроти цієї позиції – відповідна позначка олівцем.

^{гг} Далі дописано чорнилом: Утиль кроме дел № 4 и 2[3]. (2). [Підпис: Глуценко]; на лівому березі навпроти цієї позиції – відповідна позначка олівцем.

^{гг} Далі дописано чорнилом: Утиль, кроме [23]. [Підпис нерозбірливий]; на лівому березі навпроти цієї позиції – відповідна позначка олівцем.

^{лд} На тексті позначка чорнилом: Утиль. [Підпис: [Худобец]]; на лівому березі навпроти цієї позиції – відповідна позначка олівцем.

^{ее} Під рядком дописано зеленим чорнилом: Утиль кроме дел 119 и 121 за 1939 год [Підпис: Эмдин; текст після слова Утиль до підпису закреслений іншим чорнилом]; на лівому березі навпроти цієї позиції – відповідна позначка олівцем.

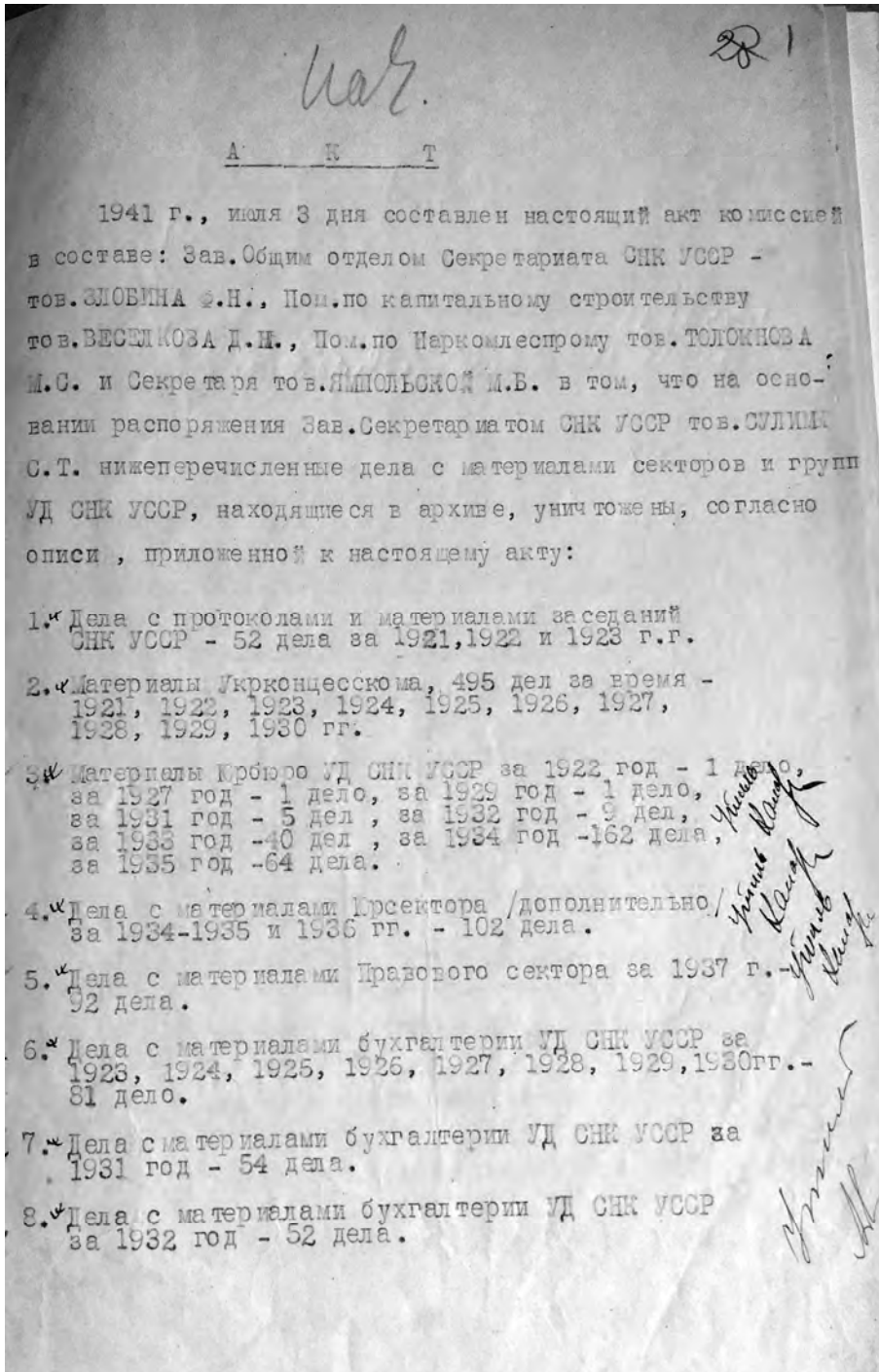
^{ее} Під рядком дописано чорнилом: (Утиль. [Підпис: Канарьян]); на лівому березі навпроти цієї позиції – відповідна позначка олівцем.

^{жж} Далі дописано чорнилом: Утиль кроме дел №№ 33, 34, 48, 49 = 4. [Підпис нерозбірливий]; на лівому березі навпроти цієї позиції – відповідна позначка олівцем.

³³ Підпис відсутній; на копії 1966 р. помітка: (Подписи нет) (ЦДАВО України, ф. 2, оп. 7, спр. 406, арк. 11).

^{ии} Підпис хімічним олівцем належить завідувачу експедицією РНК УРСР О.Худобцю. Ідентифіковано автором за іншими актами (ЦДАВО України, ф. 2, оп.7, спр.407). На копії 1966 р. зазначено: (подписал А. Худобец). Нижче – засвідчувальний запис завідувача архівом Управління справами Ради Міністрів УРСР Л.Зімарєва: Верно: Л. Зимарев. 27 июня 1966 г.

Факсиміле

- 2 -

- 298 2
- ✓ 9. Дела с материалами бухгалтерии УД СНК УССР за 1933 год - 52 дела.
- ✓ 10. Дела с материалами бухгалтерии УД СНК УССР за 1934 год - 85 дел.
- ✓ 11. Дела с материалами бухгалтерии УД СНК УССР за 1935 год - 74 дела.
- ✓ 12. Дела с материалами бухгалтерии УД СНК УССР за 1936 год - 77 дел.
13. Протоколы и материалы заседаний СНК УССР за 1924-25-26-27-28-29-30-31-32 гг. - 92 дела.
14. Дела с материалами комиссии по украинизации за 1924-25-26-27-28-29-30 гг. - 173 дела.
15. Протоколы заседаний СНК УССР и Экономсовета за 1925 год - 69 дел.
- Материалы по промышленности за 1925-27-28, 29-30-31-32-33 гг. - 395 дел.
16. Дела с материалами комитета содействия Днепро-строю за 1926, 27, 28, 29, 30, 31, 32 гг. - 176 дел.
17. Протоколы заседаний СНК УССР и материалы к ним за 1926 год - 1259 дел.
18. Протоколы заседаний СНК УССР и Экономсовета и материалы к ним за 1927 год - 1692 дела.
19. Протоколы заседаний СНК УССР и к ним материалы за 1928 год - 1781 дело.
- ✓ 20. Дела с материалами сектора информации за 1928-1930-31-32-33-34-35-36 гг. - 856 дел.
- ✓ 21. Дела с материалами сектора информации за 1937 и 1938 г.г. - 913 дел.
22. Дела с материалами заседаний СНК УССР за 1929г. - 1336 дел.
23. Дела с материалами заседаний СНК УССР за 1930 г. - 1250 дел.
24. Протоколы заседаний СНК УССР за 1931 год - 1373 дела.
- Умисл
Змисл
- Умисл
Змисл

- 3 -

3

25. Протоколи засідань СНК УРСР і Економсовета за 1932 год - 1284 дела.
26. Протоколи засідань СНК УРСР і Економсовета за 1934 год. - 59 дел.
27. Протоколи засідань СНК УРСР і Економсовета за 1935 год. - 83 дела.
28. Протоколи засідань СНК УРСР за 1936 год - 73 дела.
29. Протоколи засідань СНК УРСР і Економсовета за 1937 год - 56 дел.
30. Протоколи засідань СНК УРСР за 1938 год - 33 дела.
31. Дела с матеріалами сільхозсектора за 1928, 1930, 1932, 1933, 1934, 1935 и 1936, 1937 г.г. - 883 дела.
32. Дела с матеріалами сільхозсектора за 1938 год - 226 дел. *В числі яких дел: 86, 87, 110, 111, 112, 113, 114, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 146, 159, 209, 604/15-11* *Виконан, V*
33. Дела с матеріалами сектора промисловості за 1929, 1930, 1931, 1932, 1933, 1934, 1935, 1936 и 1937 гг. - 1060 дел. *В числі яких дел: 1929, 1930, 1931, 1932, 1933, 1934, 1935, 1936, 1937*
34. Дела с матеріалами сектора культури за 1934 год - 694 дела. *Крім 544, 541, 542, 582, 634, 635, 636, 637, 638, 639, 640, 641, 642, 643, 644, 645, 646, 647, 648, 649, 650, 651, 652, 653, 654, 655, 656, 657, 658, 659, 660, 661, 662, 663, 664, 665, 666, 667, 668, 669, 670, 671, 672, 673, 674, 675, 676, 677, 678, 679, 680, 681, 682, 683, 684, 685, 686, 687, 688, 689, 690, 691, 692, 693, 694, 695, 696, 697, 698, 699, 700, 701, 702, 703, 704, 705, 706, 707, 708, 709, 710, 711, 712, 713, 714, 715, 716, 717, 718, 719, 720, 721, 722, 723, 724, 725, 726, 727, 728, 729, 730, 731, 732, 733, 734, 735, 736, 737, 738, 739, 740, 741, 742, 743, 744, 745, 746, 747, 748, 749, 750, 751, 752, 753, 754, 755, 756, 757, 758, 759, 760, 761, 762, 763, 764, 765, 766, 767, 768, 769, 770, 771, 772, 773, 774, 775, 776, 777, 778, 779, 780, 781, 782, 783, 784, 785, 786, 787, 788, 789, 790, 791, 792, 793, 794, 795, 796, 797, 798, 799, 800, 801, 802, 803, 804, 805, 806, 807, 808, 809, 810, 811, 812, 813, 814, 815, 816, 817, 818, 819, 820, 821, 822, 823, 824, 825, 826, 827, 828, 829, 830, 831, 832, 833, 834, 835, 836, 837, 838, 839, 840, 841, 842, 843, 844, 845, 846, 847, 848, 849, 850, 851, 852, 853, 854, 855, 856, 857, 858, 859, 860, 861, 862, 863, 864, 865, 866, 867, 868, 869, 870, 871, 872, 873, 874, 875, 876, 877, 878, 879, 880, 881, 882, 883, 884, 885, 886, 887, 888, 889, 890, 891, 892, 893, 894, 895, 896, 897, 898, 899, 900, 901, 902, 903, 904, 905, 906, 907, 908, 909, 910, 911, 912, 913, 914, 915, 916, 917, 918, 919, 920, 921, 922, 923, 924, 925, 926, 927, 928, 929, 930, 931, 932, 933, 934, 935, 936, 937, 938, 939, 940, 941, 942, 943, 944, 945, 946, 947, 948, 949, 950, 951, 952, 953, 954, 955, 956, 957, 958, 959, 960, 961, 962, 963, 964, 965, 966, 967, 968, 969, 970, 971, 972, 973, 974, 975, 976, 977, 978, 979, 980, 981, 982, 983, 984, 985, 986, 987, 988, 989, 990, 991, 992, 993, 994, 995, 996, 997, 998, 999, 1000*
35. Експертні совещання при СНК УРСР за 1931, 1932, 1933, 1934 и 1935, 1936, 1937 гг. - 117 дел.
36. Дела с матеріалами комісії виконання при СНК УРСР за 1931, 1932, 1933 гг. - 196 дел.
37. Дела с матеріалами сектора торгівлі СНК УРСР за 1932 год, 1933, 1934, 1935, 1936, 1937 гг. - 504 дела. *В числі яких дел: 1, 2, 3, 4, 5, 14, 15, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 40, 45, 46, 47, 48, 49, 57, 58, 59, 61, 67, 70, 73, 84, 88, 89, 95, 96, 123, 130, 142, 146, 147, 157, 185, 215, 216, 219, 220, 254, 327, 337, 354, 355, 374, 384, 404, 414, 416, 424, 426, 428, 429, 434, 436, 438, 439, 444, 446, 448, 449, 454, 456, 458, 459, 464, 466, 468, 469, 474, 476, 478, 479, 484, 486, 488, 489, 494, 496, 498, 499, 504, 506, 508, 509, 514, 516, 518, 519, 524, 526, 528, 529, 534, 536, 538, 539, 544, 546, 548, 549, 554, 556, 558, 559, 564, 566, 568, 569, 574, 576, 578, 579, 584, 586, 588, 589, 594, 596, 598, 599, 604, 606, 608, 609, 614, 616, 618, 619, 624, 626, 628, 629, 634, 636, 638, 639, 644, 646, 648, 649, 654, 656, 658, 659, 664, 666, 668, 669, 674, 676, 678, 679, 684, 686, 688, 689, 694, 696, 698, 699, 704, 706, 708, 709, 714, 716, 718, 719, 724, 726, 728, 729, 734, 736, 738, 739, 744, 746, 748, 749, 754, 756, 758, 759, 764, 766, 768, 769, 774, 776, 778, 779, 784, 786, 788, 789, 794, 796, 798, 799, 804, 806, 808, 809, 814, 816, 818, 819, 824, 826, 828, 829, 834, 836, 838, 839, 844, 846, 848, 849, 854, 856, 858, 859, 864, 866, 868, 869, 874, 876, 878, 879, 884, 886, 888, 889, 894, 896, 898, 899, 904, 906, 908, 909, 914, 916, 918, 919, 924, 926, 928, 929, 934, 936, 938, 939, 944, 946, 948, 949, 954, 956, 958, 959, 964, 966, 968, 969, 974, 976, 978, 979, 984, 986, 988, 989, 994, 996, 998, 999*
38. Дела с матеріалами сектору торгівлі при СНК УРСР за 1933, 1934, 1935, 1936, 1937 и 1938 гг. - 542 дела.
39. Дела с матеріалами комісії оргнабору робочої сили при СНК УРСР за 1933-34 гг. - 250 дел., за 1935 г. - 1936 г. - 29 дел, за 1937 г. - 82 дела, за 1938 г. - 93 дела. *У числі яких дел: 1, 2, 3, 4, 5, 17, 18, 180, 243, 244, 35, 1934, 1935, 1936, 1937, 1938, 1939, 1940, 1941, 1942, 1943, 1944, 1945, 1946, 1947, 1948, 1949, 1950, 1951, 1952, 1953, 1954, 1955, 1956, 1957, 1958, 1959, 1960, 1961, 1962, 1963, 1964, 1965, 1966, 1967, 1968, 1969, 1970, 1971, 1972, 1973, 1974, 1975, 1976, 1977, 1978, 1979, 1980, 1981, 1982, 1983, 1984, 1985, 1986, 1987, 1988, 1989, 1990, 1991, 1992, 1993, 1994, 1995, 1996, 1997, 1998, 1999*
40. Дела с матеріалами сектора транспорту і зв'язу за 1934-1935-1936 и 1937 гг. - 123 дела.
41. Карточки по регистрації кореспонденції при СНК УРСР за 1937 год - 2101 карточка.

- 4 -
- 24
- ✓ 42. «Карточки по регистрации корреспонденции за 1937 г. - 283 карточки. *Умисл*
 - ✓ 43. «Дела с материалами Секретариата Председателя СНК УССР за 1922, 1923, 1924, 1925, 1927, 1928, 1929, 1930, 1931, 1932, 1933, 1934 гг. - 877 дел.
 - ✓ 44. «Дела с материалами общего Секретариата УД СНК УССР за 1929, 1933, 1934, 1935, 1936 гг. - 136 дел, за 1937 год - 73 дела. *Умисл*
 - ✓ 45. «Дела с материалами Общего Секретариата УД СНК УССР за 1938 год - 87 дел. *Умисл*
 - ✓ 46. «Дела с материалами сектора промышленности за 1938 год - 215 дел. *Умисл*
 - ✓ 47. «Дела с материалами сектора торговли за 1938 год - 99 дел. *Умисл* Кроме № 7, 19, 20, 21, 22, 23, 32, 33, 80
 - ✓ 48. «Дела с материалами сектора финансов за 1938 год - 133 дела. *Умисл*
 - ✓ 49. «Дела с материалами сектора транспорта и связи за 1938 год - 98 дел. *Умисл*
 - ✓ 50. «Дела с материалами сектора заготовок за 1938 год - 136 дел. *Умисл*
 - ✓ 51. «Дела с материалами сектора здравоохранения за 1938 г. - 60 дел. *Умисл* Кроме 16, 17, 30, 45, 46, 47, 48, 57, 52
 - ✓ 52. «Дела с материалами регистра туры за 1937 год - 24 дела.
 - ✓ 53. «Дела с материалами Экспедиции за 1937 год - 13 дел.
 - ✓ 54. «Дела с материалами регистра туры за 1938 год - 30 дел.
 - ✓ 55. «Дела с материалами экспедиции за 1937-1939 гг. 47 дел.
 - ✓ 56. «Дела с материалами сектора коммунального хозяйства за 1939 год - 97 дел.
 - ✓ 57. «Дела с материалами Общего Секретариата за 1939 год - 37 дел. *Умисл*
 - ✓ 58. «Дела с материалами комиссии оргнабора рабочей силы при СНК УССР за 1939 год. - 67 дел. *Умисл* Кроме № 16, 63
 - ✓ 59. «Дела с материалами сектора сельского хозяйства за 1939 год - 261 дело. *Умисл* Кроме дел: 124, 125, 126, 127, 137, 138, 139, 144, 145, 174, 172, 173, 174, 175, 176, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 187, 197 (23) *Умисл*

ОКОНЧ.

825

- 5 -

- ✓ 60. «Дела с материалами сектора культуры за 1939 г. - 92 дела. *Утиль. Кроме 9, 10, 11, 27, 28, 29, 48, 49, 51, 52, 53, 54, 60, 87, утиль.*
- ✓ 61. «Дела с материалами сектора горного дела за 1939 г. - 112 дел. *Утиль. Кроме 8, 18, 19, 20, 21, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, утиль.*
- ✓ 62. «Дела с материалами сектора капитального строительства за 1939 год - 70 дел. *(Утиль. Все дело)*
- ✓ 63. «Дела с материалами группы трудовых книжек за 1939 год - 72 дела. *Утиль. Кроме дел 47, 48, 50, 51, 53, 54, 55, 56, 62, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, утиль.*
- ✓ 64. «Дела с материалами сектора печати и издательства за 1939 год - 51 дело.
- ✓ 65. «Дела с материалами сектора перевозок, транспорта и связи за 1939 год. - 102 дела. *(Утиль. Все дело)*
- ✓ 66. «Дела с материалами сектора заготовок за 1939 год - 136 дел. *Утиль. Кроме дел 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, утиль.*
- ✓ 67. «Дела с материалами сектора здравоохранения за 1939 г. - 48 дел. *Утиль. Кроме 23, утиль.*
- ✓ 68. «Дела с материалами сектора финансов за 1939 год. - 88 дел. *Утиль. Кроме 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, утиль.*
- ✓ 69. «Дела с материалами сектора топлива за 1939 год - 126 дел. *Утиль. Кроме 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, утиль.*
- ✓ 70. «Дела с материалами правового сектора за 1939 год - 23 дел. *(Утиль. Все дело)*
- ✓ 71. «Дела с материалами группы трудовых книжек за 1940 год - 50 дел. *Утиль. Кроме дел 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, утиль.*
- 72. «Материалы по сдаче и приемке архивных дел /акты от 23-го августа, 6 сентября 1940 года и от 15-30 января 1941 г.,

Настоящий акт представить на утверждение Управляющему
Делами СНК УССР.

Опись дел, перечисленные в настоящем акте дела оставить
на хранение при делах СНК УССР.

Члены Комиссии:

ВЕСЕЛКОВ
ЗЛОВИН
ТОЛОКНОВ
АПОЛЬСКАЯ

Веселков
Зловин
Толокнов
Апольская

Ірина МАТЯШ

АРХІВИ УКРАЇНСЬКИХ ЕМІГРАНТІВ У КАНАДІ ЯК СКЛАДОВА ЧАСТИНА ЗАРУБІЖНОГО КОМПЛЕКСУ УКРАЇНСЬКОГО ДИПЛОМАТИЧНОГО АРХІВУ

Важливу частину джерельної бази історії української дипломатичної служби складає дипломатичний архів. Дослідження його сутності, складу і змісту, шляхів поповнення фондів, умов використання інформації, що міститься в них, належить до міждисциплінарних студій та має практичне значення для оптимізації діяльності архівів зовнішньополітичних відомств. Розглядаємо це поняття як збірне, оскільки документи, які за своїм походженням належать до дипломатичного архіву*, розпорошені в українських і зарубіжних установах пам'яті (архівах, бібліотеках, музеях). У міжнародній практиці термін «дипломатичний архів» розуміють відповідно до положень Віденської конвенції про дипломатичні зносини від 18 квітня 1961 р. як «сукупність документованої інформації, утвореної в діяльності відомства закордонних справ та його закордонних представництв»¹. Таке тлумачення можна вважати ресурсним аспектом цього поняття². З огляду на розпорошеність документів, видається важливим науковим завданням укладання тематичного архівного довідника. Таке завдання для «зарубіжного комплексу» українського дипломатичного архіву вимагає об'єднання зусиль фахівців з зарубіжної україніки, історії української діаспори, історії дипломатії. Істотний внесок

* Документи офіційного походження, пов'язані з діяльністю головного органу в системі центральних органів виконавчої влади з формування та забезпечення реалізації державної політики у сфері зовнішніх зносин, що здійснює свої повноваження безпосередньо та через інші органи дипломатичної служби (закордонні дипломатичні представництва, консульські установи, постійні представництва при міжнародних організаціях).

¹ Див. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_048

² Детальніше див.: Матяш І. Дипломатичні архіви як джерело дослідження історії української дипломатичної та консульської служби 1917–1924 рр. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Зб. наукових праць: Дипломатичні архіви: поняття, інституційна історія, інформаційний потенціал. Київ, 2017. С. 9–32.

у дослідження цих напрямів здійснили Алла Атаманенко, Геннадій Боряк, Тетяна Боряк, Зоя Борисюк, Дмитро Бурім, Олексій Кураєв, Олександр Маврін, Юрій Мицик, Мирон Момрик, Артем Папакін, Георгій Папакін, Марина Палієнко, Валентина Піскун, Володимир Потульницький, Володимир Сергійчук, Микола Тимошик, Ірина Тюрменко, Ярослав Федорук³ та ін. При цьому не втратила актуальності потреба проведення спеціальних досліджень у зарубіжних архівах.

Документи, утворені в діяльності дипломатичних установ УНР та ЗУНР або створені особами, котрі офіційно перебували на дипломатичній службі, складають окрему групу в типо-видовому складі архівної україніки*, що зберігається в зарубіжних архівах. Показовими щодо цієї групи є архіви Канади. Зокрема,

³ A Guide to sources for the study of Ukrainian Canadians by Myron Momryk. Ottawa, 1984. 42 p.; Sowtis D., Momryk M. The Kateryna Antonowych Collection. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1985. 28 p. (Research Report; № 13); Zyblikewycz E. The Odyssey of V. Lypyn'skyj's Archives // Harvard Ukrainian Studies. 1985. № 3/4. P. 357–361; National Archives of Canada. Manuscript Division. The Andry Zhuk Collection MG 30, C. 167. Finding Aid № 1663 / Prepared by Myron Momryk, National Ethnic Archives. Ottawa, 1986. 241 p.; Архівні матеріали з історії України в Канаді: Попередній анотований перелік / Уклад Б. Кравченко. Київ; Едмонтон, 1990. 36 с.; Миронюк Г., Верд Дж. Українська колекція Дослідного центру історії української імміграції: вивчення бібліографічного доступу через комп'ютерні системи // Рукописна та книжкова спадщина України. 1994. Вип. 2. С. 248–256; Папакін Г. Колекція мікрофільмів з Національного архіву Канади // Архіви України. 1995. № 4–6. С. 92–96; Момрик М. Українські архівні збірки при Національному Архіві Канади // Архіви України. 1995. № 1–3. С. 79–87; Федорук О. Доля паризьких архівів // Слово і час. 1998. № 7. С. 84–86; Потульницький В. Огляд фондів україніки архівів і бібліотек Відня // Українсько-австрійські культурні взаємини другої половини XIX – початку XX століття. Київ; Чернівці, 1999. С. 60–70; Сергійчук В. Українські документи у фондах Центрального військового архіву у Варшаві // Студії з архів. справи та документознавства. 1999. Т. А. С. 184–187; Кураєв О.О. Мало-відомий комплекс джерел Австрійського державного архіву у Відні про події в Україні 1914–1922 рр. (за публікацією Т. Горникевича) // Архіви України. 2000. № 1/3. С. 97–102; Тимошик М. Україніка в архівах, бібліотеках, редакціях і видавництвах Франції // Студії з архів. справи та документознавства. Київ, 2002. Т. 8. С. 195–204; Матяш І. Архівна україніка в Канаді: історіографія, типологія, зміст. Київ, 2008. 152 с.; Палієнко М.Г. Архівні центри української еміграції: створення, функціонування, доля документальних колекцій. Київ, 2008; Архівна україніка в Канаді: довідник / упоряд.: І. Матяш (керівник), Р. Романовський, М. Ковтун та ін. Київ, 2010. 882 с.; Боряк Т. «Архівна україніка»: до питання про еволюцію наукового напрямку // Вісник Центрального державного архіву зарубіжної україніки. Київ, 2012. Вип. 1. С. 47–58 та ін.

* Під поняттям «зарубіжна архівна україніка» розуміємо документи або комплекси документів, що прямо або опосередковано висвітлюють історію України, українського народу, а також життя й діяльність українців, які прислужилися розвитку різних сфер життя української нації, привезені українськими емігрантами переважно другої й третьої хвилі чи утворені в зарубіжних країнах етнічними українцями або виникли в діяльності установ та організацій, що мали відношення до проблем українців, і зберігаються у державних, громадських архівних установах або приватних колекціях.

в установі пам'яті національного значення – Бібліотеці та архівах Канади (Library and Archives of Canada) в Оттаві (провінція Онтаріо) серед понад 220 фондів українського походження та створених канадськими українцями є архівні зібрання осіб, які мали безпосереднє відношення до дипломатичної служби: Дмитра Донцова, Михайла Єремєєва, Андрія Жука та ін. Окремі зібрання належать особам, які не мешкали в Канаді, але їхні архіви були прийняті на зберігання завдяки реалізації Федеральної політики багатокультурності у двомовному середовищі, визначеної 1971 р. Урядом Канади провідною в гуманітарній сфері. В контексті впровадження політики 1972 р. при Рукописному відділі Національного архіву Канади почав діяти Національний етнічний архів, в складі якого було засновано українську збірку. Завдяки зусиллям її упорядників – Юрія Бошика і Мирона Момрика, в Бібліотеці та архівах Канади опинився зібраний і впорядкований упродовж всього еміграційного життя архів українського громадського і політичного діяча, дипломата і журналіста Михайла Єремєєва, який мешкав у Швейцарії. Він був учасником і свідком визначних подій української історії, тому як науковець усвідомлював джерельне значення своєї колекції, а як репрезентант Центральної Ради і першої когорти українських дипломатів прагнув залишити пам'ять про час, коли «купці провідників» «вдалося бігом пропам'ятного 1917 року збудити Україну та збити з інертної, несвідомої та недовірочної маси – одноцільну націю, існування якої воленс ноленс мусила признати Європа»⁴.

Це зібрання містить його особисті та родинні документи, дипломатичні документи, приватне та офіційне листування з дипломатичними установами та співробітниками дипломатичної служби УНР і ЗУНР (окремий підрозділ зібрання – І. Українська дипломатія), фото, газетні вирізки, еміграційні видання тощо. Тут відклалися документи Надзвичайних дипломатичних місій УНР у Франції, Італії, Швейцарії, інформаційні бюлетені, що видавалися дипломатичними місіями, повне зібрання бюлетеню «Офінор» (інформаційне агентство «Ofinor» М. Єремєєв очолював упродовж 1928–1944 рр.), листування з колишніми українськими дипломатами (Миколою Васильком, Дмитром Дорошенком, Андрієм Жуком, Аркадієм Марголіним, Володимиром Сікевичем, Іваном (Яном) Токаржевським-Карашевичем, Михайлом Тишкевичем, Миколою Троцьким та ін.), документи родини Андрія Чехівського. Крайні дати документів охоплюють 1912–1975 рр. За життя Михайло Єремєєв вважав за потребу впорядковувати свій архів із огляду на те, що він знав усіх осіб, які фігурували в документах, і міг дати їм «цінні» характеристики.

Однак із часом йому робити це ставало дедалі складніше. Вчений шукав можливості продати архів. Так, у квітні 1965 р. із питанням продажу архіву він звернувся до французького кіномитця українського походження і однодумця щодо збирання українських архівів Ежена Деслава, який в середині 1950-х років уже купував у нього книги. Про цей факт той розповідав у листі до архієпископа Євгена Бачинського: «... я дуже радий, що купив у нього (М. Єремєєва. – І. М.)

⁴ Бібліотека та архіви Канади, Mychailo Jeremijew fonds, 1999–00401–9, Memoria (2), Box 1, File 6.

найкращі книжки його бібліотеки і врятував їх від продажу до американських бібліотек і музеїв, де вони будуть страченими для України»⁵. Проте майже десятиліття по тому Деслав відповів інакше: «Гадаю що пропозиція американців купівлі за 2 000 доларів походить від не дуже поважних людей. Після шахрайства яке зчинили “докторанти науковці” які продали американцям за величезну суму якість мізерні архіви куплені за ніщо в Європі як “славний архив Драгоманова”, американці й чути не хочуть про українські архіви. Під великим секретом сповіщаю Вам що купують бібліотеки американських університетів: мемуари політичних діячів Східної Європи. Платять негайно, коли беруть, що вигідніше ніж чекати на друк а потім на бенефіс з продажу книжок. Ясно що Ви як секретар Центральної Ради, маєте багато шансів зацікавити американців своїми спогадами. Наколи Ви зберете все Вами написане то гадаю, що буде чималий пакунок. Дещо допомогти може зможуть Вам в справі приміщення культурні аташе посольства США, але головню треба писати англійською мовою до бібліотек (всіх) університетів США. Подумайте над цією справою і виробляйте Ваш план акції. На жаль в справі продажу Вашого архіву нічого не можу Вам порадити. В одному Парижі є якихось шість архівів на продаж за зовсім дрібні суми»⁶.

Розуміючи, що історична цінність збірки значно збільшиться за умови її упорядкування, Михайло Єремійв пробував це робити самотужки, однак обсяги роботи не давали йому підстав для надії на її завершення. Залучення добровільних помічників до опрацювання матеріалів завершувалося невдачами: то викраденням цінних книжок, старовинних гравюр і всіх марок, то ультиматумом рідних щодо перебування в домі ченця-помічника. Не мала успіху й спроба створення в Женеві Центрального українського архіву, про заснування якого М. Єремійв писав знаному митцеві, «батьку українського танцю» Василеві Авраменку в серпні 1973 р., запрошуючи його «влаштувати» там свій архів. Останню надію М. Єремійв покладав на допомогу директора Бібліотеки імені Симона Петлюри в Парижі Петра Йосипишина, виклавши йому свій план продажу архіву з метою його упорядкування. Для початку роботи він розраховував на 10 000 шв. фр., обіцяючи заповісти всі кошти, отримані за архів, після своєї смерті інституції, яка його придбає. Разом із архівом вчений хотів передати такій установі рукописи своїх невиданих літературних та історичних творів. Подібні листи М. Єремійв систематично писав до своїх нечисленних на схилі життя друзів, отже, в Канаді про його наміри було відомо. Це архівне зібрання можна вважати однією з найцінніших складових зарубіжної частини (не лише канадської) українського дипломатичного архіву.

Не менш цінна для дослідження історії української дипломатії і колекція громадсько-політичного діяча, дипломата і публіциста Андрія Жука (1880–1968)⁷.

⁵ Там само.

⁶ Там само, Anniversaries, ND 1924–74, Box 1, File 23

⁷ Гирич І. Архів Андрія Жука як джерело для дослідження українського суспільно-політичного життя поч. ХХ ст. // До джерел: 36. наук. праць на пошану О. Купчинського з нагоди його 70-річчя. Львів, 2005. С. 448.

Першим архівосховищем для цієї колекції стала невеличка віденська квартира її власника, а збирання й упорядкування архіву до кінця життя залишалося усвідомленою місією відомого українця. А. Жук мав наміри передати збірку до Наукового товариства ім. Т. Шевченка у США чи до архіву УВАН у Нью-Йорку, однак зрештою зусиллями канадського дослідника Юрія Бошика та архівіста Мирона Момрика, як і архів Михайла Єремїїва, на початку 1980-х років збирання потрапило до Оттави. Як складову зарубіжної частини українського дипломатичного архіву, збірку характеризують документи, пов'язані з дипломатичною діяльністю Андрія Жука, – офіційні документи в оригіналах і копіях, звіти, газетні вирізки, статті, бюлетені пресових бюро дипломатичних представництв УНР, листування, звернення голови української делегації на Паризькій мирній конференції 1919–1920 рр. графа Михайла Тишкевича до міністра закордонних справ УНР, Статут та звіти Західно-українського товариства Ліги Націй, листування зі Слов'янською бібліотекою в Празі щодо продажу книжок, листування з Відділом Українського Червоного Хреста для допомоги полоненим в Австрії та ін. Тут відклалися також його особисті документи, щоденники, нотатки, записники, приватне листування, унікальні видання, зокрема, бюлетень «Die Ukraine» Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Угорщині, жодного примірника якого не зберіглося ані в Україні, ані в Угорщині. Цінну інформацію з історії дипломатії містить листування з Олександром Шульгиним, В'ячеславом Липинським, Лонгином Цегельським, Миколою Васильком, Миколою Поршем, Володимиром Темницьким, Володимиром Винниченком, Дмитром Донцовим, Симоном Петлюрою, Юрієм Тищенком (Сірим). Загалом колекція Андрія Жука є важливим джерелом не лише до історії української дипломатії, але й до історії українського визвольного руху.

У Бібліотеці та архівах Канади зберігається архів ще одного репрезентанта української дипломатії доби Української революції 1917–1921 рр. – громадсько-політичного діяча, журналіста, літературного критика, ідеолога українського націоналізму Дмитра Донцова (1883–1975). Тут представлені особисті документи біографічного характеру, паспорти, відомості про склад родини, рукопис автобіографії за період із 1905 р. по 1951 р., записники, щоденники за період з 4 травня 1919 р. по 24 травня 1921 р., адресна книга, матеріали про відзначення 80-літнього ювілею та 50-ліття письменницької праці, газетні вирізки з некрологами та інформацією газети «Гомін України» про похорон Дмитра Донцова, документи майнового характеру, документи службової та громадської діяльності (інформація про відділ Осередку слов'янських студій при Університеті в Монреалі, де він викладав на створеній 1949 р. кафедрі української літератури), «Справи Донцова» в Англії та Канаді щодо обговорення права його в'їзду до Канади та вимог видачі його Москві, епістолярій (зокрема, листування Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Швейцарії за 1919–1920 рр.), наукові й творчі рукописи (машинопис статті «Мазепина зоря і наш прогресивний вік» та ін.), документи про Дмитра Донцова (бібліографія його праць з літературної критики та ін.). Переважна більшість документів фонду торкається еміграційного (зокрема, канад-

ського) періоду його життя та діяльності. Частину документів біографічного характеру оприлюднено Галиною Сварник у журналі Львівської обласної організації Конгресу українських націоналістів «Воля і Батьківщина» (2003, № 1).

До українського дипломатичного архіву належить і фонд Данила Лалкова – співробітника Надзвичайної дипломатичної місії УНР у Будапешті в 1919–1924 рр. Тут, зокрема, відклалися інформація про адреси співробітників місії в січні 1922 р., про його прибуття разом із очільником місії генералом Володимиром Сікевичем до Канади 9 червня 1924 р., дипломатичні паспорти і кур'єрські посвідки, листування. Крім того, у фонді збереглися документи про його освіту, службову діяльність, дипломатичні паспорти тощо.

Велике документальне зібрання політичного і церковного діяча, журналіста, дипломата Євгена Бачинського (1878–1978) зберігається у бібліотеці Карлтонського університету в Оттаві. Доля цього зібрання подібна до долі зібрань Андрія Жука і Михайла Єремєєва. Прагнучи зберегти архів «за всяку ціну», Є. Бачинський на схилі життя шукав для цього надійне місце. Результати пошуків не втішали: женевські бібліотеки брали на депозитне зберігання переважно зібрання, які торкалися Швейцарії, отже, його архів був непрофільним. До США, де мешкав брат, і куди він відправив частину матеріалів ще в 1950–1960-х роках, Є. Бачинський вирішив усю колекцію не пересилати. Тим часом цінні документи з архіву зникали – крім утрачених на початку 1960-х років зі скринь, що зберігалися на горищі будинку його сина в Женеві, частину викрали дослідники, які працювали з архівом з його дозволу, іншу частину Є. Бачинський передав до Бібліотеки ім. Симона Петлюри в Парижі, подарував українським військовополоненим та біженцям у Західній Європі. Передавання колекції на зберігання до бібліотеки Карлтонського університету розпочалося в червні 1976 р. з ініціативи д-ра Юрія Бошика, який побував із науковою метою у Бюлі, де мешкав Є. Бачинський, і мав відповідні повноваження. Колекцію було розміщено у відділі спеціальних зібрань архіву бібліотеки.

У її складі документи офіційного та особового походження (протоколи, листування, підготовчі матеріали та рукописи наукових праць), примірники газет та газетні витинки (на жаль, часто без інформації про джерело та час виходу газети), які відображають діяльність української еміграції в Європі від кінця XIX ст. до 1960 р., книги (монографії та серійні публікації). Тут відклалися документи про діяльність Надзвичайної економічної місії УНР у Женеві 1919–1923 рр. (протоколи засідань та зустрічей місії, рішення, бухгалтерські книги, інші фінансові документи), статті та листування з родиною Чижевських, фото, негативи на склі, листівки, документи про діяльність Женевського українського клубу (1919–1939 рр.): списки членів, звіти, протоколи, витяги з протоколів, фінансові документи, офіційне листування з Українським Червоним Хрестом та іншими організаціями, статті та публікації про голод в Україні, документи про діяльність українців у Швейцарії, документи про культурно-просвітницьку діяльність СБУ в таборах військовополонених, брошури, фото, примірники «Вісника Союзу визволення

України», оголошення і програми культурних і освітянських заходів (вистави, концерти) в таборах військовополонених (1914–1918 рр.). 1982 р. зусиллями доктора Ю. Бошика до складу колекції було включено зібрання Леоніда Бачинського, до якого увійшли матеріали, передані раніше братові Є. Бачинським. Надзвичайно цінним для історії української дипломатії є розділ «Біографічні досье», що включає перелік 1500 осіб, про яких Є. Бачинський збирав відомості. Він містить листування (у тому числі копії його власних листів, що дозволяє повноцінно з'ясувати сутність епістолярного спілкування), біографічні нотатки, витинки з газет, фото. Розділ «Хронологічні досье» охоплює близько 400 папок з інформацією про події впродовж 1914–1968 рр. Найважливішою частиною колекції є щоденник («діарій»), який складає близько 230 папок рукописів та 400 папок публікацій (переважно газетний матеріал) за 1905–1939 рр. Опис колекції здійснили впродовж 1976–1995 рр. Іван Яворський та Ольга Шкабарницька за фінансової підтримки Канадського інституту українських студій.

Документальні зібрання, що їх можна віднести до українського дипломатичного архіву, зберігаються в Вінніпегу (провінція Манітоба), в Осередку української культури і освіти. Ця установа, створена українською громадою, розпочала діяльність 1944 р. із архівом-музеєм у своєму складі. Тут зосереджено документальні зібрання колишніх українських дипломатів: Івана Боберського, Андрія Ливицького, Миколи Мандрики, Євгена Онацького, Володимира Сікевича, Євгена Слабченка, дипломатичні документи УНР та ЗУНР тощо. Особливість складу цих зібрань полягає в їх фрагментарності та наявності документів офіційного походження, що потрапили до особистих архівів дипломатів через їхні службові обов'язки або завдяки цілеспрямованій пошуковій роботі.

Зокрема, в зібранні режисера і оператора, представника французького кіно-авангарду Ежена Деслава – Є.А. Слабченка (1899–1966) зберігся машинопис першого тому «Дипломатичної історії України» (1964) з ілюстраціями (картами, схемами, фото, макетами обкладинок) першої спроби створення синтетичної історії української дипломатії в контексті ключових подій історії України. Важливим етапом своєї біографії Є. Слабченко вважав перебування на посаді радника Надзвичайної дипломатичної місії УНР у США (хоч до місця призначення він так і не потрапив) та дипломатичного кур'єра, тому цілеспрямовано збирав джерела для написання цієї праці⁸. Відтак, у його вінніпезькому зібранні відклалися інформація про перебування в Києві в грудні 1917 – лютому 1918 рр. американського консула Дагласа Дженкінса (Є. Слабченко придбав його опубліковані звіти під час роботи над «Дипломатичною історією України»), фото співробітників українських дипломатичних місій, фото консула в Берні Зенона Курбаса та ін. Лише окремі з цих фотодокументів були надруковані в Історичному календарі-альманасі «Червона калина» за 1939 р.

⁸ Детальніше див.: Слабченко Є. Дипломатична історія України / Упоряд. І. Матяш. Київ, 2016. 496 с.

Євген Деслав, створюючи свій приватний дипломатичний архів, розшукував і включав до складу своєї колекції як оригінали та копії міжнародних угод, офіційних документів, що створювалися дипломатичними представництвами, так і особисті документи дипломатичних працівників, мапи та фотодокументи різних часів, друковані матеріали та газетні витинки на теми міжнародних відносин і дипломатії. Під час формування збірки найтісніший зв'язок він підтримував з відомими українцями, колишніми дипломатами – власниками великих документальних зібрань: Михайлом Єремївим та Євгеном Бачинським (попри напружені особисті стосунки між ними) та планував об'єднати всі зібрання для створення української музейно-архівної установи на чужині. Її перлинами, з погляду Є. Слабченка, мали б бути придбані ним збірка капітана Святослава Шрамченка, українська бібліотека роду Кочубеїв, матеріали Михайла Токаржевського-Карашевича про дипломатичну діяльність; архів дипломатичних нот, переданий вдовою дипломата, яка наполягала на анонімності документальної пожертви; особисті документи українських дипломатів.

В квітні 1964 р. у складі збірки і дипломатичного архіву налічувалося 4780 позицій. Архів Є. Слабченка, що містив унікальні джерела з історії української дипломатії періоду її становлення за доби УНР та Української держави, в майбутньому, за задумом власника, мав потрапити в Україну. У березні 1963 р. (незадовго до раптової смерті), як щирий патріот України, колекціонер наголошував: «збірка Українці і мій архів будуть перевезені в Швейцарію і я вже дістав гарантію від швейцарських офіційних чинників, що збірка і архів будуть передані лише в розпорядження Уряду Суверенної України»⁹. Однак доля цього документального зібрання повторила історію багатьох документальних скарбів, які досі, всупереч мріям їхніх утворювачів і власників (Євгена Бачинського, Михайла Єремїва, Андрія Жука та ін.), не знайшли шляху на батьківщину. Воно перебуває нині в приватній власності у Франції. Лише зібрання, що зберігається в Осередку, доступне для дослідників.

Для історії української дипломатії має інтерес, з точки зору витоків культурної дипломатії, архівне зібрання видатного українського композитора Олександра Кошиця (1875–1944). Воно стало першим надходженням до архіву Осередку української культури і освіти. Його впорядкувала дружина композитора Тетяна Кошиць (1892–1966), яка від часу заснування установи тривалий час керувала музеєм, архівом і бібліотекою Осередку. В складі зібрання – рукопис спогадів О. Кошиця, щоденникові записи про подорож Української республіканської капели, що вийшли друком упродовж 1952–1974 рр., записники 1920-х та 1940-х років, біографія, карикатури художника О. Савка на учасників капели (1919–1923), витинки з газет про концерти в Польщі (1920), Бельгії (1921), Іспанії (1921), Франції (1922), листування та ін.

⁹ Листування Євгена Деслава / Упоряд., вступна стаття й коментар о. Юрія Мицик. Київ, 2009. С. 124.

Значна за обсягом збірка відомого українського громадсько-політичного діяча Івана Боберського (1873–1947) – представника уряду ЗУНР та Українського Червоного Хреста (1920–1924) у Канаді, голови компанії «Трансатлантик», яка опікувалася еміграцією та поселенням українців (1924), та керівника українського відділу пароплавної компанії «Кунард» (1925). В архіві зберігається щоденник І. Боберського (опублікований 2003 р. в Києві проф. Юрієм Мициком) та автобіографія (1924), листування з колишніми дипломатами Володимиром Сікевичем, Євгеном Деславом, текст біографії Данила Лалкова, адреси українців у Канаді, листування Дипломатичного представництва ЗУНР у Канаді тощо.

Колекція визначного військового і політичного діяча, коменданта УВО і Голови Проводу українських націоналістів Євгена Коновальця (1891–1938), передана до Осередку його дружиною Ольгою Федак-Коновалець, включає різноманітні матеріали (документи і речі музейного характеру): посвідку для вступу на сесію Ліги Націй (1932), листівки з дописами, візитівки Дмитра Андріївського, Осипа Назарука, Івана Рудницького, Володимира Старосольського, Арнольда Марголіна, Володимира Шухевича, листування 1920–1921 рр. з Дмитром Донцовим, Романом Дашкевичем, Іваном Рудницьким, бланк Посольства ЗУНР у Відні тощо.

Документи про діяльність Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Італії: накази, телеграми, фінансова документація, випуски бюлетеня пресового бюро місії (1920), статті на політичні теми, вирізки з газет про Україну збереглися у фонді Євгена Онацького. Цінним джерелом до історії дипломатії є машинопис його спогадів «Сторінки з Римського щоденника» (1920, грудень – 1935; 1936–1943). Результати його діяльності як ученого-етнолога відображає машинопис «Енциклопедії символів, вірувань і обрядів українського народу» (2 томи), який було інкорпоровано до «Малої Енциклопедії». Зберіглася у фонді й брошура Любомира Винара «Євген Онацький – чесність з нацією: 1894–1979».

Серед документів колишнього голови Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Угорщині генерала Володимира Сікевича збереглися машинопис його спогадів, фото з членами ювілейного комітету, нагороди – Пропам'ятний хрест УГА, Хрест Симона Петлюри, карта України, листування з різними установами та особами про організацію його поїздок з доповідями, вирізки з газет.

Основу фондів церковного архіву Монастиря св. Отців Василіан у Мондері (провінція Альберта) складає колекція священика і дипломата о. Жана. Тут збереглися унікальні карти, метричні та рукописні книги, фотодокументи, стародруки («Акафіст», Євангеліє XVI ст., «Тріодь» XV ст. та ін.).

Створення довідника про канадську частину українського дипломатичного архіву потребує проведення додаткових досліджень і концентрації зусиль українських і канадських науковців та дипломатів. Практично всі утворювачі згаданих архівних зібрань (Євген Бачинський, Андрій Жук, Євген Слабченко, о. Жан та ін.) плекали надію на заснування приватного музею та мріяли про ознайомлення зі збереженою ними інформацією в незалежній Україні. В те, що Україна відновить свою незалежність, вони твердо вірили. Частково реалізувати мрію вдалося лише

Євгену Слабченку. Він відкрив Український дипломатичний архів у французькій Ніцці. В архіві працювала читальна зала, де з його зібранням можна було ознайомитися відвідувачам.

Наукове товариство історії дипломатії та міжнародних відносин порушило питання про встановлення меморіальної дошки на будинку, де розташовувався перший закордонний Український дипломатичний архів. Водночас назріла потреба розпочати переговори на державному рівні щодо передання в Україну документальних колекцій Михайла Єреміїва, Андрія Жука, Євгена Слабченка та інших громадських діячів і колишніх дипломатів та реалізувати їх прагнення донести через свої архіви правду про становлення української дипломатичної служби і боротьбу за українську ідею задля їх ретельного дослідження, а не лише належного зберігання шляхом надання широкого доступу для всебічних досліджень. Тим більше, що в Україні вже понад 10 років функціонує створений з ініціативи члена-кореспондента НАН України Геннадія Боряка Центральний державний архів зарубіжної україніки.

Увазі шановних Читачів пропонуємо кілька документів з канадської частини українського дипломатичного архіву, а саме листування Євгена Слабченка і Михайла Єреміїва та листи Михайла Єреміїва до Василя Авраменка та Петра Йосипишина (Бібліотека та архіви Канади, Mychailo Jeremijew fonds, 1999-00401-9, Anniversaries, ND 1924-74, Box 1, File 23). Стилiстичні, орфографічні та пунктуаційні особливості оригіналів збережено. Слова, які не вдалося прочитати, та розшифрування скорочень подано в квадратних дужках.

№ 1

Лист Євгена Деслава Михайлу Єреміїву

Спогади колишніх українських дипломатів в «Дипломатичній історії України»¹⁰

Українці у вільному світі мало знають українську дипломатичну історію як колишню так і модерну. Про українські дипломатичні місії навіть і знані українські історики пишуть небагато а часто і дуже невідповідно: українські дипломати начебто не знали іноземних мов, не мали до діспозиції для дипломатичної акції відповідної української літератури і взагалі не принесли великої користі для української справи за кордоном.

Ця несправедлива критика викликана тим, що ці науковці самі нічого не знали про величезну і надзвичайно корисну роботу, яку зробила для справи незалежності України українська дипломатія 1917–1923 рр.

Готуючи до друку другий том «Д.І.У»¹¹ Євген Деслав використовує безпосередні свідчення провідних українських дипломатів, їх спогади вже колись опубліковані та ті що ще ніде не друкувались.

¹⁰ Лист починається з цього фрагменту – імовірно, частини тексту розділу «Дипломатичної історії України».

¹¹ Йдеться про «Дипломатичну історію України» Євгена Деслава.

Ось що писав 1928 року у Львові Дмитро Левицький, шеф української дипломатичної місії в Копенгагені, про тогочасні дипломатичні представництва України: «Якби не говорити, то за 1919 рік поширено в Європі знання і тим самим вагу української справи в Європі більше, як за цілі століття перед тим. Природно, що на це зложились сприятливі обставини, що головною причиною зацікавлення Україною була визвольна боротьба проти большевиків, але чимала заслуга дипломатичних місій лежить у тому, що вони зуміли причинитися до активізування того зацікавлення, вміли спопуляризувати українську справу, вміли спонукати між чужинцями навіть дуже впливових людей, які станули в обороні української справи і які досі є нашими національними приятелями та які зможуть може нам ще і в майбутньому віддати неоцінені прислуги...»

Ніцца, 14 вересня 1965 р.

Дорогий Пане Михайло,

Надсилаю Вам цю нотатку, щоби дати Вам охоту написати для ДІУ спогади про Дипломатичну Місію в Італії при Квіріналі¹².

Буду в Женеві 27 вересня десь по 12 годині і буду Вам телефонувати.

Справа видання Дипломатичної історії України в порядку, мені тепер треба сфотографувати і зробити кліше в Женеві, бо в Канаді це роблять дуже зле а видатки великі. Візму з собою кілька образків і дипломатичних грамот щоби з Вами зробити проби.

Буду з Вами говорити про створення в Женеві офісу Дипломатичної Документації головно для новостворених африканських держав та видання Українського Дипломатичного Вісника (спочатку на мультиплікаторі).

Бажаю Вам добре відпочити, щиро Євген Деслав .

Eugen Deslav 20 bis Avenue Mont-Rabeau NICE France

№ 2

Лист Євгена Деслава Михайлу Єремїйву

Ніцца, 25 вересня 1965 р.

20 bis Avenue Mont-Rabeau NICE France

Дорогий пане Михайло,

Дякую Вам за фотографію Тишкевича¹³. Велику приємність зробили Ви мені звісткою, що можете написати для ДІУ історію Місії в Римі та Ваші відвідини

¹² Назву найвищого з семи пагорбів Риму вжито для означення італійської влади. В Квіріальському палаці, збудованому 1573 р. як літня резиденція папи Григорія XIII, розташовується офіційна резиденція Президентів Італії.

¹³ Йдеться про Тишкевича Михайла Станіславовича (1857–1930) – графа, українсько-го громадсько-політичного діяча, дипломата, митця і мецената. Народився на Київщині. Закінчив Академію мистецтв у Петербурзі. Фінансував науково-просвітні організації у Львові та Києві. Під час Першої світової війни жив у Лозанні (Швейцарія). В 1919 р. – Посол УНР у Ватикані, голова української дипломатичної місії

інших Місій в Європі з доручення Петлюри. Буду просити Вас зробити з цього матеріалу два розділи, в розділі відвідини підвести підсумок діяльності цих місій, висловити Вашу думку щодо окремих дипломатів, визначити їх якості й їх вади без огляду на які будь їхні реакції, – робимо це для історії, і мусимо зробити це так як воно було. Всі Ваші фота є цікаві, по можливості подайте дати, коли Ви їх зробили.

Мені пропонують з Вінніпегу зробити дві серії дипломатичних українських марок, одна – документів і другу видатних дипломатів, шість осіб для шости марок. Вибір осіб роблю я, – Ви перший кому пишу в цій справі, хочу з Вами порадитись. Що Ви думаєте про таку серію: Д. Дорошенко¹⁴, О. Шульгин¹⁵, М. Тишкевич, Є. Лукасевич¹⁶, М. Єремєєв, М. Троцький¹⁷.

на Паризькій мирній конференції, керівник українських делегацій у Сан-Ремо і Спа. Від 1920 р. до кінця життя мешкав у Жиданові біля Познані (Польща).

¹⁴ Дорошенко Дмитро Іванович (1882–1951) – міністр закордонних справ Української Держави (1918 р.), громадсько-політичний діяч, історик, дипломат. Навчався у Варшавському, Петербурзькому, Київському університетах. Був членом Революційної української партії, Товариства українських поступовців (з 1917 р. – Української партії соціалістів-федералістів). Входив до складу УЦР. Упродовж квітня–серпня 1917 р. був крайовим комісаром Галичини і Буковини. З 1920 р. в еміграції, член Союзу хліборобів-державників. Мешкав у Празі, Відні, Берліні. Очолював Українську вільну академію наук у Мюнхені (1945–1951 рр.).

¹⁵ Шульгин Олександр Якович (1889–1960) – перший очільник українського зовнішньополітичного відомства, громадсько-політичний діяч, історик, дипломат. Генеральний секретар міжнародних (згодом – міжнародних) справ УЦР, голова Комісії для скликання з'їзду народів Росії у Києві. За доби гетьманату посол Української Держави в Болгарії. Впродовж 1919–1921 рр. був членом української делегації на Паризькій мирній конференції, Першій асамблеї Ліги націй у Женеві, очолював Надзвичайну дипломатичну місію УНР у Швейцарії. У 1923–1927 рр. жив і працював у Празі, пізніше в Парижі, викладав історію і філософію в Українському вільному університеті і Українському педагогічному інституті ім. М. Драгоманова. У 1926–1936, 1939–1940, 1945–1946 рр. був міністром закордонних справ УНР в екзилі. Автор праць: «Політика. Державне будівництво України і міжнародні справи» (1918), «Нариси з новітньої історії Європи» (1925), «Уваги до історії розвитку ранішнього капіталізму» (1928), «Без території. Ідеологія та чин уряду УНР на чужині» (1934) та ін. Віце-президент Міжнародної вільної академії в Парижі (1952–1960).

¹⁶ Лукасевич Євмен (1871–1929) – український громадський діяч, дипломат, журналіст, лікар. Автор україномовного «Анатомічного словника». Закінчив медичний факультет Цюрихського університету. Був членом Українського наукового товариства. З січня по квітень 1918 р. був директором Департаменту охорони здоров'я УНР. У 1919 р. очолював Надзвичайну дипломатичну місію УНР у Швейцарії. У 1920-х роках був міністром закордонних справ Державного центру УНР у екзилі. Жив у Варшаві, займався приватною лікарською практикою. Автор «Анатомічного словника» (1926).

М. Троцький послав мені свій дипломатичний паспорт на якому є його дуже добре фото, – отже я можу репродукувати цілу сторінку дипломатичного паспорта з його фотографією. Вашої фотографії я не маю, і Ви мусити потурбуватись щоби я її мав. І дуже добру, щоб добре вийшла на марці. Подайте мені відповідь поворотною поштою.

Разом з цим листом надсилаю Вам часописі з Києва і Пекіну.

Щиро Ваш Євген Деслав.

№ 3

Лист Євгена Деслава Михайлу Єреміїву

УКРАЇНСЬКА АКЦІЯ В МІЖНАРОДНІЙ ДИПЛОМАТИЧНІЙ СФЕРІ ВІД 1921 РОКУ АЖ ДО ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ДОКЛАДНО ВІДЗНАЧИЛАСЯ В ЖЕНЕВСЬКОМУ БЮЛЕТЕНІ «ОФІНОР», ДИРЕКТОРОМ ЯКОГО БУВ ВИДАТНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ДИПЛОМАТ МИХАЙЛО ЄРЕМІЄВ. ОФІНОР ВИДАВАВСЯ МОВАМИ: УКРАЇНСЬКОЮ І ФРАНЦУЗЬКОЮ Й МАВ ВЕЛИКЕ ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ ОЗНАЙОМЛЕННЯ ВСЕСВІТУ З УКРАЇНСЬКИМИ ДИПЛОМАТИЧНО-ПОЛІТИЧНИМИ СПРАВАМИ.

ДИПЛОМАТИЧНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Ніцца, 23 листопада [19]65 р.

ДОРОГИЙ ПАНЕ МИХАЙЛО,

Щоби відзначити як належить бути Вашу українську акцію між двома війнами для ВИСТАВИ УКРАЇНСЬКОЇ ДИПЛОМАТИЧНОЇ ІСТОРІЇ я зробив невелике пано з заголовків ОФІНОРА за всі роки і додав до пано оцей (нагорі) текст пояснення. Було б добре як би ми могли зробити розділ «ДИПЛОМАТИЧНА АКЦІЯ ОФІНОРА». Подумайте про це.

ВИСТАВУ УКРАЇНСЬКОЇ ДИПЛОМАТИЧНОЇ ІСТОРІЇ влаштовують на Різдво у Вінніпегу старші пластуни цього міста, наколи б Ви мали якісь дипломатичні фота, позбійайте їх і пошліть мені. Під кожним фотом або документом буде зазначено що це належить Вам.

Моя Дружина і я щиро Вас та Вашу милу дружину вітаємо

Євген Деслав

20 bis Avenue Mont-Rabeau NICE France

¹⁷ Троцький Микола (псевдонім М.Данько) (1883–1971) – громадський діяч, журналіст. Член РУП – УСДРП. У 1909 році виїхав у Відень. Упродовж 1914–1918 рр. – член Спілки Визволення України, автор і редактор «Вісника СВУ». Автор праці «Українська націоналістична політика у Європі» (німецькою мовою, 1917 р.). З 1920 р. по 1922 р. – секретар Надзвичайної дипломатичної місії УНР у Австрії, пізніше – співробітник журналу «Діло». В 1930-х роках мешкав у Женеві, був співробітником Українського інформаційного бюро, а з 1931 р. – редактор німецького тижневика «Die Volkerbrücke».

№ 4

Лист Михайла Єремїва Євгену Деславу

Женева, 24 листопада 1965 р.

Дорогий Пане Євгене.

Вашого листа одержав і дуже Вам вдячний за Ваші добрі вислови, але трохи здивований, що не вважаючи на нашу довголітню знайомість, Ви так мало знаєте про мою діяльність. Отже, подаю декілька відомостей про ОФІНОР: Він надавався не двома мовами, а чотирма, а саме: українською, французькою, італійською та іспанською. Французьке та італійське видання були щоденні, а два інших – тижневі. Він обслуговував б.м. 500 європейських та американських газет і був надрукований на більш як 20 мовах, а в тому числі у мене є витинки з каталонських, фляманських, голяндських, чеських, словацьких, арабських та, навіть, японських газет. (Бачите, Вам докоряю, а сам забув, бо він виходив деякий час в чеській та німецькій мовах). Ви маєте примірники французького видання, а я Вам надішлю колекцію в інших мовах¹⁸.

У Французькій мові він виходив 3-ма виданнями: паризьке щоденне, під доглядом Токаржевських¹⁹, бельгійське в Брукселі і швейцарське в Женеві виходили 3 рази на тиждень. Він міг стати великою міжнародною агенцією, але Уряд УНР завше робив мені прикrostи, вважаючи на мою повну лояльність, бо хотів, щоб я писав виключно про нього, в той час, як я мусів писати те, що цікавить чужу пресу.

З великих органів я маю найбільш витинок з Осерваторе Романо, який регулярно, два рази на тиждень уміщав цілу сторінку, з найбільших швейцарських газет, з паризьких Матен, Ліберте, Тан та інші. Всі витинки зберігаються в моїх архівах

Вся українська преса в Галичині та в Америці уміщувала мої артикули, за винятком комуністичної та Укр. Робітник, який все уміщував, а потім мене вилаяв, так що я спинив висилання.

Для Вас скажу довірочно, що ні одна українська газета мені не заплатила а ні цента. Як бачите, Ваша афіша, так як Ви мені написали може тільки ввести в блуд українську молодь.

Що до фото, то я, певне, можу дати досить багато. На жаль ті, що я зробив підчас походу на Київ в 1920 р. здебільшого пропали, але, все ж, де що є.

¹⁸ За іншими даними, інформаційне агентство «Ofinor» створено 1927 р. у Римі (керівник – М. Єремїв) з ініціативи польської військової розвідки, спершу з метою пропаганди діяльності українського уряду в екзилі. 1928 р. офіс агентства перенесено в Париж, а 1936 р. – в Женеву з філіями в Римі, Парижі та Мадриді. Кореспонденти агентства діяли в різних містах світу (Див., зокрема: <http://pl.wikipedia.org/wiki/Ofinor>).

¹⁹ Йдеться про І. Токаржевського-Карашевича та його дружину Оксану (доньку О. Лотоцького).

Акцію Офінора важко назвати дипломатичною, хоча дипломати користали з моїх інформацій, а це була, скоріше акція інформаційна. Моя особиста дипломатична акція йшла поза Офінором, бо я подав нечисленну кількість експозе до Лігі Націй та до окремих заступництв. За мене зненавиділи Прокопович²⁰ та Шульгин: як я смію, бо це їх [...] . Прок[опович] так і помер, а Шульг[ин] признав потім свою помилку.

От Вам коротко як стоїть справа. Я пошукав матерьяли і надішлю якнай-скоріше, а Вас прошу написати мені, що Ви про це думаєте.

З пошаною і привітання від нас обох Михайло Єремєєв.

№ 5

Євген Деслав – Михайлу Єремєєву

20 bis Avenue Mont-Rabeau NICE France

Ніцца, 17 січня 1966 р.

Маю листа з Канади, – перший том Дипломатичної історії України має вийти з друкарні в кінці січня теб-то рівночасно з Виставою, присвяченою Дипломатичній Історії.

Я закінчую опрацювання другого тому. На цьому тижні маю робити розділ «Дипломатичні стосунки між Україною й Італією». Для цього розділу я передусім потрібую Ваше добре фото. Я маю одне, але посилаю це Вам, я хотів би мати фото без капелюха. Пошукайте, – Ви певно маєте.

Маю для цього розділу теж головні ноти які вислала Місія до Італійського уряду, я коли перепису ці ноти, можу надіслати Вам один примірник щоби Ви доповнили, тебто додали до нот Ваш текст. Пишіть мені чи це можливо.

«По похилій площині» Євгена Онацького²¹ мало чого варта, Онацький описує нудно свої розмови з іншими так само як і він нудними урядовцями Місії, наївність Онацького є безмежна. З книжки виходить що Ви були одинокою особою у Місії яка працювала. Нічого поганого про Вас він не пише, викреслив певно його видавець, щоб не мати комплікацій .

Ціми днями я був у Каннах у мого великого приятеля Середи, він готує Виставу своїх образів у Каннах, є це добрий маляр. Мені прийшла думка, що в голі вілли Вашої пані можна було би влаштовувати дуже добрі вистави різного жанру. Перебалакайте з Вашою Панею в цій справі, – такі вистави можуть бути цікавими і для Вас і для мене.

²⁰ Прокопович В'ячеслав Костянтинович (1881–1942) – український політичний і державний діяч, дипломат. Закінчив Університет св. Володимира в Києві. Член ТУП, згодом – УПСФ, від якої був обраний до УЦР та її Малої Ради. Соратник С. Петлюри. 1918 р. – міністр освіти, в 1919–1920 рр. – голова Надзвичайної дипломатичної місії УНР у Югославії. Голова уряду УНР в екзилі (1926–1929 рр.), редактор тижневика «Тризуб».

²¹ Йдеться про працю: *Онацький Є. По похилій площині*. Записки журналіста і дипломата. Ч. 1. Мюнхен, 1964. 152 с.; Ч. II. Мюнхен, 1969. 213 с.

Отже чекаю Вашого листа в справі італійського розділу ДІУ. Як лише отримаю перший примірник ДІУ, негайно пришлю Вам щоби Ви написали до Вашого часопису в Канаді статтю про мою працю.

Моя дружина і я щиро Вас обох вітаємо²².

№ 6

Лист Євгена Деслава Михайлу Єремійву

Ніцца, 31 січня 1966 р.

Дорогий Пане Михайло,

Дістав Вашу картку і негайно в розділі «Повноважні міністри і Шефи Дипломатичних Представництв України» поставив Ваше ім'я як Шефа Української Дипломатичної Місії в Римі.

Я волів би мати Ваше добре фото з епохи Місії в Римі, можливо Ви маєте якесь дипломатичне фото (без «Мухи»²³), може з Тишкевичем, фота якого я не можу знайти. Якщо у Вас є якісь матерьяли, ноти, статті підписані Вами та щось про Тишкевича, до якого я ставлюсь з найбільшою пошаною, посилайте мені.

Що думаєте Ви й Ваша Дружина про створення на Вашій віллі Виставочної Галереї, чи тяжко було б дістати дозвіл на відкриття, – малярів з Кань та Вансу²⁴, і з Парижа я Вам дістану.

Вже відібрав для продажу російські матерьяли, як я Вам вже писав я маюдесь коло 80 статей про російське «проникновеніє» в Китай, Манджурію, Тибет, Туркестан, Памір, Якутію. Це унікальна колекція і її треба добре продати. Зараз це добрий момент для такого продажу. Чекаю Ваших добрих фот Євген Деслав.

²² Дописано від руки: «Написав п. Заклинський, – чи не можна було б надіслати мої пакунки залізницею до Ніцци, – всі витрати я повертаю або надішлю наперед. Жадної відповіді!!! Чи маєте Ви фото графа Тишкевича, мені бракує!».

²³ Так називали Дмитра Володимировича Антоновича (псевдоніми: Войнаровський, Муха, Шельменко, Подорожній; 1877–1945) – українського історика мистецтва, громадського і політичного діяча, дипломата. Навчався у 4-й Київській гімназії, Київському і Харківському університетах. Член Української Центральної Ради (з березня 1917 р.), товариш голови УЦР. У січні 1918 р. призначений міністром морських справ УНР. Генеральний консул Української Держави у Швеції (липень–жовтень 1918 р.). За доби Директорії УНР – міністр мистецтва, голова Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Італії (1919–1920). Один із засновників, декан філософічного факультету і ректор Українського вільного університету у Відні і Празі (1928–1930, 1937–1938 рр.) Як член-засновник долучився також до фундації Українського історико-філологічного товариства в Празі, Української студії пластичного мистецтва в Празі, Українського товариства прихильників книги в Празі тощо. Фундатор і директор Музею визвольної боротьби України в Празі (Див. зокрема: Шаповал А. Дипломат Української народної республіки: до 130-річчя від дня народження Дмитра Антоновича // Історичний журнал. 2007. №5. С. 51–61).

²⁴ Міста поблизу Ніцци.

Перший том Дипломатичної Історії України має вийти з друкарні у Вінніпегу на початку лютого, чи можна було би зробити у Вас представництво по продажу ДІУ на Європу? І на яку адресу?

20 bis Avenue Mont-Rabeau NICE France

№ 7

Лист Михайла Єремїїва Євгену Деславу

Женева, 25 березня 1966 р.

Дорогий Пане Євгене.

Посилаю Вам відповідь, як Ви просите, з поворотом пошти.

Посилаю іншу картку Тишкевича вже без дефектів, але, думаю, що можна зробити ще ліпше, бо збільшення завелике. Отже, зроблю і надішлю.

Майте на увазі, що Тишкевич був моїм кумом, бо записаний, як хрещений батько мого сина Михайла – тепер священника. Я мав з ним дуже велике листування, бо по смерті Петлюри всі про нього забули і я самотній потішав його своїми листами. Маю всі його в моєму архіві. Я думаю ще його фото в моєй хаті з моїми та Токаржевськими.

Справа марок для мене неясна. Чи не краще видати картки, або альбом. Напишіть Ваші аргументи.

Посилаю Вам при цьому листу Голів Місїй, які я пригадав. Думаю, що для першої серії не варто вставляти Троцького, який був тільки секретарем, а також Дорошенка, який послом не був. На їх місце краще додати Ліпинського²⁵ і Штейнгеля²⁶, які були дуже порядні люди. Цим покажете Вашу безсторонність, що впадає гетьманцям. Але, зрештою, діло Ваше. Портрети їх у мене мусять бути. Дуже прошу написати мені про фільм, як я Вас просив в попередньому листі.

²⁵ Липинський В'ячеслав Казимирович (1882–19312) – видатний український історик, громадсько-політичний діяч, дипломат, філософ, публіцист. За доби гетьманату посол Української держави в Австро-Угорщині, забезпечив обмін ратифікаційними грамотами під час укладення Брестського мирного договору 1918 р. За доби Директорії продовжував керувати справами посольства до серпня 1919 р. і оселився у Райхенау (Австрія). Там написав монографію «Україна на переломі. 1656–59», історіософський трактат «Листи до братів-хліборобів» (виданий 1926 р.), керував діяльністю Українського союзу хліборобів-державників, видавав неперіодичні збірники «Хліборобська Україна» (1920–1925 рр.). Упродовж 1926–1928 рр. за дорученням Гетьмана Павла Скоропадського працював дійсним членом Українського наукового інституту в Берліні.

²⁶ Штейнгель Федір Рудольфович (1870–1946) – український громадсько-політичний і культурний діяч, дипломат. Закінчив Київський університет св. Володимира. Депутат І Державної думи, входив до складу української парламентської фракції. Під час першої світової війни очолював комітет Всеросійського союзу міст, який надавав допомогу пораненим, біженцям, військовополоненим. З 1917 р. – член УПСФ. За доби Гетьманату – посол Української Держави в Німеччині. В 1939 р. емігрував до Німеччини.

Щодо історії Моєї Місії, то як Ви хочете: науково історичний огляд, чи літературно-історичний?

Лист Голів Місій та Посольств

1. Німеччина Штейнгель, Порш, Смаль-Стоцький
2. Туреччина Суковкін, Лотоцький, Токаржевський
3. Болгарія Шульгин
4. Румунія Гасенко, Мацієвич
5. Австрія Ліпинський, Сидоренко
6. Венгрія Галаган
7. Польща Лівицький
8. Квірінал Антонович, Єремєєв
9. Ватикан Тишкевич
10. Франція Сидоренко, Тишкевич
11. Чехословаччина Славінський
12. Англія Марголін
13. Бельгія Яковлів
14. Швайцарія Лукасевич, Василько

№ 8

Лист Михайла Єремїєва Василю Авраменку

Женева, 19 серпня 1973 р.

Дорогий Маестро.

Дуже дякую за милого листа. Ви одинокий розумієте моє становище і за це Вам велика подяка. Як немає кому слова сказати, то людина як в могилі. Архів я ще не вислав і ось чому. Не лежить у мене серце їхати до дітей, які мене запрошують неохоче, а видно взагалі мене зовсім ігнорують, а в той же час я пізнав тут молодого швейцарця, який є православний чернець і є при церкві. Він освічений, знає французьку, німецьку і англійську мови і вчиться по російському. Знає вже досить багато і читає мені Ваші листи. Він охотиться мені допомагати. Він згодився жити в мене і це було б щастя, бо це справжній чернець, працьовитий і освічений пише на машинці дуже добре. Але Яга, як зумисне поздавала всі кімнати і нічого не хоче знати. Вона нібито зумисно, все робить проти мене, та ще загрожує відпровадити мене в старечий дім. Отже, можливо, я щось домовлюся, щоб влаштуватися з цим ченцем і туди перевезу архів. Час ще терпить.

Що до [Роз...], Ви не маєте рації, бо він має журнал і може бути мені дуже корисним. Напишіть таки до нього, що я маю багато речей до друку і хотів би співпрацювати. Він майже одинокий, що мене знає, а решти вже немає... Якби він зацікавився моїми романами, то це великі гроші.

Видно в Відню такі ж свині, як і в Мюнхені. Кого вони запросили, коли я тепер залишився останнім засновником української науки закордоном. Якщо Вас

допускають до слова, то певен, що Ви їх добре пошарпаєте. Але що з того буде? Вони молоді і багаті, а ми старі і бідні.

Як би мені вдалося з ченцем, то я б [від...]. Багато праці і заробітку, сам не годен зробити.

Ще маю прикрість. Молодий канадієць Мельник обікрав мою бібліотеку. Треба подавати до суду. Я написав до батька в Торонто, а той мовчить. Це новий клопіт.

Ну, відвів душу і годі.

Цілую і дякую на добрім слові.

Ваш Мих.Єремів

P. S. Моя секретарка відмовилася

№ 9

Лист Михайла Єремїва Петру Йосипишину

Женева, 19 вересня 1973 р.

Дорогий Пане Бібліотекарю.

Звертаюся до Вас в слідуючій спішній справі: Обставини змушують мене спішно ліквідувати моє життя в Женеві і справа долі мого архиву і бібліотеки стає нагальною. Я вже все спакував близько 60 картонок по 20 кг. Так всього виходить 1200 кг. Само собою що не весь матерьял є цінний, але є багато унікав, як наприклад, моє листування з українськими і прометеевськими діячами, яке виносить понад 500 листів. Там є листи Тишкевича, В. Винниченка, Мартоса, Лівницьких (батька й сина), М. Ковалевського, кн. Трубецького, а також листування нашого останнього представника в Парижі Л. Голяффе з нашими послами в Європі. Є наші дипломатичні документи, пашпорти дипломатичні і консульські, видання еміграції. Колекції моїх бюлетенів на 6 мовах, велика кількість витинок з чужих газет, матерьяли в справі убивства С. Петлюри і процеса Шварцбарда, відгуки на це світової преси і багато інших. В Бібліотеці є також немало цінних видань, а окрім того маю великий фотоархив, де є ще недруковані фото С. Петлюри.

Все це має історичну цінність, яка значно збільшиться, коли я зможу сам упорядкувати мої збірки, бо я знав всіх кореспондентів особисто і можу дати їх цінні характеристики. Але, ця справа гальмується тим, що я несподівано і безправно втратив свою пенсію через урядові помилки. Направлення може тривати роки і я до того, правдоподібно не доживу. Отже для того, щоб моя півстолітня праця не загинула, я продаю свої матерьяли, всі, без винятку, за ціну 25000 шв. франків, для того, щоб мати можливість їх упорядкувати і здати в вигляді упорядкованого історичного архиву. Всіх грошей одразу не потребує, а хочу мати завдаток в 10 000 шв. франків на працю, а решту по передачі архиву. До того, з огляд на мій високий вік (84 р.) маю зробити заповідь, що решта коштів з суми, одержаної за мій архив, які залишаються по мені, має бути повернена інституції, яка цей архив придбає.

Більше того, коли б мені ще вдалося, за допомогою цих коштів, закінчити редагування і переклад на чужі мови, моїх історичних і літературних творів, на які очікують вже давно видавці, то я зобов'язуюся повернути установі, яка його придбає, щоб він став їй моїм подарунком.

В надії на Вашу скору відповідь, залишаюся з пошаною і приязню, Ваш Мих Єремів

РЕФЛЕКСІЇ

Станіслав КУЛЬЧИЦЬКИЙ

ЧИ БУЛА УКРАЇНА РОСІЙСЬКОЮ КОЛОНІЄЮ В ЦАРСЬКІ І РАДЯНСЬКІ ЧАСИ ?

Поставлене у назві питання здається риторичним. Хто б сумнівався!

Від часів Переяславської ради (1654 р.) Україна цілком відповідала найбільш поширеному в енциклопедіях визначенню колонії: «Територія або країна, що перебуває під владою іноземної держави і позбавлена політичної та економічної незалежності». При розгляді відносин між Україною і Росією в рамках дихотомії «метрополія – колонія» ні в кого не виникає сумнівів щодо того, яку з них треба називати метрополією, а яку – колонією.

За конституціями союзні республіки СРСР були рівноправними державами і могли в разі демократичного волевиявлення своїх народів здобути цілковиту незалежність. Дві з них – Україна і Білорусія після Другої світової війни здобули статус членів-засновниць Організації Об'єднаних Націй – світового об'єднання самостійних держав.

Чи розглядалася Україна міжнародним співтовариством як самостійна держава, рівна за статусом іншим членам ООН? Так, вона мала однаковий з ними статус і входила в різні структури ООН, виступаючи навіть час від часу непостійним членом Ради Безпеки. Тим не менш, ніхто в світі не дивувався відсутності Росії в ООН, бо всі знали, що Радянський Союз включно з Україною і Білорусією – це і є Росія.

Після розпаду СРСР колишні союзні республіки стали незалежними державами. Відтоді Україна перестала відповідати в рамках дихотомії «метрополія – колонія» енциклопедичному визначенню колонії. Звичайно, її політична і економічна залежність від Росії не зникла. Вона й не могла зникнути одномоментно. Однак Україну вже не можна було називати колонією Росії. Будучи незалежною, вона мусила зробити свій геополітичний вибір: європейський або євразійський.

За звивинами українського шляху в майбутнє світ слідує упродовж трьох десятиліть, починаючи з конституційної реформи М. Горбачова – О. Яковлева (1988 р.), яка поклала край диктатурі КПРС й цим самим обумовила розпад багатонаціональної країни і всієї «соціалістичної співдружності». Адже сталість Радянського Союзу забезпечувалася тим, що він перебував у силовому полі монополю існуючої партії.

Звинини українського шляху були й залишаються обумовленими зовнішніми і внутрішніми причинами. З одного боку, правлячі кола пострадянської Російської Федерації докладають зусиль, не зупиняючись перед прямим військовим втручанням, щоб повернути колишні союзні республіки СРСР, й насамперед Україну, в лоно російсько-радянської імперії. З іншого – значна частина населення України не відчуває себе її громадянами і співчуває імперським амбіціям російського політичного режиму.

Відстоюючи свободу і незалежність своєї Батьківщини та її європейський вибір, громадяни України повинні усвідомлювати природу і характер тієї залежності від Росії, яка тривала сотні років, починаючи з Переяславської Ради. Чи це була колоніальна залежність, яка залишилась у минулому? В такому разі проблема стосуватиметься минулого, а тому ми повинні заспокоїтися і роззброїтися.

Чи ця залежність має іншу природу, доказом чого є трагічні події останніх трьох десятиліть? В такому разі треба усвідомити загрозу, яка нависає й нависатиме над Україною сьогодні і завтра. Ми повинні залишатися духовно і фізично озброєними, щоб гідно відповісти на виклик з боку Росії.

Сто років тому Україна втратила шанс звільнитися від «братерських обіймів» Росії. Наслідки виявилися трагічними: мільйони крапих синів і дочок українського народу втратили життя, десятки мільйонів були перетворені на людей, ментально і матеріально залежних від всюдисущої тоталітарної держави. Ми не можемо втратити шанс вдруге. Якщо втратимо, то вже не буде України: зникнуть мова, національна пам'ять, культура. Зникне народ з тисячолітньою історичною традицією.

Дихотомія «метрополія – колонія»

Якщо розглядати українсько-російські відносини в рамках цієї дихотомії, то на запитання, яку роль відігравала Україна в імперському тілі, можна відповідати двояко. Російські патріоти, яких у нас немало, говоритимуть, що Україна була співзасновницею імперії, обґрунтовуючи свою позицію багатьма історичними прикладами. Ті, кому Україна дорога як Батьківщина, не сумніватимуться в тому, що вона була колонією. Критикуючи російських демократів, які не бачили, а точніше – не бажали бачити принизливо-підпорядкованого становища України в обох російських імперіях, Ігор Лосєв зупинився й на позиції солідарних з ними українських політичних діячів: «Зрозуміло, і в епоху незалежності в Україні знаходилися діячі, які люто заперечували колоніальність України. Наприклад, Дмитро Табачник, який стверджував, що українці були «співвласниками» Російської імперії, її будівельниками і творцями. Були й такі, але хіба подібне в тих умовах було їхнім вільним вибором? У «єгипетському полоні» євреї далеко не з власної волі були вимушені брати участь у будівництві пірамід, поки Мойсей не вивів їх в «землю обітовану»¹.

¹ Лосєв І. Про арії московських гостей // День. 2018. 26–27 січня.

У червні 2019 р. Український інститут національної пам'яті організував форум «Історик і Кліо в академічному, публічному та медійному просторах». Мені довелося виступити з доповіддю на пленарному засіданні панелі «Україна – співтворець чи колонія?» У доповіді заперечувалась теза про колоніальний статус України. Затиснута в рамки дихотомії «метрополія – колонія», дискусія показала, що у мене майже не виявилось однодумців навіть серед власних учнів. Вчені погоджувалися, що українці приклали руку до народження і зміцнення обох російських імперій. Проте для них було очевидним, що Україну слід вважати колонією, а не частиною метрополії.

Термін «колонія» має два значення. Перше з них відоме з часів античності. Колоніями називалися поселення громадян певної держави на іншій території. Наприклад, колонії давніх греків були засновані в Італії і в Північному Причорномор'ї. Одна з римських колоній на території сучасної Німеччини так і називалася: Колонія (Кельн). Метрополіями вважалися батьківщини колоністів.

Друге значення терміну «колонія» відоме з епохи Великих географічних відкриттів. Відтоді колоніями називалися території, загарбані європейськими державами на інших континентах. Відповідно метрополіями, до яких потрапляли колоніальні ресурси, ставали ці держави. Важливо усвідомити, що у деяких випадках головною метою загарбання була експлуатація поневолених народів, а в інших – освоєння загарбаної території власним народом. Під час освоєння представники власного народу одночасно виступали колоністами, як в античні часи, і колонізаторами.

Заморські території Іспанської, Португальської, Британської та інших європейських колоніальних імперій чекала різна історична доля. Створені англійцями у Північній Америці колонії об'єдналися в єдину державу і відстояли свою незалежність у війні з Британською імперією, одночасно відсунувши корінне населення континенту в резервації. Колонії в Австралії і Новій Зеландії з часом стали імперськими домініонами, тобто частинами метрополії, а ще пізніше – незалежними державами у складі Британської співдружності націй. Іспанські і португальські колоністи розчинилися серед місцевого населення Латинської Америки і згодом заснували незалежні від своїх метрополій держави. Народи, яких європейські колоністи-колонізатори не спромоглися ані винищити, ані загнати у резервації, здобули незалежність під час загального краху колоніальних імперій в другій половині ХХ ст.

Термін «колоніалізм» з часом почали використовувати не тільки у зв'язку із заморськими територіями. Видатний український мислитель Іван Лисяк-Рудницький у статті «Роль України у новітній історії», яка була вперше опублікована в 1963 р. журналом «Slavic Review», писав: «Деякі історики-економісти, що працювали під час раннього радянського періоду (М. Слабченко, М. Яворський, О. Оглоблін, М. Волобуєв), для визначення становища України в колишній царській імперії вживали терміну “колоніалізм”. Вибір цього поняття, позиченого з марксистського арсеналу, не був доконче щасливий. Царська Росія мала справжні колонії,

як Закавказзя та Туркестан, але Україну годі зарахувати до них. Адміністрація розглядала Україну радше як приналежну до ядра корінних провінцій європейської Росії. Економічний прогрес України (“Півдня Росії”) у багатьох відношеннях поступав швидше, ніж московського центру»².

Ще в рукопису Лисяк-Рудницький ознайомив з цією статтею проф. Олександра Оглобліна. Той стисло роз’яснив погляди названих у статті економістів: «Кілька слів про істориків-економістів 1920-х років, отже і *pro domo sua**. М. Яворський не був істориком-економістом і не працював над цими проблемами. Він просто користувався вже готовими концепціями, нерідко навіть не посилаючись на їх авторів. М. Волобуєв не був істориком-економістом і взагалі дослідником: це економіст-публіцист. До речі, його відома стаття – це продукт *колективного* авторства (партійна опозиція на чолі з Шумським)³. Ви не зовсім точно характеризуєте мою концепцію. Я якраз заперечував (і тепер заперечую), що Україна була колонією Росії. Я тільки доводив (і тепер тої думки), що Росія провадила колоніальну політику на Україні, зокрема в царині економічній. Інша справа, що термін “колоніалізм”, може, не цілком відповідний для Східної Європи. Але це суті не змінє. Слабченко дивився на це трохи інакше: він вважав Україну “колонією *sui generis*”*** (його власні слова). По суті, однак, він не заперечував моєї концепції»⁴.

У коментарі на цю заувагу І. Лисяк-Рудницький визначив специфіку України як поневоленої царизмом держави: «Цінне тут визнання проф. Оглобліна в малій відповідності поняття “колоніалізм” для Східної Європи. Йдеться не про слова, але про точне схоплення історичних явищ. З легкої руки марксистів завівся звичай кожен форму національного поневолення називати колоніалізмом. На мою думку таке ототожнення неправильне. Термін колоніалізм треба застосовувати тільки в тих випадках, коли держава-метрополія, експлуатуючи завойовану країну у своїх інтересах, не прагне до національної асиміляції населення останньої»⁵.

Справді, від Переяславської ради політика царизму спрямовувалася не тільки на економічний визиск поневоленої України, а й на асиміляцію українців. Не варто дискутувати в рамках дихотомії «метрополія – колонія» на тему, чи була Україна колонією, чи частиною метрополії. Ця політика мала на меті розширення російської метрополії за рахунок території проживання українського народу й відповідно – збільшення чисельності імперської нації шляхом денационалізації українців.

Отже, небезпека поглинення північним сусідом тяжіє над Україною від середини XVII ст. Здобута у 1991 р. політична незалежність її не ліквідувала. Чверть

² Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: В 2 т. Т. 1. Київ, 1994. С. 149.

* *pro domo Sua* – на захист власних інтересів.

³ Волобуєв М. До проблеми української економіки // Більшовик України. 1928. № 2, 3.

** *Sui generis* – своєрідний, єдиний в своєму роді

⁴ Волобуєв М. До проблеми української економіки. С. 168–169.

⁵ Там само. С. 169.

століття тому я писав: «В наші часи вважається природним, відштовхуючись від стереотипних уявлень про метрополію і колонію, стверджувати, що з нещасної України царі вивозили усі багатства, залишаючи її економічно нерозвинутою, а самим українцям доводилося задовольнятися другорядними посадами. Як це могло відповідати дійсності, коли її кордони всередині імперії не були означені, а наявність української нації заперечувалася? Ми знаємо, що вся без винятку козацька старшина увійшла до дворянського стану, що українці за походженням займали найвищі державні посади, аж до канцлера, що на Донбас пролився небачений в світі за інтенсивністю золотий дощ зарубіжних інвестицій тощо»⁶. Ясна річ, що російські монархи вважали українців не іногородцями, а етнографічною гілкою власного народу, яка з часом взагалі мусила розчинитися в товщі імперської нації. Головна для незалежної України проблема вбачалася мені у «виповзанні» з Росії. Перешкоди «виповзанню», як я тоді вже розумів, мали не тільки зовнішню, але й внутрішню природу: «Процес вивільнення обох держав одна від одної далеко не закінчений, і визначити національні пріоритети та інтереси, об'єктивну міру їх співвідношення і розрізнення досить важко. Протилежних поглядів з цього приводу в Україні дотримуються не тільки політичні діячі, а й величезні маси людей. В силу інерції мислення і засвоєних від дідів-прадідів стереотипів представники російських коридорів влади мають здебільшого традиційні погляди на українців і Україну. Тобто впритул не бачать ні тих, ні ту»⁷.

Формування Російської імперії

В Російську державу Україна потрапила тоді, коли створювався колоніальний світ. Однак ця держава формувалася як імперія традиційного, а не колоніального типу.

Родовід традиційних імперій треба досліджувати з появи родоплемінних спільнот, в яких народжувалися соціальні страти і майнова нерівність. У боротьбі за територію, яка надавала засоби існування, найбільш успішні племена знищували або абсорбували менш успішні. З часом виникли племінні союзи, а з ними – державна організація, яка стала ефективним інструментом завоювання території. В рамках держав відбувалася трансформація племінних союзів в більш чисельні й згуртовані етнічні спільноти – народності. Очільники деяких держав створювали мультиетнічну імперію, яка могла розвалитися після їх смерті або далі існувати під пануванням заснованої ними династії. Етнічні процеси в імперіях, яким судилося довге життя, відбувалися або за схемою знищення і абсорбування, або за схемою регіонального розвитку без деструктивного втручання імперського центру, або за змішаною схемою.

Є два класичні типи традиційних імперій: Римська і Китайська. Обидві були започатковані племінними союзами, але формувалися різними шляхами. Племін-

⁶ Кульчицький С. Російська тінь на незалежності України. Аргументи історика // Політика і час. 1993. № 10. С. 8.

⁷ Там само. 1993. № 11. С. 55.

ний союз латинів асимілював етнічні спільноти тільки в межах Апенінського півострова з прилеглими островами. Народи Середземномор'я зберігли свою ідентичність і після розпаду Римської імперії утворили національні держави. Натомість племінний союз хань знищив або асимілював величезну кількість племен і перетворився на цілісний китайський народ.

Перший тип традиційної імперії можна назвати європейським, а другий – азійським. Хоча колосальна Монгольська імперія та її пізніші уламки, у тому числі Золота Орда, не мали можливостей або намірів нищити етнічну ідентичність підкорених народів.

У Російській імперії було мало спільного з середньовічною Руссю, хоча вона успадкувала від неї одну з гілок династії Рюриковичів. Її першопочатки пов'язувалися з розпадом Золотої Орди у середині XV ст. на шість держав – Кримський, Казанський, Астраханський і Сибірський ханати, Ногайську Орду і Велике князівство Московське. Скориставшись досягненнями монголів в галузі військової і державної організації, московські князі поставили своїм завданням придбання золотоординської спадщини. Після завоювання Казані Іван IV прийняв титул царя. Від падіння Сибірського ханату почалося безупинне просування росіян в Північній Азії і в 1640 р. вони досягли Тихого океану. В Російській історіографії дії землепрохідців висвітлюються суто позитивно, але освоєння Сибіру супроводжувалося нещадним нищенням аборигенів. На початку XVIII ст. кількість росіян в Сибіру вже істотно перевищувала чисельність місцевого населення⁸.

Підпорядкування Московській державі величезної території домонгольської Русі з центром у Києві спиралося на ідеологію «збирання земель руських», ідентичну «збиранню земель золотоординських». Це був азійський тип формування імперії. Очільники Московської держави започаткували відлік її існуванню від перших князів династії Рюриковичів у Новгороді і Києві, маючи кінцевою метою злиття існуючих у Східній Європі народностей в єдиний імперський народ.

Головним досягненням Івана III було завоювання Великого Новгорода в 1478 р. За довгі роки правління Іван III та Іван IV знищили або вивели з Новгорода і Пскова дворянські і торгівельні еліти, конфіскували їхні землі, ліквідували місцеву систему управління і включили ці території в Московську державу на правах звичайних повітів. Андреас Каппелер з подивом зауважив, що московський уряд проводив «найбільш жорстку політику щодо областей Русі з переважно великоруським населенням».⁹ Насправді, однак, була знищена або асимільована четверта східнослов'янська народність. На початковій стадії формування, до виникнення Руської держави з центром у Києві, Микола Костомаров нараховував у Східній Європі шість народностей: новгородську і псковську, які згодом злилися

⁸ Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія. Львів, 2005. С. 33.

⁹ Каппелер А. Формирование Российской империи в XV – начале XVIII века: наследство Руси, Византии и Орды // Российская империя в сравнительной перспективе: Сборник статей. Москва, 2004. С. 102.

в одну, південноруську, білоруську, сіверську і великоруську¹⁰. Коментуючи його, Володимир Баран вважав, що такий первинний поділ народностей не суперечить характеру археологічних джерел VI–X ст.¹¹

Формування імперії завершив Петро I на початку XVIII ст. Приєднуваним європейським територіям, які стояли вище неї в економічному і культурному відношенні (Український Гетьманат, Царство Польське, Велике князівство Фінляндське), імперія надавала автономні права, але з часом починала їх «перетравлювати». Найбільш ґрунтовно вона поглинула Українську козацьку державу. На переламі XIX–XX ст. кордони України можна було визначити тільки за переважанням носіїв української мови у населенні губерній. Царство Польське спочатку мало статус монархії з найбільш прогресивною конституцією, але після двох повстань перетворилося на Привіслянський край з однією державною мовою – російською. Тільки Фінляндське генерал-губернаторство зберегло лютеранську церкву на правах державної і деякі форми національного внутрішнього управління.

Імперська політика щодо українців і білорусів може характеризуватися тільки такими визначеннями: поглинення, асиміляція, позбавлення національної пам'яті. У російських монархів просто не вистачило історичного часу, щоб асимілювати українців і білорусів так, як була асимільована або знищена новгород-псковська народність. В Москві і Санкт-Петербурзі українці і білоруси розглядаються як етнографічні гілки єдиного російського племені.

Українці були позбавлені не тільки власної історії, а й навіть первинної самоназви. Щоб уникнути нав'язуваного їм іменування «малороси» («малоросіяни»), прогресивна українська інтелігенція (передусім Осип Бодянский, Михайло Драгоманов, Микола Костомаров) перетворили відомий з XII ст. топонім «Україна» в етнотопонім. Тарас Шевченко ще не користувався терміном «українець», але Леся Українка вже перетворила новий етнізм на свій псевдонім.

Своєрідним матеріальним втіленням великодержавної міфології був споруджений у Новгороді в 1862 р. бронзовий монумент «Тисячоліття Росії». Це – грандіозна композиція з 109 фігур історичних діячів. Крім російських великих князів, царів та імператорів, в ній представлені велика княгиня київська Ольга, князі Святослав, Володимир Святославович, Ярослав Мудрий, Володимир Мономах, великі князі литовські Гедимін і Ольгерд, дружина новгородського посадника Марфа, гетьман Богдан Хмельницький, діячі української культури Петро Могила, Феофан Прокопович, Костянтин Острозький. Поширившись на всю Східну Європу, «тисячоліття» імперія привласнила історичну спадщину її народів.

Поглинаючи українців, ідеологи російського шовінізму робили вигляд, що українського питання не існує й ніколи не існувало. Чого тільки варті такі одкровення Івана Аксакова (сина відомого письменника), які наводив Іван Дзюба

¹⁰ Костомаров Н.И. Мысли о федеративном начале в Древней Руси // Костомаров Н.И. Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования. Т. 1. Кн. 1. Санкт-Петербург, 1903. С. 10–13.

¹¹ Баран В.Д. Давні слов'яни. Київ, 1998. С. 150.

у славнозвісному памфлеті «Інтернаціоналізм чи русифікація?»: «Малорусского вопроса не существует уже и потому, что этот вопрос общерусский, земский, народный, вопрос всей русской земли, столь же близкий жителю Пензы, как и жителю Волыни. Заднепровская Украина и Белоруссия – не завоеванный край, о котором можно спорить, а часть живого тела России. Здесь нет места ни вопросу, ни спору»¹². А лідер партії кадетів Павло Мілюков так інструктував російську делегацію перед її виїздом на Парижську мирову конференцію у листопаді 1918 р.: «Офіційне визнання слів “Україна”, “українці” неминуче потягне за собою зменшення руського народу більш як на третину і одріже руські землі від Чорного моря. Коли б навіть “Україна” на мировім конгресі й була включена в склад Російської держави, але зберегла цю назву, то ми б залишили на будуче багате поле діяльності для сепаратистів, бо поки існує окремий народ, доти домагання своєї окремої держави буде мати ґрунт і рацію»¹³. Тут ані додати, ані відняти...

Радянська видозміна Російської імперії

Прийшовши до влади, більшовики негайно звернули увагу на монументальну пропаганду, споруджуючи з підручних матеріалів тимчасові пам'ятники Карлу Марксу та іншим «вождям світового пролетаріату». Новгородський диво-монумент обнесли дошками, щоб не пропагувати царів, проте досить швидко знову відкрили його. Адже нова влада була такою же імперіалістичною, як попередня, тільки вміло приховувала свій імперіалізм за дзвінкими фразами про світову комуністичну революцію і «пролетарський інтернаціоналізм».

У передмові до книги Дж. Басараба «Переяслав, 1654: історіографічні студії», опублікованій в 1982 р., І. Лисяк-Рудницький писав: «Блискуча національна політика Леніна, що поєднувала централізований політичний контроль із гнучкістю у справах адміністративного ладу і мови, була ключовим чинником у відновленні Російської імперської держави в новій формі... Позірна широта поглядів Леніна вигідно відрізнялася від твердолобого шовінізму російських “білих” і від політики західних держав, які не визнавали Україну як незалежну державу. За цих обставин багато щирих патріотів, які спочатку підтримували самостійну Українську Народну Республіку, схилилися до того, щоб прийняти “радянську платформу”, коли не як ідеальне, то принаймні, як задовільне розв'язання»¹⁴.

Як треба розуміти «радянську платформу», про яку казав І. Лисяк-Рудницький? Що дозволяло В. Леніну виявляти гнучкість у національному питанні?

Структура сформованої Леніним влади була двоканальною. Існувала компартійна вертикаль з прихованими від конституцій диктаторськими повноваженнями і конституційна радянська вертикаль з управлінськими повноваженнями, яка на всіх рівнях була залежна від партійної. Партійна вертикаль була незалеж-

¹² Аксаков И. Полное собрание сочинений. Т. 3. М., 1886. С. 132–133; Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? Київ, 2005. С. 122.

¹³ Дорошенко Д. Українська Гетьманська Держава 1918 р. Нью-Йорк, 1954. С. 411.

¹⁴ Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. Т. 1. С. 78.

ною від виборців і будувалася на засадах «демократичного централізму» з абсолютним підпорядкуванням нижчих ланок вищим. Державний суверенітет належав невеликій купці людей – так званому «колективному керівництву» або навіть одній особі. Радянська вертикаль формувалася на виборах, які контролювалися парткомками. Населення Росії здобуло колективний суверенітет після повалення самодержавства, але втратило його через кілька місяців, з приходом до влади партії більшовиків. Населення України позбулося колективного суверенітету після поглинення більшовицькою Росією.

Структура радянської влади дозволяла представляти максимально централізовану унітарну державу у вигляді сукупності незалежних держав або (з 1923 р.) союзу вільних і рівноправних республік. На відміну від білогвардійців та їх ідейних натхненників – кадетів, які відстоювали у громадянській війні «єдину і неподільну Росію», партія Леніна спокушала неросійські визвольні рухи виконанням їх національних вимог.

Більшовики визнали факт існування українського народу і «подарували» йому третину історії Давньої Русі оголошенням Києва колицкою трьох братніх народів – російського, українського і білоруського. Розпочата XII з'їздом РКП(б) в 1923 р. політика коренізації була спрямована на укорінення радянської влади в неросійських регіонах, проте одночасно стала в Україні передумовою стрімкого національного відродження.

Все змінилося на початку 30-х років, коли в Кремлі поділили кампанію українізації на більшовицьку і «петлюрівську». Більшовицьку українізацію продовжили як кампанію укорінення влади, а з «петлюрівською» нещадно боролися, відстрілюючи українську інтелігенцію як носія національного відродження. Про великодержавний шовінізм в партійному керівництві забули, «буржуазний націоналізм» був оголошений головною небезпекою. Україна опинилася в епіцентрі сталінських репресій.

Завдяки політиці кнута і пряника в суспільстві відбувався негативний відбір. Здатні на опір владі люди знищувалися або ув'язнювалися. Одночасно тоталітарна держава лояльно ставилася до всіх, хто погоджувався жити за її правилами. Невідомо, що діяло більш ефективно на процес формування homo sovieticus – репресії чи державний патерналізм. В усякому разі, заслуга в розпаді Радянського Союзу належала не стільки поколінню, якому конституційна реформа 1988 р. дозволила вільне волевиявлення на виборах, скільки поколінню початку ХХ ст., боротьба якого за свободу і національну незалежність змусила більшовицьких вождів відновлювати Російську імперію у формі, яка кардинально відрізнялася від її суті.

І в дореволюційній, і в російсько-радянській імперіях суспільство було несучерним. У першій влада належала монарху, в другій – вождю або групі вождів, якщо вони домовлялися про спільні дії. Очільники дореволюційної імперії здійснювали асиміляцію новгородсько-псковської спільноти, нищили сибірські народи, русифікували український народ, виганяли в еміграцію кримських татар

тощо. Радянські вожді винищили десятки тисяч донських козаків і кримських біженців під час громадянської війни, влаштували голодомори в Україні, на Кубані, в Республіці німців Поволжя і Казахстані, депортували цілі народи в мало-придатні до життя віддалені регіони. Подібні злочини були можливим через відірваність держави від суспільства, концентрацію абсолютної влади в руках однієї людини чи невеликої купки людей.

На спроби української інтелігенції відстояти окремішність свого народу, допомогти йому усвідомити власну ідентичність правлячі кола царської і радянської імперій відповідали репресіями. В міру того, як українці перетворювалися з етносу в націю і починали шукати шляхи для утвердження національної державності, репресії ставали сильнішими. Однак політика кнута завжди супроводжувалася політикою пряника. Лояльність винагороджувалася, а мазепинці – петлюрівці – бандерівці знищувалися.

Дореволюційна імперія відрізнялася від радянської наявністю приватної власності. В російсько-радянській імперії за умов масової експропріації приватного майна залишилися лише деякі уламки особистої власності. Вся власність на засоби виробництва у формі загальнонародної або колгоспно-кооперативної зосередилася в державі, яка контролювалася купкою осіб у складі політбюро ЦК КПРС. Політична і економічна диктатура вождів тримала під жорстким контролем всіх громадян незалежно від роду занять, соціального становища і національності.

Радянська наддержавна все більше відставала від провідних країн світу, які увійшли після Другої світової війни в постіндустріальну фазу розвитку. Тим не менш, вона впродовж багатьох десятиліть зберігала здатність відповідати на виклики часу завдяки своєму перетворенню на сировинний придаток розвинутих країн. Диктатура вождів дозволяла концентрувати матеріальні і трудові ресурси на вузькій групі цілей, передусім на озброєннях. На Заході Радянський Союз почали презирливо називати «Верхньою Вольтою з ракетами».

Коли динаміка переписів населення показала, що росіяни незабаром перетворюються на національну меншину в російсько-радянській імперії, вожді розпочали агресивну русифікацію частково вже русифікованих за попередні століття українців і білорусів. Перед «братніми народами» уперше постала перспектива зникнення впродовж невеликого відрізка історичного часу – одного-двох поколінь. Розпад наддержави усунув її.

Імперіалізм, а не колоніалізм

Чи пасує поняття «колоніалізм» до злочинів, здійснюваних впродовж століть очільниками російських імперій? Адже є поняття, яке точніше узагальнює наведені вище факти, – «імперіалізм». Трагедія російського народу, який після розпаду Радянського Союзу став, нарешті, носієм колективного суверенітету, полягає в тому, що він не позбувся імперського мислення і дозволив взяти владу тим, хто вважав розпад радянської імперії найбільшою геополітичною катастрофою XX ст.

Політика пострадянської Росії з перших днів після розпаду СРСР була спрямована на відновлення імперії. Користуючись підтримкою країн Заходу, Росія вилучила у нас ракетно-ядерний потенціал в обмін на гарантію безпеки, а потім уклала Великий договір з гарантією недоторканності кордонів. Коли всі спроби втягнути Україну в свій геополітичний простір за допомогою братерських обіймів зазнали невдачі, прихована гібридна війна стала відкритою. Ведучи цю війну, путінська Росія одночасно повернулася до дореволюційної риторики про один народ.

«Виповзання» з Росії, що почалося після здобуття політичної незалежності, відбувається в усіх вимірах – економічному, культурному, ментальному. Однак й досі не можна говорити без застережень навіть про політичну незалежність. Адже в Україні активно діють впливові сили, орієнтовані на євразійський геополітичний простір. Їхня соціальна база вимірюється мільйонами громадян.

Борсаючись в «дружніх» обіймах російських президентів, Леонід Кучма опублікував книгу під промовистою назвою «Україна – не Росія». «Дружні» обійми дозволили видати її у Москві російською мовою. Проте політика керівників сучасної Російської Федерації щодо нашої країни може бути підсумована антитезою до кучмівської тези: «Україна – це Росія». Мова не йде про колоніальний або напівколоніальний статус України щодо Росії. Йдеться про загрозу втрати національної ідентичності, про поглинення українського народу імперською нацією.

Потужна російська пропаганда звертається до громадян України із закликом припинити розв'язаний тією ж Росією стан млявоплинної війни, який давно остогидів як Україні, так і підтримуючим її країнам Заходу, але на умовах Кремля. А кремлівські умови усувають євроатлантичну інтеграцію України і затягують її в силове поле відновлюваної імперії. З Москви постійно лунають заклики погодитися з тим, що українці і росіяни – один народ: навіщо нам державні кордони, коли ви – наші співвітчизники; у нас уже височить пам'ятник Володимирі Великому, а іменами київських великих князів названі наші новітні атомні субмарини; читайте наших класиків – Карамзіна, Соловйова, Ключевського; слухайте вашого сучасника Соловйова на російському центральному телебаченні; відчуйте себе співвласниками тисячолітньої Росії...

Суперечки щодо колоніального статусу України в російських імперіях заважають оцінити небезпеку, яка нависає над Україною. Адже мільйони українських громадян й досі вважають громадян Росії братнім народом, або взагалі не відрізняють себе від них. Адже ми здобули політичну незалежність внаслідок розпаду ленінсько-сталінської імперії, але не позбулися загрози відновлення дореволюційної імперії, з поділом її населення на росіян та іногородців і з сумнівним привілеєм вважати себе росіянами малоросійського походження. Всім громадянам України загрожує у цьому випадку перехід від демократії західного зразка до диктатури, яка в різних формах панує в сусідній державі від часів Золотої Орди.

Треба зміцнювати політичну незалежність від Росії і добиватися подолання успадкованих від минулого форм залежності, які за останні три десятиліття не подолані повною мірою, – економічної, духовної, психологічної, інформаційної. Демократичні країни світу допомагатимуть нам, але покладатися маємо на власні сили.

Сергій КОТ

ПОВЕРНЕННЯ ТА РЕСТИТУЦІЯ КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ: СВІТОВІ ТЕНДЕНЦІЇ І ВИКЛИКИ ДЛЯ УКРАЇНИ

Світовий досвід показує, що втрати національних культурних цінностей не мають термінів давнини і, перефразуючи крилатий вислів відомого письменника, є «попелом, що стукає в серця» націй і народів. Ми є свідками того факту, що питання повернення та реституції культурних цінностей все більш активно впливають на внутрішню і зовнішню політику європейських держав. Свою роль в актуалізації цієї проблеми на сучасному етапі зіграли загальні тенденції до більшої відкритості і демократизації, що мають місце в Центральній і Східній Європі, починаючи з останньої чверті XX ст., і які сприяли ламанню устояних стереотипів і створенню нових можливостей доступу до інформації про втрачені реліквії. Вперше після другої половини 40-х років XX ст. повернення та реституція культурних цінностей знову стають реальним і впливовим фактором культурного і політичного життя в Європі та у світі в цілому, який тією чи іншою мірою охоплює практично всі держави та народи.

Європейський вектор розвитку України вимагає від неї бути готовою до вирішення надзвичайно широкого комплексу проблем, які сьогодні активно розглядаються в європейському співтоваристві. І одним із таких важливих завдань адаптації України до загальних європейських та світових тенденцій є аналіз процесів, які відбуваються стосовно повернення та реституції культурних цінностей, їх порівняння з сучасною українською практикою та визначення напрямів щодо чіткого розуміння національних інтересів України та принципових засад державної політики у даній сфері, удосконалення національного законодавства, забезпечення практичних можливостей для реалізації поставлених цілей.

Повернення культурних цінностей

Поняття «*повернення культурних цінностей*» в широкому розумінні означає будь-яке фізичне повернення на територію країни походження предметів культури, що були вивезені за її межі за тих чи інших обставин. Як вияв певної дії, воно може стосуватися як країни, до якої такі культурні цінності передаються (повертаються) так і щодо держав, на територію яких ці культурні цінності були ввезені,

і які їх повертають до країни походження. У вужчому понятійно-термінологічному контексті його зміст можливо окреслити як повернення культурних цінностей до країни походження на основі, передусім, етично-моральних принципів та засад, що за своїм змістом є актом доброї волі, фактично даром.

Друга половина ХХ ст. ознаменувалася різючими змінами світового устрою, одними з наслідків яких стали крах колоніальної системи і звільнення із колоніальної залежності багатьох народів, поява нових незалежних держав. Водночас укріпилися і зробили великі кроки на шляху прогресу чимало держав Близького та Далекого Сходу, Азії, Латинської Америки, які раніше були джерелами вивезення культурних цінностей. Усвідомлення ролі та значення національних культурних надбань, протекціоністські заходи щодо їх захисту та збереження від розграбування та вивезення, вимоги щодо повернення незаконно вивезених культурних цінностей створили нову ситуацію в світі щодо ставлення до останніх. Цілком очевидно, що ці радикальні зрушення безпосередньо вплинули на переломну появу нового контексту в системі міжнародного права. В тому числі, у ньому міцно закріпилося поняття «повернення культурних цінностей».

Сьогодні це поняття, як і відповідний юридичний термін, найбільш широко вживається в міжнародно-правових актах та законодавстві окремих країн, науковій літературі при висвітленні комплексу питань, пов'язаних із збереженням та охороною культурних цінностей, забезпеченням їх всебічного захисту, а також міжнародним співробітництвом щодо застереження та подолання наслідків їх незаконного переміщення та вивезення.

Вперше як офіційний термін в міжнародно-правових документах, що присвячені темі збереження культурного фонду, воно зафіксоване в Протоколі I Конвенції ЮНЕСКО про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту. Зокрема, в ній ідеться про зобов'язання країн щодо повернення культурних цінностей, які були вивезені ними з окупованих територій (Розділ I, п. 3), власникові або державі – первинному власнику культурних цінностей, які були депоновані з її території до іншої країни на час воєнних дій (Розділ II, п. 5)¹. В англomовному варіанті документа вживається відповідний термін «return»².

Пізніше цей термін застосовується й в іншому контексті. Зокрема, в Рекомендаціях ЮНЕСКО щодо міжнародних принципів, які застосовуються під час археологічних розкопок, від 5 грудня 1956 р. поміщено окрему рубрику «Повернення археологічних цінностей до країн їх походження», у якій йдеться про «повернення до країн їх походження предметів, які стали продуктом незаконних розкопок або крадіжки, як також предметів, нелегально з цих країн вивезених» (ст. 31). Водночас в іншій статті рекомендацій міститься норма щодо повернення державою-окупантом археологічних знахідок, знайдених випадково або здобутих

¹ Україна в міжнародно-правових відносинах. Кн. 2: Правова охорона культурних цінностей. Київ, 1997. С. 114.

² Protocol // Conventions and Recommendations of UNESCO concerning the protection of cultural heritage. Paris, 1985. P. 44–45.

при проведенні розкопок на окупованих нею територіях під час збройного конфлікту (ст. 32)³. В Рекомендаціях ЮНЕСКО про заходи, спрямовані на заборону і запобігання незаконному вивезенню, ввезенню та передачі права власності на культурні цінності» (20 листопада 1964 р.), опрацьовані в рекомендаціях 1956 р. норми були поширені на інші категорії культурних цінностей. Зокрема, термін «повернення» фігурує в назві окремої рубрики, присвяченої поверненню незаконно вивезених культурних цінностей власникові або в країну, а також в тексті статей 16 і 18 документа⁴. Конвенція ЮНЕСКО про заходи, спрямовані на заборону і запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності (14 листопада 1970 р.), теж використовує як один із базових термін «повернення культурних цінностей». Він застосовується щодо зобов'язань держав «вживати відповідних заходів для виявлення і повернення» культурних цінностей, незаконно вивезених з іншої держави, викрадених із музею, релігійної чи світської історичної пам'ятки або подібної установи іншої держави (ст. 7, п. b (ii))⁵. Термін «повернення незаконно вивезених культурних цінностей» вживається в Конвенції ЮНІДРУА про міжнародне повернення викрадених чи нелегально вивезених культурних цінностей (24 червня 1995 р.) як в широкому розумінні, так і у більш вузькому – щодо культурних цінностей, переміщених із території держави всупереч її праву, яке регулює вивезення культурних цінностей (ст. 1). Конвенція містить окремий розділ «Повернення незаконно вивезених культурних цінностей», в якому йдеться про «культурні цінності, нелегально вивезені з території держави» (Розділ III, п. 1, 2)⁶.

Термін «повернення» вживається також в тексті Європейської конвенції про правопорушення щодо культурних цінностей (23 червня 1985 р.) в контексті «повернення культурних цінностей», віднайдених на території держави, але попередньо вилучених з території іншої держави внаслідок правопорушень щодо культурних цінностей (ст. 6)⁷. Як базовий, цей термін фігурує також в Директивах ЄЕС щодо повернення предметів культури, незаконно переміщених з території держави-учасниці. Термін «повернення» («return») при цьому визначається як «фізичне повернення предмета культури на територію держави-учасниці, що подає запит» (ст.1)⁸.

³ Conventions and Recommendations of UNESCO... P. 113; Україна в міжнародно-правових відносинах. Кн. 2. С. 153.

⁴ Conventions and Recommendations of UNESCO... P. 145; Україна в міжнародно-правових відносинах. Кн. 2. С. 162–163.

⁵ Conventions and Recommendations of UNESCO... P. 65; Україна в міжнародно-правових відносинах. Кн. 2. С. 123.

⁶ Україна в міжнародно-правових відносинах. Кн. 2. С. 379, 381.

⁷ Там само. С. 306.

⁸ Council Directive 93/7/EEC of 15 March 1993 on the return of cultural objects unlawfully removed from the territory of a Member State / Europa. Summaries of EU legislation. URL: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/>

Як видно з наведених міжнародно-правових актів, поняття «повернення культурних цінностей» і відповідний юридичний термін застосовуються в них в доволі широкому контексті для позначення дії щодо фізичного повернення культурних цінностей, що були незаконно вивезені з території країни внаслідок порушення правових норм, а також культурних цінностей, вивезених з окупованих територій під час збройних конфліктів. При цьому слід враховувати, що наповнення змісту цього поняття окреслювалося рамками предмету, мети та завдань, які ставилися перед цими міжнародними документами.

Подібна тенденція присутня також і в українському законодавстві. Так, Закон України «Про вивезення, ввезення і повернення культурних цінностей» від 21 вересня 1999 р. акцентує увагу на правовому контексті терміну «повернення культурних цінностей», визначаючи його як «сукупність дій, пов'язаних із ввезенням на територію України чи вивезенням із території України на території інших держав культурних цінностей відповідно до позовів і звернень України, інших держав, їх уповноважених органів, рішень судів України або іноземних держав» (ст. 1)⁹.

Однак такий контекст, безумовно, не вичерпує усього змісту поняття «повернення культурних цінностей». Так, зокрема, існують численні приклади міжнародного співробітництва в сфері повернення культурних цінностей, коли визначальними є не вузько-правові засади, але більш широкі моральні підходи до даного питання, що полягають в усвідомленні та розумінні державою чи суспільством, де перебувають культурні цінності, що походять з території інших держав, їх ролі та значення для цих країн, народів та спільнот, і коли наслідком такого усвідомлення є добровільне повернення даних культурних цінностей до країни походження, яке за своїм фактичним змістом є актом доброї волі, даром. При цьому культурні цінності можуть перебувати в країні, що повертає їх, на цілком законних підставах. Акти добровільного повернення культурних цінностей особливо є характерними для стосунків представників діаспор, що локалізовані в різних країнах світу, з матірньою державою, звідки вони родом чи де мають своє родинне коріння. Вивезені колись ними чи їхніми родичами національні та родинні реліквії, твори мистецтва, пам'ятки історії, архіви та книжкові зібрання даруються ними і повертаються на батьківщину, збагачуючи її культуру. Цей процес охоплює не лише дії приватних осіб, але й діаспорних громадських інституцій та об'єднань, церковні та інші духовно-релігійні організації, нерідко включно з діяльністю колишніх еміграційних урядів.

Також переважно на моральних засадах ґрунтується процес повернення культурних цінностей до країн – жертв колоніальної експлуатації. Не можна не погодитися з висновками М. Богуславського щодо актуальності цього питання для міжнародного співтовариства під оглядом проблеми деколонізації та подо-

⁹ Закон України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей» від 21.09.1999 № 1068-XIV / Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1068-14>

лання наслідків колоніалізму та неоколоніалізму стосовно культурних цінностей. При цьому він звертає увагу на велику кількість резолюцій Генеральної асамблеї ООН з даного питання, які регулярно приймаються нею, починаючи з 1972 р., а також рекомендації та звернення ЮНЕСКО з цього приводу, відзначаючи, що мова йде «про стосунки в цій сфері між колишніми колоніями та колишніми метрополіями»¹⁰. Так, зокрема, в резолюції Генеральної асамблеї ООН № 3187 (XXVIII) від 18 грудня 1973 р. «Повернення творів мистецтва країнам – жертвам експропріації» акцентується увага на «масовому і майже безоплатному вивезенню предметів мистецтва з однієї країни в іншу, часто внаслідок колонізації чи іноземної окупації». В документі також визнавалися «особливі зобов'язання, що їх несуть стосовно цього країни, які одержали доступ до цих цінностей лише завдяки колонізації чи іноземній окупації»¹¹. В іншій резолюції з такою ж назвою (№ 3391 (XXX) від 19 листопада 1975 р.) термін «колонізація» не вживається, остання теза подана у зміненій редакції і зазначається відповідальність країн, «які мали доступ до цих цінностей або способом особливих посягань, або під іншим приводом унаслідок їхнього панування на іноземній території або її окупації»¹². В аналогічній резолюції, схваленій 11 листопада 1977 р. (32/18), знову з'явилися акценти, прямо спрямовані на тему політики колоніалізму. Зокрема, вона закликала держави запобігати незаконній торгівлі творами мистецтва, що вивозяться з інших країн, «особливо з територій, котрі знаходилися чи знаходяться під колоніальним чи іноземним пануванням та окупацією»¹³.

Проте з кінця 70-х – початку 80-х років в нових резолюціях Генеральної асамблеї ООН щодо повернення культурних цінностей країнам їх походження настільки гостро увага на даному питанні вже не зосереджується. Натомість підтверджується значення міжнародного співробітництва в цій сфері між «розвинутими країнами та країнами, що розвиваються»¹⁴. А загальне спрямування змісту резолюцій зосереджується переважно на співпраці щодо запобігання незаконному вивезенню культурних цінностей з країн їх походження та подоланні наслідків такого вивезення в контексті Конвенції ЮНЕСКО 1970 р.¹⁵

Деякою мірою повернення до фіксації проблеми наслідків колоніалізму для культурної спадщини країн – жертв колоніальної експлуатації відбулося у зв'язку із створенням при ЮНЕСКО Міжурядового комітету зі сприяння поверненню культурних цінностей країнам їх походження або їх реституції в разі незаконного привласнення (1980 р.). В статуті комітету зазначається, що прохання щодо повернення чи реституції можуть стосуватися будь-якої культурної цінності, «яка

¹⁰ Богуславский М.М. Современные правовые вопросы возвращения культурных ценностей в страну их происхождения // Государство и право. 1992. № 11. С. 126.

¹¹ Україна в міжнародно-правових відносинах. Кн. 2. С. 58.

¹² Там само. С. 59.

¹³ Там само. С. 60.

¹⁴ Там само. С. 62.

¹⁵ Там само. С. 61–72.

має фундаментальне значення під кутом зору духовних цінностей або культурної спадщини народів держави-члена або члена-співробітника ЮНЕСКО і яку було втрачено внаслідок колоніальної чи іноземної окупації або незаконного привласнення» (ст. 3, п. 2)¹⁶. Проте реальних правових механізмів повернення культурних цінностей, вивезених внаслідок колоніальної окупації та експлуатації, документами Генеральної асамблеї ООН та ЮНЕСКО не передбачено. З огляду на це, вони відіграють роль морального орієнтира для держав та світового співтовариства в цілому, який орієнтує їх на пошуки шляхів для добровільного співробітництва в даному питанні та пошуків компромісних рішень. Закликається не лише до повернення невідчужуваних культурних цінностей країнам їх походження, а й до передачі їм дублетних примірників предметів культури, організації довгострокових виставок тощо.

На наявність такого морального аспекта поняття «повернення культурних цінностей» звертають увагу також Ю. Шемшученко та В. Акуленко, які вважають, що стосовно до культурних цінностей воно означає не тільки юридичний обов'язок повернути законному власникові цінності, що постраждали, а й односторонній акт доброї волі щодо такого повернення¹⁷.

Ці процеси змін світової суспільної думки в бік усе більшого розуміння необхідності досягнення компромісів та сприяння процесам повернення культурних цінностей, а також схвалення міжнародно-правових актів, спрямованих на боротьбу з незаконним вивезенням культурних цінностей, спричинили до резонансних актів повернення до країн походження визначних культурних цінностей.

Так, у 1970 р. Бельгія добровільно повернула до Заїру предмети культури, які були вивезені з цієї африканської країни в попередні десятиліття. Національний музей Нової Зеландії у 1974 р. за власною ініціативою відправив до Художньої галереї Папуа-Нової Гвінеї збірку цінних етнографічних експонатів, які він придбав за рік перед тим. Японський колекціонер в середині 70-х років XX ст. добровільно вирішив повернути до Індонезії наявний у нього старовинний меч тисячолітнього віку з піхвами, інкрустованими золотом, діамантами, рубінами та сапфірами, що колись належав одному з королів Суматри¹⁸. 2006 р. німецький Гейдельберзький університет став першою європейською організацією, яка передала до Греції незаконно вивезений колись фрагмент античного шедевру, що належав до комплексу скульптур античного Парфенону¹⁹.

Уряд США у 2010 р. передав до Єгипту стародавній дерев'яний саркофаг, що відноситься до XXI династії фараонів (1081–931 рр. до н. е.), який був нелегально вивезений з країни ще 126 років тому. Його було викрадено з гробниці в Луксорі в центральній частині Єгипту у 1884 р. У 2008 р. цей саркофаг був виявлений

¹⁶ Там само. С. 238.

¹⁷ Шемшученко Ю., Акуленко В. Вступ // Україна в міжнародно-правових відносинах. Кн. 2. С. 24.

¹⁸ Богуславский М.М. Указ. соч. С. 81.

¹⁹ Парфенон. URL: <http://wmnda.mobi/uk/%D0%9F%D0%B0%D1%80%D1%84%D0%B>

співробітниками митної служби аеропорту Майямі при спробі його нелегального переправлення з США до Канади. Слід зазначити, що лише протягом восьми років (2002–2010 рр.) до Єгипту було повернуто 31 стародавній артефакт, що їх в різні роки було вивезено з його території в незаконний спосіб²⁰. 31 березня 2011 р. з музею Йельського університету США повернулося до Перу 384 експонати XV ст. з стародавньої столиці інків Мачу-Пікчу. Вони були знайдені у 1911 р. під час розкопок, які проводив американський археолог Хайрем Бінгхем. За твердженнями перуанського уряду, впродовж 1911–1912 і 1914 рр. ним було виявлено і вивезено до США понад 45 тис. предметів старовини. Також стверджується, що ці предмети були вивезені тимчасово для дослідження і не повернуті назад до Перу. Після тривалих безрезультатних переговорів з університетом уряд Перу у 2008 р. подав на нього до американського суду. Також було організовано ряд публічних кампаній з вимогами повернути інкські старожитності. Зрештою, сторони досягли певного компромісу і в листопаді 2010 р. уклали меморандум, згідно з яким артефакти були повернуті до Перу. Вони будуть експонуватися у стародавній столиці імперії інків Куско як частина нового культурного центру²¹. Вже за кілька років сталося нове повернення культурних цінностей з США – відомий музей «Метрополітен» (Нью-Йорк) у 2013 р. повернув до Камбоджі дві храмові статуї X ст., які були викрадені у 1970-х роках під час громадянської війни з храмового комплексу Прасат Чен, придбані приватним колекціонером і подаровані ним у 1980 р. до відомого музею²².

Один з найбільш резонансних актів повернення культурних цінностей до країни походження мав місце у 2011 р. – Німеччина повернула Туреччині унікальну статую крилатого лева віком понад три тисячі років, відому як «Сфінкс з Хаттуши», що була знайдена при розкопках німецькими археологами у 1930-х роках давньої столиці Хеттського царства. Статуя перебувала в колекціях Музейного острова у Берліні з 1934 р.²³ Перед тим міністр культури Туреччини висунув ультиматум: або Німеччина поверне сфінкса, знайденого на території давнього хеттського міста Хаттуша, або німецькі археологи будуть позбавлені ліцензії на право здійснювати археологічні дослідження²⁴. І німецькі установи були змушені піти назустріч вимогам турків. При цьому в оприлюдненому від імені німецького

²⁰ Локацкий В. Египетские артефакты возвращаются на родину. URL: <http://www.pravda.ru/science/mysterious/present/16-03-2010/1022>

²¹ Древности Мачу-Пикчу вернутся из США в Перу. URL: http://www.bbc.co.uk/russian/science/2010/11/101121_machu-picc...; Министр культуры Перу отправится в Йель для переговоров о ценностях Мачу Пикчу. URL: <http://2peru.ru/ministr-kulturny-peru--otpravilsya-v-yiel-dlya-perego...>

²² В Камбоджу вернулись две старинные храмовые статуи. Рамблер-Новости. URL: <http://news.rambler.ru/19548017/>

²³ Сфинкс возвращается: Германия отдала долг Турции. DW.DE. URL: <https://www.dw.com/>

²⁴ Турция поставила ультиматум Берлину. DW.DE. URL: <https://www.dw.com/ru/смитурция-поставила-ультиматум-берлину/a-14871887>

«власника» скульптури зверненні Фонду пруської культурної спадщини наголошувалося, що вона буде передана Туреччині «в якості жесту дружби», і повернення відбудеться на виключно добровільних засадах, при цьому «сторони є єдині у думці, що мова йде про одиничний випадок, що не має аналогів»²⁵.

Очевидно, що як прецеденти особливо важливе значення мають факти повернення законним власникам культурних цінностей, втрачених багато десятиліть тому. Так, 2012 р. Музей мистецтва у Базелі (Швейцарія) повернув нащадкам відомого художника Казимира Малевича один з творів митця – виконаний гуашшю «Пейзаж з червоними будинками». Він був вимушено залишений автором під час виставки в 1927 р. у Берліні разом з близько ста іншими роботами, коли його несподівано викликали до Москви. А згодом ці твори виявилися розпорошеними по музеям світу. Так само на часткову домовленість з нащадками К. Малевича були змушені піти Музей сучасного мистецтва у Нью-Йорку та Стейделік-музей в Амстердамі²⁶.

Разом з тим, поряд із позитивними прикладами досягнення порозуміння та компромісів сторін в питаннях повернення та реституції культурних цінностей, існують надзвичайно великі суперечності між країнами, окремими музеями, приватними колекціонерами-власниками культурних цінностей та країнами походження культурних цінностей, окремими етнічними, релігійними групами щодо долі тих предметів культури, які були вивезені до ухвалення міжнародно-правових документів, що регулюють таке вивезення.

Певним символом конфліктних і невирішених проблем в питаннях повернення та реституції культурних цінностей стали т. зв. «скульптури Парфенона» (або їх ще називають «мармури Парфенона», «мармури Елгіна» – за іменем британського лорда Елгіна, який їх вивіз з Греції). Вони були вивезені наприкінці XVIII ст., коли Греція перебувала під владою Османської імперії. Відтоді і дотепер вони становлять одну з найвідоміших реліквій Британського музею і є важливою частиною його експозиції. На початку 1980-х років міністр культури Греції Меліна Меркурі започаткувала кампанію з повернення мармурів Парфенона. Вона неодноразово зустрічалась із керівництвом Британського музею, британськими парламентаріями та науковцями. У 2000 р. за участю представників Греції відбулось слухання Спеціального комітету у справах культури, засобів масової інформації і спорту Британського парламенту у справі незаконного заволодіння Британським музеєм «мармурів Парфенона». 4 травня 2007 року у Лондоні з цього приводу відбулась зустріч радників обох урядів, проте жодної домовленості досягнуто не було. У червні 2009 р. в Афінах відкрився Новий музей Акрополя – один з найсучасніших музеїв у світі, який в змозі забезпечити мармурам Парфенона гідні умови зберігання. Британський музей запропонував передати цій музейній інституції оригінали як музейну позику та за умови, що грецький уряд

²⁵ Сфинкс возвращается: Германия отдала долг Турции.

²⁶ Швейцарский музей вернет потомкам Малевича картину. DW.DE. URL: <http://podrobnosti.ua/culture/2012/01/27/817107.html>

визнає Британський музей їх законним власником. Грецький уряд відмовився від пропозиції, оскільки її прийняття означало б прощення факту викрадення мармурових скульптур понад 200 років тому. Водночас Греція ініціювала широку публічну акцію за повернення «скульптур Парфенона», надавши їй міжнародного характеру. В мережі Internet стартували кілька проектів електронної петиції за їх повернення Греції, які були направлені уряду і Парламенту Великобританії, в Британський Музей в Лондоні, Європейський Парламент, Раду Європи та Єврокомісію, в ООН та ЮНЕСКО (наприклад, *Unite the Marbles and Bring Them Back*). 6 березня 2009 р. створено й Український Комітет за воз'єднання мармурових «скульптур Парфенона», серед членів якого фігурували Борис Патон, Анатолій Зленко, Петро Толочко, Василь Хара, Олександр Возіанов, Ніна Клименко, Анатолій Мазаракі, Борис Олійник та інші відомі українські діячі²⁷. Греція і надалі продовжує наполягати на поверненні «скульптур Парфенона» з Великої Британії, це питання офіційно розглядалося на Міжурядовому комітеті ЮНЕСКО зі сприяння поверненню культурних цінностей країнам їх походження або реституції в разі незаконного привласнення, але і на цьому рівні сторони домовитися не змогли²⁸.

Так само Єгипет, який впродовж багатьох десятиріч намагається повернути з Німеччини вивезений на початку XX ст. знаменитий скульптурний портрет Нефертіті, у 2006 р. анонсував нову кампанію за повернення предметів, вивезених з його території та наявних сьогодні, зокрема, у Лондоні, Берліні, Парижі, Хилдешеймі й Бостоні²⁹.

Доволі характерними є приклади з історії багатьох африканських країн, чії культурні цінності були пограбовані в період колоніалізму і які тепер вимагають їх повернення.

Зокрема, у 1874 р. уряд Великої Британії розпочав війну проти африканського Королівства Ашанті на території сучасної Гани, землі якого були багаті на поклади золота. Палац короля Ашанті Кофі Какарі був розграбований. Поміж іншого, з нього було вивезено національні реліквії – золоті мечі, які використовувалися під час церемоній, сім золотих масок, золоті самородки та коштовне каміння. Загальне число вивезених коштовностей складало 50 тис. унцій золота. Намагаючись повернути втрачене, уряд Гани влаштував у 1974 р. ряд публічних пам'ятних заходів і семінарів з цього приводу та звернувся до британського уряду з петицією щодо повернення втрачених предметів. У відповідь на вимоги Гани британський уряд запропонував надати невелику кількість предметів на довготермінове експонування в Гані з тим, що Британія лишається їх власником. Британський уряд заявив, що захоплені золоті вироби були військовими трофеями

²⁷ Парфенон.

²⁸ Merryman J.H. Introduction // *Imperialism, art and restitution*. Cambridge; New York; Melburn, 2006. P. 14.

²⁹ Ibid.

і частиною того, що Королівство Ашанті мало сплатити за війну, яку воно розпочало³⁰.

Із схожою ситуацією пов'язані вимоги Нігерії до Великої Британії. У 1897 р. війська останньої захопили африканське королівство Бенін. Поміж іншого з нього було вивезено понад 2000 творів мистецтва з бронзи, слонової кістки та тканини, які були переміщені до Лондона. Частина з них виявилася розпорошеною, частина опинилася у Британському музеї. У 1960 р. уряд Нігерії, на південному сході якої у XVII–XIX ст. існувало королівство, розпочав створення Національного музею, що спонукало його звернутися до Великої Британії з вимогою повернути вивезені у XIX ст. культурні цінності. Однак це питання також лишається невирішеним³¹.

Водночас деякі країни почали вимагати повернення культурних цінностей незалежно від того, за яких обставин вони були вивезені, але наголошуючи на тому, що вони є важливими національними реліквіями. Так, уряд Китаю проголосив Програму відродження китайських культурних реліквій, засновану Китайською фундацією розвитку народної культури, в рамках якої міститься вимога повернення пам'яток національної історії та культури назад до Китаю з усього світу. Головний експерт із збереження культурних цінностей Ху Ченшенг з цього приводу зробив заяву, що повноцінним власником цих культурних цінностей може бути лише китайський народ³². Ірак також проголосив, що його національна ідентичність частково пов'язана із стародавніми об'єктами ассирійського чи арабського походження, знайденими в межах його державних кордонів, і ставить питання про їх повернення з музеїв світу³³. Ще на початку 1990-х років уряд Турції звернувся до провідних музеїв світу щодо повернення до країни усіх артефактів, які були знайдені на території країни після 1906 р., коли був ухвалений перший закон про оголошення державною власністю предметів, що були знайдені внаслідок археологічних розкопок. Коли жодної реакції на це звернення не сталося, турецька влада у 2012 р. направила нове звернення, тепер вже до конкретних музеїв (у тому числі до музею «Метрополітен», музею Гетті, музею образотворчого мистецтва у Клівленді і центру візантистики Дамбартон-Окс при Гарвардському університеті у США), з попередженням, що в разі відмови уся співпраця з ними буде припинена³⁴.

³⁰ Eyo E. Repatriation of Cultural Heritage: The African experience // Looking high and low: art and cultural identity. Edited by Brenda Jo Bright and Liza Bakewell. Tucson, AZ: The University of Arizona Press, 1995, p. 335.

³¹ Ibid.

³² Chana to Reclaim Looted. Stolen relics, www.chinaview.cn, April 13, 2005.

³³ Cuno J. View from the Universal museum // Imperialism, art and restitution. Cambridge; New York; Melburn, 2006. P. 18.

³⁴ Турція просит США возвратить древние артефакты. URL: <http://podrobnosti.ua/culture/2012/04/02/829404.html>

Подібні аргументи використовують багато інших країн, які хоча і не висувають настільки радикальних вимог, але вводять жорсткі обмежувальні заходи щодо повної заборони вивезення з своїх територій культурних цінностей певних категорій.

Ці процеси та нові тенденції щодо культурних цінностей стали об'єктом пристрасних дискусій у експертному та музейному середовищах. В пошуках відповідей на питання, чому, власне, народи і країни борються за повернення втрачених культурних цінностей та обмежують їх вивезення, доволі часто робляться спроби знайти у цих вимогах політичне підґрунтя. Так, сучасні дослідження питань культури відзначають велику роль культурних цінностей в становленні націй, особливо нових, які здобули незалежність після тривалих періодів відсутності власної державності. Зокрема, посилаючись на низку авторитетних дослідників проблем культури, Бреда Джо Брайт зазначає: «“Культура”, в антропологічному сенсі, є безумовно тим оточуючим середовищем, в якому мистецтво процвітає. Але “культура” є також соціальною силою, спрямовуючим виробництвом і руйнівною в окремих її шляхах. “Культура” також виконує роль джерела для вирішення проблем тотожності, не тільки для маргіналізованих груп, але й також для еліт, націоналістів та буржуа однаковою мірою»³⁵. Американський історик Пол Брасс вважає, що культурні здобутки, цінності і практика перетворюються на політичні ресурси еліт у боротьбі за політичну владу та економічні прибутки³⁶.

Упорядник збірника наукових праць під промовистою назвою «Музеї та творення “себе”» Флора Каплан наголошує, що революційні рухи, які є основою для формування національних держав, часто обстоюють унікальність однієї або декількох етнічних груп в межах таких держав. В спробах зберегти їхні культурні надбання, культурно та історично показові колекції та пам'ятні місця, що були раніше цінностями еліт, відтак, передаються в громадські руки як національна спадщина. Ця спадщина згодом стає доступною в музеях для збагачення освіти та самоідентифікації громадян. Вона вказує на два види базових ресурсів, які звичайно збираються, зберігаються й виставляються з цією метою в музеях: предмети як вияви «речової культури», приналежні до матеріального світу, що був створений, змінювався та використовувався людиною; та зразки чи рідкісні явища природного середовища (світу природи). Переважно ці ресурси також охоплюють пам'ятники, архітектуру та місця (місцеположення)³⁷. Колекції відіграють важливу роль у формуванні національної самоідентифікації та у створенні «національної книги пам'яті». Це також дія, в якій об'єкт або об'єкти самі по собі є певним символом, уособленням для національних держав та, власне, втілюють

³⁵ *Bright B.J.* Art hierarchies, cultural boundaries, and analysis // *Looking high and low: art and cultural identity*. P. 4.

³⁶ *Касьянов Г.В.* Теорії нації і націоналізму. Київ, 1999. С. 83.

³⁷ *Kaplan F.* Introduction // *Muzeums and the Making of «Ourselves»*. The role of Objects in National Identity. London; New York, 1994. P. 1.

«ідею» держави для народу³⁸. Досліджуючи шляхи, якими національні культурні надбання були створені, трансформовані та набули виразного оформлення в колективному погляді держави, регіону, громади, окремих груп з позицій їх цінностей та ідеалів, Ф. Каплан розглядає музеї як соціальні інституції. Музеї в цьому контексті є потенційною силою, кузнею власного самоусвідомлення народів в межах специфічного історичного контексту та водночас частиною політичних процесів демократизації. Крім того, музеї є тим унікальним простором, в якому еліти та компетентні соціальні групи виявляють їхні ідеї та бачення світу³⁹.

Відомий американський дослідник-культуролог Джон Мерріман ввів в обіг поняття «мистецького імперіалізму» (*the art imperialism*), який він пов'язує з ставленням до культурних цінностей під час так званої Ери імперіалізму⁴⁰. На базі Школи права при Вашингтонському університеті він організував спеціальний симпозіум на промовисту тему – «Імперіалізм, мистецтво та реституція», матеріали якого були видані окремою збіркою⁴¹. Еру імперіалізму як явище культури Мерріман розуміє як доволі тривалий період в історії людства. Він трактує її як таку, що розпочалася ще у 336 р. до н. е. із захопленнями культурних цінностей стародавнім Римом, далі наводить приклади кампанії Наполеона у Північній Італії та Єгипті в кінці XVIII – на початку XIX ст., придушення і викорінювання автентичної культури північно-американських індіанців у США і завершує її падінням нацистського Третього райху під час Другої світової війни. На думку Меррімана, якщо світ зміг доволі ефективно подолати наслідки нацистського пограбування культурних цінностей (ця тема є предметом численних обговорень на конференціях, активно цікавить науковців, відображена в національному законодавстві та приватному праві багатьох країн), то інші аспекти цієї проблеми значною мірою лишаються поза увагою суспільства.⁴² Для загальної характеристики ключових підходів до проблеми повернення та реституції культурних цінностей Дж. Мерріман використовує терміни «націоналізм» в культурних процесах («культурний націоналізм», *cultural nationalism*) та «інтернаціоналізм культурних цінностей» (*cultural property internationalism*), які він пов'язує з певними принципами, що їх сповідують або прихильники повернення та реституції культурних цінностей, або їх противники.

«Культурний націоналізм» у його розумінні виступає як один із способів оцінки значення творів мистецтва та старожитностей як таких, що є частиною національного культурного «надбання» або «спадщини» певних країн і народів. Це пов'язується з твердженням про національний характер предметів культури, незалежно від місця їхнього перебування чи власників, та, в підсумку, обгрун-

³⁸ Ibid. P. 2.

³⁹ Ibid. P. 2, 4.

⁴⁰ Merryman J.H. Introduction. P. 3.

⁴¹ Imperialism, art and restitution / Edited by John Henry Merryman. Cambridge; New York; Melburn, 2006.

⁴² Merryman J.H. Introduction. P. 1.

товує легітимізацію рішень про їх «репатріацію». Культурний націоналізм сповідують країни походження культурних цінностей та ті, хто їх підтримує, а деякі інструменти ЮНЕСКО забезпечують легітимність їх вимог. Як приклад, Мерріман наводить крилате висловлювання міністра культури Греції М. Меркурі на доведення права на повернення «скульптур Парфенона» з Великої Британії – вони належать Греції тому, що вони грецькі⁴³. До ХХ ст. агресивне пограбування творів мистецтва не було порушенням під кутом чинного тоді міжнародного права, і це унеможлиблює правове обґрунтування вимог щодо тих цінностей, що їх набули через пограбування та утримують дотепер. Хоча такі об'єкти, за логікою, мали б трактуватися як викрадена власність, бути предметом відшкодування державою-загарбником. Тут на перший план виступає питання моральності – навіть якщо пограбування культурних цінностей тоді не було незаконним, таке захоплення мистецького надбання завдавало тривалих страждань тим, хто їх втратив⁴⁴.

«Інтернаціоналізм культурних цінностей», на думку Меррімана, віддзеркалює іншу групу принципів, відмінну від громадської думки в дискусіях щодо повернення та реституції культурних цінностей. Їх основою є ідея, що будь-хто може бути зацікавлений у зберіганні та отриманні задоволення від культурних цінностей будь-де, де вони перебувають, незалежно від будь-яких культурних чи географічних джерел (витоків) їх походження. Аргументом у цьому зв'язку, поміж інших, є вираз з конвенції ЮНЕСКО 1954 р., що культурні цінності «є культурним надбанням, спадком усього людства». Відповідно, інтернаціоналізм культурних цінностей є основою, на якій ґрунтуються стандарти компетенції ЮНЕСКО щодо культурних цінностей. Це також три інші базові принципи, що застосовуються з цього боку у дискусіях на теми повернення та реституції: збереження, правдивість і доступність. Збереження – захист від знищення культурних цінностей та загроз їм, правдивість – об'єктивна інформація, яка може бути отримана в процесі дослідження предметів та змістів, доступність – відкритість культурних цінностей для науковців та публіки для досліджень і задоволення від них⁴⁵.

За визначенням Меррімана, ці принципи можуть бути визначені як «об'єктно-орієнтовані», і вони кардинально різняться з «національно-орієнтованими» принципами культурного націоналізму, законності і моралі⁴⁶. А дискусії, які ведуться навколо питань повернення та реституції культурних цінностей, він розглядає як змагання принципів, зіткнення дискурсів та наративів, конструкцій аргументів⁴⁷.

Так, зокрема, культуролог Джеймс Куно виступає проти вимог країн походження щодо повернення раніше вивезених предметів культури та засуджує

⁴³ Ibid. P. 10.

⁴⁴ Ibid. P. 11–12.

⁴⁵ Ibid. P. 12.

⁴⁶ Ibid.

⁴⁷ Ibid. P. 13.

протекціоністські заходи, які вводяться рядом країн щодо заборони вивезення з їх територій певних категорій культурних цінностей. Він вважає помилковими низку положень Конвенції ЮНЕСКО 1970 р., які на його думку, поставили під сумнів легальність та моральність багатьох колекцій у країнах Заходу, особливо на терені США. В тому числі він вважає помилковим включення до переліку культурних цінностей, вивезення яких має підлягати спеціальному контролю та регулюванню, археологічних артефактів та старожитностей. На його думку, їх «сплутали з культурними цінностями», бо вироблені пізніше дефініції культурних цінностей не обмежують їх до артефактів давнього походження, а також включають навіть церемонії, пісні, мову, та інші форми культурного виявлення. Археологічні артефакти він вважає суто науковим фактом. Вони є тим, що вони є: це речі давнього людського виробництва. Тоді як «культурні цінності» є політичною конструкцією – це те, що певна політична еліта проголошує важливим для її самоідентифікації. В тому числі, це можуть робити сучасні нації або релігійні чи етнічні групи. Відтак, з ототожненням старожитностей з політичною конструкцією «культурні цінності», національні політики від культури часто проголошують усі старожитності, знайдені під землею чи на поверхні землі в кордонах держав як культурні цінності, важливі для національної ідентичності та їх громадянської колективної та індивідуальної ідентичності. Дж. Куно визначає такий підхід як «націоналістична інтерпретація старожитностей як культурних цінностей» і вважає, що він обмежує міжнародну торгівлю культурними цінностями, є протилежним з принципами, на яких постали провідні музеї країн Заходу, зокрема, Великої Британії та США⁴⁸. Продовжуючи цю тезу, він вводить термін «націоналістична обмежувальна (заборонна) культурна політика» зарубіжних країн, яка спрямована на утримання предметів культури у «їхніх руках» і «обмежує можливості тримати такі артефакти усіх нас». Засуджуючи таку політику, він вважає, що краще, якщо старожитності будуть перебувати у відомих і визнаних публічних музеях і зберігатися для усіх і на всі часи, ніж через різні заборони вони будуть опинятися в руках приватних колекціонерів, а найчастіше надалі – в невідомих руках⁴⁹. Як висновок щодо своєї позиції він стверджує – старожитності не є культурними цінностями однієї нації. Вони є частиною величезного загального внеску в наше суспільство, загальною людською спадщиною, і ми будемо усі разом зберігати їх завжди, вивчати і використовувати будь ким і будь де. Лише інтернаціоналістська культурна політика слугує цій меті, націоналістична, обмежувальна політична діяльність проти цього, вважає Куно⁵⁰.

Натомість турецький дослідник Табар Халман називає термін «країна походження», зафіксований у Конвенції ЮНЕСКО 1970 р., «занадто елегантним». Він стверджує, що країна походження, з якої були вивезені культурні цінності,

⁴⁸ *Cuno J.* View from the Universal museum. P. 17–18.

⁴⁹ *Ibid.* P. 32.

⁵⁰ *Ibid.* P. 34.

насправді є «пограбована земля» (*«plundered land»*)⁵¹. З його точки зору, актуальним є запитання: хіба не було вандалізмом, коли німецький інженер Карл Куман на початку XX ст. демонтував та вивіз з Туреччини до Німеччини унікальний стародавній олтар, де Музей Пергамона в Берліні демонструє його? Так само були вивезені мармури Пергамона, які нині є у Британському музеї. Це пограбування було шкідливим чи корисним? І чому, запитує Халман, вони не можуть повернутися у свої оригінальні, автентичні місця, де Турція забезпечить їх безпеку та захист? Британський музей, також зазначає він, заявляє, що зберігає і показує мармури Пергамона (стародавнє місто Пергам, засноване у XII ст. до н. е., розташовувалося на території сучасного турецького міста Бергам) автентично, але чи Британія є дійсно саме тим автентичним місцем для них?⁵²

На значенні автентичних культурних цінностей, зокрема, тих, що концентруються, зберігаються і демонструються в музеях країн, звідки вони походять, для процесів національного відродження особливо наголошують представники держав, які постали після розпаду колоніальної системи. Вони зазначають, що колоніальний період багато в чому зруйнував традиційний уклад життя народів, тому культурні цінності відіграють особливу роль у формуванні національної ідентичності, є засобом реконструкції їх власного минулого, освіти та виховання громадян через його знання. Зокрема, на прикладі народів Тихоокеанського басейну це питання висвітлює К. Адрієнне⁵³. Індійська дослідниця А. Куммінс, аналізуючи роль культурних цінностей та музеїв у формуванні національної ідентичності на прикладі Західної Індії, кваліфікує цей процес як «карибізацію» цього регіону, маючи на увазі формування самоусвідомлення його мешканців через відновлення історичної пам'яті, знання власних витоків, традицій та культури⁵⁴. На значенні культурних надбань для висвітлення історії свого народу та формування патріотизму з досвіду діяльності Національного музею Міко в Мексиці акцентує увагу Л. Моралес-Морено⁵⁵. Саме тому багато країн запроваджують обмеження та заборони на вивезення культурних цінностей, домагаються повернення тих раритетів, які були вивезені з їх території в попередні періоди історії.

Віддзеркалюючи позицію радикальних прихильників повернення та реституції культурних цінностей, африканський культурний діяч Екпо Ейю критично оцінює Конвенцію ЮНЕСКО 1970 р., вважаючи, що вона за своїм змістом не досягла головної мети і не забезпечує повною мірою повернення країнам походження – колишнім колоніям культурних цінностей, які були вивезені з них до ухвалення конвенції. Як він скептично зауважує, «довга назва конвенції вже сама по собі

⁵¹ Imperialism, art and restitution. P. 39.

⁵² Ibid.

⁵³ Kaepler A.L. Paradise Regained: The Role of Pacific Museums in Forging Natoonal Identity // Looking high and low: art and cultural identity. P. 19–44.

⁵⁴ Cummins A. The «Carrabbeanization» of the West Indies: The museum's Role in Development of National Identity // Looking high and low: art and cultural identity. P. 192–220.

⁵⁵ Gerardo L. Morales-Moreno // Looking high and low: art and cultural identity. P. 171–191.

відображує рефлексії та аргументи країн Заходу, навіть коли вони повертали деякі речі, що ці предмети не були переміщені незаконно, та не гарантували можливість використання у цих випадках слова “реституція”. На його думку, країни Заходу продовжують притримуватися позиції, що колись це було моральне право секвеструвати (вилучати) предмети культури від країн, які вони тоді завоювали. Тому вони висувають різні причини для пояснень, чому вони не йдуть назустріч очікуванням від ухвалення цієї конвенції, дія якої, за оцінкою Ейю, у цьому відношенні відбувається не найкращим чином⁵⁶.

Ці дискусії та жорстке концептуальне протистояння спонукали цілу низку всесвітньо відомих музейних центрів висловити свою позицію. У грудні 2002 р. 18 провідних музеїв світу (в тому числі Мюнхенська Пінакотека (Німеччина), Лувр (Франція), Метрополітен-музей (США), Музей Прадо (Іспанія), Державний Ермітаж (Росія), Ріксмузей в Амстердамі (Голландія) та інші) виступили із декларацією «Про важливість і цінність загальних музеїв», у якій висловили заперечення проти вимог тотального повернення культурних цінностей до країн їх походження⁵⁷. Визнаючи значення та необхідність боротьби з незаконним обігом предметів археології, мистецтва та етнології, вони, тим не менше, наголошують, що об’єкти, придбані музеями або подаровані їм у попередні, більш ранні часи, повинні розглядатися окремо, з урахуванням обставин відповідної доби та їх значення. При цьому зазначається, що попередні історичні обставини, за яких такі культурні цінності були набуті, не є співмірні з сучасними. В декларації наголошується, що вимоги щодо репатріації (*«repatriate»*) предметів, які протягом тривалого часу інтегровані у склад музейних колекцій і стали їхньою невід’ємною частиною, є дуже чутливими для музеїв. Тож кожен випадок доведеться оцінювати індивідуально, проте загалом слід визнати, що універсальні музеї обслуговують не тільки громадян однієї нації, але і людей усіх націй⁵⁸.

Таким чином, міжнародне співтовариство протягом останньої половини ХХ – на початку ХХІ ст. нагромадило важливий досвід вирішення питань повернення та реституції культурних цінностей. Зміни у міжнародно-правових засадах вирішення цих проблем стали важливим етапом врегулювання багатьох існуючих проблем. І хоча дискусії навколо положень конвенцій ЮНЕСКО та інших нормативно-правових актів ще досі тривають, накопичено доволі вагомий позитивний досвід досягнення компромісів та реального фізичного повернення до країн походження визначних культурних цінностей, які були ними втрачені за різних історичних обставин.

⁵⁶ Eyo E. Repatriation of Cultural Heritage... P. 334.

⁵⁷ Declaration on the Importance and Value of Universal Museums. URL: http://archives.icom.museum/pdf/E_news2004/p4_2004-1.pdf

⁵⁸ Ibid.

Реституція культурних цінностей

Поняття «реституція культурних цінностей» своїм змістом відображує обов'язкові до виконання правові норми та конкретні дії, спрямовані на відновлення законних прав власності на культурні цінності у випадку їх незаконного присвоєння, в тому числі щодо тих, які були неправомірно вилучені та вивезені з території однієї держави на територію іншої. Його контекст охоплює два види норм і, відповідно, правовідносин, які цими нормами регулюються: а) повернення власникам (фізичним та юридичним особам) предметів історичного, наукового, художнього чи іншого культурного значення, втрачених в результаті прямих або опосередкованих наслідків війни чи збройного конфлікту, зокрема, воєнної окупації іноземною державою; б) реституція культурних цінностей, втрачених внаслідок незаконного відчуження чи нелегального вивезення, або інших протиправних дій.

Поняття реституції було сформульоване римським правом як одне з ключових положень у врегулюванні цивільних правовідносин щодо відновлення стану речей, що існував до вчинення певних дій. Сам по собі термін «реституція» пов'язується з латинським терміном «*restitutio in integrum*», що означав відновлення в первісному стані, надзвичайний засіб, за допомогою якого усуваються деякі наслідки цивільного права, ніби вони взагалі не наступали. Ця норма римського права і відповідний термін також є близькими за змістом до терміну «*restituere*» – відновлювати, відшкодовувати, повертати, видавати⁵⁹.

В процесі розвитку суспільних відносин реституція як норма цивільного права стала невід'ємною і важливою частиною західних правових систем. Їй присвячується велика кількість фундаментальних праць, які поглиблюють та розширюють розуміння різних аспектів та сфер застосування цієї норми.

Існує надзвичайно багато визначень реституції в західній правовій літературі та енциклопедичних виданнях, які переважно окреслюють, власне, її цивільно-правовий контекст. Одним з найбільш узагальнюючих та вдалих під цим кутом визначень, на наш погляд, є таке: реституція (*restitution*) – повернення власності, що була незаконно вилучена, або компенсація за незаконно вилучену чи знищену власність. Водночас виокремлюється як її різновид «реституція в натурі» (*restitution – in kind*), під чим розуміється реституція через заміну (заміщення) іншою, подібною власністю власності, що була незаконно вилучена чи знищена⁶⁰.

Розуміння суті та значення реституції як норми приватного права є важливим, з огляду на той факт, що саме через практику її застосування в цивільно-правових відносинах вона трансформувалася в норму міжнародного права і отримала в ньому нове розуміння.

В період існування СРСР термін «реституція» практично не використовувався як правова норма та дуже рідко вживався в наукових виданнях. Тому

⁵⁹ Бартошек М. Римское право: Понятие, термины, определения. Москва, 1989. С. 278.

⁶⁰ Terms and abbreviations // The Spoils of War: World War II and its Aftermath: The Loss, Reappearance, and recovery of Cultural Property. New York, 1997. P. 312.

в абсолютній більшості тогочасних енциклопедичних видань та тлумачних словників він не фігурує. Наведемо два приклади його трактування, які відносяться до тієї доби. «Велика Радянська Енциклопедія» визначала реституцію в цивільному праві як повернення сторонами договору усього отриманого ними на його виконання, в разі визнання договору недійсним. Щодо міжнародного права, то тут вона трактується як повернення майна, що було неправомірно захоплене та вивезене однією з воюючих держав з території іншої держави, що була її воєнним противником⁶¹. Військовий енциклопедичний словник, виданий 1983 р., подає визначення терміну «реституція» з позиції міжнародного права, як «повернення майна, мистецьких, культурних та інших цінностей, що були незаконно вилучені та вивезені країною, що воює, з тимчасово окупованих територій противника»⁶².

В українських енциклопедичних та словникових виданнях радянського часу термін «реституція» взагалі відсутній. Його теоретичне осмислення та вироблення відповідних дефініцій припадають вже на період існування незалежної України. Одним з перших визначення поняття «реституція» було сформульоване Ю. Шемшученком та В. Акуленком у вступній статті до збірника документів з міжнародного права щодо охорони культурних цінностей. «Під реституцією, – зазначали вони, – в загальному аспекті розуміється відновлення стану речей, який існував на момент вчинення дії, що завдала шкоди, тобто повернення чи відновлення матеріальних цінностей в натурі»⁶³. «Юридична енциклопедія» за редакцією Ю. Шемшученка подає більш розширене визначення поняття «реституція». Щодо цивільного права вона розуміється як відновлення стану речей, що існував до вчинення правочину, недійсного за законом або визнаного таким у судовому порядку. В міжнародному праві реституція – вид матеріально-правової відповідальності держави, яка вчинила акт агресії або інше міжнародно-протиправне діяння. Реституція в даному випадку полягає в обов'язку даної держави ліквідувати або зменшити матеріальну шкоду, завдану іншій державі, відновити попередній стан. Прикладом такої реституції може бути повернення майна, неправомірно вилученого і вивезеного державою, яка бере участь у воєнних діях, з території супротивника⁶⁴. Інші видання, присвячені юридичній термінології, згодом подавали визначення реституції в майже тотожному контексті: в міжнародному праві реституція є видом матеріально-правової відповідальності держави, яка вчинила акт агресії або інше протиправне діяння, і полягає в обов'язку даної держави зменшити матеріальну шкоду, завдану іншій державі, і відновити попередній стан⁶⁵.

⁶¹ Большая Советская Энциклопедия. Т. 22. Москва, 1975. С. 49.

⁶² Военный энциклопедический словарь. Москва, 1983. С. 633.

⁶³ Шемшученко Ю., Акуленко В. Вступ. С. 24.

⁶⁴ Юридична енциклопедія: В 6 т. Т. 5. Київ, 2003. С. 297.

⁶⁵ Великий енциклопедичний юридичний словник. Київ, 2007. С. 772–773; Юридичні терміни. Тлумачний словник. 2-ге вид. Київ, 2004. С. 239.

Слід відзначити, що саме в українських енциклопедичних виданнях окремо виділено поняття «реституція культурних цінностей в міжнародному праві». Зокрема, у «Юридичній енциклопедії» вона визначається, як «особлива форма повернення майна історичного, наукового, художнього чи іншого культурного значення, неправомірно вилученого і вивезеного під час збройного конфлікту державою з окупованої нею території іншої держави». При цьому зазначається, що щодо культурних цінностей застосовуються загальні правила реституції⁶⁶. Терміни «реституція» та «реституція культурних цінностей» також детально висвітлені у «Енциклопедії історії України»⁶⁷.

Реституція культурних цінностей виокремилась в самостійний інститут міжнародного права вже на початку ХХ ст. Про це свідчить низка міжнародних договорів та конвенцій, які, хоча і не містили прямих норм щодо реституції, втім, регулювали відносини, пов'язані з охороною культурних цінностей та їх поверненням у разі незаконного присвоєння. При цьому сам термін «реституція» в тогочасних міжнародно-правових документах практично не використовувався. Зокрема, в мирних договорах, укладених після завершення Першої світової війни в даному контексті фігурують терміни «повернення», «репатріація»⁶⁸. Разом з тим, в матеріалах міжнародної Репараційної комісії, яка в повоєнний період регулювала стягнення репарацій з країн Четверного союзу та контролювала виконання інших зобов'язань фінансово-майнового характеру, фігурує термін «*restitution-in-kind*», тобто реституція в натурі, компенсація за заподіяну шкоду. Термін «реституція» як одиничний випадок вживається також у тексті Ризького мирного договору 1921 р. між Польщею та РСФРР, УСРР та БСРР, зокрема, зобов'язання сторін щодо повернення вивезеного та переміщеного майна, в тому числі історичних та культурних цінностей, кваліфікуються як «ділянка реституції майна»⁶⁹.

Питання реституції культурних цінностей особливо гостро постало під час Другої світової війни та в післявоєнний період. Це було обумовлено тим, що нацистська Німеччина та її союзники здійснювали організоване вивезення предметів культури з окупованих територій, ігноруючи діючі міжнародно-правові норми. Необхідність створення правових засад і механізмів ідентифікації та повернення пограбованого майна, в тому числі культурних цінностей, покликали до життя потребу в опрацюванні питань їх реституції на міжнародному рівні. В рішеннях міжнародних конференцій, що мали врегулювати питання повоєнного устрою, та в системі повоєнних мирних договорів, в документах створених державами-переможцями в повоєнні роки спільних органів управління на території окупованої Німеччини термін «реституція» фігурує як один з базових. А процес

⁶⁶ Юридична енциклопедія: В 6 т. Київ, 2001. Т. 3. С. 298–299.

⁶⁷ Енциклопедія історії України: У 10 т. Т. 9. Київ, 2012. С. 177–180.

⁶⁸ Україна в міжнародно-правових відносинах. Кн. 2. С. 443–452.

⁶⁹ Dokumenty i materialy do historii stosunkow polsko-radzieckich. T. III. Warszawa, 1965. S. 470.

реституції культурних цінностей був остаточно виокремлений як такий, що має особливий, специфічний контекст⁷⁰. На наш погляд, саме з цього часу дефініції «реституція» та «реституція культурних цінностей» міцно увійшли в систему міжнародно-правової термінології стосовно повернення незаконно вилученого майна, в тому числі предметів культури. Власне, втрати культурних цінностей в роки Другої світової війни та процеси повоєнної їх реституції покликали до життя розробку та підписання 1954 р. Гаазької конвенції ЮНЕСКО про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту.

Слід зазначити, що при її підготовці Міжнародним інститутом з уніфікації приватного права (ЮНІДРУА) був наданий докладний висновок щодо питань охорони культурних цінностей під час війн та збройних конфліктів, в тому числі щодо реституції втрачених культурних цінностей. У висновку вказувалося, що приватно-правовий аспект проблеми не повинен прийматись до уваги, оскільки в цивільному праві держав по-різному вирішуються питання, що стосуються реституції. Ці відмінності, на думку Інституту, ускладнюють вироблення загальних положень, прийнятних для всіх країн, тоді як заборона вивезення культурних цінностей загальновизнана. Таким чином, Інститут рекомендував, щоб конвенція обмежилася проблемами міжнародного публічного права, зосередивши свою увагу на питаннях заборони вивезення культурних цінностей. Комітет експертів ЮНЕСКО, прийнявши таку позицію Інституту, переніс тоді правила про реституцію з проекту конвенції в окремий протокол⁷¹. Однак в остаточному варіанті тексту протоколу (Протокол І) цей термін не вживається, натомість використовується термін «повернення»⁷².

Вперше в міжнародно-правових актах універсального характеру термін «реституція» застосовується в Рекомендаціях ЮНЕСКО відносно заходів, спрямованих на заборону і запобігання незаконному вивезенню, ввезенню та передачі права власності на культурні цінності (1964 р.). Наприклад, в ст. 13 зазначається, що країни повинні співробітничати на двосторонньому та багатосторонньому рівнях для вирішення питань, зокрема, «реституції культурних цінностей, незаконно вивезених» з території одної держави на територію іншої. В розділі ІІІ в рубриці «Реституція або повернення незаконно вивезених культурних цінностей власникові або в країну» наголошується на співпраці країн, «щоб забезпечити або полегшити реституцію або повернення незаконно вивезених культурних цінностей. Реституція або повернення має здійснюватися згідно з чинними законами держави, на території якої знаходяться такі цінності» (ст. 16)⁷³. Сполучення двох

⁷⁰ Кот С. Розвиток міжнародно-правових засад реституції культурних цінностей у 1943-1947 роках // Пам'ятки України. 2009. № 1. С. 94–108.

⁷¹ Курило Т.В. Становлення і розвиток законодавства про охорону культурної спадщини в Україні: історико-правове дослідження: Дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2003. С. 145.

⁷² Україна в міжнародно-правових відносинах. Кн. 2. С. 114; Conventions and Recommendations of UNESCO... P. 18.

⁷³ Conventions and Recommendations of UNESCO... P. 144–145.

термінів («реституція або повернення») тут можливо розуміти і як додаткове роз'яснення змісту терміну «реституція», і як рівнозначне застосування обох термінів, у даному випадку, з огляду на особливості правових систем різних держав стосовно цього терміну. Окремо звернемо увагу на той факт, що англomовний оригінал рекомендацій в цій частині суттєво відрізняється за редакцією від російськомовної версії та відповідно від українського перекладу, зробленого на її основі. Так, в ст. 13 термін «*restitution*» подано як «повернення». В назві вище згаданої рубрики взагалі відсутній термін «реституція», який є в англomовній версії («*Restitution or return...*»). Редакція ст. 16, яка розкриває її зміст, також дещо відрізняється. Крім того, в російсько-українському варіанті перекладу іншої статті рекомендацій (ст. 18) використано сполучення «реституція чи повернення» на територію держави культурних цінностей, що їх було нелегально вивезено, тоді як в англomовному варіанті тут використано інше сполучення – «*is to be restored or returned*», що у даному випадку має дещо відмінний контекст – «що підлягає відновленню чи поверненню» на територію держави⁷⁴.

Термін «реституція незаконно вивезених культурних цінностей їх законному власнику» також фігурує в Конвенції ЮНЕСКО «Про заходи, спрямовані на заборону і запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності» 1970 р. Зокрема, в ст. 13 йдеться про необхідність «якомога швидшої реституції законним власникам незаконно вивезених культурних цінностей» (п. b), допускати дії щодо повернення («*recovery*») втрачених чи викрадених культурних цінностей власником або від його імені (п. c), визнавати право кожної держави оголошувати певні культурні цінності як невідчужувані і які не можуть бути вивезені, а також сприяти легким процедурам їх повернення («*recovery*») у випадку їх вивезення (п. d). Інша стаття передбачає можливість держав укладати спеціальні угоди чи використовувати раніше підписані договори щодо «реституції культурних цінностей, вивезених, із яких-небудь причин з території, звідки вони походять» (ст. 15)⁷⁵. Також звернемо увагу на той факт, що в російськомовному та україномовному варіантах перекладів конвенції термін «реституція» в цих випадках замінено на термін «повернення»⁷⁶.

Одним з важливих міжнародно-правових документів, в яких активно використовується термін «реституція культурних цінностей», є Конвенція ЮНІДРУА про міжнародне повернення викрадених чи нелегально вивезених культурних цінностей 1995 р. Причому, в ній він активно використовується як у сполученні «реституція та повернення культурних цінностей», «реституція та повернення викрадених та незаконно (нелегально) вивезених культурних цінностей» (преамбу-

⁷⁴ Нормативные акты ЮНЕСКО по охране культурного наследия. Москва, 2002. С. 143–144; Україна в міжнародно-правових відносинах. Кн. 2. С. 162–163; Conventions and Recommendations of UNESCO... P. 144–145.

⁷⁵ Conventions and Recommendations of UNESCO... P. 66–67.

⁷⁶ Нормативные акты ЮНЕСКО по охране культурного наследия. С. 66–67; Україна в міжнародно-правових відносинах. Кн. 2. С. 124–125.

ла, ст. 8 – ст. 10), так і в окремому контексті. Зокрема, в ст. 1 конвенції виокремлюється «реституція викрадених культурних цінностей» (п. а) як одна із сфер застосування її положень (щодо подання заявок міжнародного характеру). Відповідну назву має також окремий розділ документа («CHAPTER II – RESTITUTION OF STOLEN CULTURAL OBJECTS»), у практично усіх пунктах якого фігурує виключно термін «реституція» (п. 3-8). Таким чином, у тексті конвенції його відокремлено від терміну «повернення», який у даному випадку застосовується в контексті повернення культурних цінностей, переміщених з території держави всупереч її праву (ст. 1, п. а), і якому, зокрема, присвячено окремий розділ («CHAPTER III – RETURN OF ILLEGALLY EXPORTED CULTURAL OBJECTS»).⁷⁷

Дещо інший варіант співвідношення цих термінів витікає із назви створеного при ЮНЕСКО Міжурядового комітету зі сприяння поверненню культурних цінностей країнам їх походження або їх реституції в разі незаконного привласнення. В ній термін «реституція» чітко пов'язується із діями щодо предметів культури, які мали місце в порушення існуючих норм права. Термін «повернення» може розглядатися тут в широкому контексті, який включає в себе також і акти доброї волі. Хоча в самому тексті статуту Міжурядового комітету обидва терміни фігурують виключно у сполученні «реституція або повернення культурних цінностей країнам їх походження»⁷⁸, цей факт, на наш погляд, не змінює вищезазначеного їх розуміння.

Європейська конвенція про правопорушення щодо культурних цінностей 1985 р. також використовує термін «реституція». Зокрема, про «реституцію культурних цінностей» йдеться в ст. 8 (п. 4), ст. 15 (п. 1)⁷⁹. Враховуючи загальне спрямування конвенції, очевидно, що цей термін застосовується в ній щодо культурних цінностей, відчуження та вивезення яких стало наслідком порушень правових норм. Слід також зазначити, що, крім позначення певної фізичної дії, в цьому ж контексті в тексті конвенції використовується і термін «повернення». Тобто, обидва терміни тут виступають як рівнозначні.

Аналіз міжнародно-правових джерел з даного питання свідчить про те, що реституція стосується не лише цінностей, переміщених внаслідок війн чи збройних конфліктів, а й цінностей, втрачених внаслідок незаконного вивезення. Відповідно в процесі розвитку інституту реституції культурних цінностей в міжнародному праві сформувалися дві групи правовідносин, які регулюються нормами даного інституту. Це реституція культурних цінностей, втрачених внаслідок війн та збройних конфліктів, і реституція культурних цінностей, втрачених внаслідок

⁷⁷ UNIDROIT Convention on stolen or illegally exported cultural objects (24 June 1995). URL: <http://www.unidroit.org/english/conventions/1995culturalproperty/>; Україна в міжнародно-правових відносинах. Кн. 2. С. 378–384.

⁷⁸ Україна в міжнародно-правових відносинах. Кн. 2. С. 237–241.

⁷⁹ Україна в міжнародно-правових відносинах. Кн. 2. С. 308, 310; European Convention on offences relating to cultural property (23 June 1985). URL: <http://conventions.coe.int/treaty/en/Treaties/Word/119.doc>

нелегального експорту (незаконного вивезення). Обидві ці групи поєднані між собою спільним знаменником, який полягає у незаконному характері відчуження та переміщення предметів культури. Таким чином, реституція культурних цінностей – це вид матеріальної відповідальності в міжнародному праві, що полягає в поверненні історичного, наукового, художнього чи іншого майна, яке має культурне значення і було неправомірно вилучене та вивезене з території однієї держави до іншої.

Отже, в існуючій міжнародно-правовій базі активно використовуються обидва терміни – «повернення культурних цінностей» та «реституція культурних цінностей». Як обґрунтовано зауважують Ю. Шемшученко та В. Акуленко, у правовому відношенні дефініції обох цих термінів є близькими, обидва вони часто вживаються для позначення одних і тих же дій як синоніми в міжнародно-правових документах, міжнародних угодах, науковій літературі тощо⁸⁰. Разом з тим, додамо, що в окремих нормативних актах зроблено спроби розділити зміст цих термінів відповідно до класифікації тих чи інших правових дій. Крім того, на відміну від терміну «реституція», термін «повернення» може застосовуватися і в більш широкому контексті та використовуватися для характеристики будь-яких дій щодо фізичного повернення втрачених предметів культури.

В сучасній правовій системі України термін «реституція» не використовується, він не фігурує в жодному з чинних правових актів, в тому числі в тих, що стосуються охорони та збереження культурних цінностей. Вважаємо, що відсутність закріплення поняття «реституція» (яке, втім, широко застосовується в науковому полі) є одним з найбільших недоліків вітчизняного законодавства. Натомість в усіх випадках вживається універсальне поняття «повернення». Одночасне використання його і для визначення дій щодо повернення культурних цінностей в країну походження в результаті акту доброї волі, і для характеристики правової відповідальності внаслідок незаконного відчуження та незаконного вивезення може викликати непорозуміння та плутанину, оскільки термін вживається в обох значеннях. Тому вбачається за необхідне внести зміни до низки нормативно-правових актів України, законодавчо закріпивши в них поняття «реституція культурних цінностей».

В тому числі, вважаємо за доцільне в ході удосконалення правових актів розділити зміст обох термінів. Термін «повернення культурних цінностей» використовувати для визначення дій щодо фізичного повернення в Україну культурних цінностей на добровільних засадах, які є за своєю суттю актами доброї волі і стосуються предметів культури, вивезення яких не відбувалося в незаконний спосіб. Термін «реституція культурних цінностей» має застосовуватися до усіх випадків незаконного відчуження та переміщення предметів культури, в тому числі внаслідок війн та збройних конфліктів, скоєння правопорушень, нелегального вивезення всупереч існуючим нормам та процедурам тощо.

⁸⁰ Шемшученко Ю., Акуленко В. Вступ. С. 24.

Ухвалення міжнародно-правових актів, спрямованих на запобігання незаконному ввезенню – вивезенню викрадених чи в інший спосіб нелегально набутих предметів археологічного, історичного, мистецького та іншого культурного значення, стало важливим етапом для ствердження принципів реституції культурних цінностей, незаконно переміщених з країн походження. Це засвідчують приклади останніх років. У 2012 р. Австрія повернула до Росії викрадений у 1996 р. з музею-садиби в Останкіно рідкісний фарфоровий медальйон із зображенням Петра I⁸¹. Тоді ж уряд Великої Британії повернув до Голландії понад ніж 400 малюнків нідерландського експресіоніста Карела Аппела, які були викрадені у 2002 р. по дорозі до музею в Амстердамі⁸². У серпні 2012 р. до Афганістану повернулися культурні цінності, викрадені з Національного музею⁸³.

Так само певний позитивний досвід напрацьовано щодо реалізації норм міжнародного права в аспектах захисту культурних цінностей під час війн та збройних конфліктів, зокрема, реституції культурних цінностей, незаконно переміщених з країн походження внаслідок примусового вивезення або передачі прав власності на культурні цінності, що стали прямим або опосередкованим наслідком окупації держави іноземною країною. Серед прикладів застосування цих норм показовою є доля культурних цінностей, які під час військового конфлікту між країнами Перської затоки були вивезені армією Іраку з окупованого нею Кувейту. Кувейт повідомив ЮНЕСКО про вивезення з його території великої кількості музейних предметів та подав переліки переміщених до Іраку культурних цінностей. Обидві країни – як Кувейт, так і Ірак – до моменту виникнення конфлікту вже були членами Гаазької конвенції 1954 р. У відповідності до Резолюції № 686 (1991) від 2 березня 1991 р. Ради Безпеки ООН, Ірак був зобов'язаний повернути до Кувейту вивезені предмети культури, таке повернення мало відбутися під контролем ООН. За даними Відділу ООН з повернення власності (ЮНРОП), 25082 музейних експонати з Дар-Аль-Атхар Аль-Ісламія (ДАА) та Національного музею Кувейта (НМК) були передані в Багдаді представникам Кувейту в період з 14 вересня по 20 жовтня 1991 р. Однак Кувейт того ж року повідомив ЮНЕСКО, що повернення відбулося неповністю, і надав детальні дані про музейні предмети, які надалі вважалися втраченими⁸⁴. Ці культурні цінності також були повернуті до Кувейту, проте значно пізніше.

⁸¹ Австрия возвращает России украденный медальон XVIII века. URL: http://www.bbc.co.uk/russian/rolling_news/2012/02/120213_rn_porcelain...

⁸² Британцы нашли 400 украденных работ голландского экспрессиониста. URL: <http://viknaodessa.od.ua/news/?news=52068>

⁸³ До Національного музею Афганістану повернули викрадені історичні цінності. Канал 24 URL: http://24tv.ua/home/showSingleNews.do?natsionalnomu_muzeyu_afganistanu1

⁸⁴ Организация Объединенных Наций по вопросам образования, науки и культуры. Межправительственный комитет по содействию возвращению культурных ценностей странам их происхождения или их реституции в случае незаконного присвоения. Доклад Секретариата «Содействие двусторонним переговорам по возвращению или реституции культурных ценностей» (Гватемала, 7-10 июня 1993 г.). С. 3–4.

Актуального характеру набула тенденція щодо повернення світової спільноти до вирішення також і більш давніх проблем реституції, пов'язаних з долею культурних цінностей, які були втрачені, викрадені та переміщені під час Другої Світової війни внаслідок дій нацистського режиму Німеччини та його союзників на окупованих територіях. Після завершення в перші повоєнні десятиліття офіційних реституційних процедур масового повернення законним власникам втрачених культурних цінностей, подальший пошук та реституція втрачених реліквій перетворилися на в'ялоплинний процес, який супроводжувався переважно поодинокими фактами їх повернення. І здавалося, що чим довшою стає часова відстань від подій війни, тим спокійніше і повільніше він буде тривати, об'єктивно прямуючи в бік поступового затухання. Але несподівано ситуація радикально змінилася з середини-кінця 80-х років XX ст., коли були оприлюднені сенсаційні дані щодо перебування у межах колишнього СРСР мільйонів культурних цінностей різних країн і народів Європи, які потрапили на його територію внаслідок Другої світової війни і зберігалися в сховищах в умовах цілковитої таємності. Впродовж багатьох повоєнних десятиріч вони вважалися безнадійно втраченими. Відтак, питання долі втрачених внаслідок Другої Світової війни культурних цінностей та можливостей їх розшуку і повернення стало однією з головних світових інформаційних тем, вагомим елементом державної політики багатьох країн світу, важливим предметом міждержавних переговорів. Водночас доля втрачених культурних цінностей привернула увагу багатьох науковців і дуже швидко стала одним з найбільш популярних напрямів історичних, історико-правових, правових та культурологічних досліджень.

Практичним віддзеркаленням цих процесів стала нова хвиля виявлення та реституції законним власникам втрачених внаслідок Другої Світової війни культурних цінностей. Так, 2000 р. з Баварії (Німеччина) до російського Пскова повернулася ікона «Видіння старця Дорофія», вивезена нацистами у 1942 р.⁸⁵ Того ж року у Катерининському палаці в музеї-заповіднику Царське село відбулася урочиста церемонія передачі урядом Німеччини до Росії старовинного комоду та фрагмента флорентійської мозаїки, що належали до інтер'єру «Бурштинової кімнати». В свою чергу, російські урядовці передали німецькій стороні свідоцтво на право вивезення з Росії 101 малюнка та акварелі XVII–XIX ст., які належали до довоєнних зібрань Бременської картинної галереї (Бременської Кунстхалле) і після Другої світової війни потрапили разом з радянськими солдатами на територію Росії⁸⁶. У 2017 р. з Німеччини до Росії повернулися чотири картини, які були вивезені німецькими військовими з палацу у Гатчині біля Петербурга (в роки

⁸⁵ Буцко А. Диалог Германии и России: начало «посттрофейной» эпохи?. DW.de. URL: <https://www.dw.com/ru>

⁸⁶ Фрагменты Янтарной комнаты переданы Екатерининскому двору. URL: <https://lenta.ru/news/2000/04/29/amber/>

війни – Ленінграда)⁸⁷. З США до Німеччини у 2005 р. повернулися три, а у 2010 р. ще 11 картин, вивезених у 1945 р. американськими солдатами з музею містечка Пірмазенс поблизу кордону з Францією⁸⁸. В березні 2013 р. російська Державна дума ратифікувала угоду між урядами Російської Федерації та Австрії щодо повернення з Москви книжкової колекції з колишньої бібліотеки австро-угорських князів Естерхазі, що була вивезена радянськими військовими з території Австрії до СРСР у 1945 р. Загалом на підставі угоди до Австрії було повернуто близько тисячі унікальних видань XV–XVIII ст.⁸⁹

В грудні 1998 р. на Вашингтонській конференції з питання про майно жертв Голокосту було розроблено і прийнято Вашингтонські принципи по питанню про викрадені нацистами твори мистецтва⁹⁰. Перші три з них містять заклик до підтримки і співробітництва в пошуку конфіскованих нацистами витворів мистецтва. Така співпраця полягає, передусім, у відкритості архівів установ для дослідників, у роботі музеїв, які повинні перевіряти походження експонатів, тощо. Загалом ці принципи можна узагальнити як вимогу ідентифікації конфіскованих предметів мистецтва. Наступні принципи містять вимоги щодо доказів (потрібно ретельно перевіряти походження виявленого предмета мистецтва), оприлюднення інформації про конфісковані предмети, необхідності законних і справедливих рішень, які врахують інтереси всіх учасників конкретних правовідносин у сфері реституції⁹¹. Ці 11 керівних принципів хоча і не мають юридичної сили, все ж стали важливим кроком універсального характеру щодо вирішення проблеми пошуку і реституції втрачених культурних цінностей. Питання долі втраченого майна жертв Голокосту згодом були більш детально піднесені під час Конференції про мистецьке майно, розграбоване в період Голокосту, яка була організована у жовтні 2000 р. у Вільнюсі (Литовська республіка) і схваленій за її підсумками

⁸⁷ Родионов Д. Берлин – Москва: Русские варвары, верните наши картины: Германия вспомнила о вывезенных после войны ценностях и требует их обратно. URL: <http://www.m-s-p-s.ru/news/2892>

⁸⁸ Степовик М. США возвратили Германии трофейное искусство. DW.de. URL: <https://www.dw.com/ru/>

⁸⁹ Реституция возвращается, Россия возвращает // Независимая газета. URL: http://www.ng.ru/editorial/2013-03-21/2_red.html

⁹⁰ Principles of the Washington Conference With Respect to Nazi-Confiscated Art Published in Connection with the Washington Conference on Holocaust-Era Assets, Washington D.C., 3 December 1998. Забута спадщина. URL: <http://lostart.org.ua/ua/docs/56.html>

⁹¹ Ковальский В. Юридический статус культурных ценностей, перемещенных во время Второй мировой войны и в настоящее время находящихся в частных руках // Трудная судьба культурных ценностей / Материалы международной конференции «Частное право и проблемы реституции перемещенных культурных ценностей» (27–28 мая 2002 г.). Москва, 2002. С. 63–66; Рашер А. Ситуация в Швейцарии и применение Вашингтонских принципов 1998 года // Жесты доброй воли и законодательство: Сборник документов международной конференции о проблеме культурных ценностей, перемещенных в результате военных действий (24–25 апреля 2001 г.). Москва, 2001. С. 109–112.

декларації. Вони отримали подальше відображення також у Терезинській Декларації 30 червня 2009 р., затвердженій під час конференції, присвяченої питанням долі майна жертв Голокосту, що буда проведена за ініціативою уряду Чехії (Прага – Терезін, Чеська республіка)⁹².

Багато країн світу імплементували Вашингтонські принципи у норми свого законодавства, провідні американські та європейські музеї та наукові інституції, в яких зберігаються культурні цінності, проводять загальну перевірку своїх фондів на предмет виявлення в них тих об'єктів, які могли бути конфісковані чи в інший спосіб примусово відчужені у власників – жертв Голокосту. Як на рівні державного фінансування, так і на рівні спеціальних грантових програм здійснюються широкі дослідження походження (*«provenance research»*) предметів, які перебувають у їхніх фондових колекціях. З ініціативами виявлення, ідентифікації та реституції культурних цінностей, що належали жертвам Голокосту, активно виступають їхні нащадки.

Одним із важливих показових актів щодо реституції таких творів мистецтва стало рішення Верховного суду США в справі Республіки Австрії проти громадянки Альтманн, ухвалене у 2004 р. Громадянка США Альтманн вимагала шість відомих картин роботи Густава Клімта, що були конфісковані нацистами у її родини і дотепер перебували в Австрійському Національному Музеї у Відні. Вона почала судовий процес проти Австрії у федеральному суді в Лос-Анжелесі. Зрештою, справа розглядалася Верховним судом США. Учасники процесу домовилися про арбітражний процес у Австрії, і у підсумку арбітраж присудив повернути ці картини родині Альтманн⁹³.

Світового резонансу набула так звана «справа Гурлітта», пов'язана з конфіскованими творами жертв Голокосту. У 2011 р. в квартирі в жителя Мюнхена Корнеліуса Гурлітта (Cornelius Gurlitt) німецькі правоохоронці виявили та вилучили біля 1500 раніше зниклих картин майстрів класичного модернізму, серед котрих твори Пабло Пікассо, Анрі Матисса, Марка Шагала, Еміля Нольде та інших відомих художників. Ці шедеври живопису, загальною вартістю приблизно в один мільярд євро, були конфісковані у єврейських колекціонерів нацистами у 1930–1940-х роках як зразки, на думку очільників райху, «дегенеративного мистецтва». Ще тоді вони були скуплені німецьким антикваром Хільдебрандом Гурліттом (Hildebrand Gurlitt) і згодом протягом понад п'ятидесяти років зберігалися в квартирі його сина – Корнеліуса Гурлітта⁹⁴. У підсумку судових розглядів, усі виявлені твори мистецтва були конфісковані, розпочато процес встановлення нащадків їхніх законних власників.

⁹² Терезинская Декларация 20 июня 2009 г. Забуга спадщина. URL: <http://lostart.org.ua/ua/docs/74.html>

⁹³ Merryman J.H. Introduction. P. 14.

⁹⁴ Награбленные нацистами шедевры живописи нашлись в немецкой квартире. DW.de URL: http://www.dw.de/сми-награбленные-нацистами-шедевры-живописи-нашлись-в-немецкой-квартире/a-17201770?maca=rus-rss_rus_UkrNet_All-4190-xml

У 2013 р. два твори прикладного мистецтва (вишукано оздоблений складаний прибор-дошка для письма XV–XVI ст. та високохудожньо виконана бронзова ступка доби Відродження) Фонд пруської культурної спадщини в Берліні повернув спадкоємцям постраждалого від Голокосту німецько-австрійського галериста єврейського походження Курта Вальтера Бахштица (Kurt Walter Bachstitz). У 1943 р. ці унікальні пам'ятки, примусово відчужені у колекціонера, придбав берлінський Палацовий музей (Schlossmuseum)⁹⁵. Того ж року міська влада німецького міста Кельн повернула «Портрет актриси Тілли Дюрьє» австрійського експресіоніста Оскара Кокошки, що зберігався в Музеї Людвіга, спадкоємцям відомого торгівця творами мистецтва Альфреда Флехтхайма (Alfred Flechtheim). Реституція відбулася відповідно до рекомендацій створеної урядом ФРН Консультативної комісії по поверненню творів мистецтва, вилучених у законних власників в період націонал-соціалістичної диктатури⁹⁶. За опублікованими у 2000 р. висновками створеної у Франції дослідницької комісії «Маттеоли» («Mattéoli»), що проводила роботу по реституції майна жертвам Голокосту, на території Франції після Другої світової війни в музеях опинилося біля двох тисяч творів мистецтва, які пов'язують з нацистськими конфіскаціями або примусовим продажем. Це потребує спеціальних досліджень долі кожного такого об'єкта⁹⁷.

Підсумовуючи наведені дані, звернемо увагу на той факт, що сучасний процес реституції культурних цінностей в своїх міжнародно-правових основах є, перш за все, органічним продовженням того повоєнного реституційного процесу, котрий мав місце одразу після Другої Світової війни і в основі якого перебувала Лондонська декларація від 5 січня 1943 р. та інші міжнародні документи, що визначали ключові принципи та процедури здійснення реституції втрачених культурних цінностей. До таких головних принципів повоєнної реституції належали:

- питання реституції власності, переміщеної з територій союзних держав, в усіх випадках розглядаються в світлі Декларації від 5 січня 1943 р. (тобто стосувалася предметів культури, конфіскованих або вилучених в інший спосіб нацистським режимом та його союзниками);
- реституція предметів культури не може бути актом репарацій і є окремим процесом;
- реституція обмежується предметами, які можуть бути ідентифіковані;
- вимоги щодо реституції культурних цінностей мали подаватися урядами країн в межах їх територій та від імені громадян і організацій, які на них перебували;

⁹⁵ Потомкам пострадавшего от нацизма галериста вернули их собственность. DW.de URL: <https://www.dw.com/ru/потомкам-пострадавшего-от-нацизма-галериста-вернули-их-собственность/a-16941124>

⁹⁶ Кёльн вернет картину стоимостью 3 миллиона евро. DW.de URL: <https://www.dw.com/ru/кёльн-вернет-картину-стоимостью-3-миллиона-евро/a-16888630>

⁹⁷ Франция ускорит реституцию «трофейного» искусства. DW.de URL: [dw.com/ru/франция-ускорит-реституцию-трофейного-искусства/a-16677475](https://www.dw.com/ru/франция-ускорит-реституцию-трофейного-искусства/a-16677475)

- в разі неможливості реституції втрачених предметів передбачалося право на їх еквівалентну заміну (тобто компенсацію; згодом цей принцип був обмежений рядом країн, які взяли на себе зобов'язання не використовувати для такої заміни предмети культури, які перебували у державних та громадських зібраннях Німеччини)⁹⁸.

Разом з тим, спостерігаються нові явища у цій сфері. До останніх слід віднести активний вихід на переговорну арену Німеччини та її колишніх союзників у Другій Світовій війні, які у повоєнні роки були об'єктами претензій з боку країн антигітлерівської коаліції і несли відповідальність за заподіяні їм збитки. А тепер вони висловлюють претензії до колишніх країн-переможців та їх правонаступників щодо реституції переміщених з їх територій наприкінці війни та у перші повоєнні роки предметів культури, які вони вважають незаконно вивезеними. Особливо активними є такі вимоги до країн пострадянського простору. Водночас ще одним новим явищем стали претензії країн до своїх сусідів щодо культурних цінностей, які опинилися на території інших держав внаслідок повоєнної зміни міждержавних кордонів. Зокрема, Польща висловлює претензії до України щодо культурних цінностей, які з довоєнних часів перебувають в музеях, архівах та бібліотеках Львова. Поряд з темою повернення культурних цінностей, втрачених жертвами Голокосту, ці новітні тенденції дозволяють констатувати, що одночасно з продовженням «класичного» повоєнного процесу реституції, з кінця 1980-х років розпочалися явища, які можливо охарактеризувати як «нову реституцію», яка відбувається поки що паралельно із «класичною».

Україна

Перебуваючи в складі СРСР, Україна не була самостійним учасником повоєнного європейського реституційного процесу, що суттєво обмежувало її можливості в розшуку та поверненні втрачених культурних цінностей. На загальносоюзному рівні протягом усіх десятиріч, що минули після Другої Світової війни, не виявлялося реального зацікавлення у всебічному розв'язанні всього комплексу пов'язаних з цим питань, міцно вкорінилася практика обмеження теми втрат національних культурних надбань рамками використання цієї проблеми першочергово як елемента ідеологічної боротьби у протистоянні між СРСР та країнами Заходу. Парадоксально, але не втомлюючись нагадувати про злочини нацизму проти культурної спадщини «народів СРСР», радянський режим на практиці не зробив нічого суттєвого для створення інформаційної бази реального обліку втрачених культурних цінностей, їх розшуку та повернення. Про це питання згадали лише наприкінці 1980-х років, коли ціла низка європейських країн, а головне Німеччина, офіційно висловили претензії до СРСР щодо реституції своїх культурних цінностей, втрачених під час війни та в перші повоєнні роки.

⁹⁸ Кот С. Розвиток міжнародно-правових засад реституції культурних цінностей у 1943–1947 роках. С. 95–106.

Між тим, Україна має власну сталу традицію державної політики повернення культурних цінностей. Українська наукова та культурна еліта завжди добре розуміла і усвідомлювала ціну втрачених культурних надбань. Тому щоразу, коли в Україні підносилася хвиля національного відродження, знову і знову гостро поставало питання про повернення національних історичних та культурних реліквій. Так було під час визвольних змагань 1917–1921 рр., коли одним з перших питань, які розглядалися Українською Центральною Радою на самому початку її створення, була справа повернення з Росії клейнодів українського козацтва. Згодом було розпочато підготовку до вирішення питання повернення українських культурних цінностей загалом. Питання повернення національних реліквій стало одним з ключових напрямів діяльності Української Держави Павла Скоропадського, коли у 1918 р. при українській Мирній делегації на переговорах з РСФРР було створено спеціальну Культурну комісію, яка розробила концептуальні засади та підготувала проект договору про повернення в Україну культурних цінностей з Росії, склала розлогі списки історичних та мистецьких реліквій, на які претендувала Українська Держава. Боротьба за повернення культурних цінностей увійшла в історію як складова частина доби «українського відродження» 20-х років ХХ ст., коли вже за радянської влади в нових обставинах поновилися українсько-російські переговори про долю українських культурних цінностей в Росії. Тоді була створена спеціальна Паритетна комісія, яка на початку 1930-х років ухвалила рішення на користь України, й до українських музеїв та архівів повернулися тисячі визначних пам'яток національної культури.

Ця ідея з новою силою набула розмаху під час руху за незалежність України наприкінці ХХ ст. і стала одним з вагомих факторів загальнонаціонального піднесення та формування внутрішньої й зовнішньої політики відродженої Української держави. Інтегруючись як самостійний чинник міжнародних відносин у європейський простір та у світове співтовариство в цілому, Україна набула доволі значний досвід співробітництва в питаннях повернення та реституції культурних цінностей.

Активною є співпраця України з іншими країнами щодо застосування міжнародно-правових норм з реституції незаконно вивезених культурних цінностей, що стали жертвами незаконних археологічних розкопок, крадіжок та контрабанди. Так, у 2003 р. з ФРН до України передали ікону «В'їзд Христа в Єрусалим» (ХVI ст.), яка ще у 1984 р. була викрадена з Національного музею у Львові. 2008 р. з Італії до України були повернуті археологічні предмети II–VII ст. н. е., контрабандним шляхом вивезені з її території і виявлені італійськими правоохоронцями. Наступного року з ФРН було повернуто колекцію з 488 античних монет доби Боспорського царства, які незаконно вивезли з України⁹⁹. У жовтні 2010 р. з Росії повернулися археологічні знахідки VI–VII ст. – ранньохристиянські надгроб-

⁹⁹ Врятовані. Збережені. Повернені. До 10-річчя Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України. Київ, 2010. С. 39, 42, 44.

ки з розкопок у північному районі Херсонесу Таврійського та з розкопок у центральній частині стародавнього міста. Ці культурні цінності ще у 1964 р. були передані з Херсонеського історико-археологічного музею у м. Севастополі на тимчасове експонування до Державного музею історії релігії у м. Ленінграді (нині Санкт-Петербург)¹⁰⁰. В свою чергу, з України до Державного Ермітажу було офіційно передано старовинну високохудожню вазу для фруктів, викрадену у 2005 р. з його фондів і виявлену на українській території у 2006 р.¹⁰¹ У 2011 р. з Російської Федерації до України були повернуті незаконно вивезені контрабандним шляхом службові посвідчення періоду 1940–1941 рр. та державна нагорода СРСР – золота медаль «Серп і Молот» № 1484 героя Соціалістичної Праці С. О. Чернобая¹⁰². Картина, яку пов'язують з іменем видатного митця доби «Відродження» Караваджо «Взяття Христа під варту, або Поцілунок Іуди», викрадена 2008 р. з Одеського музею західного і східного мистецтва, повернулася до України з Німеччини наприкінці серпня 2010 р., після того, як там було затримано групу викрадачів¹⁰³. У 2016 р. з Естонської республіки до України було повернуто цінний артефакт X ст. – так званий «Меч вікінга», який, імовірно, був знайдений на Волині «чорними археологами» і незаконно вивезений з української території. Його виявили естонські митники, і після проведення ідентифікації було встановлено, що ця пам'ятка походить з України¹⁰⁴. Того ж року вже Україна повернула Нідерландам п'ять картин голландських художників XVII–XVIII ст., викрадених у 2005 р. з музею Західної Фрісландії (м. Хорн) і виявлених на українській території¹⁰⁵. У 2019 р. українські компетентні органи повернули до Франції викрадену за участі громадян України картину відомого французького художника-неоімпресіоніста Поля Сіньяка «Порт Ла-Рошель», написану в 1915 р. Картина оцінюється у 1,5 млн дол. США¹⁰⁶.

¹⁰⁰ Там само. С. 18–19.

¹⁰¹ Там само. С. 13.

¹⁰² Поточний архів Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України. Реєстр культурних цінностей, повернутих в Україну за 2011 р.

¹⁰³ Німеччина передала Україні викрадену картину Караваджо. ТСН Україна. URL: <https://tsn.ua/ukrayina/nimechchina-peredala-ukrayini-vikradenu-kartinu-karavadzho.html>

¹⁰⁴ Меч Вікінга повернувся в Україну. Цензор. нет. URL: https://censor.net.ua/ua/photo_news/388398/mech_vikinga_povernuvsy_v_ukrayinu_ministerstvo_kultury_fotoreportaj

¹⁰⁵ Україна передала Нідерландам картини, викрадені з музею в Хорні // Дзеркало тижня. URL: https://dt.ua/UKRAINE/ukrayina-peredala-niderlandam-kartini-vikradeni-z-muzeyu-v-horni-218986_.html

¹⁰⁶ Україна повернула Франції викрадену картину вартістю \$ 1,5 мільйона // УНІАН. URL: <https://www.unian.ua/society/10528293-ukrajina-povernula-franciji-vikradenu-kartinu-vartistyu-1-5-milyona.htm>

Фактично з перших років незалежності Україна опинилася на вістрі подій, пов'язаних із поновленням та активізацією процесів реституції культурних цінностей, втрачених або переміщених внаслідок Другої Світової війни. При цьому вона не лише виступила суб'єктом міжнародних відносин у намаганні розшукати і повернути власні втрачені реліквії, а й як об'єкт для претензій з боку інших країн, які також намагаються відновити втрачену у воєнну добу свою культурну спадщину. Така увага пояснюється політикою та діями колишнього СРСР, частиною якого була Україна, під час війни та у повоєнні роки, внаслідок яких на радянські терени було переміщено значні культурні цінності, виявлені радянськими військовими на підконтрольних їм територіях країн Східної та Центральної Європи. Тож після розпаду СРСР, як новопостала держава пострадянського простору, Україна опинилася на передовій лінії уваги з боку багатьох учасників реституційних процесів. В тому числі, серед перших, хто ініціював міждержавні переговори з цього приводу з українською владою, були ФРН, Угорщина, Польща та Нідерланди.

Так, вже з 1993 р. ведуться доволі інтенсивні українсько-німецькі переговори з питань повернення та реституції втрачених або незаконно переміщених внаслідок Другої Світової війни культурних цінностей. За цей час, по 2018 р. включно, загалом відбулося вже дванадцять засідань офіційної двосторонньої Змішаної комісії, що переконливо засвідчує системний характер діалогу та зацікавлення сторін у тісній взаємній співпраці. У 1996–2004 рр. мали місце шість засідань українсько-угорської комісії у справі повернення культурних цінностей, що потрапили під час Другої Світової війни та в наступні роки на територію іншої країни. Протягом 1997–2015 рр. відбулися шість засідань Міжурядової українсько-польської комісії у справі охорони та повернення втрачених і незаконно переміщених під час Другої світової війни культурних цінностей. У 1998 р. на офіційному урядовому рівні була створена двостороння українсько-російська комісія експертів з питань мозаїк та фресок Михайлівського собору, що перебувають на території Росії, і було проведено три засідання експертних груп в рамках комісії (1998, 1999, 2003). Починаючи з 1990-х років, Королівство Нідерландів направляло регулярні запити до України щодо імовірного перебування на її території малюнків з т. зв. «Колекції Кенігса», які голландський уряд вважав незаконно переміщеними внаслідок Другої Світової війни. По конкретних фактах виявлення втрачених внаслідок Другої Світової війни об'єктів культурної спадщини Україною велися також переговори і з іншими державами.

Практичним наслідком міждержавних переговорів за участю України стали акти реституції культурних цінностей, які були переміщені внаслідок Другої Світової війни та в перші повоєнні роки. Зокрема, на підставі протоколів спільної українсько-російської комісії експертів, у 2001 р (4 од.) та 2004 р. (7 од.) до України повернулися 11 фресок XII ст. зі стін зруйнованого у 1930-х роках Михайлівського Золотоверхого собору, які були вивезені з Києва німецькою окупаційною владою і після війни опинилися у Державному Ермітажі (Санкт-

Петербургу)¹⁰⁷. Нині вони зберігаються у музеї історії Михайлівського Золотоверхого собору в Києві. Це стало першим прецедентом в історії українсько-російського співробітництва щодо повернення культурних цінностей, втрачених внаслідок Другої світової війни, після розпаду СРСР на рівні незалежних держав і першим практичним переданням культурних цінностей, здійсненим Російською Федерацією в рамках реституції, на усьому пострадянському просторі. У 2001 р. з Угорщини до України було повернуто «Євангеліє» 1789 р., незаконно вивезене в роки війни¹⁰⁸. 8 липня 2004 р. під час самміту «Україна – ЄС», що відбувався в Гаазі, в роттердамському Музеї Бойманс відбулася офіційна церемонія передачі президентом України Л. Кучмою 139 малюнків та 3 гравюр з «колекції Кенігса» уряду Нідерландів¹⁰⁹. У 2009 р. з Австрії до України повернулася колекція з 68 зразків текстильних виробів кримських татар, незаконно вивезених з Криму під час Другої Світової війни¹¹⁰. 2015 р. до Національного музею мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків у Києві із Західної Європи повернулася картина голландського художника Корнеліса Пуленбурга «Аркадський пейзаж» (XVII ст.), викрадена з музею під час Другої світової війни й ідентифікована його працівниками під час спроби продажу через аукціон «Сотбіс» (2011 р.)¹¹¹.

Та найбільш інтенсивними дотепер були акти передач втрачених культурних цінностей між Україною та Німеччиною. У травні 1993 р., при проведенні Днів культури України в Баварії, як акт доброї волі німецькій стороні українською делегацією були передані понад 30 одиниць історичних реліквій, пов'язаних з ім'ям Й. Гете (у тому числі, за різними даними, від одного до кількох автографів)¹¹². Ці реліквії зберігалися в Київському музеї західного та східного мистецтва, куди вони потрапили після Другої світової війни. Археологічний комплекс із більше ніж 6 тис. фрагментів кераміки і виробів зі скла, що походив з пам'ятки древніх германців поселення I–III ст. Каблов, був повернутий за ініціативою Інституту археології НАН України до Маркішен-музею в Берліні в листопаді 1993 р.¹¹³ Восени 1996 р. з фондів Київського музею західного та східного мистецтва до Дрезденської картинної галереї передано три альбоми з гравюрами, літографіями та естампами XVIII–XIX ст. (загалом 221 од.), серед яких значну частину склали

¹⁰⁷ Архів Сергія Кота. *Кот С.І.* Наукова записка «Про організаційне та матеріально-фінансове забезпечення українсько-російських переговорів щодо мозаїк та фресок Михайлівського Золотоверхого собору, які перебувають на території Російської Федерації», 1997 р.

¹⁰⁸ Врятовані. Збережені. Повернені... С. 35.

¹⁰⁹ Леонид Кучма: Украина заинтересована в активном присутствии германского бизнеса // Факты и комментарии. 2004. 8 июля.

¹¹⁰ Врятовані. Збережені. Повернені... С. 383.

¹¹¹ Музею Ханенко вернут картину, вивезенную нацистами в 1943 году. LB.ua. URL: https://lb.ua/culture/2015/03/23/299510_muzeyu_hanenko_vernut_kartinu.html

¹¹² Кот С. Повернути культурні надбання можна. Була б добра воля // Віче. 1996. № 5. С. 138.

¹¹³ Україна в міжнародно-правових відносинах. Кн. 2. С. 584.

художньо виконані плани старовинних міст¹¹⁴. Роком раніше до Бременської галереї мистецтв (Кунстхалле) повернувся рідкісний малюнок з її довоєнних колекцій, який зберігався в приватній збірці на території України, і український володільць якого виявив бажання повернути його до Німеччини законному власнику¹¹⁵. Найбільший суспільний резонанс в цьому контексті викликало повернення до Німеччини в 2001 р. так званого «Архіву Баха» – унікальної збірки рукописів європейських композиторів XVI–XIX ст. з колекцій Берлінської Zing-Akademie, що нараховувала загалом 5173 одиниць зберігання (понад 1 млн нотних аркушів)¹¹⁶. У 2008 р. з України до Німеччини було передано малюнок Георга Фрідріха Августа «Види Валамонте», який в роки війни був втрачений Дрезденським кабінетом гравюр, а по її закінченні вивезений з Німеччини невідомим радянським солдатом. Цей малюнок передав до Посольства ФРН в Україні приватний колекціонер, в якого він зберігалася останні роки¹¹⁷. 27 червня 2013 р. в Національній парламентській бібліотеці України відбулася церемонія передачі Україною німецькій стороні 713 книжок з бібліотеки Музею цукру в Берліні. Німецькі книги були вивезені на територію України під час Другої світової війни та до цього часу зберігалися у фондах бібліотеки Державної наукової установи «Український науково-дослідний інститут цукрової промисловості»¹¹⁸.

Своєю чергою, Німеччина в контексті міждержавних переговорів також здійснила цілу низку актів передач віднайдених українських культурних цінностей, втрачених в роки війни. У березні 1994 р. в Україну були передані 82 предмети історичних періодів від енеоліту до середньовіччя з довоєнних фондів колишнього Херсонського історико-археологічного музею, що в 1985 р. були придбані Музеем передісторії та ранньої історії в палаці Шарлоттенбург в Берліні в приватної особи¹¹⁹. Ініціативу щодо повернення цих пам'яток виявив куратор німецького музею доктор К. Голдман¹²⁰. В грудні 1995 р. 723 книги по археології з десяти

¹¹⁴ Трофейні стародруки повернулися до Дрездена // Україна. Європа. Світ. 1997. 11–17 січня.

¹¹⁵ Кот С. Повернути культурні надбання можна... С. 138–139.

¹¹⁶ Волга Л. Архіви Й.-С. Баха передано Німеччині // Урядовитй кур'єр. 2001. 30 листопада.

¹¹⁷ Поточний архів Міністерства культури України. Протокол VII засідання Змішаної українсько-німецької комісії з питань повернення та реституції втрачених та незаконно переміщених під час та внаслідок Другої світової війни культурних цінностей. 5 квітня 2008 р. С. 3.

¹¹⁸ Україна передасть Німеччині книги, вивезені під час Другої світової війни. Міністерство культури України. URL: <http://mincult.kmu.gov.ua/mincult/uk/publish/article/334378>; Україна повернула Німеччині 713 книг, вивезених під час Другої світової війни. РБК Україна. URL: <http://www.rbc.ua/ukr/news/society/ukraina-vernula-germanii-713-knig-vyvezennyh-vo-vremya-vtoroy-27062013172000>

¹¹⁹ Україна в міжнародно-правових відносинах. Кн. 2. С. 584; Кот С. Повернути культурні надбання можна... С. 138.

¹²⁰ Національна комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей при Кабінеті міністрів України. Інститут археології НАН України. Прес-реліз, березень 1994 р.

довоєнних київських збірок, серед яких чимало рідкісних та цінних видань, було повернуто в Україну директором археологічного Пфальбаумузеума м. Унтеррудінген в Баварії Гюнтером Шюбелем. Вони потрапили туди, імовірно, як «трофей» одного з німецьких археологів, що в роки війни працював на окупованій території України, зокрема, у м. Києві¹²¹. У 1995 р. в Україну була повернута Жалувана грамота Петра I про затвердження Варлаама Ясинського у сані митрополита, яка до війни належала до фондів сучасної Національної наукової бібліотеки імені В.І. Вернадського НАН України і була вивезена у воєнний час до Німеччини (пергамент, рукопис, 1700 р.)¹²². 1996 р. повернулися в Україну вивезені в роки війни стародавня ікона-складень «Дванадесять свята» (кін. XVII – поч. XVIII ст.), скіфське бронзове дзеркало, 173 книги з Київської історичної бібліотеки (у тому числі книги з колишньої бібліотеки митрополита Флавіана в Києво-Печерській лаврі), які були виявлені в Мюнхені та ідентифіковані українськими експертами¹²³. Документи Центрального державного архіву кіно-фото-фонодокументів (3890 фотовідбитків), які в роки війни вивіз Айнзатцштаб А. Розенберга, були повернуті у 1997 р. з Федерального архіву ФРН¹²⁴. 2001 р. з Німеччини до України було повернуто картину невідомого голландського художника XVII ст., яка була вивезена нацистами з Уманської картинної галереї¹²⁵. У 2006 р. до Центрального державного архіву кіно-фото-фоно-документів ім. Г.С. Пшеничного повернулися 234 одиниці зберігання фотодокументів (фотопозитиви), які були вивезені з архіву в роки війни¹²⁶. 2009 р. у Дніпропетровський історичний музей ім. Д.І. Яворницького повернувся музейний раритет – втрачений у воєнні роки коштовний двотомник байок Лафонтена із золотим тисненням та золотим зрізом, ілюстрований чудовими гравюрами 1822 та 1823 рр., виданий в Парижі у 1875 р. Його з баварського міста Ерланген (Німеччина) передала Р. Бецнер, яка виявила книги у домашній бібліотеці¹²⁷. У березні 2011 р. до України повернуті з Німеччини твори народного декоративного мистецтва, вивезені Айнзатцштабом А. Розенберга у 1943 р. з фондів Київського державного музею українського мистецтва (колекція писанок і декоративна таріль – усього 211 од.). Вони були виявлені у регіональному музеї м. Хохтадт-на-Дунаї й ідентифіковані за участю німецьких

¹²¹ Україна в міжнародно-правових відносинах. Кн. 2. С. 587; *Ком С.* Повернути культурні надбання можна... С. 138–139.

¹²² Архівні матеріали, повернуті та передані в Україну у 1993–2015 рр. URL: https://archives.gov.ua/Archives/Returned_fonds_arkhiv.php; Повернуто в Україну. Вип. 1. К., 1997. С. 29.

¹²³ Україна в міжнародно-правових відносинах. Кн. 2. С. 589

¹²⁴ Архівні матеріали, повернуті та передані в Україну у 1993–2015 рр.

¹²⁵ Врятовані. Збережені. Повернені... С. 35.

¹²⁶ Там само. С. 42.

¹²⁷ Урочисте повернення втраченого музейного раритету. ARTVERTER. URL: <http://artvertep.com/poster/9271/2/9843.html>

та українських фахівців¹²⁸. 2013 р. до храму св. Миколая м. Могилів-Подільський Вінницької області передано ікону Божої Матері, яка була вивезена під час Другої Світової війни до Німеччини і довгий час зберігалася у родині громадянина ФРН А. Ререна¹²⁹. У липні 2014 р. до України була повернута книга «Святі промови, виголошені за різних нагод» 1771 р. видання, яку передали з Пфальцької земельної бібліотеки у Шпейєрі. Її знайшов колишній німецький військовий у 1944 р. серед руїн будинку пастора у Бортничах, що на Галичині. Книгу передали до Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника¹³⁰. 28 листопада 2018 р., в ході чергового засідання Змішаної українсько-німецької комісії, німецька сторона повернула в Україну картину видатного українського живописця другої половини XIX – початку XX ст. Сергія Васильківського «Етюд з будинком»¹³¹. Її було передано до Харківського художнього музею, де вона зберігалася напередодні війни¹³². Новий резонансний акт передачі культурних цінностей мав місце наприкінці травня 2019 р., коли до Національної наукової бібліотеки України імені В. І. Вернадського з Німеччини повернувся унікальний історичний документ XVIII ст. – Жалувана грамота Петра I від 1708 р. про поставлення на Київську митрополію Іоасафа Кроковського. В роки Другої Світової війни її було вивезено з колекції рукописного відділу Бібліотеки Академії наук України (нині НБУВ НАН України), зокрема, із зібрання документів Софійського монастиря¹³³.

Разом з тим, якщо щодо питань міжнародного співробітництва України стосовно викрадених та незаконно вивезених культурних цінностей жодних негативних суспільних рефлексій не виникає, то досвід міждержавних переговорів та актів передач культурних цінностей, переміщених внаслідок Другої Світової

¹²⁸ Поточний архів Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України. Реєстр культурних цінностей, повернутих в Україну за 2011 рік. С. 1.

¹²⁹ До України повертається раритетна ікона Божої Матері, вивезена під час Другої Світової війни. Міністерство культури України. URL: <http://mincult.kmu.gov.ua/mincult/uk/publish/article/347164>

¹³⁰ Поточний архів Міністерства культури України. Протокол VIII засідання Змішаної українсько-німецької комісії з питань повернення та реституції втрачених та незаконно переміщених під час та внаслідок Другої світової війни культурних цінностей. 7 грудня 2010 р. Додаток 1 до п. 5. С. 1.

¹³¹ Німеччина повертає Україні втрачену під час Другої світової війни картину Сергія Васильківського «Етюд з будинком». Міністерство культури України. URL: http://mincult.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=245438468&cat_id=

¹³² З Німеччини до Харкова повернулася картина відомого художника, що зникла в часи Другої світової. Українські новини. URL: <https://ukranews.com/ua/news/603648-z-nimechchyny-do-kharkova-povernulasya-kartyna-vidomogo-khudozhnyka-shho-znykla-v-chasy-drugoi>

¹³³ До Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського повернувся унікальний історичний документ XVIII століття. Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського НАН України. URL: <http://www.nas.gov.ua/UA/Messages/Pages/View.aspx?MessageID=5110>

війни, показав, що саме навколо цієї проблеми розгортаються найбільш гострі експертні та політичні дискусії. І головним «каменем спотикання» тут виступає різне розуміння статусу і долі культурних цінностей інших країн, передусім Німеччини, які наприкінці Другої Світової війни та у перші повоєнні роки потрапили на територію України як частини СРСР. При цьому від усіх сторін такої дискусії лунає одна спільна теза – Україні потрібно виробити офіційну державну політику в сфері повернення та реституції культурних цінностей. Але станом на даний момент чіткого визначення цієї сфери діяльності держави не сформульовано.

Між тим, світові тенденції вирішення питань повернення та реституції культурних цінностей, історичний досвід України та інших країн у цій сфері переконливо вказують на те, що відображення даної проблеми в інтелектуальному середовищі та на рівні суспільної свідомості загалом, популяризація відповідної суспільної ідеї, формування певної критичної маси підтримки цієї ідеї в громадській думці є недостатніми для її ефективного практичного втілення як на внутрішньодержавному, так і на міжнародному рівнях. Це можна забезпечити лише піднесенням ідеї повернення та реституції втрачених і переміщених культурних цінностей на рівень державної політики. При цьому **державну політику повернення та реституції культурних цінностей** слід розуміти як інституалізацію цієї ідеї, тобто надання їй певних організованих форм через унормування і створення відповідної національної організаційної інфраструктури. Таку **інституалізацію сфери повернення та реституції культурних цінностей** можливо охарактеризувати, як здійснення комплексу заходів, який передбачає такі компоненти:

а) вироблення базових методологічних засад та основних принципів державної політики у даному питанні;

б) розробка і затвердження законодавчого та іншого нормативно-правового забезпечення, яке б відповідало проголошеним принципам державної політики, а також приєднання до тих міжнародно-правових актів, які можуть забезпечити обстоювання інтересів держави на міжнародному рівні, використання норм міжнародного права та можливостей міжнародних організацій, учасником і членом яких є держава, двосторонніх та багатосторонніх міждержавних договорів, протоколів та інших міжнародно-правових документів, законодавства конкретних держав для формування правових передумов повернення та реституції втрачених культурних цінностей;

в) організаційне забезпечення як формування системи уповноважених органів та організацій, на які покладено завдання реалізації державної політики в сфері повернення та реституції культурних цінностей;

г) інформаційне забезпечення, яке передбачає наявність чіткої та достовірної інформації про втрати національних культурних цінностей, дані про місцезнаходження переміщених культурних цінностей поза межами держави та їхню ідентифікацію, з'ясування конкретних обставин та причин перебування поза межами

держави. Також цей компонент передбачає активне інформування громадян держави та спільнот інших країн щодо популяризації ідеї повернення та реституції втрачених культурних цінностей і роз'яснення дій держави у цій сфері;

д) зовнішньополітичне забезпечення ініціювання та проведення міждержавних переговорів щодо повернення або реституції культурних цінностей, а також досягнення домовленостей з приватними особами або громадськими організаціями – власниками чи володільцями культурних цінностей поза межами держави щодо їх повернення до країни походження.

Вже в перші роки незалежності України були окреслені певні базові методологічні засади та принципи формування державної політики в окресленій сфері. Зокрема, на них було наголошено у Заяві Президента України «Про повернення національних культурних скарбів» від 11 листопада 1993 р. (дата офіційної публікації). У тексті заяви визнається, що протягом тривалого історичного шляху до відновлення державної незалежності український народ зазнав значних і болючих втрат національних реліквій і інших історичних та культурних цінностей, які опинилися поза межами України. Масштаби завданих історико-культурній спадщині України збитків мають бути з'ясовані, і в підсумку повинні бути створені реєстри українських культурних цінностей, які опинилися на територіях інших держав. Можливості їх повернення в Україну мають бути вивчені. При цьому Україна не наполягає на поверненні усіх без винятку втрачених пам'яток, пов'язаних з її історією та культурою, але буде неухильно дотримуватися існуючих щодо цього міжнародних угод та конвенцій, резолюцій Генеральної асамблеї ООН. Йдеться про повернення «передусім національних реліквій та незаконно вивезених з України історичних та культурних цінностей». У заяві підкреслюється, що Українська держава розуміє, що процес повернення культурних цінностей не є одностороннім, і готова до укладання відповідних двосторонніх угод з усіма державами. При цьому окремо зазначається, що така готовність стосується і культурних цінностей, «в тому числі й тих, які були вивезені за часів СРСР з інших країн як воєнні трофеї і таємно зберігалися у спеціальних сховищах». Задекларовано принцип відкритості та вільного доступу до фондів усіх українських музеїв, архівів та бібліотек представникам компетентних органів інших країн на взаємній основі¹³⁴.

До числа проголошених засадничих принципів державної політики слід віднести також стверджене на законодавчому рівні положення, що наявні поза межами України культурні цінності є власністю українського народу. Зокрема, на цьому наголошувалося у законі України «Про власність» (1991 р., втратив чинність у 2007 р.) у ст. 1¹³⁵. Більш розлого ця норма зафіксована в законі «Про ввезення, вивезення і повернення культурних цінностей» (1999 р.). Згідно з ним, до культурних цінностей України, поміж інших, належать і «незаконно вивезені культурні цінності України, що перебувають за межами її території; культурні

¹³⁴ Україна в міжнародно-правових відносинах. Кн. 2. С. 693–694.

¹³⁵ Там само. С. 706.

цінності, евакуйовані з території України під час війн і збройних конфліктів і не повернуті назад; культурні цінності, тимчасово вивезені з території України і не повернуті в Україну» (ст. 3). Ці категорії національного культурного надбання, за законом, підлягають неодмінному поверненню в Україну (ст.4)¹³⁶.

Як зауважує В. Акуленко, у 2002 р. під егідою ЮНЕСКО були ухвалені принципи визначення того, що відноситься до культурних об'єктів, переміщених під час Другої Світової війни, і коментар Секретаріату ЮНЕСКО щодо них, які мають важливе значення для вирішення проблем їх реституції. На їх розвиток у 2009 р. підготовлено Проект Декларації Принципів щодо предметів культури, переміщених у зв'язку із Другою Світовою війною¹³⁷. І хоч представники України приймали активну участь в обговоренні цих документів, вони не стали предметом дискусій та застосування у повному або частковому вигляді на рівні експертного середовища та державних інституцій України. Це питання лишається актуальним для формування загальних принципів державної політики щодо повернення та реституції культурних цінностей цієї категорії.

Стаття 54 Конституції України встановлює, що культурна спадщина охороняється законом, держава забезпечує збереження історичних пам'яток та інших об'єктів, які становлять культурну цінність, «вживає заходів для повернення в Україну культурних цінностей народу, що знаходяться за її межами»¹³⁸. Закон України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей» від 21 вересня 1999 р., який є базовим у даній сфері, розкриває і деталізує контекст цього напряму державної політики України. Закон в цілому спирається на Конвенцію ЮНЕСКО «Про заходи, спрямовані на заборону і запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності» 1970 р. та враховує чимало положень Конвенції ЮНІДРУА «Про міжнародне повернення викрадених чи нелегально вивезених культурних цінностей» 1995 р. й чинні європейські документи з даного питання.

Разом з тим слід констатувати, що даний закон розроблявся з метою виконання Україною вимог до неї як учасниці Конвенції ЮНЕСКО 1970 р. і охоплював своїм змістом сучасні питання регулювання ввезення і вивезення культурних цінностей через державний кордон України і їх повернення вразі незаконного вивезення. Проте на стадії обговорення проекту закону в Комітеті Верховної ради України з питань культури і духовності за поданням депутатки від КПУ В. Заклунної у текст статті, якою вперше в українському законодавстві введено поняття та юридичний термін «культурні цінності України», було введено доповнення, яке значною мірою змінило спрямованість документа. Зокрема, у текст Ст. 3 закону було додано, щодо останніх відносяться «культурні цінності, пере-

¹³⁶ Закон України «Про ввезення, вивезення і повернення культурних цінностей» (1999). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1068-14>

¹³⁷ Акуленко В.І. Міжнародне право охорони культурних цінностей та його імплементація у внутрішньому праві України. Київ, 2013. С. 172–174.

¹³⁸ Конституція України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua>

міщені на територію України внаслідок Другої Світової війни як часткова компенсація за заподіяну окупантами шкоду»¹³⁹. Однак надалі в тексті закону це питання не було детальніше опрацьоване з точки зору розшифрування, що означає це визначення, опису умов та процедур співробітництва щодо повернення та реституції таких предметів культури.

При цьому в даному законі, поміж іншого, у ст. 5 «Повернення культурних цінностей з території України» передбачено: «Культурні цінності, що на законних підставах перебувають у власності фізичних чи юридичних осіб України, але походження яких пов'язане з історією та культурою інших держав, можуть бути повернуті до цих держав шляхом укладення договору купівлі-продажу з власником культурних цінностей, обміну на взаємовигідних засадах або отримання в дарунок»¹⁴⁰. Слід зазначити, що самі ці положення стали правовою основою актів повернення та реституції культурних цінностей з України до інших держав. Згідно з законом, в разі ухвалення відповідними державними органами рішень щодо передачі таких культурних цінностей, вони в установленому законодавством порядку мають бути виключені з відповідних реєстрів або державних фондів України.

Але у контексті практичної реалізації міжнародної співпраці щодо розшуку та повернення втрачених культурних цінностей також виникають запитання, яким чином дії по поверненню певних культурних цінностей мають узгоджуватися з положеннями ст. 14 «Культурні цінності, що не підлягають вивезенню з України» даного закону, якою визначено: «Вивезенню з України не підлягають: культурні цінності, занесені до Державного реєстру національного культурного надбання; культурні цінності, включені до Національного архівного фонду; культурні цінності, включені до Музейного фонду України»¹⁴¹. Відповідні статті, які забороняють відчуження музейних, архівних та бібліотечних цінностей, включених до державних музейного, архівного та бібліотечного фондів, також наявні у профільних законах України «Про музеї і музейну справу» (1995 р.), «Про національний архівний фонд і архівні установи» (1994 р.), «Про бібліотеки і бібліотечну справу» (1995 р.).

Крім того, існують й інші розходження у трактуваннях норм цих законодавчих актів. Перш за все, зазначимо, що найбільше дискусій викликають питання щодо передачі з України культурних цінностей іншим державам. Зокрема, мова йде про визначення правового поля застосування Закону України «Про міжнародні договори України» (від 24 червня 2004 р.) в контексті обмеження дій органів виконавчої влади у частині реалізації договорів, «що стосуються передачі історичних та культурних цінностей Українського народу», шляхом їх обов'язкової ратифікації Верховною радою України (ст. 9, п. 2 «д»)¹⁴². Так,

¹³⁹ Закон України «Про ввезення, вивезення і повернення культурних цінностей» (1999).

¹⁴⁰ Там само.

¹⁴¹ Там само.

¹⁴² Закон України «Про міжнародні договори» (2004 р.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua>

зокрема, останнім часом на рівні окремих представників української влади та ряду експертів проголошується теза, що ті чи інші договори, укладені від імені України в сфері міжнародної співпраці щодо розшуку і повернення втрачених та незаконно переміщених культурних цінностей, як до ухвалення даного закону від 29 червня 2004 р., так і після набуття чинності його положень не можуть бути застосовані у зв'язку з тим, що ці угоди не ратифіковані, як того вимагає цей закон. Відповідно, вважають вони, усі здійснені Україною акти повернення та реституції культурних цінностей суперечать українському законодавству. Характерно, що ці зауваження, перш за все, стосуються культурних цінностей, переміщених внаслідок Другої Світової війни і повернутих Україною до Німеччини, і саме такі предмети культури ці експерти називають «компенсацією» за втрати України¹⁴³.

Але це питання виглядає значно складнішим. Слід зазначити, що офіційний статус культурних цінностей, переміщених в часи СРСР на територію України і переданих до державних українських установ, не був чітко з'ясований та оформлений в ті роки. Як правило, при їх передачі до музейних чи інших фондів записи щодо походження та підстав передачі до відповідних фондів цих предметів культури чи цілих збірок фіксували: «Привезено з Німеччини», «Надійшло з Німеччини». Жодних конкретних посилань, що це є компенсація за втрати даних музеїв, архівів чи бібліотек, інших закладів, поки що не виявлено в документах. Показово, що коли СРСР повертав до НДР у 1955–1958 рр. картини з довоєнних фондів Дрезденської картинної галереї та інші культурні цінності, то в офіційних внутрішніх документах, а також публічних повідомленнях уряду СРСР з цього приводу вони були кваліфіковані як такі, що «тимчасово перебувають на території СРСР». Зазначимо, що приблизно в цей час відбувся процес переведення переміщених з території Німеччини культурних цінностей в статус «секретних» фондів з обмеженим доступом до них та нерозголошенням інформації про їх наявність у фондових колекціях установ і закладів колишнього СРСР. Після розпаду Радянського Союзу і проголошення незалежності України значна їх частина автоматично була внесена до державних музейного, архівного та бібліотечного фондів.

Тож тут виникає логічне запитання – а чи існують підстави вважати, що такі предмети культури є «культурними цінностями України»? Чи вони в силу обставин перебувають на збереженні у відповідних українських установах? Але тоді у якому статусі? І на якій підставі переміщені культурні цінності, які за СРСР офіційно вважалися як такі, що «тимчасово перебувають на території СРСР», а в офіційній заяві президента України від 11 листопада 1993 р. визначені як «воєнні трофеї», почали кваліфікуватися як «компенсація» за заподіяні збитки?

¹⁴³ Див., наприклад: Акуленко В. Поки законодавство чинне, його треба дотримуватися // Пам'ятки України. 2006. № 4. С. 104–105; Його ж. Культурні цінності як розмінні монети українських національних інтересів // Пам'ятки України. 2018. № 1–2. С. 84; Його ж. Дещо про нормативне регулювання «реституції» культурних цінностей з України // Забута спадщина. 29 січня 2019 р. URL: <http://lostart.org.ua/ua/advice>

Очевидно, що ці питання потребують поглибленого вивчення та спеціального відображення у законодавстві України. На часі розробка і ухвалення окремого закону про культурні цінності, переміщені на територію України внаслідок Другої Світової війни. Фактично, це має бути закон про реституцію таких об'єктів, де має бути з'ясований їхній статус, можливості та умови реституційних дій, або передбачені причини їх обмеження. Над цим складним завданням протягом останнього часу вже почало працювати Міністерство культури України, і, очевидно, що підготовлений проект викличе велику увагу експертів та широкої громадськості.

Одним із складних питань, які у даному контексті також потребуватимуть концептуального вирішення на рівні державної політики та законодавчого оформлення, може бути тема реституції культурних цінностей, втрачених внаслідок Голокосту. Вона стосується приватних осіб, які зазнали нацистських репресій, або їхніх нащадків. Станом на сьогодні існуюча законодавча та нормативно-правова база в цілому не дозволяє вирішувати ці питання, особливо, коли мова йде про предмети, які у повоєнні роки опинилися у фондах державних музеїв, бібліотек та архівів. В Україні законодавчо врегульована та практично реалізується лише реституція колишньої власності громадянам України – жертвам незаконних масових політичних репресій із боку комуністичного режиму. Зокрема, Законом УРСР «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні» (17 квітня 1991 р.) встановлено, що особам, «які з політичних мотивів були необґрунтовано засуджені судами чи репресовані позасудовими органами» після 1917 р., конфісковані будівлі чи інше майно «по можливості (якщо будинок не зайнятий, а майно збереглося) повертаються реабілітованому чи його спадкоємцям натурою» (ст. 5). За відсутності такої можливості закон передбачає відшкодування вартості будівель і майна в грошовому еквіваленті. Дія цієї норми не поширюється на майно, яке було націоналізоване (муніципалізоване) на основі відповідних нормативних актів¹⁴⁴. Між тим, подібні питання вже виникають в Україні. Так, ще на початку 1990-х років в Ізраїлі була арештована виставка юдаїки із зібрання одного з львівських музеїв за позовом нащадків жертв Голокосту, які нібито упізнали серед експонатів предмети, що належали їхнім родичам. Тоді виставку все ж таки вдалося повернути в Україну. Починаючи з 2017 р., родина Мендель (м. Нью-Йорк, США) подає запити щодо повернення їй відомої картини «Юна художниця» роботи А. Ерделі, яка, за їхніми твердженнями, належала їх предкам до Другої Світової війни, а нині знаходиться у фондах Закарпатського обласного художнього музею ім. Й. Бокшая в Ужгороді.

Серед питань, які потребують удосконалення існуючої нормативно-правової бази, є вироблення чітких положень щодо процедури виведення тих чи інших предметів культури з державної частини музейного, архівного та бібліотечного фондів, а особливо з Державного реєстру національного культурного надбання

¹⁴⁴ Детальніше див.: Кот С.І. Реституція // Енциклопедія історії України. Т. 9. Київ, 2012. С. 177–178.

(тут процедура внесення існує, а процедура виключення відсутня взагалі). Це має важливе значення не лише в контексті питань повернення та реституції культурних цінностей, але й щодо звичайного обміну культурними цінностями із закордонними інституціями. Бо сьогодні, наприклад, в останньому випадку така процедура неможлива, навіть коли існує по 10–20 дублетних примірників певних книжкових видань, які б хотіли вимінити у наших установ закордонні партнери на взаємовигідних для українського закладу засадах. Але для цього потрібно виключити таку книгу з державного реєстру, інструментів чого на разі не передбачено.

Також слід враховувати, що значна кількість переміщених культурних цінностей була привезена на територію України з країн Східної і Центральної Європи, а головню, Німеччини радянськими солдатами і офіцерами, посадовими особами, які, повертаючись додому з територій, контрольованих радянською армією та радянською окупаційною адміністрацією, в приватному порядку везли з собою знайдені твори мистецтва та інші об'єкти культури. Чимало таких раритетів як «сувеніри» – пам'ять про події війни залишилися в їхніх родинах до сьогодні. Але багато таких пам'яток були і є дотепер предметом активної торгівлі на «чорному ринку» антикваріату, осідають у приватних колекціях. Фактично, за усіма об'єктивними ознаками такі предмети культури є жертвами мародерства за підсумками війни. Тож актуальною є проблема, яким чином відобразити у майбутньому законі про реституцію цю групу переміщених культурних цінностей. Ще одне питання у цьому зв'язку виникає із досвіду добровільного повернення приватними особами – громадянами України таких культурних цінностей до країни походження, зокрема, Німеччини. Процедура для здійснення подібних дій не розроблена і не затверджена. І в кожному з відомих прецедентів процес повернення відбувався по-різному. В одних випадках така передача здійснювалася через уповноважені державні органи України, а в інших володільці напряму передавали предмети культури до Посольства ФРН в Україні. До того ж, позиція відповідних українських інстанцій так само відрізняється у різних випадках – від підтримки подібних ініціатив приватних осіб до перешкоджання їм у таких діях. Тож і цей сегмент державної політики в питаннях повернення та реституції культурних цінностей має бути унормований.

Досвід боротьби українських музеїв за повернення втрачених внаслідок Другої Світової війни культурних цінностей, які вони виявляють на закордонних аукціонах, засвідчує, що надзвичайно складно домогтися арешту таких культурних цінностей на час вирішення їхньої долі. Для цього потрібно, аби в Україні була порушена відповідна кримінальна справа, на підставі чого через міжнародні інстанції може бути внесене подання про арешт виявлених предметів культури. Але діюча редакція Кримінального кодексу України має обмеження щодо термінів давності та визначення відповідальних осіб чи організацій стосовно подій Другої Світової війни. Унормування та спрощення умов порушення кримінальних проваджень щодо переміщених внаслідок війни українських культурних цінностей є ще одним актуальним питанням для України.

Перші кроки щодо вирішення питання організаційного забезпечення завдань повернення втрачених культурних цінностей в Україні беруть початок в останніх роках існування СРСР та її перебування в його складі. Тоді це мала бути відповідь на претензії з боку інших держав щодо повернення виявлених культурних цінностей. І Радянський Союз повернувся до теми власних втрат в роки війни як альтернативи реституційним вимогам до нього. В орбіту цього протистояння були включені й окремі республіки СРСР, на території яких велися бойові дії в роки війни. Проте в умовах національного піднесення, яке наприкінці 80-х років ХХ ст. охопило Україну, питання втрат культурних цінностей вийшло за рамки Другої Світової війни й охопило своїм змістом проблему несправедливого примусового перерозподілу й вивезення українських культурних цінностей до Росії за часів Російської імперії та СРСР. Дорученням Ради міністрів України від 3 жовтня 1990 р. при Міністерстві культури України була створена Республіканська комісія по розшуку та поверненню в Україну історичних і культурних цінностей, які знаходяться за її межами, яка діяла на громадських засадах¹⁴⁵. Очолив комісію авторитетний український науковець, член-кореспондент АН України, головний науковий співробітник Інституту історії АН України Ф. Шевченко. До її роботи були залучені відомі науковці, діячі культури, фахівці музейної, архівної та бібліотечної справи, представники громадських організацій. Комісія продовжила свою діяльність і після проголошення незалежності України. Однак досвід її роботи показав, що, діючи виключно на громадських засадах, такі масштабні завдання було складно вирішувати. Тож вже у 1992 р. до Президента України Л. Кравчука від імені Республіканської комісії було направлено офіційне звернення, в якому аргументувалася доцільність створення спеціального державного органу, котрий був би спроможний реалізувати державну політику в цій сфері.

Ці пропозиції, зрештою, були підтримані українською владою. 28 грудня 1992 р. спеціальною постановою уряду при Кабінеті міністрів України була створена Національна комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей, яку очолив відомий мистецтвознавець О. Федорук. Основними завданнями комісії були визначені: виявлення та облік культурних цінностей, які були вивезені до інших держав і підлягають поверненню в Україну; координація роботи відповідних міністерств і відомств щодо визначення напрямів проведення досліджень та вжиття практичних заходів для повернення на батьківщину національних культурних цінностей; участь у реалізації заходів, пов'язаних з виконанням зобов'язань України як учасника міжнародних угод з питань захисту культурних цінностей, запобігання незаконному їх вивезенню та ввезенню, сприяння поверненню їх державам, яким вони належать. Слід зазначити, що новостворена Національна комісія мала доволі високий статус і відповідала рівню комітетів при Кабінеті

¹⁴⁵ Архів Сергія Кота. До засідання колегії Державної думи України. Доповідь міністра культури України Л. Хоролець «Про розшук і повернення в Україну історичних і культурних цінностей», 1992.

міністрів України¹⁴⁶. Наступного року окремою постановою (від 18 червня 1993 р.) уряд України затвердив «Положення» про Національну комісію з питань повернення в Україну культурних цінностей, яким були більш детально і широко визначені її повноваження та компетенція¹⁴⁷.

Однак вже в 1996 р. статус Національної комісії було понижено. Її підпорядкували Міністерству культури і мистецтв України. Водночас вона продовжувала зберігати пряме фінансування з державного бюджету України на свою діяльність, в новому «Положенні» про неї було збережено увесь той обсяг завдань, який визначався для неї раніше¹⁴⁸. У зв'язку із змінами в структурі центральних органів влади України та скороченням системи державних комітетів та комісій, що діяли як окремі одиниці, 15 грудня 1999 р. Національна комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей була ліквідована. Тимчасово її функції були покладені на Міністерство культури і мистецтв України¹⁴⁹.

Із створенням рішенням уряду України від 7 лютого 2000 р., відповідно до змін у національному законодавстві, при Міністерстві культури і мистецтв України Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України розпочався новий етап організаційного забезпечення вирішення питань повернення та реституції культурних цінностей¹⁵⁰. 20 червня 2000 р. Кабінет міністрів України затвердив «Положення», яким було визначено її компетенцію. Головними завданнями, відповідно до законодавства, визначалися заходи, спрямовані на виконання контрольних та дозвільних функцій, пов'язаних з легальним вивезенням з території України чи ввезенням на її територію культурних цінностей. В тому числі, проведення державних експертиз, оформлення дозволів та свідоцтв на право вивезення чи тимчасового ввезення (з метою виставок) предметів культури, а також, відповідно, вивезення таких предметів, запобігання незаконному переміщенню культурних цінностей через кордон України, ужиття заходів щодо повернення в Україну викрадених культурних цінностей. Разом з тим, до компетенції новоствореного державного органу було передано основні завдання ліквідованої Національної комісії з питань повернення в Україну втрачених культурних цінностей¹⁵¹. Коли ж висвітлювати суто

¹⁴⁶ Збірник постанов Уряду України. 1993. № 1–2. Ст. 29.

¹⁴⁷ Архів Сергія Кота. Постанова Кабінету міністрів України від 18 червня 1993 р. № 464 «Про затвердження Положення про Національну комісію з питань повернення в Україну культурних цінностей».

¹⁴⁸ Україна в міжнародно-правових відносинах. Кн. 2. С. 688–692.

¹⁴⁹ Указ Президента України від 15 грудня 1999 р. «Про зміни в структурі центральних органів влади»; Акуленко В.І. Формування державної політики і управлінських структур в Україні в реституційному процесі культурних цінностей // Праці Центру пам'яткознавства НАН України та УТОПІК. Вип. 8. Київ, 2005. С. 11.

¹⁵⁰ Офіційний вісник України. 2000. № 6. Ст. 214.

¹⁵¹ Постанова Кабінету міністрів України від 20 червня 2000 р. «Про затвердження «Положення про Державну службу контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України» // Збірник урядових нормативних актів України. 2000. № 21. Ст. 608.

організаційний бік створення нового державного органу, то він був заснований повністю на існуючій кадровій та матеріальній базі ліквідованої Національної комісії. Фактично можливо вести мову про її реорганізацію в нову державну службу, із значним розширенням завдань в бік оперативного контролю за сучасним процесом переміщення культурних цінностей через кордон України.

На наш погляд, ліквідація Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей і поєднання її функцій з Держслужбою контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України було помилковим кроком. Адже чинне тоді законодавство України передбачало паралельне існування цих двох структур як окремих одиниць із власними завданнями та компетенцією. Відтак, очевидно, що за нових умов справами, власне, виявлення, обліку, розшуку і повернення втрачених в минулому українських культурних цінностей в складі новоствореної держслужби могли займатися лише окремі співробітники, тоді як раніше цим завданням була присвячена уся діяльність і весь штат національної комісії. Проте і при такому своєму становищі Державна служба контролю зробила великий внесок у повернення в Україну значних культурних цінностей та у міжнародне співробітництво України з цих питань. Але внаслідок реорганізації та скорочення системи державних органів, у 2011 р. Держслужбу контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України було ліквідовано, а її компетенція була передана до Міністерства культури України.

З 2011 р. по даний час в складі Міністерства культури України діє відповідний структурний підрозділ (зокрема, Відділ переміщення культурних цінностей), який успадкував завдання колишньої Держслужби контролю. В цілому позитивно оцінюючи діяльність задіяних до роботи у ньому фахівців, експертне середовище та громадськість України неодноразово підносила питання щодо невідповідності даної ситуації масштабам та завданням щодо розшуку і повернення втрачених культурних цінностей України та необхідності створення окремого державного органу, який би опікувався питаннями повернення та реституції культурних цінностей, зокрема, відновлення Національної комісії з питань повернення в Україну втрачених культурних цінностей.

В контексті інформаційного забезпечення здійснення державної політики щодо повернення та реституції культурних цінностей зберігає свою актуальність завдання створення реєстрів втрачених українських культурних цінностей, особливо внаслідок Другої Світової війни, та розробка на їхній основі електронної бази даних втрачених пам'яток. Перші заходи у цьому напрямі почали здійснюватися ще у 1992–1993 рр. Їх намагалися реалізувати спочатку Національна комісія з питань повернення в Україну втрачених культурних цінностей, а згодом Державна служба контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України. Протягом останніх років це питання пробує вирішити Міністерство культури України. Але доводиться констатувати, що протягом майже тридцяти років незалежності України таку електронну базу втрачених куль-

турних цінностей створити не вдалося. Слід зазначити, що лише окремі музеї, архіви та бібліотеки спромоглися організувати системні дослідження своїх втрат та підготувати й опублікувати реєстри принаймні частини втрачених культурних цінностей. Так, зокрема, у квітні 2004 р., відповідно до досягнутих домовленостей, у створену в Німеччині базу даних Координаційного центру з питань втрачених культурних цінностей у м. Магдебург *Lostart.de* було розміщено дані лише на понад 7000 культурних цінностей, втрачених в Україні в роки Другої Світової війни, які належали до довоєнних фондів шести музеїв України¹⁵². У 2010 р. кількість таких облікових записів про втрачені українські пам'ятки виросла до 10 000¹⁵³. Але на тлі офіційних даних доби колишнього СРСР, що на території України під час війни постраждали 151 музей (а сучасні дослідники говорять про 174 музейні заклади, які опинилися на окупованій території), стає очевидним, що така ситуація є вкрай незадовільною.

Між тим, до минулих проблем додалися нові. Ситуація, що склалася навколо АР Крим та м. Севастополь у зв'язку з їх окупацією та анексією Російською Федерацією у 2014 р., гостро поставила питання щодо долі об'єктів культурної спадщини та культурних цінностей загалом, що перебувають на їх території. Воєнні дії на частині Донецької та Луганської областей, що стали прямим наслідком російської агресії проти України, створили ще один чинник небезпеки для збереження національної культурної спадщини.

Згідно з оприлюдненими даними Міністерства культури України, станом на 2013 р. на території Автономної республіки Крим діяли 34 музейних установи різного типу. В Криму налічувалося 917 477 предметів державної частини Музейного фонду України. В м. Севастополь працювало 5 музейних установ, зберігалося 320 163 музейних предмети державної частини Музейного фонду України. За даними статистики АР Крим, на території автономії перебувало також понад 300 громадських та відомчих музеїв. На території Донецької області до 2014 р. працювало 59 державних музеїв, із них лише 30 (разом з філіями) і історико-культурний заповідник у м. Святогірську перебувають на контрольованій території. У Луганській області нараховувалося 34 державних музеї, з них лише 14 перебувають на контрольованій території. Доля визначних культурних цінностей на непідконтрольних територіях залишається невідомою. У цьому зв'язку виникла нагальна потреба створення реєстрів музейних, архівних та бібліотечних цінностей, які залишилися на окупованих територіях. Але в силу того, що державний облік їхніх фондів здійснювався лише на місцевому рівні, без дублювання в документації центральних органів влади в Україні, таке завдання виявилось надзви-

¹⁵² Поточний архів Міністерства культури України. Протокол VI засідання українсько-німецької комісії з питань повернення втрачених або незаконно переміщених культурних цінностей. 3 вересня 2004 р. С. 2.

¹⁵³ Поточний архів Міністерства культури України. Протокол VIII засідання українсько-німецької комісії з питань повернення втрачених або незаконно переміщених культурних цінностей. 7 грудня 2010 р. С. 2.

чайно складним для виконання. На тлі загроз для культурних цінностей України абсолютно неприпустимим та невиправданим виглядає багаторічна бюрократична тяганина навколо ратифікації Україною Другого протоколу (1999 р.) до Гаазької конвенції 1954 р. про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту, чого від початку російської агресії домагається експертне середовище та широка громадськість України.

Отже, наведені дані переконливо ілюструють широкий комплекс проблем, які постали перед Україною щодо питань повернення та реституції культурних цінностей. Їх масштабність, багатогранність і багатшаровість потребують важливих концептуальних рішень та системної державної політики у даній сфері розвитку національної культури та міжнародного культурного співробітництва на тлі глобальних світових тенденцій та об'єктивних обставин, в яких на сучасному етапі свого розвитку перебуває Українська держава.

Academia. Terra Historiae

Studies in Honor of Valerii Smolii

Book 2: Spaces of Historian

The second book publishes the articles on problems of historiography, archives and source studies, historical memory and research tools, etc. The surveys are grouped into sections that are localized to the imaginary boundaries of distinct problematic segments. Section “Instrumentation and Laboratory of Historian” covers the problems of global history as a kind of ideology in the era of globalism, public history as a subdiscipline of national social humanities, the concepts of generations and their cognitive capabilities and limits, etc. Section “Historiographical Discourses” examines the contemporary challenges and problems of media studies and news, the study of feudalism, the history of Ukrainian Revolution during 1917–1921, the history of political repressions in Ukraine, and the latest volume of the History of Crimea, published by the Russian Academy of Sciences, etc. Section “Memory” analyzes the contemporary commemorative practices in the light of the memory revolution and as a means to form a new identity, etc. Section “Receptions and Images” explains the historiographical, cultural, social, political and other perceptions and their notions in various angles and contexts. Section “Ad fontes” offers the reading, verification and interpretation of various sources and their testimonies since ancient times up to the twentieth century. The last section “Reflections” offers the original conceptual suggestions to understand the problem on the colonial status of Ukraine during the tsarist and Soviet times, as well as a set of issues and challenges, related to the return and restitution of cultural values.

TABULA GRATULATORIA

Вадим Арістов, Інститут історії України Національної академії наук України (Київ), aristov3000@ukr.net

Олена Бачинська, Одеський університет імені І.І. Мечникова (Одеса), olena_an@ukr.net

Андрій Блануца, Інститут історії України Національної академії наук України (Київ), andriiblanutsa@gmail.com

Андрій Бовгиря, Інститут історії України Національної академії наук України (Київ), andrzej@ukr.net

Геннадій Боряк, Інститут історії України Національної академії наук України (Київ), hboriak@gmail.com

Дмитро Вирський, Інститут історії України Національної академії наук України (Київ), vyrsky@yahoo.com

Віктор Даниленко, Інститут історії України Національної академії наук України (Київ), shln_2010@ukr.net

Олена Дзюба, Інститут історії України Національної академії наук України (Київ), dzuol2012@gmail.com

Любов Дубровіна, Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського (Київ), lyubov.dubrovina@gmail.com

Ярослав Затилук, Інститут історії України Національної академії наук України (Київ), yaroslav.zatyluk@gmail.com

Валерій Зема, Інститут історії України Національної академії наук України (Київ), valerzem@gmail.com

Алла Киридон, Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво» (Київ), akurydon@ukr.net

Ольга Ковалевська, Інститут історії України Національної академії наук України (Київ), o_kovalevska2013@ukr.net

Галина Ковальчук, Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського (Київ), kovalchuk_galina@ukr.net

Ірина Колесник, Інститут історії України Національної академії наук України (Київ), ikolesnyk2002@gmail.com

Василь Кононенко, Інститут історії України Національної академії наук України (Київ), kononenkovp@ukr.net

Сергій Кот, Інститут історії України Національної академії наук України (Київ), sergiikot@ukr.net

Станіслав Кульчицький, Інститут історії України Національної академії наук України (Київ), s_kul@ukr.net

Тетяна Люта, Музей історії міста Києва (Київ), ltu@i.com.ua

Валентина Матях, Інститут історії України Національної академії наук України (Київ), ematyakhvm@ukr.net

Ірина Матях, Інститут історії України Національної академії наук України (Київ), matio@ukr.net

Віталій Нахманович, Музей історії міста Києва (Київ), vrn@kby.kiev.ua

Георгій Папакін, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського Національної академії наук України (Київ), hrapakin@gmail.com

Руслан Пиріг, Інститут історії України Національної академії наук України (Київ), ruslan_pyrih@ukr.net

Сергій Плохій, Український науковий інститут Гарвардського університету (Кембрідж), plokhi@fas.harvard.edu

Роман Подкур, Інститут історії України Національної академії наук України (Київ), 5roman@ukr.net

Анатолій Подольський, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса Національної академії наук України (Київ), apodolskyi@gmail.com

Володимир Потульницький, Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського Національної академії наук України (Київ), potulnytskyva@ukr.net

Володимир Пришляк, Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки (Луцьк), pryshliakv@ukr.net

Володимир Ричка, Інститут історії України Національної академії наук України (Київ), wolr@ukr.net

Олена Русина, Інститут історії України Національної академії наук України (Київ), erusina@ukr.net

Ростислав Сосса, Інститут історії України Національної академії наук України (Київ), sossaua@gmail.com

Тетяна Тайрова-Яковлева, Санкт-Петербурзький державний університет, (Санкт-Петербург), tairovayak@mail.ru

Олексій Толочко, Інститут історії України Національної академії наук України (Київ), tolochko@hotmail.com

Олександр Удод, Інститут історії України Національної академії наук України (Київ), oudod@ukr.net

Ярослав Федорук, Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського Національної академії наук України (Київ), iarfedoruk@yahoo.com

Тереза Хинчевська-Геннель, Білостоцький державний університет (Білосток), bartok2@gazeta.pl

Юрій Шаповал, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса Національної академії наук України (Київ), shapoblu@gmail.com

Лариса Якубова, Інститут історії України Національної академії наук України (Київ), lyakubova@ukr.net

Олексій Ясь, Інститут історії України Національної академії наук України (Київ), alexyas@ukr.net

ЗМІСТ

ІНСТРУМЕНТАРІЙ ТА ЛАБОРАТОРІЯ ІСТОРИКА

<i>Ірина КОЛЕСНИК</i>	
Відкритість до нового як кредо історика	7
<i>Олексій ЯСЬ</i>	
Концепції генерацій: культурне походження, міждисциплінарні виміри, інструментальні можливості та пізнавальні ліміти	19
<i>Олександр УДОД</i>	
Публічна історія в Україні: науковий і дидактичний контексти формування нового субдисциплінарного напрямку	43
<i>Віталій НАХМАНОВИЧ</i>	
Історик. Реквієм за ремеслом	57

ІСТОРІОГРАФІЧНІ ДИСКУРСИ

<i>Володимир РИЧКА</i>	
«Феодалізм» Київської Русі (теорії та дослідницькі практики XIX – початку XX ст.)	67
<i>Валентина МАТЯХ</i>	
Медієвістично-ранньоновістичний сегмент дисциплінарної матриці сучасного історієписання: зріз академічного досвіду	83
<i>Володимир ПОТУЛЬНИЦЬКИЙ</i>	
Російсько-українські взаємини протягом середньовічної, ранньовісної та модерної епох в історіографічно-архівній спадщині Омеляна Прицака	103
<i>Руслан ПИРИГ</i>	
Українська революція 1917-1921 рр.: сучасний історіографічний образ та дослідницький потенціал	117
<i>Teresa CHYNCZEWSKA-HENNEL</i>	
Trzy «Historie Ukrainy» w języku polskim (Władysław Andrzej Serczyk, Natalia Jakowenko, Paul Robert Magosci)	133
<i>Любов ДУБРОВІНА, Галина КОВАЛЬЧУК</i>	
Формування напрямів історико-книгознавчих та історико-бібліотечнознавчих досліджень у Національній бібліотеці України імені В.І. Вернадського у 1990-х – на початку 2000-х років	143

Роман ПОДКУР

Дослідження політичних репресій в Україні
(друга половина 1980-х років – початок ХХІ ст. 155

Лариса ЯКУБОВА

Перспективи російської академічної історичної науки
у світлі новітньої кримології (2014-2019 рр.) 179

MEMORY

Сергій ПЛОХІЙ

Goodbye Lenin: революція пам'яті в сучасній Україні 205

Алла КИРИДОН

Комеморативні практики як засіб формування ідентичності:
констеляція системосмислових детермінант 229

Анатолій ПОДОЛЬСЬКИЙ

Пам'ять про Голокост в Україні в контексті Другої світової війни:
суспільні та історіографічні виклики 257

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОБРАЗИ

Валерій ЗЕМА

Москва і Флорентійська унія 271

Дмитро ВИРСЬКИЙ

Козаки і Тринадцятирічна війна в Угорщині за виданнями
Б. Папроцького «Сад королівський» та «Діадох» 301

Ярослав ЗАТИЛЮК

У витоків київського дискурсу: образ «Ubi gloria» та уявлення
про минуле Києва ХVІ – початку ХVІІ ст. 317

Андрій БОВГИРЯ

«Україна обох берегів Дніпра»: уявлення про єдність вітчизни
в інтелектуальній традиції другої половини ХVІІ–ХVІІІ ст. 333

Ярослав ФЕДОРУК

«You have heard this news upon the Market place»:
Верифікація новин в англійській періодиці середини ХVІІ ст. 349

Олена ДЗЮБА

«Статистичні повідомлення про Малоросію або Україну» А. Л. Шлецера 361

Олена БАЧИНСЬКА

Уявлення Європи про військово-політичну ситуацію в Україні
1708-1709 рр. через новини франкомовного видання «Амстердам» 371

Георгій ПАПАКІН

Іван Мазепа на сторінках «Писем и бумаг императора Петра Великого»
(до проблеми актуалізації археографічної джерельної бази) 381

Татьяна ТАИРОВА-ЯКОВЛЕВА

Іван Мазепа – дипломат: Жан Балюз глазами гетмана 403

Ольга КОВАЛЕВСЬКА

«Мазепинські річниці» як віхи формування уявної іконографії
Івана Мазепи ХХ – початку ХХІ ст. 411

Юрій ШАПОВАЛ

Іван Лисяк-Рудницький про феномен Радянської України 431

AD FONTES

Олексій ТОЛОЧКО

Володимир Мономах і Літопис 441

Вадим АРИСТОВ

Як не ходив на Галич князь Ізяслав у 1250-х роках 447

Тетяна ЛЮТА, Олена РУСИНА

На історичних перехрестях: Провенанс Часовника 1565 р.
із колекції Сержа Лифаря 463

Андрій БЛАНУЦА

Документ про маєткові статки українського князя ХVІ ст. 475

Ростислав СОССА

Політико-адміністративне розмежування українських земель
на картах середини ХVІІ – початку ХVІІІ ст. 479

Володимир ПРИШЛЯК

«Почому они прутся в козатство»: донесення генерального хорунжого
Якима Горленка гетьману Данилу Апостолу 1732 р. 491

Василь КОНОНЕНКО

«Літопис Величка»: гіпотези до дослідження тексту 503

Віктор ДАНИЛЕНКО

«...Різниця між малоросами і росіянами дуже різка»:
із спадщини молодого Володимира Вернадського 513

Геннадій БОРЯК

«Знищено шляхом спалення...»: невідомий документ з історії архівоциду
(Акт знищення урядового архіву України у липні 1941 р.) 531

Ірина МАТЯШ

Архіви українських емігрантів у Канаді як складова частина
зарубіжного комплексу українського дипломатичного архіву 561

РЕФЛЕКСІЇ

Станіслав КУЛЬЧИЦЬКИЙ

Чи була Україна російською колонією в царські і радянські часи? 583

Сергій КОТ

Повернення та реституція культурних цінностей:
світові тенденції і виклики для України 595

SUMMARY 643

TABULA GRATULATORIA 644

CONTENTS

INSTRUMENTATION AND LABORATORY OF HISTORIAN

<i>Iryna KOLESNYK</i> Openness to the New as a Credo of Historian	7
<i>Oleksii YAS</i> Generation Concepts: Cultural Background, Multidisciplinary Dimensions, Instrumental Capabilities and Cognitive Limits	19
<i>Oleksandr UDOD</i> Public History in Ukraine: Scientific and Didactic Contexts in Formation of New Sub-Disciplinary Direction	43
<i>Vitalii NACHMANOVYCH</i> Historian. Requiem for Skill	57

HISTORIOGRAPHICAL DISCOURSES

<i>Volodymyr RYCHKA</i> “Feudalism” of the Kyivan Rus (Theories and Research Practices of the 19 th – the beginning of 20 th Centuries)	67
<i>Valentyna MATIACH</i> Medieval and Early Modern Segment of the Disciplinary Matrix of Contemporary History Writing: Academic Experience	83
<i>Volodymyr POTULNYTSKYI</i> An Issue of Relations between Ukraine and Russia during Medieval, Early Modern and Modern Epochs as it is Presented in the Historiographical and Archival Heritage of Omeljan Pritsak	103
<i>Ruslan PYRIH</i> Ukrainian Revolution of 1917–1921: Modern Historiographical Image and Research Potential	117
<i>Teresa CHYNCZEWSKA-HENNEL</i> Trzy “Historie Ukrainy” w języku polskim (Władysław Andrzej Serczyk, Natalia Jakowenko, Paul Robert Magosci)	133
<i>Lubov DUBROVINA, Halyna KOVALCHUK</i> Formation of Areas of Research in Bibliology and Library Science at Vernadsky National Library of Ukraine in the 1990-ies – early 2000-ies	143
<i>Roman PODKUR</i> Research on Political Repression in Ukraine (Second Half of 1980-ies – Beginning of 21 st century)	155

Larysa YAKUBOVA

Perspectives of Russian Academic Historical Science in the Light of Recent Crimean Studies (2014–2019)	179
---	-----

MEMORY

Serhii PLOCHII

Farewell to Lenin: Memory Revolution in Modern Ukraine	205
--	-----

Alla KYRYDON

Commemorative Practices as Means of Identity Formation: Constellation of System and Semantic Determinants	229
--	-----

Anatolii PODOLSKYI

The Holocaust in Ukraine in the Context of World War II: Societal and Historiographical Challenges	257
---	-----

RECEPTIONS AND IMAGES

Valerii ZEMA

Moscow and the Union of Florence	271
--	-----

Dmytro VYRSKII

The Cossacks and the Thirteen Years' War in Hungary in "The Royal Garden" and "Diadokh" by Bartosz Paprocki	301
--	-----

Yaroslav ZATYLIUK

At the Origins of Kyiv Discourse: Image of "Ubi Gloria" and the Idea about the Past of Kyiv in the 16 th – the beginning of the 17 th Centuries	317
--	-----

Andrii BOVHYRIA

"Ukraine of Both Banks of the Dnipro": Idea about Unity of Homeland in the Intellectual Tradition in the Second Half of the 16 th – 18 th Centuries	333
--	-----

Yaroslav FEDORUK

"You have Heard this News upon the Market place": Verification of News in English Periodicals in the Mid-Seventeenth Century	349
---	-----

Olena DZIUBA

"Statistical Reports on Little Russia or Ukraine" by August Ludwig von Schlözer	361
--	-----

Olena BACHYNSKA

Europe's Representation on the Military-Political Situation in Ukraine in 1708–1709 through the News of French Edition "Amsterdam"	371
---	-----

Heorhii PAPAKIN

Ivan Mazepa on the Pages of the "Letters and Papers of the Emperor Peter the Great" (<i>Pisma i bumagi imperatora Petra Velikogo</i>) (to the Problem of Updating the Archeography Source Base)	381
---	-----

<i>Tatiana TAIROVA-YAKOVLEVA</i>	
Ivan Mazepa – Diplomat: Jean Baluz through the Eyes of the Hetman	403
<i>Olga KOVALEVSKA</i>	
“Mazepa’s Anniversaries” as Milestones in Formation of Ivan Mazepa’s Imaginary Iconography during the 20 th – the beginning of the 21 th Centuries	411
<i>Yurii SHAPOVAL</i>	
Ivan Lysiak-Rudnytskyi about Phenomenon of Soviet Ukraine	431

AD FONTES

<i>Oleksii TOLOCHKO</i>	
Volodymyr Monomach and the Chronicle	441
<i>Vadym ARISTOV</i>	
How Prince Iziaslav Did Not Go to Halych in the 1250-ies	447
<i>Tetyana LIUTA, Olena RUSYNA</i>	
At the Historic Crossroads: Provenance of the 1565 Book of Hours from Collection of Serge Lifar	463
<i>Andrii BLANUTSA</i>	
The Document about the Estates of Ukrainian Prince in the 16 th Century	475
<i>Rostyslas SOSSA</i>	
Political-Administrative Demarcation of Ukrainian Lands on the Maps in the Middle 17 th – the beginning of the 18 th Centuries	479
<i>Volodymyr PRYSHLIAK</i>	
“Why do they hustle into the Cossacks”: General Flag-Bearer (<i>khорунзhyi</i>) Yakym Horlenko’s Report to Hetman Danylo Apostol, 1732	491
<i>Vasyl KONONENKO</i>	
Hypotheses for Study of the Text of Velychko’s “Chronicle”	503
<i>Viktor DANYLENKO</i>	
“... The Difference Between Little Russians and Russians is Very Sharp”: From the Legacy of Young Volodymyr Vernadskyi	513
<i>Hennadii BORIAK</i>	
“Destroyed by Burning ...”: Unknown Document on the History of Archivocide (Act about Destruction of Governmental Archives in Ukraine in July 1941)	531
<i>Iryna MATIASH</i>	
Archives of Ukrainian Expatriates in Canada as an Integral Part of the Foreign Complex in Ukrainian Diplomatic Archive	561

REFLECTIONS

Stanislav KULCHYTSKYI

Was Ukraine a Russian Colony in Tsarist and Soviet Times? 583

Serhii KOT

Return and Restitution of Cultural Values: Global Trends
and Challenges for Ukraine 595

SUMMARY 643

TABULA GRATULATORIA 644

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ACADEMIA. TERRA HISTORIAE

Студії на пошану Валерія Смолія: У 2-х кн.

Кн. 2: Простори історика

Редактор *Валентина Матях*

Макет та комп'ютерна верстка *Світлана Блащук*

- A38** **Academia. Terra Historiae.** Студії на пошану Валерія Смоля :
У 2-х кн. / відпов. ред. Боряк Геннадій ; упоряд. Блащук Світлана,
Боряк Геннадій, Горобець Віктор, Кудряченко Андрій, Матях Вален-
тина, Ткаченко Василь, Солошенко Вікторія, Ясь Олексій. Київ : Ін-т
історії України Національної академії наук України, ДУ «Інститут
всесвітньої історії Національної академії наук України», 2020.
ISBN 978-966-136-707-3
Кн. 2 : Простори історика. 656 с.
ISBN 978-966-136-709-7

У другій книзі ювілейного видання публікуються статті, присвячені
проблемам історіографії, джерелознавства, історичної пам'яті й дослідниць-
кого інструментарію та ін. Матеріали згруповано за проблемно-тематични-
ми рубриками — «Інструментарій та лабораторія історика», «Історіографічні
дискурси», «Мемогу», «Рецепції та образи», «Ad fontes», «Рефлексії».

Для науковців, викладачів, студентів, усіх, хто вивчає історію України.

УДК 94(477)(082)